อภิธัมมาวตาร

พระพุทธทัตตเถระ รจนา

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ

พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๘๖ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

วันที่ ๘ มกราคม ๒๕๔๙

อภิธัมมาวตาร

คัมภีร์อธิบายพระอภิธรรม

แปลและอธิบาย **พระคันธสาราภิวงศ์**
วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN 974-93875-6-2

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๘๖ ปีของพระธัมมานันทมหาเถระ
อัครมหาบัณฑิต วันที่ ๘ มกราคม ๒๕๔๙

จำนวนพิมพ์ ๒,๒๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม
พระคันธสาราภิวงศ์

พิมพ์ที่ **ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์**
๔๔/๘๐-๘๑ ซอยบุญมงคล ถนนกำนันแม้น แขวงบางขุนเทียน
เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐
โทรศัพท์ ๐-๒๘๐๒-๑๑๔๒
โทรสาร ๐-๒๘๐๒-๑๑๔๓

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวงศ์ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น ใน**โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์** ก็อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียนอนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญ อันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตร ที่ช่วยกันหล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา เป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขั้นพื้นฐาน ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่พูดอย่างนี้ เพราะว่า งานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกา ของพระคันธสาราภิวงศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อนโน้น

เวลานั้น เรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่ง คือ ฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๗๐ (หลังจาก ร.๕ โปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์เพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้กันมา จนถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทย ที่จะให้ครบชุดครั้งแรก คือ ฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ กว่าจะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมา แทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริง ก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ. ๓-๙ อรรถกถานอกจากนั้นมีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่งแม้จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเปราะใช้ลำบาก ต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวังนอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับพลิกถ้าโค้งงอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้น แม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวก็ยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมภิทามัคคัฏฐ-

กถาเพียงตอนที่หนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-เปตวัตถุ-อปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปล ซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์นานวันแล้วและจำนวนพิมพ์ก็ไม่มาก เวลาล่วงมาถึงครึ่งค่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อยคือมีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมก็พิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนา จึงยากลำบาก ต้องสูญเสียเรี่ยวแรงและเวลามากมาย และต้องแสวงหาพึ่งพาคัมภีร์จากต่างประเทศ โดยใช่เหตุ ทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งใฝ่ธรรมใฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี่บ้าง รวมตัวกันหรือตั้งกันขึ้นเอง ดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชน ที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบล้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นนิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เข้ามาจับงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสัททศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักแห่งการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่าได้ชูประทีปแห่งการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครูอาจารย์ผู้รู้บาลีเชี่ยวชาญพระคัมภีร์ ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทรงพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสาราภิวงศ์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่ เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อพระคันธสาราภิวงศ์ ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตรในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกา ที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหูชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

เตโชพเลน มหตา รตนตฺตยสฺส

โลกตฺตยํ สมธิคจฺฉติ เยน โมกฺขํ

รกฺขา น จตฺถิ จ สมา รตนตฺตยสฺส

ตสฺมา สทา ภชถ ตํ รตนตฺตยํ โภ.

เตลกฏาหคาถา. คาถา ๓

ความคุ้มครองเช่นกับพระรัตนตรัย ซึ่งทำให้โลกสามบรรลุแดนเกษมด้วยเดชานุภาพอันยิ่งใหญ่แห่งพระรัตนตรัยนั้น หามีไม่ ด้วยเหตุนั้น เชิญท่านทั้งหลายซ่องเสพพระรัตนตรัยนั้นเป็นนิตย์

คำอนุโมทนา

เมื่อข้าพเจ้าเดินทางมาประเทศไทย และพักอยู่ที่วัดโพธาราม จังหวัดนครสวรรค์ ใน พ.ศ. ๒๕๐๒ สมัยนั้นการศึกษาคัมภีร์ไวยากรณ์ชั้นสูงที่เรียกว่า คัมภีร์สัททาวิเสส หรือ บาลีใหญ่ ได้สูญไปจากเมืองไทยแล้วหลายสิบปี ทำให้พระภิกษุสามเณรในไทยไม่อาจศึกษาค้นคว้าข้อมูลที่โบราณาจารย์ผู้สืบทอดพระศาสนาได้อรรถาธิบายไว้โดยละเอียด

ท่านเจ้าอาวาสวัดโพธารามเวลานั้น คือ พระเดชพระคุณพระธรรมคุณาภรณ์ (เช้า จิตปญฺโญ. ป.ธ.๙) ท่านเป็นผู้สนใจศึกษาคัมภีร์สัททาวิเสสและพระไตรปิฎก และเป็นผู้นิมนต์ข้าพเจ้ามาสอนคัมภีร์สัททาวิเสส (กัจจายนไวยากรณ์ วุตโตทัยปกรณ์ และสุโพธาลังการ) และอธิบายข้อความที่เข้าใจยากในพระไตรปิฎก (เช่น เสทโมจนคาถา ในคัมภีร์บริวาร เป็นต้น) ข้าพเจ้าจึงได้มีโอกาสเผยแพร่คัมภีร์สัททาวิเสส แม้จะเป็นเพียงวิชาเลือกของนักศึกษา

ต่อมาข้าพเจ้าได้ย้ายมาเป็นเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอใน พ.ศ. ๒๕๐๘ และได้เห็นว่าอาจารย์สัทธัมมโชติกะผู้ก่อตั้งมูลนิธิสัทธัมมโชติกะ ได้มาเผยแพร่พระอภิธรรมในไทยที่วัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพมหานคร และจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรมจนเป็นที่นิยมมากขึ้นตามลำดับ แต่การเรียนการสอนคัมภีร์สัททาวิเสสกลับขาดสูญไป อาจทำให้ความเข้าใจอรรถและพยัญชนะในพระไตรปิฎกคลาดเคลื่อนไป จึงคิดฟื้นฟูการเรียนการสอนคัมภีร์สัททาวิเสส เพื่อให้กุลบุตรชาวไทยมีความรู้ความเข้าใจภาษาบาลีอย่างถ่องแท้ อันจะอำนวยประโยชน์ต่อการศึกษาพระอภิธรรมขั้นพื้นฐานและพระไตรปิฎกเป็นอย่างดี ดังนั้นใน พ.ศ. ๒๕๑๘ ข้าพเจ้าจึงเปิดสอนปทรูปสิทธิปกรณ์และคัมภีร์สัททาวิเสสอื่นๆ โดยพระเดชพระคุณพระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) ได้ส่งสามเณรจากจิตตภาวันมาศึกษาเล่าเรียนอย่างต่อเนื่องเป็นเวลาหลายปีพร้อมทั้งให้การอุปถัมภ์ปัจจัยสี่แก่วัดนี้ด้วย

ภายหลังจากนั้นข้าพเจ้าได้ส่งศิษย์เรียนดีหลายรูปไปศึกษาพระไตรปิฎกและภาษาสันสกฤตที่ประเทศสหภาพพม่า โดยเริ่มส่งพระคันธสาราภิวงศ์ไปศึกษาที่วัดวิสุทธาราม

พาราณสี จังหวัดแปร เป็นเวลา ๗ ปี และวัดวิสุทธาราม ชเวโภงวุน จังหวัดมันดเลย์ เป็นเวลา ๓ ปี ท่านรูปนี้ได้ศึกษาบาลีใหญ่กับข้าพเจ้าตั้งแต่เป็นสามเณรอายุ ๑๕ ปี และไปศึกษาต่อจนจบในระดับธรรมาจริยะ (เทียบเปรียญธรรม ๙ ประโยคในระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย) จากสถาบันรัฐบาลและสถาบันเอกชน จังหวัดย่างกุ้ง โดยสอบชั้นนักศึกษาได้เป็นอันดับหนึ่งของจังหวัดแปร และสอบชั้นธรรมาจริยะของสถาบันเอกชนได้เป็นอันดับสองของประเทศ นอกจากนี้ ยังมีศิษย์อีก ๒ รูปซึ่งเรียนจบชั้นธรรมาจริยะของพม่า คือ พระมหาประนอม ธมฺมาลงฺกาโร วัดจากแดง จังหวัดสมุทรปราการ และพระมหาไพโรจน์ ญาณกุสโล คณะ ๒๕ วัดมหาธาตุฯ กรุงเทพมหานคร

ข้าพเจ้าตระหนักดีว่าภาษาบาลีที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนเป็นเหมือนภาษาหลักของพระพุทธศาสนา พุทธบุตรที่มีหน้าที่สืบทอดพระศาสนาควรมีความรู้แตกฉานในภาษาบาลี เพื่อให้สามารถเข้าใจพระไตรปิฎกซึ่งมีข้อความสุขุมลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะ ยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้เพียงอ่านจากคำแปล เหมือนคนทั่วไปที่ไม่อาจเข้าใจข้อความในกฎหมายได้ลึกซึ้งเหมือนนักกฎหมาย ดังนั้น ตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้ข้าพเจ้าจึงอุทิศเวลาให้กับการสอนภาษาบาลีเป็นหลัก

บัดนี้ พระคันธสาราภิวงศ์ได้กลับมาเปิดสอนบาลีใหญ่แก่พระภิกษุสามเณรที่วัด และดำเนินการแปลคัมภีร์ที่สำคัญและเข้าใจยากเพื่อเป็นคู่มือการเรียนการสอนพระอภิธรรมแก่นักศึกษาและครูอาจารย์ ดังเช่นคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ปรมัตถทีปนี สัจจสังเขป ซึ่งได้จัดพิมพ์ไปแล้ว และคัมภีร์อภิธัมมาวตารที่จัดพิมพ์ในครั้งนี้ นอกจากนี้ ท่านได้ร่วมกับคณะศิษย์วัดท่ามะโอริเริ่ม**โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์** เพื่อแปลและอธิบายคัมภีร์ที่สำคัญทางศาสนาซึ่งส่วนใหญ่ไม่เคยได้รับการแปลมาก่อน ๙ คัมภีร์มีมูลฎีกาและอนุฎีกา เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อเป็นพุทธบูชาและสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา เป็นการบูชาคุณอาจารย์ในโอกาสวันฉลองอายุครบ ๙๐ ปีของข้าพเจ้าในพุทธศักราช ๒๕๕๓

ข้าพเจ้าขอชื่นชมอนุโมทนาผลงานและความอุตสาหะของคณะแปลคัมภีร์เป็นอย่างยิ่ง เพราะงานแปลคัมภีร์ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญในบาลีใหญ่ ภาษาสันสกฤต และพระอภิธรรม อีกทั้งยังต้องมีความประณีตในการแปลและอธิบายให้สอดคล้องเป็นแนวเดียว

กันทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ความยากลำบากในการแปลคัมภีร์ทั้งหลายนี้เป็นที่เข้าใจกันเพียงในกลุ่มนักวิชาการ ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

วิทฺวา เอว วิชานาติ วิทฺวชฺชนปริสฺสมํ
น หิ วญฺฌา วิชานาติ ครุ๎ ปสวเวทนำ.

"บัณฑิตย่อมรู้เห็นความเหนื่อยยากของบัณฑิต โดยแท้จริงแล้ว หญิงหมันย่อมไม่อาจรู้ถึงความทุกข์ทรมานอย่างใหญ่หลวงในการคลอดบุตรได้เลย"

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญาที่ช่วยเอื้อให้หลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต

กันยายน ๒๕๔๘

ธมฺโม ติโลกสรโณ ปรโม รสานำ

ธมฺโม มหคฺฆรตโน รตเนสุ โลเก

ธมฺโม หเว ติภเว ทุกฺขวินาสเหตุ

ธมฺมำ สมาจรถ ชาคริกานุยุตฺตา.

เตลกฏาหคาถา. คาถา. ๘

พระธรรมเป็นสรณะในโลกสาม ยอดเยี่ยมกว่ารสทั้งหลาย พระธรรมเป็นรัตนะทรงค่ากว่ารัตนะอื่นในโลก พระธรรมแลเป็นเหตุแห่งการกำจัดทุกข์ในภพสาม ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีสติขวนขวาย ประพฤติธรรมอยู่เสมอเถิด

คำนำ

คำสอนของพระบรมศาสดาตลอด ๔๕ พรรษา จำแนกได้เป็น ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก เฉพาะพระอภิธรรมปิฎกเป็นคำสอนเกี่ยวกับสภาพธรรมเท่าที่มีได้ทั้งหมดโดยไม่ขึ้นกับประเภทบุคคลและสิ่งแวดล้อมใดๆ การเรียกชื่อสภาพธรรมคล้ายกับกับการเรียกน้ำว่า "H_2O" ตามสภาวะเดิม

พระผู้มีพระภาคเสด็จสู่ดาวดึงส์ในพรรษาที่ ๗ วันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ พระพุทธองค์ประทับนั่งเหนือปัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ของท้าวสักกะ ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดสันตุสิต-เทพบุตรอดีตพุทธมารดาพร้อมกับเทวดาที่มาประชุมกันจากหมื่นจักรวาลตลอดไตรมาส โดยจำพรรษา ณ สุธรรมสภาในดาวดึงส์นั้น แล้วเสด็จลงจากดาวดึงส์สู่สังกัสสนครในวันเพ็ญเดือน ๑๑ หลังจากนั้นทรงแสดงพระอภิธรรมโดยสังเขปแก่พระสารีบุตรเป็นบุคคลแรก ซึ่งท่านได้นำไปสอนแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูปโดยไม่สังเขปและไม่พิสดารนักในเวลาต่อมา

ภายหลังคำสอนของพระสารีบุตรได้รับการจารึกขึ้นเป็นพระอภิธรรมปิฎก ๖ คัมภีร์ (พระอภิธรรมปิฎกมี ๗ คัมภีร์ คือ ธรรมสังคณี วิภังค ธาตุกถา ปุคคลบัญญัตติ กถาวัตถุ ยมก และปัฏฐาน) ยกเว้นกถาวัตถุซึ่งเป็นคัมภีร์ที่พระโมคคัลลีบุตรติสสะแต่งตามอุเทศที่พระพุทธ-เจ้าตรัสไว้โดยย่อ และเนื่องจากพระสารีบุตรและพระโมคคัลลีบุตรติสสะได้สอนพระอภิธรรมตามนัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ พระอภิธรรมปิฎกที่จารึกคำสอนของทั้งสองท่านจึงจัดเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าด้วยเช่นกัน

ในพระอภิธรรมปิฎกและปิฎกอื่น มีเนื้อความอธิบายเป็นภาษาบาลีเรียกว่า อรรถ-กถา คัมภีร์อรรถกถามีมาแต่สมัยพุทธกาล เรียกว่า คัมภีร์มหาอรรถกถา เป็นอรรถาธิบายดั้งเดิม ประกอบด้วยคำอธิบายของพระพุทธเจ้าและพระสาวกตามสมควร ซึ่งมีการประชุมชำระในปฐมสังคายนาและสังคายนาครั้งอื่นๆ

หลังการสังคายนาครั้งที่ ๓ พระมหินทเถระได้ไปเผยแพร่พระศาสนาในลังกาทวีป

โดยนำพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปด้วย ท่านและพระสิงหลได้แปลพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลศึกษาได้สะดวก ภายหลังคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับบาลีเดิมได้สาบสูญไป เพราะภัยสงครามที่เกิดขึ้นหลายครั้ง[๑]

เมื่อพระพุทธโฆสาจารย์ได้เดินทางไปลังกาทวีปในรัชสมัยพระเจ้ามหานาม (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕) ได้ปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถามาเป็นภาษาบาลี เพื่อให้กุลบุตรผู้รู้ภาษาบาลีในประเทศต่างๆ ใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎก ต่อมาพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นๆ ก็ดำเนินรอยตามโดยปริวรรตคัมภีร์จากภาษาลังกามาเป็นภาษาบาลี ปัจจุบันคัมภีร์อรรถกถาที่ปริวรรตจากภาษาสิงหลจึงมีอยู่อย่างครบถ้วน อนึ่ง คัมภีร์อรรถกถาของพระอภิธรรมปิฎกมี ๓ คัมภีร์ คือ อัฏฐสาลินี สัมโมหวิโนทนี และปัญจปกรณ์

คัมภีร์อภิธัมมาวตารนี้ได้ประมวลสาระในพระอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ คัมภีร์และอรรถกถาพระอภิธรรม กอปรด้วยเนื้อหาที่เป็นคำร้อยแก้วและร้อยกรอง ๑,๔๑๖ ข้อ เพื่อให้กุลบุตรสามารถเรียนรู้พระอภิธรรมได้ง่าย คัมภีร์นี้มีเนื้อหาครอบคลุมกว้างกว่าคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะที่แต่งเป็นหลักสูตรเรียน จึงควรใช้เป็นคู่มือในการศึกษาค้นคว้าควบคู่ไปด้วย

อภิธัมมาวตาร แปลว่า “คัมภีร์ชี้แนะพระอภิธรรม” มีความหมายตามศัพท์ว่า “คัมภีร์ที่เป็นเครื่องข้ามพ้นพระอภิธรรม” เหมือนเรือสำเภาใหญ่เป็นอุปกรณ์ในการข้ามมหาสมุทร ท่านผู้แต่งได้กล่าวถึงความสำคัญของคัมภีร์นี้ไว้ในคำเริ่มคัมภีร์ว่า

“ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์นามว่า อภิธัมมาวตาร โดยย่อ อันไพเราะเจริญปัญญาแก่เหล่าภิกษุเพื่อความเป็นผู้ฉลาดในพระอภิธรรมอันเป็นปิฎกสูงสุดนั้น ซึ่งเป็นประดุจกุญแจดีเลิศใช้ไขบานประตูคือโมหะแก่ภิกษุผู้เข้าไปสู่มหานครแห่งพระอภิธรรม อันเป็นสำเภาของภิกษุผู้ข้ามมหาสมุทรแห่งพระอภิธรรมที่ข้ามได้ยากดุจสำเภาของพ่อค้าผู้ข้ามมหาสมุทรที่ข้ามได้ยาก และเหมือนดั่งรัตนะทรงค่าที่วางไว้ในมือของภิกษุผู้ศึกษาพระอภิธรรม ท่านทั้งหลายผู้มีใจตั้งมั่นจงสดับคัมภีร์นั้นเถิด”[๒]

ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ได้รับยกย่องเป็นมหากวีแห่งเถรวาท จึงสามารถประดับคำในคัมภีร์ให้ไพเราะสละสลวย เพียบพร้อมด้วยรสคำและรสความ เหมาะเจาะด้วยเสียงและความหมาย คัมภีร์นี้จัดเป็นวรรณกรรมที่ยิ่งใหญ่บริบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะมานานกว่า

๑๕ ศตวรรษ เปรียบดั่งแก้วมณีทรงค่าที่ผ่านการเจียระนัยมาดีแล้ว ย่อมงามเพริศแพร้วแก่บุคคลผู้พบเห็น

เนื้อความคัมภีร์แบ่งออกเป็น ๒๔ ปริจเฉท กล่าวถึงปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพานไว้ใน ๑๑ ปริจเฉทแรก และกล่าวถึงเรื่องเบ็ดเตล็ดทั่วไปใน ๑๓ ปริจเฉทหลัง มีรายละเอียดดังนี้ คือ

๑. จิตตนิเทศ คำอธิบายจิต ในปริจเฉทแรกนี้แสดงปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ต่อจากนั้นแสดงความหมายของจิต ลักษณะ หน้าที่ (รสะ) อาการปรากฏ (ปัจจุปัฏฐาน) และเหตุใกล้ (ปทัฏฐาน) ของจิต พร้อมทั้งประเภทของจิตโดยละเอียด มีทั้งคำร้อยแก้วและคาถาสลับกันไป รวมคาถาได้ ๕๙ บท

๒. เจตสิกนิเทศ คำอธิบายเจตสิก โดยแสดงความหมายและประเภทของเจตสิก มีทั้งคำร้อยแก้วและคาถา ๒๐ บทสลับกันไป

๓. เจตสิกวิภาคนิเทศ คำอธิบายเจตสิกเป็นหมวดหมู่ ในปริจเฉทนี้แสดงจำนวนและชื่อเจตสิก ๕๒ ดวง จากนั้นแสดงเจตสิกที่ประกอบได้ในจิตต่างๆ อย่างไพเราะ ประกอบด้วยคาถาล้วน ๓๘ บท

๔. เอกวิธาทินิเทศ คำอธิบายจิตที่มีประเภทเดียวเป็นต้น มีคาถา ๕๕ บท

๕. ภูมิปุคคลจิตตุปปัตตินิเทศ คำอธิบายการเกิดขึ้นของจิตตามภูมิและบุคคล มีคาถา ๑๐๙ บท

๖. อารัมมณวิภาคนิเทศ คำอธิบายอารมณ์เป็นหมวดหมู่ โดยจำแนกอารมณ์ที่มีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ มีคาถา ๘๕ บท

๗. วิปากจิตตัปปวัตตินิเทศ คำอธิบายความเป็นไปแห่งวิปากจิต มีคาถา ๙๙ บท

๘. ปกิณณกนิเทศ คำอธิบายจิตโดยทั่วไปด้วยข้อเบ็ดเตล็ดโดยยกอุปมาต่างๆ มีคาถา ๘๕ บท

๙. ปุญญวิปากปัจจยนิเทศ คำอธิบายปัจจัยของผลบุญ โดยแสดงปุญญา-ภิสังขารเป็นต้น มีคาถา ๖๒ บท

๑๐. รูปวิภาคนิเทศ คำอธิบายรูปเป็นหมวดหมู่ มีคาถา ๑๔๖ บท สลับกับคำอธิบายร้อยแก้วเป็นตอนๆ ไป

๑๑. นิทานนิเทศ คำอธิบายนิทาน มีคาถา ๑๐ บท และอธิบายนิทานด้วยคำร้อยแก้ว

๑๒. ปัญญัตตินิเทศ คำอธิบายบัญญัตติ ส่วนใหญ่ประกอบด้วยคำร้อยแก้ว มีคาถาเดียว

๑๓. การกปฏิเวธนิเทศ คำอธิบายอัตตาและการแทงตลอดอัตตา เป็นคำอธิบายร้อยแก้ว ประกอบด้วยคาถา ๙ บทสลับกันไป

๑๔. รูปาวจรสมาธิภาวนานิเทศ คำอธิบายการเจริญรูปาวจรสมาธิ มีคาถา ๑๙๑ บท

๑๕. อรูปาวจรสมาธิภาวนานิเทศ คำอธิบายการเจริญอรูปาวจรสมาธิ มีคาถา ๒๖๓ บท

๑๖. อภิญญานิเทศ คำอธิบายอภิญญา มีคาถา ๖๑ บท

๑๗. อภิญญารัมมณนิเทศ คำอธิบายอารมณ์ของอภิญญา มีคาถา ๖๖ บท

๑๘. ทิฏฐิวิสุทธินิเทศ คำอธิบายทิฏฐิวิสุทธิ คือ ทิฏฐิบริสุทธิ์ มีคาถา ๕๗ บท

๑๙. กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ คำอธิบายกังขาวิตรณวิสุทธิ คือ ญาณบริสุทธิ์ที่ข้ามพ้นความสงสัย มีคาถา ๓๗ บท สลับคำร้อยแก้ว

๒๐. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ คำอธิบายมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ญาณบริสุทธิ์ที่เป็นเครื่องรู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง มีคาถา ๓๕ บท

๒๑. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ คำอธิบายปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ญาณ

บริสุทธิ์ที่เป็นเครื่องรู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง มีคาถา ๓๕ บท

๒๒. ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ คำอธิบายญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ญาณรู้เห็นบริสุทธิ์ มีคาถา ๕๖ บท

๒๓. กิเลสปหานกถา เรื่องการละกิเลสด้วยญาณต่างๆ ประกอบด้วยคาถา ๑๗ บท มีคำร้อยแก้วรวมอยู่ด้วย

๒๔. ปัจจยนิเทศ คำอธิบายปัจจัย ๒๔ เป็นคำร้อยแก้ว มีคาถาสลับจำนวน ๕ บท

นอกจากนี้ยังมีคำลงท้ายเรียกว่า นิคมนคาถา ๑๗ บท และคำร้อยแก้วที่บอกชื่อท่านผู้แต่งและเมืองที่พำนักขณะแต่งคัมภีร์นี้

คัมภีร์นี้ย่อความจากพระอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ คัมภีร์ (มีประมาณ ๕,๐๐๐ หน้า) และอรรถกถาพระอภิธรรม ๓ เล่ม (มีประมาณ ๑,๕๐๐ หน้า) ตัวอย่างการสรุปความจากอรรถกถาพระอภิธรรม เช่น ในคัมภีร์อัฏฐสาลินี[๓] อธิบายความหมายของคำว่า กุศล โดยใช้คำ ๑๗๖ พยางค์ แต่คัมภีร์นี้กล่าวสรุปไว้เป็นหนึ่งคาถาที่มี ๓๒ พยางค์ไว้ว่า

กุจฺฉิตานำ สลนโต กุสานำ ลวเนน วา
กุเสน ลาตพฺพตฺตา วา กุสลนฺติ ปวุจฺจติ.[๔]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า **กุศล** เพราะความเป็น

- สภาพกำจัดบาปธรรมอันน่าตำหนิ
- สภาพละบาปธรรมที่ได้ชื่อว่า กุสะ (สภาพนอนเนื่องในกระแสจิตด้วยอาการน่าตำหนิ)
- สภาพควรถือเอาด้วยปัญญาที่ชื่อว่า กุสะ (สภาพขัดเกลาบาปธรรมอันน่าตำหนิ)”

อนึ่ง ท่านผู้แต่งได้รังสรรค์ชื่อใหม่ที่ไม่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถาเพื่อย่อคำและสะดวกแก่การเรียก เช่นชื่อว่า หสิตุปปาทจิต ในคัมภีร์อัฏฐสาลินี[๕] กล่าวว่า กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ โสมนสฺสสหคตา (กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา) โดยคล้อยตามข้อความในคัมภีร์ธรรมสังคณีว่า

ยสฺมึ สมเย มโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปนฺนา โหติ กิริยา เนวกุสลา นากุสลา น จ กมฺมวิปากา โสมนสฺสสหคตา รูปารมฺมณา วา ฯเปฯ ธมฺมารมฺมณา วา.[๖]

“มโนวิญญาณธาตุที่สักว่ากระทำ ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล ไม่ใช่ผลกรรม อันเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา มีรูปเป็นอารมณ์...มีธรรมารมณ์เป็นอารมณ์ เกิดขึ้นอยู่ในสมัยใด”

ชื่อหสิตุปปาทจิตที่ท่านตั้งใหม่นี้ สอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์อัฏฐสาลินีและวิสุทธิมรรคว่า

หสิตุปฺปาทวเสน ปวตฺติยํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา โหติ.[๗]

“กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนานั้น มีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ในขณะเป็นไปด้วยการยังการยิ้มให้เกิดขึ้น”

หสิตุปฺปาทนรสา.[๘]

“มีหน้าที่ยังการยิ้มให้เกิดขึ้น”

นอกจากนี้ แม้คัมภีร์ธรรมสังคณีและอัฏฐสาลินีจะใช้ชื่อว่า กิริยาจิต คัมภีร์นี้ก็ใช้เป็น กริยาจิต ในบางแห่ง เพื่อย่อคำให้ครบพยางค์ตามฉันทลักษณ์ ที่จริงแล้วเมื่อลบสระ อิ ใน กิ ก็สำเร็จเป็นรูปว่า กฺริยา ดังคำว่า รตน = รตฺน, กิเลส = เกฺลส, เจติย = เจตฺย ที่ประกอบในคาถาประพันธ์ ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวว่า

กิริยาติ มาคธิกา ภาสา. กฺริยากฺริยาปตฺติวิภาคเทสโกติอาทีสุ[๙] ปน กฺริยาติ ปทํ สกฺกฏภาสาโต นยํ คเหตฺวา วุตฺตวจนํ ปาวจเน อทสฺสนโต.[๑๐]

“คำว่า กิริยา เป็นภาษามคธ ส่วนบทว่า กฺริยา ในบาทคาถาว่า กฺริยากฺริยาปตฺติ-วิภาคเทสโก (พระชินเจ้าผู้ทรงแสดงจำแนกอาบัติที่เป็นกิริยาและอกิริยา) เป็นคำกล่าวโดยรับเอานัยจากภาษาสันสกฤต เพราะไม่ปรากฏในพระพุทธพจน์”

จุดเด่นของอภิธัมมาวตารอีกข้อหนึ่ง คือ ประกอบด้วยคุณลักษณะทางภาษาที่ดีเยี่ยม กล่าวคือ

๑. มีความไพเราะสละสลวย จับใจผู้อ่านด้วยการเลือกสรรคำใช้อย่างเหมาะสม

๒. มีความประณีตในการใช้คำ เช่น การบัญญัติศัพท์ว่า หสิตุปฺปาท, กฺริยา เพื่อ

ให้สอดคล้องตามกฎฉันทลักษณ์

๓. มีเนื้อหาชัดเจน ตรงประเด็น ไม่คลุมเครือ

๔. มีความสัมพันธ์ดี คือ ดำเนินความไปตามลำดับต่อเนื่องกัน ไม่วกวน

๕. จัดระเบียบความคิดอย่างเหมาะสม โดยเรียงลำดับปริจเฉทและเนื้อหาในปริเฉทนั้นๆ ให้เข้าใจง่าย

๖. กล่าวระบุเฉพาะลักษณะที่เด่นชัดของสภาวธรรมนั้นๆ โดยไม่กล่าวถึงลักษณะอื่นที่มีได้เหมือนกันในสภาวธรรมทั่วไป เช่น กล่าวลักษณะเฉพาะของจิตว่า วิสยวิชานนลกฺขณำ จิตฺตำ (จิต คือ สภาวะรู้อารมณ์)

๗. คำประพันธ์ในคัมภีร์นี้เป็นแม่แบบของบทร้อยกรองอื่นๆ เพราะลีลาในการประพันธ์มีความไพเราะยากที่คนรุ่นหลังจะแต่งให้ทัดเทียมได้

ปัจจุบันคัมภีร์อภิธัมมาวตารมีคัมภีร์อธิบายเป็นภาษาบาลี ๒ ฉบับ คือ

๑. ฉบับฎีกาเก่า รจนาโดยพระเถระไม่ปรากฏนาม ในคัมภีร์ปิฏกัตต่อตะไม (ประวัติพระไตรปิฎก) และศาสนวงศ์ กล่าวว่า ท่านผู้แต่งฎีกาเก่า คือ พระวาจิสสระ ประเทศลังกา แต่ไม่พบหลักฐานในคำลงท้ายของคัมภีร์ ฉบับฎีกาเก่านี้อธิบายความไว้โดยสังเขป (มีจำนวน ๑๒๗ หน้าตามฉบับมหาจุฬาฯ)

๒. ฉบับฎีกาใหม่ รจนาโดยพระสุมังคลสามิ ประเทศลังกา ศิษย์ของพระสารีบุตรผู้ประพันธ์คัมภีร์สารัตถทีปนีในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) คัมภีร์นี้มีชื่อว่า อภิธัมมัตถวิกาสินี ท่านพระสุมังคลสามิยังรจนาคัมภีร์ฎีกาของอภิธัมมัตถสังคหะชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี[๑๑] อีกด้วย โดยรจนาฎีกาใหม่นี้ก่อน

ในการรจนาคัมภีร์ฎีกาใหม่ ท่านผู้แต่งมีเวลามาก จึงได้อธิบายความอย่างครบถ้วนบริบูรณ์ (มีจำนวน ๔๒๐ หน้าตามฉบับมหาจุฬาฯ) และได้รับการยกย่องชมเชยจากปราชญ์ทั้งหลาย ต่างจากการแต่งอภิธัมมัตถวิภาวินีซึ่งแปลคัมภีร์อธิบายอภิธัมมัตถสังคหะภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี และใช้เวลาแต่งเพียง ๒๔ วัน จึงทำให้มีข้อบกพร่องในบางแห่ง

คัมภีร์อภิธัมมาวตารมีคำแปลเป็นภาษาไทยแล้ว ๒ ฉบับ คือ

๑. ฉบับแปลโดยอาจารย์ไชยวัฒน์ กบิลกาญจน์ มูลนิธิภูมิพโลฯ จัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๓๖

๒. ฉบับแปลโดยอาจารย์ประชุม เรืองวารี จัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๔๓

ผู้แปลเห็นว่าทั้งสองฉบับมีเพียงคำแปลตามศัพท์ ไม่ได้อธิบายเพิ่มเติมเกี่ยวกับองค์ธรรมและข้อความอื่นที่ควรทราบ จึงแปลคัมภีร์นี้โดยเพิ่มเติมองค์ธรรมไว้อย่างบริบูรณ์ และมีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรมตามสมควร ทั้งนี้ได้อาศัยฎีกาเก่าและฎีกาใหม่ของคัมภีร์เป็นหลัก พร้อมด้วยคำอธิบายจากอภิธัมมาวตารนิสสัยใหม่ ซึ่งแต่งโดยพระสังฆราชพม่านามว่า พระมุนินทเถระ วัดสันจอง เมืองอังวะ (แต่งจบในวันแรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๘ พุทธศักราช ๒๓๗๐)

ผู้แปลขอนำเนื้อความบางส่วนจากฉบับแปลทั้ง ๓ ฉบับมาเทียบเคียงไว้พอเป็นสาธก ดังนี้

ตัวอย่าง ๑

อนนฺตกรุณาปญฺญํ ตถาคตมนุตฺตรํ
วนฺทิตฺวา สิรสา พุทฺธํ ธมฺมญ สาธุคณมฺปิ จ.[๑๒]

“ข้าพเจ้าขออภิวาทพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้หาใครยิ่งกว่ามิได้ มีพระกรุณาและพระปัญญาหาที่สุดมิได้ และพระธรรม รวมทั้งคณะสงฆ์ ด้วยเศียรเกล้า” [ฉบับแปลที่ ๑]

“ข้าพเจ้า (พระพุทธทัตตะ) ขอถวายอภิวาทพระตถาคตพุทธเจ้า ผู้มีพระกรุณาคุณและพระปัญญาคุณอันหาที่สุดมิได้ ไม่มีผู้อื่นที่จะยิ่งไปกว่า พระธรรมและหมู่สงฆ์แห่งพระอริยสงฆ์ด้วยเศียรเกล้า” [ฉบับแปลที่ ๒]

“ข้าพเจ้า (ผู้ชื่อว่าพระพุทธทัตตะ) ขอนอบน้อมพระตถาคตผู้ประเสริฐ ผู้มีพระกรุณาและพระปัญญาอันหาที่สุดมิได้ พร้อมด้วยพระธรรมและหมู่พระอริยสงฆ์ ด้วยเศียรเกล้า” [ฉบับแปลที่ ๓]

ตัวอย่าง ๒

ปณฺฑุกมฺพลนามาย สิลายาตุลวิกฺกโม
นิสินฺโน เทวราชสฺส วิมเล สีตเล ตเล.
ยํ เทวเทโว เทวานํ เทวเทเวหิ ปูชิโต
เทเสสิ เทวโลกสฺมึ ธมฺมํ เทวปุรกฺขโต.
ตตฺถาหํ ปาฏวตฺถาย ภิกฺขูนํ ปิฏกุตฺตเม
อภิธมฺมาวตารนฺตุ มธุรํ มติวฑฺฒนํ.
ตาหํ โมหกวาฏสฺส วิฆาฏนมนุตฺตรํ
ภิกฺขูนํ ปวิสนฺตานํ อภิธมฺมมหาปุรํ.
สุทุตฺตรํ ตรนฺตานํ อภิธมฺมมโหทธึ
สุทุตฺตรํ ตรนฺตานํ ตรึว มกรากรํ.
อาภิธมฺมิกภิกฺขูนํ หตฺถสารมนุตฺตรํ
ปวกฺขามิ สมาเสน ตํ สุณาถ สมาหิตา.[๑๓]

“พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงแกล้วกล้าหาผู้เปรียบมิได้ ผู้เป็นเทพยิ่งเทพแห่งเทพทั้งหลาย อันเทพแห่งเทพทั้งหลายบูชา ทูลเชิญประทับเบื้องหน้าทวยเทพ ประทับนั่งบนศิลาอาสน์ชื่อว่า ปัณฑุกัมพล อันเย็นปราศจากมลทินของท้าวสักกเทวราช ทรงแสดงธรรมใดไว้ในเทวโลก เพื่อความแจ่มแจ้งในธรรมนั้น ข้าพเจ้าจักขอกล่าวอภิธัมมาวตาร อันมีความไพเราะเป็นเครื่องทำปัญญาให้เจริญในพระอภิธรรมปิฎกแก่ภิกษุทั้งหลาย ซึ่งเป็นกุญแจไขทะลวงบานประตูคือโมหะอันยอดเยี่ยม สำหรับภิกษุผู้จะเข้าไปสู่เมืองใหญ่คือพระอภิธรรมผู้จะข้ามห้วงน้ำใหญ่คือพระอภิธรรมที่ข้ามได้แสนยาก เป็นดุจแพสำหรับบุคคลผู้จะข้ามบ่อมังกรอันข้ามได้แสนยาก ฉะนั้นเป็นคู่มืออันยอดเยี่ยมสำหรับภิกษุผู้เรียนอภิธรรมทั้งหลาย โดยย่อ ขอท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีจิตตั้งมั่นสดับอภิธัมมาวตารนั้นเถิด” [ฉบับแปลที่ ๑]

“เพื่อความเป็นผู้ฉลาดปราดเปรื่องในพระอภิธรรมที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงแกล้วกล้า ซึ่งจะหาผู้เปรียบปานมิได้ ผู้ทรงเป็นอดิเทพยิ่งกว่าเทพทั้งหลาย ผู้อันเหล่า

ทวยเทพน้อยใหญ่แวดล้อมบูชาแล้ว ประทับเหนือพื้นปัณฑุกัมพลสิลาอาสน์แห่งท้าวสักกเทวราช อันเป็นพื้นที่เย็นสะอาดปราศจากมลทิน ทรงแสดงไว้แล้วในเทวโลก จักกล่าวพระคัมภีร์อภิธัมมาวตาร ซึ่งมี (อรรถ) อันไพเราะ ทั้งเป็นเครื่องประเทืองปัญญาในพระอภิธรรมปิฎกอันเป็นปิฎกที่ยอดเยี่ยมปิฎกหนึ่งแก่ภิกษุทั้งหลาย กุญแจอันยอดเยี่ยมสำหรับไขประตูคือโมหะแก่ภิกษุทั้งหลายผู้จะเข้าไปในมหานครคือพระอภิธรรม อุปกรณ์คือนาวาแห่งบุคคลผู้จะข้ามห้วงน้ำที่ข้ามได้ยากยิ่ง แก่ภิกษุทั้งหลายผู้จะข้ามห้วงมหรรณพคือพระอภิธรรมที่ข้ามได้ยากอย่างยิ่ง และตำราคู่มืออันยอดเยี่ยมแก่ภิกษุทั้งหลายผู้ใฝ่ใจในพระอภิธรรม แต่โดยย่อ ขอท่านทั้งหลายจงตั้งใจฟังอภิธัมมาวตารนั้นเถิด” [ฉบับแปลที่ ๒]

“พระผู้มีพระภาคผู้องอาจไม่มีผู้ใดเปรียบ ทรงเป็นอดิเทพยิ่งกว่าเทพทั้งหลาย อันคณาเทพแวดล้อมบูชาแล้ว ได้ประทับนั่งบนพื้นรัตนบัลลังก์อันหมดจดเย็นสบายชื่อว่า ปัณฑุกัมพล ของท้าววาสพ ทรงแสดงพระอภิธรรมในสวรรค์ชั้นตรัยตรึงค์

ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์นามว่า อภิธัมมาวตาร โดยย่อ อันไพเราะเจริญปัญญาแก่เหล่าภิกษุเพื่อความเป็นผู้ฉลาดในพระอภิธรรมอันเป็นปิฎกสูงสุดนั้น ซึ่งเป็นประดุจกุญแจดีเลิศใช้ไขบานประตูคือโมหะแก่ภิกษุผู้เข้าไปสู่มหานครแห่งพระอภิธรรม อันเป็นสำเภาของภิกษุผู้ข้ามมหาสมุทรแห่งพระอภิธรรมที่ข้ามได้ยากดุจสำเภาของพ่อค้าผู้ข้ามมหาสมุทรที่ข้ามได้ยาก และเหมือนดั่งรัตนะทรงค่าที่วางไว้ในมือของภิกษุผู้ศึกษาพระอภิธรรม ท่านทั้งหลายผู้มีใจตั้งมั่นจงสดับคัมภีร์นั้นเถิด” [ฉบับแปลที่ ๓]

ตัวอย่าง ๓

กามรูปภเวเสฺวว อฏฺฐารส ภวนฺติ หิ
เทฺวจตฺตาลีส จิตฺตานิ โหนฺติ ตีสุ ภเวสุปิ.[๑๙]

“อนึ่ง จิต ๑๘ ดวง ย่อมมีในกามภพและรูปเท่านั้น จิต ๔๒ ดวงย่อมมีในภพทั้ง ๓” [ฉบับแปลที่ ๑]

“จริงอยู่ จิต ๑๘ ดวง ย่อมมีในกามภพและรูปเท่านั้น จิต ๔๒ ดวงย่อมมีในภพทั้ง ๓” [ฉบับแปลที่ ๒]

“จิต ๑๘ ดวง [รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ กุศลวิบากจักขุวิญญาณ ๑ กุศลวิบากโสตวิญญาณ ๑ กุศลวิบากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒ อเหตุกกิริยาจิต ๒ (เว้นโวฏฐัพพนจิต) และโสดาปัตติมรรคจิต ๑] ย่อมเกิดในกามภูมิและรูปภูมิ

จิต ๔๒ ดวง [มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจร-กิริยาจิต ๔ โลกุตตรจิต ๗ (เว้นโสดาปัตติมรรคจิต) อกุศลจิต ๑๐ (เว้นโทสมูลจิต ๒) และมโนทวาราวัชชนจิต ๑] ย่อมเกิดในภูมิทั้ง ๓” [ฉบับแปลที่ ๓]

ตัวอย่าง ๔

ฆานำ ชิวฺหา จ กาโย จ ตถา ภาวทฺวยมฺปิ จ
พฺรหฺมานำ ปน รูปีนำ ปญฺจ รูปา น วิชฺชเร.[๑๕]

“ส่วนพวกพรหมผู้มีรูปทั้งหลาย ไม่มีรูป ๕ อย่าง คือ ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท รวมทั้งวิญญัติทั้ง ๒” [ฉบับแปลที่ ๑]

“ก็แลรูปพรหมทั้งหลาย ย่อมไม่มีรูป ๕ อย่าง คือ ฆานปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป กายปสาทรูป และภาวรูปทั้ง ๒” [ฉบับแปลที่ ๒]

“รูป ๕ อย่างคือ ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท และภาวรูป ๒ ย่อมไม่มีแก่รูปพรหม” [ฉบับแปลที่ ๓]

ตัวอย่าง ๕

คนฺตุ ปนิจฺเฉ ปิฏเกภิธมฺเม
โย ธมฺมเสนาปตินา สมตฺตำ
หิตตฺถินา เตน จ ภิกฺขุนายำ
สกฺกจฺจ สมฺมา ปน สิกฺขิตพฺโพ.[๑๖]

“ก็ภิกษุรูปใดต้องการจะเรียนรู้สภาวะ ที่ท่านพระธรรมเสนาบดีได้เรียนไว้ดีแล้วในอภิธรรมปิฎก อันว่าภิกษุผู้มีความต้องการด้วยประโยชน์นั้นพึงศึกษาอภิธัมมาวตารนี้ อย่างเคารพโดยชอบเถิด” [ฉบับแปลที่ ๑]

“ก็ภิกษุใดปรารถนาจะลุความสำเร็จที่พระธรรมเสนาบดีสำเร็จมาแล้วในพระอภิธรรม-ปิฎก ภิกษุผู้หวังประโยชน์เกื้อกูลนั้น พึงศึกษาพระคัมภีร์อภิธัมมาวตารนี้ให้ดี โดยความเคารพเถิด” [ฉบับแปลที่ ๒]

“ภิกษุใดใคร่จะลุความเสมอกับพระธรรมเสนาบดีในพระอภิธรรมปิฎก ภิกษุผู้ใคร่ประโยชน์นั้นพึงศึกษาคัมภีร์อภิธัมมาวตารนี้โดยชอบด้วยความเคารพเถิด” [ฉบับแปลที่ ๓]

ตัวอย่าง ๖

อุทพฺพยมนกฺการ- เมวํ สงฺเขปโต ปน
กตฺวา ตสฺเสว ญาณสฺส วิภงฺคสฺส วเสน ตุ.
“อวิชฺชาสมุทยา รูป- สมุทโย”ติ หิ อาทินา
นเยเนเกกขนฺธสฺส อุทยพฺพยทสฺสเน.
ทส ทสาติ กตฺวาน วุตฺตา ปญฺญาสลกฺขณา
เตสํ ปน วเสนาปิ ธมฺเม สมนุปสฺสติ.
เอวํ รูปุทโย โหติ เอวมสฺส วโย อิติ
อุเทติ เอวํ รูปมฺปิ เอวํ รูปํ ตุ เวติ จ.[๑๗]

“ลักษณะ ๕๐ ที่ท่านกล่าวไว้ ในคราวที่เห็นความเกิดขึ้น และความปราศไปแห่งขันธ์แต่ละขันธ์ โดยนัยว่า “อวิชฺชาสมุทยา รูปสมุทโย (เพราะอวิชชาเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น)” ดังนี้เป็นต้น โดยเกี่ยวกับเป็นบทจำแนกญาณนั้นนั่นแหละ โดยทำไว้ว่า แต่ละขันธ์มี ๑๐ ลักษณะดังนี้ (เหล่าใด) พระโยคาวจรครั้นทำการใส่ใจความเกิดขึ้น และความปราศไปโดยสังเขปอย่างนี้แล้ว ก็ย่อมตามพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย แม้ด้วยสามารถแห่งลักษณะ ๕๐ เหล่านั้นว่า รูปมีเหตุเกิดขึ้นอย่างนี้ รูปนี้มีเหตุปราศไปอย่างนี้ และว่ารูปเกิดขึ้นได้แม้อย่างนี้ รูปปราศไปแม้อย่างนี้” [ฉบับแปลที่ ๑]

“ก็โยคีภิกษุทำมนสิการความบังเกิด และความแปรไปโดยย่ออย่างนี้แล้ว ชื่อว่าย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย แม้ด้วยอำนาจแห่งลักษณะ ๕๐ อย่าง ที่ท่านกล่าวแบ่งเป็นขันธ์ละ ๑๐ ในการพิจารณาเห็นความบังเกิด และความแปรไปแห่งขันธ์แต่ละขันธ์ โดยนัย

มีอาทิว่า มีความเกิดขึ้นแห่งรูป ก็เพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา ดังนี้ ด้วยสามารถแห่งการจำแนกญาณนั้นนั่นแลว่า ย่อมมีความเกิดขึ้นแห่งรูปด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมมีความแปรไปแห่งรูปด้วยอาการอย่างนี้ ดังนี้ รูปย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ รูปย่อมแปรไปด้วยอาการอย่างนี้" [ฉบับแปลที่ ๒]

"เธอกำหนดรู้ความเกิดดับโดยสังเขปดังนี้แล้ว ย่อมหยั่งเห็นธรรมทั้งหลายว่า 'ความเกิดขึ้นของรูปย่อมมีอย่างนี้ [รูปเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชชา ตัณหา กรรม และอาหาร] ความดับไปของรูปย่อมมีอย่างนี้ [รูปดับไปเพราะความดับของอวิชชา ตัณหา กรรม และอาหาร] รูป[ที่เกิดจากกรรม จิต อุตุ และอาหาร]ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ รูป[ที่เกิดจากกรรม จิต อุตุ และอาหาร]ย่อมดับไปอย่างนี้' โดยจำแนกเป็นลักษณะ ๕๐ อย่างซึ่งแยกเป็นขันธ์ละ ๑๐ อย่างด้วยการกำหนดรู้ความเกิดดับของขันธ์หนึ่งๆ ว่า ความเกิดขึ้นของรูป ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นของอวิชชา เป็นต้น ซึ่งพระศาสดาตรัสไว้ในคำอธิบายของอุทยัพพยญาณ" [ฉบับแปลที่ ๓]

ตัวอย่าง ๗

อุรคปุรนิวสเนน อาจริเยน ภทนฺตพุทฺธทตฺเตน สีลาจารสมฺปนฺเนน กโต อภิธมฺมาวตาโร นามา'ยํ.[๑๘]

"ปกรณ์นี้ ท่านอาจารย์ภทันตพุทธทัตตะ ผู้อาศัยอยู่ ณ อุรคปุรวิหาร ผู้ถึงพร้อมด้วยศีลและอาจาระ ได้แต่งไว้ ปกรณ์นี้ชื่อว่า อภิธัมมาวตาร" [ฉบับแปลที่ ๑]

"พระคัมภีร์ชื่ออภิธัมมาวตารนี้ อันอาจารย์"ภัททันตพุทธทัตตเถระ" ผู้ถึงพร้อมด้วยศีลและอาจาระ ซึ่งอาศัยอยู่ในอุรคปุรวิหารรจนาไว้แล้ว" [ฉบับแปลที่ ๒]

"จบคัมภีร์อภิธัมมาวตารนี้อันประพันธ์โดยอาจารย์พระพุทธทัตตะ ผู้พำนักอยู่ในเมืองอุรคปุระ ผู้เพียบพร้อมด้วยศีลาจารวัตร" [ฉบับแปลที่ ๓]

งานทำบุญอายุหลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เวียนมาถึงในเดือนมกราคม ทุกปีที่งานทำบุญอายุเวียนมาถึง คณะศิษยานุศิษย์มักร่วมกันจัดพิมพ์หนังสือธรรมะเผยแพร่ ทั้งนี้เพื่อสืบสานเจตนารมณ์ของท่านในการธำรงรักษาพระพุทธศาสนา ในปี ๒๕๔๙ นี้ ท่านจะมีอายุครบ ๘๖ ปี ทางวัดจึงจัดพิมพ์คัมภีร์ “อภิธัมมาวตาร” ซึ่งพระคันธสาราภิวงศ์แปลและอธิบายไว้โดยสังเขป ทั้งนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อนำเสนอผลงานที่เป็นคู่มือการศึกษาพระอภิธรรมในปัจจุบัน

คัมภีร์นี้จัดพิมพ์ขึ้นสืบเนื่องจาก**โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์** ซึ่งดำเนินการโดยคณะศิษย์วัดท่ามะโอที่มีพระคันธสาราภิวงศ์เป็นประธาน เพื่อแสดงมุทิตาจิตต่อหลวงพ่อเนื่องในโอกาสที่ท่านจะมีอายุครบ ๙๐ ปีใน พ.ศ. ๒๕๕๓ นอกจากคัมภีร์ในโครงการมีเนตติปกรณ์เป็นต้นแล้ว คณะศิษย์วัดท่ามะโอยังนำคัมภีร์ซึ่งมีความสำคัญมาแปลและพิมพ์เผยแพร่อย่างต่อเนื่องสืบไป โดยอยู่ภายใต้โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์นี้ ดังเช่นคัมภีร์อภิธัมมาวตารก็นับเป็นคัมภีร์เล่มแรกที่สืบเนื่องมาจากโครงการนี้ และคัมภีร์ปัชชมธุ (คาถาน้ำผึ้ง) ซึ่งจะพิมพ์เผยแพร่เป็นลำดับต่อมา

ขอขอบคุณอาจารย์เทพพนม สุทฺธิมโน ผู้ช่วยตรวจสภาวธรรม ผศ.นงค์นุช ศรีธนาอนันต์ ผู้ช่วยขัดเกลาคำแปลให้สละสลวย คุณวิลาวัลย์ อิ่มอารมณ์ และคุณดวงใจ มีกังวาล ผู้ช่วยตรวจปรู๊ฟแก้คำผิด และคุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ ในฐานะผู้อ่านที่ให้ความเห็นที่มีประโยชน์และช่วยตรวจทานความเรียบร้อยให้หนังสือมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

การบริจาคร่วมสร้างหนังสือธรรมะมีอานิสงส์มาก ทั้งนี้เพราะหนังสือธรรมะก็คือพระพุทธเจ้าผู้สามารถเทศน์และสั่งสอนเวไนยชนได้ จัดว่าเป็นการธำรงรักษาพระศาสนาและจุดประกายแห่งปัญญาแก่ปวงชน เหมือนการจุดประทีปในที่มืด และบอกทางแก่คนหลงทางเพื่อประโยชน์แก่มวลชนชั่วกาลนาน หนังสือที่ท่านทั้งหลายช่วยกันจัดสร้างต้นฉบับและพิมพ์เผยแพร่นี้จะนำไปมอบให้สำนักเรียน ห้องสมุด และประชาชนทั่วไปที่สนใจใฝ่รู้ธรรมะ โดยไม่มีการจำหน่ายแต่อย่างใด

ขออนุโมทนากุศลจิต **คุณวันเพ็ญ กัญจนายน - คุณวรรณี กัญจนายน - คุณชุษณีย์ ฤทธิกะลัส** ผู้อุปถัมภ์การจัดสร้างต้นฉบับคัมภีร์นี้ พร้อมด้วยท่านผู้บริจาคทรัพย์เพื่อจัดพิมพ์ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้ จงมีความสุขสวัสดี และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัยและบุญกุศลอันเกิดจากการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์นี้ ขอจงเป็นพลวปัจจัยเกื้อหนุนให้หลวงพ่อมีสุขภาพแข็งแรง มีอายุยืน เป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของศิษย์นานๆ

พระคันธสาราภิวงศ์

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

ธันวาคม ๒๕๔๘

นิฑฺทำ วิโนทยถ ภาวยถปฺปเมยฺยำ

ทุกฺขำ อนิจฺจมปิ เจห อนตฺตตำ จ

เทเห รตึ ชหถ ชชฺชรภาชนาเภ

ธมฺมำ สมาจรถ ชาคริกานุยุตฺตา.

เตลกฏาหคาถา. คาถา. ๙

ท่านทั้งหลายพึงขจัดความโงกง่วง พึงเจริญไตรลักษณ์ที่ประมาณค่ามิได้ในพระศาสนานี้ กล่าวคือความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตน จงละความยินดีในสรีระที่เปรียบดั่งภาชนะเก่า ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีสติขวนขวายประพฤติธรรมอยู่เสมอเถิด

คำชี้แจง

ข้อชี้แจงการใช้คัมภีร์อภิธัมมาวตารฉบับนี้ มีดังต่อไปนี้

๑. ข้อความภายในวงเล็บเหลี่ยม [ ] ของคำแปลคาถา เป็นคำอธิบายเพิ่มเติมนอกเหนือไปจากคำบาลีต้นฉบับ ส่วนใหญ่แสดงถึงองค์ธรรมตามคำอธิบายที่พบในฎีกาใหม่ มีบางแห่งเขียนตามคำอธิบายในฎีกาเก่า

๒. ข้อความภายในวงเล็บกลม ( ) เป็นคำแปลของศัพท์บาลีข้างหน้าวงเล็บ หรือเป็นคำอธิบายที่ไม่สำคัญ เช่น คำแสดงชื่อของผู้แต่งคัมภีร์ หรือคำแสดงชื่ออีกชื่อหนึ่ง เป็นต้น

๓. การนำเสนอข้อความที่อธิบายหลักภาษาและหลักธรรมของผู้แปลเอง จะใช้รูปแบบตัวอักษรที่ต่างกัน เพื่อให้สามารถสังเกตเห็นได้ และอยู่ภายในวงเล็บเหลี่ยม

๔. ต้นฉบับบาลีที่อ้างอิงในคัมภีร์เล่มนี้ ใช้ตามฉบับมหาจุฬาฯ ซึ่งปริวรรตจากฉบับฉัฏฐสังคีติ แต่ได้แก้ไขเพิ่มเติมโดยเทียบเคียงกับฉบับฉัฏฐสังคีติ ฉบับมูลนิธิภูมิพโลฯ และฉบับไทยที่ปริวรรตมาจากอักษรเทวนาครี ซึ่งมีศาสตราจารย์ ดร. มเหศติวารี เป็นบรรณาธิการ

๕. ในตำราอ้างอิงของหนังสือเล่มนี้ เลขเกี่ยวกับพระไตรปิฎก เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวกลางเป็นเลขข้อ ส่วนตัวสุดท้ายเป็นเลขหน้า เช่น ขุ. สุ. ๒๕.๘๕๖.๕๐๒ หมายถึง ขุททกนิกาย สุตตนิบาต เล่ม ๒๕ ข้อ ๘๕๖ หน้า ๕๐๒ ส่วนเลขเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวหลังเป็นเลขหน้า เช่น องฺ. อ. ๒.๒๙๑ หมายถึง อรรถกถาอังคุตตรนิกาย เล่ม ๒ หน้า ๒๙๑ การอ้างอิงได้ใช้พระไตรปิฎกบาลี และอรรถกถาฎีกาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นหลัก บางคัมภีร์ที่ยังไม่มีฉบับมหาจุฬาฯ เช่น อรรถกถาธรรมบท ก็อ้างอิงจากฉบับมหามงกุฎฯ

๖. ฎีกาเก่าและฎีกาใหม่ที่อ้างถึงในที่นี้ ใช้ตามคำอธิบายของคาถาในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร ผู้อ่านอาจเทียบเคียงกับข้อความในฎีกาเหล่านั้นตามคาถานั้นๆ จึงมิได้อ้างเลขหน้าหรือเลขคาถาไว้โดยเฉพาะ

ลทฺธาน พุทฺธสมยํ อติทุลฺลภํ จ

สทฺธมฺม'มคฺค'มสมํ สิวทำ ตเถว

กลฺยาณมิตฺตปวเร มติสมฺปทญฺจ

โก พุทฺธิมา อวิรตำ น ภเชยฺย ธมฺมำ.

เตลกฏาหคาถา. คาถา ๙๙

ธีรชนคนใดเล่า เมื่อได้พบพระพุทธศาสนาที่หาได้ยากยิ่ง พระสัทธรรมอันประเสริฐให้ความเกษมไม่มีสิ่งใดเปรียบ กัลยาณมิตรที่ดีงาม และความไพบูลย์แห่งปัญญา จะไม่พึงซ่องเสพพระธรรมเป็นนิตย์หรือ

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

ความเป็นมา

แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ยังคงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อโปรดเวไนยชนผู้ประพฤติตามคำสอน ทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายพระไตรปิฎกซึ่งบุรพาจารย์รจนาไว้เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความหมายอย่างถูกต้อง ก็มีอยู่ครบถ้วน นับว่าเป็นโชคดีของชาวพุทธที่มีคัมภีร์ทางศาสนาบริบูรณ์

โดยเหตุที่พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา จารึกด้วยภาษาบาลี คนในยุคนี้จึงไม่อาจเข้าใจความหมายได้ แม้ว่าในปัจจุบันจะมีคัมภีร์แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แต่ก็เป็นการแปลตามศัพท์เท่านั้น ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม ทำให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีและพระอภิธรรมไม่อาจเข้าใจเนื้อหาได้อย่างถ่องแท้ ส่วนคัมภีร์ฎีกาแทบจะไม่มีแปลเป็นภาษาไทย

ด้วยเหตุนี้ ถ้าคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาได้รับการแปลด้วยภาษาที่ไพเราะสละสลวย มีคำอธิบายตามหลักภาษาและหลักธรรมอย่างละเอียด โดยอาศัยคำอธิบายจากอรรถกถาและฎีกา ก็จะเป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง

วัตถุประสงค์

- เพื่อการศึกษาค้นคว้าของพุทธศาสนิกชนทั่วไป
- เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ทางพระพุทธศาสนา
- เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
- เพื่อสร้างมรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา

- เพื่อแสดงมุทิตาจิตต่อหลวงพ่อเนื่องในโอกาสที่ท่านจะมีอายุครบ ๙๐ ปีใน พ.ศ. ๒๕๕๓

วิธีดำเนินงาน

คณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรมจะร่วมกันดำเนินงานให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยมีพระธัมมานันทมหาเถระเป็นประธานที่ปรึกษา มีคณะกรรมการแปลและกรรมการอุปถัมภ์ ดังต่อไปนี้

- พระคันธสาราภิวงศ์ (ธรรมาจริยะ, อภิวังสะ)
- พระมหาประวัติ ถาวรจิตฺโต (ป.ธ. ๗)
- พระเทพพนม สุทฺธิมโน (มหาอาภิธรรมิกะโท)
- อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ (ป.ธ. ๙)
- อาจารย์เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ. ๙)
- อาจารย์บุญ นพโสภณ (ป.ธ. ๗)
- อาจารย์จำรูญ ธรรมดา (ป.ธ. ๕)
- คุณดรุณี โตสมภาค (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสมชาย เจริญสินค้า (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเสริมสุข ปัทมสถาน (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณปรางค์มาศ นิติธรรม (ฝ่ายอุปถัมภ์)

ระยะเวลา

ระยะเวลาในการแปลนั้น ใช้เวลา ๕ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘-๒๕๕๒

งบประมาณ

จากการบริจาคโดยมีวัตถุประสงค์ของสาธุชนผู้ให้การสนับสนุนโครงการนี้

ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ช่วยให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจหลักธรรมอย่างถูกต้อง
- เป็นตำราค้นคว้าของผู้สนใจใฝ่รู้ในพระพุทธศาสนา
- ช่วยไขข้อข้องใจเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรมในคัมภีร์
- สร้างศาสนทายาทที่มีคุณภาพไว้ในพระศาสนา

คัมภีร์ในโครงการ

คัมภีร์ที่สำคัญและแปลยากในโครงการ ๙ คัมภีร์ คือ

๑. เนตติปกรณ์ คัมภีร์อธิบายแนวทางในการศึกษาพระไตรปิฎก มี ๑๕๐ หน้า

๒. เนตติอรรถกถา คัมภีร์อธิบายของเนตติปกรณ์ มี ๒๙๗ หน้า

๓. เนตติฎีกา คัมภีร์อธิบายของเนตติอรรถกถา มี ๑๘๑ หน้า

๔. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคัณฐี คัมภีร์อธิบายอรรถกถาของปฏิสัมภิทา-มรรค มี ๔๐๒ หน้า

๕. กังขาวิตรณี อรรถกถาที่แต่งอธิบายวินัยของพระภิกษุ มี ๔๑๔ หน้า

๖. กังขาวิตรณีฎีกา ฎีกาของคัมภีร์กังขาวิตรณี มี ๕๑๖ หน้า

๗-๙. มูลฎีกาและอนุฎีกา ตำราอธิบายอรรถกถาพระอภิธรรม มี ๓ เล่มจบ เล่ม ๑ มี ๒๖๐ หน้า เล่ม ๒ มี ๒๔๔ หน้า เล่ม ๓ มี ๓๘๑ หน้า

อนึ่ง เนตติปกรณ์เป็นตำราที่มีผู้รู้แปลไว้หลายสำนวนแล้ว แต่ยังไม่บริบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ทางโครงการจึงดำเนินการแปลอีกฉบับหนึ่งซึ่งมีผู้แปลเนตติปกรณ์ เนตติอรรถกถา และเนตติฎีกาเป็นบุคคลคนเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อให้คำอธิบายเนตติปกรณ์เป็นแนวเดียวกันตลอดสายอย่างแท้จริง ส่วนคัมภีร์อีก ๖ เล่ม ไม่เคยได้รับการแปลมาก่อน โดยเฉพาะคัมภีร์มูลฎีกาและอนุฎีกาเป็นวรรณกรรมบาลีที่แปล

ยากที่สุดของนิกายเถรวาท

คัมภีร์เนตติปกรณ์เป็นต้นกำลังอยู่ในระหว่างการแปลและอธิบาย คาดว่าจะดำเนินการจัดพิมพ์ได้ตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. ๒๕๔๙-๒๕๕๒ ตามลำดับ

ประวัติผู้แต่ง

พระพุทธทัตตเถระเป็นชาวทมิฬ เกิดที่เมืองอุรคปุระ[๑] ปัจจุบันคือเมืองอุไรปุร (Uraipur) แคว้นโจฬะ (ในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่า โจฑะ) ประเทศอินเดีย ในอดีตแคว้นนี้มีเมืองหลวงซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองคานูล (Karnul)

ท่านเป็นผู้คงแก่เรียนและได้เดินทางไปศึกษาที่ประเทศลังกา ณ สำนักมหาวิหาร ซึ่งได้รับยกย่องว่าเป็นสำนักใหญ่มีมาตรฐานการศึกษาสูง สืบทอดคำสอนดั้งเดิมของนิกายเถรวาทอย่างแท้จริงและบริบูรณ์ และมีแนวคำสอนที่พระอรรถกถาจารย์ เช่น พระพุทธโฆสาจารย์ เป็นต้น ใช้อ้างอิงในการแต่งคัมภีร์ โดยระบุไว้ในคำลงท้าย ท่านเปรียบดั่งมณีประดับวงศ์พระเถระแห่งสำนักมหาวิหาร[๒] ได้รับยกย่องจากพระพุทธโฆสาจารย์[๓] และจัดเป็นกวีผู้ยิ่งใหญ่ในฝ่ายเถรวาทเหมือนเช่นอัศวโฆษเป็นกวีสำคัญในฝ่ายพระพุทธศาสนามหายาน

ท่านมีชีวิตอยู่ในสมัยเดียวกับพระพุทธโฆสาจารย์ แต่ได้ไปศึกษาที่ประเทศลังกาก่อนและคงมีอายุมากกว่า ดังคัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติกล่าวว่า “พระพุทธทัตตเถระได้พบกับพระพุทธโฆสาจารย์กลางมหาสมุทรระหว่างเดินทางกลับอินเดีย เรือของท่านได้แล่นสวนกับเรือพระพุทธโฆสาจารย์ซึ่งมุ่งสู่ลังกา พระเถระทั้งสองรูปได้ทักทายกัน พระพุทธโฆสาจารย์กล่าวว่า ท่านกำลังเดินทางสู่เกาะลังกาเพื่อปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาที่อยู่ในรูปภาษาสิงหลมาเป็นภาษามคธ และพระพุทธทัตตเถระกล่าวว่า ท่านก็ไปเกาะลังกาด้วยวัตถุประสงค์เดียวกัน แต่คงมีชีวิตต่อไปไม่ยืนยาว จึงไม่อาจอยู่ทำกิจดังกล่าวให้สำเร็จ”[๔]

นอกจากนี้ พระสังฆปาลเถระผู้อาราธนาให้พระพุทธโฆสาจารย์แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค ก็เป็นผู้อาราธนาให้พระพุทธทัตตเถระแต่งคัมภีร์อุตตรวินิจฉัยจากข้อความที่พระพุทธโฆสาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์ว่า “ได้รับการเชิญชวนจากท่านพระสังฆปาละ”[๕] และจากข้อความที่พระพุทธทัตตเถระกล่าวในคัมภีร์ว่า“ได้รับการวิงวอนโดยเคารพด้วยดีจากพระสังฆปาลเถระ”[๖]

จึงอนุมานได้ว่า พระสังฆปาลเถระนั้นมีพรรษามากกว่าพระพุทธโฆสาจารย์ แต่น้อยกว่าพระพุทธทัตตเถระ และคงสรุปได้ว่าพระพุทธทัตตเถระมีพรรษาแก่กว่าพระพุทธโฆสาจารย์ เพราะการเชิญชวนเป็นกิริยาที่ผู้ใหญ่กล่าวเชิญผู้น้อย ส่วนการวิงวอนเป็นกิริยาที่ผู้น้อยแสดงต่อผู้สูงอายุกว่า

ขณะพำนักอยู่ในประเทศลังกา ท่านได้ประพันธ์คัมภีร์ ๓ คัมภีร์ คือ ชินาลังการ ทันตธาตุวงศ์ และโพธิวงศ์[๗] อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ชินาลังการและคัมภีร์โพธิวงศ์ที่พบในฉบับปัจจุบัน แต่งโดยพระพุทธรักขิตเถระและพระอุปติสสเถระตามลำดับ[๘] แม้คัมภีร์ทันตธาตุวงศ์ก็ไม่พบในวรรณกรรมบาลี มีแต่คัมภีร์ทาฐาธาตุวงศ์ที่แต่งโดยพระธรรมกิตติเถระ

หลังจากกลับถึงอินเดียใต้แล้ว ท่านได้ประพันธ์คัมภีร์ ๕ คัมภีร์ โดยมีอรรถกถา-พุทธวงศ์เป็นคัมภีร์สุดท้ายก่อนมรณภาพ[๙] รายชื่อคัมภีร์มีดังนี้

๑. รูปารูปวิภาค คัมภีร์จำแนกรูปและนาม เป็นอรรถกถาสังเขปที่แสดงพระอภิธรรมโดยย่อ เพื่อให้เยาวชนเรียนง่าย

๒. อภิธัมมาวตาร คัมภีร์ชี้แนะพระอภิธรรม เป็นอรรถกถาสังเขปที่ย่อความจากพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์ แต่งตามคำอาราธนาของพระสุมติเถระ

๓. วินยวินิจฉัย คัมภีร์วินิจฉัยพระวินัย เป็นอรรถกถาสังเขปที่ย่อความพระวินัยหมวดอุภโตวิภังค์และขันธกะจากพระวินัยปิฎกและอรรถกถา แต่งตามคำอาราธนาของศิษย์ชื่อว่า พุทธสีหะ

๔. อุตตรวินิจฉัย คัมภีร์วินิจฉัยพระวินัยภาคหลัง เป็นอรรถกถาสังเขปที่ย่อความพระวินัยหมวดบริวารจากพระวินัยปิฎกและอรรถกถา แต่งตามคำอาราธนาของพระสังฆปาลเถระ

๕. มธุรัตถวิลาสินี คัมภีร์แสดงเนื้อความอันไพเราะ เป็นอรรถกถาคัมภีร์พุทธวงศ์ จัดเป็นอรรถกถาประมวลความที่แต่งโดยปริวรรตจากคัมภีร์มหาอรรถกถาในรูปภาษาสิงหลมาเป็นภาษามคธ ตามคำอาราธนาของศิษย์ชื่อว่า พุทธสีหะ

แม้พระพุทธทัตตเถระจะมีพรรษาแก่กว่า แต่คงแต่งคัมภีร์หลายฉบับหลังพระพุทธโฆสาจารย์ เนื่องจากในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร วินยวินิจฉัย และอุตตรวินิจฉัย มีการนำข้อความจากอรรถกถาประมวลความของพระพุทธโฆสาจารย์จำนวนมากมาประพันธ์เป็นคาถา และในอรรถกถาพุทธวงศ์ยังได้พบคาถาที่นำมาจากคัมภีร์อัฏฐสาลินีของพระพุทธโฆสาจารย์โดยตรง[๑๐]

ในระหว่างการแต่งคัมภีร์ ท่านพำนักอยู่ในวัดที่สร้างโดยอุบาสกชื่อว่า กัณหทาส (สันสกฤตใช้ กฤษณทาส = ทาสของพระนารายณ์) ในหมู่บ้านภูตมงคล ณ เมืองท่ากาเวริในแคว้นโจฬะ (เรียกว่า กาวีรปัฏฏนะ หรือ กาเวรปัฏฏนะ ปัจจุบันเรียกว่า กาเวริ (Kaveri) เช่นเดิม เป็นเมืองตั้งอยู่ติดแม่น้ำกาเวริที่ไหลมาจากภูเขาปัจฉิมฆาฏ บางมติว่ามาจากภูเขากุรคะ โดยไหลเป็นทางยาว ๔๕๗ ไมล์ผ่านไปถึงอ่าวเบงกอล) ดังข้อความในคำลงท้ายของคัมภีร์นี้ว่า

“ข้าพเจ้าผู้พำนักอยู่เสมอในปราสาททิศตะวันออกของวัดที่มีกำแพงและซุ้มประตูงามด้วยลักษณะต่างๆ ประดับด้วยปราสาท[งามสง่า]ดุจยอดเขาไกรลาศ เป็นวัดน่าทัศนารื่นรมย์ซึ่งอุบาสกชื่อกัณหทาสให้สร้างไว้ ณ เมืองท่ากาเวริที่น่ารื่นรมย์งามด้วยสวนนานาชนิดคลาคล่ำด้วยกลุ่มบุรุษสตรี เพียบพร้อมด้วยสกุลอันหมดจดไม่เจือกัน มีความเจริญรุ่งเรืองกอปรด้วยองค์ประกอบของเมือง[มีกำแพงและคูเมืองเป็นต้น]ทั้งหมด มีน้ำใสเย็นสะอาดดีบริบูรณ์ด้วยรัตนะนานัปการ เนืองแน่นด้วยตลาดหลากหลาย ได้ประพันธ์คัมภีร์นี้โดยมีพระสุมติผู้เจริญสติในการขัดเกลากิเลสและความอ่อนโยน ผู้งามด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้นได้วิงวอนดีแล้ว”[๑๑]

สมัยที่พระพุทธทัตตเถระมีชีวิตอยู่ อาจสรุปจากคำลงท้ายของคัมภีร์วินยวินิจฉัยได้ว่า ท่านอยู่ในรัชสมัยของพระเจ้าอัจจุตวิกรม[๑๒] แต่กษัตริย์พระองค์นี้ไม่ได้รับการยืนยันจากนักประวัติศาสตร์อินเดียว่ามีชีวิตอยู่ในสมัยใด อย่างไรก็ตาม พระพุทธโฆสาจารย์มีชีวิตอยู่ในรัชสมัยของพระเจ้ามหาเสนะ กษัตริย์สิงหลผู้ครองราชย์ใน พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕ ดังนั้นพระพุทธทัตตเถระจึงน่าจะมีชีวิตอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๙ เช่นเดียวกัน

คัมภีร์อภิธัมมาวตารที่ท่านแต่งนี้มีอายุเก่าแก่กว่าคัมภีร์อรรถกถาสังเขปพระอภิธรรมเล่มอื่น เช่น สัจจสังเขปของพระธรรมบาลเถระ อภิธัมมัตถสังคหะ นามรูปปริจเฉท และปรมัตถวินิจฉัย ของพระอนุรุทธาจารย์ ถึงหลายร้อยปี อาจกล่าวได้ว่าคัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นอรรถกถาสังเขปฉบับแรกของพระอภิธรรมปิฎก และพระพุทธทัตตเถระก็เป็นบิดาแห่งการรจนาอรรถกถาสังเขปของคัมภีร์ศาสนาพุทธนิกายเถรวาท

วจนารมฺโภ

๑. พุทฺโธ วิสุทฺธสนฺตาโน ปาปมูลํ วินาสยํ
สุทฺโธ วิกสิโต อาสิ ปทฺมํ สุคนฺธิกํ ยถา.

๒. มหตี กรุณา ยสฺส รตนากรสาทิสา
ชนตํ ทุตฺตรํ โอฆ- กนฺตารํ โส อตารยิ.

๓. อฆปฺปหญฺจ เขมญฺจ มคฺคํ สนฺติญฺจ นิพฺภยํ
อโสกํ เทสยี สตฺถา กรุณาเวคเจตสา.

๔. ปญฺจโลจนสญฺญุตฺโต ทูรํ จาสนฺนการณํ
ทิสฺวาน สุฏฺฐุ ปจฺจกฺขํ อหุ โส ทีฆทสฺสิโก.

๕. โอฬาริกาคุ์ วิทฺธสี มเน โส นรนารินำ
ตำ ปฏิจฺจ ชนา ปาป- ปหายี ปุญฺญการิโน.

๖. ตคฺคุณานุสฺสรนฺโตหำ ปคฺคยฺห สิรสาญฺชลึ
วนฺทามิ สตตำ ตสฺส การุญฺญำ พุทฺธเสวิตำ.

๗. วนฺทนฺเตน มยา เอวำ ยา ลทฺธา ปุญฺญสมฺปทา
พเลนสฺสา วิโสเสมิ อนฺตราเย อเสสโต.

๘. พุทฺธทตฺเตน เถเรน กวิฏฺเฐน สุธีมตา
สุปฺปสตฺถปสตฺเถน ถิรำสทสฺสินา กตำ.

๙. อภิธมฺมาวตาโรติ วิสฺสุตำ ยำ มโนรมำ
นานานิปุณคมฺภีร- นยำ ปกรณุตฺตมำ.

๑๐. ตสฺสตฺถนิสฺสยา เนกา สฺยามภาสาย สงฺขตา
ตถาปิ เต น สาเธนฺติ หิตำ หิตาภิลาสินำ.

๑๑. เตนารภิสฺสำ เอตสฺส สคณฺฐิ'มตฺถนิสฺสยำ
ปาโมชฺชชนนตฺถาย อาภิธมฺมิกสาธุนำ.

คนฺธสาราภิวำโส

พจนารมภ์

๑-๖. องค์ใดพระสัมพุทธ สุวิสุทธสันดาน
ตัดมูลเกลศมาร บ มิหม่นมิหมองมัว
หนึ่งในพระทัยท่าน ก็เบิกบานคือดอกบัว
ราคี บ พันพัว สุวคนธกำจร
องค์ใดประกอบด้วย พระกรุณาดังสาคร
โปรดหมู่ประชากร มละโอฆกันดาร
ชี้ทางบรรเทาทุกข์ และชี้สุขเกษมสานต์
ชี้ทางพระนฤพาน อันพ้นโศกวิโยคภัย
พร้อมเบญจพิธจักษุจรัสวิมลใส
เห็นเหตุที่ใกล้ไกล ก็เจนจบประจักษ์จริง
กำจัดน้ำใจหยาบ สันดานบาปแห่งชายหญิง
สัตว์โลกได้พึ่งพิง มละบาปบำเพ็ญบุญ
ข้าฯ ขอประณตน้อม ศิรเกล้าบังคมคุณ
สัมพุทธการุญ ญภาพนั้นนิรันดร ฯ

๗. ข้าพเจ้านมัสการอยู่อย่างนี้ได้รับผลบุญใด ขออำนาจแห่งผลบุญนั้นจงกำจัดอุปสรรคโดยสิ้นเชิง

๘-๙. พระพุทธทัตตเถระผู้ทรงความรู้อยู่ในตำแหน่งกวี ผู้ได้รับยกย่องจากบุคคลที่ควรยกย่อง ผู้รู้เห็นแก่นสาร ได้ประพันธ์คัมภีร์อันยอดเยี่ยมน่าชื่นชมมีนัยสุขุมคัมภีรภาพนานัปปการ ปรากฏโดยชื่อว่า อภิธัมมาวตาร

๑๐. คัมภีร์แปลเป็นภาษาไทยของคัมภีร์นั้น ผู้รู้แต่งไว้หลายฉบับ แต่คัมภีร์แปลดังกล่าวไม่อาจให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ปรารถนาประโยชน์เกื้อกูล

๑๑. ดังนั้น ข้าพเจ้าจักแต่งคัมภีร์แปลที่เพียบพร้อมด้วยคำอธิบายเนื้อหาที่เข้าใจยากของคัมภีร์อภิธัมมาวตารนั้น เพื่อยังความปราโมทย์ให้บังเกิดแก่สัตบุรุษผู้เรียนพระอภิธรรมทั้งหลาย

พระคันธสาราภิวงศ์

สารบัญ

อนุโมทนา .... [๑]
คำอนุโมทนา .... [๕]
คำนำ .... [๙]
คำชี้แจง .... [๒๕]
โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ .... [๒๗]
ประวัติผู้แต่ง .... [๓๑]
วจนารมฺโภ .... [๓๕]
พจนารมภ์ .... [๓๖]
สารบัญ .... [๓๗]
คันถารัมภกถา ๑

ปริจเฉทที่ ๑ จิตตนิเทศ

ปรมัตถธรรม ๔ .... ๓
ลักษณะของจิต ๓
ความหมายของจิต ๓
ประเภทของจิต ๔
กุศลจิต ๕
กามาวจรกุศลจิต ๗
รูปาวจรกุศลจิต ๑๓
อรูปาวจรกุศลจิต ๑๕
โลกุตตรจิต ๑๖
คาถาสรุปกุศลจิต ๑๗
อกุศลจิต ๑๗

โลภมูลจิต ๑๘
โทสมูลจิต ๑๙
โมหมูลจิต ๒๐
คาถาสรุปอกุศลจิต ๒๐
อัพยากตจิต ๒๑
วิปากจิต ๒๑
กามาวจรวิปากจิต ๒๑
รูปาวจรวิปากจิต ๓๐
อรูปาวจรวิปากจิต ๓๐
โลกุตตรวิปากจิต ๓๒
อกุศลวิปากจิต ๓๔
คาถาสรุปวิปากจิต ๓๖
กิริยาจิต ๓๖
กามาวจรกิริยาจิต ๓๖
รูปาวจรกิริยาจิต ๔๐
อรูปาวจรกิริยาจิต ๔๐
คาถาสรุปกิริยาจิต ๔๒
เหตุที่ไม่มีโลกุตตรกิริยาจิต ๔๒
คำสรุปกิริยาจิตและจิตที่มิใช่กิริยาจิต..... ..... ๔๒
คาถาสรุปจิต ๘๙ ดวง ๔๓
คำลงท้ายปริจเฉท ๔๓

ปริจเฉทที่ ๒ เจตสิกนิเทศ

คำปฏิญญา ๔๕
ความหมายของเจตสิก ๔๕
ประเภทของเจตสิก ๔๕

เจตสิกที่ประกอบในกามาวจรจิต..... ..... ๔๖
เจตสิกที่ประกอบในรูปาวจรจิต ๖๗
เจตสิกที่ประกอบในอรูปาวจรจิต..... ..... ๖๘
เจตสิกที่ประกอบในโลกุตตรจิต ๖๙
เจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิต ๖๙
เจตสิกที่ประกอบในโลภมูลจิต ๗๖
เจตสิกที่ประกอบในโทสมูลจิต ๗๗
เจตสิกที่ประกอบในโมหมูลจิต ๗๙
อัพยากตเจตสิก ๘๑
เจตสิกที่ประกอบในกามาวจรวิปากจิต..... ..... ๘๒
เจตสิกที่ประกอบในรูปาวจรวิปากจิตเป็นต้น..... ..... ๘๕
เจตสิกที่ประกอบในอกุศลวิปากจิต..... ..... ๘๕
อัพยากตเจตสิกฝ่ายกิริยา ๘๖
คำลงท้ายปริจเฉท ๘๗

ปริจเฉทที่ ๓ เจตสิกวิภาคนิเทศ

เจตสิก ๕๒ ดวง ๘๙
จิต ๑๒๑ ดวง ๙๐
อวินิพโภคเจตสิก ๘ .... ๙๐
สัมปโยคนัย ๙๑
จำแนกจิตโดยองค์ฌาน ๙๖
จำแนกจิตโดยอินทรีย์ ๙๗
จำแนกจิตโดยองค์มรรค ๙๙
จำแนกจิตโดยพละ ๑๐๐
คำลงท้ายปริจเฉท ๑๐๑

ปริจเฉทที่ ๔ เอกวิธาทินิเทศ

คำปฏิญญา ๑๐๓
จำแนกจิตโดยประเภท ๑๐๓
จำแนกจิตโดยวัตถุ ๑๐๔
จำแนกจิตโดยอารมณ์ ๑๐๔
จำแนกจิตโดยเหตุ ๑๐๕
จำแนกจิตที่เป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้นเป็นต้น..... ..... ๑๐๖
จำแนกจิตโดยกิจ ๑๐๘
จำแนกจิตโดยวิญญาณ วิญญาณธาตุ และอารมณ์ ๑๑๐
ประเภทของจิตโดยอารมณ์ ๑๑๑
คำลงท้ายปริจเฉท ๑๑๓

ปริจเฉทที่ ๕ ภูมิปุคคลจิตตุปปัตตินิเทศ

คำปฏิญญา ๑๑๕
คติ ๕ ภพ ๓ .... ๑๑๕
ภูมิ ๓๐ .... ๑๑๖
บุคคล ๒๐ ตามปฏิสนธิ ๑๑๖
บุคคล ๑๑ จำพวก ๑๑๗
การเกิดขึ้นของจิตตามภูมิ ๑๑๘
การจำแนกจิตโดยบุคคล ๑๒๓
จิตที่เกิดแก่รูปพรหม ๑๒๖
จิตที่เกิดแก่อรูปพรหม ๑๓๑
จำแนกจิตโดยบุคคล ๑๒ .... ๑๓๖
คำลงท้ายปริจเฉท ๑๓๙

ปริจเฉทที่ ๖ อารัมมณวิภาคนิเทศ

คำปฏิญญา ๑๔๑

อารมณ์ ๖ .... ๑๔๑
รูปารมณ์ ๑๔๑
สัททารมณ์ ๑๔๒
คันธารมณ์ ๑๔๒
รสารมณ์ ๑๔๒
โผฏฐัพพารมณ์ ๑๔๓
ธรรมารมณ์ ๑๔๓
จำแนกอารมณ์ ๖ โดยภูมิ ๑๔๓
การทักท้วงเรื่องอารมณ์ ๑๔๔
การเฉลย ๑๔๔
ประเภทของอารมณ์ ๑๔๕
ปริตตารมณ์ ๑๔๕
อารมณ์ ๕ .... ๑๔๕
ปัจจุบันอารมณ์ ๑๔๖
จำแนกจิตโดยภูมิ ๑๔๖
จำแนกจิตโดยปริตตารัมมณติกะ..... ..... ๑๔๖
จำแนกจิตโดยอตีตารัมมณติกะ ๑๔๘
จำแนกจิตโดยอารมณ์ ๑๕๒
อารมณ์ของจิตแต่ละดวง ๑๕๗
คำลงท้ายปริจเฉท ๑๖๐

ปริจเฉทที่ ๗ วิปากจิตตัปปวัตตินิเทศ

คำเชื้อเชิญ ๑๖๑
กรรมและวิบาก ๑๖๑
การให้ผลของกามาวจรกุศลกรรม..... ..... ๑๖๒
การให้ผลต่างกันของกรรม ๑๖๒

มติของพระติปิฎกจูฬนาคเถระ ๑๖๓
เจตนาดวงหนึ่งก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๖ ดวง..... ..... ๑๖๓
การเกิดเวทนาตามอารมณ์และการกำหนดตทารัมมณจิต ๑๖๔
การเกิดปฏิสนธิด้วยติเหตุกกรรมอย่างยิ่งยวด.... ..... ๑๖๕
กรรมเดียวย่อมก่อให้เกิดปฏิสนธิจิตหนเดียว..... ..... ๑๗๑
การเกิดทวิเหตุกปฏิสนธิด้วยทวิเหตุกกรรมอย่างยิ่งยวด ๑๗๑
การเกิดอเหตุกปฏิสนธิด้วยทวิเหตุกกรรมอย่างอ่อน ๑๗๔
การเกิดตทารมณจิตต่อจากอกุศลชวนจิต..... ..... ๑๗๘
มติของพระมหาธรรมรักขิตเถระ..... ..... ๑๗๙
อาคันตุกภวังค์ ๑๗๙
นิยามธรรม ๕ .... ๑๘๑
คำลงท้ายปริจเฉท ๑๘๓

ปริจเฉทที่ ๘ ปกิณณกนิเทศ

คำปฏิญญา ๑๘๕
การเปรียบวิถีจิตเหมือนแมงมุม ๑๘๕
อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมมาปรากฏในทวารทั้งสอง ๑๘๗
การเกิดขึ้นของอาวัชชนจิตเป็นต้น..... ..... ๑๘๘
เหตุเกิดของจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น..... ..... ๑๙๐
ปฏิสนธิจิต ๑๙ ดวง ๑๙๒
อารมณ์ ๓ ของปฏิสนธิจิต ๑๙๓
อารมณ์ของกามาวจรปฏิสนธิ ๑๙๓
ตทารัมมณจิต ๑๑ ดวง ๑๙๓
จำแนกตทารมณ์โดยภูมิ ๑๙๓
การไม่เกิดตทารมณ์ในรูปภูมิและอรูปภูมิ..... ..... ๑๙๔
การเกิดจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นในรูปภูมิ..... ..... ๑๙๕

การไม่เกิดตทารมณ์ต่อจากมหัคคตชวนะและโลกุตตรชวนะ..... ๑๙๕
การไม่เกิดตทารัมมณจิตต่อจากกามาวจรชวนะบางดวง ๑๙๖
การเกิดตทารมณ์ทางมโนทวาร ๑๙๘
การเกิดวิถีจิตทางมโนทวาร ๑๙๘
อกุศลวิบาก ๘๔ อย่าง ๑๙๙
อกุศลปฏิสนธิ ๑๑ อย่าง ๑๙๙
กิริยาจิตย่อมให้ผลไม่ได้ ๑๙๙
ความหมายของปัจจัย ๒๐๐
ความหมายของเหตุ ๒๐๐
เหตุ ๖ .... ๒๐๐
ความเป็นอุปการะของเหตุ ๖ .... ๒๐๒
อธิบดี ๔ .... ๒๐๔
คำลงท้ายปริจเฉท ๒๐๕

ปริจเฉทที่ ๙ ปุญญวิปากปัจจยนิเทศ

คำเชื้อเชิญ ๒๐๗
ภพ ๓ เป็นต้น ๒๐๗
ความเป็นปัจจัยของปุญ ญาภิสังขาร..... ..... ๒๐๘
ความเป็นปัจจัยของอปุญญาภิสังขาร..... ..... ๒๑๐
ความเป็นปัจจัยของอาเนญชาภิสังขาร..... ..... ๒๑๑
การให้ผลของปุญญาภิสังขาร ๒๑๒
การให้ผลของอปุญญาภิสังขาร ๒๑๓
การให้ผลของอาเนญชาภิสังขาร..... ..... ๒๑๔
การเกิดขึ้นของปฏิสนธิจิตและจุติจิต..... ..... ๒๑๕
โทษในการถือเอาเอกัตตนัย ๒๑๗
โทษในการถือเอานานัตตนัย ๒๑๘

การทักท้วงและการเฉลย ๒๑๘
คำลงท้ายปริจเฉท ๒๒๑

ปริจเฉทที่ ๑๐ รูปวิภาคนิเทศ

คำปฏิญญา ๒๒๓
ความหมายของรูป ๒๒๓
รูป ๒ ประเภท ๒๒๔
มหาภูตรูป ๔ .... ๒๒๔
อุปาทายรูป ๒๔ .... ๒๒๔
ความหมายของอุปาทายรูป ๒๒๕
ความหมายของธาตุ ๔ .... ๒๒๕
ธรรมวัตถาน ๔ .... ๒๒๖
ลักษณะเป็นต้นของธาตุ ๔ .... ๒๒๖
ความหมายของจักษุ ๒๒๗
ประเภทของจักษุ ๒๒๗
ปัญญาจักษุ ๕ ประเภท ๒๒๘
สสัมภารจักษุ ๒๒๙
จักขุประสาท ๒๓๑
โสตประสาท ๒๓๒
ฆานประสาท ๒๓๓
ชิวหาประสาท ๒๓๓
กายประสาท ๒๓๓
ลักษณะเป็นต้นของปสาทรูป ๒๓๔
การคัดค้านมติอื่น ๒๓๕
ความหมายและลักษณะเป็นต้นของโคจรรูป..... ..... ๒๓๖
อิตถินทรีย์ ๒๓๘

ปุริสินทรีย์ ๒๓๙
ลักษณะเป็นต้นของอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ ๒๔๐
ชีวิตรูป ๒๔๑
หทัยวัตถุ ๒๔๑
อาหารรูป ๒๔๒
กายวิญญัติ ๒๔๓
วจีวิญญัติ ๒๔๔
อากาสธาตุ ๒๔๖
ลหุตารูปเป็นต้น ๒๔๖
อุปจยรูปและสันตติรูป ๒๔๘
ชรารูป ๒๔๙
อนิจจตารูป ๒๕๐
ปกิณกะ ๗ หมวด ๒๕๐
การประมวลรูป ๒๕๑
เหตุเกิดของรูป ๒๕๒
รูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้นและรูปที่มีปัจจัยปรุงแต่ง ๒๕๙
ความเป็นหญิงเป็นต้นมีอยู่ทั่วร่างกาย..... ..... ๒๖๐
เอกวิธนัยเป็นต้น ๒๖๒
การเกิดขึ้นของรูป ๒๖๙
รูปกลาปในปฏิสนธิกาล ๒๗๐
รูปกลาปในปวัตติกาล ๒๗๓
คำลงท้ายปริจเฉท ๒๗๕

ปริจเฉทที่ ๑๑ นิพพานนิเทศ

คำปฏิญญา ๒๗๗
ความหมายของพระนิพพาน ๒๗๗

ลักษณะเป็นต้นของพระนิพพาน..... ..... ๒๗๘
พระนิพพานมีอยู่จริง ๒๗๘
ความสิ้นกิเลสอย่างเดียวไม่ใช่พระนิพพาน..... ..... ๒๘๑
พระนิพพานเป็นความสิ้นกิเลสโดยอ้อม..... ..... ๒๘๒
อรหัตตผลเป็นความสิ้นกิเลสโดยอ้อม..... ..... ๒๘๒
ความสิ้นกิเลสชั่วขณะไม่ใช่พระนิพพาน..... ..... ๒๘๓
ความสิ้นกิเลสที่ยังไม่เกิดขึ้นไม่ใช่พระนิพพาน... ..... ๒๘๔
พระนิพพานไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ๒๘๕
พระนิพพานเป็นสภาพหลุดพ้น ๒๘๕
พระนิพพานมีอยู่โดยสภาวะ ๒๘๖
บัญญัติไม่ใช่พระนิพพาน ๒๘๘
คำลงท้ายปริจเฉท ๒๙๑

ปริจเฉทที่ ๑๒ ปัญญัตตินิเทศ

ประเภทของบัญญัติ ๒๙๓
อรรถบัญญัติ ๒๙๔
นามบัญญัติ ๒๙๔
บัญญัติ ๓ ประเภท ๒๙๕
ตัชชาบัญญัติ ๒๙๕
อุปาทาบัญญัติ ๒๙๕
อุปาทาบัญญัติ (อีกนัยหนึ่ง) ๒๙๖
อุปนิธาบัญญัติ ๒๙๘
คำสรุปบัญญัติ ๒๙๘
คำลงท้ายปริจเฉท ๒๙๙

ปริจเฉทที่ ๑๓ การกปฏิเวธนิเทศ

ผู้ทำกรรมและผู้เสวยผลกรรมไม่มีจริงโดยปรมัตถ์ ๓๐๑

โทษในการเชื่อว่าอัตตาคือเจตนา..... ..... ๓๐๒
โทษในการเชื่อว่าอัตตาต่างจากเจตนาโดยลักษณะ ๓๐๓
โทษในการเชื่อว่าอัตตาต่างจากเจตนาโดยสถานที่ ๓๐๕
การแสดงธรรมโดยประกอบใช้สมมุติบัญญัติ..... ..... ๓๐๖
คำลงท้ายปริจเฉท ๓๐๘

ปริจเฉทที่ ๑๔ รูปาวจรสมาธิภาวนานิเทศ

คำปฏิญญา ๓๑๑
ศีลเป็นพื้นฐานของการปฏิบัติธรรม..... ..... ๓๑๑
ปลิโพธ ๑๐ .... ๓๑๓
องค์คุณของผู้สอนกรรมฐาน ๓๑๔
จริต ๖ .... ๓๑๕
จริต ๖๔ .... ๓๑๕
กรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริต ๓๑๖
กรรมฐาน ๔๐ .... ๓๑๗
กรรมฐาน ๑๐ ทำให้เกิดอุปจารสมาธิเท่านั้น ๓๑๗
กรรมฐาน ๑๑ ทำให้เกิดรูปฌาน..... ..... ๓๑๘
กรรมฐาน ๑๑ ทำให้เกิดปฐมฌาน..... ..... ๓๑๘
กรรมฐานที่ทำให้เกิดรูปฌานเบื้องต่ำ ๓ และฌานที่ ๔ ..... ๓๑๘
กรรมฐานที่ควรขยายมี ๑๐ .... ๓๑๙
กรรมฐาน ๒๒ ทำให้เกิดปฏิภาคนิมิต..... ..... ๓๑๙
กรรมฐานที่เกิดในภูมิต่างๆ ๓๒๐
กรรมฐานที่พึงกำหนดด้วยการเพ่งดูหรือสาธยาย ๓๒๐
กรรมฐานที่ก่อให้เกิดฌานต่างๆ ๓๒๑
ข้อปฏิบัติของผู้สอนกรรมฐาน ๓๒๒
ข้อปฏิบัติของผู้เรียนกรรมฐาน ๓๒๒

การจัดทำดวงกสิณ ๓๒๔
ขนาดของดวงกสิณ ๓๒๕
การปรารภความเพียร ๓๒๖
วิธีเพ่งกสิณ ๓๒๖
อุคคหนิมิต ๓๒๗
ปฏิภาคนิมิต ๓๒๙
ความต่างกันระหว่างอุคคหนิมิตกับปฏิภาคนิมิต ๓๒๙
ลักษณะของปฏิภาคนิมิต ๓๓๐
อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ ๓๓๐
ความต่างกันของสมาธิทั้งสอง ๓๓๑
ควรรักษาปฏิภาคนิมิต ๓๓๑
วิธีรักษาปฏิภาคนิมิต ๓๓๒
อัปปนาโกศล ๑๐ ประการ ๓๓๒
ไม่ควรละความเพียร ๓๓๔
ควรปรับวิริยะกับสมาธิ ๓๓๔
การบรรลุปฐมฌาน ๓๓๕
การได้ชื่อว่าบริกรรมเป็นต้น ๓๓๖
จิตดวงที่ ๖ และที่ ๗ ไม่เป็นชวนะ..... ..... ๓๓๗
นิวรณ์ ๕ .... ๓๓๘
สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ ๓๓๙
ปีติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท ๓๓๙
วิตกเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ ๓๔๐
สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจะและกุกกุจจะ..... ..... ๓๔๐
วิจารเป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา ๓๔๐
การเข้าฌานสมาบัติ ๓๔๐

วิธีขยายปฏิภาคนิมิต ๓๔๑
วสีภาวะ ๕ อย่าง ๓๔๒
โทษในความไม่ชำนาญในฌาน ๓๔๓
ฌานที่เสื่อมไป ๓๔๓
ฌานที่ตั้งอยู่ ๓๔๓
ฌานที่เจริญขึ้น ๓๔๔
ฌานที่เป็นเหตุให้บรรลุธรรม ๓๔๔
การบรรลุทุติยฌาน ๓๔๔
การบรรลุตติยฌาน ๓๔๗
การบรรลุจตุตถฌาน ๓๔๙
ฌานตามจตุกกนัยและปัญจกนัย..... ..... ๓๕๑
คำลงท้ายปริจเฉท ๓๕๒

ปริจเฉทที่ ๑๕ อรูปาวจรสมาธิภาวนานิเทศ

คำปฏิญญา ๓๕๓
อากาสานัญจายตนฌาน ๓๕๓
วิญญาณัญจายตนฌาน ๓๕๖
อากิญจัญญายตนฌาน ๓๕๗
เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ๓๕๙
คำลงท้ายปริจเฉท ๓๖๔

ปริจเฉทที่ ๑๖ อภิญญานิเทศ

คำปฏิญญา ๓๖๕
คำเชิญชวน ๓๖๕
อภิญญาเป็นเครื่องประดับ ๓๖๕
ประโยชน์ของอภิญญา ๓๖๖

อภิญญา ๕ .... ๓๖๖
การฝึกจิตเพื่อบรรลุอภิญญา ๓๖๖
อิทธิวิธญาณ ๓๖๘
ทิพโสตญาณ ๓๖๙
เจโตปริยญาณ ๓๗๑
ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๓๗๒
ทิพยจักษุญาณ ๓๗๔
คำลงท้ายปริจเฉท ๓๗๘

ปริจเฉทที่ ๑๗ อภิญญารัมมณนิเทศ

คำปฏิญญา ๓๗๙
อารมณ์ ๗ ของอิทธิวิธญาณ ๓๘๐
อารมณ์ ๔ ของทิพโสตญาณ ๓๘๑
อารมณ์ ๘ ของเจโตปริยญาณ ๓๘๒
อารมณ์ ๘ ของปุพเพนิวาสานุสสติญาณ..... ..... ๓๘๗
อารมณ์ ๔ ของทิพยจักษุญาณ ๓๘๙
อารมณ์ ๘ ของอนาคตังสญาณ ๓๘๙
อารมณ์ ๕ ของยถากัมมุปคญาณ..... ..... ๓๙๑
คำลงท้ายปริจเฉท ๓๙๒

ปริจเฉทที่ ๑๘ ทิฏฐิวิสุทธินิเทศ

คำปฏิญญา ๓๙๕
อุเทศของปัญญา ๓๙๕
องค์ธรรมและความหมายของปัญญา..... ..... ๓๙๕
ความต่างกันของสัญญา วิญญาณ และปัญญา.... ..... ๓๙๖
ลักษณะเป็นต้นของปัญญา ๓๙๖

ประเภทของปัญญา ๓๙๖
เหตุในการบรรลุปฏิสัมภิทาญาณ..... ..... ๔๐๑
วิธีเจริญปัญญา ๔๐๑
ขันธ์ ๕ .... ๔๐๒
การกำหนดรูปนาม ๔๐๓
ลักษณะของรูปนาม ๔๐๓
ไม่มีสิ่งอื่นนอกจากรูปนาม ๔๐๔
การเกิดขึ้นของทิฏฐิวิสุทธิ ๔๐๗
คำลงท้ายปริจเฉท ๔๐๗

ปริจเฉทที่ ๑๙ กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ

กังขาวิตรณวิสุทธิ ๔๐๙
การกำหนดเหตุปัจจัยของนาม ๔๑๐
การกำหนดเหตุปัจจัยของรูปนามด้วยกรรมและวิบาก ๔๑๒
การเกิดขึ้นของกังขาวิตรณวิสุทธิ..... ..... ๔๑๘
คำลงท้ายปริจเฉท ๔๑๘

ปริจเฉทที่ ๒๐ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

การกำหนดรู้ความเกิดดับโดยสังเขป..... ..... ๔๒๑
การกำหนดรู้ความเกิดดับโดยพิสดาร..... ..... ๔๒๒
วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ .... ๔๒๗
ผู้ไม่เกิดวิปัสสนูปกิเลส ๔๒๘
ผู้เกิดวิปัสสนูปกิเลส ๔๒๘
แสงสว่าง ๔๒๘
ปีติ ๔๒๙
ปัสสัทธิ ๔๒๙

อุปกิเลส ๗ มีญาณเป็นต้น ๔๓๐
คำอธิบายของอุปกิเลส ๔๓๐
การเสื่อมไปของภาวนา ๔๓๑
มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ๔๓๑
คำลงท้ายปริจเฉท ๔๓๒

ปริจเฉทที่ ๒๑ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ๔๓๓
วิธีปฏิบัติตามลำดับ ๔๓๔
การเกิดมรรคจิต ๔๓๔
คำลงท้ายปริจเฉท ๔๓๖

ปริจเฉทที่ ๒๒ ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

โคตรภูญาณเป็นอัพโพหาริกญาณ..... ..... ๔๓๙
มรรคญาณที่ ๑ .... ๔๔๐
การเกิดผลจิต ๔๔๓
พระโสดาบัน ๔๔๔
ปัจจเวกขณญาณ ๔๔๔
มรรคญาณที่ ๒ .... ๔๔๕
พระสกทาคามี ๔๔๖
มรรคญาณที่ ๓ .... ๔๔๖
พระอนาคามี ๔๔๗
มรรคญาณที่ ๔ .... ๔๔๘
พระอรหันต์ ๔๔๙
คำลงท้ายปริจเฉท ๔๔๙

ปริจเฉทที่ ๒๓ กิเลสปหานกถา

คำปฏิญญา ๔๕๑

กิเลสธรรมที่พึงละได้ด้วยมรรคญาณ..... ..... ๔๕๑
การกำจัดกิเลสของมรรคญาณ ๔๕๖
มรรคกิจ ๔ .... ๔๖๑
มรรคกิจเกิดในขณะเดียวกัน ๔๖๑
คำลงท้ายปริจเฉท ๔๖๔

ปริจเฉทที่ ๒๔ ปัจจยนิเทศ

คำปฏิญญา ๔๖๕
ปัจจัย ๒๔ อย่าง ๔๖๕
การเป็นปัจจัยของรูปและนาม ๔๗๐
จำแนกปัจจัย ๒๔ เป็นรูปและนาม..... ..... ๔๗๒
จำแนกปัจจัย ๒๔ โดยกาล ๔๗๓
นิคมนกถา ๔๗๕
นิคมนำ ๔๘๓
คำลงท้าย ๔๘๔
เชิงอรรถคำนำ ๔๘๕
เชิงอรรถประวัติ ๔๘๗
เชิงอรรถอภิธัมมาวตาร ๔๙๓
ดัชนีค้นคำ ๔๙๗
บรรณานุกรม ๕๐๓
รายนามผู้จัดพิมพ์ ๕๐๕

อภิธัมมาวตาร

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

คันถารัมภกถา

(คำเริ่มคัมภีร์)

๑. อนนฺตกรุณาปญฺญํ ตถาคตมนุตฺตรํ
วนฺทิตฺวา สิรสา พุทฺธํ ธมฺมญฺ สาธุคณมฺปิ จ.

"ข้าพเจ้า (ผู้ชื่อว่าพระพุทธทัตตะ) ขออภิวาทพระตถาคตผู้ประเสริฐ ผู้มีพระกรุณาและพระปัญญาอันหาที่สุดมิได้ พร้อมด้วยพระธรรมและหมู่พระอริยสงฆ์ ด้วยเศียรเกล้า"

๒. ปณฺฑุกมฺพลนามาย สิลายาตุลวิกฺกโม
นิสินฺโน เทวราชสฺส วิมเล สีตเล ตเล.

๓. ยํ เทวเทโว เทวานํ เทวเทเวหิ ปูชิโต
เทเสสิ เทวโลกสฺมึ ธมฺมญฺ เทวปุรกฺขโต.

"พระผู้มีพระภาคผู้องอาจไม่มีผู้ใดเปรียบ ทรงเป็นอดิเทพยิ่งกว่าเทพทั้งหลาย อันคณาเทพแวดล้อมบูชาแล้ว ได้ประทับนั่งบนพื้นรัตนบัลลังก์อันหมดจดเย็นสบายชื่อว่าปัณฑุกัมพล ของท้าววาสพ ทรงแสดงพระอภิธรรมในสวรรค์ชั้นตรัยตรึงค์"

๔. ตตฺถาหํ ปาฏวตฺถาย ภิกฺขูนํ ปิฏกุตฺตเม
อภิธมฺมาวตารนฺตุ มธุรํ มติวฑฺฒนนฺ.

๕. ตาหฺ โมหกวาฏสฺส วิฆาฏนมนุตฺตรํ
ภิกฺขูนํ ปวิสนฺตานํ อภิธมฺมมหาปุรนฺ.

๖. สุทุตฺตรำ ตรนฺตานำ อภิธมฺมมโหทธึ
สุทุตฺตรำ ตรนฺตานำ ตรำว มกรากรำ.

๗. อาภิธมฺมิกภิกฺขูนำ หตฺถสารมนุตฺตรำ
ปวกฺขามิ สมาเสน ตำ สุณาถ สมาหิตา.

“ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์นามว่า อภิธัมมาวตาร โดยย่อ อันไพเราะเจริญปัญญาแก่เหล่าภิกษุเพื่อความเป็นผู้ฉลาดในพระอภิธรรมอันเป็นปิฎกสูงสุดนั้น ซึ่งเป็นประดุจกุญแจดีเลิศใช้ไขบานประตูคือโมหะแก่ภิกษุผู้เข้าไปสู่มหานครแห่งพระอภิธรรม อันเป็นสำเภาของภิกษุผู้ข้ามมหาสมุทรแห่งพระอภิธรรมที่ข้ามได้ยากดุจสำเภาของพ่อค้าผู้ข้ามมหาสมุทรที่ข้ามได้ยาก และเหมือนดั่งรัตนะทรงค่าที่วางไว้ในมือของภิกษุผู้ศึกษาพระอภิธรรม ท่านทั้งหลายผู้มีใจตั้งมั่นจงสดับคัมภีร์นั้นเถิด”

ปริจเฉทที่ ๑

จิตตนิเทศ

(คำอธิบายจิต)

ปรมัตถธรรม ๔

๘. จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นิพฺพานนฺติ นิรุตฺตโร
จตุธา เทสยี ธมฺเม จตุสจฺจปฺปกาสโน.

"พระผู้มีพระภาคผู้ประเสริฐ ผู้ทรงประกาศสัจจะ ๔ ทรงแสดงปรมัตถธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน"

ลักษณะของจิต

ตตฺถ จิตฺตนฺติ วิสยวิชานนํ จิตฺตํ.

"ในบรรดาปรมัตถธรรมเหล่านั้น คำว่า จิต มีคำอธิบายว่า จิต คือ สภาวะรู้อารมณ์"

[คำว่า สภาวะรู้อารมณ์ หมายถึง การรับรู้สิ่งต่างๆ ที่มาปรากฏทางใจโดยผ่านทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ความจริงแล้วการเห็นก็คือการที่จิตรู้รูปโดยผ่านตา การได้ยินเป็นการที่จิตรู้เสียงโดยผ่านหู การรู้กลิ่นเป็นการที่จิตรู้กลิ่นโดยผ่านจมูก การลิ้มรสเป็นการที่จิตรู้รสโดยผ่านลิ้น การสัมผัสเป็นการที่จิตรู้สัมผัสโดยผ่านร่างกาย และการรู้มโนสัมผัสเป็นการที่จิตรับรู้โดยผ่านใจ]

ความหมายของจิต

ตสฺส ปน โก วจนตฺโถ.

วุจฺจเต- สพฺพสงฺคาหกวเสน ปน จินฺเตตีติ จิตฺตํ, อตฺตสนฺตานํ วา จิโนตีติปิ จิตฺตํ.

“ถามว่า : รูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ของจิตนั้น คืออะไร

ตอบว่า : ชื่อว่า **จิต** เพราะรู้[อารมณ์] โดยหมายถึงจิตทั้งหมด

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **จิต** เพราะเป็นสภาพสั่งสมกระแสของตน”

๙. วิจิตฺตกรณา จิตฺตํ อตฺตโน จิตฺตตาย วา
ปญฺญตฺติยมฺปิ วิญฺญาเณ วิจิตฺเต จิตฺตกมฺมเก
จิตฺตสมฺมุติ ทฏฺฐพฺพา วิญฺญาเณ อิธ วิญฺญุนา.

“อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **จิต** เพราะกระทำความวิจิตร[แก่เหล่าสัตว์]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **จิต** เพราะเป็นสภาพวิจิตร[ด้วยชาติ ภูมิ และสัมปโยคนัย เป็นต้น]

จิตฺต ศัพท์ย่อมปรากฏในอรรถว่า บัญญัติ [เช่นชื่อคนว่า จิตตะ] วิญญาณ วิจิตร และจิตรกรรม

พึงทราบการเรียกว่า จิตฺต ในที่นี้ ในอรรถว่า วิญญาณ (สภาวะรู้อารมณ์)”

[คำว่า **จิตฺต** มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- สภาวะรู้อารมณ์ หมายถึง จิต ๘๙ ดวง = จินฺเตตีติ จิตฺตํ (จินฺต ธาตุ + ต ปัจจัย)

- สภาวะสั่งสมกระแสของตน หมายถึง โลกิยชวนจิต ๔๗ ดวงที่เป็นอาเสวนปัจจัยได้ = อตฺตสนฺตานํ จิโนตีติ จิตฺตํ (จิ ธาตุ + ต ปัจจัย)

- สภาวะกระทำความวิจิตรแก่เหล่าสัตว์ หมายถึง จิต ๓๒ ดวง คือ มโนทวาราวัชชน-จิต ๑ กามาวจรชวนจิต ๒๙ อภิญญาจิต ๒ ที่ก่อให้เกิดกายวิญญัติ = จิตฺตํ กโรตีติ จิตฺตํ (เมื่อควรกล่าวว่า จิตฺตกรณ ลบ กรณ ศัพท์ท้าย)

- สภาวะวิจิตร หมายถึง จิต ๘๙ ดวง ตามนัยนี้เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ บทนามที่แยกรากศัพท์และวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้]

ประเภทของจิต

ตํ ปน สารมฺมณโต เอกวิธํ, สวิปากาวิปากโต ทุวิธํ. ตตฺถ สวิปากํ นาม กุสลากุสลํ, อวิปากํ อพฺยากตํ. กุสลากุสลาพฺยากตชาติเภทโต ติวิธํ.

“จิตนั้นมีประเภทเดียว โดยความเป็นสภาวะรู้อารมณ์

จิตมี ๒ อย่าง โดยจิตที่มีวิบาก และจิตที่ไม่มีวิบาก

จิตที่มีวิบาก คือ กุศลจิตและอกุศลจิต

จิตที่ไม่มีวิบาก คือ อัพยากตจิต [วิปากจิต และกิริยาจิต]

จิตมี ๓ อย่าง โดยจำแนกตามชาติ (ประเภท) คือ กุศลจิต อกุศลจิต และอัพยากตจิต"

[เมื่อจำแนกอัพยากตจิตออกเป็นวิปากจิต และกิริยาจิต จึงกล่าวได้ว่าจิตมี ๔ อย่างตามชาติ คือ กุศลจิต อกุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต]

กุศลจิต

ตตฺถ กุสลนฺติ ปเนตสฺส โก วจนตฺโถ.

"รูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ของคำว่า **กุสลำ** (กุศลจิต) คืออะไร"

๑๐. กุจฺฉิตานำ สลนโต กุสานำ ลวเนน วา
กุเสน ลาตพฺพตฺตา วา กุสลนฺติ ปวุจฺจติ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า **กุศล** เพราะความเป็น

- สภาพกำจัดบาปธรรมอันน่าตำหนิ
- สภาพละบาปธรรมที่ได้ชื่อว่า กุสะ (สภาพนอนเนื่องในกระแสจิตด้วยอาการน่าตำหนิ)
- สภาพควรถือเอาด้วยปัญญาที่ชื่อว่า กุสะ (สภาพขัดเกลาบาปธรรมอันน่าตำหนิ)"

[คำว่า **กุสล** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะกำจัดบาปธรรมอันน่าตำหนิ = กุจฺฉิเต ปาปธมฺเม สลติ หึสตีติ กุสลำ (กุ = บาปธรรมอันน่าตำหนิ + สล ธาตุ = กำจัด + อ ปัจจัย)
- สภาวะละบาปธรรมที่นอนเนื่องในกระแสจิตด้วยอาการน่าตำหนิ = กุจฺฉิเตนากาเรน สนฺตาเน สยนฺติ ปวตฺตนฺตีติ กุสา, กุเส ลวตีติ กุสลำ (กุส = บาปธรรม + ลู ธาตุ = ละ + อ ปัจจัย)
- สภาวะที่ควรถือเอาด้วยปัญญา = กุจฺฉิตานำ สาติ ตนุำ กโรตีติ กุสา, กุเสน ลาตพฺพนฺติ กุสลำ (กุส = ปัญญา + ลา ธาตุ = ถือเอา + อ ปัจจัย)]

๑๑. เฉเก กุสลสทฺโทยํ อาโรคฺเย อนวชฺชเก
ทิฏฺโฐ อิฏฺฐวิปาเกปิ อนวชฺชาทิเก อิธ.

“กุสล ศัพท์ย่อมปรากฏในอรรถว่า คนฉลาด ความไม่มีโรค สภาพไม่มีโทษ และธรรมที่มีวิบากน่าปรารถนา

กุสล ศัพท์ในที่นี้ย่อมปรากฏในอรรถมีสภาพไม่มีโทษ เป็นต้น”

ตสฺมา อนวชฺชอิฏฺฐวิปากลกฺขณํ กุสลํ, อกุสลวิทฺธํสนรสํ, โวทานปจฺจุปฏฺฐานํ, วชฺชปฏิปกฺขตฺตา อนวชฺชลกฺขณํ วา กุสลํ, โวทานภาวรสํ, อิฏฺฐวิปากปจฺจุปฏฺฐานํ, โยนิโสมนสิการปทฏฺฐานนฺ. สาวชฺชานิฏฺฐวิปากลกฺขณมกุสลํ, ตทุภยวิปรีตลกฺขณมพฺยากตํ, อวิปาการหํ วา.

“ดังนั้น กุศล มีสภาพไม่มีโทษและมีวิบากน่าปรารถนา
มีหน้าที่กำจัดอกุศล
มีความหมดจด[จากกิเลส]เป็นเครื่องปรากฏ
หรือ กุศล มีสภาพอันไม่มีโทษ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อโทษ
มีความบริบูรณ์คือความผุดผ่อง
มีวิบากอันน่าปรารถนาเป็นผล
มีความใส่ใจโดยแยบคายเป็นเหตุใกล้
อกุศล มีสภาพอันมีโทษ และมีวิบากไม่น่าปรารถนา
อัพยากฤต มีสภาพตรงกันข้ามกับกุศลและอกุศลเหล่านั้น [คือ ปราศจากวิบากที่มีโทษหรือไม่มีโทษ]
หรือ มีสภาพที่ไม่ก่อให้เกิดวิบาก

[ลักษณะ รสะ ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐาน ตามหลักพระอภิธรรม มีความหมายดังนี้

๑. **ลักษณะ** คือ สภาพ

๒. **รสะ** คือ หน้าที่ (กิจจรสะ) หรือความบริบูรณ์ (สัมปัตติรสะ)

๓. **ปัจจุปัฏฐาน** คือ อาการปรากฏ (อุปัฏฐานาการปัจจุปัฏฐาน) หรือผล (ผลปัจจุปัฏฐาน)

๔. **ปทัฏฐาน** คือ เหตุใกล้]

ตตฺถ กุสลจิตฺตํ เอกวีสติวิธํ โหติ. ตทิทํ ภูมิโต จตุพฺพิธํ โหติ กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ โลกุตฺตรญฺเจติ.

"ในบรรดาจิตเหล่านั้น กุศลจิตมี ๒๑ ดวง กุศลจิตนั้นมี ๔ อย่างโดยภูมิ คือ กามาวจรกุศลจิต รูปาวจรกุศลจิต อรูปาวจรกุศลจิต และโลกุตตรกุศลจิต"

กามาวจรกุศลจิต

ตตฺถ กามาวจรกุสลจิตฺตํ ภูมิโต เอกวิธํ, สวตฺถุกาวตฺถุกเภทโต ทุวิธํ, หีนมชฺฌิมปณีตเภทโต ติวิธํ, โสมนสฺสุเปกฺขาญาณปฺปโยคเภทโต อฏฺฐวิธํ โหติ. เสยฺยถิทํ. โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, โสมนสฺสสหคตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, อุเปกฺขาสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, อุเปกฺขาสหคตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกนฺติ อิทํ อฏฺฐวิธมฺปิ กามาวจรกุสลจิตฺตํ นาม.

"ในกุศลจิตเหล่านั้น กามาวจรกุศลจิต มี ๑ อย่างโดยภูมิ

มี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นจิตที่มีวัตถุ [เกิดในปัญจโวการภูมิ] และจิตที่ไม่มีวัตถุ[เกิดในจตุโวการภูมิ]

มี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นจิตทราม จิตปานกลาง และจิตประณีต

มี ๘ อย่างโดยจำแนกตามโสมนัส อุเบกขา ปัญญา และสังขาร

กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงนี้ คือ

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า กามาวจรกุศลจิต”

๑๒. อุทฺทานโต ทฺเว กามา เกฺลสวตฺถุวสา ปน
กิเลโส ฉนฺทราโคว วตฺถุ เตภูมวฏฺฏกํ.

“กามมี ๒ อย่างโดยสังเขป ด้วยประเภทของกิเลสกาม (ความรื่นรมย์) และวัตถุกาม (สิ่งที่เหล่าสัตว์รื่นรมย์)

กิเลสกาม คือ ฉันทราคะ (ความเพลิดเพลินยินดี)

วัตถุกาม คือ ธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ (โลกิยจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘)”

[ข้อความนี้นำมาจากคัมภีร์มหานิเทศ (หน้า ๑-๒) ที่แสดงถึงกิเลสกามและวัตถุกาม]

๑๓. กิเลสกาโม กาเมติ วตฺถุ กามียตีติ จ
สิชฺฌติ ทฺวิโธเปส กาโม โวการกทฺวเย.

“กิเลสกามย่อมรื่นรมย์ วัตถุกามย่อมถูกกิเลสกามรื่นรมย์ ดังนั้น กามทั้ง ๒ ย่อมสำเร็จในสาธนะทั้ง ๒”

[คำว่า **กาม** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะรื่นรมย์ หมายถึง กิเลสกาม = กาเมตีติ กาโม (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สิ่งที่ถูกรื่นรมย์ หมายถึง วัตถุกาม = กามียตีติ กาโม (ลง ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

ตามหลักภาษา บทที่ลงกิตก์ปัจจัยเรียกว่า บทกิตก์ มีองค์ประกอบ ๒ ส่วน คือ ธาตุ (รากศัพท์) + ปัจจัย (คำลงท้ายธาตุ) ธาตุเป็นคำแสดงกิริยา ส่วนปัจจัยกล่าวถึงกัตตาหรือกรรมเป็นต้นที่ผู้พูดสื่อถึง ซึ่งเรียกว่า สาธนะ เช่น

บทกิตก์	**ธาตุ**	**ปัจจัย**	**สาธนะ**
กตฺตุ (ผู้ทำ)	กร (ทำ)	ตุ (ผู้)	กัตตุสาธนะ
กมฺม (สิ่งที่ถูกกระทำ)	กร (ทำ)	รมฺม (ถูก)	กรรมสาธนะ
กิริยา (การกระทำ)	กร (ทำ)	ริริย (การ)	ภาวสาธนะ

คำที่สื่อถึงผู้ทำกิริยา เรียกว่า กัตตุสาธนะ คำที่สื่อถึงสิ่งที่ถูกกระทำ เรียกว่า กรรมสาธนะ

ส่วนคำที่สื่อถึงกิริยาอาการ เรียกว่า ภาวสาธนะ]

๑๔. ยสฺมึ ปน ปเทเส โส กาโมยํ ทุวิโธปิ จ
สมฺปตฺตีนํ วเสนาว- จรตีติ จ โส ปน.

๑๕. ปเทโส จตุปายานํ ฉนฺนํ เทวานเมว จ
มนุสฺสานํ วเสเนว เอกาทสวิโธ ปน.

“กามทั้งสองนั้นย่อมเป็นไปโดยเนื่องกับการประชุมกัน[โดยความเป็นอารมณ์และสิ่งที่รับอารมณ์]ในสถานที่ใด สถานที่นั้นมี ๑๑ ประเภท คือ อบายภูมิ ๔ มนุษย์โลก ๑ เทวโลก ๖”

๑๖. กาโมวจรตีเตตฺถ กามาวจรสญฺญิโต
อสฺสาภิลกฺขิตตฺตา หิ สสตฺถาวจโร วิย.

“กิเลสกามและวัตถุกามย่อมหยั่งลงเป็นไปในภูมินี้ เหตุนั้นภูมินั้นชื่อว่า กามาวจร เพราะกามทั้งสองปรากฏชัด[ในภูมิดังกล่าว] เหมือนสถานที่ดำเนินไปของบุรุษผู้มีศาสตรา”

[แม้ธรรมที่เป็นรูปาวจรเป็นต้นจะมีได้ในกามาวจรภูมิ แต่ไม่เรียกธรรมเหล่านั้นว่า กามาวจร (สภาพเป็นที่หยั่งลงเป็นไปของกิเลสกามและวัตถุกาม) เพราะกามทั้งสองปรากฏชัดในกามาวจรภูมินี้ เหมือนสถานที่ดำเนินไปของบุรุษผู้มีศาสตรา แม้จะมีสัตว์สองเท้าหรือสี่เท้าอยู่บ้างก็เรียกอย่างนั้น เพราะปรากฏชัดด้วยบุรุษผู้มีศาสตรา]

๑๗. สฺวายํ รูปภโว รูปํ เอวํ กาโมติ สญฺญิโต
อุตฺตรสฺส ปทสฺเสว โลปํ กตฺวา อุทีริโต.

“รูปภพเรียกว่า รูป ฉันใด กามาวจรก็เรียกว่า กาม โดยกระทำการลบบทหลัง ฉันนั้น”

[คำว่า กามาวจร เรียกสั้นๆ ว่า กาม โดยลบบทหลังคือ อวจร เหมือนคำว่า รูปภว ที่เรียกว่า รูป โดยลบ ภว ศัพท์ ตามหลักภาษาบทชนิดนี้เรียกว่า อุตตรโลปสมาส คือ สมาสลบบทหลัง]

๑๘. ตสฺมึ กาเม อิทำ จิตฺตำ สทาวจรตีติ จ
กามาวจรมิจฺเจวำ กถิตำ กามฆาตินา.

“จิตนี้หยั่งลงเป็นไปเสมอในกามภูมิ พระพุทธเจ้าผู้ทรงละกามแล้วจึงตรัสเรียกว่า กามาวจรจิต”

๑๙. ปฏิสนฺธึ ภเว กาเม อวจารยตีติ วา
กามาวจรมิจฺเจวำ ปริยาปนฺนนฺติ ตตฺร วา.

“อีกนัยหนึ่ง จิตนั้นเรียกอย่างนี้ว่า กามาวจร เพราะยังปฏิสนธิให้หยั่งลงเป็นไปในกามภูมิ หรือเพราะนับเข้าในกามภูมิ”

[คำว่า **กามาวจร** ตามคาถา ๑๘-๑๙ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- จิตหยั่งลงเป็นไปในกามภูมิ = กาเม อวจรตีติ กามาวจรำ (กาม บทหน้า + อว บทหน้า + จร ธาตุ + อ ปัจจัย)

- จิตยังปฏิสนธิให้หยั่งลงเป็นไปในกามภูมิ = กาเม ปฏิสนฺธึ อวจารยตีติ กามาวจรำ (กาม บทหน้า + อว บทหน้า + จร ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย)

- จิตนับเข้าในกามภูมิ = กาเม อวจรตีติ กามาวจรำ (กาม บทหน้า + อว บทหน้า + จร ธาตุ + อ ปัจจัย)]

๒๐. อิทำ อฏฺฐวิธำ จิตฺตำ กามาวจรสญฺญิตำ
ทสปุญฺญกฺริยวตฺถุ- วเสเนว ปวตฺตติ.

“จิตที่มีชื่อว่ากามาวจรจิต ๘ ดวงนี้ ย่อมดำเนินไปโดยเนื่องกับบุญกิริยาวัตถุ ๑๐”

๒๑. ทานำ สีลำ ภาวนา ปตฺติทานำ
เวยฺยาวจฺจำ เทสนา จานุโมโท
ทิฏฺฐิชุกฺกุตฺตำ สำสุติจฺจาปจาโย
เฉยฺโย เอวำ ปุญฺญวตฺถุปฺปเภโท.

“ประเภทแห่งบุญกิริยาวัตถุ พึงทราบอย่างนี้ว่า ทาน (การให้) ศีล (การสำรวมกาย

วาจา) ภาวนา (การอบรมจิต) ปัตติทานะ (การให้ส่วนบุญ) เวยยาวัจจะ (การขวนขวายช่วยเหลือผู้อื่น) ธรรมเทศนา (การแสดงธรรม) ปัตตานุโมทนะ (การอนุโมทนาบุญที่ผู้อื่นกระทำ) ทิฏฐุชุกรรม (การทำความเห็นให้ตรง) ธรรมสวนะ (การฟังธรรม) และอปจายนะ (การเคารพผู้ควรเคารพ)”

๒๒. คจฺฉนฺติ สงฺคหํ ทาเน ปตฺติทานานุโมทนา
ตถา สีลมเย ปุญฺเญ เวยฺยาวจฺจาปจายนา.

๒๓. เทสนา สวนํ ทิฏฺจิ- อุชุกา ภาวนามเย
ปุน ตีเณว สมฺโภนฺติ ทส ปุญฺญกฺริยาปิ จ.

“แม้บุญกิริยาวัตถุเหล่านี้ก็รวมเป็น ๓ อีก คือ ปัตติทาน และปัตตานุโมทนะ ย่อมรวมเข้าในทานมัยกุศล เวยยาวัจจะ และอปจายนะ ย่อมรวมเข้าในศีลมัยกุศล ส่วนธรรม-เทศนา ธรรมสวนะ และทิฏฐุชุกรรม ย่อมรวมเข้าในภาวนามัยกุศล”

๒๔. สพฺพานุสฺสติปุญฺญญฺจ ปสํสา สรณตฺตยํ
ยนฺติ ทิฏฐุชุกมฺมสฺมึ สงฺคหํ นตฺถิ สํสโย.

“บุญที่ระลึก[กุศลของตนและคนอื่น]ทั้งหมด การสรรเสริญ[กุศลของคนอื่น] และพระไตรรัตน์ ย่อมรวมเข้าในทิฏฐุชุกรรม โดยไม่ต้องสงสัย”

๒๕. ปุริมา มุญฺจนา เจว ปรา ติสฺโสปิ เจตนา
โหติ ทานมยํ ปุญฺญํ เอวํ เสเสสุ ทีปเย.

“เจตนาทั้ง ๓ ขณะ คือ เจตนาก่อนทำ เจตนาขณะทำ และเจตนาหลังทำ เป็นทานมัยกุศล บัณฑิตพึงแสดงอย่างนี้ในบุญกิริยาวัตถุอื่น”

อิทานิ อสฺส ปนฏฺจวิธสฺสาปิ กามาวจรกุสลจิตฺตสฺส อยมุปฺปตฺติกฺกโม เวทิตพฺโพ. ยทา หิ โย เทยฺยธมฺมปฺปฏิคฺคาหกาทิสมฺปตฺตึ อญฺญํ วา โสมนสฺสเหตุํ อาคมฺม หฏฺจปหฏฺโจ “อตฺถิ ทินฺนนฺ”ติอาทินยปฺปวตฺตํ สมฺมาทิฏฺจึ ปุรกฺขตฺวา ปเรหิ อนุสฺสาหิโต ทานาทีนิ ปุญฺญานิ กโรติ, ตทาสฺส โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ ปจมํ มหากุสลจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. ยทา ปน วุตฺตนเยเนว หฏฺจปหฏฺโจ สมฺมาทิฏฺจึ ปุรกฺขตฺวา ปเรหิ อุสฺสาหิโต กโรติ, ตทาสฺส

ตเมว จิตฺตํ สสงฺขาริกํ โหติ. อิมสฺมึ ปเนตฺถ สงฺขาโรติ อตฺตโน วา ปรสฺส วา ปวตฺตสฺส ปุพฺพปฺปโยคสฺสาธิวจนํ. ยทา ปน ญาติชนสฺส ปฏิปตฺติทสฺสเนน ชาตปริจยา พาลกา ภิกฺขู ทิสฺวา โสมนสฺสชาตา สหสา ยํ กิญฺจิ หตฺถคตํ ททนฺติ วา วนฺทนฺติ วา, ตทา เตสํ ตติยจิตฺตมุปฺปชฺชติ. ยทา ปน เต “เทถ วนฺทถ อยฺเย”ติ วทนฺติ, เอวํ ญาติชเนน อุสฺสาหิตา หุตฺวา หตฺถคตํ ททนฺติ วา วนฺทนฺติ วา, ตทา เตสํ จตุตฺถจิตฺตมุปฺปชฺชติ. ยทา ปน เทยฺยธมฺมปฺปฏิคฺคาหกาทีนํ อสมฺปตฺตึ วา อญฺเญสํ วา โสมนสฺสเหตูนํ อภาวํ อาคมฺม จตูสุปิ วิกปฺเปสุโสมนสฺสรหิตา โหนฺติ, ตทา เสสานิ จตฺตาริ อุเปกฺขาสหคตานิ อุปฺปชฺชนฺติ. เอวํ โสมนสฺสุเปกฺขาญาณปฺปโยคเภทโต อฏฺจวิธํ กามาวจรกุสลจิตฺตํ เวทิตพฺพํ.

“บัดนี้ พึงทราบลำดับความเกิดขึ้นของกามาวจรกุศลจิตทั้ง ๘ ดวงนั้น ดังต่อไปนี้

โดยความพิสดารว่า เมื่อบุคคลร่าเริงยินดีเพราะอาศัยความถึงพร้อมแห่งทานและผู้รับทานหรือเหตุแห่งโสมนัสอื่น กระทำสัมมาทิฏฐิให้เกิดก่อนโดยนัยเป็นต้นว่าทานที่ให้มีผล ไม่มีคนอื่นชักชวน กระทำบุญมีทานเป็นต้น มหากุศลจิตดวงแรกที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา เป็นอสังขาริก ย่อมเกิดแก่เขา

เมื่อเขาร่าเริงยินดีตามนัยที่กล่าวมาแล้ว กระทำสัมมาทิฏฐิให้เกิดก่อน มีคนอื่นชักชวน จึงกระทำทาน จิตดวงนั้นของเขาเป็นสสังขาริก

อนึ่ง คำว่า สังขาร ในอรรถนี้ เป็นชื่อของความเพียรที่เกิดแก่ตนหรือผู้อื่นก่อน

เมื่อเด็กเยาว์วัยที่มีการสั่งสมไว้ด้วยการเห็นข้อปฏิบัติของญาติ ครั้นเห็นพระภิกษุแล้วได้เกิดโสมนัสยินดี ให้ของอะไรที่อยู่ในมือหรือไหว้ก็ตาม จิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา

เมื่อมีญาติกระตุ้นเตือนโดยกล่าวว่าจงให้เถิด จงไหว้พระคุณเจ้าเถิด แล้วให้ของที่มีอยู่ในมือหรือไหว้ จิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา

ถ้าบุคคลปราศจากโสมนัสในนัยทั้ง ๔ เพราะอาศัยความไม่ถึงพร้อมแห่งทานและผู้รับเป็นต้น หรือปราศจากเหตุแห่งโสมนัสอื่น จิต ๔ ดวงอื่นย่อมเกิดขึ้นร่วมกับอุเบกขา

โดยประการดังนี้ โปรดทราบกามาวจรจิต ๘ ดวง โดยจำแนกตามโสมนัส อุเบกขา ปัญญา และสังขาร”

๒๖. ทสปุญฺญกฺริยาทีนํ วเสน จ พหูนิปิ
เอตานิ ปน จิตฺตานิ ภวนฺตีติ ปกาสเย.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิตเหล่านี้มีจำนวนมากโดยเนื่องด้วยบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ เป็นต้น อีกด้วย”

๒๗. สตฺตรส สหสฺสานิ เทฺว สตานิ อสีติ จ
กามาวจรปุญฺญานิ ภวนฺตีติ วินิทฺทิเส.

“กามาวจรกุศลจิตมี ๑๗,๒๘๐ ดวง บัณฑิตพึงแสดงอย่างนี้”

[เมื่อรวมกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงกับบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ อารมณ์ ๖ อธิบดี ๔ กรรม ๓ จิต ทราม จิตปานกลาง และจิตประณีต ๓ ก็มีกามาวจรกุศลจิตทั้งหมด ๑๗,๒๘๐ ดวง กล่าวคือ มหากุศลจิต ๘ × บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ = ๘๐ × อารมณ์ ๖ = ๔๘๐ × อธิบดี ๔ = ๑,๙๒๐ × กรรม ๓ = ๕,๗๖๐ × จิต ๓ ประเภท = ๑๗,๒๘๐ ดวง

อีกนัยหนึ่ง กามาวจรกุศลจิตมี ๑๕,๑๒๐ ดวง คือ มหากุศลจิต ๘ × บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ = ๘๐ × อารมณ์ ๖ = ๔๘๐ ในจำนวน ๔๘๐ นี้ เป็นมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๒๔๐ ญาณวิปปยุตตจิต ๒๔๐, มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๒๔๐ × อธิบดี ๔ = ๙๖๐, มหากุศลญาณวิปปยุตตจิต ๒๔๐ × อธิบดี ๓ = ๗๒๐ รวมเป็นมหากุศล ๑,๖๘๐ มหากุศล ๑,๖๘๐ × กรรม ๓ = ๕,๐๔๐ × หีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ ๓ = ๑๕,๑๒๐ มตินี้พบในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี หน้า ๑๗๗-๗๘]

ตำ ปน ยถานุรูปำ กามาวจรสุคติยำ ภวโภคสมฺปตฺตึ อภินิปฺผาเทติ.

“กามาวจรกุศลนั้น ย่อมให้สำเร็จความเพียบพร้อมด้วยภพและสมบัติในกามาวจรสุคติภูมิ [๗] ตามสมควร”

รูปาวจรกุศลจิต

อิตเรสุ ปน รูปาวจรกุสลจิตฺตำ สวตฺถุกโต เอกวิธำ, ทฺวีสุ ภเวสุ อุปฺปชฺชนโต ทุวิธำ, หีนมชฺฌิมปณีตเภทโต ติวิธำ, ปฏิปทาทิเภทโต จตุพฺพิธำ, ฌานงฺคโยคเภทโต ปญฺจวิธำ. เสยฺยถิทำ. กามจฺฉนฺทพฺยาปาทถินมิทฺธอุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจวิจิกิจฺฉาวิปฺปหีนำ วิตกฺกวิจารปีติสุขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตำ ปฐมำ, วิตกฺกวิปฺปหีนำ วิจารปีติสุขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตำ ทุติยำ, วิตกฺกวิจารวิปฺปหีนำ ปีติสุขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตำ ตติยำ, วิตกฺกวิจารปีติวิปฺปหีนำ สุขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตำ จตุตฺถำ,

วิตกฺกวิจารปีติสุขวิปฺปหีนํ อุเปกฺขาจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ปญฺจมนฺติ อิทํ ปญฺจวิธํ รูปาวจรกุสลจิตฺตํ นาม.

“ส่วนในกุศลจิตอื่น รูปาวจรกุศลจิตมี ๑ อย่าง โดยความเป็นจิตที่มีวัตถุ

มี ๒ อย่าง โดยการเกิดขึ้นในภพ ๒ [กามสุคติภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัตว์ภูมิ)]

มี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตทราม จิตปานกลาง และจิตประณีต

มี ๔ อย่าง โดยจำแนกตามปฏิปทาเป็นต้น

มี ๕ อย่าง โดยประเภทแห่งการประกอบกับองค์ฌาน

รูปาวจรจิต ๕ ดวงนี้ คือ

ปฐมฌานกุศลจิต เกิดร่วมกับวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ละกามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ และวิจิกิจฉา ดวงหนึ่ง

ทุติยฌานกุศลจิต เกิดร่วมกับวิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ละวิตก ดวงหนึ่ง

ตติยฌานกุศลจิต เกิดร่วมกับปีติ สุข และเอกัคคตา ละวิตกและวิจาร ดวงหนึ่ง

จตุตถฌานกุศลจิต เกิดร่วมกับสุขและเอกัคคตา ละวิตก วิจาร และปีติ ดวงหนึ่ง

ปัญจมฌานกุศลจิต เกิดร่วมกับอุเบกขาและเอกัคคตา ละวิตก วิจาร ปีติ และสุข ดวงหนึ่ง

จิต ๕ ดวงนี้ ชื่อว่า รูปาวจรกุศลจิต”

ตํ ปน ยถาสมฺภวํ ปถวีกสิณาทีสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติวเสน อเนกวิธํ โหติ. สพฺพมฺปเนตํ รูปาวจรภาวนาปุญฺญวสปฺปวตฺตํ ยถานุรูปํ รูปาวจรูปปตฺตินิปฺผาทกํ โหติ. เอวํ ตาว รูปาวจรกุสลํ เวทิตพฺพํ.

“รูปาวจรกุศลจิตนั้นมีจำนวนมากด้วยความเป็นไปในอารมณ์มีปฐวีกสิณเป็นต้นตามสมควรแก่การเกิดขึ้น รูปาวจรกุศลจิตทั้งหมดนี้ดำเนินไปด้วยอำนาจของกุศลคือรูปาวจรภาวนา ย่อมให้สำเร็จการอุบัติเกิดในรูปภูมิ ตามสมควร

โปรดทราบรูปาวจรกุศลจิตอย่างนี้ก่อน”

อรูปาวจรกุศลจิต

เสเสสุ ปน ทฺวีสุ อรูปาวจรกุสลจิตฺตํ ตาว อุเปกฺขาเวทนาโยคเภทโต เอกวิธํ, สวตฺถุกาวตฺถุกเภทโต ทุวิธํ, หีนมชฺฌิมปณีตเภทโต ติวิธํ, อารมฺมณเภทโต จตุพฺพิธํ. กสิณุคฺฆาฏิมากาสํ, ตตฺถ ปวตฺตวิญฺญาณํ, ตสฺส อปคโม, อากิญฺจญฺญายตนนฺติ อิทมสฺส จตุพฺพิธมารมฺมณํ. ยถาปฏิปาฏิยา เอตสฺสารมฺมณสฺส เภทโต จตุพฺพิธํ โหติ. เสยฺยถิทํ. สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา อากาสานญฺจายตนสญฺญาสหคตํ วิญฺญาณญฺจายตนสญฺญาสหคตํ, อากิญฺจญฺญายตนสญฺญาสหคตํ, เนวสญฺญานาสญฺญายตนสญฺญาสหคตนฺติ อิทํ จตุพฺพิธํ อรูปาวจรกุสลจิตฺตํ นาม. สพฺพํ ปเนตํ อรูปาวจรภาวนาปุญฺญวสปฺปวตฺตํ ยถานุรูปํ อรูปูปปตฺตินิปฺผาทกํ โหติ. เอวํ อรูปาวจรกุสลจิตฺตํ เวทิตพฺพํ.

“ส่วนในกุศลจิต ๒ ประเภทอื่นจากนี้ ลำดับแรก อรูปาวจรกุศลจิตมี ๑ อย่าง โดยประเภทแห่งการประกอบกับอุเบกขาเวทนา

มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตที่มีวัตถุและจิตที่ไม่มีวัตถุ

มี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นจิตทราม จิตปานกลาง และจิตประณีต

มี ๔ อย่าง โดยจำแนกตามอารมณ์

อารมณ์ ๔ ของอรูปาวจรกุศลจิตนั้น คือ อากาศอันเกิดขึ้นด้วยการเพิกกสิณ (กสิณุคฆาฏิมากาศบัญญัติ) จิตที่เป็นไปในอากาศ (อากาสานัญจายตนะ) ความปราศจากแห่งจิต (นัตถิภาวบัญญัติ) และอากิญจัญญายตนะ อรูปาวจรกุศลจิตนี้มี ๔ ดวงโดยประเภทแห่งอารมณ์นั้นตามลำดับ

อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวงนี้ คือ

กุศลจิตที่ประกอบกับอากาสานัญจายตนสัญญา เพราะล่วงพ้นรูปสัญญา (สัญญาในรูป) โดยอาการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิฆสัญญา (สัญญาในความโกรธ) และเพราะไม่ใส่ใจต่อสัญญาในอารมณ์ต่างๆ ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบกับวิญญาณัญจายตนสัญญา ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบกับอากิญจัญญายตนสัญญา ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบกับเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา ดวงหนึ่ง

จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า อรูปาวจรกุศลจิต

อรูปาวจรกุศลจิตทั้งหมดนี้ดำเนินไปด้วยอำนาจของกุศลคืออรูปาวจรภาวนา ย่อมให้สำเร็จการอุบัติเกิดในอรูปภูมิ ตามสมควร

โปรดทราบอรูปาวจรกุศลจิตอย่างนี้”

โลกุตตรจิต

อิตรํ ปน โลกุตฺตรกุสลจิตฺตํ นิพฺพานารมฺมณโต เอกวิธํ, นิยตานิยตวตฺถุกเภทโต ทุวิธํ, ตีหิ วิโมกฺขมุเขหิ ปตฺตพฺพโต ติวิธํ, จตุมคฺคโยคเภทโต จตุพฺพิธํ. เสยฺยถิทํ. สกฺกายทิฏฺฐิ-วิจิกิจฺฉาสีลพฺพตปรามาสสญฺโญชนปฺปหานกรํ โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ, ราคโทสโมหานํ ตนุตฺตกรํ สกทาคามิมคฺคจิตฺตํ, กามราคพฺยาปาทานํ นิรวเสสปฺปหานกรํ อนาคามิมคฺคจิตฺตํ, รูปราคอรูป-ราคมานอุทฺธจฺจอวิชฺชาปหานกรํ อรหตฺตมคฺคจิตฺตนฺติ อิทํ จตุพฺพิธํ โลกุตฺตรกุสลจิตฺตํ นาม. เอเกกํ ปเนตฺถ ฌานงฺคโยคเภทโต ปญฺจวิธํ โหติ. ตสฺมา วีสติวิธํ โหติ. สพฺพํ ปเนตํ โลกุตฺตร-ภาวนาปุญฺญวสปฺปวตฺตํ มคฺคานุรูปผลปฺปวตฺติยา จตฺตาโร อริยปุคฺคเล อภินิปฺผาเทติ. เอวํ โลกุตฺตรกุสลํ เวทิตพฺพํ.

“โลกุตตรกุศลจิตนอกจากนี้ มี ๑ อย่าง โดยอารมณ์คือพระนิพพาน

มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตที่มีวัตถุแน่นอนและจิตที่มีวัตถุไม่แน่นอน

มี ๓ อย่าง โดยจิตที่พึงบรรลุด้วยหนทางสู่วิโมกข์ ๓ [สุญญตานุปัสสนา อนิมิตตา-นุปัสสนา และอัปปณิหิตานุปัสสนา]

มี ๔ อย่าง โดยประเภทแห่งการประกอบกับมรรค ๔

โลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวงนี้ คือ

โสดาปัตติมรรคจิต อันกระทำการละสังโยชน์คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพต-ปรามาส ดวงหนึ่ง

สกทาคามิมรรคจิต อันกระทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบาง ดวงหนึ่ง

อนาคามิมรรคจิต อันกระทำการละกามราคะและพยาบาททั้งหมด ดวงหนึ่ง

อรหัตตมรรคจิต อันกระทำการละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ดวงหนึ่ง

จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า โลกุตตรกุศลจิต

ในโลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวงนี้ แต่ละดวงมี ๕ อย่าง โดยประเภทแห่งการประกอบกับองค์ฌาน ดังนั้น โลกุตตรกุศลจิตจึงมี ๒๐ ดวง

โลกุตตรกุศลจิตทั้งหมดนี้ดำเนินไปด้วยอำนาจของกุศลคือโลกุตตรภาวนา ย่อมให้สำเร็จความเป็นอริยบุคคล ๔ จำพวก โดยความเป็นไปแห่งผลจิตอันสมควรแก่มรรค

โปรดทราบโลกุตตรกุศลจิตอย่างนี้"

คาถาสรุปกุศลจิต

๒๘. กาเม อฏฺเฐว รูเป จ ปญฺจ จตฺตาริรูปิสุ
จตฺตารานุตฺตราเนวํ กุสลาเนกวีสติ.

"กุศลจิตมี ๒๑ ดวง คือ [กามาวจร]กุศลจิต ๘ ดวงในกามภูมิ [รูปาวจร]กุศลจิต ๕ ดวงในรูปภูมิ [อรูปาวจร]กุศลจิต ๔ ดวงในอรูปภูมิ และโลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวง"

๒๙. กุสลากุสลาปคเตน สตา
กุสเล กุสเลน จ ยํ กุสลํ
จตุภูมิคตํ มุนินา วสินา
ลปิตํ ลปิตํ สกลมฺปิ มยา.

"พระมุนีผู้ทรงปราศจากกุศลและอกุศลแล้ว ทรงมีสติ รอบรู้ในกุศล และชำชอง [ในฌานเป็นต้น] ตรัสกุศลจิตอันเป็นไปในภูมิ ๔ [กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และโลกุตตรภูมิ] อันใดไว้ ข้าพเจ้ากล่าวกุศลจิตทั้งหมดนั้นแล้ว"

อกุศลจิต

อกุสลํ ปน ภูมิโต เอกวิธํ กามาวจรเมว, นิยตานิยตวตฺถุวเสน จ เอกเหตุกทุเหตุกวเสน จ ปฏิสนฺธิชนกาชนกวเสน จ ทุวิธํ, ตีหิ เวทนาหิ โยคโต จ โลภมูลํ โทสมูลํ โมหมูลนฺติ มูลโต จ ติวิธํ โหติ.

"อกุศลจิตมี ๑ อย่างโดยภูมิ คือ กามาวจรภูมิเท่านั้น

มี ๒ อย่าง โดยเนื่องด้วยจิตที่มีวัตถุแน่นอนและจิตที่มีวัตถุไม่แน่นอน เนื่องด้วยจิตที่มีเหตุเดียว [โมหเหตุ] และจิตที่มี ๒ เหตุ [โลภเหตุ และโมหเหตุ หรือโทสเหตุ และโมหเหตุ]และเนื่องด้วยจิตที่ก่อให้เกิดปฏิสนธิ [อกุศลจิต ๑๑ (เว้นอุทธัจจสัมปยุตตจิต)] และจิตที่ไม่ก่อให้เกิดปฏิสนธิ [อุทธัจจสัมปยุตตจิต]

มี ๓ อย่าง โดยประกอบกับเวทนา ๓ และโดยมูล คือ โลภมูลจิต โทสมูลจิต และโมหมูลจิต”

โลภมูลจิต

ตตฺถ โลภมูลํ ปน โสมนสฺสุเปกฺขาทิฏฺฐิปฺปโยคเภทโต อฏฺฐวิธํ โหติ. เสยฺยถิทํ. โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกนฺติ.

“ในบรรดาอกุศลจิตเหล่านั้น โลภมูลจิตมี ๘ ดวง โดยจำแนกตามโสมนัส อุเบกขา ทิฏฐิ และสังขาร

โลภมูลจิต ๘ ดวงนี้ คือ

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับทิฏฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับทิฏฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับทิฏฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับทิฏฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง ดังนี้แล”

ยทา หิ “นตฺถิ กาเมสุ อาทีนโว”ติอาทินา นเยน มิจฺฉาทิฏฺจึ ปุรกฺขตฺวา เกวลํ หฏฺจตุฏฺโจ กาเม วา ปริภุญฺชติ, ทิฏฺฐมงฺคลาทีนิ วา สารโต ปจฺเจติ สภาวติกฺเขเนว อนุสฺสาหิเตน จิตฺเตน, ตทาสฺส ปจมํ อกุสลจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. ยทา ปน มนฺเทน สมุสฺสาหิเตน, ตทา ทุติยํ.

ยทา มิจฺฉาทิฏฺฐึ อปุรกฺขตฺวา เกวลํ หฏฺจตุฏฺโจ เมถุนํ ธมฺมํ วา ปริภุญฺชติ, ปรสมฺปตฺตึ วา อภิชฺฌายติ, ปรสฺส ภณฺฑํ วา หรติ สภาวติกฺเขเนว อนุสฺสาหิเตน จิตฺเตน, ตทา ตติยํ. ยทา มนฺเทน สมุสฺสาหิเตน, ตทา จตุตฺถํ อุปฺปชฺชติ. ยทา ปน กามานํ วา อสมฺปตฺตึ อาคมฺม อญฺเญสํ วา โสมนสฺสเหตูนํ อภาเวน จตูสุปิ วิกปฺเปสุ โสมนสฺสรหิตา โหนฺติ, ตทา เสสานิ จตฺตาริ อุเปกฺขาสหคตานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ. เอวํ โสมนสฺสุเปกฺขาทิฏฺฐิปฺปโยคเภทโต อฏฺจวิธํ โลภมูลํ เวทิตพฺพํ.

“กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อบุคคลกระทำมิจฉาทิฏฐิให้เกิดก่อนโดยนัยเป็นต้นว่ากามคุณไม่มีโทษ ร่าเริงยินดีบริโภคกามอยู่ หรือเชื่อมงคลคือการเห็นเป็นต้นว่าเป็นแก่นสารด้วยจิตที่แก่กล้าโดยสภาวะ ไม่มีใครชักชวน อกุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้น

เมื่อบริโภคกามด้วยจิตที่อ่อนกำลัง มีคนอื่นชักชวน อกุศลจิตดวงที่ ๒ ย่อมเกิดขึ้น

เมื่อไม่ทำมิจฉาทิฏฐิให้เกิดก่อน ร่าเริงยินดีอย่างเดียว เสพเมถุน ละโมบสมบัติของคนอื่น หรือขโมยของคนอื่นด้วยจิตที่แก่กล้าโดยสภาวะ ไม่มีใครชักชวน อกุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น

เมื่อทำด้วยจิตที่อ่อนกำลัง มีคนอื่นชักชวน อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้น

แต่เมื่อบุคคลปราศจากโสมนัสตามนัยทั้ง ๔ เพราะอาศัยความไม่บริบูรณ์แห่งกาม หรือไม่มีเหตุแห่งโสมนัสอื่น จิต ๔ ดวงที่เหลือย่อมเกิดขึ้นประกอบกับอุเบกขา

โปรดทราบโลภมูลจิต ๘ ดวง โดยจำแนกตามโสมนัส อุเบกขา ทิฏฐิ และสังขารอย่างนี้”

โทสมูลจิต

โทสมูลํ ปน เอกนฺตสวตฺถุกโต เอกวิธํ, อสงฺขารสสงฺขารเภทโต ทุวิธํ โทมนสฺสสคตปฏิฆสมฺปยุตฺตํ อสงฺขารํ, สสงฺขารนฺติ. อสฺส ปน ปาณาติปาตาทีสุ ติกฺขมนฺทปฺปวตฺติกาเล อุปฺปตฺติ เวทิตพฺพา.

“โทสมูลจิต มี ๑ อย่าง โดยจิตที่มีวัตถุแน่นอน

มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตที่ไม่มีสังขารและจิตที่มีสังขาร คือ

จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสเวทนา ประกอบกับปฏิฆะ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสเวทนา ประกอบกับปฏิฆะ มีสังขาร ดวงหนึ่ง

โปรดทราบความเกิดขึ้นแห่งโทสมูลจิตในเวลาเป็นไปกล้าแข็งและอ่อนกำลัง ในอกุศลกรรมบถ ๑๐ มีการฆ่าสัตว์เป็นต้น”

โมหมูลจิต

โมหมูลมฺปิ วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจโยคโต ทุวิธํ โหติ อุเปกฺขาสหคตํ วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ, อุเปกฺขาสหคตํ อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตนฺติ. ตสฺส อสนฺนิฏฺฐานวิกฺเขปกาเลสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพาติ. เอวํ ตาว ทฺวาทสวิธํ อกุสลจิตฺตํ เวทิตพฺพํ.

“แม้โมหมูลจิตก็มี ๒ ดวง โดยการประกอบกับวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ คือ
จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับวิจิกิจฉา ดวงหนึ่ง
จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับอุทธัจจะ ดวงหนึ่ง
พึงทราบความเป็นไปแห่งโมหมูลจิต ในเวลาสงสัยและฟุ้งซ่าน
โปรดทราบอกุศลจิต ๑๒ ดวงอย่างนี้ก่อน”

สพฺพมฺ ปเนตํ ยถานุรูปํ อปาเยสุ อุปปตฺติยา, สุคติยมฺปิ ทุกฺขวิเสสสฺส อภินิปฺผาทกํ โหติ.

“อนึ่ง อกุศลจิตทั้งหมดนี้ย่อมก่อให้เกิดการอุบัติในอบายภูมิ และทำให้เกิดทุกข์ในสุคติภูมิอีกด้วย”

คาถาสรุปอกุศลจิต

๓๐. โลภมูลวเสนฏฺฐ โทสมูลวสา ทุเว
โมหมูลวเสน เทฺว เอวํ ทฺวาทสธา สิยุ.

“อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง คือ จิต ๘ ดวงโดยความมีโลภะเป็นมูล จิต ๒ ดวงโดยความมีโทสะเป็นมูล และจิต ๒ ดวงโดยความมีโมหะเป็นมูล”

๓๑. ปาปาปาเปสฺวปาเปน ยํ วุตฺตํ ปาปมานสํ
ปาปาปาปปฺปหีเนน ตํ มยา สมุทาหฏํ.

“พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ผู้ทรงละบาปและบุญแล้ว ได้ตรัสอกุศลจิตใดไว้ในบรรดาอกุศลจิตและกุศลจิต ข้าพเจ้ากล่าวถึงอกุศลจิตนั้นแล้ว”

อัพยากตจิต

อิตรำ ปน อพฺยากตมวิปากาหโต เอกวิธำ โหติ, ชาติเภทโต ทุวิธำ วิปากจิตฺตำ กิริยจิตฺตนฺติ. ตตฺถ วิปากจิตฺตำ ภูมิเภทโต จตุพฺพิธำ กามาวจรำ รูปาวจรำ อรูปาวจรำ โลกุตฺตรนฺติ.

“ส่วนจิตอื่นชื่อว่า อัพยากตจิต มี ๑ อย่าง โดยความเป็นจิตที่ไม่ควรแก่วิบาก [คือไม่ก่อให้เกิดวิบาก]

มี ๒ อย่าง โดยจำแนกตามชาติ คือ วิปากจิต และกิริยาจิต

วิปากจิตมี ๔ อย่าง โดยจำแนกตามภูมิ คือ กามาวจรวิปากจิต รูปาวจรวิปากจิต อรูปาวจรวิปากจิต และโลกุตตรวิปากจิต”

วิปากจิต

ตตฺถ กามาวจรำ ทุวิธำ กุสลวิปากำ อกุสลวิปากนฺติ. กุสลวิปากำ ทุวิธำ สเหตุกมเหตุกญฺเจติ.

“ในวิปากจิตเหล่านั้น กามาวจรวิปากจิตมี ๒ อย่าง คือ กุศลวิปากจิต และอกุศลวิปากจิต

กุศลวิปากจิตมี ๒ อย่าง คือ สเหตุกวิปากจิต (วิปากจิตที่มีเหตุ) และอเหตุกวิปากจิต (วิปากจิตที่ไม่มีเหตุ)”

กามาวจรวิปากจิต

ตตฺถ สเหตุกวิปากจิตฺตำ สกกุสลำ วิย โสมนสฺสุเปกฺขาญาณปฺปโยคเภทโต อฏฺฐวิธำ. เสยฺยถิทำ. โสมนสฺสสหคตำ ญาณสมฺปยุตฺตำ อสงฺขารำ, สสงฺขารำ, โสมนสฺสสหคตำ ญาณวิปฺปยุตฺตำ อสงฺขารำ, สสงฺขารำ, อุเปกฺขาสหคตำ ญาณสมฺปยุตฺตำ อสงฺขารำ, สสงฺขารำ, อุเปกฺขาสหคตำ ญาณวิปฺปยุตฺตำ อสงฺขารำ, สสงฺขารนฺติ อิทำ อฏฺฐวิธำ สเหตุกวิปากำ นาม.

“ในกุศลวิปากจิตนั้น สเหตุกวิปากจิตมี ๘ ดวง ตามประเภทแห่งโสมนัส อุเบกขา

ปัญญา และสังขาร เหมือนกุศลของตน

สเหตุกวิปากจิต ๘ ดวงนี้ คือ

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า สเหตุกมหาวิปากจิต”

ยถา ปนสฺส กุสลํ ทานาทิวเสน ฉสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ, น อิทํ ตถา. อิทํ หิ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุตितทารมฺมณวเสน ปริตฺตธมฺมปริยาปนฺเนสุเยว ฉสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ. สมฺปยุตฺตธมฺมานญฺจ วิเสเส อสติปิ อาทาสตลาทีสุ มุขนิมิตฺตํ วิย นิรุสฺสาหํ วิปากํ, มุขํ วิย สอุสฺสาหํ กุสลนฺติ เวทิตพฺพํ. อิเมสํ ปน วิปจฺจนฏฺฐานํ เวทิตพฺพํ. อิมานิ หิ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติตทารมฺมณานิ หุตฺวา วิปจฺจนฺติ.

“วิปากจิตนี้ไม่เหมือนกับกุศลของวิปากจิตที่เป็นไปในอารมณ์ ๖ โดยเนื่องด้วยทาน เป็นต้น หมายความว่า วิปากจิตนี้ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๖ อันนับเข้าในกามธรรมด้วยอำนาจของปฏิสนธิ ภวังค์ จุติ และตทารมณ์ และแม้ไม่มีความต่างกันแห่งสัมปยุตตธรรม วิปากจิตก็ไม่มีความขวนขวายเหมือนเงาหน้าในผิวกระจกเป็นต้น ส่วนกุศลจิตมีความขวนขวายเหมือนใบหน้า

โปรดทราบสถานที่ให้ผลของวิปากจิตเหล่านี้ว่า วิปากจิตเหล่านี้ให้ผลเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ จุติ และตทารมณ์”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ความขวนขวายของกุศล คือ ความสามารถในการก่อให้เกิดวิบากในกระแสจิตของผู้ที่ยังละอนุสัยคืออวิชชา ตัณหา และมานะไม่ได้ พร้อมทั้งความเป็นอาเสวนปัจจัย และ

การก่อให้เกิดวิญญัตติรูป]

๓๒. กามาวจรเทวานำ มนุสฺสานำ อิเม ปน
ทุเหตุกติเหตูนำ ภวนฺติ ปฏิสนฺธิโย.

๓๓. ตโต ปวตฺติยำ หุตฺวา ภวงฺคำ ยาวตายุกำ
พลวารมฺมเณ หุตฺวา ตทารมฺมณเมว จ.

๓๔. ตโต มรณกาลสฺมึ จุติ หุตฺวา ปวตฺตเร
เอวำ จตูสุ ฐาเนสุ วิปจฺจนฺตีติ นิทฺทิเส.

"บัณฑิตพึงแสดงว่า มหาวิปากจิตเหล่านี้เป็นปฏิสนธิของเทวดาชั้นกามาวจรและของมนุษย์ผู้มีเหตุ ๒ [ทวิเหตุกปฏิสนธิ] และเหตุ ๓ [ติเหตุกปฏิสนธิ] ต่อมาเป็นภวังค์ตลอดชีวิต และเป็นตทารมณ์ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก ถัดจากนั้น เป็นจุติในเวลาเสียชีวิต"

๓๕. สภูมิกุสเลหว มหาปากา สมา วินา
กมฺมทฺวารญฺจ กมฺมญฺจ ปุญฺญานำ กฺริยวตฺถุกำ.

"มหาวิปากจิตย่อมเหมือนกับกุศลในภูมิของตนนั่นเอง ยกเว้นกรรมทวาร [กามาวจรกุศล]กรรม และบุญกิริยาวัตถุ"

๓๖. อวิญฺญตฺติชนตฺตา หิ อวิปากสภาวโต
อปฺปวตฺตนโต เจวำ ปากา ปุญฺเญหิ โน สมา.

"โดยแท้จริงแล้ว วิปากจิตต่างจากกุศลจิต เพราะไม่ก่อให้เกิดวิญญัตติรูป เป็นสภาวะไม่ให้ผล และไม่เป็น[บุญกิริยาวัตถุ]"

๓๗. ปริตฺตารมฺมณตฺตา หิ เตสเมกนฺตโต ปน
กรุณามุทิตา เตสุ น ชายนฺติ กทาจิปิ.

"กรุณาและมุทิตาย่อมไม่เกิดขึ้นในวิปากจิตเหล่านั้นแม้ในกาลใดๆ เพราะวิปากจิตมีอารมณ์เป็นกามธรรมแน่นอน [กามาวจรจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ และรูป ๒๘]"

๓๘. ตถา วิรติโย ติสฺโส น ปเนเตสุ ชายเร
ปญฺจ สิกฺขาปทา® วุตฺตา กุสลาติ หิ สตฺถุนา.

“ส่วนวิรตี ๓ ก็เหมือนกัน ย่อมไม่เกิดขึ้นในวิปากจิต ดังพระศาสดาตรัสว่า ‘สิกขาบท ๕ เป็นกุศล’”

๓๙. ตถาธิปติโนเปตฺถ น สนฺตีติ วินิทฺทิเส
ฉนฺทาทีนิ ธุรํ กตฺวา อนุปฺปชฺชนโต ปน.

“พึงแสดงว่าแม้อธิบดี ๔ ก็ไม่เกิดขึ้นในวิปากจิตเช่นกัน เพราะจิตเหล่านี้ไม่เกิดขึ้นโดยกระทำฉันทะเป็นต้นนำหน้า”

๔๐. อสงฺขารสสงฺขาร- วิธานํ ปน ปุญฺญโต
เญยฺยํ ปจฺจยโต เจว วิปาเกสุ จ วิญฺญุนา.

“ส่วนนัยแห่งอสังขารและสสังขารในวิปากจิต โปรดทราบตามกุศลจิตและโดยปัจจัย”

๔๑. หีนาทีนํ วิปากตฺตา ปุญฺญานํ ปุญฺญวาทินา
หีนาทโย ภวนฺตีติ วิปากา ปริทีปิตา.

“พระชินเจ้าผู้ตรัสถึงบุญเสมอ ทรงแสดงวิปากจิตว่า วิปากจิตที่ทรามเป็นต้นย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นผลของบุญที่ทรามเป็นต้น”

๔๒. อิทํ อฏฺฐวิธํ จิตฺตํ เอกนฺเตน สวตฺถุกํ
ชายเต กามโลกสฺมึ น ปนญฺญตฺถ ชายเต.

เอวํ ตาว สเหตุกวิปากจิตฺตํ เวทิตพฺพํ.

“มหาวิปากจิต ๘ ดวงนี้มีวัตถุที่ตั้งแน่นอน ย่อมเกิดขึ้นในกามาวจรภูมิ ไม่เกิดขึ้นในภูมิอื่น

โปรดทราบสเหตุกวิปากจิตอย่างนี้ก่อน”

อเหตุกวิปากจิตฺตํ ปน อโลภาทิเหตุวิรหิตํ อุเปกฺขาสหคตํ จกฺขุวิญฺญาณํ, อุเปกฺขาสหคตํ โสตวิญฺญาณํ, อุเปกฺขาสหคตํ ฆานวิญฺญาณํ, อุเปกฺขาสหคตํ ชิวฺหาวิญฺญาณํ, สุขสหคตํ กายวิญฺญาณํ, อุเปกฺขาสหคตํ อเหตุกมโนธาตุสมฺปฏิจฺฉนฺนํ, โสมนสฺสสหคตํ อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุสนฺตีรณํ, อุเปกฺขาสหคตํ อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุสนฺตีรณนฺติ อิทํ ปน อฏฺฐวิธํ อเหตุกวิปากจิตฺตํ นาม.

“ส่วนอเหตุกวิปากจิต [๘] มีดังต่อไปนี้

จิตที่อาศัยจักขุประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่มีอโลภเหตุเป็นต้น[ที่เป็นผลของกุศลกรรม] ดวงหนึ่ง

เช่นเดียวกันนี้ จิตที่อาศัยโสตประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขา ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยฆานประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยชิวหาประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยกายประสาท เกิดร่วมกับสุขเวทนาเวทนา ดวงหนึ่ง

สัมปฏิจฉนจิตที่เป็นมโนธาตุอันไม่มีเหตุ เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

สันตีรณจิตที่เป็นมโนวิญญาณธาตุอันไม่มีเหตุ เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ดวงหนึ่ง

สันตีรณจิตที่เป็นมโนวิญญาณธาตุอันไม่มีเหตุ เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า อเหตุก[กุศล]วิปากจิต”

อิทำ ปน อฏฺฐวิธำ นิยตวตฺถุกโต เอกวิธำ, นิยตานิยตารมฺมณโต ทุวิธำ. ตตฺถ วิญฺญาณปญฺจกำ นิยตารมฺมณำ, เสสตฺตยำ อนิยตารมฺมณำ. สุขโสมนสฺสุเปกฺขาเวทนาโยคโต ติวิธำ. ตตฺถ สุขสหคตำ กายวิญฺญาณำ, ทฺวิฏฺฐานิกำ สนฺตีรณำ โสมนสฺสุเปกฺขายุตฺตำ, เสสมุเปกฺขายุตฺตนฺติ.

“อเหตุกวิปากจิต ๘ ดวงนี้ มี ๑ อย่าง โดยจิตที่มีวัตถุแน่นอน

มี ๒ อย่าง โดยจิตที่มีอารมณ์แน่นอน [รับอารมณ์เดียว] และไม่แน่นอน [รับอารมณ์ ๕ และอารมณ์ ๖]

จิตที่มีอารมณ์แน่นอน คือ วิญญาณจิต ๕ [มีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น]

จิตที่มีอารมณ์ไม่แน่นอน คือ จิต ๓ ดวงอื่น [สัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒]

กามาวจรวิปากจิตมี ๓ อย่าง โดยประกอบกับสุข โสมนัส และอุเบกขา

จิตที่เกิดร่วมกับสุข คือ กายวิญญาณจิต

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสและอุเบกขา คือ [โสมนัส]สันตีรณจิตที่มีฐาน ๒

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา คือ จิตที่เหลือจากนั้น”

ทิฏฺฐารมฺมณสุตารมฺมณมุตารมฺมณทิฏฺฐสุตมุตารมฺมณทิฏฺฐสุตมุตวิญฺญาตารมฺมณวเสน ปญฺจวิธำ. ตตฺถ ทิฏฺฐารมฺมณำ จกฺขุวิญฺญาณำ, สุตารมฺมณำ โสตวิญฺญาณำ, มุตารมฺมณำ ฆาน-

ชิวฺหากายวิญฺญาณตฺตยํ, ทิฏฺฐสุตมุตารมฺมณํ มโนธาตุสมฺปฏิจฺฉนฺนํ, ทิฏฺฐสุตมุตวิญฺญาตารมฺมณํ เสสมโนวิญฺญาณธาตุทฺวยนฺติ.

“กามาวจรวิปากจิตมี ๕ อย่าง โดยจำแนกเป็นทิฏฐารัมมณจิต (จิตที่มีอารมณ์คือรูปารมณ์ที่พบเห็น) สุตารัมมณจิต (จิตที่มีอารมณ์คือสัททารมณ์ที่ได้ยิน) มุตารัมมณจิต (จิตที่มีอารมณ์คือคันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ที่มาถึงปสาทรูป) ทิฏฐสุตมุตารัมมณจิต (จิตที่มีอารมณ์คือรูปารมณ์ที่พบเห็น สัททารมณ์ที่ได้ยิน คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ที่มาถึงปสาทรูป) และทิฏฐสุตมุตวิญญาตารัมมณจิต (จิตที่มีอารมณ์คือรูปารมณ์ที่พบเห็น สัททารมณ์ที่ได้ยิน คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ที่มาถึงปสาทรูป และธรรมารมณ์ที่รู้ทางใจ)

ทิฏฐารัมมณจิต คือ จักขุวิญญาณ

สุตารัมมณจิต คือ โสตวิญญาณ

มุตารัมมณจิต คือ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ ๓ ดวง

ทิฏฐสุตมุตารัมมณจิต คือ สัมปฏิจฉนจิตที่เป็นมโนธาตุ

ทิฏฐสุตมุตวิญญาตารัมมณจิต คือ มโนวิญญาณธาตุ ๒ ที่เหลือ [สันตีรณจิต ๒]”

วตฺถุโต ฉพฺพิธํ. กถํ. จกฺขุวิญฺญาณสฺส จกฺขุเมว วตฺถุ, ตถา โสตฆานชิวฺหากาย-วิญฺญาณานำ โสตฆานชิวฺหากายวตฺถุ, อวเสสตฺตยสฺส หทยวตฺถุเมวาติ.

“กามาวจรวิปากจิตมี ๖ อย่างโดยวัตถุ คือ

จักขุประสาทเป็นวัตถุของจักขุวิญญาณ

เช่นเดียวกันนี้ โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาทเป็นวัตถุของโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ

ส่วนหทัยวัตถุเป็นวัตถุของจิต ๓ ดวงอื่น [สัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒]”

อารมฺมณโต สตฺตวิธำ โหติ. กถำ. รูปารมฺมณเมว จกฺขุวิญฺญาณำ, ตถา สทฺทคนฺธรส-โผฏฐพฺพารมฺมณานิ ปฏิปาฏิยา โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณานิ, รูปาทิปญฺจารมฺมณา มโน-ธาตุ, เสสมโนวิญฺญาณธาตุทฺวยำ ฉฬารมฺมณนฺติ.

“กามาวจรวิปากจิตมี ๗ อย่างโดยอารมณ์ คือ

จักขุวิญญาณมีอารมณ์คือรูปเท่านั้น

เช่นเดียวกันนี้ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ มีอารมณ์คือเสียง กลิ่น รส สัมผัส [โผฏฐัพพารมณ์อันได้แก่ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ] ตามลำดับ

มโนธาตุมีอารมณ์ ๕ อันมีรูปเป็นต้น

ส่วนมโนวิญญาณธาตุ ๒ อื่น [สันตีรณจิต ๒] มีอารมณ์ ๖"

ตำ สพฺพำ ปน อเหตุกวิปากจิตฺตำ กิจฺจโต อฏฺฐวิธำ โหติ. กถำ. ทสฺสนกิจฺจำ จกฺขุวิญฺญาณำ, สวนฆายนสายนผุสนสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณตทารมฺมณกิจฺจานิ อวเสสานิ.

"อเหตุกวิปากจิตทั้งหมดนั้นมี ๘ อย่างโดยหน้าที่ คือ

จักขุวิญญาณมีหน้าที่เห็น

จิตที่เหลือมีหน้าที่ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส รับเอา ไต่สวน และหน่วงเอาอารมณ์ของชวนจิตนั้นเป็นอารมณ์ [เสพอารมณ์ต่อจากชวนจิต]"

ตตฺถ จกฺขุโต ปวตฺตำ วิญฺญาณำ, จกฺขุมฺหิ สนฺนิสฺสิตำ วิญฺญาณนฺติ วา จกฺขุวิญฺญาณำ, ตถา โสตวิญฺญาณาทีนิ. ตตฺถ จกฺขุสนฺนิสฺสิตรูปวิชานนลกฺขณำ จกฺขุวิญฺญาณำ, รูปมตฺตารมฺมณรสำ, รูปาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานำ, รูปารมฺมณาย กิริยามโนธาตุยา อปคมปทฏฺฐานำ. ตถา โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณานิ โสตาทิสนฺนิสฺสิตสทฺทาทิวิชานนลกฺขณานิ, สทฺทาทิมตฺตารมฺมณรสานิ, สทฺทาทีสุ อภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานานิ, สทฺทาทิอารมฺมณานำ กิริยามโนธาตูนำ อปคมปทฏฺฐานานิ. มโนธาตุสมฺปฏิจฺฉนำ จกฺขุวิญฺญาณาทีนำ อนนฺตรา รูปาทิวิชานนลกฺขณำ, รูปาทิสมฺปฏิจฺฉนรสำ, ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานำ, จกฺขุวิญฺญาณาทีนำ อปคมปทฏฺฐานำ.

"**จักขุวิญญาณ** คือ จิตที่เป็นไปทางจักขุประสาท

อีกนัยหนึ่ง **จักขุวิญญาณ** คือ จิตที่อาศัยจักขุประสาท

โสตวิญญาณเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

จักขุวิญญาณ มีสภาพรู้รูปที่อาศัยจักขุประสาท

มีหน้าที่เห็นรูปเท่านั้น

มีความเป็นเฉพาะหน้าต่อรูปเป็นเครื่องปรากฏ

มีความดับไปแห่งกิริยามโนธาตุ (ปัญจทวาราวัชชนจิต) ที่มีรูปเป็นอารมณ์เป็นเหตุใกล้

เช่นเดียวกันนี้ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ มีสภาพรู้เสียงเป็นต้นที่อาศัยโสตประสาทเป็นต้น

มีหน้าที่ได้ยินเสียงเป็นต้นเท่านั้น

มีความเป็นเฉพาะหน้าต่อเสียงเป็นต้นเป็นเครื่องปรากฏ

มีความดับไปแห่งกิริยามโนธาตุที่มีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์เป็นเหตุใกล้

สัมปฏิจฉนจิตที่เป็นมโนธาตุ มีสภาพรู้รูปเป็นต้นในลำดับต่อจากจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น

มีหน้าที่รับอารมณ์ ๕ มีรูปเป็นต้น

มีความเป็นอย่างนั้นเป็นเครื่องปรากฏ [คือ การรับอารมณ์ ๕ มีรูปเป็นต้น]

มีความดับไปแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นเป็นเหตุใกล้”

[คำว่า **จกฺขุวิญฺญาณ** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตที่เป็นไปทางจักขุประสาท = จกฺขุโต ปวตฺตํ วิญฺญาณํ จกฺขุวิญฺญาณํ (มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส)

- จิตที่อาศัยจักขุประสาท = จกฺขุมฺหิ สนฺนิสฺสิตํ วิญฺญาณํ จกฺขุวิญฺญาณํ (มัชเฌโลปีสัตตมีตัปปุริสสมาส)

แม้คำว่า โสตวิญฺญาณ เป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้]

เสสา ปน เทฺว อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุโย ฉฬารมฺมณวิชานนลกฺขณา, สนฺตีรณาทิรสา, ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานา, หทยวตฺถุปทฏฺฐานาติ เวทิตพฺพา. ตตฺถ ปฺจมา เอกนฺตมิฏฺฐาฉารมฺมเณปวตฺติสพฺภาวโต โสมนสฺสยุตฺตาว หุตฺวา ปญฺจทฺวาเร สนฺตีรณกิจฺจํ สาธยมานา ปญฺจสุ ทฺวาเรสุ จตฺวา วิปจฺจติ. ฉสุ ปน ทฺวาเรสุ พลวารมฺมเณ ตทารมฺมณํ หุตฺวา วิปจฺจติ. ทุติยา ปน อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ ปวตฺติสพฺภาวโต อุเปกฺขาสหคตา หุตฺวา สนฺตีรณตทารมฺมณปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสน ปวตฺตนโต ปญฺจสุ ฐาเนสุ วิปจฺจติ. กถํ. มนุสฺสโลเก ตาว ชจฺจนฺธชจฺจพธิรชจฺจชฬชจฺจุมฺมตฺตกปณฺฑกอุภโตพฺยฺชฺชนนปุสกาทีนํ ปฏิสนฺธิคฺคหณกาเล ปฏิสนฺธิ หุตฺวา

วิปจฺจติ. ปฏิสนฺธิยา วีติวตฺตาย ปวตฺติยํ ยาวตายุกํ ภวงฺคํ หุตฺวา วิปจฺจติ. อิฏฺฐมชฺฌตฺเต ปญฺจารมฺมณวีถิยา สนฺตีรณํ หุตฺวา, พลวารมฺมเณ ฉทฺวาเร ตทารมฺมณํ หุตฺวา, มรณกาเล จุติ หุตฺวาติ อิเมสุ ปน ปญฺจสุ ฐาเนสุ วิปจฺจตีติ. เอวํ ตาว อเหตุกวิปากจิตฺตานิ เวทิตพฺพานิ.

“มโนวิญญาณธาตุที่ไม่มีเหตุ ๒ ดวงอื่น มีสภาพรู้อารมณ์ ๖
มีหน้าที่ไต่สวน[อารมณ์]เป็นต้น
มีความเป็นอย่างนั้นเป็นเครื่องปรากฏ
มีหทัยวัตถุเป็นเหตุใกล้

มโนวิญญาณธาตุจิตดวงแรกประกอบกับโสมนัส เพราะมีอารมณ์เป็น[อติ]อิฏฐารมณ์แน่นอน ทำกิจสันตีรณกิจในทวาร ๕ ย่อมให้ผลในทวาร ๕ ส่วนในทวาร ๖ ย่อมให้ผลเป็นตทารมณ์ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก [อติมหันตารมณ์ และอติวิภูตารมณ์]

มโนวิญญาณธาตุจิตดวงที่ ๒ ประกอบกับอุเบกขา เพราะมีอารมณ์เป็นอิฏฐ-มัชฌัตตารมณ์แน่นอน ย่อมให้ผลในฐานะ ๕ เพราะเป็นไปด้วยอำนาจของปฏิสนธิ ภวังค์ จุติ สันตีรณะ และตทารมณ์

ถามว่า : จิตดังกล่าวย่อมให้ผลในฐานะ ๕ อย่างไร

ตอบว่า : ลำดับแรก ในปฏิสนธิกาลย่อมให้ผลปฏิสนธิของหมู่มนุษย์มีผู้ที่ตาบอดแต่กำเนิด หนวกแต่กำเนิด ใบ้แต่กำเนิด บ้าแต่กำเนิด บัณเฑาะก์ คนสองเพศ และกระเทยเป็นต้น ในมนุษย์โลก [และเทวดาชั้นต่ำในจาตุมหาราชิกาภูมิ] เมื่อล่วงเลยปฏิสนธิแล้ว ย่อมให้ผลเป็นภวังค์ในปวัตติกาลตลอดชีวิต และย่อมให้ผลในฐานะ ๕ เหล่านี้ คือ เป็นสันตีรณะในวิถีที่มีอารมณ์ ๕ [ปัญจทวารวิถี] ในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ เป็นตทารมณ์ทางทวาร ๖ ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก และเป็นจุติในเวลาเสียชีวิต

โปรดทราบอเหตุก[กุศล]วิปากจิตอย่างนี้ก่อน”

๔๓. กามาวจรปุญฺญสฺส วิปากา โหนฺติ โสฬส
ตํ ติเหตุกปุญฺญสฺส วเสน ปริทีปเย.

“วิปากจิต ๑๖ ดวงย่อมมีแก่กามาวจรกุศล
บัณฑิตพึงแสดงวิปากจิตนั้นด้วยอำนาจของกุศลที่มีเหตุ ๓”

รูปาวจรวิปากจิต

อิทานิ รูปาวจรวิปากจิตฺตานิ วุจฺจนฺติ. ตานิ นิยตวตฺถุกโต เอกวิธานิ, ฌานงฺคโยค-เภทโต ปญฺจวิธานิ. กถํ. วิตกฺกวิจารปีติสุขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ปฐมํ, วิจารปีติสุขจิตฺเต-กคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ทุติยํ, ปีติสุขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ตติยํ, สุขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ จตุตฺถํ, อุเปกฺขาจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ปญฺจมนฺติ อิมานิ ปญฺจปิ รูปาวจรวิปากจิตฺตานิ อุปฺปตฺติยํ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสน ปวตฺตนฺติ.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงรูปาวจรวิปากจิต
จิตดังกล่าวมี ๑ อย่าง โดยจิตที่มีวัตถุแน่นอน
มี ๕ ดวงโดยประเภทแห่งการประกอบกับองค์ฌาน คือ
วิปากจิตที่เกิดร่วมกับวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงที่ ๑
วิปากจิตที่เกิดร่วมกับวิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงที่ ๒
วิปากจิตที่เกิดร่วมกับปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงที่ ๓
วิปากจิตที่เกิดร่วมกับสุข และเอกัคคตา ดวงที่ ๔
วิปากจิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา และเอกัคคตา ดวงที่ ๕
รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวงนี้ย่อมเป็นไปในปฏิสนธิกาลด้วยอำนาจของปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ”

อรูปาวจรวิปากจิต

อิทานิ อรูปาวจรวิปากจิตฺตานิ วุจฺจนฺติ. ตานิ สกกุสลานิ วิย อารมฺมณเภทโต จตุพฺ-พิธานิ โหนฺติ. กถํ. อากาสานญฺจายตนสญฺญาสหคตํ, วิญฺญาณญฺจายตนสญฺญาสหคตํ, อากิญ-จญฺญายตนสญฺญาสหคตํ, เนวสญฺญานาสญฺญายตนสญฺญาสหคตนฺติ อิมานิ จตฺตาริ อรูปาวจร-วิปาก จิตฺตานิ.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงอรูปาวจรวิปากจิต
จิตเหล่านั้นมี ๔ ดวงโดยจำแนกตามอารมณ์เหมือนกุศลของตน คือ
วิปากจิตที่ประกอบกับอากาสานัญจายตนสัญญา ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบกับวิญญาณัญจายตนสัญญา ดวงหนึ่ง
วิปากจิตที่ประกอบกับอากิญจัญญายตนสัญญา ดวงหนึ่ง
วิปากจิตที่ประกอบกับเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา ดวงหนึ่ง
จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า อรูปาวจรวิปากจิต”

๔๔. กุสลานุคตๆ กตฺวา ภาชิตๆ กึ มหคฺคตๆ
กามาวจรปุญฺญๆ นาสมานผลๆ ยโต.

“ถามว่า : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงทรงจำแนกมหัคคตวิปากจิตโดยทำให้เหมือนกับมหัคคตกุศลจิต
ตอบว่า : เพราะมหัคคตกุศลที่มีผลไม่เสมอกับตนเหมือนกามาวจรกุศล หามีไม่”

๔๕. อตฺตโน กุสเลเหว สมานๆ สพฺพถา อิทๆ
คชาทีนๆ ยถา ฉายา คชาทิสทิสา ตถา.

“มหัคคตวิปากจิตนี้เหมือนกับกุศลของตนโดยสิ้นเชิง ประดุจเงาช้างที่เหมือนกับช้างเป็นต้น”

๔๖. กามาวจรปุญฺญๆ นาปราปริยเวทนๆ
ฌานา อปริหีนสฺส สตฺตสฺส ภวคามิโน.

๔๗. กุสลานนฺตรๆเยว ผลๆ อุปฺปชฺชตีติ จ
ฌาปนตฺถๆ ปเนตสฺส กุสลานุคตๆ กตๆ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสรูปาวจรวิปากจิตว่าเหมือนรูปาวจรกุศลจิต เพื่อแสดงข้อความนี้ว่า รูปาวจรวิปากจิตย่อมเกิดขึ้นในลำดับต่อจากรูปาวจรกุศลแก่เหล่าสัตว์ผู้ไม่เสื่อมจากฌานแล้วไปเกิดในรูปภพ[ในภพที่ ๒ เท่านั้น] ไม่เหมือนกามาวจรกุศลที่ให้ผลในภพต่อๆ ไป [จนกว่าจะถึงพระนิพพาน]”

๔๘. ปฏิปฺปทากฺกโม เจว หีนาทีนญฺจ เภทโต
ฌานาคมนโต เจตฺถ เวทิตพฺโพ วิภาวินา.

“บัณฑิตพึงทราบลำดับแห่งปฏิปทาและประเภทของจิตทรามเป็นต้นในมหัคคต-

วิปากจิตนี้ โดยมีฌานเป็นเหตุ”

๔๙. อภาโวธิปตีนญฺจ อยเมว วิเสสโต
เสสํ สพฺพํ จ เสเสน กุสเลน สมํ มตํ.
เอวํ รูปาวจรารูปาวจรวิปากา เวทิตพฺพา.

“ในรูปาวจรวิปากจิตนี้ไม่มีอธิบดี ๔ นี้คือความต่างจากรูปาวจรกุศล ข้อที่เหลือทั้งหมด พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเหมือนรูปาวจรกุศลทั้งหมด

โปรดทราบรูปาวจรวิปากจิตและอรูปาวจรวิปากจิตอย่างนี้”

โลกุตตรวิปากจิต

อิทานิ โลกุตฺตรวิปากจิตฺตานิ โหนฺติ. ตานิ จตุมคฺคสมฺปยุตฺตจิตฺตผลตฺตา จตุพฺพิธานิ โหนฺติ. กถํ. โสตาปตฺติมคฺคผลจิตฺตํ สกทาคามิมคฺคผลจิตฺตํ อนาคามิมคฺคผลจิตฺตํ อรหตฺต-มคฺคผลจิตฺตนฺติ. เอวํ ปเนตฺถ เอเกกํ ฌานงฺคโยคเภทโต ปญฺจวิธํ, ปุน มคฺควีถิผลสมาปตฺติ-วเสน ปวตฺติโต ทุวิธํ. เอวํ โลกุตฺตรกุสลวิปากจิตฺตานิ เวทิตพฺพานิ.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงโลกุตตรวิปากจิต
จิตเหล่านั้นมี ๔ ดวง เพราะเป็นผลของจิตที่ประกอบกับมรรค ๔ คือ
จิตที่เป็นผลของโสดาปัตติมรรค ดวงหนึ่ง
จิตที่เป็นผลของสกทาคามิมรรค ดวงหนึ่ง
จิตที่เป็นผลของอนาคามิมรรค ดวงหนึ่ง
จิตที่เป็นผลของอรหัตตมรรค ดวงหนึ่ง
จิตแต่ละดวงในจิตเหล่านี้ มี ๕ อย่าง โดยประเภทแห่งการประกอบกับองค์ฌาน
มี ๒ อย่าง โดยเป็นไปด้วยอำนาจของมรรควิถีและผลสมาบัติ
โปรดทราบวิปากจิตของโลกุตตรกุศลอย่างนี้”

๕๐. สุญฺญตํ อนิมิตฺตนฺติ ตถาปณิหิตนฺติปิ
เอตานิ ตีณิ นามานิ มคฺคสฺสานนฺตเร ผเล.

“ชื่อ ๓ อย่างคือ สุญญตะ อนิมิตตะ และอัปปณิหิตะ ย่อมมีในผลจิตต่อจากมรรค

จิต”

๕๑. ลพฺภนฺติ ปรภาคสฺมึ วฬฺชนผเลสุ น
วิปสฺสนาวเสเนว ตานิ นามานิ ลพฺภเร.

“ชื่อเหล่านี้ย่อมไม่ปรากฏในผลสมาบัติที่เสวยในกาลภายหลัง ชื่อดังกล่าวย่อมปรากฏโดยคล้อยตามวิปัสสนา [คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา]”

[ผลจิตที่เกิดขึ้นต่อจากมรรคจิตในมรรควิถี ย่อมได้รับชื่อตามมรรค เช่น ถ้ามรรคจิตเป็นสุญญตวิโมกข์ ผลจิตก็ได้ชื่อว่า สุญญตวิโมกข์ แต่ในขณะเข้าผลสมาบัติ ผลจิตย่อมได้รับชื่อตามอารมณ์ เช่น แม้ผลจิตที่ชื่อว่า สุญญตวิโมกข์ จะปรากฏในขณะบรรลุมรรค ถ้าพระอริยบุคคลเข้าผลสมาบัติโดยเพ่งทุกขลักษณะเป็นอารมณ์ ผลจิตย่อมได้ชื่อว่า อัปปณิหิตวิโมกข์ ดังนี้เป็นต้น]

๕๒. โหนฺติ สาธิปตีเนว โลกุตฺตรผลานิ ตุ
วิปาเกธิปตี นตฺถิ ฉเปตฺวา ตุ อนาสเว.

“โลกุตตรวิปากจิตมีอธิบดี ๔ เกิดร่วมด้วยโดยแท้
เมื่อเว้นโลกุตตรวิปากจิตแล้ว อธิบดีย่อมไม่มีใน[โลกิย]วิปากจิต”

๕๓. อตฺตโน มคฺคภาเวน มคฺโค “มคฺโค”ติ วุจฺจติ
ผลํ มคฺคมุปาทาย มคฺโค นามาติ วุจฺจติ.

“มรรคจิตได้ชื่อว่า มรรค เพราะเป็นสภาพรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ของตน
ผลจิตก็ได้ชื่อว่า มรรค เพราะอาศัยมรรค [ในพระบาลีว่า มคฺคงฺคํ มคฺคปริยาปนฺนนฺ]”

เอวํ โลกุตฺตรวิปากา เวทิตพฺพา.
“โปรดทราบโลกุตตรวิปากจิตอย่างนี้”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ในพระบาลีธรรมสังคณี (หน้า ๘๕-๘๙) กล่าวถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ อันมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นว่า มคฺคงฺคํ มคฺคปริยาปนฺนํ (อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเข้าในมรรค) คำว่า มรรค ในที่นี้หมายถึง มรรคจิต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า จตุสจฺจํ มคฺคตีติ มคฺโค (มรรค คือ สภาพรู้แจ้งอริยสัจ ๔)

อย่างไรก็ตาม สัมมาทิฏฐิเป็นต้นยังประกอบในผลจิตอีกด้วย คำว่า มรรค จึงหมายเอาผลจิตโดยอ้อม เพราะเป็นผลของมรรค หรือเพราะเหมือนกับมรรค ตามนัยนี้จัดว่าเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุโดยตรง แต่มุ่งให้หมายถึงผลอีกด้วย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงเหตุ คือมรรคจิต แต่เจตนาหมายถึงผลจิตอีกด้วย หรือจัดเป็นสทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน แม้พูดถึงมรรคจิตก็รวมถึงผลจิตที่เหมือนกับมรรคจิตโดยอ้อม]

อกุศลวิปากจิต

อิทานิ สตฺตากุสลวิปากานิ วุจฺจนฺติ. อกุสลวิปากํ อุเปกฺขาสหคตํ จกฺขุวิญฺญาณํ, อุเปกฺขาสหคตํ โสตวิญฺญาณํ, อุเปกฺขาสหคตํ ฆานวิญฺญาณํ, อุเปกฺขาสหคตํ ชิวฺหาวิญฺญาณํ, ทุกฺขสหคตํ กายวิญฺญาณํ, อุเปกฺขาสหคตํ อเหตุกมโนธาตุสมฺปฏิจฺฉนฺนํ, อุเปกฺขาสหคตํ อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุสนฺตีรณนฺติ อิมานิ สตฺต อกุสลวิปากจิตฺตานิ.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงอกุศลวิปากจิต ๗ ดวง คือ

จิตที่อาศัยจักขุประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา เป็นผลของอกุศลกรรม ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยโสตประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยฆานประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยชิวหาประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยกายประสาท เกิดร่วมกับทุกขเวทนา ดวงหนึ่ง

สัมปฏิจฉนจิตที่เป็นมโนธาตุอันไม่มีเหตุ เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

สันตีรณจิตที่เป็นมโนวิญญาณธาตุอันไม่มีเหตุ เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตทั้ง ๗ ดวงนี้ ชื่อว่า อกุศลวิปากจิต”

เอตฺถ ปน อุเปกฺขาสหคตาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ เอกาทสวิเธนาปิ อกุสลจิตฺเตน กมฺเม อายูหิเต กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺเตสุ อญฺญตรํ อารมฺมณํ กตฺวา จตูสุ อปาเยสุ ปฏิสนฺธิ หุตฺวา วิปจฺจติ. ปฏิสนฺธิยา วีติวตฺตาย ทุติยจิตฺตวารํ ตโต ปฏฺฐาย ยาวตายุกํ ภวงฺคํ หุตฺวา, อนิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณาย ปญฺจวิญฺญาณวีถิยา สนฺตีรณํ หุตฺวา, พลวารมฺมเณ ฉสุ ทฺวาเรสุ ตทารมฺมณํ หุตฺวา, มรณกาเล จุติ หุตฺวา วิปจฺจติ. เอวํ ปญฺจสุ ฐาเนสุ วิปจฺจติ. เกวลํ หิ

ตานิ กุสลวิปากาเหตุกจิตฺตานิ กุสลกมฺมปจฺจยานิ, อิมานิ อกุสลกมฺมปจฺจยานิ. อยมิเมสํ เตสญฺจ วิเสโส.

“เมื่อกรรมถูกสั่งสมไว้โดยอกุศลจิต ๑๑ ดวง [เว้นอุทธัจจสัมปยุตตจิต] มโนวิญญาณธาตุที่ไม่มีเหตุเกิดร่วมกับอุเบกขา [อุเบกขาสันตีรณจิต] ย่อมรับเอาอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในกรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิต ให้ผลเป็นปฏิสนธิในอบายภูมิ ๔ เมื่อปฏิสนธิจิตดับไปแล้ว ย่อมเป็นภวังค์ตลอดชีวิตตั้งแต่จิตดวงที่ ๒ [ต่อจากปฏิสนธิ] เป็นสันตีรณะในปัญจวิญญาณวิถีที่มีอารมณ์เป็นอนิฏฐมัชฌัตตารมณ์ เป็นตทารมณ์ทางทวาร ๖ ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก และเป็นจุติในมรณกาล จิตดังกล่าวย่อมให้ผลในฐานะ ๕ อย่างนี้

อเหตุกกุศลวิปากจิตมีกุศลกรรมเป็นปัจจัยอย่างเดียว อกุศลวิปากจิตมีอกุศลกรรมเป็นปัจจัย ข้อนี้เป็นความต่างกันของจิตเหล่านั้น”

๕๔. อนิฏฺฐานิฏฺฐมชฺฌตฺต- โคจเร วตฺตเร อิเม
สุขาทิตฺตยยุตฺตา เต ทุกฺขุเปกฺขายุตา อิเม.

“อกุศลวิปากจิตย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่เป็น[อติ]อนิฏฐะ (ไม่ดียิ่ง) และอนิฏฐมัชฌัตตะ (ไม่ดีธรรมดา)

อเหตุกกุศลวิปากจิตประกอบกับโสมนัสหรืออุเบกขา

อกุศลวิปากจิตประกอบกับทุกข์หรืออุเบกขา”

เอวํ กามาวจรกุสลวิปากสเหตุกมฺปฺจวิธํ, อเหตุกมฺปฺจวิธํ, ฌานงฺคโยคเภทโต รูปาวจรวิปากํ ปญฺจวิธํ, อารมฺมณเภทโต อรูปาวจรวิปากํ จตุพฺพิธํ, มคฺคสมฺปยุตฺตจิตฺตผลเภทโต โลกุตฺตรวิปากํ จตุพฺพิธํ, จกฺขุวิญฺญาณาทิเภทโต อกุสลวิปากํ สตฺตวิธนฺติ ฉตฺตึสวิธํ วิปากจิตฺตํ เวทิตพฺพํ.

“โดยประการดังนี้ โปรดทราบวิปากจิต ๓๖ ดวง คือ สเหตุกกามาวจรวิปากจิต ๘ ดวง, อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง, รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง โดยประเภทแห่งการประกอบกับองค์ฌาน, อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง โดยจำแนกตามอารมณ์, โลกุตตรวิปากจิต ๔ ดวง โดยจำแนกตามผลของจิตที่ประกอบกับมรรค และอกุศลวิปากจิต ๗ ดวง โดยจำแนกตามกิจมีจักขุวิญญาณเป็นต้น”

คาถาสรุปวิปากจิต

๕๕. เอวํ ฉตฺตึสธา ปากํ ปากสาสนปูชิโต
สวิปากาวิปาเกสุ กุสโล สุคโตพฺรวิ.

“พระสุคตผู้ฉลาดในจิตที่มีวิบาก[กุศลจิต อกุศลจิต] และในจิตที่ไม่มีวิบาก [วิปากจิต และกิริยาจิต] ผู้อันพระขีณาสพที่ปฏิบัติตามคำสอนบูชาแล้ว ตรัสวิปากจิต ๓๖ ดวงอย่างนี้”

กิริยาจิต

กิริยาพฺยากตจิตฺตํ ปน อวิปากโต เอกวิธํ, ปริตฺตมหคฺคตโต ทุวิธํ, กามาวจรรูปาวจร-อรูปาวจรภูมิเภทโต ติวิธํ.

“ส่วนอัพยากตจิตที่เป็นกิริยา มี ๑ อย่าง คือ จิตที่ไม่มีวิบาก

มี ๒ อย่าง คือ กามาวจรกิริยาจิต และมหัคคตกิริยาจิต

มี ๓ อย่าง โดยจำแนกตามภูมิ คือ กามาวจรกิริยาจิต รูปาวจรกิริยาจิต และอรูปา-วจรกิริยาจิต”

กามาวจรกิริยาจิต

ตตฺถ กามาวจรํ ทุวิธํ สเหตุกมเหตุกนฺติ. ตตฺถ สเหตุกํ เอกวิธํ อรหโต เอว อุปฺ-ปชฺชนโต. โสมนสฺสุเปกฺขาญาณปฺปโยคเภทโต กามาวจรกุสลํ วิย อฏฺฐวิธํ โหติ. เสยฺยถิทํ. โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ, สสงฺขาริกํ, โสมนสฺสสหคตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ, สสงฺขาริกํ, อุเปกฺขาสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ, สสงฺขาริกํ, อุเปกฺขาสหคตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ, สสงฺขาริกนฺติ อิมานิ อฏฺฐ สเหตุกกิริยจิตฺตานิ. เอตานิ ปน ยถา-นุรูปํ ทานาทิวเสน ขีณาสวานเยว ปวตฺตนฺติ. เอวํ สเหตุกกิริยจิตฺตานิ เวทิตพฺพานิ.

“ในบรรดากิริยาจิตเหล่านั้น กามาวจรกิริยาจิตมี ๒ อย่าง คือ สเหตุกกิริยาจิต และอเหตุกกิริยาจิต

สเหตุกกิริยาจิตมี ๑ อย่าง เพราะเกิดแก่พระอรหันต์เท่านั้น

มี ๘ อย่าง โดยจำแนกตามโสมนัส อุเบกขา ปัญญา และสังขาร เหมือนกามาวจร-

กุศลจิต

สเหตุกกิริยาจิต ๘ ดวงนี้ คือ

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า สเหตุกกิริยาจิต

จิตเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นแก่พระขีณาสพเท่านั้นโดยเนื่องด้วยทานเป็นต้น ตามสมควร

โปรดทราบสเหตุกกิริยาจิตอย่างนี้”

อเหตุกกิริยจิตฺตํ ปน ติวิธํ กิริยาเหตุกมโนธาตุอุเปกฺขาสหคตาวชฺชนจิตฺตํ, กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุโสมนสฺสสหคตํ หสิตุปฺปาทจิตฺตํ, กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุอุเปกฺขาสหคตํ โวฏฺฐพฺพนจิตฺตนฺติ.

“อเหตุกกิริยาจิต มี ๓ ดวง คือ

จิตที่พิจารณาอารมณ์[ทางปัญจทวาร] อันเป็นกิริยาอเหตุกมโนธาตุ เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตที่ทำให้เกิดการยิ้ม อันเป็นกิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตที่พิจารณาอารมณ์[ทางมโนทวาร] อันเป็นกิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง”

ตตฺถ กิริยาเหตุกมโนธาตุ อุเปกฺขาสหคตา หทยวตฺถุํ นิสฺสาย จกฺขุทฺวาเร อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌตฺตอนิฏฺฐอนิฏฺฐมชฺฌตฺเตสุ รูปารมฺมเณสุ เยน เกนจิ ปสาเท ฆฏฺฏิเต ตํ ตํ อารมฺมณํ

คเหตฺวา อาวชฺชนวเสน จกฺขุวิญฺญาณสฺส ปุเรจารี หุตฺวา ภวงฺคํ อาวฏฺฏยมานา อุปฺปชฺชติ. โสตทฺวาราทีสุปิ เอเสว นโย. อิตรา ปน เทฺว อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุโย สาธารณาสาธารณาติ ทุวิธา โหนฺติ. ตตฺถ อสาธารณา ปน กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ โสมนสฺสสหคตา ขีณาสวสฺเสว ฉสุ ทฺวาเรสุ ฉสุ อนุพฺภาเรสุ อารมฺมเณสุ หสิตุปฺปาทกิจฺจา นิยตวตฺถุกา อุปฺปชฺชติ. สาธารณา ปน อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ อุเปกฺขาสหคตา ฉพฺภารมฺมณวิชานนลกฺขณา, ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานา. สา ตีสุ ภเวสุ สพฺเพสํ สจิตฺตกสตฺตานํ สาธารณา, น กสฺสจิ ปน สจิตฺตกสฺส น อุปฺปชฺชติ นาม. อุปฺปชฺชมานา ปนายํ ปญฺจทฺวารมโนทฺวาเรสุ โวฏฺฐพฺพนาวชฺชนกิจฺจา อุปฺปชฺชติ. ฉ อสาธารณญาณานิปิ เอตาย คหิตารมฺมณเมว คณฺหนฺติ. สพฺพารมฺมณคหณสมตฺถตาย สพฺพญฺญุตญฺญาณคติกาติ เวทิตพฺพา. อิมานิ ตีณิ อเหตุกกิริยจิตฺตานิ.

“ในอเหตุกกิริยาจิตเหล่านั้น กิริยาอเหตุกมโนธาตุ เกิดร่วมกับอุเบกขา อาศัยหทัยวัตถุรับเอาอารมณ์นั้นๆ ในขณะที่ปสาทรูปถูกอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในรูปารมณ์ที่เป็นอิฏฐะ (น่าปรารถนา) อิฏฐมัชฌัตตะ (น่าปรารถนาปานกลาง) อนิฏฐะ (ไม่น่าปรารถนา) อนิฏฐมัชฌัตตะ (ไม่น่าปรารถนาปานกลาง) กระทบแล้ว ดำเนินไปก่อนหน้าจักขุวิญญาณด้วยอำนาจของการใคร่ครวญ ย่อมเกิดขึ้นตัด[กระแส]ภวังค์

แม้โสตทวารเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ส่วนกิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๒ ดวงอื่น มี ๒ อย่าง คือ มโนวิญญาณธาตุทั่วไป[แก่ปุถุชน พระเสกขะ และพระเสกขะ] และมโนวิญญาณธาตุไม่ทั่วไป[ซึ่งเกิดแก่พระอรหันต์เท่านั้น]

มโนวิญญาณธาตุไม่ทั่วไป คือ กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ เกิดร่วมกับโสมนัส มีหน้าที่ยังการยิ้มให้เกิดขึ้น มีวัตถุแน่นอน ย่อมเกิดขึ้นแก่พระขีณาสพในอารมณ์ที่สุขุม ๖ ทาง ทวาร ๖

มโนวิญญาณธาตุทั่วไป คือ กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ เกิดร่วมกับอุเบกขา มีสภาพรู้อารมณ์ ๖ มีความเป็นอย่างนั้นเป็นเครื่องปรากฏ กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณนั้นย่อมเกิดทั่วไปแก่เหล่าสัตว์ผู้มีจิตทั้งหมดในภพ ๓ ขึ้นชื่อว่าไม่เกิดขึ้นแก่ผู้มีจิตบางคนหามีไม่

วิญญาณธาตุนี้ย่อมเกิดขึ้นมีหน้าที่ตัดสินและพิจารณา[อารมณ์]ทางปัญจทวารและมโนทวาร[ตามลำดับ] แม้พระญาณที่เกิดเฉพาะพระพุทธเจ้า ๖ (อสาธารณญาณ) ก็รับเอา

อารมณ์ที่วิญญาณธาตุนี้รับเอาแล้ว วิญญาณธาตุนี้มีสภาพคล้ายกับพระสัพพัญญุตญาณ เพราะรับเอาอารมณ์ทั้งหมดได้

จิตที่กล่าวมาแล้วนี้ คืออเหตุกกิริยาจิต ๓"

[อสาธารณญาณ คือ ญาณที่เกิดแก่พระพุทธเจ้าเท่านั้น ไม่ทั่วไปแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวก มี ๖ อย่างคือ

๑.	มหากรุณาสมาปัตติญาณ	ญาณที่ถึงพร้อมด้วยพระมหากรุณา
๒.	ยมกปาฏิหาริยญาณ	ญาณรู้เห็นยมกปาฏิหาริย์
๓.	อาสยานุสยญาณ	ญาณรู้เห็นความคุ้นเคยของจิตและอนุสัยกิเลส
๔.	อินทริยปโรปริยัตติญาณ	ญาณรู้เห็นความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์
๕.	สัพพัญญุตญาณ	ญาณรู้เห็นเญยยธรรมทั้งปวง
๖.	อนาวรณญาณ	ญาณที่ปราศจากเครื่องขัดขวางในการรู้เห็นธรรมทั้งปวง]

อิธ ฐตฺวา หสนจิตฺตานิ ปริคฺคณฺหิตพฺพานิ. เตรส หสนจิตฺตานิ. กุสลโต จตูหิ โสมนสฺสสหคเตหิ, อกุสลโต จตูหีติ อิเมหิ อฏฺฐหิ จิตฺเตหิ ปุถุชฺชนา หสนฺติ. เสขา ปน กุสลโต จตูหิ, อกุสลโต ทฺวีหิ ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตโสมนสฺสสหคเตหีติ ฉหิ หสนฺติ. ขีณาสวา กิริยโต ปญฺจหิ โสมนสฺสสหคเตหิ หสนฺตีติ.

"เมื่อดำรงอยู่ในที่นี้ [ซึ่งกล่าวถึงหสิตุปปาทจิต] พึงกำหนดหสิตุปปาทจิต

จิตที่ยังการยิ้มให้เกิดขึ้นมี ๑๓ ดวง กล่าวคือ ปุถุชนย่อมยิ้มด้วยจิต ๘ ดวงเหล่านี้ คือ จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส ๔ ดวงฝ่ายกุศล [มหากุศลโสมนัส ๔] และจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส ๔ ดวงฝ่ายอกุศล [โลภมูลโสมนัส ๔]

พระเสกขะย่อมยิ้มด้วยจิต ๖ ดวง คือ จิต ๔ ดวงฝ่ายกุศล [มหากุศลโสมนัส ๔] และจิต ๒ ดวงฝ่ายอกุศลที่ไม่ประกอบกับทิฏฐิ เกิดร่วมกับโสมนัส [ทิฏฐิคตวิปปยุตตโสมนัส ๒]

ส่วนพระขีณาสพย่อมยิ้มด้วยจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส ๕ ดวงฝ่ายกิริยา [มหากิริยา-โสมนัส ๔ หสิตุปปาทจิต ๑]"

๕๖. โสมนสฺสยุตานฏฺฐ กุสลากุสลานิ จ
กฺริยโต ปน ปญฺเจวํ หาสจิตฺตานิ เตรส.

“จิตที่ยังการยิ้มให้เกิดขึ้นมี ๑๓ ดวง คือ กุศลจิตและอกุศลจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส ๘ ดวง และกิริยาจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส ๕ [กามาวจรกิริยาโสมนัส ๕]”

๕๗. ปุถุชฺชนา หสนฺเตตฺถ จิตฺเตหิ ปน อฏฺฐหิ
ฉหิ เสขา อเสขา จ หสนฺติ ปน ปญฺจหิ.

“ในบรรดาจิตเหล่านี้ ปุถุชนยิ้มด้วยจิต ๘ ดวง
พระเสกขบุคคลยิ้มด้วยจิต ๖ ดวง
พระอเสกขบุคคลยิ้มด้วยจิต ๕ ดวง”

รูปาวจรกิริยาจิต

อิทานิ รูปาวจรกิริยจิตฺตานิ โหนฺติ. วิตกฺกวิจารปีติสุขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ปฐมํ, วิจารปีติสุขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ทุติยํ, ปีติสุขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ตติยํ, สุขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ จตุตฺถํ, อุเปกฺขาจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ปญฺจมนฺติ อิมานิ ปญฺจ รูปาวจรกิริยจิตฺตานิ.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงรูปาวจรกิริยาจิต
กิริยาจิตดวงที่ ๑ ที่เกิดร่วมกับวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง
กิริยาจิตดวงที่ ๒ ที่เกิดร่วมกับวิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง
กิริยาจิตดวงที่ ๓ ที่เกิดร่วมกับปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง
กิริยาจิตดวงที่ ๔ ที่เกิดร่วมกับสุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง
กิริยาจิตดวงที่ ๕ ที่เกิดร่วมกับอุเบกขา และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง
จิต ๕ ดวงนี้ ชื่อว่า รูปาวจรกิริยาจิต”

อรูปาวจรกิริยาจิต

อิทานิ อรูปาวจรกิริยจิตฺตานิ วุจฺจนฺติ. อากาสานญฺจายตนสญฺญาสหคตํ, วิญฺญาณญฺจายตนสญฺญาสหคตํ, อากิญฺจญฺญายตนสญฺญาสหคตํ, เนวสญฺญานาสญฺญายตนสญฺญาสหคตนฺติ อิมานิ จตฺตาริ อรูปาวจรกิริยจิตฺตานิ. อิมานิ ปน รูปารูปกิริยจิตฺตานิ สกสกภูมิกุสลสทิสานิ. เกวลํ ปเนตานิ กิริยจิตฺตานิ ขีณาสวานเมว อุปฺปชฺชนฺติ. กุสลานิ ปน เสขปุถุชฺ-

ชนานนฺ. อิมานิ จ ขีณาสวานนฺ ภาวนาการวสปฺปวตฺตานิ, ตานิ ปน เสขปุถุชฺชนานนฺ ภาวนา-ปุญฺญวสปฺปวตฺตานีติ อยเมว อิเมสนฺ เตสญฺจ วิเสโส.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงอรูปาวจรกิริยาจิต

กิริยาจิตที่ประกอบกับอากาสานัญจายตนสัญญา ดวงหนึ่ง

กิริยาจิตที่ประกอบกับวิญญาณัญจายตนสัญญา ดวงหนึ่ง

กิริยาจิตที่ประกอบกับอากิญจัญญายตนสัญญา ดวงหนึ่ง

กิริยาจิตที่ประกอบกับเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา ดวงหนึ่ง

จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า อรูปาวจรกิริยาจิต

รูปาวจรกิริยาจิตและอรูปาวจรกิริยาจิตเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นเหมือนกับกุศลจิตในภูมิของตนๆ โดยแท้ แต่กิริยาจิตเหล่านี้ล้วนเกิดขึ้นแก่พระขีณาสพเท่านั้น ส่วนกุศลจิตย่อมเกิดขึ้นแก่พระเสกขะและปุถุชน กิริยาจิตเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นจากการอบรมจิตของพระขีณาสพ ส่วนกุศลจิตดังกล่าวย่อมเกิดขึ้นจากการภาวนากุศลของพระเสกขะและปุถุชน ข้อนี้เป็นความต่างกันของกิริยาจิตกับกุศลจิตข้างต้น”

๕๘. ยา ปุถุชฺชนกาลสฺมึ อภินิพฺพตฺติตา ปน
รูปารูปสมาปตฺติ สา ขีณาสวภิกฺขุโน.

๕๙. ยาว ขีณาสโว ภิกฺขุ น สมาปชฺชเตว นนฺ
ตาว ตา กุสลา เอว สมาปนฺนา สเจ กฺริยา.

“รูปฌานสมาบัติและอรูปฌานสมาบัติเหล่าใดอันพระขีณาสพยังให้เกิดขึ้นแล้วเมื่อเป็นปุถุชน สมาบัติเหล่านั้นยังเป็นกุศลตราบเท่าที่พระขีณาสพยังไม่เข้าสมาบัติ ถ้าท่านเข้าแล้วก็เป็นกิริยา”

เอวนฺ โสมนสฺสาทิเภทโต กามาวจรสเหตุกกิริยจิตฺตมฏฺฐวิธนฺ, มโนธาตุมโนวิญฺญาณ-ธาตุทฺวยเภทโต อเหตุกนฺ ติวิธนฺ, ฌานงฺคโยคเภทโต รูปาวจรนฺ ปญฺจวิธนฺ, อารมฺมณเภทโต อรูปา-วจรนฺ จตุพฺพิธนฺ. เอวนฺ ภูมิวเสน วีสติวิธนฺ กิริยจิตฺตนฺ เวทิตพฺพนฺติ.

“สเหตุกกามาวจรกิริยาจิตมี ๘ ดวง โดยจำแนกตามโสมนัสเวทนา เป็นต้น

อเหตุกกิริยาจิตมี ๓ ดวง โดยจำแนกเป็นมโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๒
รูปาวจรกิริยาจิตมี ๕ ดวง โดยประเภทแห่งการประกอบกับองค์ฌาน
อรูปาวจรกิริยาจิตมี ๔ ดวง โดยจำแนกตามอารมณ์อย่างนี้
โดยประการดังนี้ โปรดทราบกิริยาจิต ๒๐ ดวง โดยเนื่องด้วยภูมิ”

คาถาสรุปกิริยาจิต

๖๐. เอกาทสวิธํ กาเม รูเป ปญฺจ อรูปิสุ
จตฺตารีติ จ สพฺพานิ กฺริยจิตฺตานิ วีสติ.

“กิริยาจิตทั้งหมดมี ๒๐ ดวง คือ กิริยาจิตในกามภูมิ ๑๑ ดวง ในรูปภูมิมี ๕ ดวง ส่วนในอรูปภูมิมี ๔ ดวง”

เหตุที่ไม่มีโลกุตตรกิริยาจิต

๖๑. โลกุตฺตรกฺริยจิตฺตํ ปน กสฺมา น วิชฺชติ
เอกจิตฺตกฺขณตฺตา หิ มคฺคสฺสาติ น วิชฺชติ.

“ถามว่า : เหตุใดโลกุตตรกิริยาจิตจึงไม่มี
ตอบว่า : เพราะมรรคจิตมีขณะจิตเดียว จึงไม่มีโลกุตตรกิริยาจิต”

คำสรุปกิริยาจิตและจิตที่มิใช่กิริยาจิต

๖๒. กฺริยากฺริยาปตฺติวิภาคเทสโก
กฺริยากฺริยํ จิตฺตมโวจ ยํ ชิโน
หิตาหิตานำ สกฺริยากฺริยารโต
กฺริยากฺริยํ ตนฺตุ มยา สมีริตำ.

“พระชินเจ้าผู้ทรงแสดงจำแนกอาบัติที่เป็นกิริยาและอกิริยา ทรงรื่นรมย์ในการบำเพ็ญประโยชน์และไม่ทำสิ่งที่มิใช่ประโยชน์ ได้ตรัสกิริยาจิตและจิตที่มิใช่กิริยาจิตไว้ ข้าพเจ้าได้กล่าวกิริยาจิตและจิตที่มิใช่กิริยาจิตนั้นด้วยดีแล้ว”

[อาบัติที่เป็นกิริยา คือ อาบัติที่ภิกษุล่วงละเมิดด้วยการกระทำทางกายหรือวาจา เช่น การฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ พูดเท็จ เป็นต้น

อาบัติที่เป็นอกิริยา คือ อาบัติที่ล่วงละเมิดด้วยการไม่กระทำสิ่งที่ควรกระทำทางกายหรือวาจา เช่น การไม่อุปัฏฐากพระอุปัชฌาจารย์ เป็นต้น]

เอตฺตาวตา เอกวีสติวิธํ กุสลํ, ทฺวาทสวิธํ อกุสลํ, ฉตฺตึสวิธํ วิปากํ, วีสติวิธํ กิริย-จิตฺตนฺติ อาทิมฺหิ นิกฺขิตฺตํ จิตฺตํ เอกูนนวุติปฺปเภเทน วิธินา ปกาสิตํ โหตีติ.

“ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงจิตที่ตั้งไว้ก่อนด้วยประเภท[ที่กล่าวไว้] ๘๙ ดวง คือ กุศลจิต ๒๑ ดวง อกุศลจิต ๑๒ ดวง วิปากจิต ๓๖ ดวง และกิริยาจิต ๒๐ ดวง”

คาถาสรุปจิต ๘๙ ดวง

๖๓. เอกวีสติ ปุญฺญานิ ทฺวาทสากุสลานิ จ
ฉตฺตึเสว วิปากานิ กฺริยจิตฺตานิ วีสติ.

“กุศลจิตมี ๒๑ ดวง อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง วิปากจิตมี ๓๖ ดวง และกิริยาจิตมี ๒๐ ดวง”

๖๔. เอกูนนวุติ สพฺเพ จิตฺตุปฺปาทา มเหสินา
อฏฺฐ โลกุตฺตเร กตฺวา นิทฺทิฏฺฐา หิ สมาสโต.ห

“ความจริงพระพุทธองค์ทรงแสดงจิตทั้งหมดไว้ ๘๙ ดวงโดยย่อ โดยตรัสโลกุตตรจิต ๘ ดวง”

คำลงท้ายปริจเฉท

๖๕. ปิฏเก อภิธมฺมสฺมึ เย ภิกฺขู ปาฏวตฺถิโน
เตหายํ อุคฺคเหตพฺโพ จินฺเตตพฺโพ ปุนปฺปุนํ.

“ภิกษุเหล่าใดปรารถนาความฉลาดรอบรู้ในพระอภิธรรม ภิกษุเหล่านั้นพึงศึกษา

ใคร่ครวญคัมภีร์นี้เป็นนิตย์”

๖๖. อภิธมฺมาวตาเรน อภิธมฺมมโหทธึ
เย ตรนฺติ อิมํ โลกํ ปรญฺเจว ตรนฺติ เตติ.

“ภิกษุเหล่าใดข้ามสาครคือพระอภิธรรมด้วยคัมภีร์อภิธัมมาวตาร ภิกษุเหล่านั้นย่อมข้ามโลกนี้และโลกหน้าได้โดยแท้”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร จิตฺตนิทฺเทโส นาม
ปฐโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๑ ชื่อว่า จิตตนิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๒

เจตสิกนิเทศ

(คำอธิบายเจตสิก)

คำปฏิญญา

๖๗. จิตฺตานนฺตรมุทฺทิฏฺฐา เย จ เจตสิกา มยา
เตสํ ทานิ กริสฺสามิ วิภาชนมิโต ปรํ.

"อนึ่ง เจตสิกเหล่าใด ข้าพเจ้าได้แสดงแล้วโดยสังเขปในลำดับต่อจากจิต ต่อแต่นี้ไปข้าพเจ้าจักกระทำการจำแนกเจตสิกเหล่านั้น ณ บัดนี้"

ความหมายของเจตสิก

ตตฺถ จิตฺตสมฺปยุตฺตา จิตฺเต ภวา วา เจตสิกา.

"ในพากย์นั้น **เจตสิก** คือ สภาวะประกอบกับจิต
อีกนัยหนึ่ง **เจตสิก** คือ สภาวะเกิดในจิต"

[คำว่า **เจตสิก** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะประกอบกับจิต = จิตฺเตน ยุตฺตา เจตสิกา (เจต ศัพท์ + อิก ปัจจัยในยุตตตัทธิต)
- สภาวะเกิดในจิต = จิตฺเต ภวา เจตสิกา (เจต ศัพท์ + อิก ปัจจัยในภวตัทธิต)]

ประเภทของเจตสิก

เตปิ จิตฺตํ วิย สารมฺมณโต เอกวิธา, สวิปากาวิปากโต ทุวิธา, กุสลากุสลาพฺยากต-เภทโต ติวิธา, กามาวจราทิเภทโต จตุพฺพิธา.

"แม้เจตสิกเหล่านั้นก็มี ๑ อย่าง โดยมีอารมณ์เหมือนจิต

มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นเจตสิกที่มีวิบากและเจตสิกที่ไม่มีวิบาก

มี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็นกุศล อกุศล และอัพยากฤต

มี ๔ อย่าง โดยจำแนกตามกามาวจรภูมิเป็นต้น”

เจตสิกที่ประกอบในกามาวจรจิต

ตตฺถ กามาวจรจิตฺตสมฺปยุตฺตา กามาวจรา. เตสุ กามาวจรปฐมมหากุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตา ตาว นิยตา สรูเปน อาคตา เอกูนตึส ธมฺมา โหนฺติ. เสยฺยถิทํ. ผสฺโส เวทนา สญฺญา เจตนา วิตกฺโก วิจาโร ปีติ จิตฺเตกคฺคตา สทฺธา สติ วีริยํ ปญฺญา ชีวิตินฺทฺริยํ อโลโภ อโทโส หิรี โอตฺตปฺปํ กายปฺปสฺสทฺธิ จิตฺตปฺปสฺสทฺธิ กายลหุตา จิตฺตลหุตา กายมุทุตา จิตฺตมุทุตา กายกมฺมญฺญตา จิตฺตกมฺมญฺญตา กายปาคุญฺญตา จิตฺตปาคุญฺญตา กายุชุกตา จิตฺตุชุกตาติ. ปุน ฉนฺโท อธิโมกฺโข ตตฺรมชฺฌตฺตตา มนสิกาโร จาติ จตฺตาโร นิยตเยวาปนกา โหนฺติ. อิเมหิ จตูหิ เตตฺตึส โหนฺติ. ปุน กรุณา มุทิตา กายทุจฺจริตวิรติ วจีทุจฺจริตวิรติ มิจฺฉาชีววิรติ เจติ อิเม ปญฺจ อนิยตา. อิเม ปน กทาจิ อุปฺปชฺชนฺติ.

“ในบรรดาเจตสิกเหล่านั้น **กามาวจรเจตสิก** คือ เจตสิกที่ประกอบในกามาวจรจิต

ลำดับแรก เจตสิกที่ประกอบในกามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ มี ๒๙ ดวงแน่นอน ตรัสไว้โดยระบุชื่อ

เจตสิกเหล่านี้ คือ ผัสสะ (การกระทบ) เวทนา (ความรู้สึก) สัญญา (ความจำ) เจตนา (ความตั้งใจ) วิตก (ความตรึก) วิจาร (ความตรอง) ปีติ (ความอิ่มใจ) จิตเตกัคคตา (ความมีอารมณ์เดียวของจิต) ศรัทธา (ความเชื่อ) สติ (ความระลึกได้) วิริยะ (ความเพียร) ปัญญา (ความฉลาดรอบรู้) ชีวิตินทรีย์ (สภาพสืบต่อชีวิต) อโลภะ (ความไม่โลภ) อโทสะ (ความไม่โกรธ) หิริ (ความละอายต่อบาป) โอตตัปปะ (ความเกรงกลัวต่อผลของบาป) กายปัสสัทธิ (ความสงบแห่งกองเจตสิก) จิตตปัสสัทธิ (ความสงบแห่งจิต) กายลหุตา (ความเบาแห่งกองเจตสิก) จิตตลหุตา (ความเบาแห่งจิต) กายมุทุตา (ความอ่อนแห่งกองเจตสิก) จิตตมุทุตา (ความอ่อนแห่งจิต) กายกัมมัญญตา (ความเหมาะสมในกิริยาแห่งกองเจตสิก) จิตตกัมมัญญตา (ความเหมาะสมในกิริยาแห่งจิต) กายปาคุญญตา (ความคล่องแคล่วแห่งกองเจตสิก) จิตตปาคุญญตา (ความคล่องแคล่วแห่งจิต) กายุชุกตา (ความเที่ยงตรงแห่งกอง

เจตสิก) และจิตตุชุกตา (ความเที่ยงตรงแห่งจิต)

เจตสิก ๔ ดวง คือ ฉันทะ (ความปรารถนา) อธิโมกข์ (ความตัดสิน) ตัตรมัชฌัตตตา ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ) และมนสิการ (ความใส่ใจ) เป็นเยวาปนกเจตสิกเสมอ ย่อมเกิดขึ้น [เจตสิก ๒๙ ดวง]กับเจตสิก ๔ ดวงนี้ รวมเป็นเจตสิก ๓๓ ดวง

ยังมีเจตสิกอีก ๕ ดวงที่เกิดไม่แน่นอน [อนิยตโยคีเจตสิก] คือ กรุณา (ความสงสาร) มุทิตา (ความพลอยยินดี) กายทุจจริตวิรติ (การงดเว้นจากกายทุจริต, สัมมากัมมันตะ) วจีทุจจริตวิรติ (การงดเว้นจากวจีทุจริต, สัมมาวาจา) และมิจฉาชีววิรติ (การงดเว้นจากมิจฉาชีพ, สัมมาอาชีวะ) อนึ่ง เจตสิกเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นในบางคราว”

[คำว่า เยวาปนกะ แปลตามศัพท์ว่า “เจตสิกดวงใดดวงหนึ่ง” เยวาปนกเจตสิกนี้เป็นเจตสิกที่พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้โดยระบุชื่อว่าคือเจตสิกดวงไหน แต่ตรัสไว้โดยรวมว่าเป็นเจตสิกที่เกิดในกามาวจรกุศลจิตเป็นต้น

คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า เย วา ปนาติ เอวํ เทสนา เอเตสนฺติ เยวาปนกา (เยวาปนกะ คือ เจตสิกที่มีการแสดงอย่างนี้ว่า เย วา ปน = เจตสิกดวงใดดวงหนึ่ง) ลง ก ปัจจัยในความหมายว่า แสดง (เทสนาตัทธิต) ดังสัททนีติปกรณ์กล่าวว่า

วิจิตฺรา ตทฺธิตวุตฺติ.[๒]

“ความเป็นไปแห่งตัทธิตปัจจัยมีสภาพวิจิตร”]

อิเมสุ ปน กรุณามุทิตาวเสน ภาวนากาเล กรุณาปุพฺพภาโค วา มุทิตาปุพฺพภาโค วา เอตา อุปฺปชฺชนฺติ, น ปเนกโต อุปฺปชฺชนฺติ. ยทา ปน อิมินา จิตฺเตน มิจฺฉากมฺมนฺตาทีหิ วิรมติ, ตทา สมฺมากมฺมนฺตาทีนิ ปริปูเรนฺติ. เอกา วิรติ อุปฺปชฺชติ. กรุณามุทิตาหิ สห อญฺญมญฺเญน จ น อุปฺปชฺชนฺติ. ตสฺมา เอเตสุ เอเกน สห จตุตฺถึเสว ธมฺมา โหนฺติ.

“ในอนิยตโยคีเจตสิกเหล่านี้ กรุณาและมุทิตาย่อมเกิดขึ้นเป็นอันดับแรกก่อน[จะบรรลุอัปปนา] ในเวลาเจริญกรุณาและมุทิตา แต่ไม่เกิดพร้อมกัน

อนึ่ง บุคคลย่อมงดเว้นจากการกระทำผิดด้วยจิตนี้ในกาลใด เขาย่อมยังสัมมากัมมันตะเป็นต้นให้บริบูรณ์ในกาลนั้น วิรตีเจตสิกดวงหนึ่งย่อมเกิดขึ้น แต่ไม่เกิดขึ้นพร้อมกับ

กรุณาและมุทิตาและไม่พร้อมกัน ดังนั้น จึงมีเจตสิก ๓๔ ดวงพร้อมด้วยเจตสิกดวงหนึ่งในอนิยตโยคีเจตสิกเหล่านี้”

๖๘. อาทินา ปุญฺญจิตฺเตน เตตฺตึส นิยตา มตา
กรุณามุทิเตเกน จตุตฺตึส ภวนฺติ เต.

“พระผู้มีพระภาคตรัสเจตสิก ๓๓ ดวงที่เกิดเสมอในกุศลจิตดวงที่ ๑ เจตสิกเหล่านั้นกับเจตสิกดวงใดดวงหนึ่งในกรุณา มุทิตา และวิรตีเจตสิก ๓ เป็นเจตสิก ๓๔ ดวง”

๖๙. กสฺมา ปเนตฺถ เมตฺตา จ อุเปกฺขา จ น อุทฺธฏฺา
เยวาปนกธมฺเมสุ ธมฺมราเชน สตฺถุนา.

๗๐. อพฺยาปาเทน เมตฺตาปิ ตตฺรมชฺฌตฺตตาย จ
อุเปกฺขา คหิตา ยสฺมา ตสฺมา น คหิตา อุโภ.

“ถามว่า : ในเยวาปนกเจตสิกเหล่านี้ เหตุใดพระศาสดาผู้เป็นธรรมราชาจึงไม่ตรัสเมตตาและอุเบกขาไว้

ตอบว่า : เพราะเมตตาจัดเป็นอัพยาบาท (อโทสเจตสิก) และอุเบกขาก็จัดเป็นตัตรมัชฌัตตตาเจตสิก ดังนั้น พระศาสดาจึงไม่ตรัสเจตสิกทั้ง ๒ อีก”

๗๑. กสฺมา เยวาปนา ธมฺมา พุทฺเธนาทิจฺจพนฺธุนา
สรูเปเนว สพฺเพเต ปาฬิยํ น จ อุทฺธฏฺา.[๓]

๗๒. ยสฺมา อนิยตา เกจิ ยสฺมา ราสึ ภชนฺติ น
ยสฺมา จ ทุพฺพลา เกจิ ตสฺมา วุตฺตา น ปาฬิยํ.

“ถามว่า : เหตุใดพระพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์ จึงไม่ตรัสเยวาปนกเจตสิกทั้งหมดโดยระบุชื่อไว้ในพระบาลี

ตอบว่า : เพราะเจตสิกบางดวงเกิดไม่แน่นอน บางดวงไม่จัดเข้าในกองเจตสิก บางดวงมีกำลังน้อย ดังนั้น จึงไม่ตรัสไว้ในพระบาลี[ธรรมสังคณี]”

[กองเจตสิกมี ๑๗ กอง คัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๑๘๖) กล่าวถึง ผัสสปัญจกราสิ ๑ ฌานังคราสิ ๑ อินทริยราสิ ๑ มัคคราสิ ๑ พลราสิ ๑ มูลราสิ ๑ กัมมปถราสิ ๑ โลกปาลราสิ ๑ ปัสสัทธิราสิ ๑

ลหุตาราสิ ๑ มุทุตาราสิ ๑ กัมมัญญตาราสิ ๑ ปาคุญญตาราสิ ๑ อุชุกตาราสิ ๑ สติสัมปชัญญราสิ ๑ สมถวิปัสสนาราสิ ๑ ปัคคาหอวิกเขปราสิ ๑

ส่วนฎีกาใหม่จำแนกเป็น ผัสสปัญจกราสิ ๑ ฌานปัญจกราสิ ๑ อินทริยัฏฐกราสิ ๑ มัคค-ปัญจกราสิ ๑ พลสัตตกราสิ ๑ เหตุตติกราสิ ๑ กัมมปถติกราสิ ๑ โลกปาลทุกราสิ ๑ ปัสสัทธิทุกราสิ ๑ ลหุตาทุกราสิ ๑ มุทุตาทุกราสิ ๑ กัมมัญญตาทุกราสิ ๑ ปาคุญญตาทุกราสิ ๑ อุชุกตาทุกราสิ ๑ อุปการ-ทุกราสิ ๑ ยุคนันททุกราสิ ๑ วิริยสมถทุกราสิ ๑]

๗๓. ฉนฺทาธิโมกฺขมุทิตา มนสี จ กาโร
มชฺฌตฺตตา จ กรุณา วิรติตฺตยํ จ
ปุณฺเณสุ เตน นิยตานิยตา จ สพฺเพ
เยวาปนา มุนิวเรน น เจว วุตฺตา.

“นิยตโยคีเจตสิก คือ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และตัตรมัชฌัตตตา พร้อมทั้งอนิยตโยคีเจตสิกคือกรุณา มุทิตา และวิรตี ๓ ทั้งหมดนี้เป็นเยวาปนกเจตสิก อันพระมุนีผู้ประเสริฐมิได้ตรัสไว้”

๗๔. กสฺมา ปเนตฺถ ผสฺโสว ปฐมํ สมุทีริโต
ปฐมาภินิปาตตฺตา จิตฺตสฺสารมฺมเณ กิร.

“ถามว่า : เหตุใดพระศาสดาจึงตรัสผัสสะก่อนในเจตสิกเหล่านี้

ตอบว่า : ได้สดับมาว่า พระศาสดาตรัสผัสสะไว้ก่อน เพราะเป็นสภาวะที่จิตตกไปในอารมณ์ก่อน”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ข้อความนี้เป็นมติของนิกายมหาสังฆิกะที่ปรับปรุงแก้ไขคำสอนตามความเห็นของบุคคล ท่านจึงกล่าวคำว่า ได้สดับมา (กิร) เพื่อแสดงการไม่ยอมรับมตินั้น]

๗๕. ผุสิตฺวา ปน ผสฺเสน เวทนาย จ เวทเย
สญฺชานาติ จ สญฺญาย เจตนาย จ เจตเย.

“ความหมายก็คือ เมื่อกระทบด้วยผัสสะแล้ว ย่อมรู้สึกด้วยเวทนา หมายรู้ด้วยสัญญา ตั้งใจด้วยเจตนา”

๗๖. พลวปจฺจยตฺตา จ สหชาตานเมว หิ
ผสฺโสว ปฐมํ วุตฺโต ตสฺมา อิธ มเหสินา.

“อีกนัยหนึ่ง เพราะผัสสะเป็นปัจจัยที่มีกำลังช่วยอุปการะแก่เจตสิกที่เกิดพร้อมกัน พระพุทธเจ้าจึงตรัสผัสสะไว้ก่อนในจิตดวงที่ ๑ นี้”

๗๗. อการณมิทํ สพฺพํ จิตฺตานํ ตุ สเหว จ
เอกุปฺปาทาทิภาเวน จิตฺตชานํ ปวตฺติโต.

“ข้อความทั้งหมดนั้นไม่สมควร เพราะจิตและเจตสิกดำเนินไปร่วมกัน ด้วยการเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น”

๗๘. อยํ ตุ ปฐมุปฺปนฺโน อยํ ปจฺฉาติ นตฺถิทํ
พลวปจฺจยตฺเตปิ การณญฺจ น ทิสฺสติ.

“การกล่าวอย่างนี้ว่า ธรรมนี้เกิดก่อน ธรรมนี้เกิดภายหลัง ย่อมไม่มี และเหตุในการที่ผัสสะมีกำลังมากก็ไม่ปรากฏ”

๗๙. เทสนากฺกมโต เจว ปฐมํ สมุทีริโต
อิจฺเจวํ ปน วิญฺเญยฺยํ วิญฺญุนา น วิเสสโต.

“ผัสสะกล่าวไว้ก่อนตามลำดับแห่งพระเทศนาเท่านั้น วิญญูชนพึงทราบอย่างนี้ ไม่พึงทราบว่าเป็นความพิเศษ”

๘๐. น จ ปริเยสิตพฺโพยํ ตสฺมา ปุพฺพาปรกฺกโม
วจนตฺถลกฺขณาทีหิ ธมฺมา เอว วิชานตา.

“ลำดับ[แห่งการแสดง]ก่อนและหลังนี้ วิญญูชนไม่พึงแสวงหา พึงแสวงหาธรรมโดยรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) และสภาพเป็นต้น”

ยสฺมา ปน อิเม ธมฺมา วจนตฺถลกฺขณาทีหิ วุจฺจมานา ปากฏา โหนฺติ สุวิญฺเญยฺยาว, ตสฺมา เตสํ วจนตฺถลกฺขณาทีนิ ปวกฺขามิ. เสยฺยถิทํ. ผุสตีติ ผสฺโส. สฺวายํ ผุสนลกฺขโณ, สงฺฆฏฺฏนรโส, สนฺนิปาตปจฺจุปฏฺฐาโน, ผลฏฺเฐน เวทนาปจฺจุปฏฺฐาโน วา, อาปาถคตวิสยปทฏฺ-

จาโน. อยं หิ อรูปธมฺโมปิ สมาโน อารมฺมเณสุ ผุสนากาเรเนว ปวตฺตติ. โส ทฺวินฺนं เมณฺฑานं สนฺนิปาโต วิย ทฏฺฐพฺโพ.

“อนึ่ง ธรรมเหล่านี้เมื่อกล่าวด้วยรูปวิเคราะห์และสภาพเป็นต้น ย่อมประจักษ์รู้ง่าย ดังนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวรูปวิเคราะห์และสภาพเป็นต้นของธรรมเหล่านั้นต่อไป

ผัสสะ คือ สภาวะกระทบ

ผัสสะ มีสภาพกระทบ[อารมณ์]

มีหน้าที่ประสาน[วัตถุ อารมณ์ และจิตในปัญจโวการภูมิ หรือประสานอารมณ์และจิตในจตุโวการภูมิ]

มีการประชุมพร้อมกัน[ระหว่างวัตถุ อารมณ์ และจิต หรือระหว่างอารมณ์และจิต]เป็นเครื่องปรากฏ หรือมีผลคือเวทนา โดยคำว่า ปัจจุปัฏฐาน มีความหมายว่า ผล

มีอารมณ์ที่ปรากฏเฉพาะหน้าเป็นเหตุใกล้

โดยแท้จริงแล้ว ผัสสะแม้เป็นนามธรรมก็ดำเนินไปในอารมณ์โดยอาการกระทบพึงทราบเหมือนการชนเขาของแพะ ๒ ตัว”

สุนฺทรं มโนติ สุมโน. สุมนสฺส ภาโว โสมนสฺสं. โสมนสฺสเมว เวทนา โสมนสฺสเวทนา. สา เวทยิตลกฺขณา, อิฏฺฐาการานุภวนรสา ราชา วิย สุโภชนรสं, เจตสิกอสฺสาทปจฺจุปฏฺฐานา, ปสฺสทฺธิปทฏฺฐานา.

“คำว่า **สุมนะ** คือ จิตดี [จิตอ่อนโยนไม่กระด้าง]

คำว่า **โสมนัสสะ** คือ ภาวะของจิตดี

โสมนัสสเวทนา คือ ความรู้สึกที่เป็นภาวะของจิตดีนั่นเอง

โสมนัสสเวทนา มีสภาพเสวยอารมณ์[ที่น่าปรารถนาซึ่งเป็นสภาวอิฏฐารมณ์หรือปริกัปปอิฏฐารมณ์]

มีหน้าที่เสวยอารมณ์ด้วยอาการพอใจ เหมือนกษัตริย์เสวยรสของพระกระยาหารอร่อย

มีความยินดีทางใจเป็นเครื่องปรากฏ

มีความสงบ[กายและใจ]เป็นเหตุใกล้”

นีลาทิเภทำ อารมฺมณำ สญฺชานาตีติ สญฺญา. สา สญฺชานนลกฺขณา, ปจฺจาภิญฺญาณกรณรสา วฑฺฒกิสฺส อภิญฺญาณกรณมิว, ยถาคหิตนิมิตฺตวเสน อภินิเวสกรณปจฺจุปฏฺฐานา, ยโถปฏฺฐิตวิสยปทฏฺฐานา.

"**สัญญา** คือ สภาวะหมายรู้อารมณ์ต่างๆ มีสีเขียวเป็นต้น

สัญญา มีสภาพหมายรู้

มีหน้าที่กระทำความหมายรู้ต่อมาอีก เหมือนการกระทำเครื่องหมายของนายช่าง

มีการกระทำความใส่ใจโดยความเป็นอารมณ์ตามที่ถือเอาแล้วเป็นเครื่องปรากฏ

มีอารมณ์ตามที่ปรากฏแล้วเป็นเหตุใกล้"

เจตยตีติ เจตนา. สทฺธึ อตฺตนา สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมเณ อภิสนฺทหตีติ อตฺโถ. สา เจตยิตลกฺขณา, อายูหนรสา, สංวิทหนปจฺจุปฏฺฐานา สกกิจฺจปรกิจฺจสาธกา เชฏฺฐสิสฺสมหาวฑฺฒกิอาทโย วิย.

"**เจตนา** คือ สภาวะตั้งใจ หมายความว่า สืบต่อธรรมที่เกิดร่วมกับตนไว้ในอารมณ์

เจตนา มีสภาพตั้งใจ

มีหน้าที่ขวนขวาย

มีความจัดแจงเป็นเครื่องปรากฏ เหมือนศิษย์เอกและหัวหน้าช่างไม้เป็นต้น ผู้ทำกิจของตนและกิจของผู้อื่นให้สำเร็จ"

[เมื่อศิษย์เอกเป็นหัวหน้านำท่องบ่นสาธยาย ศิษย์คนอื่นก็สาธยายตาม หรือเมื่อหัวหน้าช่างไม้ทำงาน ลูกมือก็ทำงานตาม ดังนั้น เจตนาจึงเหมือนศิษย์เอกและหัวหน้าช่างไม้]

วิตกฺเกตีติ วิตกฺโก, วิตกฺกนำ วา วิตกฺโก.

"**วิตก** คือ สภาวะตรึก

อีกนัยหนึ่ง **วิตก** คือ ความตรึก"

[คำว่า **วิตกฺก** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะตรึก = วิตกฺเกตีติ วิตกฺโก (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความตรึก = วิตกฺกนํ วิตกฺโก (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

สฺวายํ อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขโณ, อาหนนปริยาหนนรโส, อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อานยนปจฺจุปฏฺฐาโน.

"วิตก มีสภาพยกจิตไว้ในอารมณ์
มีหน้าที่เริ่มกระทบอารมณ์และกระทบอารมณ์โดยรอบ
มีการนำจิตมาไว้ในอารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ"

อารมฺมเณ เตน จิตฺตํ วิจรตีติ วิจาโร, วิจรณํ วา วิจาโร. อนุสญฺจรณนฺติ วุตฺตํ โหติ.

"**วิจาร** คือ สภาวะทำให้จิตตรองอารมณ์
อีกนัยหนึ่ง **วิจาร** คือ ความตรอง ความหมายก็คือ การตามแล่นไป[ในอารมณ์]"

[คำว่า **วิจาร** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะทำให้จิตตรองอารมณ์ = อารมฺมเณ เตน จิตฺตํ วิจรตีติ วิจาโร (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- ความตรอง = วิจรณํ วิจาโร (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

สฺวายํ อารมฺมณานุมชฺชนลกฺขโณ. ตตฺถ สหชาตานุโยชนรโส. จิตฺตสฺส อนุปพนฺธ-ปจฺจุปฏฺฐาโน.

"วิจาร มีสภาพเคล้าคลึงอารมณ์
มีหน้าที่ยังธรรมที่เกิดร่วมให้ประกอบในอารมณ์ได้เสมอ
มีการติดตามจิตเป็นเครื่องปรากฏ"

ปินยตีติ ปีติ. สา สมฺปิยายนลกฺขณา, กายจิตฺตปีณนรสา ผรณรสา วา, โอทคฺย-ปจฺจุปฏฺฐานา.

"**ปีติ** คือ สภาวะทำให้อิ่มเอิบ

ปีติ มีสภาพชื่นชมยินดี
มีหน้าที่ยังกายกับจิตให้อิ่มเอิบ หรือมีหน้าที่ซ่านไป[ทั่วร่างกาย]
มีความฟูใจเป็นเครื่องปรากฏ”

จิตฺตสฺส เอกคฺคภาโว จิตฺเตกคฺคตา. สมาธิสฺเสตํ นามํ. โส อวิสารลกฺขโณ อวิกฺเขปลกฺขโณ วา, สหชาตานํ สมฺปิณฺฑนรโส นฺหานิยจุณฺณานํ อุทกํ วิย, อุปสมปจฺจุปฏฺฐาโน, วิเสสโต สุขปทฏฺฐาโน.

“**จิตเตกัคคตา** คือ ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิต คำนี้เป็นชื่อของสมาธิ
สมาธิ มีสภาพไม่ซัดส่าย หรือมีสภาพไม่ฟุ้งซ่าน
มีหน้าที่รวบรวมธรรมที่เกิดร่วมกัน เหมือนน้ำรวมเครื่องจุรณสำหรับอาบ
มีความสงบเป็นเครื่องปรากฏ
มีสุขเวทนาเป็นเหตุใกล้โดยเฉพาะ”

สทฺทหนฺติ เอตาย, สยํ วา สทฺทหติ, สทฺทหนมตฺตเมว วา เอสาติ สทฺธา.

“**ศรัทธา** คือ สภาวะทำให้เชื่อ
อีกนัยหนึ่ง **ศรัทธา** คือ สภาวะเชื่อ
อีกนัยหนึ่ง **ศรัทธา** คือ ความเชื่อนั่นเอง”

[คำว่า **สทฺธา** มีความหมาย ๓ ประการ คือ
- สภาวะทำให้เชื่อ = สทฺทหนฺติ เอตายาติ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะเชื่อ = สทฺทหตีติ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความเชื่อ = สทฺทหนํ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

สา ปเนสา สทฺทหนลกฺขณา, ปสาทนรสา อุทกปฺปสาทกมณิ วิย, อกาลุสิยปจฺจุปฏฺฐานา, สทฺเธยฺยวตฺถุปทฏฺฐานา.

“ศรัทธา มีสภาพเชื่อมั่น
มีหน้าที่ทำให้ผ่องใส เหมือนแก้วมณีที่ทำให้น้ำใส
มีความไม่ขุ่นมัวเป็นเครื่องปรากฏ

มีวัตถุที่ควรเชื่อ [สรณะ ๓ กรรม และผลของกรรม] เป็นเหตุใกล้”

สรนฺติ เอตาย, สยํ วา สรติ, สรณมตฺตเมว วา เอสาติ สติ.

“**สติ** คือ สภาวะทำให้ระลึกได้
อีกนัยหนึ่ง **สติ** คือ สภาวะระลึกได้
อีกนัยหนึ่ง **สติ** คือ ความระลึกได้นั่นเอง”

[คำว่า **สติ** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ระลึกได้ = สรนฺติ เอตายาติ สติ (ลง ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะระลึกได้ = สรตีติ สติ (ลง ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความระลึกได้ = สรณํ สติ (ลง ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

สา อปิลาปนลกฺขณา, อสมฺโมสรสา, อารกฺขปจฺจุปฏฺฐานา, ถิรสญฺญาปทฏฺฐานา.

“สติ มีสภาพไม่เลื่อนลอย[เหมือนสมอปักลงดิน]
มีหน้าที่ไม่หลงลืม
มีการรักษา[อารมณ์ไว้ไม่ให้ออกไปจากจิต]เป็นเครื่องปรากฏ
มีสัญญาที่มั่นคงเป็นเหตุใกล้”

วีรภาโว วีริยํ, วีรานํ วา กมฺมํ วีริยं.

“**วิริยะ** คือ ภาวะของผู้อาจหาญ[ในการงาน]
อีกนัยหนึ่ง **วิริยะ** คือ กิริยาของผู้อาจหาญ”

[คำว่า **วิริย** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภาวะของผู้อาจหาญ = วีรานํ ภาโว วีริยํ (ลง ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- กิริยาของผู้อาจหาญ = วีรานํ กมฺมํ วีริยํ (ลง ณฺย ปัจจัยในกัมมตัทธิต)]

ตํ ปเนตํ อุสฺสาหนลกฺขณํ, สหชาตานํ อุปตฺถมฺภนรสํ, อสีทนภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, สํเวค-ปทฏฺฐานนฺ.

“วิริยะ มีสภาพทำให้อุตสาหะ
มีหน้าที่ค้ำจุนธรรมที่เกิดร่วมกัน
มีความไม่ท้อแท้เป็นเครื่องปรากฏ
มีสังเวควัตถุ ๘ เป็นเหตุใกล้”

ปชานาตีติ ปญฺญา. สา ปเนสา วิชานนลกฺขณา, วิสโยภาสนรสา ปทีโป วิย, อสมฺโมหปจฺจุปฏฺฐานา อรณฺณคตสุเทสโก วิย.

“**ปัญญา** คือ สภาวะรู้โดยพิเศษ
ปัญญา มีสภาพรู้โดยพิเศษ
มีหน้าที่กระทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้ง เหมือนดวงประทีป
มีความไม่หลง[ในอารมณ์]เป็นเครื่องปรากฏ ดุจคนชี้ทางแก่คนหลงป่า”

ชีวนฺติ เตน ตสฺมฺปยุตฺตธมฺมาติ ชีวิตํ. ตํ ปน อตฺตนา อวินิพฺภุตฺตานํ ธมฺมานํ อนุปาลนลกฺขณํ, เตสํ ปวตฺตนรสํ, เตสเยว จปนปจฺจุปฏฺฐานํ, ยาปยิตพฺพธมฺมปทฏฺฐานนฺ. สนฺเตปิ จ เตสํ อนุปาลนลกฺขณาทิมฺหิ วิธาเน อตฺถิกฺขเณเยว ตํ เต ธมฺเม อนุปาเลติ อุทกํ วิย อุปฺปลาทีนิ,ยถาสกํ ปจฺจยุปฺปนฺเนปิ จ ธมฺเม อนุปาเลติ ธาติ วิย กุมารํ, สยํ ปวตฺติตธมฺมสมฺพนฺเธเนว ปวตฺตติ นิยามโก วิย, น ภงฺคโต อุทฺธํ ปวตฺตยติ อตฺตโน จ ปวตฺตยิตพฺพานญฺจ อภาวา. น ภงฺคกฺขเณ จเปติ สยํ ภิชฺชมานตฺตา ขียมาโน วิย วตฺติเสฺนโหว ปทีปสิขนฺติ.

“**ชีวิต** (ชีวิตินทรีย์) คือ สภาวะทำให้ธรรมที่ประกอบร่วมกันเป็นไปได้
ชีวิต มีสภาพดูแลรักษาสหชาตธรรม
มีหน้าที่ยังธรรมเหล่านั้นให้เป็นไป
มีการดำรงธรรมเหล่านั้นไว้เป็นเครื่องปรากฏ
มีสหชาตธรรมที่ควรดูแลรักษา[ซึ่งกำลังเกิดขึ้นยังไม่ดับไป]เป็นเหตุใกล้

เมื่อสภาพคุ้มครองธรรมเหล่านั้นปรากฏอยู่ชีวิตินทรีย์ย่อมคุ้มครองธรรมเหล่านั้นได้ในขณะมีอยู่[แห่งชีวิตินทรีย์และธรรมที่ถูกคุ้มครอง] เหมือนน้ำหล่อเลี้ยงดอกอุบลเป็นต้น และชีวิตินทรีย์ย่อมคุ้มครองธรรมที่เกิดขึ้นตามปัจจัยของตนๆ เหมือนแม่นมดูแลเด็กอยู่ ย่อมดำเนินไปโดยเนื่องกับธรรมที่ตนทำให้เป็นไป เหมือนนายเรือ[ผู้ดำเนินไปโดยเนื่องกับเรือที่

ตนควบคุมอยู่] และไม่ทำให้เป็นไปหลังจากภังคขณะ เพราะตนและธรรมที่พึงให้เป็นไปไม่มีอยู่[ในภังคขณะ] ทั้งไม่ดำรงอยู่ในภังคขณะ เพราะพินาศเอง เหมือนเกลียวไส้และน้ำมันที่หมดอยู่ย่อมไม่ก่อให้เกิดเปลวไฟ”

น ลุพฺภนฺติ เตน, สยํ น ลุพฺภติ, อลุพฺภนมตฺตเมว วา ตนฺติ อโลโภ.

“**อโลภะ** คือ สภาวะทำให้ไม่โลภ
อีกนัยหนึ่ง **อโลภะ** คือ สภาวะไม่โลภ
อีกนัยหนึ่ง **อโลภะ** คือ ความไม่โลภนั่นเอง”

[คำว่า **อโลภ** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ไม่โลภ = ลุพฺภนฺติ เตนาติ โลโภ, น โลโภ อโลโภ (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะไม่โลภ = ลุพฺภตีติ โลโภ, น โลโภ อโลโภ (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความไม่โลภ = ลุพฺภนํ โลโภ, น โลโภ อโลโภ (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

โส อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อลคฺคภาวลกฺขโณ กมลทเล ชลพินฺทุ วิย, อปริคฺคหรโส มุตฺตภิกฺขุ วิย, อนลฺลีนภาวปจฺจุปฏฺฐาโน อสุจิมฺหิ ปติตปุริโส วิย.

“อโลภะ มีสภาพที่จิตไม่ผูกพันในอารมณ์ เหมือนหยาดน้ำไม่ติดใบบัว
มีหน้าที่ไม่ครอบครอง เหมือนภิกษุผู้หลุดพ้นแล้ว
มีความไม่ต้องการยึดติดเป็นเครื่องปรากฏ ดุจบุรุษผู้ตกไปในที่สกปรก”

[แม้สรีระของบุรุษผู้ตกไปในที่สกปรกจะแปดเปื้อน แต่จิตของเขาไม่ยึดติดกับของสกปรกฉันใด อโลภเจตสิกก็ฉันนั้น แม้รับเอาอารมณ์ก็ปราศจากความยึดติดในอารมณ์]

น ทุสฺสนฺติ เตน, สยํ วา น ทุสฺสติ, อทุสฺสนมตฺตเมว วา ตนฺติ อโทโส.

“**อโทสะ** คือ สภาวะทำให้ไม่ประทุษร้าย
อีกนัยหนึ่ง **อโทสะ** คือ สภาวะไม่ประทุษร้าย

อีกนัยหนึ่ง **อโทสะ** คือ ความไม่ประทุษร้ายนั่นเอง”

[คำว่า **อโทส** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ไม่ประทุษร้าย = ทุสฺสนฺติ เตนาติ โทโส, น โทโส อโทโส (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะไม่ประทุษร้าย = ทุสฺสตีติ โทโส, น โทโส อโทโส (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความไม่ประทุษร้าย = ทุสฺสนํ โทโส, น โทโส อโทโส (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

โส อจณฺฑิกฺกลกฺขโณ, อวิโรธลกฺขโณ วา อนุกูลมิตฺโต วิย, อาฆาตวินยนรโส, ปริฬาหวินยนรโส วา จนฺทนํ วิย, โสมฺมภาวปจฺจุปฏฺฐาโน ปุณฺณจนฺโท วิย.

“อโทสะ มีสภาพไม่ดุร้าย หรือมีสภาพไม่ขัดแย้ง เหมือนมิตรเกื้อกูล
มีหน้าที่กำจัดความอาฆาต หรือมีหน้าที่กำจัดความเร่าร้อนเหมือนไม้จันทน์
มีความสงบเย็นเป็นเครื่องปรากฏเหมือนพระจันทร์เพ็ญ”

[ฉบับมูลนิธิภูมิพโลฯ (หน้า ๖๙) มีข้อความเกี่ยวกับอโมหเจตสิก แต่ในฉบับมหาจุฬาฯ ฉบับฉัฏฐสังคายนา และฉบับเทวนาครีไม่มีเรื่องนี้ ความจริงอโมหะก็คือปัญญาที่กล่าวมาแล้ว จึงไม่ควรมีซ้ำอีก]

กายทุจฺจริตาทีหิ หิรียตีติ หิรี. ลชฺชาเยตํ อธิวจนํ. เตหิเยว โอตฺตปฺปตีติ โอตฺตปฺปํ. ปาปโต อุพฺเพคสฺเสตํ อธิวจนํ. ตตฺถ ปาปโต ชิคุจฺฉนลกฺขณา หิรี, โอตฺตาสลกฺขณํ โอตฺตปฺปํ. อุโภปิ ปาปานํ อกรณรโส, ปาปโต สงฺโกจนปจฺจุปฏฺฐานา, อตฺตคารวปรคารวปทฏฺฐานา. อิเม ธมฺมา โลกปาลาติ ทฏฺฐพฺพา.

“**หิริ** คือ สภาวะละอายต่อกายทุจริตเป็นต้น คำนี้เป็นชื่อของความละอาย

โอตตัปปะ คือ สภาวะสะดุ้งกลัวต่อ[ผลของ]กายทุจริตเป็นต้น คำนี้เป็นชื่อของความสะดุ้งกลัว

หิริ มีสภาพละอายต่อบาป

โอตตัปปะ มีสภาพสะดุ้งกลัวต่อ[ผลของ]บาป

ทั้งสองอย่าง มีหน้าที่ไม่กระทำบาป
มีการถอยออกจากบาปเป็นเครื่องปรากฏ
มีความเคารพตนและผู้อื่นเป็นเหตุใกล้
ธรรมทั้งสองนี้พึงทราบว่าเป็นธรรมคุ้มครองโลก”

กายปสฺสมฺภนำ กายปสฺสทฺธิ. จิตฺตปสฺสมฺภนำ จิตฺตปสฺสทฺธิ. กาโยติ เจตฺถ เวทนาทโย ตโย ขนฺธา. อุโภปิ ปเนตา เอกโต หุตฺวา กายจิตฺตทรถวูปสมลกฺขณา, กายจิตฺตทรถนิมฺมทนรสา, กายจิตฺตานำ อปริปฺผนฺทนสีติภาวปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานา, กายจิตฺตานำ อวูปสมตาอุทฺธจฺจาทิกิเลสปฺปฏิปกฺขภูตาติ เวทิตพฺพา.

“**กายปัสสัทธิ** คือ ความสงบแห่งนามขันธ์
จิตตปัสสัทธิ คือ ความสงบแห่งจิต
อนึ่ง คำว่า **กาย** ในที่นี้ คือ [นาม]ขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น
เจตสิกทั้งสองอย่างนี้เกิดร่วมกัน มีสภาพเสมอกันคือความสงบแห่งความเร่าร้อนของนามขันธ์และจิต
มีหน้าที่กำจัดความเร่าร้อนของนามขันธ์และจิต
มีความไม่ดิ้นรนและความสงบเย็นของนามขันธ์และจิตเป็นเครื่องปรากฏ
มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุใกล้
โปรดทราบว่าธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีอุทธัจจะเป็นต้นที่ทำความไม่สงบแก่นามขันธ์และจิต”

กายลหุภาโว กายลหุตา. จิตฺตลหุภาโว จิตฺตลหุตา. กายจิตฺตานำ ครุภาววูปสมลกฺขณา, กายจิตฺตครุภาวนิมฺมทนรสา, กายจิตฺตานำ อทนฺธตาปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานา, กายจิตฺตานำ ครุภาวกรถีนมิทฺธาทิกิเลสปฺปฏิปกฺขภูตาติ เวทิตพฺพา.

“**กายลหุตา** คือ ความเบาแห่งนามขันธ์
จิตตลหุตา คือ ความเบาแห่งจิต
เจตสิกทั้งสองอย่างนี้ มีสภาพสงบแห่งความหนักของนามขันธ์และจิต
มีหน้าที่กำจัดความหนักของนามขันธ์และจิต

มีความเบาของนามขันธ์และจิตเป็นเครื่องปรากฏ
มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุใกล้

โปรดทราบว่า ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีถีนมิทธะเป็นต้นที่กระทำความหนักแก่นามขันธ์และจิต”

กายมุทุภาโว กายมุทุตา. จิตฺตมุทุภาโว จิตฺตมุทุตา. กายจิตฺตานำ ถทฺธภาววูปสมลกฺขณา, กายจิตฺตานำ ถทฺธภาวนิมฺมทนรสา, อปฺปฏิฆาตปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานา, กายจิตฺตานำ ถทฺธภาวกรทิฏฐิมานาทิกิเลสปฺปฏิปกฺขภูตาติ เวทิตพฺพา.

“**กายมุทุตา** คือ ความอ่อนแห่งนามขันธ์
จิตตมุทุตา คือ ความอ่อนแห่งจิต
เจตสิกทั้งสองอย่างนี้ มีสภาพระงับความแข็งของนามขันธ์และจิต
มีหน้าที่กำจัดความแข็งของนามขันธ์และจิต
มีความไม่กระทบกระทั่ง[ในอารมณ์]ของนามขันธ์และจิต
เป็นเครื่องปรากฏ
มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุใกล้

โปรดทราบว่า ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีทิฏฐิและมานะเป็นต้นที่กระทำความแข็งแก่นามขันธ์และจิต”

กายกมฺมญฺญภาโว กายกมฺมญฺญตา. จิตฺตกมฺมญฺญภาโว จิตฺตกมฺมญฺญตา. กายจิตฺตานำ อกมฺมญฺญภาววูปสมลกฺขณา, กายจิตฺตานำ อกมฺมญฺญภาวนิมฺมทนรสา, กายจิตฺตานำ อารมฺมณกรณสมฺปตฺติปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานำ, กายจิตฺตานำ อกมฺมญฺญภาวกรอวเสสนีวรณาทิกิเลสปฺปฏิปกฺขภูตาติ เวทิตพฺพา.

“**กายกัมมัญญตา** คือ ความเหมาะสมในกิริยาแห่งนามขันธ์
จิตตกัมมัญญตา คือ ความเหมาะสมในกิริยาแห่งจิต
เจตสิกทั้งสองอย่างนี้ มีสภาพระงับความไม่เหมาะสมในกิริยาของนามขันธ์และจิต
มีหน้าที่กำจัดความไม่เหมาะสมในกิริยาของนามขันธ์และจิต
มีความถึงพร้อมแห่งการรับเอาอารมณ์ของนามขันธ์และ

จิตเป็นเครื่องปรากฏ
มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุใกล้

โปรดทราบว่า ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีนิวรณ์เป็นต้นอื่น[จากอุทธัจจะและถีนมิทธะ] ซึ่งทำให้นามขันธ์และจิตไม่เหมาะสมในกิริยา"

กายปาคุญฺญภาโว กายปาคุญฺญตา. จิตฺตปาคุญฺญภาโว จิตฺตปาคุญฺญตา. กายจิตฺตานํ อเคลญฺญภาวลกฺขณา, กายจิตฺตานํ เคลญฺญนิมฺมทนรสา, นิราทีนวปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานา, กายจิตฺตานํ เคลญฺญภาวกรอสฺสทฺธาทิกิเลสปฺปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพา.

"**กายปาคุญญตา** คือ ความคล่องแคล่วแห่งนามขันธ์
จิตตปาคุญญตา คือ ความคล่องแคล่วแห่งจิต
เจตสิกทั้งสองอย่างนี้ มีสภาพสบายแห่งนามขันธ์และจิต
มีหน้าที่กำจัดความไม่สบายแห่งนามขันธ์และจิต
มีความไม่มีโทษ[คือกิเลส]เป็นเครื่องปรากฏ
มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุใกล้

โปรดทราบว่า ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีความไม่ศรัทธาเป็นต้นอื่นที่ทำให้นามขันธ์และจิตไม่สบาย"

กายสฺส อุชุกภาโว กายุชุกตา. จิตฺตสฺส อุชุกภาโว จิตฺตุชุกตา. กายจิตฺตานํ อกุฏิลภาวลกฺขณา, กายจิตฺตานํ อชฺชวลกฺขณา วา, กายจิตฺตานํ กุฏิลภาวนิมฺมทนรสา, อชิมฺหตาปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานา, กายจิตฺตานํ กุฏิลภาวกรมายาสาเฐยฺยาทิกิเลสปฺปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพา.

"**กายุชุกตา** คือ ความเที่ยงตรงแห่งนามขันธ์
จิตตุชุกตา คือ ความเที่ยงตรงแห่งจิต
เจตสิกทั้งสองอย่างนี้ มีสภาพไม่คดโกงแห่งนามขันธ์และจิต หรือมีสภาพตรงแห่งนามขันธ์และจิต
มีหน้าที่กำจัดความไม่เที่ยงตรงแห่งนามขันธ์และจิต
มีความตรงไม่คดงอเป็นเครื่องปรากฏ

มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุใกล้

โปรดทราบว่า ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีมารยาและสาไถยเป็นต้นที่ทำความคดโกงแก่นามขันธ์และจิต”

ฉนฺโทติ กตฺตุกมฺยตาเยตํ อธิวจนํ. ตสฺมา โส กตฺตุกมฺยตาลกฺขโณ ฉนฺโท, อารมฺมณปริเยสนรโส, อารมฺมเณน อตฺถิกตาปจฺจุปฏฺฐาโน, ตเทวสฺส ปทฏฺฐาโน.

“คำว่า **ฉันทะ** นี้ เป็นชื่อของความต้องการจะทำ ดังนั้น

ฉันทะ มีสภาพต้องการจะทำ
มีหน้าที่แสวงหาอารมณ์
มีความต้องการอารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ
มีอารมณ์นั้นแหละเป็นเหตุใกล้”

อธิมุจฺจนํ อธิโมกฺโข. โส สนฺนิฏฺฐานลกฺขโณ, อสํสปฺปนรโส, นิจฺฉยปจฺจุปฏฺฐาโน, สนฺนิฏฺเฐยฺยธมฺมปทฏฺฐาโน, อารมฺมเณ นิจฺจลภาเวน อินฺทขีโล วิย ทฏฺฐพฺโพ.

“**อธิโมกข์** คือ ความตัดสิน

อธิโมกข์ มีสภาพตกลงใจ
มีหน้าที่ไม่รวนเร
มีการตัดสินชี้ขาดเป็นเครื่องปรากฏ
มีธรรมที่พึงตัดสินเป็นเหตุใกล้

พึงทราบว่าอธิโมกข์เหมือนเสาเขื่อน เพราะไม่หวั่นไหวในอารมณ์”

เตสุ เตสุ ธมฺเมสุ มชฺฌตฺตภาโว ตตฺรมชฺฌตฺตตา. สา จิตฺตเจตสิกานํ สมวาหิตลกฺขณา, อูนาธิกตานิวารณรสา ปกฺขปาตุปจฺเฉทนรสา วา, มชฺฌตฺตภาวปจฺจุปฏฺฐานา.

“**ตัตรมัชฌัตตตา** คือ ความเป็นกลางในธรรมนั้นๆ

ตัตรมัชฌัตตตา มีสภาพยังจิตและเจตสิกให้ดำเนินไปเสมอกัน
มีหน้าที่ห้ามความหย่อนและความยิ่งไป หรือมีหน้าที่กำจัดความตกไปในฝ่าย[ที่ยิ่งหรือหย่อน]

มีความเป็นกลางเป็นเครื่องปรากฏ”

กิริยา กาโร. มนสฺมึ กาโร มนสิกาโร. ปุริมมนโต วิสทิสํ มนํ กโรตีติ จ มนสิกาโร.

“**การะ** คือ การกระทำ

มนสิการ คือ การกระทำไว้ในใจ [ความใส่ใจ]

อีกนัยหนึ่ง **มนสิการ** คือ สภาวะกระทำจิตให้ต่างจากจิตดวงก่อน”

[คำว่า **มนสิการ** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การกระทำอารมณ์ไว้ในจิต = มนสฺมึ กาโร มนสิกาโร (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

- สภาวะกระทำจิตให้ต่างจากจิตดวงก่อน = ปุริมมนโต วิสทิสํ มนํ กโรตีติ มนสิกาโร (กิตันตตัปปุริสสมาส)]

สฺวายํ อารมฺมณปฏิปาทโก วีถิปฏิปาทโก ชวนปฏิปาทโกติ ติปฺปกาโร. ตตฺถ อารมฺมณ-ปฏิปาทโก มนสฺมึ กาโร มนสิกาโร. โส สารณลกฺขโณ, สมฺปยุตฺตานํ อารมฺมเณ สญฺโญชนรโส, อารมฺมณาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐาโน อารมฺมณปทฏฺฐาโน, สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺโน อารมฺมปฏิ-ปาทกตฺเตน สมฺปยุตฺตานํ สารถี วิย ทฏฺฐพฺโพ. วีถิปฏิปาทโกติ ปญฺจทฺวาราวชฺชนสฺเสตํ อธิวจนํ. ชวนปฏิปาทโกติ มโนทฺวาราวชฺชนสฺเสตํ อธิวจนํ. น เต อิธ อธิปฺเปตา.

“มนสิการนั้นมี ๓ อย่าง คือ อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ วิถีปฏิปาทกมนสิการและชวนปฏิปาทกมนสิการ

อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ คือ การกระทำไว้ในใจที่ยังอารมณ์ให้เป็นไป

มนสิการ มีสภาพยังสัมปยุตตธรรมให้แล่นไป[สู่อารมณ์]

มีหน้าที่ประกอบสัมปยุตตธรรมไว้ในอารมณ์

มีความเป็นเฉพาะหน้าต่ออารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ

มีอารมณ์เป็นเหตุใกล้

พึงทราบว่านับเข้าในสังขารขันธ์ ประดุจนายสารถี[ที่ชักม้าให้ไปสู่ทางที่ตนต้องการไปให้ตรง] เพราะยังสัมปยุตตธรรมให้เป็นไปสม่ำเสมอในอารมณ์

คำว่า **วิถีปฏิปาทกมนสิการ** (มนสิการที่ยังวิถีจิตให้เป็นไป) นี้ เป็นชื่อของปัญจทวาราวัชชนจิต

คำว่า **ชวนปฏิปาทกมนสิการ** (มนสิการที่ยังชวนะให้เป็นไป) นี้ เป็นชื่อของมโนทวาราวัชชนจิต

มนสิการเหล่านั้น [วิถีปฏิปาทกมนสิการ และชวนปฏิปาทกมนสิการ] ไม่พึงประสงค์ในเรื่องนี้”

กรุณาติ ปรทุกฺเข สติ สาธูนำ หทยกมฺปนำ กโรตีติ กรุณา, กินาติ วินาเสติ วา ปรทุกฺขนฺติ กรุณา.

“ในคำว่า **กรุณา** นั้น **กรุณา** คือ สภาวะกระทำความหวั่นใจแก่สัตบุรุษเมื่อผู้อื่นมีทุกข์

อีกนัยหนึ่ง **กรุณา** คือ สภาวะทำลายทุกข์ของผู้อื่น”

[คำว่า **กรุณา** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะกระทำความหวั่นใจแก่สัตบุรุษ = สาธูนำ หทยกมฺปนำ กโรตีติ กรุณา (กร ธาตุ = กระทำ + รุณ ปัจจัย)

- สภาวะทำลายทุกข์ของผู้อื่น = กินาติ วินาเสติ ปรทุกฺขนฺติ กรุณา (กิ ธาตุ = ทำลาย + รุณ ปัจจัย)]

สา ปรทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติลกฺขณา, ปรทุกฺขาสหนรสา, อวิหึสาปจฺจุปฏฺฐานา, ทุกฺขาภิภูตานำ อนาถภาวทสฺสนปทฏฺฐานา.

“กรุณา มีสภาพเป็นไปโดยอาการกำจัดทุกข์ของผู้อื่น
มีหน้าที่ทนเห็นทุกข์ของผู้อื่นไม่ได้
มีความไม่เบียดเบียนเป็นเครื่องปรากฏ
มีการพบเห็นว่าผู้ถูกทุกข์ครอบงำไม่มีที่พึ่งเป็นเหตุใกล้”

โมทนฺติ ตาย, สยำ วา โมทตีติ มุทิตา.

“**มุทิตา** คือ สภาวะทำให้ยินดี
อีกนัยหนึ่ง **มุทิตา** คือ สภาวะยินดี”

[คำว่า **มุทิตา** มีความหมาย ๒ ประการ คือ
- สภาวะทำให้ยินดี = โมทนฺติ ตายาติ มุทิตา (ลง ต ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะยินดี = โมทตีติ มุทิตา (ลง ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

สา ปโมทนลกฺขณา, อนิสฺสายนรสา, อรติวิฆาตปจฺจุปฏฺฐานา, สตฺตานำ สมฺปตฺติ-ทสฺสนปทฏฺฐานา.

“มุทิตา มีสภาพยินดี
มีหน้าที่ไม่ริษยา
มีการกำจัดความไม่รื่นรมย์[ในกุศล]เป็นเครื่องปรากฏ”

เกจิ ปน เมตฺตุเปกฺขาโยปิ อนิยเต อิจฺฉนฺติ, ตำ น คเหตพฺพำ. อตฺถโต หิ อโทโส เอว เมตฺตา, ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาเยว อุเปกฺขาติ.

“บางคนอ้างว่าเมตตาและอุเบกขาเป็นอนิยตโยคีเจตสิกอีกด้วย มตินั้นไม่พึงเชื่อถือ เพราะโดยสภาวะ เมตตาคืออโทสะ และอุเบกขาก็คือตัตรมัชฌัตตตานั่นเอง”

[คำว่า บางคน (เกจิ) แสดงการคัดค้านมติที่บุคคลเหล่านั้นกล่าวไว้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้ในที่ทุกแห่ง]

กายทุจฺจริตโต วิรติ กายทุจฺจริตวิรติ. เอเสว นโย เสเสสุปิ ทฺวีสุ. ลกฺขณาทิโต ปน เอตา ติสฺโสปิ วิรติโย กายทุจฺจริตาทิวตฺถูนำ อวีติกฺกมลกฺขณา, กายทุจฺจริตาทิวตฺถุโต สงฺโกจน-รสา, อกิริยปจฺจุปฏฺฐานา, สทฺธาหิริโอตฺตปฺปอปฺปิจฺฉตาทิคุณปทฏฺฐานา. เกจิ ปน อิมาสุ เอเกกำ นิยตำ วิรตึ อิจฺฉนฺติ. เอวำ กามาวจรปจฺจมมหากุสลจิตฺเตน อิเม เตตฺตึส วา จตุตฺตึส วา ธมฺมา สมฺปโยคำ คจฺฉนฺตีติ เวทิตพฺพา.

“**กายทุจจริตวิรติ** คือ การงดเว้นจากทุจริตทางกาย

แม้วิรตี ๒ ที่เหลือ ก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง โดยสภาพเป็นต้น

วิรตีทั้งสามเหล่านี้ มีสภาพไม่ล่วงอารมณ์ของกายทุจริตเป็นต้น
มีหน้าที่ถอยออกจากอารมณ์ของกายทุจริตเป็นต้น
มีการไม่กระทำกายทุจริตเป็นต้นเป็นเครื่องปรากฏ
มีคุณธรรมคือศรัทธา หิริ โอตตัปปะ และความมักน้อยเป็นต้น
เป็นเหตุใกล้

บางคนอ้างว่าวิรตีแต่ละดวงในวิรตีเหล่านี้เป็นนิยตโยคีเจตสิก

พึงทราบว่าเจตสิก ๓๓ หรือ ๓๔ ดวงเหล่านี้ [เจตสิก ๓๓ ดวงร่วมกับเจตสิกดวงใดดวงหนึ่งในกรุณาเป็นต้น เป็นเจตสิก ๓๔ ดวง] ย่อมถึงการประกอบในมหากุศลจิตดวงที่ ๑ อย่างนี้”

ยถา จ ปจเมน, เอวๆ ทุติยจิตฺเตนาปิ. สสงฺขารภาวมตฺตเมว หิ เอตฺถ วิเสโส. ปุน ตติเยน ญาณวิปฺปโยคโต จเปตฺวา อโมหๆ อวเสสา ทฺวตฺตึส วา เตตฺตึส วา เวทิตพฺพา. ตถา จตุตฺถเถนาปิ สสงฺขารภาวมตฺตเมว วิเสโส. ปจเม วุตฺเตสุ ปน จเปตฺวา ปีตึ อวเสสา ปญฺจเมน สมฺปโยคๆ คจฺฉนฺติ. โสมนสฺสฏฺฐาเน เจตฺถ อุเปกฺขาเวทนา ปวิฏฺฐา.

“อนึ่ง เจตสิกดังกล่าวย่อมถึงการประกอบใน[มหากุศล]จิตดวงที่ ๑ ฉันใด ย่อมถึงการประกอบใน[มหากุศล]จิตดวงที่ ๒ ฉันนั้น โดยแท้จริงแล้ว ความมีสังขารเท่านั้นในจิตดวงนี้เป็นความต่างกัน [จิตดวงแรกไม่มีสังขาร]

พึงทราบว่าเจตสิก ๓๒ หรือ ๓๓ ดวงอื่น เว้นอโมหะ [ปัญญา] ย่อมถึงการประกอบใน[มหากุศล]จิตดวงที่ ๓ อีก เพราะไม่ประกอบกับปัญญา

เช่นเดียวกันนี้ เจตสิกเหล่านั้นย่อมถึงการประกอบใน[มหากุศล]จิตดวงที่ ๔ ความมีสังขารเท่านั้นในจิตดวงนี้ เป็นความต่างกัน

เจตสิกอื่นเว้นปีติ ในเจตสิกที่กล่าวไว้ใน[มหากุศล]จิตดวงที่ ๑ ย่อมถึงการประกอบใน[มหากุศล]จิตดวงที่ ๕ อนึ่ง ในจิตดวงนี้ อุเบกขาเวทนาเข้าแทนที่โสมนัส”

[เวทนาเจตสิกที่ประกอบในมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ เป็นโสมนัสเวทนา ส่วนเวทนาที่ประกอบในมหากุศลจิตดวงที่ ๕ เป็นอุเบกขาเวทนา ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากโสมนัสเป็นอุเบกขาเท่านั้น เจตสิกดวงอื่นมีได้ตามสมควร]

สา ปน อิฏฺฐานิฏฺฐวิปรีตานุภวนลกฺขณา, ปกฺขปาตุปจฺเฉทนรสา. ยถา จ ปญฺจเมน, เอวํ ฉฏฺเฐนาปิ. สสงฺขารมตฺตเมว โหติ วิเสโส. สตฺตเมน ปน จเปตฺวา ปญฺญํ อวเสสา เอกตึส วา ทฺวตฺตึส วา ธมฺมา โหนฺติ. ตถา อฏฺฐเมนาปิ. สสงฺขารมตฺตเมว วิเสโส. เอวํ ตาว กามาวจรกุสลเจตสิกา เวทิตพฺพา.

"อุเบกขาเวทนา มีสภาพเสวยอารมณ์ตรงกันข้ามกับอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ มีหน้าที่กำจัดความเข้าไปในฝักฝ่าย

เจตสิกเหล่านั้นย่อมถึงการประกอบใน[มหากุศล]จิตดวงที่ ๕ ฉันใด ย่อมถึงการประกอบใน[มหากุศล]จิตดวงที่ ๖ ฉันนั้น ความมีสังขารเท่านั้นในจิตดวงนี้ เป็นความต่างกัน

เจตสิกอื่น ๓๑ หรือ ๓๒ ดวง เว้นปัญญา ย่อมเกิดใน[มหากุศล]จิตดวงที่ ๗

เช่นเดียวกันนี้ เจตสิกดังกล่าวย่อมเกิดใน[มหากุศล]จิตดวงที่ ๘ ความมีสังขารเท่านั้นในจิตดวงนี้ เป็นความต่างกัน

โดยประการดังนี้ โปรดทราบกามาวจรกุศลเจตสิกก่อน"

๘๑. อุเปกฺขายุตฺตจิตฺเตสุ น ทุกฺขสุขปีติโย
ชายนฺเตว วิสุ ปญฺจ กรุณามุทิตาทโย.

"ทุกขเวทนา สุขเวทนา และปีติ ย่อมไม่เกิดขึ้นในจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาเจตสิก ๕ ดวง คือ กรุณา มุทิตา และวิรตี ๓ ย่อมเกิดทีละดวงเท่านั้น"

เจตสิกที่ประกอบในรูปาวจรจิต

อวเสเสสุ ปน รูปาวจรจิตฺตสมฺปยุตฺตา รูปาวจรา. ตตฺถ ปฐมจิตฺตสมฺปยุตฺตา ตาว กามาวจรปฐมจิตฺเต วุตฺเตสุ จเปตฺวา วิรติตฺตยํ อวเสสา เวทิตพฺพา. วิรติโย ปน กามาวจรกุสลโลกุตฺตเรเสฺวว อุปฺปชฺชนฺติ, น อญฺเญสุ. ทุติเยน วิตกฺกวชฺชา ทฺวตฺตึส วา เตตฺตึส วา.

ตติเยน วิจารวชฺชา เอกตึส วา ทฺวตฺตึส วา. จตุตฺถเฌน ตโต ปีติวชฺชา ตึส วา เอกตึส วา. ปญฺจเมน ตโต กรุณามุทิตาวชฺชา ตึส โหนฺติ. โสมนสฺสฏฺฐาเน อุเปกฺขา ปวิฏฺฐา. เอวํ รูปาวจร-กุสลเจตสิกา เวทิตพฺพา.

“ในบรรดาเจตสิกที่เหลือ **รูปาวจรเจตสิก** คือ เจตสิกที่ประกอบในรูปาวจรจิต

ในเจตสิกดังกล่าว ลำดับแรก เจตสิก [๓๓ ดวง] ที่ประกอบในรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ คือ เจตสิกที่เหลือเว้นวิรตี ๓ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในมหากุศลจิตดวงที่ ๑

วิรตีเจตสิกย่อมเกิดในกามาวจรกุศลจิตและโลกุตตรจิตเท่านั้น ไม่เกิดในจิตอื่น

เจตสิก ๓๒ หรือ ๓๓ ดวง เว้นวิตก ย่อมเกิดในรูปาวจรจิตดวงที่ ๒

เจตสิก ๓๑ หรือ ๓๒ ดวง เว้น[วิตกและ]วิจาร ย่อมเกิดในรูปาวจรจิตดวงที่ ๓

เจตสิก ๓๐ หรือ ๓๑ ดวง เว้น[วิตก วิจาร และ]ปีติ ย่อมเกิดในรูปาวจรจิตดวงที่ ๔

เจตสิก ๓๐ ดวง เว้นกรุณาและมุทิตา ย่อมเกิดในรูปาวจรจิตดวงที่ ๕ อุเบกขา-เวทนาเข้าแทนที่โสมนัสเวทนา

โดยประการดังนี้ โปรดทราบรูปาวจรกุศลเจตสิก”

[เจตสิก ๓๒ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๐ (เว้นวิตก วิจาร และปีติ) โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี ๓) ประกอบในรูปาวจรจตุตถฌานจิต

เจตสิก ๓๐ ดวง คือ เจตสิก ๓๒ ดวงเหล่านั้น (เว้นกรุณา และมุทิตา) ประกอบในรูปาวจร-ปัญจมฌานจิต เวทนาเจตสิกในเจตสิก ๓๐ ดวงนี้เป็นอุเบกขาเวทนา คือ เวทนาเจตสิกที่ประกอบในรูปาวจรปฐมฌานจิต ทุติยฌานจิต ตติยฌานจิต และจตุตถฌานจิต เป็นโสมนัสเวทนา ส่วนเวทนาที่ประกอบในรูปาวจรปัญจมฌานจิต เป็นอุเบกขาเวทนา]

เจตสิกที่ประกอบในอรูปาวจรจิต

อรูปาวจรจิตฺตสมฺปยุตฺตา อรูปาวจรา. เต ปน รูปาวจรปญฺจเม วุตฺตนเยน เวทิตพฺพา. อรูปาวจรภาโวเวตฺถ วิเสโส.

“**อรูปาวจรเจตสิก** คือ เจตสิกที่ประกอบในอรูปาวจรจิต

โปรดทราบเจตสิกเหล่านั้นตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในรูปาวจรจิตดวงที่ ๕

ความเป็นอรูปาวจรในเจตสิกเหล่านี้ เป็นความต่างกัน”

เจตสิกที่ประกอบในโลกุตตรจิต

โลกุตฺตรจิตฺตสมฺปยุตฺตา โลกุตฺตรา. เต ปน ปฐมชฺฌานิเก มคฺคจิตฺเต ปฐมรูปาวจร-จิตฺเต วุตฺตนเยน ทุติยชฺฌานิกาทิเภเทปิ มคฺคจิตฺเต ทุติยรูปาวจรจิตฺตาทีสุ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพา. กรุณามุทิตานมภาโว จ นิยตวิรติภาโว จ โลกุตฺตรภาโว เจตฺถ วิเสโส. เอวํ ตาว กุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตเจตสิกา เวทิตพฺพา.

“**โลกุตตรเจตสิก** คือ เจตสิกที่ประกอบในโลกุตตรจิต

โปรดทราบเจตสิกเหล่านั้นในปฐมฌานมรรคจิต ตามนัยที่กล่าวไว้ในรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ แม้ในทุติยฌานมรรคจิตเป็นต้น ก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ เป็นต้น

อนึ่ง ความไม่มีแห่งกรุณาและมุทิตา ความมีวิรตีเจตสิกแน่นอน [ประกอบได้แน่นอนและพร้อมกัน] และความพ้นไปจากโลก[ด้วยการบรรลุตามลำดับวิสุทธิ] เป็นความต่างกันในที่นี้

โดยประการดังนี้ โปรดทราบเจตสิกที่ประกอบในกุศลจิตก่อน”

[กรุณาและมุทิตารับเอาสัตวบัญญัติเป็นอารมณ์ โดยกรุณามีสภาพสงสารสัตว์ที่ได้รับความทุกข์ มุทิตามีสภาพยินดีต่อสัตว์ที่ได้รับความสุข ส่วนโลกุตตรจิตรับเอาพระนิพพานซึ่งมีปรมัตถธรรมเป็นอารมณ์ ดังนั้น กรุณาและมุทิตาจึงไม่เกิดในโลกุตตรจิต เพราะมีอารมณ์ต่างกัน

อนึ่ง โลกุตตรจิตย่อมเกิดขึ้นเมื่ออริยมรรคมีองค์ ๘ บริบูรณ์เท่านั้น และวิรติเจตสิก ๓ ก็นับเข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘ ดังนั้น วิรติเจตสิก ๓ จึงประกอบร่วมกันเสมอในโลกุตตรจิต

ในโลกุตตรจิตมีวิรตีเจตสิกประกอบร่วม ไม่มีอัปปมัญญา ดังนั้น ในโลกุตตรจิตดวงที่ ๑ จึงมีเจตสิกประกอบร่วม ๓๖ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปปมัญญา ๒)]

เจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิต

อกุสลา ปน เจตสิกา ภูมิโต เอกวิธา กามาวจราเยว, เตสุ โลภมูลปฐมากุสลจิตฺต-

สมฺปยุตฺตา ตาว นิยตา สรูเปนาคตา ปนฺนรส, เยวาปนกา นิยตา จตฺตาโรติ เอกูนวีสติ โหนฺติ. อนิยตา ฉ เยวาปนกาติ สพฺเพ ปญฺจวีสติ โหนฺติ เสยฺยถิทํ. ผสฺโส โสมนสฺสเวทนา สญฺญา เจตนา วิตกฺโก วิจาโร ปีติ จิตฺตสฺเสกคฺคตา วีริยํ ชีวิตํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปํ โลโภ โมโห มิจฺฉาทิฏฺฐีติ อิเม สรูเปนาคตา ปนฺนรส, ฉนฺโท อธิโมกฺโข อุทฺธจฺจํ มนสิกาโรติ อิเม จตฺตาโร นิยตเยวาปนกา. อิเม ปน ปฏิปาฏิยา ทสสุ จิตฺเตสุ นิยตา โหนฺติ. มาโน อิสฺสา มจฺฉริยํ กุกฺกจฺจํ ถินมิทฺธนฺติ อิเม ฉเยว อนิยตเยวาปนกา.

“อกุศลเจตสิกมีอย่างเดียวโดยภูมิ เป็นกามาวจรอย่างเดียว

ในบรรดาเจตสิกเหล่านั้น เจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิตดวงที่ ๑ อันมีโลภะเป็นมูล [โลภมูลจิตดวงที่ ๑] มี ๑๕ ดวงแน่นอน แสดงไว้โดยระบุชื่อ และเยวาปนกเจตสิกที่เกิดแน่นอน ๔ ดวง รวมเป็น ๑๙ ดวง พร้อมด้วยเยวาปนกเจตสิกที่เกิดไม่แน่นอน ๖ ดวง [มานะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ถีนะ และมิทธะ] ทั้งหมดจึงรวมเป็น ๒๕ ดวง คือ ผัสสะ โสมนัสเวทนา สัญญา เจตนา วิตก วิจาร ปีติ จิตเตกัคคตา วิริยะ ชีวิตินทรีย์ อหิริกะ อโนตตัปปะ โลภะ โมหะ และมิจฉาทิฏฐิ เจตสิก ๑๕ ดวงนี้แสดงไว้โดยระบุชื่อ

เจตสิก ๔ ดวงนี้ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุทธัจจะ และมนสิการ เป็นเยวาปนกเจตสิกที่เกิดแน่นอน เจตสิกเหล่านี้เกิดแน่นอนในจิต ๑๐ ดวงตามลำดับ [มนสิการและอุทธัจจะเกิดแน่นอนในอกุศลจิต ๑๒]

เจตสิก ๖ ดวงนี้ คือ มานะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ถีนะ และมิทธะ เป็นเยวาปนกเจตสิกที่เกิดไม่แน่นอน [อนิยตโยคีเจตสิก]”

๘๒. เอวํ เยวาปนา สพฺเพ นิยตานิยตา ทส
นิทฺทิฏฺฐา ปาปจิตฺเตสุ หตปาเปน ตาทินา.

“เยวาปนกเจตสิก ๑๐ ดวงทั้งหมดที่เกิดแน่นอนและไม่แน่นอน พระชินเจ้าผู้คงที่ทำลายบาปแล้ว ทรงแสดงไว้ในอกุศลจิตอย่างนี้”

ตตฺถ ผสฺโสติ อกุสลจิตฺตสหชาโต ผสฺโส. เอส นโย เสเสสุปิ.

“ในอกุศลเจตสิกนั้น ผัสสะ คือ ผัสสะเจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิต
แม้เจตสิกอื่นก็มีนัยเดียวกัน”

น หิรียตีติ อหิริโก. อหิริกสฺส ภาโว อหิริกํ. กายทุจฺจริตาทีหิ โอตฺตปฺปตีติ โอตฺตปฺปี. น โอตฺตปฺปี อโนตฺตปฺปี.

“คำว่า **อหิริกะ** คือ ผู้ไม่ละอาย

อหิริกะ คือ ภาวะของผู้ไม่ละอาย

คำว่า **โอตตัปปะ** คือ สภาวะสะดุ้งกลัว[ผลของ]กายทุจริตเป็นต้น

อโนตตัปปะ คือ สภาวะไม่สะดุ้งกลัว”

[คำว่า อหิริกสฺส ภาโว อหิริกํ (อหิริกะ คือ ภาวะของผู้ไม่ละอาย) แสดงนัยทางภาษา ๓ ประการ คือ

๑. คำว่า อหิริก มีศัพท์เดิมว่า อหิริกภาว ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ ตามหลักภาษาเรียกว่า อุตตรโลปสมาส คือ สมาสลบบทท้าย

๒. คำว่า อหิริก มีศัพท์เดิมว่า อหิริกตฺต ลง ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต แล้วลบ ตฺต ปัจจัย ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (ลบตัทธิตปัจจัย)

๓. คำนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ภาวประธาน คือ มีกิริยาเป็นประธาน กล่าวคือ ระบุกิริยาเป็นหลักโดยมีศัพท์เดิมว่า อหิริก (ผู้ไม่ละอาย) แต่มุ่งให้หมายถึงภาวะของผู้ไม่ละอาย]

ตตฺถ กายทุจฺจริตาทีหิ อชิคุจฺฉนลกฺขณํ อลชฺชาลกฺขณํ วา อหิริกํ, อโนตฺตปฺปํ เตเหว อสารชฺชนลกฺขณํ, อนุตฺตาสลกฺขณํ วา.

“ในเรื่องนั้น อหิริกะมีสภาพไม่รังเกียจกายทุจริตเป็นต้น หรือมีสภาพไม่ละอาย ส่วนอโนตตัปปะมีสภาพไม่หวาดหวั่นต่อ[ผลของ]ทุจริต หรือมีสภาพไม่สะดุ้งกลัว”

ลุพฺภนฺติ เตน, สยํ วา ลุพฺภติ, ลุพฺภนมตฺตเมว วา ตนฺติ โลโภ.

“**โลภะ** คือ สภาวะทำให้อยากได้

อีกนัยหนึ่ง **โลภะ** คือ สภาวะอยากได้

อีกนัยหนึ่ง **โลภะ** คือ ความอยากได้นั่นเอง”

[คำว่า **โลภ** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้อยากได้ = ลุพฺภนฺติ เตนาติ โลโภ (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะอยากได้ = ลุพฺภตีติ โลโภ (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความอยากได้ = ลุพฺภนํ โลโภ (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

โส อารมฺมณคหณลกฺขโณ มกฺกฏาเลโป วิย, อภิสงฺครโส ตตฺตกปาเล ปกฺขิตฺตมํส-เปสิ วิย, อปริจฺจาคปจฺจุปฏฺฐาโน เตลญฺชนราโค วิย, สโยชนิเยสุ ธมฺเมสุ อสฺสาททสฺสนปทฏฺ-ฐาโน.

“โลภะ มีสภาพยึดเอาอารมณ์ เหมือนลิงติดตัง
มีหน้าที่ติดแน่น[ในอารมณ์] เหมือนชิ้นเนื้อที่วางไว้บนกระเบื้องร้อน
มีการไม่ยอมปล่อย[อารมณ์]เป็นเครื่องปรากฏ เหมือนการติดย้อมของยาทา
ขอบตาที่ชโลมด้วยน้ำมัน
มีการเห็นสุขในธรรมที่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์เป็นเหตุใกล้”

มุยฺหนฺติ เตน, สยํ วา มุยฺหติ, มุยฺหนมตฺตเมว วา ตนฺติ โมโห.
“**โมหะ** คือ สภาวะทำให้หลง
อีกนัยหนึ่ง **โมหะ** คือ สภาวะหลง
อีกนัยหนึ่ง **โมหะ** คือ ความหลงนั่นเอง”

[คำว่า **โมห** มีความหมาย ๓ ประการ คือ
- สภาวะทำให้หลง = มุยฺหนฺติ เตนาติ โมโห (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะหลง = มุยฺหตีติ โมโห (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความหลง = มุยฺหนํ โมโห (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

โส จิตฺตสฺส อนฺธภาวลกฺขโณ อญฺญาณลกฺขโณ วา, อสมฺปฏิเวธรโส อารมฺมณ-สภาวจฺฉาทนรโส วา, อนฺธการปจฺจุปฏฺฐาโน, อโยนิโสมนสิการปทฏฺฐาโน.

“โมหะ มีสภาพเป็นความมืดบอดแห่งจิตหรือมีสภาพเป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญา
มีหน้าที่ไม่แทงตลอดโดยชอบ หรือมีหน้าที่ปิดบังสภาพของอารมณ์

มีการกระทำให้มืดบอดเป็นเครื่องปรากฏ
มีความไม่ใส่ใจโดยแยบคายเป็นเหตุใกล้”

มิจฺฉา ปสฺสนฺติ ตาย, สยํ วา มิจฺฉา ปสฺสติ, มิจฺฉาทสฺสนมตฺตเมว วา เอสาติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ.

“**มิจฉาทิฏฐิ** คือ สภาวะทำให้เห็นผิด
อีกนัยหนึ่ง **มิจฉาทิฏฐิ** คือ สภาวะเห็นผิด
อีกนัยหนึ่ง **มิจฉาทิฏฐิ** คือ ความเห็นผิด”

[คำว่า **มิจฺฉาทิฏฺฐิ** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้เห็นผิด = มิจฺฉา ปสฺสนฺติ ตายาติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ (ลง ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะเห็นผิด = มิจฺฉา ปสฺสตีติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ (ลง ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความเห็นผิด = มิจฺฉา ทสฺสนํ มิจฺฉาทิฏฺฐิ (ลง ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

สา อโยนิโสอภินิเวสลกฺขณา, ปรามาสรสา, มิจฺฉาภินิเวสปจฺจุปฏฺฐานา, อริยานํ อทสฺสนกามตาทิปทฏฺฐานา.

“มิจฉาทิฏฐิ มีสภาพไม่ใส่ใจโดยแยบคาย
มีหน้าที่ยึดมั่น
มีความใส่ใจผิดเป็นเครื่องปรากฏ
มีความไม่ต้องการเห็นพระอริยะเป็นต้นเป็นเหตุใกล้”

อุทฺธตภาโว อุทฺธจฺจํ. ตํ อวูปสมลกฺขณํ วาตาภิฆาตจลชลํ วิย, อนวฏฺฐานรสํ วาตาภิฆาตจลธชปฏากา วิย, ภนฺตตฺตปจฺจุปฏฺฐานํ ปาสาณาภิฆาตสมุทฺธตภสฺมํ วิย, อโยนิโสมนสิการปทฏฺฐานนฺ.

“**อุทธัจจะ** คือ ภาวะของผู้ซัดส่าย
อุทธัจจะ มีสภาพไม่สงบ เหมือนน้ำกระเพื่อมด้วยแรงลม
มีหน้าที่ไม่หยุดนิ่ง เหมือนธงชัยและธงแผ่นผ้าที่โบกสะบัดเพราะ

ลมพัด

มีความเป็นเหตุทำให้จิตไม่สงบเป็นเครื่องปรากฏ เหมือนขี้เถ้าลอยขึ้นเพราะถูกหินกระทบ

มีความไม่ใส่ใจโดยแยบคายเป็นเหตุใกล้”

มญฺญตีติ มาโน. โส อุณฺณติลกฺขโณ, สมฺปคฺคหณรโส, เกตุกมฺยตาปจฺจุปฏฺฐาโน, ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตโลภปทฏฺฐาโน.

“**มานะ** คือ สภาวะถือตัว

มานะ มีสภาพเย่อหยิ่งลำพอง

มีหน้าที่ยกตน

มีความต้องการโดดเด่นเป็นเครื่องปรากฏ

มีโลภะที่ไม่ประกอบกับทิฏฐิเป็นเหตุใกล้”

อิสฺสตีติ อิสฺสา. สา ปรสมฺปตฺตีนํ อุสูยนลกฺขณา, ตตฺเถว อนภิรติรสา, ตโต วิมุขภาว-ปจฺจุปฏฺฐานา, ปรสมฺปตฺติปทฏฺฐานา.

“ **อิสสา** คือ สภาวะริษยา

อิสสา มีสภาพริษยาสมบัติของผู้อื่น

มีหน้าที่ไม่พอใจในสมบัติของผู้อื่น

มีความเบือนหน้าหนีจากสมบัติของผู้อื่นเป็นเครื่องปรากฏ

มีสมบัติของผู้อื่นเป็นเหตุใกล้”

มจฺฉรภาโว มจฺฉริยํ. ตํ อตฺตโน สมฺปตฺตีนํ นิคูหณลกฺขณํ, ตาสํเยว ปเรหิ สาธารณ-ภาวอกฺขมนรสํ, สงฺโกจนปจฺจุปฏฺฐานํ, อตฺตสมฺปตฺติปทฏฺฐานํ.

“**มัจฉริยะ** คือ ภาวะของคนตระหนี่

มัจฉริยะ มีสภาพปิดบังสมบัติ[คือคุณสมบัติหรือทรัพย์สมบัติ]ของตน

มีหน้าที่ทนไม่ได้ต่อการที่สมบัติเหล่านั้นเกี่ยวข้องกับคนอื่น

มีความไม่เผื่อแผ่เป็นเครื่องปรากฏ

มีสมบัติของตนเป็นเหตุใกล้”

กุจฺฉิตํ กตํ กุกตํ, ตสฺส ภาโว กุกฺกุจฺจํ. ตํ ปจฺฉานุตาปลกฺขณํ, กตากตานุโสจนรสํ, วิปฺปฏิสารปจฺจุปฏฺฐานํ กตากตปทฏฺฐานนฺ.

“คำว่า **กุกตะ** คือ กรรมที่น่ารังเกียจ

กุกกุจจะ คือ ความเป็นกรรมที่น่ารังเกียจ

กุกกุจจะ มีสภาพเดือดร้อนในภายหลัง

มีหน้าที่เศร้าโศกถึงทุจริตที่ทำแล้วและสุจริตที่ยังไม่ได้ทำ

มีความเดือดร้อนใจเป็นเครื่องปรากฏ

มีทุจริตที่ทำแล้วและสุจริตที่ยังไม่ได้ทำเป็นเหตุใกล้”

ถินตา ถินํ. มิทฺธตา มิทฺธํ. อนุสฺสาหนสํสีทนตา อสตฺติวิฆาโต จาติ อตฺโถ. ถินญฺจ มิทฺธญฺจ ถินมิทฺธํ. ตตฺถ ถินํ อนุสฺสาหนลกฺขณํ, วีริยวิโนทนรสํ, สํสีทนภาวปจฺจุปฏฺฐานนฺ. มิทฺธํ อกมฺมญฺญตาลกฺขณนฺ, โอนหนรสนฺ, ลีนตาปจฺจุปฏฺฐานนฺ, อุภยมฺปิ อโยนิโสมนสิการปทฏฺฐานนฺ. เสสา กุสเล วุตฺตนเยน เวทิตพฺพา.

“**ถีนะ** คือ ความท้อถอย

มิทธะ คือ ความเซื่องซึม หมายความว่า ความถดถอยที่เป็นความไม่ขวนขวายและความเบียดเบียน[จิต]ที่ไร้ความสามารถ

ถีนมิทธะ คือ ความท้อถอยและความเซื่องซึม

ถีนะ มีสภาพไม่ขวนขวาย

มีหน้าที่ละความเพียร

มีความถดถอยเป็นเครื่องปรากฏ

มิทธะมีสภาพไม่เหมาะสมในกิริยา

มีหน้าที่ห้าม[ลำดับวิถีจิตทางปัญจทวารและมโนทวารให้สู่ภวังค์]

มีความหดหู่เป็นเครื่องปรากฏ

เจตสิกทั้งสองดวงนั้นมีความไม่ใส่ใจโดยแยบคายเป็นเหตุใกล้

โปรดทราบเจตสิกอื่นตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในกุศลเจตสิก”

เอตฺถ ปน วิตกฺกวีริยสมาธีนํ มิจฺฉาสงฺกปฺปมิจฺฉาวายามมิจฺฉาสมาธโย วิเสสกา.

“อนึ่ง ชื่อว่า มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ และมิจฉาสมาธิ แห่งวิตก วิริยะ และสมาธิเป็นข้อต่างกัน[จากกุศลเจตสิก]ในที่นี้

อิติ อิเม เอกูนวีสติ เจตสิกา ปจฺมากุสลจิตฺเตน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺตีติ เวทิตพฺพา. ยถา จ ปจฺเมน, เอวํ ทุติเยนาปิ. สสงฺขารภาโว เจตฺถ ถินมิทฺธสฺส อนิยตภาโว จ วิเสโส. ตติเยน ปจฺเม วุตฺเตสุ จเปตฺวา ทิฏฺฐึ เสสา อฏฺจารส เวทิตพฺพา. มาโน ปเนตฺถ อนิยโต โหติ. ทิฏฺจิยา สห น อุปฺปชฺชตีติ. จตุตฺถเถน ทุติเย วุตฺเตสุ จเปตฺวา ทิฏฺฐึ อวเสสา เวทิตพฺพา. เอตฺถาปิ จ มาโน อนิยโต โหติ. ปญฺจเมน ปจฺเม วุตฺเตสุ จเปตฺวา ปีตึ อวเสสา สมฺปโยคํ คจฺฉนฺตีติ. โสมนสฺสฏฺจาเน ปเนตฺถ อุเปกฺขา ปวิฏฺจา. ฉฏฺเจนาปิ ปญฺจเม วุตฺตสทิสา เอว. สสงฺขารตา ถินมิทฺธสฺส นิยตภาโว จ วิเสโส. สตฺตเมน ปญฺจเม วุตฺเตสุ จเปตฺวา ทิฏฺฐึ อวเสสา เวทิตพฺพา. มาโน ปเนตฺถ อนิยโต. อฏฺจเมน ฉฏฺเจ วุตฺเตสุ จเปตฺวา ทิฏฺฐึ อวเสสา เวทิตพฺพา. เอตฺถาปิ มาโน อนิยโต โหติ. เอวํ โลภมูลเจตสิกา เวทิตพฺพา.

เจตสิกที่ประกอบในโลภมูลจิต

โดยประการดังนี้ เจตสิก ๑๙ ดวงนี้ย่อมถึงการประกอบในอกุศลจิตดวงที่ ๑

เจตสิกเหล่านี้ย่อมถึงการประกอบในอกุศลจิตดวงที่ ๑ ฉันใด ย่อมถึงการประกอบในอกุศลจิตดวงที่ ๒ ฉันนั้น ความเป็นสสังขาริกและความไม่แน่นอนแห่งถีนมิทธะ เป็นความต่างกันในจิตดวงที่ ๒ นี้ [มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง]

เจตสิก ๑๘ ดวง เว้นทิฏฐิ ที่กล่าวไว้แล้วในจิตดวงที่ ๑ ย่อมถึงการประกอบในจิตดวงที่ ๓ แต่ในจิตดวงนี้ มานะเป็นธรรมไม่แน่นอน ไม่ประกอบกับทิฏฐิ [มีเจตสิกประกอบ ๑๙ ดวง]

เจตสิก [๒๐ ดวง] เว้นทิฏฐิ ที่กล่าวไว้แล้วในจิตดวงที่ ๒ ย่อมถึงการประกอบในจิตดวงที่ ๔ มานะเป็นธรรมไม่แน่นอนแม้ในจิตดวงนี้ [มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง]

เจตสิก [๑๘ ดวง] เว้นปีติ ที่กล่าวไว้แล้วในจิตดวงที่ ๑ ย่อมถึงการประกอบในจิตดวงที่ ๕ อุเบกขาเข้าแทนที่โสมนัสในจิตดวงนี้ [มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง]

เจตสิก [๑๘ ดวง] ที่เหมือนกับข้อที่กล่าวไว้แล้วในจิตดวงที่ ๕ ย่อมถึงการประกอบในจิตดวงที่ ๖ ความเป็นสสังขาริก และความไม่แน่นอนแห่งถีนมิทธะ เป็นความต่างกัน [มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง]

เจตสิก [๑๗ ดวง] เว้นทิฏฐิ ที่กล่าวไว้แล้วในจิตดวงที่ ๕ ย่อมถึงการประกอบในจิตดวงที่ ๗ มานะเป็นธรรมไม่แน่นอนในจิตดวงนี้ [มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง]

เจตสิก [๑๙ ดวง] เว้นทิฏฐิ ที่กล่าวมาแล้วในจิตดวงที่ ๖ ย่อมถึงการประกอบในจิตดวงที่ ๘ มานะเป็นธรรมไม่แน่นอนแม้ในจิตดวงนี้ [มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง]

โดยประการดังนี้ โปรดทราบโลภมูลเจตสิก”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ทิฏฐิและมานะไม่เกิดร่วมกันในจิตดวงเดียว เหมือนไกรสรราชสีห์ ๒ ตัว ไม่อยู่ร่วมกันในถ้ำเดียวกัน เพราะทิฏฐิเกิดขึ้นโดยอาศัยตน มานะก็เกิดขึ้นโดยอาศัยตน โดยทิฏฐิเป็นความเห็นผิดในตนว่ามีเรา ของเรา ส่วนมานะเป็นความทะนงตนว่า เราดีกว่าผู้อื่น]

เจตสิกที่ประกอบในโทสมูลจิต

โทมนสฺสสหคเตสุ ปฏิฆสมฺปยุตฺเตสุ โทสมูเลสุ ทฺวีสุ ปจฺเมน อสงฺขาริเกน สมฺปยุตฺตา นิยตา สรูเปนาคตา เตรส. เสยฺยถิทํ. ผสฺโส โทมนสฺสเวทนา สญฺญา เจตนา จิตฺเตกคฺคตา วิตกฺโก วิจาโร วีริยํ ชีวิตํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปํ โทโส โมโห เจติ อิเม เตรส ธมฺมา ฉนฺทาทีหิ จตูหิ นิยตเยวาปนเกหิ สตฺตรส โหนฺติ อิสฺสามจฺฉริยกุกฺกุจฺเจสุ อนิยเตสุ ตีสุ เอเกน สห อฏฺฐารส โหนฺติ. เอเตปิ ตโย น เอกโต อุปฺปชฺชนฺติ.

“ในบรรดาโทสมูลจิต ๒ ที่เกิดร่วมกับโทมนัส ประกอบกับปฏิฆะ เจตสิกที่ประกอบในจิตดวงที่ ๑ อันเป็นอสังขาริก มี ๑๓ ดวงเสมอ ตรัสไว้โดยระบุชื่อ คือ เจตสิก ๑๓ ดวง อันได้แก่ ผัสสะ โทมนัสเวทนา สัญญา เจตนา จิตเตกัคคตา วิตก วิจาร วิริยะ ชีวิตินทรีย์ อหิริกะ อโนตตัปปะ โทสะ และโมหะ กับเยวาปนกเจตสิกอันประกอบแน่นอน ๔ ดวงมีฉันทะเป็นต้น รวมเป็น ๑๗ ดวง ประกอบด้วยเจตสิกดวงหนึ่งในอนิยตโยคีเจตสิก ๓ ดวง คือ อิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ ที่ไม่เกิดพร้อมกัน รวมเป็น ๑๘ ดวง”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า เจตสิกทั้ง ๓ คือ อิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ ไม่เกิดร่วมกันเพราะมีอารมณ์ต่างกัน กล่าวคือ อิสสารับเอาสมบัติของผู้อื่นเป็นอารมณ์ มัจฉริยะรับเอาความไม่เสมอกับคนอื่นในสมบัติของตนเป็นอารมณ์ ส่วนกุกกุจจะรับเอาทุจริตที่ได้กระทำแล้วหรือสุจริตที่ยังมิได้กระทำเป็นอารมณ์]

ตตฺถ ทุฏฺฐุ มโนติ ทุมโน. ทุมนสฺส ภาโว โทมนสฺสํ. โทมนสฺสเวทนาเยตํ อธิวจนํ. ตํ อนิฏฺฐารมฺมณานุภวนลกฺขณํ, อนิฏฺฐาการสมฺโภครสํ, เจตสิกาพาธปจฺจุปฏฺฐานํ, เอกนฺเตเนว หทยวตฺถุปทฏฺฐานํ.

“ในพากย์นั้น คำว่า **ทุมนะ** คือ จิตไม่ดี
คำว่า **โทมนัสสะ** คือ ภาวะแห่งจิตไม่ดี คำนี้เป็นชื่อของโทมนัสเวทนา
โทมนัส มีสภาพเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา
มีหน้าที่เสวยอารมณ์โดยอาการไม่ปรารถนา
มีความไม่สบายทางใจเป็นเครื่องปรากฏ
มีหทัยวัตถุเป็นเหตุใกล้แน่นอน”

[ทุกฉบับมีรูปต่อจากคำว่า โทมนสฺสเวทนาเยตํ อธิวจนํ (คำนี้เป็นชื่อของโทมนัสเวทนา) ว่า เตน สหคตํ โทมนสฺสสหคตํ (คำว่า โทมนัสสสหคตะ คือ จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัส) แต่ผู้แปลคิดว่าไม่จำเป็นต้องมีประโยคนี้ จึงตัดออกเสีย]

ทุสฺสนฺติ เตน, สยํ วา ทุสฺสติ, ทุสฺสนมตฺตเมว วา ตนฺติ โทโส.

“**โทสะ** คือ สภาวะทำให้ประทุษร้าย
อีกนัยหนึ่ง **โทสะ** คือ สภาวะประทุษร้าย
อีกนัยหนึ่ง **โทสะ** คือ ความประทุษร้าย”

[คำว่า **โทส** มีความหมาย ๓ ประการ คือ
- สภาวะทำให้ประทุษร้าย = ทุสฺสนฺติ เตนาติ โทโส (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะประทุษร้าย = ทุสฺสตีติ โทโส (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ความประทุษร้าย = ทุสฺสนำ โทโส (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

โส จณฺฑิกฺกลกฺขโณ ปหตาสีวิโส วิย, วิสปฺปนรโส วิสนิปาโต วิย, อตฺตโน นิสฺสย-ทหนรโส วา ทาวคฺคิ วิย, ทุสฺสนปจฺจุปฏฺฐาโน ลทฺโธกาโส วิย สปตฺโต, อาฆาตวตฺถุปทฏฺฐาโน. อวเสสา เหฏฺฐา วุตฺตปฺปการาว. อิติ อิเม สตฺตรส วา อฏฺฐารสา วา นวเมน สมฺปโยคำ คจฺฉนฺตีติ เวทิตพฺพา. ยถา จ นวเมน, เอวำ ทสเมนาปิ. สสงฺขารตา ปเนตฺถ ถินมิทฺธสมฺภโว จ วิเสโส.

“โทสะ มีสภาพดุร้าย เหมือนอสรพิษถูกตี
มีหน้าที่ดำเนินไปอย่างน่าตำหนิ เหมือนการแผ่ซ่านไปของยาพิษ หรือ
มีหน้าที่เผาที่อาศัยของตน เหมือนไฟป่า
มีความประทุษร้าย[กายและใจ]เป็นเครื่องปรากฏ เหมือนศัตรูที่ได้รับโอกาส
มีอาฆาตวัตถุ (เหตุแห่งความผูกโกรธ ๑๐ ประการ) เป็นเหตุใกล้
ธรรมที่เหลือ ข้าพเจ้าได้กล่าวประเภทไว้แล้วในหนก่อน

โดยประการดังนี้ เจตสิก ๑๗ ดวงหรือ ๑๘ ดวงนี้ย่อมถึงการประกอบในจิตดวงที่ ๙ [คือ ประกอบแน่นอน ๑๗ ดวง ไม่แน่นอน ๓ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง]

อนึ่ง เจตสิกเหล่านี้ย่อมถึงการประกอบในจิตดวงที่ ๙ ฉันใด ย่อมถึงการประกอบในจิตดวงที่ ๑๐ ฉันนั้น ความเป็นสสังขารและความเป็นถีนมิทธะ เป็นความต่างกันในจิตดวงที่ ๑๐ นี้ [มีเจตสิกประกอบแน่นอน ๑๗ ดวง ไม่แน่นอน ๕ ดวง]”

[เจตสิก ๒๐ ดวงประกอบในโทสมูลจิตดวงที่ ๑ คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) โม-จตุกกะ ๔ โทจตุกกะ ๔ ในบรรดาเจตสิก ๒๐ ดวงเหล่านี้ อิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ ประกอบในบางคราวและไม่ประกอบพร้อมกัน ในจิตดวงนี้จึงมีนิยตโยคีเจตสิกประกอบได้ ๑๗ ดวง เมื่อประกอบร่วมกับอิสสาเป็นต้นดวงใดดวงหนึ่ง ก็มีเจตสิกประกอบได้ ๑๘ ดวง]

เจตสิกที่ประกอบในโมหมูลจิต

ทฺวีสุ ปน โมหมูเลสุ วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺเตน เอกาทสเมน สมฺปยุตฺตา ตาว ผสฺโส

อุเปกฺขาเวทนา สญฺญา เจตนา วิตกฺโก วิจาโร วีริยํ ชีวิตํ จิตฺตฏฺฐิติ อหิริกํ อโนตฺตปฺปํ โมโห วิจิกิจฺฉาติ สรูเปนาคตา เตรส. อุทฺธจฺจํ มนสิกาโรติ เทฺว เยวาปนกา นิยตา. เตหิ สทฺธึ ปนฺนรส โหนฺติ.

“ในโมหมูลจิต ๒ ดวง ลำดับแรก เจตสิกที่ประกอบในจิตดวงที่ ๑๑ อันเกิดร่วมกับวิจิกิจฉา มี ๑๓ ดวง ตรัสไว้โดยระบุชื่อว่า ผัสสะ อุเบกข เวทนา สัญญา เจตนา วิตก วิจาร วิริยะ ชีวิตินทรีย์ จิตตัฏฐิติ (เอกัคคตา) อหิริกะ อโนตตัปปะ โมหะ และวิจิกิจฉา พร้อมด้วยเยวาปนกเจตสิกแน่นอน ๒ ดวง คือ อุทธัจจะ และมนสิการ รวมเป็น ๑๕ ดวง”

ตตฺถ ปวตฺตฏฺฐิติมตฺตา เอกคฺคตา.

“เอกัคคตาในจิตที่ประกอบกับวิจิกิจฉานั้น เป็นเพียงความตั้งอยู่คือการดำเนินไป [ของจิต]”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า เอกัคคตาที่ประกอบในวิจิกิจฉาสหคตจิต เหมือนการตั้งอยู่ชั่วขณะของเปลวไฟในที่ปราศจากลม ไม่จัดเป็นสมาธิมรรคและสมาธิพละเป็นต้น เพราะไม่มีอธิโมกข์]

วิคตา จิกิจฺฉาติ วิจิกิจฺฉา. สภาวํ วิจินนฺโต เอตาย กิจฺฉติ กิลมตีติ วิจิกิจฺฉา.

“**วิจิกิจฉา** คือ สภาวะปราศจากการแก้ไข

อีกนัยหนึ่ง **วิจิกิจฉา** คือ สภาวะที่ทำให้ผู้ใคร่ครวญสภาวธรรมลำบากใจ”

[คำว่า **วิจิกิจฺฉา** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะรักษาด้วยปัญญาไม่ได้ = วิคตา จิกิจฺฉา เอตายาติ วิจิกิจฺฉา (วิ ศัพท์ + จิกิจฺฉา ศัพท์ปัญจมีตัปปุริสสมาส)

- สภาวะทำให้ผู้ใคร่ครวญสภาวธรรมลำบากใจ = วิจินํ กิจฺฉา วิจิกิจฺฉา (วิจิน ศัพท์ + กิจฺฉา ศัพท์ ทุติยาตัปปุริสสมาส)]

สา สํสยลกฺขณา, กมฺปนรสา, อนิจฺฉยปจฺจุปฏฺฐานา, อโยนิโสมนสิการปทฏฺฐานา. เสสา วุตฺตนยา เอว.

“วิจิกิจฉา มีสภาพสงสัย
มีหน้าที่หวั่นไหว[ในอารมณ์]
มีการตัดสินไม่ได้เป็นผล
มีความไม่ใส่ใจโดยแยบคายเป็นเหตุใกล้
ข้อความที่เหลือ มีนัยที่กล่าวไว้แล้ว”

ทฺวาทสเมน อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺเตน สมฺปยุตฺตา สรูเปนาคตา วิจิกิจฺฉาสหคเต วุตฺเตสุ วิจิกิจฺฉาหีนา อุทฺธจฺจํ สรูเปน อาคตํ. ตสฺมา เตรเสว โหนฺติ. วิจิกิจฺฉาย อภาเวน ปเนตฺถ อธิโมกฺโข อุปฺปชฺชติ. เตน สทฺธึ จุทฺทส โหนฺติ. อธิโมกฺขสมฺภวโต สมาธิ พลวา โหติ. อธิโมกฺขมนสิการา เทฺว เยวาปนกา. เตหิ สห ปนฺนรเสว โหนฺติ. เอวํ ตาว อกุสลเจตสิกา เวทิตพฺพา.

“เจตสิกที่ประกอบในจิตดวงที่ ๑๒ อันเกิดร่วมกับอุทธัจจะ ตรัสไว้โดยระบุชื่อ คือ เจตสิกในบรรดาเจตสิกที่กล่าวแล้วในจิตที่ประกอบกับวิจิกิจฉา เว้นวิจิกิจฉา และอุทธัจจะ ตรัสไว้โดยระบุชื่อ ดังนั้น จึงรวมเป็น ๑๓ ดวง อธิโมกข์ย่อมเกิดขึ้นในจิตดวงนี้ เพราะไม่มีวิจิกิจฉา จึงรวมเป็น ๑๔ ดวงพร้อมทั้งอธิโมกข์นั้น สมาธิ (เอกัคคตา) ย่อมมีกำลัง เพราะมีอธิโมกข์ เยวาปนกเจตสิกมี ๒ ดวง คือ อธิโมกข์ และมนสิการ จึงรวมเป็น ๑๕ ดวงพร้อมด้วยอธิโมกข์และมนสิการ

โดยประการดังนี้ โปรดทราบอกุศลเจตสิกก่อน”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า เอกัคคตาในอุทธัจจสหคตจิตได้รับสหายคืออธิโมกข์ จึงมีกำลังจัดเป็นสมาธิมรรคและสมาธิพละเป็นต้น เหมือนบุรุษที่ได้รับการสนับสนุนจากมิตรเกื้อกูล]

อัพยากตเจตสิก

อิทานิ อพฺยากตา วุจฺจนฺติ. อพฺยากตา ปน ทุวิธา วิปากกิริยเภทโต. ตตฺถ วิปากา กุสลา วิย ภูมิวเสน จตุพฺพิธา กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ โลกุตฺตรญฺเจติ. ตตฺถ กามาวจรวิปากา สเหตุกาเหตุกวเสน ทุวิธา.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวอัพยากตเจตสิก

อัพยากตเจตสิกมี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นวิปากเจตสิกและกิริยาเจตสิก

วิปากเจตสิกมี ๔ อย่าง โดยจำแนกตามภูมิเหมือนกุศลเจตสิก คือ กามาวจรวิปากเจตสิก รูปาวจรวิปากเจตสิก อรูปาวจรวิปากเจตสิก และโลกุตตรวิปากเจตสิก

กามาวจรวิปากเจตสิกมี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นสเหตุกะ (มีเหตุ) และอเหตุกะ (ไม่มีเหตุ)"

เจตสิกที่ประกอบในกามาวจรวิปากจิต

ตตฺถ สเหตุกวิปากสมฺปยุตฺตา สเหตุกา. เต สเหตุกกามาวจรกุสลสมฺปยุตฺตสทิสา. ยา ปน กรุณามุทิตา อนิยตา, ตา สตฺตารมฺมณตฺตา วิปาเกสุ นุปฺปชฺชนฺติ กามาวจรวิปากานํ เอกนฺตปริตฺตารมฺมณตฺตา. วิรติโย ปเนตฺถ เอกนฺตกุสลตฺตา น ลพฺภนฺติ. วิภงฺเค "ปญฺจ สิกฺขาปทา กุสลาเยวา"ติ [๕] หิ วุตฺตํ. เอวํ กามาวจรสเหตุกวิปากเจตสิกา เวทิตพฺพา.

"ในบรรดาเจตสิกเหล่านั้น **สเหตุกวิปากเจตสิก** คือ เจตสิกที่ประกอบในวิปากจิตที่มีเหตุ

วิปากเจตสิกเหล่านั้นเหมือนกับเจตสิกที่ประกอบในกามาวจรกุศลจิตที่มีเหตุ

อนึ่ง กรุณาและมุทิตาที่เกิดไม่แน่นอน ย่อมไม่เกิดในมหาวิปากจิต เพราะอัปปมัญญามีเหล่าสัตว์เป็นอารมณ์ แต่กามาวจรวิปากจิตมีกามอารมณ์เป็นอารมณ์แน่นอน

วิรตีย่อมไม่เกิดขึ้นในกามาวจรวิปากจิต เพราะเป็นกุศลแน่นอน สมจริงดังพระพุทธวจนะในคัมภีร์วิภังค์ว่า 'สิกขาบท ๕ เป็นกุศลอย่างเดียว'

โดยประการดังนี้ โปรดทราบสเหตุกวิปากเจตสิกที่เป็นกามาวจร"

๘๓. เตตฺตึสาทิทฺวเย ธมฺมา ทฺวตฺตึเสว ตโต ปเร
พาตฺตึส ปญฺจเม ฉฏฺเฐ เอกตึส ตโต ปเร.

"เจตสิก ๓๓ ดวงย่อมมีในกามาวจรวิปากจิต ๒ ดวงแรก
เจตสิก ๓๒ ดวงย่อมมีในจิตถัดจากนั้น
เจตสิก ๓๒ ดวงย่อมมีในจิตดวงที่ ๕ และที่ ๖
ในจิตต่อไป [ดวงที่ ๗ และที่ ๘] มีเจตสิก ๓๑ ดวง"

[เจตสิก ๓๓ ดวงที่ประกอบในกามาวจรวิปากจิต ๒ ดวงแรก คือ อัญญสมานเจตสิก ๑ โสภณเจตสิก ๒๐ (เว้นวิรตี ๓ อัปปมัญญา ๒) ในกามาวจรวิปากจิตอื่นพึงทราบตามสมควร]

อเหตุกจิตฺตสมฺปยุตฺตา ปน อเหตุกา. เตสุ จกฺขุวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ตาว ผสฺโส อุเปกฺขาเวทนา สญฺญา เจตนา ชีวิตํ จิตฺตฏฺฐิตีติ สรูเปนาคตา ฉ, มนสิกาเรน จ สตฺต โหนฺติ. โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณสมฺปยุตฺตาปิ สตฺต สตฺเตว เจตสิกา. ตตฺถ กายวิญฺญาณสมฺปยุตฺเตสุ ปน อุเปกฺขาฐาเน สุขเวทนา ปวิฏฺฐา. สา กายิกสาตลกฺขณา, ปีณนรสา. เสสา วุตฺตนยา เอว.

“**อเหตุกวิปากเจตสิก** คือ [วิปาก]เจตสิกที่ประกอบในอเหตุกจิต

ในเจตสิกเหล่านั้น ลำดับแรก เจตสิกที่ประกอบในจักขุวิญญาณ ตรัสไว้ ๖ ดวง โดยระบุชื่อ คือ ผัสสะ อุเบกขาเวทนา สัญญา เจตนา ชีวิตินทรีย์ และจิตตัฏฐิติ (เอกัคคตา) และรวมเป็น ๗ พร้อมทั้งมนสิการ

เจตสิกที่ประกอบในโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ ก็มีอย่างละ ๗ ดวง

ในเจตสิกที่ประกอบในกายวิญญาณ สุขเวทนาเข้าแทนที่อุเบกขาเวทนา

สุขเวทนา มีสภาพสำราญทางกาย
มีหน้าที่อิ่มเอิบ

ข้อที่เหลือมีนัยที่กล่าวไว้แล้ว”

๘๔. อิฏฐารมฺมณโยคสฺมึ จกฺขุวิญฺญาณกาทิสุ
สติ กสฺมา อุเปกฺขาว วุตฺตา จตูสุ สตฺถุนา.

๘๕. อุปาทาย จ รูเปน อุปาทารูปเก ปน
สงฺฆฏฺฏนานิฆฺสสฺส ทุพฺพลตฺตาติ ทีปเย.

“ถามว่า : เมื่ออารมณ์เป็นอิฏฐารมณ์ในจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น เหตุใดพระศาสดาจึงตรัสอุเบกขาเวทนาเท่านั้นในจิต ๔ ดวงนี้ [จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ และชิวหาวิญญาณ]”

ตอบว่า : บัณฑิตพึงแสดงว่า พระศาสดาตรัสอุเบกขาเวทนาเท่านั้นในจิต ๔ ดวงนี้ เพราะการกระทบเสียดสีอุปาทายรูปด้วยอุปาทายรูป มีกำลังทราม”

[จักขุประสาทเป็นอุปาทายรูป รูปารมณ์ก็เป็นอุปาทายรูป การกระทบระหว่างอุปาทายรูปมีกำลังน้อย อุเบกขาเวทนาจึงประกอบในจักขุวิญญาณ แม้โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ และชิวหาวิญญาณก็มีนัยเดียวกันนี้]

๘๖. ปสาทำ ปนติกฺกมฺม กูฏฺวำ ปิจุปิณฺฑกำ
ภูตรูเปน ภูตานำ ฆฏฺฏนาย สุขาทิกำ.

“กายวิญญาณมีสุขเวทนาเป็นต้นได้ เพราะภูตรูปล่วงเลยกายประสาทแล้วไปกระทบกับภูตรูป [จึงมีกำลัง] เหมือนฆ้อนล่วงเลยปุยนุ่นไป[กระทบกับทั่ง]”

[กายประสาทเป็นอุปาทายรูป โผฏฐัพพารมณ์ก็เป็นรูปที่มีธาตุทั้ง ๓ คือ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุมาก ดังนั้น สุขเวทนาและทุกขเวทนาจึงประกอบได้ในกายวิญญาณ เพราะการกระทบของปฐวีธาตุในอุปาทายรูปกับปฐวีธาตุในโผฏฐัพพารมณ์]

ตสฺมา กายวิญฺญาณำ สุขาทิสมฺปยุตฺตนฺติ เวทิตพฺพำ. มโนธาตุนา สมฺปยุตฺตา สรูเปนาคตา จกฺขุวิญฺญาเณน สทฺธึ วุตฺตา, วิตกฺกวิจาเรหิ สห อฏฺฐ, อธิโมกฺขมนสิกาเรหิ ทฺวีหิ เยวาปนเกหิ ทส ธมฺมา โหนฺติ. ตถา มโนวิญฺญาณธาตุอุเปกฺขาสหคเตน. โสมนสฺสสหคเตน ปีติอธิกา เวทนาปริวตฺตนญฺจ นานตฺตำ. ตสฺมาเวตฺถ เอกาทส ธมฺมา โหนฺติ. เอวำ อเหตุกาปิ กามาวจรวิปากเจตสิกา เวทิตพฺพา.

“ดังนั้น กายวิญญาณจิตจึงประกอบกับสุขเวทนาเป็นต้น

เจตสิกที่ประกอบในมโนธาตุ ตรัสไว้โดยระบุชื่อ ๖ ดวงที่กล่าวมาแล้วพร้อมกับจักขุวิญญาณจิต พร้อมด้วยวิตกและวิจาร รวมเป็น ๘ ดวง และพร้อมด้วยเยวาปนกเจตสิก ๒ ดวง คือ อธิโมกข์ และมนสิการ รวมเป็น ๑๐ ดวง

เจตสิกที่เกิดร่วมกับอุเบกขาอันเป็นมโนวิญญาณ ก็เช่นเดียวกัน [มี ๑๐ ดวง]

เจตสิกที่เกิดร่วมกับโสมนัส เพิ่มปีติ และเปลี่ยนเวทนาเสีย ก็เป็นความต่างกัน

ดังนั้น จึงมีเจตสิก ๑๑ ดวงในจิตดวงนี้

โดยประการดังนี้ โปรดทราบกามาวจรวิปากเจตสิกที่เป็นอเหตุกะ”

เจตสิกที่ประกอบในรูปาวจรวิปากจิตเป็นต้น

รูปาวจรวิปากจิตฺตสมฺปยุตฺตา ปน รูปาวจรา. อรูปาวจรวิปากจิตฺตสมฺปยุตฺตา อรูปาวจรา. เต สพฺเพปิ อตฺตโน อตฺตโน กุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตเจตสิเกหิ สทิสาเยวาติ.

“**รูปาวจรวิปากเจตสิก** คือ เจตสิกที่ประกอบในรูปาวจรวิปากจิต
อรูปาวจรวิปากเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบในอรูปาวจรวิปากจิต
เจตสิกทั้งหมดนั้นเหมือนกับเจตสิกที่ประกอบในกุศลจิตของตนๆ”

โลกุตฺตรวิปากจิตฺตสมฺปยุตฺตา โลกุตฺตรา. เต สพฺเพ เตสํเยว โลกุตฺตรวิปากจิตฺตานํ สทิสา กุสลจิตฺตสมฺปยุตฺเตหิ เจตสิเกหิ สทิสา. เอวํ รูปาวจรารูปาวจรโลกุตฺตรวิปากเจตสิกา เวทิตพฺพา.

“**โลกุตตรวิปากเจตสิก** คือ เจตสิกที่ประกอบในโลกุตตรวิปากจิต
โลกุตตรวิปากเจตสิกทั้งหมดนั้นเสมอกับโลกุตตรวิปากจิต เป็นเช่นกับเจตสิกที่ประกอบในกุศลจิต [เช่น เจตสิกที่ประกอบในโสดาปัตติมรรคจิต เหมือนเจตสิกที่ประกอบในโสดาปัตติผลจิต เป็นต้น]

โดยประการดังนี้ โปรดทราบเจตสิกที่เป็นรูปาวจรวิบาก อรูปาวจรวิบาก และโลกุตตรวิบาก”

เจตสิกที่ประกอบในอกุศลวิปากจิต

อกุสลวิปากจิตฺตสมฺปยุตฺตา ปน อกุสลวิปากเจตสิกา นาม. เต ปน กุสลวิปากาเหตุกจิตฺเตสุ จกฺขุวิญฺญาณาทีสุ วุตฺตเจตสิกสทิสา. เอตฺถ ปน กายวิญฺญาเณ ทุกฺขเวทนา ปวิฏฺจา. สา กายิกาพาธลกฺขณา. เสสา วุตฺตนยาเยวาติ. เอวํ ฉตฺตึส วิปากจิตฺตสมฺปยุตฺตเจตสิกา เวทิตพฺพา.

“**อกุศลวิปากเจตสิก** คือ เจตสิกที่ประกอบในอกุศลวิปากจิต

อกุศลวิปากเจตสิกเหล่านั้นเหมือนกับเจตสิกที่กล่าวไว้ในอเหตุกกุศลวิปากจิตมีจักขุวิญญาณเป็นต้น แต่ทุกขเวทนาประกอบในกายวิญญาณในที่นี้

ทุกขเวทนามีสภาพไม่สบายทางกาย

เจตสิกอื่นมีนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว

โดยประการดังนี้ โปรดทราบเจตสิกที่ประกอบในวิปากจิต ๓๖ ดวง”

อัพยากตเจตสิกฝ่ายกิริยา

กิริยาพฺยากตา จ เจตสิกา ภูมิโต ติวิธา โหนฺติ กามาวจรา รูปาวจรา อรูปาวจราติ. ตตฺถ กามาวจรา สเหตุกาเหตุกโต ทุวิธา โหนฺติ. เตสุ สเหตุกกิริยจิตฺตสมฺปยุตฺตา สเหตุกา. เต ปน อฏฺฐหิ กามาวจรกุสลจิตฺตสมฺปยุตฺเตหิ สมานา ฯเปตฺวา วิรติตฺตยํ. อนิยตเยวาปนเกสุ กรุณามุทิตาเยว อุปฺปชฺชนฺติ. อเหตุกกิริยจิตฺตสมฺปยุตฺตา อเหตุกา. เต กุสลวิปากาเหตุกมโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุจิตฺตสมฺปยุตฺเตหิ สมานา. มโนวิญฺญาณธาตุทฺวเย ปน วีริยินฺทฺริยํ อธิกํ. วีริยินฺทฺริยสมฺภวโต ปเนตฺถ พลปฺปตฺโต สมาธิ โหติ. หสิตุปฺปาทจิตฺเตน สมฺปยุตฺตา ทฺวาทส ธมฺมา โหนฺติ ปีติยา สห. อยเมตฺถ วิเสโส.

“ส่วนอัพยากตเจตสิกฝ่ายกิริยา มี ๓ อย่างโดยภูมิ คือ กามาวจรกิริยาเจตสิก รูปาวจรกิริยาเจตสิก และอรูปาวจรกิริยาเจตสิก

กามาวจรกิริยาเจตสิกมี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นสเหตุกะ (มีเหตุ) และอเหตุกะ (ไม่มีเหตุ)

สเหตุกกิริยาเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบในสเหตุกกิริยาจิต

เจตสิกดังกล่าวเหมือนกับเจตสิกที่ประกอบในกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เว้นวิรตี ๓ [เพราะวิรตี ๓ ไม่เกิดแก่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ เนื่องจากท่านเหล่านั้นกำจัดอกุศลทั้งหมดแล้วจึงไม่มีสภาวะของวิรตีที่งดเว้นจากทุจริต]

กรุณาและมุทิตาย่อมมีในเยวาปนกเจตสิกที่เกิดไม่แน่นอน

อเหตุกกิริยาเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบในอเหตุกกิริยาจิต

เจตสิกเหล่านั้นเหมือนกับเจตสิกที่ประกอบในจิต คือ อเหตุกมโนธาตุ และอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ฝ่ายกุศลวิปากจิต [มโนทวาราวัชชนจิต และหสิตุปปาทจิต] แต่วิริยินทรีย์

เพิ่มขึ้นในมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๒ อนึ่ง ในจิตทั้งสองดวงนี้ สมาธิย่อมมีกำลังมาก เพราะมีวิริยินทรีย์

เจตสิกที่ประกอบในหสิตุปปาทจิต มี ๑๒ ดวง พร้อมด้วยปีติ
ทั้งหมดนี้คือความต่างกันในกิริยาพยากตเจตสิกเหล่านี้”

รูปาวจรกิริยจิตฺตสมฺปยุตฺตา ปน รูปาวจรา. อรูปาวจรกิริยจิตฺตสมฺปยุตฺตา อรูปาวจรา. เต สพฺเพปิ สกสกภูมิกุสลจิตฺตสมฺปยุตฺเตหิ สมานาติ. เอวํ วีสติกิริยจิตฺตสมฺปยุตฺตา จ เจตสิกา เวทิตพฺพา.

“**รูปาวจรกิริยาเจตสิก** คือ เจตสิกที่ประกอบในรูปาวจรกิริยาจิต
อรูปาวจรกิริยาเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบในอรูปาวจรกิริยาจิต
เจตสิกทั้งหมดนั้นเหมือนกับเจตสิกที่เกิดร่วมกับกุศลจิตในภูมิของตนๆ
โดยประการดังนี้ โปรดทราบเจตสิกที่ประกอบในกิริยาจิต ๒๐ ดวง [อเหตุกกิริยาจิต ๓ มหากิริยาจิต ๘ มหัคคตกิริยาจิต ๙]”

เอตฺตาวตา กุสลากุสลวิปากกิริยเภทภินฺเนน เอกูนนวุติยา จิตฺเตน สมฺปยุตฺตา เจตสิกา นิทฺทิฏฺฐา โหนฺติ.

“ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงเจตสิกที่เกิดร่วมกับจิต ๘๙ ดวงอันต่างกันโดยจำแนกเป็นกุศลจิต อกุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต”

คำลงท้ายปริจเฉท

๘๗. กุสลากุสเลหิ วิปากกฺริยา—
หทเยหิ ยุตา ปน เจตสิกา
สกลาปิ จ สาธุ มยา กถิตา
สุคเตน มหามุนินา กถิตา.

“เจตสิกที่ประกอบในกุศลจิต อกุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต อันพระมหามุนีผู้ตรัสดีทรงแสดงแล้ว ข้าพเจ้ากล่าวไว้ดีแล้วทั้งสิ้น”

๘๘. อวคจฺฉติ โย อิมํ อนูนํ
ปรมํ ตสฺส สมนฺตโต มติ
อภิธมฺมนเย ทูราสเท
อติคมฺภีรฐาเน วิชมฺภเต.

“ภิกษุใดเข้าใจคัมภีร์ที่ยอดเยี่ยมบริบูรณ์นี้ ปัญญาของเธอย่อมแผ่ไปรอบด้านในฐานะที่ลึกซึ้งยิ่งนัก แม้ในอภิธรรมนัยที่รู้ได้ยาก”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร เจตสิกนิทฺเทโส นาม
ทุติโย ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า เจตสิกนิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๓

เจตสิกวิภาคนิเทศ

(คำอธิบายเจตสิกเป็นหมวดหมู่)

เจตสิก ๕๒ ดวง

๘๙. สพฺเพ เจตสิกา วุตฺตา พุทฺเธนาทิจฺจพนฺธุนา
นามสามญฺญโตเยว เทฺวปญฺญาส ภวนฺติ เต.

"เจตสิกที่พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นเผ่าพันธุ์แห่งดวงสุริย์ตรัสไว้ทั้งหมดนั้น มี ๕๒ ดวง โดยชื่อทั่วไป"

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ผัสสะประกอบในจิต ๘๙ ดวง จึงมีผัสสะ ๘๙ ดวง แต่ในที่นี้กล่าวถึงผัสสะไว้ดวงเดียวโดยชื่อทั่วไปที่เสมอกัน แม้เวทนาเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน ความจริงแล้วเจตสิกทั้ง ๕๒ ดวงมีจำนวนมากโดยจำแนกเป็นผัสสะ ๘๙ ดวง เวทนา ๘๙ ดวง เป็นต้น ตามประเภทแห่งจิตที่ประกอบกับเจตสิก]

เสยฺยถิทํ. ผสฺโส เวทนา สญฺญา เจตนา วิตกฺโก วิจาโร ปีติ จิตฺเตกคฺคตา วีริยํ ชีวิตํ ฉนฺโท อธิโมกฺโข มนสิกาโร ตตฺรมชฺฌตฺตตา สทฺธา สติ หิรี โอตฺตปฺปํ อโลโภ อโทโส อโมโห กายปฺปสฺสทฺธิอาทีนิ ฉ ยุคานิ, ติสฺโส วิรติโย, กรุณา มุทิตา โลโภ โทโส โมโห อุทฺธจฺจํ มาโน ทิฏฺฐิ อิสฺสา มจฺฉริยํ กุกฺกุจฺจํ ถินํ มิทฺธํ วิจิกิจฺฉา อหิริกํ อโนตฺตปฺปญฺจาติ.

"เจตสิก ๕๒ ดวงนี้ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิตก วิจาร ปีติ จิตเตกัคคตา วิริยะ ชีวิตินทรีย์ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ ตัตรมัชฌัตตตา ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ [ปัญญา] เจตสิก ๖ คู่ มีกายปัสสัทธิเป็นต้น วิรตี ๓ กรุณา มุทิตา โลภะ โทสะ โมหะ อุทธัจจะ มานะ ทิฏฐิ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ถีนะ มิทธะ วิจิกิจฉา

อหิริกะ และอโนตตัปปะ”

[ฎีกาใหม่กล่าวว่า ลำดับของเจตสิก ๕๒ ดวงเหล่านี้ เรียงตามประเภทแห่งชาติ คือ

๑. เจตสิกที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยากฤต คือ เจตสิก ๑๓ ดวงตั้งแต่ผัสสะจนถึงมนสิการ

๒. เจตสิกที่เป็นกุศล และอัพยากฤต คือ เจตสิก ๑๓ ดวงตั้งแต่ตัตรมัชฌัตตตาจนถึงมุทิตา

๓. เจตสิกที่เป็นอกุศล คือ เจตสิก ๑๔ ดวงตั้งแต่โลภะจนถึงอโนตตัปปะ]

จิต ๑๒๑ ดวง

๙๐. จตุปญฺญาสธา กาเม รูเป ปญฺจทเสริตา
เต โหนฺติ ทฺวาทสารูเป จตฺตาลีสมนาสวา.

๙๑. เอกวีสสตํ สพฺเพ จิตฺตุปฺปาทา สมาสโต
เอเตสุ เตสมุปฺปตฺตึ อุทฺธริตฺวา ปเนกกํ.

๙๒. ผสฺสาทีนํ ตุ ธมฺมานํ ปวกฺขามิ อิโต ปรํ
ปาฏวตฺถาย ภิกฺขูนํ จิตฺตเจตสิเกสฺวหํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสจิตในกามภูมิมี ๕๔ ดวง ในรูปภูมิมี ๑๕ ดวง ในอรูปภูมิมี ๑๒ ดวง และโลกุตตรจิตมี ๔๐ ดวง จิตตุปบาทมีทั้งหมด ๑๒๑ ดวงโดยย่อ

ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวสรุปยกเอาความเกิดขึ้นในจิตเหล่านั้นของเจตสิกมีผัสสะเป็นต้นแต่ละดวง เพื่อความรอบรู้ของภิกษุในจิตและเจตสิก”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า จิตมี ๑ อย่างโดยสภาพรู้อารมณ์ มี ๘๙ ดวงโดยย่อที่สุด มี ๑๒๑ ดวงโดยย่อ และโดยพิสดารมีจำนวนมากโดยจำแนกเป็นจิต ๕๕ ดวงประกอบในวิตก จิต ๖๖ ดวง ประกอบในวิจาร เป็นต้น]

อวินิพโภคเจตสิก ๘

๙๓. เอกคฺคตา มนกฺกาโร ชีวิตํ ผสฺสปญฺจกํ
อฏฺเจเต อวินิพฺโภคา เอกุปฺปาทา สหกฺขยา.

“เจตสิก ๘ ดวงนี้ คือ หมู่เจตสิก ๕ ดวงที่มีผัสสะอยู่ต้น [ผัสสะ เวทนา สัญญา

เจตนา จิต] เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ เป็นสภาวธรรมที่ไม่แยกกัน เกิดพร้อมกัน และดับพร้อมกัน”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิกมี ๗ ดวง คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ แต่ในที่นี้ท่านนับจิตเข้าในเจตสิกโดยอ้อม เพื่อแสดงว่าจิตกับเจตสิกเป็นสภาวธรรมที่ไม่แยกกัน]

สัมปโยคนัย

๙๔. ผสฺโส จ เวทนา สญฺญา เจตนา ชีวิตินฺทฺริยํ
เอกคฺคตา มนกฺกาโร สพฺพสาธารณา อิเม.

“เจตสิกเหล่านี้ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ เกิดในจิตทุกดวง”

๙๕. วิตกฺโก ปญฺจปญฺญาส- จิตฺเตสุ สมุทีริโต
จาโร ฉสฏฺฐิจิตฺเตสุ ชายเต นตฺถิ สํสโย.

“วิตกตรัสไว้ในจิต ๕๕ ดวง
วิจารย่อมเกิดในจิต ๖๖ ดวง โดยไม่ต้องสงสัย”

[วิตกประกอบในจิต ๕๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๘ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐) กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ปฐมฌานจิต ๑๑

วิจารประกอบในจิต ๖๖ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๘ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐) กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุติยฌานจิต ๑๑]

๙๖. เอกปญฺญาสจิตฺเตสุ ปีติ เตสฏฺฐิยา สุขํ
อุเปกฺขา ปญฺจปญฺญาส- จิตฺเต ทุกฺขํ ตุ ตีสุ หิ.

“ปีติย่อมเกิดในจิต ๕๑ ดวง
สุขย่อมเกิดในจิต ๖๓ ดวง

อุเบกขาย่อมเกิดในจิต ๕๕ ดวง

ทุกข์ย่อมเกิดในจิต ๓ ดวง”

[ปีติประกอบในจิต ๕๑ ดวง คือ โลภมูลโสมนัส ๔ โสมนัสสันตีรณจิต ๑ โสมนัสหสิตุปปาทจิต ๑ โสมนัสกามาวจรโสภณจิต ๑๒ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุติยฌานจิต ๑๑ ตติยฌานจิต ๑๑

สุขประกอบในจิต ๖๓ ดวง คือ โลภมูลโสมนัส ๔ สุขสหคตกายวิญญาณจิต ๑ โสมนัสสันตีรณจิต ๑ โสมนัสหสิตุปปาทจิต ๑ โสมนัสกามาวจรโสภณจิต ๑๒ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุติยฌานจิต ๑๑ ตติยฌานจิต ๑๑ จตุตถฌานจิต ๑๑

อุเบกขาประกอบในจิต ๕๕ ดวง คือ โลภมูลอุเบกขา ๔ โมหมูลจิต ๒ อเหตุกอุเบกขา ๑๔ อุเบกขากามาวจรโสภณจิต ๑๒ ปัญจมฌานจิต ๒๓

ทุกข์ประกอบในจิต ๓ ดวง คือ ทุกขสหคตกายวิญญาณจิต ๑ โทสมูลจิต ๒]

๙๗. โหติ ทฺวาสฏฺฐิจิตฺเตสุ โสมนสฺสินฺทฺริยํ ปน
ทุกฺขินฺทฺริยํ ปเนกสฺมึ ตเถกมฺหิ สุขินฺทฺริยํ.

“โสมนัสสินทรีย์ย่อมเกิดในจิต ๖๒ ดวง
ทุกขินทรีย์เกิดในจิตดวงเดียว
สุขินทรีย์เกิดในจิตดวงเดียวเหมือนกัน”

[โสมนัสสินทรีย์ประกอบในจิต ๖๒ ดวง คือ โลภมูลโสมนัส ๔ โสมนัสสันตีรณจิต ๑ โสมนัสหสิตุปปาทจิต ๑ โสมนัสกามาวจรโสภณจิต ๑๒ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุติยฌานจิต ๑๑ ตติยฌานจิต ๑๑ จตุตถฌานจิต ๑๑

ทุกขินทรีย์ประกอบในจิต ๑ ดวง คือ ทุกขสหคตกายวิญญาณจิต ๑

สุขินทรีย์ประกอบในจิต ๑ ดวง คือ สุขสหคตกายวิญญาณจิต ๑]

๙๘. ปญฺจุตฺตรสเต จิตฺเต วีริยํ อาห นายโก
จตุตฺตรสเต จิตฺเต สมาธินฺทฺริยมพฺรวิ.

“พระผู้นำชาวโลกตรัสวิริยะไว้ในจิต ๑๐๕ ดวง
พระองค์ตรัสสมาธินทรีย์ไว้ในจิต ๑๐๔ ดวง”

[วิริยะประกอบในจิต ๑๐๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ มโนทวาราวัชชนจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๔๐

สมาธินทรีย์ประกอบในจิต ๑๐๔ ดวง คือ จิต ๑๐๔ ดวง (เว้นวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ อเหตุกวิปากจิต ๑๕ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑)]

๙๙. สพฺพาเหตุกจิตฺตานิ ฐเปตฺวา เจกเหตุเก
เอกุตฺตรสเต จิตฺเต ฉนฺทสฺสุปฺปตฺติมุทฺทิเส.

“บัณฑิตพึงแสดงความเกิดขึ้นของฉันทะไว้ในจิต ๑๐๑ ดวง เว้นอเหตุกจิตทั้งหมด และจิตที่มีเหตุเดียว [โมหมูลจิต ๒]”

[ฉันทะประกอบในจิต ๑๐๑ ดวง คือ โลภมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๔๐]

๑๐๐. ฐเปตฺวา ทส วิญฺญาเณ วิจิกิจฺฉายุตมฺปิ จ
ทสุตฺตรสเต จิตฺเต อธิโมกฺโข อุทีริโต.

“อธิโมกข์ตรัสไว้ในจิต ๑๑๐ ดวง เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ และวิจิกิจฉสัมปยุตต-จิต”

[อธิโมกข์ประกอบในจิต ๑๑๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๑ (เว้นวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑) อเหตุก-จิต ๘ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐) กามาวจรโสภณจิต ๒๔ มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๔๐]

๑๐๑. สทฺธา สติ หิโรตฺตปฺปํ อโลภาโทสมชฺฌตา
ฉเฬว ยุคฬา จาติ ธมฺมา เอกูนวีสติ.

๑๐๒. เอกนวุติยา จิตฺเต ชายนฺติ นิยตา อิเม
อเหตุเกสุ จิตฺเตสุ อปุญฺเญสุ น ชายเร.

“เจตสิก ๑๙ ดวงนี้ คือ ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ อโลภะ อโทสะ ตัตรมัชฌัตตตา

และเจตสิก ๖ คู่ [มีกายปัสสัทธิเป็นต้น] ย่อมเกิดแน่นอนใน[โสภณ]จิต ๙๑ ดวง ไม่เกิดในอเหตุกจิตและอกุศลจิต”

๑๐๓. เอกูนาสีติยา จิตฺเต ปญฺญา ชายติ สพฺพทา
อฏฺฐวีสติยา จิตฺเต กรุณามุทิตา สิยุ.

“ปัญญาย่อมเกิดในจิต ๗๙ ดวงเสมอ
กรุณาและมุทิตาย่อมเกิดในจิต ๒๘ ดวง”

[ปัญญาประกอบในจิต ๗๙ ดวง คือ กามาวจรโสภณจิตที่ประกอบกับญาณ ๑๒ ดวง มหัคคต-จิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๔๐

กรุณาและมุทิตาในจิต ๒๘ ดวงคือ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ มหัคคตจิต ๑๒ ดวง เว้นปัญจมฌานจิต]

๑๐๔. กามาวจรปุญฺเญสุ สพฺพโลกุตฺตเรสุ จ
จตฺตาลีสวิเธ จิตฺเต สาฏฺฐเก วิรติตฺตยํ.

“วิรตี ๓ ย่อมเกิดในจิต ๔๘ ดวง คือ กามาวจรกุศลจิต [๘] และโลกุตตรจิต [๔๐] ทั้งหมด”

๑๐๕. สทฺธา สติ หิโรตฺตปฺปํ อโลภาทิตฺตยมฺปิ จ
ยุคฬานิ ฉ มชฺฌตฺตํ กรุณามุทิตาปิ จ.

๑๐๖. ตถา วิรติโย ติสฺโส สพฺเพ เต ปญฺจวีสติ
กุสลาพฺยากตา จาปิ กุสเลน ปกาสิตา.

“เจตสิก ๒๕ ดวงทั้งหมดนั้น คือ ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ, เจตสิก ๓ ดวงมี อโลภะเป็นต้น [อโลภะ อโทสะ อโมหะ], ตัตรมัชฌัตตตา, เจตสิก ๖ คู่, วิรตี ๓, กรุณา และมุทิตา พระศาสดาผู้ทรงปัญญาตรัสว่าเป็นกุศลและอัพยากฤต”

๑๐๗. อหิรีกมโนตฺตปฺปํ โมโห อุทฺธจฺจเมว จ
ทฺวาทสาปุญฺญจิตฺเตสุ นิยตาเยว ชายเร.

“โมหะ อหิริกะ อโนตตัปปะ และอุทธัจจะ ย่อมเกิดได้เสมอในอกุศลจิต ๑๒”

๑๐๘. โลโภ โทโส จ โมโห จ มาโน ทิฏฺฐิ จ สํสโย
มิทฺธมุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ ถีนํ มจฺฉริยมฺปิ จ.

๑๐๙. อหิรีกมโนตฺตปฺปํ อิสฺสา จ โทมนสฺสกํ
เอเต อกุสลา วุตฺตา เอกนฺเตน มเหสินา.

“เจตสิก [๑๕ ดวง] เหล่านี้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา มิทธะ อุทธัจจะ กุกกุจจะ ถีนะ มัจฉริยะ อหิริกะ อโนตตัปปะ อิสสา และโทมนัส พระพุทธองค์ตรัสว่าเป็นอกุศลแน่นอน [อกุศลเจตสิก]”

[โทมนัสเวทนาประกอบกับอกุศลจิตแน่นอน จึงกล่าวโทมนัสเวทนาไว้ในอกุศลเจตสิกโดยอ้อม ความจริงอกุศลเจตสิกมี ๑๔ ดวงเท่านั้น]

๑๑๐. โลโภ อฏฺจสุ นิทฺทิฏฺโจ วุตฺตา จตูสุ ทิฏฺจิ ตุ
มาโน ทิฏฺจิวิยุตฺเตสุ โทโส ทฺวีเสฺวว ชายเต.

“โลภะแสดงไว้ในโลภมูลจิต ๘
ทิฏฐิตรัสไว้ในจิตที่ประกอบกับทิฏฐิ ๔
มานะตรัสไว้ในจิตที่ไม่ประกอบกับทิฏฐิ ๔
โทสะย่อมเกิดในโทสมูลจิต ๒”

๑๑๑. อิสฺสามจฺเฉรกุกฺกุจฺจา ทฺวีสุ ชายนฺติ โน สห
วิจิกิจฺฉา ปเนกสฺมึ ถีนมิทฺธํ ตุ ปญฺจสุ.

“อิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ ย่อมเกิดในโทสมูลจิต ๒ และไม่ประกอบพร้อมกัน
วิจิกิจฉาย่อมเกิดในจิตดวงหนึ่งที่ประกอบกับวิจิกิจฉา
ถีนมิทธะย่อมเกิดในอกุศลสสังขาริกจิต ๕”

๑๑๒. ผสฺโส จ เวทนา สญฺญา เจตนา ชีวิตํ มโน
วิตกฺโก จ วิจาโร จ ปีติ วีริยสมาธิ จ.

๑๑๓. ฉนฺโท เจวาธิโมกฺโข จ มนสิกาโร จ จุทฺทส
กุสลากุสลา เจว โหนฺติ อพฺยากตาปิ จ.

“เจตสิก ๑๔ ดวง คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการ จิต วิตก วิจาร อธิโมกข์ วิริยะ ปีติ และฉันทะ เป็นกุศล อกุศล และอัพยากฤต [อัญญสมาน-เจตสิก]”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า แม้จิตจะไม่ใช่เจตสิก แต่คำว่า จิต ในที่นี้ ท่านกล่าวไว้โดยปริยายเพราะเป็นฐานะที่จำแนกเป็นกุศล อกุศล และอัพยากฤต ความจริงก็คืออัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวงนั่นเอง]

จำแนกจิตโดยองค์ฌาน

๑๑๔. เอกูนตึสจิตฺเตสุ ฌานํ ปญฺจงฺคิกํ มตํ
จตุฌานงฺคยุตฺตานิ สตฺตตึสาติ นิทฺทิเส.

“ฌานที่มีองค์ ๕ ตรัสไว้ในจิต ๒๙ ดวง [ปฐมฌานจิต ๑๑ สเหตุกกามาวจรโสมนัส ๑๒ อกุศลโสมนัส ๔ โสมนัสสันตีรณจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑]

บัณฑิตพึงแสดงว่า จิตที่ประกอบกับองค์ฌาน ๔ มี ๓๗ ดวง [ทุติยฌานจิต ๑๑ สเหตุกกามาวจรอุเบกขา ๑๒ อกุศลจิตที่ประกอบกับอุเบกขาและโทมนัส ๘ อเหตุกอุเบกขา ๖ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐)]”

[องค์ฌาน ๔ คือ วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ประกอบในทุติยฌานจิต ๑๑
องค์ฌาน ๔ คือ วิตก วิจาร โทมนัส และเอกัคคตา ประกอบในโทสมูลจิต ๒
องค์ฌาน ๔ คือ วิตก วิจาร อุเบกขา และเอกัคคตา ประกอบในอุเบกขาสหคตจิต ๒๔]

๑๑๕. เอกาทสวิธํ จิตฺตํ ติวงฺคิกมุทีริตํ
จตุตฺตึสวิธํ จิตฺตํ ทุวงฺคิกมุทีริตํ.

“จิตที่มีองค์ฌาน ๓ ตรัสไว้ ๑๑ ดวง [ตติยฌานจิต ๑๑]

จิตที่มีองค์ฌาน ๒ [สุขและเอกัคคตา หรืออุเบกขาและเอกัคคตา] ตรัสไว้ ๓๔ ดวง [จตุตถฌานจิต ๑๑ ประกอบด้วยสุขและเอกัคคตา ส่วนปัญจมฌานจิต ๒๓ ประกอบด้วย

อุเบกขาและเอกัคคตา]"

๑๑๖. สภาเวนาวิตกฺเกสุ ฌานงฺคานิ น อุทฺธเร
สพฺพาเหตุกจิตฺเตสุ มคฺคงฺคานิ น อุทฺธเร.

"พระพุทธองค์ไม่ทรงยกองค์ฌานไว้ในจิตที่ไม่มีวิตกโดยสภาวะ [ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐] และไม่ทรงยกองค์มรรคไว้ในอเหตุกจิต [๑๘] ทั้งหมด"

จำแนกจิตโดยอินทรีย์

๑๑๗. ตีณิ โสฬสจิตฺเตสุ อินฺทฺริยานิ วเท พุโธ
เอกสฺมึ ปน จตฺตาริ ปญฺจ เตรสสุทฺธเร.

"พระศาสดาตรัสอินทรีย์ ๓ [ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ และเวทนินทรีย์ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งคือ สุข ทุกข์ โสมนัส อุเบกขา] ไว้ในจิต ๑๖ ดวง [อเหตุกวิปากจิต ๑๕ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑]

อินทรีย์ ๔ [ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ และวิริยินทรีย์] ย่อมมีได้ในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิตดวงหนึ่ง

อินทรีย์ ๕ [วิริยินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ สมาธินทรีย์ และอินทรีย์หนึ่งในเวทนินทรีย์ ๕ ตามสมควร] ย่อมมีได้ในจิต ๑๓ ดวง [อกุศลจิต ๑๑ (เว้นวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑) และกิริยาเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๒]"

[อินทรีย์ ๓ ที่ประกอบในจิต ๑๖ ดวง จำแนกเป็น

- อินทรีย์ ๓ คือ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ และสุขินทรีย์ ประกอบในกุศลวิบากกายวิญญาณจิต

- อินทรีย์ ๓ คือ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ และทุกขินทรีย์ ประกอบในอกุศลวิบากกายวิญญาณจิต

- อินทรีย์ ๓ คือ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ และโสมนัสสินทรีย์ ประกอบในโสมนัสสันตีรณจิต

- อินทรีย์ ๓ คือ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ และอุเปกขินทรีย์ ประกอบในอเหตุกวิปากจิต

๑๒ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑

อินทรีย์ ๕ ที่ประกอบในจิต ๑๓ ดวง จำแนกเป็น

- อินทรีย์ ๕ คือ วิริยินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ สมาธินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์ ประกอบในโทสมูลจิต ๒

- อินทรีย์ ๕ คือ วิริยินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ สมาธินทรีย์ และโสมนัสสินทรีย์ ประกอบในอกุศลโสมนัส ๔ หสิตุปปาทจิต ๑

- อินทรีย์ ๕ คือ วิริยินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ สมาธินทรีย์ และอุเปกขินทรีย์ ประกอบในอกุศลอุเบกขา ๖ (เว้นวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑) และโวฏฐัพพนจิต ๑]

๑๑๘. สตฺต ทฺวาทสจิตฺเตสุ อินฺทฺริยานิ ชิโนพฺรวิ
เอเกนูเนสุ อฏฺเฐว จตฺตาลีสมเนสุ จ.

“พระชินเจ้าตรัสอินทรีย์ ๗ [ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์และเวทนินทรีย์อย่างใดอย่างหนึ่งในโสมนัสและอุเบกขา] ไว้ใน[กามาวจรญาณวิปปยุตต]จิต ๑๒ ดวง[โดยโสมนัสสินทรีย์ย่อมประกอบในโสมนัสญาณวิปปยุตตจิต ๖ และอุเปกขินทรีย์ ย่อมประกอบในอุเบกขาญาณวิปปยุตตจิต ๖]

อินทรีย์ ๘ [อินทรีย์ ๗ นั้น และปัญญินทรีย์] ตรัสไว้ในจิต ๓๙ ดวง [กามาวจรญาณ-สัมปยุตตจิต ๑๒ มหัคคตจิต ๒๗]”

๑๑๙. จตฺตาลีสาย จิตฺเตสุ นวกํ นายโกพฺรวิ
เอวํ อินฺทฺริยโยโคปิ เวทิตพฺโพ วิภาวินา.

“พระผู้นำชาวโลกตรัสอินทรีย์ ๙ [อินทรีย์ ๘ เหล่านั้น และอินทรีย์อย่างใดอย่างหนึ่งในอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์] ใน[โลกุตตร]จิต ๔๐ ดวง

บัณฑิตพึงทราบการประกอบแห่งอินทรีย์อย่างนี้”

[อินทรีย์ ๘ เหล่านั้นและอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ ประกอบในโสดาปัตติมรรคจิต ๕

อินทรีย์ ๘ เหล่านั้นและอัญญินทรีย์ ประกอบในมรรคจิตและผลจิตท่ามกลาง ๓๐

อินทรีย์ ๘ เหล่านั้นและอัญญาตาวินทรีย์ ประกอบในอรหัตตผลจิต ๕]

จำแนกจิตโดยองค์มรรค

๑๒๐. อมคฺคงฺคานิ นาเมตฺถ อฏฺฐารส อเหตุกา
ฌานงฺคานิ น วิชฺชนฺติ วิญฺญาเณสุ ทฺวิปญฺจสุ.

"ในจิตเหล่านี้ อเหตุกจิต ๑๘ ชื่อว่า จิตไม่มีองค์มรรค
องค์ฌานย่อมไม่มีในทวิปัญจวิญญาณ ๑๐"

๑๒๑. เอกํ จิตฺตํ ทุมคฺคงฺคํ ติมคฺคงฺคานิ สตฺตสุ
จตฺตาลีสาย จิตฺเตสุ มคฺโค โส จตุรงฺคิโก.

"[วิจิกิจฉาสัมปยุตต]จิตดวงหนึ่ง มีองค์มรรค ๒ [มิจฉาสังกัปปะ และมิจฉาวายามะ]
องค์มรรค ๓ [มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ และมิจฉาสมาธิ] มีอยู่ในจิต ๗ ดวง [ทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔ โทสมูลจิต ๒ อุทธัจจสัมปยุตตจิต ๑]

องค์มรรค ๔ [สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ พวกหนึ่ง มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ พวกหนึ่ง และสัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ พวกหนึ่ง] มีอยู่ในจิต ๔๐ [กามาวจรญาณวิปปยุตตจิต ๑๒ ทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ และมหัคคตจิต ๒๔ เว้นปฐมฌาน]"

[องค์มรรค ๔ คือ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ประกอบในกามาวจรญาณวิปปยุตตจิต ๑๒

องค์มรรค ๔ คือ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ และมิจฉาสมาธิ ประกอบในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

องค์มรรค ๔ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ประกอบในมหัคคตจิต ๒๔ เว้นปฐมฌาน]

๑๒๒. ปญฺจทฺทสสุ จิตฺเตสุ มคฺโค ปญฺจงฺคิโก มโต
วุตฺโต ทฺวตฺตึสจิตฺเตสุ มคฺโค สตฺตงฺคิโกปิ จ.

“มรรคมีองค์ ๕ [สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ] ตรัสไว้ในจิต ๑๕ ดวง [กามาวจรญาณสัมปยุตตจิต ๑๒ ปฐมฌานจิต ๓]

มรรคมีองค์ ๗ [เว้นสัมมาสังกัปปะ] ตรัสไว้ในจิต ๓๒ ดวง [โลกุตตรจิต ๓๒ (เว้นปฐมฌานจิต)]”

๑๒๓. มคฺโค อฏฺฐสุ จิตฺเตสุ มโต อฏฺฐงฺคิโกติ หิ
เอวํ ตุ สพฺพจิตฺเตสุ มคฺคงฺคานิ สมุทฺธเร.

“มรรคมีองค์ ๘ ตรัสไว้ใน[ปฐมฌานโลกุตตร]จิต ๘ ดวง บัณฑิตพึงยกองค์มรรคในจิตทั้งหมดอย่างนี้”

จำแนกจิตโดยพละ

๑๒๔. พลานิ เทฺว ทุวิจิตฺเตสุ เอกสฺมึ ตีณิ ทีปเย
เอกาทสสุ จตฺตาริ ฉ ทฺวาทสสุ นิทฺทิเส.

“พละ ๒ [วิริยะ และสมาธิ] ย่อมมีในจิต ๒ ดวง [มโนทวาราวัชชนจิต และหสิตุปปาทจิต]

พึงแสดงพละ ๓ [วิริยะ อหิริกะ และอโนตตัปปะ] ใน[วิจิกิจฉาสัมปยุตต]จิตหนึ่งดวง

พละ ๔ [พละ ๓ นั้น และสมาธิ] ย่อมมีในจิต ๑๑ ดวง [อกุศลจิต ๑๑ (เว้นวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต)]

พึงแสดงพละ ๖ [ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ หิริ และโอตตัปปะ] ในจิต ๑๒ ดวง [กามาวจรญาณวิปปยุตตจิต ๑๒]”

๑๒๕. เอกูนาสีติยา สตฺต โสฬเสวาพลานิ ตุ
จิตฺตเมวํ ตุ วิญฺเญยฺยํ สพลํ อพลมฺปิ จ.

“พละ ๗ [ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา หิริ และโอตตัปปะ] ย่อมมีได้ในจิต ๗๙ ดวง [กามาวจรญาณสัมปยุตตจิต ๑๒ มหัคคตจิต ๒๗ และโลกุตตรจิต ๔๐]

ส่วนในจิต ๑๖ ดวง [อเหตุกวิปากจิต ๑๕ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑] ไม่มีพละเลย

พึงทราบจิตที่มีพละและไม่มีพละอย่างนี้”

คำลงท้ายปริจเฉท

๑๒๖. ฌานงฺคมคฺคงฺคพลินฺทฺริยานิ
จิตฺเตสุ ชายนฺติ หิ เยสุ ยานิ
มยา สมาเสน สมุทฺธริตฺวา
วุตฺตานิ สพฺพานิปิ ตานิ เตสุ.

“องค์ฌาน องค์มรรค พละ และอินทรีย์ใด ย่อมเกิดในจิตเหล่าใด ข้าพเจ้าได้ยกองค์ฌานเป็นต้นทั้งหมดนั้นมากล่าวไว้ในจิตเหล่านั้นโดยย่อแล้ว

อิติ อภิธมฺมาวตาเร เจตสิกวิภาคนิทฺเทโส นาม
ตติโย ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า เจตสิกวิภาคนิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

โอหาย โส'ธิคตโมกฺขสุขํ ปเรสํ

อตฺถาย สญฺจริ ภเวสุ มหพฺภเยสุ

เอวํ สทา ปรหิตํ ปุรโต กริตฺวา

ธมฺโม มยานุจริโต ชคตตฺถเมว.

เตลกฏาหคาถา. คาถา ๙๗

พระโพธิสัตว์นั้นได้ทรงสละนิพพานสุขที่มาถึง ท่องเที่ยวไปในภพทั้งหลาย อันน่ากลัวยิ่งเพื่อประโยชน์แก่ชนเหล่าอื่น โดยทำนองเดียวกัน เราก็พึงมุ่งบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นเสมอ ประพฤติธรรมเพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลกอย่างแท้จริง

ปริจเฉทที่ ๔

เอกวิธาทินิเทศ

(คำอธิบายจิตที่มีประเภทเดียวเป็นต้น)

คำปฏิญญา

๑๒๗. อิโต ปรๆ ปวกฺขามิ นยเมกวิธาทิกๆ
อาภิธมฺมิกภิกฺขูนๆ พุทฺธิยา ปน วุทฺธิยา.

"ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวนัยมีเอกวิธนัย (นัยแสดงจิตที่มีประเภทเดียว) เป็นต้น เพื่อเจริญความรู้แก่ภิกษุผู้ศึกษาพระอภิธรรม"

จำแนกจิตโดยประเภท

๑๒๘. สพฺพเมกวิธๆ จิตฺตๆ วิชานนสภาวโต
ทุวิธญฺจ ภเว จิตฺตๆ อเหตุกสเหตุโต.

"จิตทั้งหมดมีอย่างเดียว โดยสภาวะรู้[อารมณ์]
จิตมี ๒ อย่าง โดยอเหตุกจิต (จิตที่ไม่มีเหตุ) และสเหตุกจิต (จิตที่มีเหตุ)"

๑๒๙. ปุญฺญาปุญฺญวิปากา หิ กาเม ทส จ ปญฺจ จ
กฺริยา ติสฺโสติ สพฺเพปิ อฏฺฐารส อเหตุกา.

"กล่าวโดยพิสดารว่า จิตตุปบาท ๑๘ ดวงทั้งหมด คือ [อเหตุก]กุศลวิปากจิตและอกุศลวิปากจิต ๑๕ อเหตุกกิริยาจิต ๓ ชื่อว่า อเหตุกจิต"

๑๓๐. เอกสตฺตติ เสสานิ จิตฺตุปฺปาทา มเหสินา
สเหตุกาติ นิทฺทิฏฺฐา ตาทินา เหตุวาทินา.

“จิตตุปบาทที่เหลือ ๗๑ ดวง พระพุทธเจ้าผู้คงที่ตรัสถึงเหตุผล ทรงแสดงว่าเป็นสเหตุกจิต”

จำแนกจิตโดยวัตถุ

๑๓๑. สวตฺถุกาวตฺถุกโต ตโถภยวเสน จ
สพฺพํ วุตฺตปการํ ตุ ติวิธํ โหติ มานสํ.

“จิตที่กล่าวประเภทไว้ทั้งหมดนั้น มี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตที่มีวัตถุ จิตที่ไม่มีวัตถุ และจิตทั้งสอง [มีวัตถุก็ได้ ไม่มีวัตถุก็ได้]”

๑๓๒. สพฺโพ กามวิปาโก จ รูเป ปญฺจทสาปิ จ
อาทิมคฺโค สิตุปฺปาโท มโนธาตุ กฺริยาปิ จ.

๑๓๓. โทมนสฺสทฺวยญฺจาปิ เตจตฺตาลีส มานสา
นุปฺปชฺชนฺติ วินา วตฺถุ์ เอกนฺเตน สวตฺถุกา.

“จิต ๔๓ ดวง คือ กามาวจรวิปากจิตทั้งหมด [อเหตุกวิปากจิต ๑๕ มหาวิปากจิต ๘ รวม ๒๓] จิต ๑๕ ดวงในรูปาวจรภูมิ โสดาปัตติมรรคจิต [๑] หสิตุปปาทจิต [๑] กิริยา-มโนธาตุ [ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑] โทสมูลจิต ๒ ย่อมไม่เกิดโดยปราศจากวัตถุ พึงอาศัยวัตถุเกิดแน่นอน”

๑๓๔. อรูปาวจรปากา จ เอกนฺเตน อวตฺถุกา
ทฺวาจตฺตาลีส เสสานิ จิตฺตานุภยถา สิยุ์.

“อรูปาวจรวิปากจิต [๔] ไม่อาศัยวัตถุแน่นอน
จิตที่เหลือ ๔๒ ดวง พึงเป็นได้ทั้งสองอย่าง”

จำแนกจิตโดยอารมณ์

๑๓๕. เอเกการมฺมณํ จิตฺตํ ปญฺจารมฺมณเมว จ
ฉฬารมฺมณกญฺเจติ เอวมฺปิ ติวิธํ สิยา.

“จิตมี ๓ อย่างเช่นนี้อีก คือ จิตที่มีอารมณ์หนึ่ง จิตที่มีอารมณ์ ๕ และจิตที่มี

อารมณ์ ๖”

๑๓๖. วิญฺญาณานิ จ เทฺวปญฺจ อฏฺฐ โลกุตฺตรานิ จ
สพฺพํ มหคฺคตญฺเจว ฉเปตฺวาภิญฺญมานสํ.

๑๓๗. เตจตฺตาลีส วิญฺเญยฺยา เอเกการมฺมณา ปน
มโนธาตุตฺตยํ ตตฺถ ปญฺจารมฺมณมีริตํ.

“จิต ๔๓ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ โลกุตตรจิต ๘ มหัคคตจิตทั้งหมด [๒๕] เว้นอภิญญาจิต มีอารมณ์เดียว

ในจิตเหล่านั้น มโนธาตุ ๓ พระศาสดาตรัสว่า มีอารมณ์ ๕”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ รับเอารูปารมณ์เป็นต้นอย่างหนึ่งๆ เป็นอารมณ์ ส่วนมหัคคตจิต ๒๕ (เว้นอภิญญาจิต ๒) และโลกุตตรจิต ๘ รับเอาธรรมารมณ์เป็นอารมณ์

โดยเหตุที่อภิญญาจิตรับเอาอารมณ์ทั้ง ๖ เป็นอารมณ์ และไม่ต่างไปจากรูปาวจรปัญจมฌาน ดังนั้น ท่านจึงนับจำนวนไว้ ๔๓ ดวง ไม่นับเป็น ๔๕ ดวง]

๑๓๘. เตจตฺตาลีส เสสานิ ฉฬารมฺมณิกา มตา
ตถา จ ติวิธํ จิตฺตํ กุสลากุสลาทิโต.

“จิตที่เหลือ ๔๓ ดวง พระศาสดาตรัสว่ามีอารมณ์ ๖

นอกจากนี้ จิตมี ๓ อย่างโดยกุศลจิต อกุศลจิต และอัพยากตจิต”

จำแนกจิตโดยเหตุ

๑๓๙. อเหตุ เอกเหตุญฺจ ทฺวิเหตุญฺจ ติเหตุกํ
เอวํ จตุพฺพิธํ จิตฺตํ วิญฺญาตพฺพํ วิภาวินา.

“บัณฑิตพึงทราบว่า จิตมี ๔ อย่างเช่นนี้ คือ จิตที่ไม่มีเหตุ จิตที่มีเหตุเดียว จิตที่มีเหตุ ๒ และจิตที่มีเหตุ ๓”

๑๔๐. เหฏฺฐา มยาปิ นิทฺทิฏฺฐา อฏฺฐารส อเหตุกา
วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสํยุตฺตํ เอกเหตุมุทีริตํ.

“จิต ๑๘ ดวงที่ไม่มีเหตุ ข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้ว
จิตที่ประกอบกับวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ ตรัสว่ามีเหตุเดียว [โมหเหตุ]”

๑๔๑. กาเม ทฺวาทสธา ปุญฺญ- วิปากกฺริยโต ปน
ทสธากุสลา จาติ พาวีสติ ทุเหตุกา.

“จิตที่มีเหตุ ๒ มี ๒๒ ดวง คือ กามาวจรญาณวิปปยุตตจิต ๑๒ ดวง ที่เป็นกุศล วิบาก และกิริยา และอกุศลจิต ๑๐ ดวง [เว้นโมหมูลจิต ๒]”

๑๔๒. กาเม ทฺวาทสธา ปุญฺญ- วิปากกฺริยโต ปน
สพฺพํ มหคฺคตญฺเจว อปฺปมาณํ ติเหตุกํ.

“จิตที่มีเหตุ ๓ [มี ๗๙ ดวง] คือ กามาวจรญาณสัมปยุตตจิต ๑๒ ดวง ที่เป็นกุศล วิบาก และกิริยา มหัคคตจิต [๒๗] และโลกุตตรจิตทั้งหมด [๔๐]”

จำแนกจิตที่เป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้นเป็นต้น

๑๔๓. รูปีริยาปถวิญฺญตฺติ- ชนกาชนกาทิโต
เอวญฺจาปิ หิ ตํ จิตฺตํ โหติ สพฺพํ จตุพฺพิธํ.

“อนึ่ง จิตทั้งหมดนั้นมีกิจ ๔ อย่างเช่นนี้ โดยจิตที่เป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้น ไม่เป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้น อิริยาบถ และวิญญัติ”

๑๔๔. ทฺวาทสากุสลา ตตฺถ กุสลา กามธาตุยา
ตถา ทส กฺริยา กาเม อภิญฺญามานสํ ทฺวยํ.

๑๔๕. สมุฏฺฐาเปนฺติ รูปานิ กปฺเปนฺติ อิริยาปถํ
ชนยนฺติ จ วิญฺญตฺตึ อิเม ทฺวตฺตึส มานสา.

“ในจิตเหล่านั้น จิต ๓๒ ดวงนี้ คือ อกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต [๘] กิริยาในกามธาตุ ๑๐ [มโนทวาราวัชชนจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑ มหากิริยาจิต ๘] อภิญญาจิต ๒ ย่อมเป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้น ค้ำจุนอิริยาบถ และทำให้วิญญัติเกิดขึ้น”

๑๔๖. กุสลา จ กฺริยา เจว เต มหคฺคตมานสา
อฏฺฐานาสวจิตฺตานิ ฉพฺพีสติ จ มานสา.

๑๔๗. สมุฏฺฐาเปนฺติ รูปานิ กปฺเปนฺติ อิริยาปถํ
โจปนํ น จ ปาเปนฺติ ทฺวิกิจฺจา นิยตา อิเม.

“จิต ๒๖ ดวง คือ มหัคคตจิตที่เป็นกุศลและกิริยาเหล่านั้น [๑๘] และโลกุตตรจิต ๘ จิตเหล่านี้มีกิจ ๒ แน่นอน คือ เป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้น และค้ำจุนอิริยาบถ แต่ไม่ทำให้วิญญัติเกิดขึ้น”

๑๔๘. จเปตฺวา ทส วิญฺญาเณ วิปากา ทฺวีสุ ภูมิสุ
กฺริยา เจว มโนธาตุ อิมาเนกูนวีสติ.

๑๔๙. สมุฏฺฐาเปนฺติ รูปานิ น กโรนฺติตรทฺวยํ
ปุน เทฺวปญฺจวิญฺญาณา วิปากา จ อรูปิสุ.

๑๕๐. สพฺเพสํ สนฺธิจิตฺตญฺจ จุติจิตฺตญฺจารหโต
น กโรนฺติ ติกิจฺจานิ อิเม โสฬส มานสา.

“จิต ๑๙ ดวงนี้ คือ วิปากจิตในกามภูมิและรูปภูมิทั้ง ๒ [สัมปฏิจฉนจิต ๒ สันตีรณจิต ๓ มหาวิปากจิต ๘ รูปาวจรวิปากจิต ๕] เว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ และกิริยามโนธาตุ [ปัญจทวาราวัชชนจิต] ย่อมเป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้น แต่ไม่ทำกิจอีก ๒ อย่าง

จิต ๑๖ อย่างเหล่านี้ คือ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ อรูปาวจรวิปากจิต [๔] ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งปวง และจุติจิตของพระอรหันต์ ย่อมไม่ทำกิจทั้ง ๓ [ไม่เป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้น อิริยาบถ และวิญญัติ]”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มีกำลังน้อยเพราะไม่ประกอบด้วยองค์ฌาน มีวิตกเป็นต้น จึงไม่เป็นเหตุให้เกิดรูป ส่วนจิตที่มีองค์ฌานย่อมรับอารมณ์ด้วยการจดจ่อ จึงมีกำลังมากกว่า ย่อมเป็นเหตุให้เกิดรูปได้

อรูปาวจรวิปากจิต ๔ เกิดจากอรูปาวจรกุศลฌานที่คลายกำหนัดในรูป และเกิดขึ้นในอรูปภูมิที่ไม่มีรูป จึงไม่เป็นเหตุให้เกิดรูป

ปฏิสนธิจิตไม่เป็นเหตุให้เกิดรูป เพราะหทัยวัตถุที่เกิดร่วมกับตนมีกำลังน้อย, เป็นที่ตั้งของรูปไม่ได้เนื่องจากถูกกรรมชัดไปในภพใหม่แล้วยังไม่มั่นคง, ปัจจัยอุปถัมภ์มีปุเรชาตปัจจัยเป็นต้นบกพร่องไม่บริบูรณ์, เป็นเพียงจิตที่เริ่มเกิดในภพใหม่ และกรรมชรูปที่เกิดร่วมกับตนถือเอาฐานะของจิตตชรูป

จุติจิตของพระอรหันต์ไม่เป็นเหตุให้เกิดรูป เพราะดำเนินไปสงบยิ่งในกระแสจิตของผู้ที่ตัดรากเหง้าของวัฏฏะคืออวิชชาและตัณหาได้แล้ว และผู้ที่ตัดรากเหง้าดังกล่าวได้ก็ปราศจากรูปในภพใหม่

แม้การไม่ทำกิจ ๒ อย่าง คือ การค้ำจุนอิริยาบถและทำให้วิญญัติเกิดขึ้น ก็พึงทราบตามนัยนี้เช่นเดียวกัน]

จำแนกจิตโดยกิจ

๑๕๑. เอกทฺวิติจตุฏฺฐาน- ปญฺจฏฺฐานปเภทโต
ปญฺจธา จิตฺตมกฺขาสิ ปญฺจนิมฺมลโลจโน.

“พระพุทธองค์ผู้มีจักษุ ๕ อันไร้มลทิน ตรัสจิต ๕ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตที่มีกิจ ๑ มีกิจ ๒ มีกิจ ๓ มีกิจ ๔ และมีกิจ ๕”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า คำว่า ฐาน ในที่นี้ หมายถึง กิจ]

๑๕๒. กุสลากุสลา สพฺเพ จิตฺตุปฺปาทา มหากฺริยา
มหคฺคตา กฺริยา เจว จตฺตาโร ผลมานสา.

๑๕๓. สพฺเพว ปญฺจปญฺญาส นิปฺปปญฺเจน สตฺถุนา
ชวนฏฺฐานโตเยว เอกฏฺฐาเน นิยามิตา.

“จิตตุปบาทที่เป็นกุศลและอกุศลทั้งหมด [มหากุศลจิต ๘ มหัคคตกุศลจิต ๙ มรรคจิต ๔ + อกุศลจิต ๑๒ = ๓๓] มหากิริยาจิต [รวมหสิตุปปาทจิตเป็น ๙] มหัคคตกิริยาจิต [๙] และผลจิต ๔ ทั้งหมดรวม ๕๕ ดวง พระศาสดาผู้ไม่มีธรรมที่ทำให้เนิ่นช้าทรงกำหนดไว้ในกิจ ๑ โดยชวนกิจเท่านั้น [กามชวนะ ๒๙ อัปปนาชวนะ ๒๖]”

๑๕๔. ปุน เทฺวปญฺจวิญฺญาณา ทสฺสเน สวเน ตถา
ฆายเน สายเน จาเน ผุสเน ปฏิปาฏิยา.

๑๕๕. มโนธาตุตฺติกํ จาเน อาวชฺชเน ปฏิจฺฉเน
อฏฺฐสฏฺฐิ ภวนฺเตเต เอกฏฺฐานิกตฺ คตา.

“เช่นเดียวกันนี้ ทวิปัญจวิญญาณจิต [๑๐] กำหนดไว้ตามลำดับในทัสสนกิจ สวนกิจ ฆายนกิจ สายนกิจ และผุสนกิจ

มโนธาตุ ๓ กำหนดไว้ในอาวัชชนกิจ และสัมปฏิจฉนกิจ

จิตตุปบาท ๖๘ ดวงเหล่านี้ย่อมถึงความเป็นจิตที่มีกิจ ๑”

๑๕๖. ปุน ทฺวิฏฺฐานิกํ นาม จิตฺตทฺวยมุทีริตํ
โสมนสฺสยุตฺ ปญฺจ- ทฺวาเร สนฺตีรณํ สิยา.

๑๕๗. ตทารมฺมณํ ฉทฺวาเร พลวารมฺมเณ สติ
ตถา โวฏฺฐพฺพนํ โหติ ปญฺจทฺวาเรสุ โวฏฺฐโพ.

๑๕๘. มโนทฺวาเรสุ สพฺเพสํ โหติ อาวชฺชนํ ปน
อิทํ ทฺวิฏฺฐานิกํ นาม โหติ จิตฺตทฺวยํ ปน.

“พระศาสดาตรัสอีกว่า จิตที่มีกิจ ๒ มี ๒ ดวง คือ โสมนัสสันตีรณจิต มีสันตีรณกิจทางปัญจทวาร หรือมีตทารัมมณกิจทางทวาร ๖ เมื่ออารมณ์ปรากฏชัดมาก

นอกจากนั้น มโนทวาราวัชชนจิตมีโวฏฐัพพนกิจในปัญจทวาร หรือมีอาวัชชนกิจที่พิจารณาอารมณ์ทั้งหมดทางมโนทวาร

จิตทั้ง ๒ นี้ ชื่อว่า จิตที่มีกิจ ๒”

[ฎีกาเก่าอธิบายว่า คำว่า “เมื่ออารมณ์ปรากฏชัดมาก” หมายถึง อติมหันตารมณ์ที่ปรากฏชัดมากในปัญจทวาร และวิภูตารมณ์ที่ปรากฏชัดมากในมโนทวาร]

๑๕๙. ปฏิสนฺธิภวงฺคสฺส จุติยา จานโต ปน
มหคฺคตวิปากา เต นว ติฏฺฐานิกา มตา.

“มหัคคตวิปากจิต ๙ นั้น ตรัสว่าเป็นจิตที่มีกิจ ๓ คือ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจุติกิจ”

๑๖๐. อฏฺฐ กามา มหาปากา ปฏิสนฺธิภวงฺคโต
ตทารมฺมณโต เจว จุติฏฺฐานวเสน จ.

๑๖๑. จตุฏฺฐานิกจิตฺตานิ อฏฺฐ โหนฺตีติ นิทฺทิเส
กุสลากุสลปากํ ตุ- เปกฺขาสหคตทฺวยํ.

๑๖๒. สนฺตีรณํ ภเว ปญฺจ- ทฺวาเร ฉทฺวาริเกสุ จ
ตทารมฺมณตํ ยาติ พลวารมฺมเณ สติ.

๑๖๓. ปฏิสนฺธิภวงฺคานํ จุติฏฺฐานวเสน จ
ปญฺจฏฺฐานิกจิตฺตนฺติ อิทํ ทฺวยมุทีริตํ.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๘ ดวง คือ มหาวิปากจิต ๘ มีกิจ ๔ คือ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ จุติกิจ และตทารัมมณกิจ

จิต ๒ ดวงนี้ คือ อุเบกขาสันตีรณจิต ๒ ที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก ตรัสว่า มีกิจ ๕ คือ สันตีรณกิจทางทวาร ๕ ตทารัมมณกิจทางทวาร ๖ เมื่ออารมณ์ปรากฏชัดมาก ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจุติกิจ”

๑๖๔. ปญฺจกิจฺจํ ทฺวยํ จิตฺตํ จตุกิจฺจํ ปนฏฺฐกํ
ติกิจฺจํ นวกํ เทฺว ตุ ทฺวิกิจฺจา เสสเมกกํ.

“จิต ๒ ดวง มีกิจ ๕, จิต ๘ ดวง มีกิจ ๔, จิต ๙ ดวง มีกิจ ๓, จิต ๒ ดวง, มีกิจ ๒ ส่วนจิตที่เหลือ [๖๘] มีกิจเดียว”

๑๖๕. ภวงฺคาวชฺชนญฺเจว ทสฺสนํ สมฺปฏิจฺฉนํ
สนฺตีรณํ โวฏฺฐพฺพนํ ชวนํ ภวติ สตฺตมํ.

“ภวังคกิจ อาวัชชนกิจ ทัสสนกิจ สัมปฏิจฉนกิจ สันตีรณกิจ โวฏฐัพพนกิจ และชวนกิจที่ ๗ ย่อมเกิดขึ้น[ตามลำดับ]”

จำแนกจิตโดยวิญญาณ วิญญาณธาตุ และอารมณ์

๑๖๖. ฉพฺพิธํ โหติ ตํ ฉนฺนํ วิญฺญาณานํ ปเภทโต
สตฺตธา สตฺตวิญฺญาณ- ธาตูนํ ตุ ปเภทโต.

“จิตนั้นมี ๖ อย่าง โดยจำแนกตามวิญญาณ ๖ [จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ]

มี ๗ อย่าง โดยจำแนกตามวิญญาณธาตุ ๗ [จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ]”

๑๖๗. เอเกการมฺมณํ ฉกฺกํ ปญฺจารมฺมณเภทโต
ฉฬารมฺมณโต เจว โหติ อฏฺฐวิธํ มโน.

“จิตมี ๘ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตที่มีอารมณ์หนึ่ง[มีรูปารมณ์เป็นต้นจนถึงธรรมารมณ์เป็นที่สุด] ที่มี ๖ อย่าง จิตที่มีอารมณ์ ๕ และจิตที่มีอารมณ์ ๖”

ประเภทของจิตโดยอารมณ์

๑๖๘. ตตฺถ เทฺวปญฺจวิญฺญาณา โหนฺติ เอเกกโคจรา
รูปารมฺมณิกา เทฺว ตุ เทฺว เทฺว สทฺทาทิโคจรา.

“ในจิตเหล่านั้น ทวิปัญจวิญญาณ [๑๐] มีอารมณ์หนึ่ง คือ [จักขุวิญญาณ]จิต ๒ มีรูปารมณ์เป็นอารมณ์

จิตอย่างละ ๒ ดวง [มีโสตวิญญาณจิตเป็นต้น] มีสัททารมณ์เป็นต้นเป็นอารมณ์”

๑๖๙. สพฺพํ มหคฺคตํ จิตฺตํ ปญฺจาภิญฺญาวิวชฺชิตํ
สพฺพํ โลกุตฺตรญฺเจติ เอเกการมฺมณํ ภเว.

“มหัคคตจิตทั้งหมดเว้นอภิญญา ๕ [อภิญญาจิต ๒] และโลกุตตรจิตทุกดวง มีอารมณ์หนึ่ง [คือ มหัคคตจิต (เว้นอภิญญาจิต ๒) มีบัญญัติหรือมหัคคตะเป็นอารมณ์โลกุตตรจิตมีนิพพานเป็นอารมณ์]”

๑๗๐. เอเกการมฺมณํ ฉกฺก- มิทํ เฉยฺยํ วิภาวินา
ปญฺจารมฺมณิกํ นาม มโนธาตุตฺตยํ ภเว.

“บัณฑิตพึงทราบว่า จิตที่กล่าวมานี้ คือ จิต ๖ อย่างที่มีอารมณ์หนึ่ง มโนธาตุ ๓ มีอารมณ์ ๕”

[จิต ๖ ประเภทที่มีอารมณ์แต่ละอย่าง คือ

๑. จักขุวิญญาณจิต ๒ รับเอารูปารมณ์เป็นอารมณ์

๒. โสตวิญญาณจิต ๒ รับเอาสัททารมณ์เป็นอารมณ์

๓. ฆานวิญญาณจิต ๒ รับเอาคันธารมณ์เป็นอารมณ์

๔. ชิวหาวิญญาณจิต ๒ รับเอารสารมณ์เป็นอารมณ์

๕. กายวิญญาณจิต ๒ รับเอาโผฏฐัพพารมณ์เป็นอารมณ์

๖. มหัคคตจิต ๒๕ (เว้นอภิญญาจิต ๒) โลกุตตรจิต ๘ รับเอาธรรมารมณ์เป็นอารมณ์]

๑๗๑. กามาวจรจิตฺตานิ จตฺตาลีสํ ตเถกกํ
อภิญฺญานิ จ สพฺพานิ ฉฬารมฺมณิกานิติ.

"กามาวจรจิต ๔๑ ดวง และอภิญญาจิต [๒] ทั้งหมด เป็นจิตที่มีอารมณ์ ๖"

๑๗๒. จิตฺตํ นววิธํ โหติ สตฺตวิญฺญาณธาตุสุ
ปจฺฉิมญฺจ ติธา กตฺวา กุสลากุสลาทิโต.

"จิตมี ๙ อย่าง โดยแบ่งมโนวิญญาณธาตุสุดท้ายในวิญญาณธาตุ ๗ ออกเป็น ๓ อย่าง โดยความเป็นกุศล [๒๑] อกุศล [๑๒] และอัพยากฤต [๔๓]"

๑๗๓. ปุญฺญาปุญฺญวเสเนว วิปากกฺริยเภทโต
ฉสตฺตติวิโธ เภโท มโนวิญฺญาณธาตุยา.

"มโนวิญญาณธาตุมี ๗๖ อย่าง โดยจำแนกเป็นกุศล [๒๑] อกุศล [๑๒] วิบาก [๒๔] และกิริยา [๑๙]"

๑๗๔. มโนธาตุํ ทฺวิธา กตฺวา วิปากกฺริยเภทโต
นวธา ปุพฺพวุตฺเตหิ ทสธา โหติ มานสํ.

"เพราะแบ่งมโนธาตุออกเป็น ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นวิบาก [๒] และกิริยา [๑] จิต ๙ อย่างที่กล่าวมาแล้ว จึงเป็นจิต ๑๐ อย่าง"

๑๗๕. ธาตุทฺวยํ ติธา กตฺวา ปจฺฉิมํ ปุน ปณฺฑิโต
เอกาทสวิธํ จิตฺตํ โหตีติ ปริทีปเย.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิตมี ๑๑ อย่าง โดยแบ่งธาตุ ๒ อย่างท้าย [มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ] ให้เป็น ๓ อย่างอีก [โดยความเป็นกุศล อกุศล และอัพยากฤต]”

๑๗๖. มโนวิญฺญาณธาตุมฺปิ กุสลากุสลาทิโต
จตุธา วิภชิตฺวาน วเท ทฺวาทสธา จิตฺตं.

“บัณฑิตพึงกล่าวว่า จิตมี ๑๒ อย่าง โดยแบ่งมโนวิญญาณธาตุออกเป็น ๔ อย่าง โดยความเป็นกุศล อกุศล วิบาก และกิริยา”

๑๗๗. ภเว จุทฺทสธา จิตฺตํ จุทฺทสฏฺฐานเภทโต
ปฏิสนฺธิภวงฺคสฺส จุติยาวชฺชนสฺส จ.

๑๗๘. ปญฺจนฺนํ ทสฺสนาทีนํ สมฺปฏิจฺฉนเจตโส
สนฺตีรณสฺส โวฏฺฐพฺพ- ชวนานํ วเสน จ.

๑๗๙. ตทารมฺมณจิตฺตสฺส ตเถว ฐานเภทโต
เอวํ จุทฺทสธา จิตฺตํ โหตีติ ปริทีปเย.

“จิตมี ๑๔ อย่าง โดยจำแนกเป็นกิจ ๑๔ คือ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ จุติกิจ อาวัชชนกิจ ๕ มีทัสสนกิจเป็นต้น สัมปฏิจฉนกิจ สันตีรณกิจ โวฏฐัพพนกิจ ชวนกิจ และตทารัมมณกิจ

จิตมี ๑๔ อย่าง โดยประการฉะนี้”

๑๘๐. ภูมิปุคฺคลนานาตฺต- วเสน จ ปวตฺติโต
พหุธา ปนิทํ จิตฺตํ โหตีติ จ วิภาวเย.

“อนึ่ง บัณฑิตพึงแสดงว่า จิตมีประเภทมาก เพราะเป็นไปโดยเนื่องด้วยความต่างกันแห่งภูมิและบุคคล”

คำลงท้ายปริจเฉท

๑๘๑. เอกวิธานเย ปนิมสฺมึ
โย กุสโล มติยา อิธ ภิกฺขุ

ตสฺสภิธมฺมคตา ปน อตฺถา
หตฺถคตามลกา วิย โหนฺติ.

“ภิกษุใดในพระศาสนานี้ เป็นผู้ฉลาดมีปัญญาในเอกวิธนัยเป็นต้นนี้ เนื้อความที่มีอยู่ในพระอภิธรรม ย่อมปรากฏแก่ภิกษุนั้น เปรียบดั่งผลมะขามป้อมในมือ ฉะนั้น”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร เอกวิธาทินิทฺเทโส นาม
จตุตฺโถ ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า เอกวิธาทินิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๕

ภูมิปุคคลจิตตุปปัตตินิเทศ

(คำอธิบายการเกิดขึ้นของจิตตามภูมิและบุคคล)

คำปฏิญญา

๑๘๒. อิโต ปรๆ ปวกฺขามิ พุทฺธิวุทฺธิกรๆ นยๆ
จิตฺตานๆ ภูมีสุปฺปตฺตึ ปุคฺคลานๆ วเสน จ.

"ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวนัยอันกระทำความเจริญแห่งปัญญา คือ การเกิดขึ้นของจิตในแต่ละภูมิและบุคคล"

คติ ๕ ภพ ๓

๑๘๓. เทวา เจว มนุสฺสา จ ติสฺโสวาปายภูมิโย
คติโย ปญฺจ นิทฺทิฏฺฐา สตฺถุนา ตุ ตโย ภวา.

"พระศาสดาทรงแสดงคติ ๕ คือ เทวดา ๑ มนุษย์ ๑ อบายภูมิ ๓ [นรก กำเนิดของดิรัจฉาน และที่อยู่ของเปรต]

ส่วนภพมี ๓ [กามภพ รูปภพ และอรูปภพ]"

[คติ ๕ อย่างนี้พบในอังคุตตรนิกาย นวกนิบาตว่า

ปญฺจิมา ภิกฺขเว คติโย. กตมา ปญฺจ. นิรโย ติรจฺฉานโยนิ เปตฺติวิสโย มนุสฺสา เทวา. อิมา โข ภิกฺขเว ปญฺจ คติโย.[๕]

"ดูกรสารีบุตร คติมี ๕ อย่างเหล่านี้ คติ ๕ อย่างเป็นไฉน คือ นรก กำเนิดของดิรัจฉาน ที่อยู่ของเปรต มนุษย์ และเทวดา ดูกรสารีบุตร คติมี ๕ อย่างเหล่านี้"

พระพุทธองค์ตรัสอบายภูมิ ๓ ในพระสูตรนี้ โดยรวมเอาอสุรกายเข้าในเปรต และรวมพรหม

ไว้ในเทวดา]

ภูมิ ๓๐

๑๘๔. ภูมิโย ตตฺถ ตึเสว ตาสุ ตึเสว ปุคฺคลา
ภูมีเสฺวตาสุ อุปฺปนฺนา สพฺเพ จ ปน ปุคฺคลา.

๑๘๕. ปฏิสนฺธิกจิตฺตานำ วเสเนกูนวีสติ
ปฏิสนฺธิ จ นาเมสา ทุวิธา สมุทีริตา.

๑๘๖. อจิตฺตกา สจิตฺตา จ อสญฺญีนมจิตฺตกา
เสสา สจิตฺตกา เญยฺยา สา ปเนกูนวีสติ.

"ในบรรดาภพ ๓ เหล่านั้น ภูมิมี ๓๐ ชั้น [เว้นอสัญญสัตว์ภูมิ]
บุคคลผู้เกิดในภูมิเหล่านั้นก็มี ๓๐ จำพวก
อนึ่ง บุคคลผู้เกิดในภูมิทั้งหมดมี ๑๙ จำพวก แบ่งตามจำนวนของปฏิสนธิจิต
ปฏิสนธินี้มี ๒ ประเภท คือ ปฏิสนธิที่ไม่มีจิต และปฏิสนธิที่มีจิต
ปฏิสนธิที่ไม่มีจิตเป็นปฏิสนธิของอสัญญีพรหม ส่วนรูปปฏิสนธิอื่นเป็นปฏิสนธิที่มีจิต รวมทั้งหมดมี ๑๙ ดวง"

[ภูมิ ๓๐ เป็นภูมิที่เกิดจากปฏิสนธิจิต ๑๙ ดวง ไม่นับอสัญญสัตว์ภูมิที่มีรูปอย่างเดียว ถ้ารวมอสัญญสัตว์ภูมิก็มีทั้งหมด ๓๑ ภูมิ]

บุคคล ๒๐ ตามปฏิสนธิ

๑๘๗. ปฏิสนฺธิวเสเนว โหนฺติ วีสติ ปุคฺคลา
อิธ จิตฺตาธิการตฺตา อจิตฺตา น จ อุทฺธฏา.

"บุคคลมี ๒๐ จำพวกด้วยอำนาจของปฏิสนธิ [ที่เป็นอเหตุ ทวิเหตุ และติเหตุ]
ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวถึงปฏิสนธิที่ไม่มีจิตไว้ในที่นี้ เพราะเป็นฐานะที่แสดงเรื่องจิต"

[บุคคล ๒๐ จำพวก คือ

๑. ทุคคติอเหตุกปฏิสนธิ

๒. สุคติอเหตุกปฏิสนธิ
๓. ทวิเหตุกโสมนัสอสังขาริกปฏิสนธิ
๔. ทวิเหตุกโสมนัสสสังขาริกปฏิสนธิ
๕. ทวิเหตุกอุเบกขาอสังขาริกปฏิสนธิ
๖. ทวิเหตุกอุเบกขาสสังขาริกปฏิสนธิ
๗. กามติเหตุกโสมนัสอสังขาริกปฏิสนธิ
๘. กามติเหตุกโสมนัสสสังขาริกปฏิสนธิ
๙. กามติเหตุกอุเบกขาอสังขาริกปฏิสนธิ
๑๐. กามติเหตุกอุเบกขาสสังขาริกปฏิสนธิ
๑๑. รูปาวจรปฐมฌานวิบากปฏิสนธิ
๑๒. รูปาวจรทุติยฌานวิบากปฏิสนธิ
๑๓. รูปาวจรตติยฌานวิบากปฏิสนธิ
๑๔. รูปาวจรจตุตถฌานวิบากปฏิสนธิ
๑๕. รูปาวจรปัญจมฌานวิบากปฏิสนธิ
๑๖. อสัญญสัตว์ปฏิสนธิ
๑๗. อรูปาวจรปฏิสนธิที่ ๑
๑๘. อรูปาวจรปฏิสนธิที่ ๒
๑๙. อรูปาวจรปฏิสนธิที่ ๓
๒๐. อรูปาวจรปฏิสนธิที่ ๔]

บุคคล ๑๑ จำพวก

๑๘๘. อเหตุฑ์วิติเหตูติ ปุคฺคลา ติวิธา สิยุ
อริยา ปน อฏฺฐาติ สพฺเพ เอกาทเสริตา.

“บุคคลมี ๓ จำพวก คือ อเหตุกบุคคล (ผู้ที่ปฏิสนธิด้วยอเหตุ) ทวิเหตุกบุคคล (ผู้ที่ปฏิสนธิด้วยเหตุ ๒) และติเหตุกบุคคล (ผู้ที่ปฏิสนธิด้วยเหตุ ๓)

ส่วนพระอริยบุคคลมี ๘ จำพวก

พระพุทธองค์ตรัสบุคคลทั้งหมดไว้ ๑๑ จำพวกอย่างนี้”

[เมื่อจำแนกอเหตุกบุคคลเป็นทุคคติอเหตุกะและสุคติอเหตุกะ ก็รวมเป็นบุคคล ๑๒ จำพวก]

๑๘๙. เอเตสํ ปน สพฺเพสํ ปุคฺคลานํ ปเภทโต
จิตฺตานํ ภูมีสุปฺปตฺตึ ภณโต เม นิโพธถ.

“เชิญท่านทั้งหลายสดับคำของข้าพเจ้าผู้จะกล่าวการเกิดขึ้นของจิตในภูมิ โดยจำแนกตามบุคคลทั้งหมด”

การเกิดขึ้นของจิตตามภูมิ

๑๙๐. ตึสภูมีสุ จิตฺตานิ กติ ชายนฺติ เม วท
จุทฺทเสว ตุ จิตฺตานิ โหนฺติ สพฺพาสุ ภูมิสุ.

“ถามว่า : จิตที่เกิดในภูมิ ๓๐ มีกี่ดวง

ตอบว่า : จิต ๑๔ ดวงนี้ [มหากุศลจิต ๘ ทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔ อุทธัจจสัมปยุตตจิต ๑ มโนทวาราวัชชนจิต ๑] ย่อมเกิดได้ในภูมิทั้งหมด”

๑๙๑. สทา วีสติ จิตฺตานิ กาเมเยว ภเว สิยุ
ปญฺจ รูปภเวเยว จตฺตาเรว อรูปิสุ.

“จิต ๒๐ ดวง [โทสมูลจิต ๒ กามาวจรวิปากจิต ๑๘ (เว้นกุศลวิบากจักขุวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากโสตวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒)] ย่อมเกิดในกามภูมิเสมอ

จิต ๕ ดวง [รูปาวจรวิปากจิต ๕] เกิดในรูปภูมิ

จิต ๔ ดวง [อรูปาวจรวิปากจิต ๔] เกิดในอรูปภูมิ”

[อกุศลวิปากจิตอาจเกิดขึ้นได้แก่พรหมทั้งหลายโดยปรารภรูปที่ไม่น่าพอใจเป็นต้นที่ปรากฏในกามภูมิ เพราะไม่มีอนิฏฐารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในพรหมโลก จิตเหล่านั้นจึงกำหนดไว้ในกามภูมิเท่านั้น]

๑๙๒. กามรูปภเวเสฺวว อฏฺฐารส ภวนฺติ หิ
เทฺวจตฺตาลีส จิตฺตานิ โหนฺติ ตีสุ ภเวสุปิ.

“จิต ๑๘ ดวง [รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ กุศลวิบากจักขุวิญญาณ ๑ กุศลวิบากโสตวิญญาณ ๑ กุศลวิบากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒ อเหตุกกิริยาจิต ๒ (เว้นโวฏฐัพพนจิต) และโสดาปัตติมรรคจิต ๑] ย่อมเกิดในกามภูมิและรูปภูมิ

จิต ๔๒ ดวง [มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ โลกุตตรจิต ๗ (เว้นโสดาปัตติมรรคจิต) อกุศลจิต ๑๐ (เว้นโทสมูลจิต ๒) และมโนทวาราวัชชนจิต ๑] ย่อมเกิดในภูมิทั้ง ๓”

๑๙๓. ฉเปตฺวา ปน สพฺพาสํ จตสฺโสปายภูมิโย
เตรเสว จ จิตฺตานิ โหนฺติ ฉพฺพีสภูมิสุ.

“จิต ๑๓ ดวงเท่านั้น [มหากิริยาจิต ๘ อรหัตตมรรคจิต ๑ อรหัตตผลจิต ๑ อนาคามิผลจิต ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลจิต ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนกิริยาจิต ๑] ย่อมเกิดใน ๒๖ ภูมิ เว้นอบายภูมิ ๔”

๑๙๔. อปรานิ จตสฺโสปิ ฉเปตฺวารุปฺปภูมิโย
จิตฺตานิ ปน ชายนฺติ ฉ จ ฉพฺพีสภูมิสุ.

“จิตนอกจากนี้ ๖ ดวง [กุศลวิบากจักขุวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากโสตวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑] ย่อมเกิดใน ๒๖ ภูมิ เว้นอรูปภูมิ ๔”

๑๙๕. สุทฺธาวาสิกเทวานํ ฉเปตฺวา ปญฺจ ภูมิโย
ปญฺจ จิตฺตานิ ชายนฺเต ปญฺจวีสติภูมิสุ.

“จิต ๕ ดวง [ทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑] ย่อมเกิดใน ๒๕ ภูมิ เว้นสุทธาวาสภูมิ ๕”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า จิต ๕ ดวงนี้ไม่เกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส เพราะเป็นภูมิที่อยู่ของพระอนาคามีและพระอรหันต์ และท่านเหล่านั้นได้ละจิตเหล่านี้ด้วยโสดาปัตติมรรคแล้ว]

๑๙๖. อปรานิ ทุเว โหนฺติ ปญฺจวีสติภูมิสุ
ฉเปตฺวา เนวสญฺญญฺจ จตสฺโสปายภูมิโย.

“จิต ๒ ดวง [อากิญจัญญายตนกุศลจิต ๑ กิริยาจิต ๑] ย่อมเกิดใน ๒๕ ภูมิ เว้นอบายภูมิ ๔ และเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ตติยารุปปกุศลจิต และตติยารุปปกิริยาจิต เป็นอารมณ์ที่พึงล่วงพ้นไปของเนวสัญญานาสัญญา จึงไม่เกิดในเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ และจิตเหล่านั้นก็ไม่เกิดในอบายภูมิ เพราะมีเพียงอเหตุกปฏิสนธิเท่านั้นในอบายภูมิ]

๑๙๗. เทฺวปิ จิตฺตานิ ชายนฺติ จตุวีสติภูมิสุ
อากิญฺจญฺญํ เนวสญฺญญฺจ ฉเปตฺวาปายภูมิโย.

“จิต ๒ ดวง [วิญญาณัญจายตนกุศลจิต ๑ กิริยาจิต ๑] ย่อมเกิดใน ๒๔ ภูมิ เว้นอบายภูมิ ๔ อากิญจัญญายตนภูมิ และเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ”

๑๙๘. อปายภูมิโย หิตฺวา ติสฺโส อารุปฺปภูมิโย
เทฺวเยว ปน จิตฺตานิ โหนฺติ เตวีสภูมิสุ.

“จิต ๒ ดวง [อากาสานัญจายนกุศลจิต ๑ กิริยาจิต ๑] ย่อมเกิดใน ๒๓ ภูมิ เว้นอบายภูมิ [๔] และอรูปภูมิ[เบื้องสูง] ๓”

๑๙๙. อรูเป จ อปาเย จ ฉเปตฺวา อฏฺฐ ภูมิโย
เอกาทสวิธํ จิตฺตํ โหนฺติ ทฺวาวีสภูมิสุ.

“จิต ๑๑ ดวง [รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ หสิตุปปาทจิต ๑] ย่อมเกิดใน ๒๒ ภูมิ เว้นภูมิ ๘ คือ อบายภูมิ [๔] และอรูปภูมิ [๔]”

๒๐๐. สุทฺธาวาเส อปาเย จ ฉเปตฺวา นว ภูมิโย
เอกวีสาสุ นิจฺจมฺปิ จตฺตาโรว ภวนฺติ หิ.

“จิต ๔ ดวง [โสดาปัตติผลจิต ๑ สกทาคามิมรรคจิต ๑ สกทาคามิผลจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑] ย่อมเกิดเสมอใน ๒๑ ภูมิ เว้นภูมิ ๙ คือ สุทธาวาส [๕] และอบายภูมิ [๔]”

๒๐๑. เอกํ สตฺตรสเสฺวว จิตฺตํ ชายติ ภูมิสุ
สุทฺธาวาเส ฯเปตฺวา ตุ อปายารุปฺปภูมิโย.

"จิต ๑ ดวง [โสดาปัตติมรรคจิต] ย่อมเกิดใน ๑๗ ภูมิเท่านั้น เว้นสุทธาวาส [๕] อบายภูมิ [๔] และอรูปภูมิ [๔]"

๒๐๒. ทฺวาทเสว ตุ ชายนฺเต เอกาทสสุ ภูมิสุ
ฯเปตฺวา ปน สพฺพาปิ ภูมิโย หิ มหคฺคตา.

"จิต ๑๒ ดวง [โทสมูลจิต ๒ กุศลวิบากฆานวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากชิวหาวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากกายวิญญาณจิต ๑ อกุศลวิปากจิต ๗] ย่อมเกิดใน[กาม]ภูมิ ๑๑ เว้นพรหมภูมิทั้งหมด"

[อนิฏฐารมณ์ไม่มีในพรหมโลก ดังนั้น อกุศลวิปากจิตจึงไม่เกิดในพรหมโลก แต่จิตดังกล่าวอาจเกิดขึ้นแก่พรหมในบางคราวเมื่อพบเห็นอนิฏฐารมณ์ที่ปรากฏในกามภูมิ]

๒๐๓. กามาวจรเทวานํ มนุสฺสานํ วเสน ตุ
อฏฺฐ จิตฺตานิ ชายนฺเต สทา สตฺตสุ ภูมิสุ.

"จิต ๘ ดวง [มหาวิปากจิต ๘] ย่อมเกิดเสมอใน[กามสุคติ]ภูมิ ๗ คือ เทวดาชั้นกามาวจร [๖ ชั้น] และมนุษย์"

๒๐๔. ปญฺจมชฺฌานปาเกโก ชายเต ฉสุ ภูมิสุ
จตฺตาริ ปน จิตฺตานิ ตีสุ ตีเสฺวว ภูมิสุ.

"ปัญจมฌานวิปากจิต ๑ ย่อมเกิดใน ๖ ภูมิ [เวหัปผลา และสุทธาวาสภูมิ ๕]

จิต ๔ ดวง [ปฐมฌานวิปากจิต ๑ ทุติยฌานวิปากจิต ๑ ตติยฌานวิปากจิต ๑ จตุตถฌานวิปากจิต ๑] ย่อมเกิดใน[รูป]ภูมิสาม [ปฐมฌานภูมิ ๓ ทุติยฌานภูมิ ๓ ตติยฌานภูมิ ๓ ตามลำดับ]"

[รูปาวจรปฐมฌานวิปากจิต เกิดในปฐมฌานภูมิ ๓ คือ พรหมชั้นปาริสัชชา พรหมชั้นปุโรหิตา และพรหมชั้นมหาพรหม

รูปาวจรทุติยฌานวิปากจิตและรูปาวจรตติยฌานวิปากจิต เกิดในทุติยฌานภูมิ ๓ คือ พรหมชั้นปริตตาภา พรหมชั้นอัปปมาณาภา และพรหมชั้นอาภัสสรา

รูปาวจรจตุตถฌานวิปากจิต เกิดในตติยฌานภูมิ ๓ คือ พรหมชั้นปริตตสุภา พรหมชั้นอัปปมาณสุภา และพรหมชั้นสุภกิณหา]

๒๐๕. จตฺตาริ ปน จิตฺตานิ โหนฺติ เอเกกภูมิสุ
อรูปาวจรปากานำ วเสน ปริทีปเย.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๔ ดวง คือ อรูปาวจรวิปากจิต ย่อมเกิดในอรูปภูมิ [๔] แต่ละภูมิ”

๒๐๖. กุสลากุสลา กาเม เตสำ ปากา อเหตุกา
อาวชฺชนทฺวยญฺจาติ สตฺตตึเสว มานสา.

๒๐๗. นรกาทีสฺวปาเยสุ จตูสุปิ จ ชายเร
เทฺวปญฺญาสาวเสสานิ นุปฺปชฺชนฺติ กทาจิปิ.

“จิต ๓๗ ดวงนี้ คือ กามาวจรกุศลจิต [๘] และอกุศลจิต [๑๒] อเหตุกกุศลวิปากจิต [๘] อกุศลวิปากจิต [๗] อาวัชชนจิต ๒ ย่อมเกิดในอบายภูมิ ๔ มีนรกเป็นต้น

จิต ๕๒ ดวงที่เหลือ ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้”

๒๐๘. กาเม เทวมนุสฺสานำ นว ปากา มหคฺคตา
เนว ชายนฺติ ชายนฺติ อสีติ หทยา สทา.

“มหัคคตวิปากจิต ๙ ดวง ย่อมไม่เกิดแก่เทวดาและมนุษย์

จิต ๘๐ ดวง[ที่เหลือ] ย่อมเกิดขึ้นได้เสมอ”

๒๐๙. กาเม อฏฺฐ มหาปากา โทมนสฺสทฺวยมฺปิ จ
ตถา ฆานาทิวิญฺญาณตฺ- ตยำ ปากา อปุญฺญชา.

๒๑๐. นตฺถิ อารุปฺปปากา จ รูปาวจรภูมิยำ
อิเมหิ สห จิตฺเตหิ ตโย มคฺคา ผลทฺวยำ.

๒๑๑. จตฺตาโร ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตา วิจิกิจฺฉายุตมฺปิ จ
จตฺตาโร เหฏฺฐิมา ปากา สุทฺธาวาเส น ลพฺภเร.

๒๑๒. เสสานิ เอกปญฺญาส จิตฺตานิ ปน ลพฺภเร
รูปาวจริกา สพฺเพ วิปากา กามธาตุยา.

๒๑๓. โทมนสฺสาทิมคฺโค จ กฺริยา จ เทฺว อเหตุกา
เตจตฺตาฬีส จิตฺตานิ นตฺถิ อารุปฺปภูมิยํ.

“มหาวิปากจิต ๘ โทมนัสสสหคตจิต ๒ [โทสมูลจิต ๒] [กุศลวิบาก]ฆานวิญญาณจิตเป็นต้น ๓ อกุศลวิปากจิต ๗ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ย่อมไม่เกิดในรูปภูมิ

จิตเหล่านั้นพร้อมด้วยมรรคจิต ๓ [โสดาปัตติมรรคจิต ๑ สกทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑] ผลจิต ๒ [โสดาปัตติผลจิต ๑ สกทาคามิผลจิต ๑] ทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ รูปาวจรวิปากจิตเบื้องต่ำ ๔ ย่อมไม่เกิดในสุทธาวาสภูมิ [๕]

ส่วนจิต ๕๑ ดวงที่เหลือ ย่อมเกิดได้

จิต ๔๓ ดวง คือ รูปาวจรจิตทั้งหมด [๑๕] กามาวจรวิปากจิต [๒๓] โทสมูลจิต ๒ โสดาปัตติมรรคจิต [๑] อเหตุกกิริยาจิต ๒ [ปัญจทวาราวัชชนจิต และหสิตุปปาทจิต] ย่อมไม่เกิดในอรูปภูมิ”

๒๑๔. เอวํ ภูมิวเสเนว จิตฺตุปฺปตฺตึ วิภาวเย
ตถา เอกาทสนฺนมฺปิ ปุคฺคลานํ วเสน จ.

“บัณฑิตพึงแสดงการเกิดขึ้นของจิต และการจำแนกโดยภูมิ โดยบุคคล ๑๑ จำพวก อย่างนี้”

[บุคคล ๑๑ จำพวก คือ อเหตุกบุคคล ทวิเหตุกบุคคล ติเหตุกบุคคล และพระอริยบุคคล ๘ เมื่อจำแนกอเหตุกบุคคลเป็นทุคคติอเหตุกะและสุคติอเหตุกะ ก็รวมเป็นบุคคล ๑๒ จำพวก]

การจำแนกจิตโดยบุคคล

๒๑๕. กุสลากุสลา กาเม เตสํ ปากา อเหตุกา
อาวชฺชนทฺวยญฺจาติ สตฺตตึเสว มานสา.

๒๑๖. อเหตุกสฺส สตฺตสฺส ชายนฺเต ปญฺจภูมิสุ
เทฺวปญฺญาสาวเสสานิ น ชายนฺติ กทาจิปิ.

“จิต ๓๗ ดวงนี้ คือ กามาวจรกุศลจิต [๘] อกุศลจิต [๑๒] อกุศลวิปากจิต [๗] อเหตุกกุศลวิปากจิต [๘] อาวัชชนจิต ๒ ย่อมเกิดแก่อเหตุกบุคคลในภูมิ ๕ [อบายภูมิ ๔ มนุษย์ภูมิ ๑]

จิต ๕๒ ดวงที่เหลือย่อมเกิดขึ้นไม่ได้”

๒๑๗. อเหตุกสฺส วุตฺเตหิ กามปากา ทุเหตุกา
ทุเหตุกสฺส ชายนฺเต จตฺตาลีสํ ตเถกกํ.

“เช่นเดียวกันนี้ จิต ๔๑ ดวง คือ ทวิเหตุกกามาวจรวิปากจิต [๔] และจิต [๓๗] ที่กล่าวมาแล้วแก่อเหตุกบุคคล ย่อมเกิดแก่ทวิเหตุกบุคคล [และสุคติอเหตุกบุคคล คือ มนุษย์ที่พิการแต่กำเนิดและเทวดาชั้นต่ำในจาตุมหาราชิกาภูมิ]”

๒๑๘. สพฺเพ มหคฺคตา เจว สพฺเพปิ จ อนาสวา
ติเหตุกา วิปากา จ กาเม นว กฺริยาปิ จ.

๒๑๙. ทุเหตุโน น ชายนฺติ จตฺตาลีสํ ตถาฏฺ จ
กามาวจรสตฺตสฺส ติเหตุปฏิสนฺธิโน.

๒๒๐. ปุถุชฺชนสฺส ชายนฺเต จตุปญฺญาส มานสา
ทฺวิเหตุกสฺส วุตฺตานิ จตฺตาลีสํ ตเถกกํ.

๒๒๑. จตฺตาโร ญาณสมฺยุตฺตา วิปากา กามธาตุยา
รูปารูเปสุ ปุญฺญานิ จตุปญฺญาส มานสา.

๒๒๒. ปุถุชฺชนสฺส ชายนฺเต ปญฺจตึส น ชายเร
ฉเทเวสุ มนุสฺเสสุ โสตาปนฺนสฺส เทหิโน.

๒๒๓. ปญฺญาเสวสฺส จิตฺตานิ ชายนฺตีติ วินิทฺทิเส
นวตึเสว จิตฺตานิ นุปฺปชฺชนฺตีติ ทีปเย.

“จิต ๔๘ ดวง คือ มหัคคตจิตทั้งหมด [๒๗] โลกุตตรจิตทั้งหมด [๘] ติเหตุก[กามาวจร]วิปากจิต [๔] กามาวจรกิริยาจิต ๙ ย่อมไม่เกิดแก่ทวิเหตุกบุคคล [และอเหตุกบุคคล]

จิต ๕๔ ดวง ย่อมเกิดแก่ติเหตุกปุถุชนที่เกิดในกามสุคติภูมิปฏิสนธิด้วยไตรเหตุ จิตดังกล่าว คือ จิต ๔๑ ดวงที่กล่าวไว้แล้วแก่ทวิเหตุกบุคคล มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ รูปาวจรกุศลและอรูปาวจรกุศล [๙]

จิต ๓๕ ดวง[ที่เหลือ] ย่อมไม่เกิดแก่[กามาวจรติเหตุก]ปุถุชน

บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๕๐ ดวง [จิตที่เกิดแก่ติเหตุกปุถุชนที่เกิดในกามภูมิ ๔๙ ดวง (เว้นทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑) และโสดาปัตติผลจิต ๑] ย่อมเกิดแกพระโสดาบันในมนุษย์โลกและเทวโลก [๖]

พึงแสดงว่า จิต ๓๙ ดวง[ที่เหลือ] ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้”

[จิตที่เกิดแก่ปุถุชนผู้เป็นติเหตุกบุคคล มี ๕๔ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘ กามาวจรวิปากจิต ๒๓ อาวัชชนจิต ๒ มหัคคตกุศลจิต ๙

จิตที่เกิดแก่พระโสดาบัน มี ๕๐ ดวง คือ จิตที่เกิดแก่ติเหตุกบุคคลข้างต้น เว้นทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ วิจิกิจฉาสหคตจิต ๑ โสดาปัตติผลจิต ๑

การเรียกว่า พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ หมายถึง พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในผลแล้ว ส่วนพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในมรรค จะเกิดมรรคจิตของตนๆ เท่านั้น ไม่เกิดมรรคจิตของบุคคลอื่น]

๒๒๔. โสตาปนฺนสฺส วุตฺตานิ ฯเปตฺวา ปฺจมํ ผลํ
อตฺตโนว ผเลนสฺส สกทาคามิโน สิยุ.

“จิตที่กล่าวไว้แก่โสดาบันบุคคล เว้นโสดาปัตติผลจิต พึงเกิดขึ้นแก่สกทาคามีบุคคลและผลจิตของตนย่อมเกิดขึ้น”

๒๒๕. สกทาคามิสฺส วุตฺตานิ ฯเปตฺวา ปฏิฆทฺวยं
ทุติยं จ ผลํ หิตฺวา ยานิ จิตฺตานิ ตานิติ.
อนาคามิสฺส สตฺตสฺส ชายนฺตีติ วินิทฺทิเส.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิตที่กล่าวไว้แก่สกทาคามีบุคคล เว้นโทสมูลจิต ๒ และผลจิตที่ ๒ ย่อมเกิดขึ้นแก่อนาคามีบุคคล [และอนาคามิผลจิตของตนย่อมเกิดขึ้น]”

[ฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับมูลนิธิภูมิพโลฯ มีรูปในบาทที่ ๑ ตามฉบับฉัฏฐสังคายนาว่า โสตาปนฺนสฺส วุตฺตานิ ตามนัยนี้แปลว่า “จิตที่กล่าวไว้แก่โสดาบันบุคคล” ความจริงพระโสดาบันและพระสกทาคามีละกิเลสเท่ากัน แต่พระสกทาคามีทำกามราคะและปฏิฆะให้เบาบางลงเท่านั้น ในที่นี้ใช้ตามฉบับเทวนาครีว่า สกทาคามิสฺส วุตฺตานิ เพื่อให้สอดคล้องกับข้อความในบาทที่ ๓ ว่า ทุติยํ จ ผลํ หิตฺวา (และไม่นับผลจิตที่ ๒)]

๒๒๖. กติ จิตฺตานิ ชายนฺเต กาเม อรหโต ปน
จตฺตารีสญฺจ จตฺตาริ กาเม อรหโต สิยุ.

“ถามว่า : จิตเท่าไรย่อมเกิดแก่พระอรหันต์ในกาม[สุคติ]ภูมิ

ตอบว่า : จิต ๔๔ ดวง [กามาวจรวิปากจิต ๒๓ กิริยาจิต ๒๐ อรหัตตผลจิต ๑] พึงเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ในกาม[สุคติ]ภูมิ”

๒๒๗. มคฺคฏฺฐานํ จตุนฺนมฺปิ ปุคฺคลานํ สกํ สกํ
มคฺคจิตฺตํ สิยา เตสํ เอกจิตฺตกฺขณา หิ เต.

“บุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคทั้ง ๔ [มรรคบุคคล] พึงมีมรรคจิตของตนๆ เพราะบุคคลเหล่านั้นมีขณะจิตเดียว”

จิตที่เกิดแก่รูปพรหม

๒๒๘. ปุถุชฺชนสฺส ตีเสฺวว ปฐมชฺฌานภูมิสุ
ปญฺจตึเสว จิตฺตานิ ชายนฺเตติ วินิทฺทิเส.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๓๕ ดวง [มหากุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อกุศลจิต ๑๐ (เว้นโทสมูลจิต ๒) กุศลวิบากจักขุวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากโสตวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒ อาวัชชนจิต ๒ ปฐมฌานวิปากจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมปุถุชนในปฐมฌานภูมิ ๓”

[ท่านแสดงจิตที่เกิดแก่พรหมในขณะอยู่ในพรหมโลกซึ่งไม่มีอนิฏฐารมณ์ ถ้ารูปพรหมมาสู่กามสุคติภูมิ ๗ แล้วพบอนิฏฐารมณ์ อกุศลวิปากจิตที่เป็นจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ สัมปฏิจฉนจิต และสันตีรณจิต ย่อมเกิดขึ้นได้ รวมเป็นจิตทั้งหมด ๓๙ ดวง]

๒๒๙. ฆานาทีสุ จ วิญฺญาณตฺ- ตยํ สตฺต อปุญฺญชา
มหาปากา ตถา ปากา อุปริชฺฌานภูมิกา.

๒๓๐. วิปากาปิ จ อารุปฺปา โทมนสฺสทฺวยมฺปิ จ
อฏฺจารส กฺริยา เจว อฏฺ โลกุตฺตรานิ จ.

๒๓๑. ปฐมชฺฌานนิพฺพตฺต- ปุถุชฺชนสรีริโน
เอตานิ จตุปญฺญาส จิตฺตานิ น จ ลพฺภเร.

“จิต ๕๔ ดวงนี้ คือ วิญญาณจิตในฆานประสาทเป็นต้น ๓ [กุศลวิบากฆานวิญญาณจิต กุศลวิบากชิวหาวิญญาณจิต สุขสหคตกายวิญญาณจิต] อกุศลวิปากจิต ๗ มหาวิปากจิต [๘] วิบากที่เกิดในฌานภูมิเบื้องสูงกว่า [๔] อรูปาวจรวิปากจิต [๔] โทสมูลจิต ๒ กิริยาจิต ๑๘ โลกุตตรจิต ๘ ย่อมไม่เกิดแก่พรหมปุถุชนผู้เกิดในปฐมฌานภูมิ”

๒๓๒. โสตาปนฺนสฺส จิตฺตานิ ตตฺเถกตึส ชายเร
ปุถุชฺชนสฺส วุตฺเตสุ หิตฺวา จาปุญฺญปญฺจกํ.

“ในจิตที่กล่าวไว้แก่พรหมปุถุชน [๓๕] จิต ๓๑ ดวงพร้อมทั้งโสดาปัตติผลจิต เว้นอกุศลจิต ๕ [ทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมโสดาบันในปฐมฌานภูมิ”

๒๓๓. สกทาคามิโน ตตฺถ ฐเปตฺวา ปฐมํ ผลํ
เอกตึเสว ชายนฺเต ปกฺขิปิตฺวา สกํ ผลํ.

“จิต ๓๑ ดวงนั่นเอง เว้นโสดาปัตติผลจิต และสกทาคามิผลจิตของตน ย่อมเกิดแก่พรหมสกทาคามีในปฐมฌานภูมิ ๓”

๒๓๔. อนาคามิสฺส ตตฺเถว ฐเปตฺวา ทุติยํ ผลํ
เอกตึเสว ชายนฺเต ผลจิตฺเตน อตฺตโน.

“จิต ๓๑ ดวงนั่นเอง เว้นสกทาคามิผลจิต และอนาคามิผลจิตของตน ย่อมเกิดแก่พรหมอนาคามีในปฐมฌานภูมิ ๓”

๒๓๕. วิญฺญาณํ จกฺขุโสตานํ ปุญฺญชํ สมฺปฏิจฺฉนํ
สนฺตีรณทฺวยญฺเจว กฺริยจิตฺตานิ วีสติ.

๒๓๖. อรหตฺตผลํ ปาโก ปจมชฺฌานสมฺภโว
สตฺตวีสติ จิตฺตานิ อรหนฺตสฺส ชายเร.

“จิต ๒๗ ดวง คือ กุศลวิบากจักขุวิญญาณจิตและโสตวิญญาณจิต [๒] กุศลวิบาก-สัมปฏิจฉนจิต [๑] สันตีรณจิต ๒ กิริยาจิต ๒๐ อรหัตตผลจิต [๑] รูปาวจรปฐมฌานวิปากจิต [๑] ย่อมเกิดแก่พรหมอรหันต์”

๒๓๗. ปุถุชฺชนสฺส ตีเสฺวว ทุติยชฺฌานภูมิสุ
ฉตฺตึส ทุติยชฺฌาน- ตติยชฺฌานปากโต.

“จิต ๓๖ ดวง ทุติยฌานวิปากจิต และตติยฌานวิปากจิต ย่อมเกิดแก่พรหมปุถุชนในทุติยฌานภูมิ ๓”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า แม้ทุติยฌานวิปากจิตและตติยฌานวิปากจิตจะไม่เกิดแก่บุคคลคนเดียวกัน แต่พระพุทธทัตตะกล่าวว่า “พร้อมด้วยทุติยฌานวิปากจิตและตติยฌานวิปากจิต” เพื่อรวมปุถุชนเป็นต้นที่เกิดในทุติยฌานภูมิโดยความเสมอกันแห่งความเป็นปุถุชนเป็นต้น

ฎีกาเก่ากล่าวว่า จิต ๓๖ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๐ (เว้นโทสมูลจิต ๒) โลกิยกุศลจิต ๑๗ กุศลวิบาก-จักขุวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากโสตวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒ อาวัชชนจิต ๒ รูปาวจรทุติยฌานวิปากจิต ๑ รูปาวจรตติยฌานวิปากจิต ๑]

๒๓๘. ปุถุชฺชนสฺส วุตฺเตสุ หิตฺวา วาปุญฺญปญฺจกํ
โสตาปนฺนสฺส พาตฺตึส ผเลน สห อตฺตโน.

“ในจิต [๓๖ ดวง]ที่กล่าวไว้แก่พรหมปุถุชน[ชั้นทุติยฌาน] จิต ๓๒ ดวง และผลจิตของตน เว้นอกุศลจิต ๕ ย่อมเกิดแก่พรหมโสดาบัน[ชั้นทุติยฌาน]”

๒๓๙. โสตาปนฺนสฺส วุตฺเตสุ ฉเปตฺวา ปฉมํ ผลํ
พาตฺตึส ผลจิตฺเตน สกทาคามิสฺส อตฺตโน.

“ในจิต [๓๒ ดวง]ที่กล่าวไว้แก่พรหมโสดาบัน จิต ๓๒ ดวงเว้นโสดาปัตติผลจิต และสกทาคามิผลจิตของตน ย่อมเกิดแก่พรหมสกทาคามี”

๒๔๐. สกทาคามีสุ วุตฺเตสุ ฉเปตฺวา ทุติยํ ผลํ
อนาคามิผเลนสฺส พาตฺตึเสว ภวนฺติ หิ.

“ในจิต [๓๒ ดวง]ที่กล่าวไว้แก่พรหมสกทาคามี จิต ๓๒ ดวงเว้นสกทาคามิผลจิต และอนาคามิผลจิต ย่อมเกิดแก่พรหมอนาคามี”

๒๔๑. อรหนฺตสฺส ตึเสฺวว อฏฺฉวีสติ อตฺตโน
ผเลน ทุติยชฺฌาน- ตติยชฺฌานปากโต.

“จิต ๒๘ ดวง อรหัตตผลจิตของตน ทุติยฌานวิปากจิต และตติยฌานวิปากจิต ย่อมเกิดแก่พรหมอรหันต์ในทุติยฌานภูมิ”

[จิต ๒๘ ดวง คือ กุศลวิบากจักขุวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากโสตวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบาก-สัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒ กิริยาจิต ๒๐ รูปาวจรทุติยฌานวิปากจิต ๑ รูปาวจรตติยฌานวิปากจิต ๑ อรหัตตผลจิต ๑]

๒๔๒. ปริตฺตกสุภาทีนํ เทวานํ ตีสุ ภูมิสุ
ปญฺจตึเสว ชายนฺเต จตุตฺถชฺฌานปากโต.

“จิต ๓๕ ดวง และจตุตถฌานวิปากจิต ย่อมเกิดแก่พรหมชั้นปริตตสุภาเป็นต้นใน [ตติยฌาน]ภูมิ ๓”

[จิต ๓๕ ดวง คือ โลกิยกุศลจิต ๑๗ อกุศลจิต ๑๐ (เว้นโทสมูลจิต ๒) กุศลวิบากจักขุ-วิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากโสตวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒ อาวัชชนจิต ๒ รูปาวจรจตุตถฌานวิปากจิต ๑]

๒๔๓. โสตาปนฺนสฺส ตตฺเถก- ตึส จิตฺตานิ ชายเร
สกทาคามิโน เอวํ ตถานาคามิโนปิ จ.

“จิต ๓๑ ดวงย่อมเกิดแก่พรหมโสดาบันในตติยฌานภูมินั้น และเกิดแก่พรหมสกทาคามีและพรหมอนาคามีเช่นเดียวกัน”

[จิต ๓๑ ดวง คือ จิต ๓๐ ดวง (เว้นทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑) ในจิต ๓๕ ดวงที่เกิดแก่พรหมปุถุชนชั้นตติยฌานภูมิ โสดาปัตติผลจิตของพรหมโสดาบัน สกทามิผลจิตของพรหมสกทาคามี และอนาคามิผลจิตของพรหมอนาคามี]

๒๔๔. ขีณาสวสฺส ตตฺเถว สตฺตวีสติ มานสา
ตถา เวหปฺผเล จาปิ สพฺเพสํ โหนฺติ มานสา.

“จิต ๒๗ ดวงย่อมเกิดแก่พรหมอรหันต์ในตติยฌานภูมินั้น

เช่นเดียวกันนี้ จิต[ดังกล่าว]ย่อมเกิดแก่ทุกบุคคล[ผู้เป็นติเหตุกปุถุชน เสกขบุคคล และอเสกขบุคคล ๕ จำพวก]ในชั้นเวหัปผลา”

[จิต ๒๗ ดวง คือ กุศลวิบากจักขุวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากโสตวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒ กิริยาจิต ๒๐ รูปาวจรจตุตถฌานวิปากจิต ๑ อรหัตตผลจิต ๑

ในบรรดาจิต ๓๕ ดวงเป็นต้นที่เกิดแก่บุคคลในตติยฌานภูมิ จิต ๓๕ ดวง ๓๑ ดวง ๓๑ ดวง ๓๑ ดวง และ ๒๗ ดวง โดยเปลี่ยนรูปาวจรปัญจมฌานวิปากจิตกับรูปาวจรจตุตถฌานวิปากจิต ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับบุคคลโดยเฉพาะๆ แก่ปุถุชน พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ผู้เป็นพรหมชั้นเวหัปผลา]

๒๔๕. เอกตึเสว จิตฺตานิ สุทฺธาวาสิกภูมิสุ
อนาคามิกสตฺตสฺส โหนฺตีติ ปริทีปเย.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๓๑ ดวงย่อมเกิดแก่อนาคามีบุคคล ในภูมิชั้นสุทธาวาส [๕]”

๒๔๖. อรหโต ปน ตตฺเถว มานสา สตฺตวีสติ
เอวํ รูปีสุ จิตฺตานิ วิญฺเญยฺยานิ วิภาวินา.

"จิต ๒๗ ดวงย่อมเกิดแก่พระอรหันต์ในภูมิชั้นสุทธาวาสเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบจิตที่เกิดขึ้นในรูปภูมิอย่างนี้"

[จิต ๓๑ ดวงที่เกิดแก่พรหมอนาคามีชั้นสุทธาวาสภูมิ และจิต ๒๗ ดวงที่เกิดแก่พรหมอรหันต์ชั้นสุทธาวาสภูมิ คือ จิตที่เกิดแก่พรหมอนาคามีและอรหันต์ชั้นเวหัปผลานั่นเอง]

จิตที่เกิดแก่อรูปพรหม

๒๔๗. จตุวีสติ จิตฺตานิ ปจฺมารุปฺปภูมิยํ
ปุถุชฺชนสฺส สตฺตสฺส ชายนฺตีติ วินิทฺทิเส.

"บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๒๔ ดวง [มหากุศลจิต ๘ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อกุศลจิต ๑๐ (เว้นโทสมูลจิต ๒) มโนทวาราวัชชนจิต ๑ ปฐมารุปปวิปากจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมปุถุชนในอรูปภูมิที่ ๑ [อากาสานัญจายตนภูมิ]"

๒๔๘. โสตาปนฺนสฺส ตตฺเถว ฐเปตฺวาปุญฺญปญฺจกํ
สมวีสติ จิตฺตานิ ผเลน สห อตฺตโน.

"จิต ๒๐ ดวง และผลจิตของตน เว้นอกุศลจิต ๕ ย่อมเกิดแก่พรหมโสดาบันในอรูปภูมิที่ ๑"

๒๔๙. สกทาคามิโน ตตฺถ ตถานาคามิโนปิ จ
ชายนฺติ วีส จิตฺตานิ ปุพฺพปุพฺพผลํ วินา.

"จิต ๒๐ ดวง และผลจิตของตน เว้นผลจิตก่อนๆ ย่อมเกิดแก่พรหมสกทาคามีและพรหมอนาคามีในอรูปภูมิที่ ๑"

๒๕๐. ขีณาสวสฺส ตตฺเถว ทสปญฺจ จ มานสา
ปุถุชฺชนสฺส สตฺตสฺส ทุติยารุปฺปภูมิยํ.

๒๕๑. โหนฺติ เตวีส จิตฺตานิ อิติ วตฺวา วิภาวเย
ติณฺณนฺนมฺเปตฺถ เสขานํ จิตฺตาเนกูนวีสติ.

“จิต ๑๕ ดวง [มหากิริยาจิต ๘ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ มโนทวาราวัชชนจิต ๑ ปฐมา-รุปปวิปากจิต ๑ อรหัตตผล ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมอรหันต์ในอรูปภูมิที่ ๑

บัณฑิตพึงกล่าวว่า จิต ๒๓ ดวง [จิต ๒๒ ดวงเว้นอากาสานัญจายตนกุศลจิตและวิปากจิตในจิต ๒๔ ดวงที่เกิดแก่พรหมปุถุชนในอรูปภูมิที่ ๑ ทุติยารุปปวิปากจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมปุถุชนในอรูปภูมิที่ ๒ [วิญญาณัญจายตนภูมิ]

พึงแสดงว่า จิต ๑๙ ดวง [จิต ๑๘ ดวงเว้นอกุศลจิต ๕ ดวงในจิต ๒๓ ดวงที่เกิดแก่พรหมปุถุชน และโสดาปัตติผลของพระโสดาบัน สกทาคามิผลของพระสกทาคามี อนาคามิ-ผลของพระอนาคามี] ย่อมเกิดแก่พระเสกขะ ๓ จำพวกในอรูปภูมิที่ ๒”

๒๕๒. จุทฺทเสว ตุ จิตฺตานิ ทุติยารุปฺปภูมิยํ
กฺริยา ทฺวาทส ปาเกโก ผลํ ขีณาสวสฺส ตุ.

“จิต ๑๔ ดวง คือ กิริยาจิต ๑๒ [มหากิริยาจิต ๘ อรูปาวจรกิริยาจิต ๓ (เว้นอากาสานัญจายตนกิริยาจิต ๑) มโนทวาราวัชชนจิต ๑] [ทุติยารุปป]วิปากจิต ๑ [อรหัตต]ผล-จิต ๑ ย่อมเกิดแก่พรหมอรหันต์ในอรูปภูมิที่ ๒”

๒๕๓. ปุถุชฺชนสฺส สตฺตสฺส ตติยารุปฺปภูมิยํ
พาวีสติ จ จิตฺตานิ ภวนฺตีติ ปกาสเย.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๒๒ ดวง [จิต ๒๑ ดวงเว้นวิญญาณัญจายตนกุศลจิตและวิปากจิตในจิต ๒๓ ดวงที่เกิดแก่ปุถุชนในอรูปภูมิที่ ๒ ตติยารุปปวิปากจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมปุถุชนในอรูปภูมิที่ ๓ [อากิญจัญญายตนภูมิ]”

๒๕๔. อฏฺฐารเสว จิตฺตานิ โสตาปนฺนสฺส ชายเร
สกทาคามิโน ตานิ จเปตฺวา ปญฺจ ผลํ.

“จิต ๑๘ ดวง [จิต ๑๗ ดวงเว้นอกุศลจิต ๕ ในจิต ๒๒ ดวงที่เกิดแก่พรหมปุถุชน และโสดาปัตติผล] ย่อมเกิดแก่พรหมโสดาบัน

จิต ๑๘ ดวงนั้น เว้นโสดาปัตติผลจิต ย่อมเกิดแก่พรหมสกทาคามี”

๒๕๕. สกทาคามิวุตฺเตสุ ฯเปตฺวา ทุติยํ ผลํ
อฏฺฐารเสว จิตฺตานิ อนาคามิสฺส ชายเร.

“จิต ๑๘ ดวงในจิตที่กล่าวไว้แก่พรหมสกทาคามี เว้นสกทาคามิผลจิต [และอนาคามิผลจิต] ย่อมเกิดแก่พรหมอนาคามี”

๒๕๖. เตรเสว จ จิตฺตานิ ตติยารุปฺปภูมิยํ
ขีณาสวสฺส สตฺตสฺส ภวนฺตีติ วินิทฺทิเส.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๑๓ ดวง [มหากิริยาจิต ๘ ตติยารุปปกิริยาจิต ๑ จตุตถารุปปกิริยาจิต ๑ มโนทวาราวัชชนจิต ๑ อากิญจัญญายตนวิปากจิต ๑ อรหัตตผลจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมอรหันต์ในอรูปภูมิที่ ๓”

๒๕๗. เอกวีสติ จิตฺตานิ จตุตฺถารุปฺปภูมิยํ
ปุถุชฺชนสฺส สตฺตสฺส ชายนฺตีติ วินิทฺทิเส.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๒๑ ดวง [จิต ๒๐ ดวงเว้นอากิญจัญญายตนกุศลและวิบากในจิต ๒๒ ดวงที่เกิดแก่พรหมปุถุชนในอรูปภูมิที่ ๓ เนวสัญญานาสัญญายตนวิปากจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมปุถุชนในอรูปภูมิที่ ๔ [เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ]”

๒๕๘. โสตาปนฺนสฺส สตฺตสฺส สตฺตรส ปกาสเย
สกทาคามิโน ตานิ ฯเปตฺวา ปจฺมํ ผลํ.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๑๗ ดวง [จิต ๑๖ ดวงเว้นอกุศลจิต ๕ ในจิต ๒๑ ดวงที่เกิดแก่พรหมปุถุชน และโสดาปัตติผลจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมโสดาบัน

จิต ๑๗ ดวงนั้น เว้นโสดาปัตติผลจิต [และสกทาคามิผลจิต] ย่อมเกิดแก่พรหมสกทาคามี”

๒๕๙. สกทาคามิวุตฺเตสุ ฯเปตฺวา ทุติยํ ผลํ
โหนฺติ สตฺตรเสวสฺส อนาคามิสฺส มานสา.

“จิต ๑๗ ดวงในจิตที่กล่าวไว้แก่พรหมสกทาคามี เว้นสกทาคามิผลจิต [เพิ่มอนาคามิผลจิต] ย่อมเกิดแก่พรหมอนาคามี”

๒๖๐. ทฺวาทเสว ตุ จิตฺตานิ จตุตฺถารุปฺปภูมิยํ
ชายนฺติ อรหนฺตสฺส อิติ วตฺวา วิภาวเย.

“จิต ๑๒ ดวงเท่านั้น [มหากิริยาจิต ๘ เนวสัญญานาสัญญายตนวิปากจิต ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนกิริยาจิต ๑ มโนทวาราวัชชนจิต ๑ อรหัตตผลจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมอรหันต์ในอรูปภูมิที่ ๔

บัณฑิตพึงกล่าวแสดงไว้อย่างนี้”

๒๖๑. เหฏฺฐิมานํ อรูปีนํ พฺรหฺมานํ อุปรูปริ
อรูปกุสลา เจว อุปฺปชฺชนฺติ กฺริยาปิ จ.

๒๖๒. อุทฺธมุทฺธมรูปีนํ เหฏฺฐิมา เหฏฺฐิมา ปน
อารุปฺปา เนว ชายนฺเต ทิฏฺฐาทีนวโต กิร.

“อรูปาวจรกุศลจิตและกิริยาเบื้องสูง ย่อมเกิดแก่อรูปพรหมเบื้องต่ำได้ แต่อรูปาวจรจิตเบื้องต่ำย่อมไม่เกิดแก่อรูปพรหมเบื้องสูง เพราะได้เห็นโทษ[ของฌานและอารมณ์]”

[ผู้ที่จะเจริญฌานเบื้องสูงพึงเห็นโทษของฌานและอารมณ์ของฌานเบื้องต่ำว่าไม่ละเอียดแล้วเจริญภาวนาจนกระทั่งคลายความพอใจในฌานเบื้องต่ำ ดังนั้น อารมณ์ของฌานเบื้องสูงจึงต่างกับอารมณ์ของฌานเบื้องต่ำ ด้วยเหตุนี้ ฌานเบื้องต่ำจึงเกิดแก่พรหมในภูมิเบื้องสูงไม่ได้]

๒๖๓. จเปตฺวา ปจฺมํ มคฺคํ กุสลานุตฺตรา ตโย
กามาวจรปุญฺญานิ อปุญฺญานิ ตถา ทส.

๒๖๔. จตฺตารารุปฺปปุญฺญานิ สพฺเพ ปากา อนุตฺตรา
ปจฺมารุปฺปปาโก จ นว กามกฺริยาปิ จ.

๒๖๕. อารุปฺปาปิ กฺริยา สพฺพา เตจตฺตาลีส มานสา
อุปฺปชฺชนฺติ ปเนตานิ ปจฺมารุปฺปภูมิยํ.

“จิต ๔๓ ดวง คือ โลกุตตรกุศลจิต ๓ เว้นโสดาปัตติมรรคจิต กามาวจรกุศลจิต [๘] อกุศลจิต ๑๐ [เว้นโทสมูลจิต ๒] อรูปาวจรกุศลจิต ๔ โลกุตตรวิปากจิตทั้งหมด [๔] ปฐมารูปปวิปากจิต ๑ กามาวจรกิริยาจิต ๙ อรูปาวจรกิริยาจิตทั้งหมด [๔] ย่อมเกิดในอรูปภูมิที่ ๑ ”

๒๖๖. สพฺโพ กามวิปาโก จ สพฺโพ รูโป มหคฺคโต
จิตฺตุปฺปาโท มโนธาตุ โทมนสฺสทฺวยมฺปิ จ.

๒๖๗. อาทิมคฺโค ตโย ปากา อารุปฺปา จ ตถูปริ
ฉจตฺตาลีส นตฺเถตฺถ ปจฺมารุปฺปภูมิยํ.

“จิต ๔๖ ดวง คือ กามาวจรวิปากจิตทั้งหมด [๒๓] รูปาวจรมหัคคตจิตทั้งหมด [๑๕] [กิริยา]มโนธาตุ [ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑] โทสมูลจิต ๒ โสดาปัตติมรรคจิต ๑ อรูปาวจรวิปากจิต ๓ ที่เกิดในภูมิเบื้องสูง ย่อมไม่เกิดในอรูปภูมิที่ ๑ ”

๒๖๘. วุตฺเตสุ ปน จิตฺเตสุ ปจฺมารุปฺปภูมิยํ
จเปตฺวา ปจฺมารุปฺปตฺ- ตยํ ปาโก จ อตฺตโน.

๒๖๙. ตาลีเสตานิ ชายนฺเต ทุติยารุปฺปภูมิยํ
เอวํ เสสทฺวเย เฉยฺยา หิตฺวา เหฏฺจิมเหฏฺจิมํ.

“จิต ๔๐ ดวง คือ จิตที่เว้นอากาสานัญจายตนจิต ๓ ในจิต [๔๓ ดวง] ที่กล่าวไว้ในอรูปภูมิที่ ๑ และ[วิญญาณัญจายตน]วิบากของตน [รวมเป็น ๔๑ ดวง] ย่อมเกิดในอรูปภูมิที่ ๒

ส่วนในภูมิที่เหลือทั้ง ๒ พึงทราบจำนวนจิตโดยเว้นอรูปาวจรจิต[ที่เป็นกุศล วิบาก และกิริยา]เบื้องต่ำๆ ในภูมิทั้งสองที่เหลือ [อากิญจัญญายตนภูมิ และเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ] อย่างนี้”

[จิต ๔๑ ดวง คือ จิต ๔๐ ดวงเว้นอรูปาวจรกุศล วิบาก และกิริยา ๓ ดวงแรกในจิต ๔๓ ดวง รวมกับวิญญาณัญจายตนวิบาก ย่อมเกิดในอรูปภูมิที่ ๒

อนึ่ง คำว่า ตาลีเสตานิ ในบาทแรก ฎีกาเก่าตัดบทเป็น ตาลีส + เอตานิ แล้วกล่าวว่าจิต ๔๐ ดวงเกิดในอรูปภูมิที่ ๒ แต่ฎีกาใหม่กล่าวถึงจิต ๔๑ ดวง โดยรวมวิญญาณัญจายตนวิบาก ความจริง

ถ้ามีรูปว่า ตาลีเสกานิ (ตาลีส + เอกานิ) ก็จะหมายถึงจิต ๔๑ ดวงโดยตรง ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

๒๗๐. อตฺตโน อตฺตโน ปากา จตฺตาโร จ อนาสวา
วิปากา โหนฺติ สพฺเพว จตูสฺวารุปฺปภูมิสุ.

"วิปากจิตของตนๆ และโลกุตตรวิปากจิต [ผลจิต] ทั้งหมด ๔ ดวง ย่อมเกิดในอรูปภูมิทั้ง ๔"

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า อรูปาวจรวิปากจิตของตนๆ อย่างละ ๑ ดวง และผลจิต ๔ ย่อมเกิดในอรูปภูมิ ดังนั้น ภูมิหนึ่งๆ ในอรูปภูมิจึงมีวิปากจิตดังกล่าวได้อย่างละ ๕ ดวง]

๒๗๑. โวฏฺฐพฺพเนน จิตฺเตน กาเม อฏฺฐ มหากฺริยา
จตสฺโสปิ จ อารุปฺปา เตรเสว กฺริยา สิยุ.

๒๗๒. ปีณาสวสฺส ชายนฺเต ปฐมารุปฺปภูมิยํ
ทุวาทเสว กฺริยา โหนฺติ ทุติยารุปฺปภูมิยํ.

๒๗๓. เอกาทส กฺริยา โหนฺติ ตติยารุปฺปภูมิยํ
ทเสว จ กฺริยา เญยฺยา จตุตฺถารุปฺปภูมิยํ.

"กิริยาจิต ๑๓ ดวง คือ มหากิริยาจิต ๘ โวฏฐัพพนจิต [๑] อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ย่อมเกิดแก่พรหมขีณาสพในอรูปภูมิที่ ๑

กิริยาจิต ๑๒ ดวง [เว้นปฐมารุปปกิริยาจิต] ย่อมเกิดแก่พรหมขีณาสพในอรูปภูมิที่ ๒

กิริยาจิต ๑๑ ดวง [เว้นทุติยารุปปกิริยาจิต] ย่อมเกิดแก่พรหมขีณาสพในอรูปภูมิที่ ๓

กิริยาจิต ๑๐ ดวง [เว้นตติยารุปปกิริยาจิต] พึงทราบว่าเกิดในอรูปภูมิที่ ๔"

จำแนกจิตโดยบุคคล ๑๒

๒๗๔. อรหโต ปน จิตฺตานิ โหนฺติ เอกูนวีสติ
อรหตฺตํ กฺริยา สพฺพา จเปตฺวาวชฺชนทฺวยํ.

“จิต ๑๙ ดวง คือ กิริยาจิตทั้งหมด [๑๘] เว้นอาวัชชนจิต ๒ และอรหัตตผลจิต [๑] ย่อมเกิดแก่พระอรหันต์[โดยเฉพาะ]”

๒๗๕. จตุนฺนญฺจ ผลฏฺฐานำ ติเหตุกปุถุชฺชเน
เตรเสว จ จิตฺตานิ ภวนฺตีติ ปกาสเย.

๒๗๖. จตฺตาโร ญาณสมฺปยุตฺตา มหาปากา ตถา นว
รูปารูปวิปากา จ เตรเสว ภวนฺติเม.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๑๓ ดวงย่อมเกิดแก่อริยผลบุคคล ๔ และติเหตุกปุถุชน คือ มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ รูปาวจรวิปากจิตและอรูปาวจรวิปากจิต ๙”

๒๗๗. จตุนฺนญฺจ ผลฏฺฐานำ ทุเหตุกปุถุชฺชเน
ญาณหีนานิ จตฺตาริ วิปากา เอว ชายเร.

“มหาวิบากญาณวิปปยุตตจิตย่อมเกิดแก่อริยผลบุคคล ๔ และทวิเหตุกบุคคล”

๒๗๘. ปุถุชฺชนานำ ติณฺณมฺปิ จตุนฺนำ อริยเทหินำ
สตฺตรเสว จิตฺตานิ สตฺตนฺนมฺปิ ภวนฺติ หิ.

๒๗๙. วิญฺญาณานิ ทุเว ปญฺจ มโนธาตุตฺตยมฺปิ จ
สนฺตีรณานิ โวฏฺฐพฺพำ โหนฺติ สตฺตรเสวิเม.

“จิต ๑๗ ดวงย่อมเกิดแก่บุคคล ๗ จำพวก คือ ปุถุชน ๓ [อเหตุกบุคคล ทวิเหตุก-บุคคล และติเหตุกปุถุชน] อริยผลบุคคล ๔ คือ ทวิปัญจวิญญาณ [๑๐] มโนธาตุ ๓ สันตีรณจิต [๓] โวฏฐัพพนจิต [๑]”

๒๘๐. เหฏฺฐา ติณฺณำ ผลฏฺฐานำ ติเหตุกปุถุชฺชเน
นเวว กุสลา โหนฺติ จตุนฺนมฺปิ มหคฺคตา.

“มหัคคตกุศลจิต ๙ ย่อมเกิดแก่บุคคล ๔ จำพวก คือ อริยผลบุคคลเบื้องต่ำ ๓ และติเหตุกปุถุชน”

๒๘๑. ติณฺณำ ปุถุชฺชนานญฺจ ติณฺณมริยานมาทิโต
เตรเสว ตุ จิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ นิทฺทิเส.

๒๘๒. อฏฺเจว กามปุญฺญานิ ทิฏฺฐิหีนา อปุญฺญโต
จตฺตาโรปิ จ อุทฺธจฺจ- สํยุตฺตญฺจาติ เตรส.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๑๓ ดวงย่อมเกิดแก่ปุถุชน ๓ และอริยผลบุคคลเบื้องต่ำ ๓ คือ มหากุศลจิต ๘ ทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔ อุทธัจจสัมปยุตตจิต ๑ ฝ่ายอกุศล”

๒๘๓. เหฏฺฐา ทฺวินฺนํ ผลฏฺฐานํ ตถา สพฺพปุถุชฺชเน
โทมนสฺสยุตฺตํ จิตฺตํ ทฺวยเมว ตุ ชายเต.

“โทสมูลจิต ๒ ย่อมเกิดแก่อริยผลบุคคลเบื้องต่ำ ๒ [พระโสดาบันและพระสกทาคามี] และปุถุชนทั้งหลาย”

๒๘๔. ติณฺณํ ปุถุชฺชนานํ ตุ ปญฺเจว ปน ชายเร
จตฺตาริ ทิฏฺฐิยุตฺตานิ วิจิกิจฺฉายุตฺตมฺปิ จ.

“จิต ๕ ดวง คือ ทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ ย่อมเกิดแก่ปุถุชน ๓ จำพวก [อเหตุกบุคคล ทวิเหตุกบุคคล และติเหตุกปุถุชน]”

๒๘๕. มคฺคฏฺฐานํ จตุนฺนมฺปิ มคฺคจิตฺตํ สกํ สกํ
เอกเมว ภเว เตสํ อิติ วตฺวา วิภาวเย.

“มรรคจิตดวงหนึ่งของตนๆ พึงเกิดแก่มรรคบุคคลทั้ง ๔ จำพวกนั้น
บัณฑิตพึงกล่าวแสดงการเกิดขึ้นของจิตอย่างนี้”

๒๘๖. มยา ภเวสุ จิตฺตานํ ปุคฺคลานํ วเสน จ
ภิกฺขูนํ ปาฏวตฺถาย จิตฺตุปฺปตฺติ ปกาสิตา.

“ข้าพเจ้าได้แสดงการเกิดขึ้นของจิตในแต่ละภูมิและบุคคล เพื่อความรอบรู้ของภิกษุทั้งหลาย”

๒๘๗. เอวํ สพฺพมิทํ จิตฺตํ ภูมิปุคฺคลเภทโต
พหุธาปิ จ โหตีติ วิญฺญาตพฺพํ วิภาวินา.

“บัณฑิตพึงทราบว่า จิตทั้งหมดนี้มีจำนวนมาก จำแนกโดยภูมิและบุคคล ด้วย

ประการฉะนี้”

๑๘๘. สกฺกา วุตฺตานุสาเรน เภโท ญาตุ๎ วิภาวินา
คนฺถวิตฺถารภีเตน สงฺขิตฺตๆ ปนิทๆ มยา.

“บัณฑิตอาจเข้าใจประเภทแห่งจิตตามครรลองที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ได้ จึงกล่าวไว้โดยสังเขป[ในที่นี้] เพราะเกรงว่าคัมภีร์จะพิสดาร”

๒๘๙. ปุพฺพาปรๆ วิโลเกตฺวา จินฺเตตฺวา จ ปุนปฺปุนๆ
อตฺถๆ อุปปริกฺขิตฺวา คเหตพฺพๆ วิภาวินา.

“บัณฑิตพึงตรวจดูข้อความ[ที่กล่าวไว้]ก่อนและหลัง ดำริใคร่ครวญอยู่เสมอแล้วรับเอาไว้เถิด”

คำลงท้ายปริจเฉท

๒๙๐. อิมญฺจาภิธมฺมาวตารๆ สุสารๆ
วรๆ สตฺตโมหนฺธการปฺปทีปๆ
สทา สาธุ จินฺเตติ วาเจติ โย ตๆ
นรๆ ราคโทสา จิรๆ โนปยนฺติ.

“นรชนใดหมั่นดำริสาธยายคัมภีร์อภิธัมมาวตารนี้ ซึ่งมีสาระดีเลิศ อันเปรียบดั่งประทีปขจัดความมืดคือโมหะของปวงชน ราคะและโทสะย่อมไม่ครอบงำเขาเป็นนิตย์นิรันดร์”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร ภูมิปุคฺคลวเสน จิตฺตุปฺปตฺตินิทฺเทโส นาม
ปญฺจโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า ภูมิปุคคลจิตตุปปัตตินิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

อุปการีสุ โย สาธุ สาธุตฺเต ตสฺส โก คุโณ
อปการีสุ โย สาธุ โส สาธุ สพฺภิ อุจฺจเต.

ปัญจตันตระ

“บุคคลใดทำดีตอบแก่ผู้มีอุปการะ ความดีของเขามิใช่สิ่งประเสริฐสุด แต่ความดีที่กระทำในผู้ที่ไม่เคยมีอุปการะ สัตบุรุษทั้งหลายย่อมสรรเสริญ”

ปริจเฉทที่ ๖

อารัมมณวิภาคนิเทศ

(คำอธิบายอารมณ์เป็นหมวดหมู่)

คำปฏิญญา

๒๙๑. เอเตสํ ปน จิตฺตานํ อารมฺมณมิโต ปรํ
ทสฺสยิสฺสามหํ เตน วินา นตฺถิ หิ สมฺภโว.

"อนึ่ง ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักแสดงอารมณ์ของจิตเหล่านี้ เพราะจิตย่อมไม่เกิดโดยปราศจากอารมณ์"

อารมณ์ ๖

๒๙๒. รูปํ สทฺทา คนฺธา รสา โผฏฺฐพฺพา ธมฺมเมว จ
ฉธา อารมฺมณา อาหุ ฉฬารมฺมณโกวิทา.

"ท่านผู้ฉลาดในอารมณ์ ๖ กล่าวอารมณ์ไว้ ๖ อย่าง คือ รูปารมณ์ (สี) สัททารมณ์ (เสียง) คันธารมณ์ (กลิ่น) รสารมณ์ (รส) โผฏฐัพพารมณ์ (สัมผัส) และธรรมารมณ์ (อารมณ์ที่ปรากฏทางใจ, มโนสัมผัส)"

รูปารมณ์

๒๙๓. ตตฺถ ภูเต อุปาทาย วณฺโณ จตุสมุฏฺฐิโต
สนิทสฺสนปฏิโฆ รูปารมฺมณสญฺญิโต.

"ในอารมณ์เหล่านั้น สีอาศัยมหาภูตรูปแล้วเกิดจากปัจจัย ๔ [กรรม จิต อุตุ และอาหาร] ประกอบด้วยการเห็นและกระทบ มีชื่อว่า รูปารมณ์"

สัททารมณ์

๒๙๔. ทุวิโธ หิ สมุทฺทิฏฺโฐ สทฺโท จิตฺโตตุสมฺภโว
สวิญฺญาณกสทฺโทว โหติ จิตฺตสมุฏฺฐิโต.

๒๙๕. อวิญฺญาณกสทฺโท โย โส โหตูตุสมุฏฺฐิโต
ทุวิโธปิ อยํ สทฺโท สทฺทารมฺมณตํ คโต.

“เสียงแสดงไว้ ๒ อย่าง คือ เสียงที่เกิดจากจิต และเสียงที่เกิดจากอุตุ
เสียงที่เกิดร่วมกับจิต ย่อมเกิดจากจิต
เสียงที่ไม่เกิดร่วมกับจิต ย่อมเกิดจากอุตุ
เสียงทั้งสองอย่างนี้ย่อมถึงความเป็นสัททารมณ์”

คันธารมณ์

๒๙๖. ธรียตีติ คจฺฉนฺโต คนฺโธ สูจนโตปิ วา
อยํ จตุสมุฏฺฐาโน คนฺธารมฺมณสมฺมโต.

“ที่ชื่อว่า คันธะ (กลิ่น) เพราะเมื่อดำเนินไปอยู่ย่อมถูกทรงไว้[ตามลำดับกลาป] หรือเพราะแสดง[ที่ตั้งของตนมีดอกไม้เป็นต้น]
กลิ่นนี้เกิดจากสมุฏฐาน ๔ ย่อมสมมุติว่าคันธารมณ์”

[คำว่า **คนฺธ** มีความหมาย ๒ ประการ คือ
- รูปที่ถูกทรงไว้เมื่อดำเนินไปอยู่ = คจฺฉนฺโต ธรียตีติ คนฺโธ (คจฺฉนฺต บทหน้า + ธร ธาตุ = ทรงไว้ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- รูปแสดงที่ตั้งของตน = คนฺธยติ อตฺตโน วตฺถุ สูเจตีติ คนฺโธ (คนฺธ ธาตุ = แสดง + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

รสารมณ์

๒๙๗. รสมานา รสนฺตีติ รโสติ ปริกิตฺติโต
โสว จตุสมุฏฺฐาโน รสารมฺมณนามโก.

"ที่เรียกว่า รส เพราะเป็นที่ยินดีของชนผู้เสวย
รสนั้นมีสมุฏฐาน ๔ มีชื่อว่า รสารมณ์"

โผฏฐัพพารมณ์

๒๙๘. ผุสียตีติ โผฏฺฐพฺพํ ปถวีเตชวายโว
โผฏฺฐพฺพํ จตุสมุฏฺฐานํ โผฏฺฐพฺพารมฺมณนฺ มตนฺ.

"สภาวะถูกกระทบ ชื่อว่า โผฏฐัพพะ (สัมผัส) หมายถึง ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) และวาโยธาตุ (ธาตุลม)
สัมผัสนั้นเกิดจากปัจจัย ๔ ชื่อว่า โผฏฐัพพารมณ์"

ธรรมารมณ์

๒๙๙. สพฺพํ นามญฺจ รูปญฺจ หิตฺวา รูปาทิปญฺจกํ
ลกฺขณานิ จ ปญฺญตฺติ- ธมฺมารมฺมณสญฺญิตนฺ.

"นาม [จิต เจตสิก และนิพพาน] และรูปที่เว้นอารมณ์ ๕ มีรูปารมณ์เป็นต้นทั้งหมด [ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ = ฎีกาเก่า, นิปผันนรูป ๑๘ = ฎีกาใหม่] และลักษณะ[มีอนิจจลักษณะเป็นต้น] รวมทั้งบัญญัติ มีชื่อว่า ธรรมารมณ์"

[คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (ปริจเฉทที่ ๓ ข้อ ๕๐) กล่าวว่า ธรรมารมณ์จำแนกเป็น ๖ อย่าง คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน และบัญญัติ

ฎีกาเก่ากล่าวว่า ธรรมารมณ์ คือ จิต เจตสิก นิพพาน รูปอันได้แก่ปสาทรูปและสุขุมรูป อนิจจ-ลักษณะเป็นต้น และบัญญัติ

ฎีกาใหม่กล่าวว่า ธรรมารมณ์ คือ จิต เจตสิก นิพพาน นิปผันนรูป อนิจจลักษณะเป็นต้น และบัญญัติ]

จำแนกอารมณ์ ๖ โดยภูมิ

๓๐๐. ฉารมฺมณานิ ลพฺภนฺติ กามาวจรภูมิยํ
ตีณิ รูเป ปนารูเป ธมฺมารมฺมณเมกกนฺ.

“อารมณ์ ๖ ย่อมปรากฏในกามาวจรภูมิ
อารมณ์ ๓ [รูปารมณ์ สัททารมณ์ และธรรมารมณ์] ย่อมปรากฏในรูปภูมิ
ธรรมารมณ์อย่างเดียวย่อมปรากฏในอรูปภูมิ”

การทักท้วงเรื่องอารมณ์

๓๐๑. ขณวตฺถุปริตฺตตฺตา อาปาถํ น วชนฺติ เย
เต ธมฺมารมฺมณา โหนฺติ เยสํ รูปาทโย กิร.

“บางคนเห็นว่า อารมณ์ ๕ มีรูปารมณ์เป็นต้นเหล่าใด ย่อมไม่มาปรากฏ[ทางปัญจทวาร] เพราะมีขณะเกิดและวัตถุที่อาศัยไม่นาน อารมณ์เหล่านั้นชื่อว่า ธรรมารมณ์”

การเฉลย

๓๐๒. เต ปฏิกฺขิปิตพฺพาว อณฺฌมณฺฌสฺส โคจรํ
เนว ปจฺจนุโภนฺตานํ มโน เตสํ ตุ โคจรํ.

๓๐๓. ตญฺจ “ปจฺจนุโภตี”ติ วุตฺตตฺตา ปน สตฺถุนา[๖]
รูปาทารมฺมณาเนว โหนฺติ รูปาทโย ปน.

“พวกเขาควรถูกคัดค้านด้วยพระพุทธพจน์ว่า “[ชวน]จิตย่อมรับเอาอารมณ์ [มีรูปารมณ์เป็นต้น] ของอินทรีย์ ๕ [มีจักขุนทรีย์เป็นต้น] ที่ไม่รับเอาอารมณ์ของกันและกันและรับเอาธรรมารมณ์” ดังนั้น รูปเป็นต้นจึงชื่อว่า รูปารมณ์”

๓๐๔. ทิพฺพจกฺขาทิญาณานํ รูปาทีเนว โคจรา
อนาปาถคตาเนว ตานีติปิ น ยุชฺชติ.

“รูปารมณ์เป็นต้นที่ไม่มาปรากฏ ย่อมเป็นอารมณ์ของทิพยจักษุญาณเป็นต้นได้ อารมณ์เหล่านั้นจึงไม่ใช่ธรรมารมณ์ ด้วยเหตุนั้น มติข้างต้นจึงไม่สมควร”

๓๐๕. ยํ รูปารมฺมณํ โหนฺตํ ตํ ธมฺมารมฺมณํ กถํ
เอวํ สติ ปเนเตสํ นิยโมติ กถํ ภเว.

“สภาวะใดเป็นรูปารมณ์ สภาวะนั้นจะเป็นธรรมารมณ์ได้อย่างไร หากเป็นตามนี้ แม้การกำหนดรูปารมณ์เป็นต้นจะมีได้อย่างไร”

ประเภทของอารมณ์

๓๐๖. สพฺพํ อารมฺมณํ เอตํ ฉพฺพิธํ สมุทีริตํ
ตํ ปริตฺตตฺติกาทีนํ วเสน พหุธา มตํ.

“อารมณ์ทั้งหมดนั้นตรัสไว้ ๖ อย่าง อารมณ์นั้นมีจำนวนมาก โดยเนื่องด้วยปริตตา-รัมมณติกะเป็นต้น”

ปริตตารมณ์

๓๐๗. สพฺโพ กามวิปาโก จ กฺริยาเหตุทฺวยมฺปิ จ
ปญฺจวีสติ เอกนฺต- ปริตฺตารมฺมณา สิยุ.

“จิต ๒๕ ดวง คือ กามาวจรวิปากจิตทั้งหมด [๒๓] กิริยาจิตที่เป็นอเหตุกะ ๒ [ปัญจทวาราวัชชนจิต และหสิตุปปาทจิต] ชื่อว่า ปริตตารมณ์ (มีอารมณ์เป็นกามธรรม) อย่างแน่นอน”

อารมณ์ ๕

๓๐๘. อิฏฺฐาทิเภทา ปญฺเจว รูปสทฺทาทโย ปน
วิญฺญาณานํ ทฺวิปญฺจนฺนํ โคจรา ปฏิปาฏิยา.

“รูปารมณ์และสัททารมณ์เป็นต้นที่เป็นอารมณ์ ๕ จำแนกเป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐา-รมณ์ ย่อมเป็นอารมณ์ของทวิปัญจวิญญาณตามลำดับ”

[คำว่า เป็นต้น ใน อิฏฐารมณ์เป็นต้น หมายถึง อิฏฐมัชฌัตตารมณ์ อนิฏฐารมณ์ และอนิฏฐ-มัชฌัตตารมณ์

พึงประกอบอารมณ์กับจิตว่า รูปารมณ์เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ สัททารมณ์เป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณ ดังนี้เป็นต้น]

๓๐๙. รูปาทิปญฺจกํ สพฺพํ มโนธาตุตฺตยสฺส ตุ
เตรสนฺนํ ปเนเตสํ รูปกฺขนฺโธว โคจโร.

“อารมณ์ ๕ มีรูปารมณ์เป็นต้นทั้งหมด เป็นอารมณ์ของมโนธาตุ ๓
อนึ่ง รูปขันธ์เท่านั้นเป็นอารมณ์ของจิต ๑๓ ดวงนั้น [ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓]”

ปัจจุบันอารมณ์

๓๑๐. นารูปี น จ ปญฺญตฺตึ นาตีตํ น จนาคตํ
อารมฺมณํ กโรนฺเต จ วตฺตมาโน หิ โคจโร.

“จิตดังกล่าวไม่รับอารมณ์ที่เป็นนามธรรม บัญญัติ อดีต และอนาคต ดังจะเห็นได้ว่า อารมณ์ที่กำลังเกิดขึ้น [ปัจจุบัน] เป็นอารมณ์ของจิตเหล่านั้น”

จำแนกจิตโดยภูมิ

๓๑๑. เตรเสตานิ จิตฺตานิ ชายนฺเต กามธาตุยํ
จตฺตาริ รูปาวจเร เนว กิญฺจิ อรูปิสุ.

“จิต ๑๓ ดวงนี้ ย่อมเกิดได้ในกามธาตุ
จิต ๔ ดวง [ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ กุศลวิบากจักขุวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากโสตวิญญาณจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๑] ย่อมเกิดในรูปาวจรภูมิ
ส่วนในอรูปภูมิ ไม่มีจิตดวงใด[ในจิตเหล่านี้]เกิดขึ้นเลย”

จำแนกจิตโดยปริตตารัมมณติกะ

๓๑๒. มหาปากานมฏฺฐนฺนํ สนฺตีรณตฺตยสฺสปิ
ฉสุ ทฺวาเรสุ รูปาทิ- ฉปริตฺตานิ โคจรา.

“อารมณ์ ๖ ที่เป็นกามธรรมมีรูปารมณ์เป็นต้น เป็นอารมณ์ของมหาวิปากจิต ๘ สันตีรณจิต ๓ ทางทวาร ๖”

[ปริตตารัมมณติกะ คือ กลุ่มธรรม ๓ บทที่มีอารมณ์เป็นกามาวจรเป็นต้น]

๓๑๓. รูปาทโย ปริตฺตา ฉ หสิตุปฺปาทโคจรา
ปญฺจทฺวาเร ปฏุปฺปนฺนา มโนทฺวาเร ติกาลิกา.

"อารมณ์ ๖ ที่เป็นกามธรรมมีรูปารมณ์เป็นต้น ที่เป็นปัจจุบันทางปัญจทวารและกาลทั้ง ๓ ทางมโนทวาร เป็นอารมณ์ของหสิตุปปาทจิต"

๓๑๔. ทุติยารุปฺปจิตฺตญฺจ จตุตฺถารุปฺปมานสํ
ฉพฺพิธํ นิยตํ โหติ ตํ มหคฺคตโคจรํ.

"จิต ๖ ดวงนั้น คือ อรูปาวจรจิตที่ ๒ [วิญญาณัญจายตนฌานจิต ๓] และอรูปาวจรจิตที่ ๔ [เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจิต ๓] มีอารมณ์เป็นมหัคคตะแน่นอน"

๓๑๕. นิพฺพานารมฺมณตฺตา หิ เอกนฺเตน อนญฺญโต
อฏฺฐานาสวจิตฺตานํ อปฺปมาโณว โคจโร.

"นิพพานอย่างเดียวเป็นอารมณ์ของโลกุตตรจิต เพราะโลกุตตรจิตมีนิพพานเป็นอารมณ์แน่นอน โดยไม่มีอารมณ์อื่น"

๓๑๖. จตฺตาโร ญาณหีนา จ กามาวจรปุญฺญโต
กฺริยโตปิ จ จตฺตาโร ทฺวาทสากุสลานิ จ.

๓๑๗. ปริตฺตารมฺมณา เจว เต มหคฺคตโคจรา
ปญฺญตฺตารมฺมณตฺตา หิ นวตฺตพฺพาว โหนฺติ เต.

"จิตเหล่านั้น [๒๐] คือ มหากุศลญาณวิปปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณวิปปยุตตจิต ๔ และอกุศลจิต ๑๒ มีอารมณ์เป็นกามะ มหัคคตะ และบัญญัติ [เว้นโลกุตตรธรรม ๙]"

[จิต ๒๐ ดวง คือ มหากุศลญาณวิปปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณวิปปยุตตจิต ๔ อกุศลจิต ๑๒ รับเอาบัญญัติมีกสิณนิมิตเป็นต้นเป็นอารมณ์ ไม่รับเอากามธรรมและมหัคคตธรรมเป็นอารมณ์]

๓๑๘. จตฺตาโร ญาณสํยุตฺตา ปุญฺญโต กฺริยโตปิ จ
ตถาภิญฺญาทฺวยญฺเจว กฺริยาโวฏฺฐพฺพนมฺปิ จ.

๓๑๙. เอกาทสนฺนเมเตสํ ติวิโธ โหติ โคจโร
ปญฺญตฺตารมฺมณตฺตา หิ นวตฺตพฺพาปิ โหนฺติเม.

“จิต ๑๑ ดวง คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญญาจิต ๒ มโนทวาราวัชชนจิต ๑ มีอารมณ์เป็นกามะ มหัคคตะ โลกุตตระ และบัญญัติ”

๓๒๐. ยานิ วุตฺตาวเสสานิ จิตฺตานิ ปน ตานิ หิ
นวตฺตพฺพารมฺมณานีติ วิญฺเญยฺยานิ วิภาวินา.
ปริตฺตารมฺมณตฺติกํ สมตฺตํ.

“บัณฑิตพึงทราบว่า จิตอื่นจากจิตที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว [คือ จิต ๒๑ ดวงอันได้แก่ รูปาวจรจิต ๑๕ อากาสานัญจายตนจิต ๓ อากิญจัญญายตนจิต ๓] ไม่พึงกล่าวว่ามีอารมณ์ [เป็นกามะ มหัคคตะ และนิพพาน] [เพราะมีอารมณ์เป็นกสิณบัญญัติเป็นต้น สัตวบัญญัติ อากาสบัญญัติ และนัตถิภาวบัญญัติ]”

จบ ปริตตารัมมณติกะ

จำแนกจิตโดยอตีตารัมมณติกะ

๓๒๑. ทุติยารุปฺปจิตฺตญฺจ จตุตฺถารุปฺปมานสํ
ฉพฺพิธํ ปน เอกนฺต- อตีตารมฺมณํ สิยา.

“จิต ๖ ดวง คือ อรูปาวจรจิตที่ ๒ [วิญญาณัญจายตนจิต ๓] และอรูปาวจรจิตที่ ๔ [เนวสัญญานาสัญญายตนจิต ๓] มีอารมณ์เป็นอดีตแน่นอน”

[อตีตารัมมณติกะ คือ กลุ่มธรรม ๓ บทที่มีอารมณ์เป็นอดีตเป็นต้น]

๓๒๒. วิญฺญาณานํ ทฺวิปญฺจนฺนํ มโนธาตุตฺตยสฺส จ
ปญฺจ รูปาทโย ธมฺมา ปจฺจุปฺปนฺนาว โคจรา.

“ธรรม ๕ อย่างมีรูปารมณ์เป็นต้นที่เป็นอารมณ์ของทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ และมโนธาตุ ๓ เป็นอารมณ์ปัจจุบันอย่างเดียว”

๓๒๓. อฏฺจ กามมหาปากา สนฺตีรณตฺตยมฺปิ จ
หสิตุปฺปาทจิตฺตนฺติ ทฺวาทเสเต ตุ มานสา.

๓๒๔. สิยาตีตารมฺมณา ปจฺจุปฺ- ปนฺนานาคตโคจรา
กุสลากุสลา กาเม กฺริยโต นว มานสา.

๓๒๕. อภิญฺญามานสา เทฺวปิ สิยาตีตาทิโคจรา
สนฺตปณฺณตฺติกาเลปิ นวตฺตพฺพา ภวนฺติเม.

“จิต ๑๒ ดวงเหล่านี้ คือ มหาวิปากจิต ๘ สันตีรณจิต ๓ หสิตุปปาทจิต ๑ มีอารมณ์เป็นอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต

จิตเหล่านี้ [๓๑ ดวง] คือ มหากุศลจิต [๘] อกุศลจิต [๑๒] ในกามภูมิ กิริยาจิต ๙ อภิญญาจิต ๒ มีอารมณ์เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ไม่พึงกล่าว[เช่นนั้น]บ้าง ในขณะมีนิพพานและบัญญัติเป็นอารมณ์ [เป็นกาลวิมุตติ]”

[มหาวิปากจิต ๘ สันตีรณจิต ๓ ทำหน้าที่ตทารมณ์ รับเอาอารมณ์ปัจจุบันในปัญจทวารวิถี และรับเอาอารมณ์ที่เป็นกาล ๓ ในมโนทวารวิถีเป็นอารมณ์

มหาวิปากจิตและอุเบกขาสันตีรณจิต ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ รับเอาอดีตอารมณ์เป็นอารมณ์

อุเบกขาสันตีรณจิต ทำหน้าที่สันตีรณะ รับเอาอารมณ์ปัจจุบันในปัญจทวารวิถีเป็นอารมณ์

โสมนัสสันตีรณจิต ทำหน้าที่สันตีรณะและตทารมณ์ รับเอาอารมณ์ปัจจุบันในปัญจทวารวิถี เมื่อทำหน้าที่ตทารมณ์ ก็รับเอาอารมณ์ที่เป็นกาล ๓ ในมโนทวารวิถีเป็นอารมณ์

หสิตุปปาทจิต รับเอาอารมณ์ปัจจุบันในปัญจทวารวิถี และรับเอาอารมณ์ที่เป็นกาล ๓ ในมโน-ทวารวิถีเป็นอารมณ์]

๓๒๖. เสสานิ ปน สพฺพานิ รูปารูปภเวสุปิ
น วตฺตพฺพานิ โหนฺเตว อตีตารมฺมณาทินา.

“จิตที่เหลือทั้งหมดในรูปภูมิและอรูปภูมิ ไม่พึงกล่าวโดยความมีอารมณ์เป็นอดีตเป็นต้น [อารมณ์ที่เป็นมหัคคตะ เป็นอดีตอารมณ์ อารมณ์ที่เป็นบัญญัติ เป็นกาลวิมุตติ]”

๓๒๗. กามโต จ กฺริยา ปญฺจ รูปโต ปญฺจมี กฺริยา
จิตฺตานำ ฉนฺนเมเตสำ นตฺถิ กิญฺจิ อโคจรำ.

“จิต ๖ ดวง คือ กิริยาจิต ๕ [มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ มโนทวาราวัชชนจิต ๑] ฝ่ายกามาวจร กิริยาอภิญญาจิต ๑ ฝ่ายรูปาวจร ไม่มีธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอารมณ์ไม่ได้ [มีอารมณ์ ๖ โดยไม่มีเหลือ]”

๓๒๘. นิพฺพานญฺจ ผลำ มคฺคำ รูปญฺจารูปเมว จ
สกฺโกนฺติ โคจรำ กาตุำ กติ จิตฺตานิ เม วท.

“จิตกี่ดวงย่อมรับเอานิพพาน มรรค ผล รูป และนามเป็นอารมณ์ได้ เชิญบอกเถิด”

๓๒๙. จตฺตาโร ญาณสำยุตฺตา ปุญฺญโต กฺริยโต ตถา
อภิญฺญาหทยา เทฺวปิ กฺริยา โวฏฺฐพฺพนมฺปิ จ.

๓๓๐. สกฺโกนฺติ โคจรำ กาตุำ จิตฺตาเนกาทสาปิ จ
นิพฺพานญฺจ ผลำ มคฺคำ รูปญฺจารูปเมว จ.

“จิต ๑๑ ดวง คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญญาจิต ๒ โวฏฐัพพนจิต [๑] ย่อมรับเอานิพพาน มรรค ผล รูป และนามเป็นอารมณ์ได้”

๓๓๑. จิตฺเตสุ ปน สพฺเพสุ กติ จิตฺตานิ เม วท
อรหตฺตผลำ มคฺคำ กาตุำ สกฺโกนฺติ โคจรำ.

“จิตกี่ดวงในจิตทั้งหมดย่อมรับเอาอรหัตตมรรคและอรหัตตผลเป็นอารมณ์ได้ เชิญบอกเถิด”

๓๓๒. สพฺเพสุ ปน จิตฺเตสุ ฉ จ จิตฺตานิ เม สุณ
อรหตฺตผลำ มคฺคำ กาตุำ สกฺโกนฺติ โคจรำ.

๓๓๓. จตฺตาโร ญาณสำยุตฺตา กฺริยา โวฏฺจพฺพนมฺปิ จ
กฺริยาภิญฺญามโนธาตุ ฉ จ สกฺโกนฺติ โคจรำ.

“เชิญสดับคำของข้าพเจ้า จิต ๖ ดวงในจิตทั้งหมด ย่อมรับเอาอรหัตตมรรคและ

อรหัตตผลเป็นอารมณ์ คือ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ โวฏฐัพพนจิต ๑ กิริยาอภิญญาจิต [๑]"

๓๓๔. จตฺตาโร ญาณสมฺปยุตฺตา- ภิญฺญาจิตฺตญฺจ ปุญฺญโต
นารหตฺตํ ผลํ มคฺคํ กาตุ๎ สกฺโกนฺติ โคจรํ.

"มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ กุศลอภิญญาจิต [๑] ย่อมรับเอาอรหัตตมรรคและอรหัตตผลเป็นอารมณ์ไม่ได้"

๓๓๕. กสฺมา อรหโต มคฺค- จิตฺตํ วา ผลมานสํ
ปุถุชฺชนา วา เสกฺขา วา น สกฺโกนฺติ หิ ชานิตุ๎.

๓๓๖. ปุถุชฺชโน น ชานาติ โสตาปนฺนสฺส มานสํ
โสตาปนฺโน น ชานาติ สกทาคามิสฺส มานสํ.

"ถามว่า : เหตุใดปุถุชนหรือเสกขบุคคลจึงรู้มรรคจิตหรือผลจิตของพระอรหันต์ไม่ได้

ตอบว่า : ปุถุชนย่อมไม่รู้จิตของพระโสดาบัน พระโสดาบันย่อมไม่รู้จิตของพระสกทาคามี"

๓๓๗. สกทาคามี น ชานาติ อนาคามิสฺส มานสํ
อนาคามี น ชานาติ อรหนฺตสฺส มานสํ.

"พระสกทาคามีย่อมไม่รู้จิตของพระอนาคามี พระอนาคามีย่อมไม่รู้จิตของพระอรหันต์"

๓๓๘. เหฏฺจิโม เหฏฺจิโม เนว ชานาติ อุปรูปริ
อุปรูปริ ชานาติ เหฏฺจิมสฺส จ มานสํ.

"บุคคลเบื้องต่ำย่อมไม่รู้จิตของบุคคลเบื้องสูง บุคคลเบื้องสูงอาจรู้จิตของบุคคลเบื้องต่ำได้"

[ปุถุชนย่อมไม่บรรลุโสดาปัตติมรรคจิตและโสดาปัตติผลจิต เพราะถูกโมหะครอบงำ จึงไม่รู้จิตทั้งสองนั้นของพระโสดาบัน พระอริยบุคคลเบื้องต่ำย่อมไม่บรรลุโลกุตตรจิตเบื้องสูงของพระอริยบุคคลเบื้องสูง เพราะถูกโมหะครอบงำจึงไม่รู้โลกุตตรจิตของพระอริยบุคคลเบื้องสูง ส่วนพระอริยบุคคลเบื้องสูง

ย่อมรู้จิตของพระอริยบุคคลเบื้องต่ำ เพราะตนได้บรรลุแล้ว ในกรณีเดียวกัน บุคคลผู้บรรลุฌานเบื้องต่ำย่อมไม่รู้จิตของผู้บรรลุฌานเบื้องสูง แต่ผู้บรรลุฌานเบื้องสูงย่อมรู้จิตของผู้บรรลุฌานเบื้องต่ำ อนึ่ง ปุถุชนผู้บรรลุอภิญญารู้จิตของคนอื่นย่อมไม่รู้โลกุตตรจิตของพระอริยบุคคล]

จำแนกจิตโดยอารมณ์

๓๓๙. โย ธมฺโม ยสฺส ธมฺมสฺส โหติ อารมฺมณํ ปน
ตมุทฺธริตฺวา เอเกกํ ปวกฺขามิ อิโต ปรํ.

“อนึ่ง ต่อแต่นี้ไป ธรรมใดเป็นอารมณ์ของธรรมอย่างใด ข้าพเจ้าจักยกเอาธรรมเหล่านั้นมากล่าวทีละอย่าง”

๓๔๐. กุสลารมฺมณํ กาเม กุสลากุสลสฺส จ
อภิญฺญามานสสฺสาปิ กุสลสฺส กฺริยสฺส จ.

๓๔๑. กามาวจรปากสฺส ตถา กามกฺริยสฺส จ
เอเตสํ ปน ราสีนํ ฉนฺนํ อารมฺมณํ สิยา.

“อารัมมณปัจจัยพึงมีแก่จิต ๖ อย่างเหล่านี้ คือ อารมณ์อันได้แก่มหากุศลจิต [๘] ในกามภูมิ เป็นอารมณ์ของมหากุศลจิต [๘] อกุศลจิต [๑๒] กุศลอภิญญาจิต [๑] กิริยาอภิญญาจิต [๑] กามาวจรวิปากจิต [๑๑ เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ สัมปฏิจฉนจิต ๒] กามาวจรกิริยาจิต [๑๐ เว้นปัญจทวาราวัชชนจิต]”

๓๔๒. รูปาวจรปุญฺญานิ กามปากํ ตโต วินา
ปญฺจนฺนํ ปน ราสีนํ โหนฺติ อารมฺมณานิ หิ.

“ส่วนรูปาวจรกุศลจิต [๕] เป็นอารมณ์ของจิต ๕ อย่าง เว้นกามาวจรวิปากจิตจากจิต ๖ อย่างนั้น”

๓๔๓. อารุปฺปกุสลญฺจาปิ เตภูมกกุสลสฺส จ
เตภูมกกฺริยสฺสาปิ ตเถวากุสลสฺสปิ.

๓๔๔. อรูปาวจรปากานำ ทฺวินฺนำ ปน จตุตฺถทุ
อิเมสำ อฏฺฐราสีนำ โหตารมฺมณปจฺจโย.

“อนึ่ง แม้อรูปาวจรกุศลจิตก็เป็นอารัมมณปัจจัยแก่จิต ๘ อย่างนี้ คือ กุศลจิตในภูมิ ๓ [กามาวจรกุศลจิตทั้งหมด กุศลอภิญญาจิต ทุติยารุปปกุศลจิต และจตุตถารุปปกุศลจิต] กิริยาจิตในภูมิ ๓ [กามาวจรกิริยาจิตทั้งหมด กิริยาอภิญญาจิต ทุติยารุปปกิริยาจิต และจตุตถารุปปกิริยาจิต] อกุศลจิต ทุติยารุปปวิปากจิต และจตุตถารุปปวิปากจิต ๒ ดวง”

๓๔๕. อปริยาปนฺนปุญฺญมฺหิ กามาวจรโตปิ จ
รูปโต ปญฺจมสฺสาปิ กุสลสฺส กฺริยสฺส จ.

๓๔๖. จตุนฺนำ ปน ราสีนำ โหติ อารมฺมณำ สทา
ตเถวากุสลำ กาม- รูปาวจรโต ปน.

๓๔๗. กุสลสฺส กฺริยสฺสาปิ ตเถวากุสลสฺส จ
กามาวจรปากานำ ฉนฺนำ ราสีนมีริตำ.

“แม้โลกุตตรกุศลก็เป็นอารมณ์ของจิต ๔ อย่างเสมอ คือ กามาวจรกุศลจิต [มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔] กามาวจรกิริยาจิต [มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ มโนทวาราวัชชนจิต ๑] กุศลอภิญญาจิต [๑] กิริยาอภิญญาจิต [๑]

เช่นเดียวกันนี้ อกุศลจิตตรัสว่าเป็นอารมณ์ของจิต ๖ อย่าง คือ กุศลจิต [กามาวจรกุศลจิต ๘ กุศลอภิญญาจิต ๑] กิริยาจิต [กามาวจรกิริยาจิต ๑๐ เว้นปัญจทวาราวัชชนจิต กิริยาอภิญญาจิต ๑] อกุศลจิต [๑๒] กามาวจรวิปากจิต [๑๑]”

๓๔๘. วิปาการมฺมณำ กาเม กามาวจรโตปิ จ
รูปาวจรโต เจว กุสลสฺส กฺริยสฺส จ.

๓๔๙. กามาวจรปากานำ ตเถวากุสลสฺส จ
ฉนฺนญฺจ ปน ราสีนำ โหตารมฺมณปจฺจโย.

“อารมณ์คือวิบากในกามภูมิ เป็นอารัมมณปัจจัยแก่จิต ๖ พวก คือ กามาวจรกุศลจิต [มหากุศลจิต ๘] กามาวจรกิริยาจิต [โวฏฐัพพนจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑ มหากิริยาจิต ๘

รวม ๑๐ ดวง] กุศลอภิญญาจิต [๑] กิริยาอภิญญาจิต [๑] กามาวจรวิปากจิต [๑๑] อกุศลจิต [๑๒]"

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า กามาวจรวิปากจิตเป็นอารัมมณปัจจัยแก่จิต ๖ พวก คือ

๑. มหากุศลจิต ๘ รับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์ ในเวลาที่ปุถุชนและพระเสกขะพิจารณาผลบุญที่ตนหรือผู้อื่นกระทำ

๒. จิต ๑๐ ดวง คือ โวฏฐัพพนจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑ มหากิริยาจิต ๘ รับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์ ในเวลาเหล่านี้ คือ

- โวฏฐัพพนจิต (มโนทวาราวัชชนจิต) ย่อมรับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์ ในเวลาอยู่หน้าชวนจิตที่รับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์

- หสิตุปปาทจิต ย่อมรับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์ ในเวลาที่พระอรหันต์พิจารณาผลของทานเป็นต้นแล้วยินดี

- มหากิริยาจิต ย่อมรับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์ ในเวลาที่พระอรหันต์พิจารณาผลของกามาวจรกุศล และในเวลาทำบริกรรมเป็นต้นของอภิญญาที่รับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์

๓. อภิญญากุศลจิต ย่อมรับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์ ในเวลาที่ปุถุชนหรือพระเสกขะระลึกถึงผลบุญของตนหรือผู้อื่น ในเวลารู้จิตของบุคคลอื่น ในเวลารู้ว่าบุคคลย่อมเสวยผลอย่างนี้ในมนุษย์โลกหรือเทวโลก เพราะกระทำกรรมอย่างนี้ไว้ และในเวลารู้ว่าจักได้เสวยผลบุญมีทานเป็นต้นในอนาคต

๔. อภิญญากิริยาจิต ย่อมรับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์ ในเวลาที่พระอรหันต์ระลึกถึงผลบุญของตนหรือผู้อื่น ในเวลารู้จิตของบุคคลอื่น ในเวลารู้ว่าบุคคลย่อมเสวยผลอย่างนี้ในมนุษย์โลกหรือเทวโลก เพราะกระทำกรรมอย่างนี้ไว้ และในเวลารู้ว่าจักได้เสวยผลบุญมีทานเป็นต้นในอนาคต

๕. กามาวจรวิปากจิต ๑๑ คือ สันตีรณจิต ๓ มหาวิปากจิต ๘ รับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์ ในเวลาทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจแก่บุคคลผู้ปฏิสนธิด้วยกรรมที่รับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์ และในเวลาทำหน้าที่ตทารัมมณกิจซึ่งรับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์อันเกิดต่อจากชวนจิตที่รับเอาอารมณ์ดังกล่าว

๖. อกุศลจิต ๑๒ รับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์ โดยจำแนกเป็น

- ทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ รับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์ ในเวลารับเอากามาวจร

วิบากเป็นอารมณ์แล้วเพลิดเพลินยินดี หรือยึดมั่นผิด

- ทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔ รับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์ ในเวลารับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์แล้วเพลิดเพลินยินดี เป็นต้น

- โทสมูลจิต ๒ รับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์ ในเวลารับอารมณ์ที่เป็นผลของกุศลที่ตนหรือผู้อื่นกระทำแล้วไม่พอใจ

- โมหมูลจิต ๒ รับเอากามาวจรวิบากเป็นอารมณ์ ในเวลารับอารมณ์ที่เป็นกามาวจรวิบากซึ่งตนสงสัย หรือซัดส่ายฟุ้งซ่าน]

๓๕๐. วิปาการมฺมณำ รูเป กามาวจรโตปิ จ
รูปาวจรโต เจว กุสลสฺส กฺริยสฺส จ.

๓๕๑. อปุญฺญสฺสาติ ปญฺจนฺนำ ราสีนำ โหติ โคจโร
อรูปาวจรปาเกสุ อยเมว นโย มโต.

"อารมณ์คือวิบากในรูปาวจรภูมิ เป็นอารัมมณปัจจัยแก่จิต ๕ อย่าง คือ กามาวจร-กุศลจิต [มหากุศลจิต ๘] กามาวจรกิริยาจิต [โวฏฐัพพนจิต ๑ มหากิริยาจิต ๘ รวม ๙ ดวง] อภิญญากุศลจิต [๑] อภิญญากิริยาจิต [๑] อกุศลจิต [๑๒]

ในอรูปาวจรวิปากจิต พระศาสดาก็ตรัสนัยนี้ไว้นั่นเอง"

๓๕๒. อปริยาปนฺนปากมฺปิ กามโต รูปโตปิ จ
กุสลสฺส กฺริยสฺสาปิ โหติ อารมฺมณำ ปน.

"โลกุตตรวิปากจิต [ผลจิต] เป็นอารมณ์ของกามาวจรกุศลจิต [มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔] กามาวจรกิริยาจิต [มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ มโนทวาราวัชชนจิต ๑] อภิญญา-กุศลจิต [๑] อภิญญากิริยาจิต [๑]"

๓๕๓. กฺริยจิตฺตมิทำ กาเม กามาวจรโตปิ จ
รูปาวจรโต เจว กุสลสฺส กฺริยสฺส จ.

๓๕๔. กามาวจรปากสฺส กเถวากุสลสฺส จ
ฉนฺนำ ราสีนเมเตสำ โหตารมฺมณปจฺจโย.

“กิริยาจิตในกามภูมินี้เป็นอารัมมณปัจจัยแก่จิต ๖ อย่าง คือ กามาวจรกุศลจิต [มหากุศลจิต ๘] กามาวจรกิริยาจิต [โวฏฐัพพนจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑ มหากิริยาจิต ๘ รวม ๑๐ ดวง] อภิญญากุศลจิต [๑] อภิญญากิริยาจิต [๑] กามาวจรวิปากจิต [๑๑] อกุศลจิต [๑๒]”

๓๕๕. ยํ กฺริยามานสํ รูเป กามปากํ ตโต วินา
ปญฺจนฺนํ ปน ราสีนํ โหติ อารมฺมณํ ปน.

“กิริยาจิตในรูปภูมิเป็นอารัมมณปัจจัยแก่จิต ๕ อย่าง เว้นกามาวจรวิปากจิต จากจิต ๖ อย่างนั้น”

๓๕๖. กฺริยาจิตฺตํ ปนารุปฺเป เตสํ ปญฺจนฺนเมว จ
อารุปฺปสฺส กฺริยสฺสาปิ ฉนฺนํ โหเตว โคจโร.

“กิริยาจิตในอรูปภูมิเป็นอารัมมณปัจจัยแก่จิต ๖ อย่าง คือ จิต ๕ พวกเหล่านั้น และอรูปาวจรกิริยาจิต [คือ ปฐมารุปปกิริยาจิตเป็นอารัมมณปัจจัยแก่ทุติยารุปปกิริยาจิต ตติยารุปปกิริยาจิตเป็นอารัมมณปัจจัยแก่จตุตถารุปปกิริยาจิต]”

๓๕๗. รูปี จตุสมุฏฺฐานํ รูปารมฺมณสญฺญิตํ
กามาวจรปุญฺญสฺส ตเถว กุสลสฺส จ.

๓๕๘. อภิญฺญาทฺวยจิตฺตสฺส กามปากกฺริยสฺส จ
ฉนฺนํ ราสีนเมเตสํ โหตารมฺมณปจฺจโย.

“รูปที่มีสมุฏฐาน ๔ มีชื่อว่า รูปารมณ์ เป็นอารัมมณปัจจัยแก่จิต ๖ อย่างนี้ คือ กามาวจรกุศลจิต [มหากุศลจิต ๘] อกุศลจิต [๑๒] อภิญญาจิต ๒ กามาวจรวิปากจิตและกามาวจรกิริยาจิตทั้งหมด”

๓๕๙. นิพฺพานารมฺมณํ กาม- รูปาวจรโต ปน
กุสลสฺสุภยสฺสาปิ กามรูปกฺริยสฺส จ.

๓๖๐. อปริยาปนฺนโต เจว ผลสฺส กุสลสฺส จ
ฉนฺนํ ราสีนเมเตสํ โหตารมฺมณปจฺจโย.

"อารมณ์คือนิพพานเป็นอารัมมณปัจจัยแก่จิต ๖ อย่าง คือ กามาวจรกุศลจิต [มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔] กามาวจรกิริยาจิต [มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ มโนทวาราวัชชนจิต ๑] อภิญญากุศลจิต [๑] อภิญญากิริยาจิต [๑] และเป็นอารัมมณปัจจัยแก่โลกุตตรจิต [๘]"

๓๖๑. นานปฺปการกำ สพฺพำ ปญฺจตฺตารมฺมณำ ปน
เตภูมกสฺส ปุญฺญสฺส ตเถวากุสลสฺส จ.

๓๖๒. รูปารูปวิปากสฺส เตภูมกกิริยสฺส จ
นวนฺนำ ปน ราสีนำ โหตารมฺมณปจฺจโย.

"อารมณ์คือบัญญัติอันมีประการต่างๆ ทั้งหมด เป็นอารัมมณปัจจัยแก่จิต ๙ อย่าง คือ กุศลจิตในภูมิ ๓ [มหากุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕ กุศลอภิญญาจิต ๑ ปฐมารุปปกุศลจิต ๑ ตติยารุปปกุศลจิต ๑] อกุศลจิต [๑๒] รูปาวจรวิปากจิต [๕] อรูปาวจรวิปากจิต [ปฐมารุปปวิปากจิต ๑ ตติยารุปปวิปากจิต ๑] กามาวจรกิริยาจิตในภูมิ ๓ [มโนทวาราวัชชนจิต ๑ มหากิริยาจิต ๘ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ปฐมารุปปกิริยาจิต ๑ ตติยารุปปกิริยาจิต ๑]"

อารมณ์ของจิตแต่ละดวง

๓๖๓. รูปารมฺมณิกา เทฺว ตุ เทฺว เทฺว สทฺทาทิโคจรา
ปญฺจารมฺมณิกา นาม จิตฺตุปฺปาทา ตโย มตา.

๓๖๔. อิเธกจตฺตาลีเสว ฉฬารมฺมณิกา มตา
กามาวจรจิตฺตาน- มยมารมฺมณกฺกโม.

"จักขุวิญญาณจิต ๒ มีรูป [สีต่างๆ] เป็นอารมณ์
โสตวิญญาณจิตเป็นต้นอย่างละ ๒ ดวง มีอารมณ์คือเสียงเป็นต้น
จิตตุปบาท ๓ ดวง [มโนธาตุ ๓] ชื่อว่า จิตที่มีอารมณ์ ๕
ในฐานะแห่งกามาวจรจิตนี้ จิต ๔๑ ดวง [กามาวจรจิตทั้งหมดเว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓] พระศาสดาตรัสว่ามีอารมณ์ ๖
ทั้งหมดนี้เป็นลำดับอารมณ์ของกามาวจรจิต"

๓๖๕. ปญฺจาภิญฺญา วิวชฺเชตฺวา รูปารูปา อนาสวา
จิตฺตุปฺปาทา อิเม สพฺเพ ธมฺมารมฺมณโคจรา.

“จิตทั้งหมดที่เป็นรูปาวจรจิต เว้นอภิญญา ๕ [อภิญญาจิต ๒] อรูปาวจรจิตและโลกุตตรจิต มีอารมณ์คืออธรรมารมณ์”

๓๖๖. ปฐมารุปฺปกุสลํ ทุติยารุปฺปเจตโส
กุสลสฺส วิปากสฺส กฺริยสฺสารมฺมณํ ภเว.

“อรูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ [ปฐมารุปปกุศลจิต ๑] เป็นอารมณ์ของอรูปาวจรจิตที่ ๒ อันเป็นกุศล วิบาก และกิริยา [วิญญาณัญจายตนฌานจิต ๓]”

๓๖๗. ปฐมารุปฺปปาโกยํ ทุติยารุปฺปเจตโส
กุสลสฺส วิปากสฺส กฺริยสฺสารมฺมณํ น หิ.

“อรูปาวจรวิปากจิตดวงที่ ๑ [ปฐมารุปปวิปากจิต ๑] ไม่เป็นอารมณ์ของอรูปาวจรจิตที่ ๒ อันเป็นกุศล วิบาก และกิริยา [วิญญาณัญจายตนฌานจิต ๓]”

[ฎีกาเก่าอธิบายว่า วิญญาณัญจายตนจิต ๓ ดวงรับเอาอากาสานัญจายตนกุศลจิตเป็นอารมณ์ ดังนั้น อากาสานัญจายตนวิปากจิตจึงไม่เป็นอารมณ์ของวิญญาณัญจายตนจิต ๓]

๓๖๘. ปฐมํ ตุ กฺริยาจิตฺตํ ทุติยารุปฺปเจตโส
น ปุญฺญสฺส น ปากสฺส โหติ อารมฺมณํ ปน.

“อรูปาวจรกิริยาจิตดวงที่ ๑ [ปฐมารุปปกิริยาจิต ๑] ไม่เป็นอารมณ์ของอรูปาวจรจิตที่ ๒ อันเป็นกุศล และวิบาก [วิญญาณัญจายตนกุศลจิต ๑ วิปากจิต ๑]”

๓๖๙. ปฐมํ ตุ กฺริยาจิตฺตํ ทุติยารุปฺปเจตโส
กฺริยสฺสารมฺมณํ โหติ อิติ เญยฺยํ วิภาวินา.

“อรูปาวจรกิริยาจิตดวงที่ ๑ เป็นอารมณ์ของอรูปาวจรจิตที่ ๒ อันเป็นกิริยา [วิญญาณัญจายตนกิริยาจิต ๑] บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้”

๓๗๐. ปุถุชฺชนสฺส เสกฺขสฺส อรูปารมฺมณํ ทฺวิธา
กุสลํ กุสลสฺสาปิ วิปากสฺส จ ตํ สิยา.

“อารมณ์คืออรูปาวจรจิต[ดวงที่ ๑] ของปุถุชนและเสกขบุคคล มี ๒ ประเภท คือ ปฐมารุปปกุศลจิตเป็นอารมณ์ของทุติยารุปปกุศลจิต และเป็นอารมณ์ของทุติยารุปปวิปากจิต”

๓๗๑. ขีณาสวสฺส ภิกฺขุสฺส ปฐมารุปฺปมานสํ
อารมฺมณํ ติธา โหติ อิติ วุตฺตํ มเหสินา.

๓๗๒. กฺริยสฺสาปิ กฺริยา โหติ กุสลมฺปิ กฺริยสฺส จ
กุสลํ ตุ วิปากสฺส เอวํ โหติ ติธา ปน.

“พระศาสดาตรัสว่า อารมณ์คืออรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ ของพระอรหันต์ มี ๓ ประเภท คือ [ปฐมารุปป]กิริยาจิตเป็นอารมณ์ของ[ทุติยารุปป]กิริยาจิต [ปฐมารุปป]กุศลจิตเป็นอารมณ์ของ[ทุติยารุปป]กิริยาจิต และ[ปฐมารุปป]กุศลจิตเป็นอารมณ์ของ[ทุติยารุปป]วิปากจิต”

๓๗๓. ตติยารุปฺปจิตฺตมฺปิ จตุตฺถารุปฺปเจตโส
เอวเมว ทฺวิธา เจว ติธา จารมฺมณํ สิยา.

“แม้อรูปาวจรจิตที่ ๓ ก็เป็นอารมณ์ของอรูปาวจรจิตที่ ๔ โดยจำแนกเป็น ๒ และ ๓ ประเภทอย่างนี้”

[ประเภท ๒ อย่าง คือ ตติยารุปปกุศลจิตเป็นอารมณ์ของจตุตถารุปปกุศลจิตและจตุตถารุปปวิปากจิตในกระแสจิตของปุถุชนและเสกขบุคคล

ประเภท ๓ อย่าง คือ ตติยารุปปกุศลจิตเป็นอารมณ์ของจตุตถารุปปวิปากจิตและจตุตถารุปปกิริยาจิตในกระแสจิตของพระอรหันต์ ส่วนตติยารุปปกิริยาจิตเป็นอารมณ์ของจตุตถารุปปกิริยาจิตในกระแสจิตของพระอรหันต์]

๓๗๔. ยํ ยํ ปน อิธารพฺภ เย เย ชายนฺติ โคจรํ
โส โส เตสญฺจ เตสญฺจ โหตารมฺมณปจฺจโย.

“ในที่นี้ นามธรรมเหล่าใดๆ ย่อมเกิดขึ้นปรารภอารมณ์ใดๆ อารมณ์นั้นๆ เป็น

อารัมมณปัจจัยแก่นามธรรมเหล่านั้นๆ”

คำลงท้ายปริจเฉท

๓๗๕. โย ปนิมสฺส นโร กิร ปารํ
ทุตฺตรมุตฺตรมุตฺตรตีธ
โส อภิธมฺมมหณฺณวปารํ
ทุตฺตรมุตฺตรมุตฺตรเตว.

“นรชนใดในพระศาสนานี้ ย่อมข้ามฝั่งแห่งคัมภีร์อันยอดเยี่ยมนี้ได้ เขาย่อมชื่อว่าข้ามฝั่งสาครคือพระอภิธรรมอันยอดเยี่ยมโดยแท้”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร อารมฺมณวิภาคนิทฺเทโส นาม
ฉฏฺโ ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า อารัมมณวิภาคนิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๗

วิปากจิตตัปปวัตตินิเทศ

(คำอธิบายความเป็นไปแห่งวิปากจิต)

คำเชื้อเชิญ

๓๗๖. อนนฺตญาเณน นิรงฺคเณน
คุเณสินา การุณิเกน เตน
วุตฺเต วิปาเก มติปาฏวตฺถํ
วิปากจิตฺตปฺปภวํ สุณาถ.

"เชิญสดับความเป็นไปแห่งวิปากจิต เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งปัญญาในวิบากที่ตรัสไว้โดยพระชินเจ้าพระองค์นั้น ผู้มีพระญาณหาที่สุดมิได้ ทรงปราศจากกิเลส ทรงแสวงหาคุณธรรมและกอปรด้วยพระมหากรุณา"

กรรมและวิบาก

๓๗๗. เอกูนตึส กมฺมานิ ปากา ทฺวตฺตึส ทสฺสิตา
ตีสุ ทฺวาเรสุ กมฺมานิ วิปากา ฉสุ ทิสฺสเร.

"พระผู้มีพระภาคทรงแสดงกรรม ๒๙ [กามาวจรกรรม ๒๐ โดยความเป็นกุศลและอกุศล มหัคคตกุศล ๙] วิบาก ๓๒ [กามาวจรวิปากจิต ๒๓ มหัคคตวิปากจิต ๙]

กรรมย่อมปรากฏทางทวาร ๓ [กายทวาร วจีทวาร มโนทวาร]

วิบากย่อมปรากฏทางทวาร ๖ [จักขุทวาร เป็นต้น]"

การให้ผลของกามาวจรกุศลกรรม

๓๗๘. กุสลํ กามโลกสฺมึ ปวตฺเต ปฏิสนฺธิยํ
ตํ ตํ ปจฺจยมาคมฺม ททาติ วิวิธํ ผลํ.

"กุศลในกามภูมิ เมื่ออาศัยปัจจัยนั้นๆ [มีความบริบูรณ์แห่งกาลเป็นต้น] ย่อมให้ผลหลากหลาย [โดยความเป็นโสมนัส อุเบกขา สเหตุกจิต อเหตุกจิต อสังขาริกจิต และสสังขาริกจิต] ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล"

๓๗๙. เอกาย เจตนาเยกา ปฏิสนฺธิ ปกาสิตา
นานากมฺเมหิ นานา จ ภวนฺติ ปฏิสนฺธิโย.

"พระพุทธองค์ทรงแสดงปฏิสนธิหนึ่งในเจตนาหนึ่ง [ที่เป็นอุปปัชชเวทนียกรรมและอปราปริยเวทนียกรรม] อนึ่ง ปฏิสนธิต่างๆ ย่อมเกิดขึ้นเพราะกรรมต่างกัน"

การให้ผลต่างกันของกรรม

๓๘๐. ติเหตุกํ ตุ ยํ กมฺมํ กามาวจรสญฺญิตํ
ติเหตุกํ ทุเหตุญฺจ วิปากํ เทตฺยเหตุกํ.

"กรรมใดเป็นติเหตุกะ (มีเหตุ ๓) ได้ชื่อว่า กามาวจรกรรมนั้นย่อมให้ผลที่เป็นติเหตุกะ ทวิเหตุกะ (มีเหตุ ๒) และอเหตุกะ (ไม่มีเหตุ)"

๓๘๑. ทุเหตุกํ ตุ ยํ กมฺมํ ตํ น เทติ ติเหตุกํ
ทุเหตุกมเหตุญฺจ วิปากํ เทติ อตฺตโน.

"กรรมใดเป็นทวิเหตุกะ[อย่างยิ่งยวด] กรรมนั้นย่อมไม่ให้ผลที่เป็นติเหตุกะ แต่ให้ผลของตนที่เป็นทวิเหตุกะ และอเหตุกะ"

๓๘๒. ติเหตุเกน กมฺเมน ปฏิสนฺธิ ติเหตุกา
ทุเหตุกาปิ โหเตว น จ โหติ อเหตุกา.

"ปฏิสนธิที่เป็นติเหตุกะย่อมเกิดขึ้นด้วยกรรมที่เป็นติเหตุกะ แม้ปฏิสนธิที่เป็นทวิเหตุกะก็เกิดขึ้นได้ แต่ปฏิสนธิที่เป็นอเหตุกะย่อมไม่มี"

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ ย่อมเกิดจากกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างยิ่งยวด ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ ย่อมเกิดจากกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างอ่อนแลกรรมที่มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด ปฏิสนธิที่ไม่มีเหตุ ย่อมเกิดจากกรรมที่มีเหตุ ๒ อย่างอ่อน

ปัญญาเป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะหรืออกุศลทั้งหมดซึ่งเป็นเหตุแห่งวิบัติมีความเป็นคนตาบอดเป็นต้น กรรมที่ประกอบกับปัญญาจึงไม่เป็นเหตุให้เกิดวิบัตินั้น ด้วยเหตุนี้ กรรมที่มีเหตุ ๓ แม้อ่อนกำลังก็ให้ผลปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ ไม่ให้ผลปฏิสนธิที่ไม่มีเหตุ]

๓๘๓. ทุเหตุเกน กมฺเมน ปฏิสนฺธิ ทุเหตุกา
อเหตุกาปิ โหเตว น จ โหติ ติเหตุกา.

"ปฏิสนธิที่เป็นทวิเหตุกะ ย่อมเกิดขึ้นด้วยกรรมที่เป็นทวิเหตุกะ แม้ปฏิสนธิที่เป็นอเหตุกะก็เกิดขึ้นได้ แต่ปฏิสนธิที่เป็นติเหตุกะหามีไม่"

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค (หน้า ๒๘๘-๘๙) พระสารีบุตรได้กล่าวถึงปฏิสนธิที่มีเหตุในคติสมบัติ โดยเว้นปฏิสนธิที่ไม่มีเหตุเพราะวิบัติมีความเป็นคนตาบอดเป็นต้นในสุคติภูมิ และแสดงความเป็นไปแห่งมหาวิบากญาณสัมปยุตต์ เพราะเหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุมีอยู่ในชวนขณะ มิได้แสดงความเป็นไปเพราะเหตุ ๒ คือ อโลภเหตุ และอโทสเหตุ ดังนั้น ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ จึงเกิดจากกรรมที่มีเหตุ ๓ ไม่เกิดจากกรรมที่มีเหตุ ๒]

มติของพระติปิฎกจูฬนาคเถระ

๓๘๔. อสงฺขารมสงฺขารํ สสงฺขารมฺปิ เทติ หิ
สสงฺขารมสงฺขารํ สสงฺขารํ ผลํ ตถา.

"กรรมที่เป็นอสังขาร ย่อมให้ผลที่เป็นอสังขารและสสังขาร
เช่นเดียวกันนี้ กรรมที่เป็นสสังขาร ย่อมให้ผลที่เป็นอสังขารและสสังขาร"

เจตนาดวงหนึ่งก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๖ ดวง

๓๘๕. เอกาย เจตนาเยตฺถ กุสลสฺส จ โสพฺภส
วิธา วิปากจิตฺตานิ ภวนฺตีติ ปกาสเย.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า วิปากจิต ๑๖ ดวง [อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘] ย่อมเกิดขึ้นด้วยเจตนาหนึ่งในบรรดาเจตนาเหล่านี้”

การเกิดเวทนาตามอารมณ์และการกำหนดตทารัมมณจิต

๓๘๖. อารมฺมเณน โหเตว เวทนาปริวตฺตนํ
ตทารมฺมณจิตฺตมฺปิ ชวเนน นิยามิตํ.

“การเปลี่ยนแปลงแห่งเวทนา ย่อมมีด้วยอารมณ์นั่นเอง แม้ตทารัมมณจิตก็ถูกกำหนดด้วยชวนจิต[ของพระอรหันต์ ส่วนของพระเสกขบุคคลและปุถุชนถูกกำหนดด้วยอารมณ์ที่เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์]”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า คำว่า “การเปลี่ยนแปลงแห่งเวทนา ย่อมมีด้วยอารมณ์นั่นเอง” หมายถึง กุศลวิบากสันตีรณจิต และตทารัมมณจิต กล่าวคือ กุศลวิบากสันตีรณจิต และตทารัมมณจิต ประกอบด้วยโสมนัสในอิฏฐารมณ์ และประกอบด้วยอุเบกขาในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ส่วนอกุศลวิบากสันตีรณจิต และตทารัมมณจิต ประกอบด้วยอุเบกขาอย่างเดียวในอนิฏฐารมณ์ และอนิฏฐมัชฌัตตารมณ์ แม้ทวิปัญจวิญญาณและสัมปฏิจฉนจิตก็ประกอบด้วยอุเบกขาเท่านั้นในอิฏฐารมณ์เป็นต้น กายวิญญาณประกอบด้วยสุขในอิฏฐารมณ์เป็นต้น และประกอบด้วยทุกข์ในอนิฏฐารมณ์เป็นต้น

คำว่า “แม้ตทารัมมณจิตก็ถูกกำหนดด้วยชวนจิต” หมายถึง กุศลชวนจิต มีรายละเอียดดังนี้ คือ

โสมนัสตทารมณ์ ๕ ดวงที่เป็นกุศลวิบาก ย่อมเกิดต่อจากโสมนัสกุศลชวนะ ในอิฏฐารมณ์

อุเบกขาตทารมณ์ ๕ ดวงที่เป็นกุศลวิบาก ย่อมเกิดต่อจากอุเบกขากุศลชวนะ ในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ (ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะกล่าวไว้โดยย่อว่า ตทารมณ์ที่เป็นโสมนัสและอุเบกขา ย่อมเกิดต่อจากโสมนัสชวนะ ตทารมณ์ที่เป็นโสมนัสและอุเบกขา ย่อมเกิดต่อจากอุเบกขาชวนะ และอุเบกขาตทารมณ์เท่านั้นย่อมเกิดต่อจากโทมนัสชวนะ)

โสมนัสตทารมณ์ที่เป็นอเหตุกกุศลวิบาก ย่อมเกิดต่อจากโสมนัสชวนะที่เป็นโลภมูลจิตในอิฏฐารมณ์

อุเบกขาตทารมณ์ที่เป็นอเหตุกกุศลวิบาก ย่อมเกิดต่อจากอุเบกขาชวนะที่เป็นโลภมูลจิต

ในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์

อกุศลวิบากตทารมณ์ ย่อมเกิดต่อจากชวนะที่เป็นโลภมูลจิตในอนิฏฐารมณ์ (กุศลวิบากเกิดในอิฏฐารมณ์ ส่วนอกุศลวิบากเกิดในอนิฏฐารมณ์)

โสมนัสตทารมณ์ที่เป็นอเหตุกกุศลวิบาก ย่อมเกิดต่อจากชวนะที่เป็นโมหมูลจิตในอิฏฐารมณ์

อุเบกขาตทารมณ์ที่เป็นอเหตุกกุศลวิบาก ย่อมเกิดต่อจากชวนะที่เป็นโมหมูลจิตในอิฏฐ-มัชฌัตตารมณ์

อกุศลวิบากตทารมณ์ ย่อมเกิดต่อจากชวนะที่เป็นโมหมูลจิตในอนิฏฐารมณ์

โสมนัสตทารมณ์ ย่อมเกิดต่อจากโสมนัสกิริยาชวนะ

อุเบกขาตทารมณ์ ย่อมเกิดต่อจากอุเบกขากิริยาชวนะ]

การเกิดปฏิสนธิด้วยติเหตุกกรรมอย่างยิ่งยวด

๓๘๗. กามาวจรจิตฺเตน กุสเลนาทินา ปน
ตุเลฺยน ปากจิตฺเตน คหิตา ปฏิสนฺธิ เจ.

๓๘๘. พลวารมฺมเณ อิฏฺเฐ จกฺขุสฺสาปาถมาคเต
มโนธาตุ ภวงฺคสฺมึ ตาย อาวฏฺฏิเต ปน.

๓๘๙. วีถิจิตฺเตสุ ชาเตสุ จกฺขุวิญฺญาณกาทิสุ
ชายเต ชวนํ หุตฺวา ปจฺมํ กามมานสํ.

๓๙๐. สตฺตกฺขตฺตุ ชวิตฺวาน ปจฺเม กุสเล คเต
ตเทวารมฺมณํ กตฺวา เตเนว สทิสํ ปุน.

๓๙๑. วิปากํ ชายเต จิตฺตํ ตทารมฺมณสญฺญิตํ
สนฺธิยา ตุลฺยโต มูล- ภวงฺคนฺติ ปวุจฺจเต.

๓๙๒. ตญฺจ สนฺตีรณํ เอตฺถ ทสฺสนํ สมฺปฏิจฺฉนํ
คณนูปคจิตฺตานิ จตฺตาเรว ภวนฺติ หิ.

“อนึ่ง บุคคลใดถือเอาปฏิสนธิด้วย[กามาวจร]วิปากจิตอันเสมอกับกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ เมื่ออารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก [อติมหันตารมณ์] มาปรากฏทางจักขุทวารของบุคคล

นั้น ครั้นภวังค์ถูกมโนธาตุนั้น [ปัญจทวาราวัชชนจิต] ตัดกระแสแล้ว ในขณะที่วิถีจิตมีจักขุวิญญาณวิถีเป็นต้นเกิดแล้ว ถ้ากามาวจรจิตดวงที่ ๑ เป็นชวนจิต เมื่อกุศลจิตดวงที่ ๑ แล่นไป ๗ ครั้งแล้วดับลง วิปากจิตที่มีชื่อว่า ตทารมณ์ อันเสมอกับ[กามาวจรกุศล]จิตนั้น ย่อมเกิดขึ้นรับเอาอิฏฐารมณ์นั้นเป็นอารมณ์ และได้ชื่อว่า มูลภวังค์ เพราะเสมอกับปฏิสนธิจิต[โดยการเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร]

ความจริงแล้วจิตที่นับ[ว่าเป็นวิบาก] มี ๔ ดวง คือ ตทารัมมณจิต[ที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร] สันตีรณจิต[ที่เป็นโสมนัสกุศลวิบาก] จักขุวิญญาณจิต[ที่เป็นกุศลวิบาก] และสัมปฏิจฉนจิต[ที่เป็นกุศลวิบาก]"

[ตทารัมมณจิตที่เสมอกับปฏิสนธิจิตโดยเวทนา ญาณ และสังขาร ชื่อว่า มูลภวังค์ (ภวังค์เดิม) อนึ่ง คัมภีร์นี้แสดงภวังค์ ๓ ประเภท คือ

๑. มูลภวังค์ คือ ตทารมณ์หรือภวังค์ที่เกิดต่อจากกุศลชวนะ อันมีเวทนา ญาณ และสังขารเสมอกับปฏิสนธิจิต

๒. อาคันตุกภวังค์ คือ ตทารมณ์หรือภวังค์ที่มีเวทนา ญาณ และสังขารไม่เสมอกับปฏิสนธิจิต

๓. ปิฏฐิภวังค์ ตทารมณ์หรือภวังค์ที่มีเวทนาไม่เสมอกับปฏิสนธิจิต หรือตทารมณ์หรือภวังค์ที่เกิดต่อจากอกุศลชวนะ อันมีเวทนาไม่เสมอกับปฏิสนธิจิต]

๓๙๓. ยทา หิ ทุติยํ จิตฺตํ กุสลํ ชวนํ ตทา
เตน ตุลฺยวิปากมฺปิ ตทารมฺมณกํ สิยา.

๓๙๔. สนฺธิยา อสมานตฺตา เทฺว นามานิสฺส ลพฺภเร
"อาคนฺตุกภวงฺคนฺ"ติ "ตทารมฺมณกนฺ"ติ จ.

"เมื่อกุศลจิตดวงที่ ๒ เป็นชวนะ แม้วิปากจิตที่เสมอกับกุศลจิตนั้นก็พึงเป็นตทารัมมณจิต วิปากจิตนี้ย่อมได้ชื่อ ๒ อย่างว่า อาคันตุกภวังค์ และตทารมณ์ เพราะไม่เสมอกับปฏิสนธิจิต"

[โสมนัสตทารมณ์ย่อมไม่เกิดขึ้นต่อจากโทมนัสชวนะแก่ผู้ถือปฏิสนธิด้วยโสมนัส อุเบกขา-

สันตีรณจิตจึงเกิดขึ้นทำหน้าที่ภวังค์ ได้ชื่อว่า อาคันตุกภวังค์]

๓๙๕. ยทา หิ ตติยํ ปุญฺญํ ชวนํ โหติ เตน จ
สทิสํ ตติยํ ปากํ ตทารมฺมณกํ สิยา.

๓๙๖. “อาคนฺตุกภวงฺคนฺ”ติ อิทมฺปิ จ ปวุจฺจติ
อิมินา ปน สทฺธึ ฉ ปุริมานิ จ ปญฺจปิ.

“เมื่อกุศลจิตดวงที่ ๓ เป็นชวนะ แม้วิปากจิตที่เสมอกับกุศลจิตนั้น ก็พึงเป็นตทารัมมณจิต วิปากจิตนี้ย่อมได้ชื่อว่า อาคันตุกภวังค์

วิปากจิต ๕ ดวงแรก [กุศลวิบากจักขุวิญญาณ สัมปฏิจฉนจิต โสมนัสสันตีรณจิต วิปากจิตดวงแรก และวิปากจิตดวงที่ ๒] รวมเป็น ๖ ดวงพร้อมทั้งวิบาก[ดวงที่ ๓] นี้”

๓๙๗. ยทา จตุตฺถํ กุสลํ ชวนํ โหติ เตน จ
ตุลฺยํ จตุตฺถํ ปากํ ตุ ตทารมฺมณตำ วเช.

๓๙๘. อาคนฺตุกภวงฺคำ ตุ ตทารมฺมณนามกำ
ปุริมานิ ฉ ปากานิ อิมินา โหนฺติ สตฺต ตุ.

“เมื่อกุศลจิตดวงที่ ๔ เป็นชวนะ แม้วิปากจิตที่เสมอกับกุศลจิตนั้น ก็พึงเป็นตทารัมมณจิต วิปากจิตนี้มีชื่อว่า ตทารมณ์ ที่เรียกว่า อาคันตุกภวังค์

วิปากจิต ๖ ดวงแรก [กุศลวิบากจักขุวิญญาณ สัมปฏิจฉนจิต โสมนัสสันตีรณจิต วิปากจิตดวงที่ ๑ วิปากจิตดวงที่ ๒ และวิปากจิตดวงที่ ๓] รวมเป็น ๗ ดวงพร้อมทั้งวิบาก[ดวงที่ ๔] นี้”

๓๙๙. ตสฺมึ ทฺวาเร ยทา อิฏฺจ- มชฺฌตฺตารมฺมณำ ปน
อาคจฺฉติ ตทาปาถำ ตทา วุตฺตนเยนิธ.

๔๐๐. อารมฺมณวเสเนว เวทนา ปริวตฺตติ
อุเปกฺขาสหิตำ ตสฺมา โหติ สนฺตีรณำ มโน.

๔๐๑. อุเปกฺขาสหิเตเสฺวว ชวเนสุ จตูสุปิ
เตหิ ตุลฺยานิ จตฺตาริ ปากจิตฺตานิ ชายเร.

๔๐๒. เวทนายาสมานตฺตา อจฺจนฺตํ ปุริเมหิ ตุ
โหนฺติ ปิฏฺฐิภวงฺคานิ จตฺตารีติ จ นามโต.

๔๐๓. ปญฺจิมานิ วิปากานิ ปุริเมหิ จ สตฺตหิ
สทฺธึ ทฺวาทส ปากานิ ภวนฺตีติ วินิทฺทิเส.

“ในกาลใด อิฏฐมัชฌัตตารมณ์ย่อมมาปรากฏทาง[จักขุ]ทวารเหมือนอย่างนั้น ในกาลนั้น [โสมนัส]เวทนาย่อมเปลี่ยนแปลง[เป็นอุเบกขาเวทนา] ด้วยอำนาจของอารมณ์ในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์นี้ ตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้ว ดังนั้น สันตีรณจิตจึงเกิดร่วมกับอุเบกขา

เมื่อชวนจิตที่ประกอบกับอุเบกขาทั้ง ๔ แล่นไป มหาวิปากจิต ๔ ที่เสมอกับชวนจิตเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น[โดยความเป็นตทารมณ์] จิต ๔ ดวงนี้ [อุเบกขามหาวิปากจิตที่ทำหน้าที่ตทารมณ์] ย่อมได้ชื่อว่า ปิฏฐิภวังค์ (ภวังค์นอก) เพราะต่างจากปฏิสนธิจิต[ที่ประกอบกับโสมนัส]และ[ตทารัมมณ]จิตดวงก่อน[ที่ประกอบกับโสมนัสเกิดต่อจากโสมนัสชวนจิต] โดยเวทนา

บัณฑิตพึงแสดงว่า วิปากจิต ๕ ดวงนี้ [อุเบกขาสันตีรณจิต ๑ อุเบกขามหาวิปากจิต ๔] รวมเป็น ๑๒ ดวงพร้อมทั้งวิปากจิต ๗ [กุศลวิบากจักขุวิญญาณ สัมปฏิจฉนจิต โสมนัสสันตีรณจิต โสมนัสมหาวิปากจิต ๔]”

[วิปากจิต ๑๒ ดวง คือ กุศลวิบากจักขุวิญญาณ ๑ กุศลวิบากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒ มหาวิปากจิต ๘

ฎีกาเก่าอธิบายว่า มหาวิบากอุเบกขาสหคตจิต ๔ ดวง แม้ทำหน้าที่ตทารมณ์ต่อจากอุเบกขาชวนะ ในจักขุทวารวิถีที่มีมหากุศลอุเบกขาชวนะแก่บุคคลผู้ปฏิสนธิด้วยกามติเหตุกโสมนัส ก็ได้ชื่อว่าปิฏฐิภวังค์ เพราะมีเวทนาไม่เสมอกับโสมนัสปฏิสนธิ และโสมนัสตทารมณ์ที่เกิดต่อจากมหากุศลโสมนัสชวนะแก่บุคคลนั้น นอกจากนี้ ยังได้ชื่อว่า อาคันตุกภวังค เพราะไม่เสมอกับปฏิสนธิโดยสัมปยุตตธรรม สังขาร และสัมปยุตตธรรมพร้อมทั้งสังขาร ดังนั้น มหาวิบากอุเบกขาสหคตจิต ๔ ดวงซึ่งทำหน้าที่ตทารมณ์ต่อจากมหากุศลอุเบกขาชวนะ จึงได้ชื่อ ๓ อย่าง คือ ตทารมณ์ อาคันตุกภวังค์ และปิฏฐิภวังค์

อีกนัยหนึ่ง มหาวิบากอุเบกขาตทารัมมณจิต ๔ ดวงซึ่งเกิดต่อจากมหากุศลอุเบกขาชวนะ

แก่บุคคลผู้ปฏิสนธิด้วยกามติเหตุกโสมนัส ชื่อว่า ปิฏฐิภวังค์ เพราะเกิดภายหลังโสมนัสตทารมณ์ที่เกิดต่อจากมหากุศลโสมนัสชวนะ ความจริงแล้วโสมนัสตทารมณ์ย่อมเกิดขึ้นก่อนแก่บุคคลผู้ปฏิสนธิด้วยโสมนัส หลังจากนั้นจึงเกิดอุเบกขาตทารมณ์ตามสมควรแก่อารมณ์ แต่บุคคลผู้ปฏิสนธิด้วยอุเบกขาจะเกิดอุเบกขาตทารมณ์ก่อน แล้วจึงเกิดโสมนัสตทารมณ์ต่อมาตามสมควรแก่อารมณ์ ตทารมณ์ที่เป็นโสมนัสและอุเบกขาทั้งสองนี้ แม้เกิดขึ้นในวิถีจิตต่างกัน ก็เกิดได้แก่บุคคลคนเดียวกัน จึงเรียกตทารมณ์ที่เกิดต่อมาว่า ปิฏฐิภวังค์ ตามสมควรแก่บุคคล]

๔๐๔. จกฺขุทฺวาเร ตถา เอวํ โสตาทีสฺวปิ นิทฺทิเส
ทฺวาทส ทฺวาทส ปากา สมสฏฺฐิ ภวนฺติเม.

"บัณฑิตพึงแสดงวิปากจิต ๑๒ ดวงทางโสตทวารเป็นต้น เหมือนวิปากจิตทางจักขุทวาร วิปากจิตเหล่านั้นมี ๖๐ ดวง"

๔๐๕. เอกาย เจตนาเยว กมฺเม อายูหิเต ปน
สมสฏฺฐิ วิปากานิ อุปฺปชฺชนฺติ น สํสโย.

"เมื่อกรรมถูกสั่งสมด้วยเจตนาหนึ่ง [ที่เป็นติเหตุกะ ประกอบกับโสมนัส เป็นอสังขาริก] วิปากจิต ๖๐ ดวงย่อมเกิดขึ้น โดยไม่ต้องสงสัย"

๔๐๖. คหิตาคหเณเนตฺถ จกฺขุทฺวาเรสุ ทฺวาทส
โสตวิญฺญาณกาทีนิ จตฺตารีติ จ โสฬส.

"วิปากจิตมี ๑๖ ดวง คือ วิปากจิต ๑๒ ทางจักขุทวาร โดยไม่ถือเอาวิปากจิตที่ถือเอาแล้วในวิปากจิตเหล่านี้ และวิปากจิต ๔ มีโสตวิญญาณจิตเป็นต้น"

[วิปากจิต ๑๖ ดวง คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘]

๔๐๗. เอวเมว สสงฺขาร- ติเหตุกุสเลนปิ
อสงฺขารสสงฺขารุ- เปกฺขาสหคเตหิปิ.

๔๐๘. กมฺเม อายูหิเต เตสํ วิปาเกหิ จ ตีหิปิ
เอเสว จ นโย เตหิ ทินฺนาย ปฏิสนฺธิยา.

“เมื่อกรรมถูกสั่งสมด้วย[โสมนัส]กุศลจิตที่เป็นสสังขาริกติเหตุกะและอุเบกขากุศลจิตที่เป็นอสังขาริกและสสังขาริก พึงทราบนัยเดียวกันนี้ในปฏิสนธิที่ได้รับจากวิปากจิต ๓ เหล่านั้นเหมือนกัน [ติเหตุกโสมนัสสสังขาริกวิปากจิต ๑ ติเหตุกอุเบกขาอสังขาริกจิต ๑ ติเหตุกอุเบกขาสสังขาริกจิต ๑]”

๔๐๙. ปจฺมํ อิฏฺฐมชฺฌตฺต- โคจรสฺส วเสนิธ
ปวตฺตึ ปน ทสฺเสตฺวา อุเปกฺขาสหิตทฺวเย.

๔๑๐. ทสฺเสตพฺพาถ ปจฺฉา ตุ อิฏฺฐสฺมึ โคจเร อิธ
เอเกกสฺมึ ปน ทฺวาเร ทฺวาทส ทฺวาทเสว ตุ.

“อนึ่ง ในปฏิสนธิจิตที่ประกอบกับอุเบกขา ๒ ดวงนี้ บัณฑิตพึงแสดงความเป็นไป[แห่งวิปากจิต]เมื่อมีอารมณ์เป็นอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ก่อน ต่อมาจึงแสดงความเป็นไป[แห่งวิปากจิต]ใน[อติ]อิฏฐารมณ์ วิปากจิต ๑๒ ดวงย่อมมีในทวารหนึ่งๆ”

[คันถรจนาจารย์ได้แสดงการเกิดขึ้นของกุศลชวนจิตในอติอิฏฐารมณ์ทางจักขุทวารวิถีของผู้ถือปฏิสนธิด้วยติเหตุกโสมนัสกามาวจรวิปากจิตก่อน แล้วแสดงการเกิดขึ้นของวิปากจิตในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ฉันใด บัณฑิตพึงแสดงการเกิดขึ้นของวิปากจิตในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ทางจักขุทวารวิถีของผู้ถือปฏิสนธิด้วยติเหตุกอุเบกขากามาวจรวิปากจิตก่อน แล้วแสดงความเป็นไปแห่งวิปากจิตในอิฏฐารมณ์ ฉันนั้น ฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

วิปากจิตในทวารหนึ่งมี ๑๒ ดวงทางปัญจทวารมีจักขุทวารวิถีเป็นต้น วิปากจิต ๖๐ ดวงจึงเกิดขึ้นทางปัญจทวารวิถีของผู้ถือปฏิสนธิด้วยติเหตุกอุเบกขากามาวจรวิปากจิต

วิปากจิต ๑๐ ดวง คือ สันตีรณจิต ๒ มหาวิปากจิต ๘ ย่อมเกิดขึ้นทางมโนทวารของผู้ถือปฏิสนธิด้วยติเหตุกโสมนัสกามาวจรวิปากจิต เมื่อรวมกับวิปากจิต ๖๐ ดวงนั้น ก็เป็นวิปากจิต ๗๐ ดวงย่อมเกิดขึ้นในวิถีจิตทั้ง ๖ ของผู้ถือปฏิสนธิด้วยติเหตุกโสมนัสกามาวจรวิปากจิต

ในกรณีเดียวกัน วิปากจิต ๗๐ ดวงย่อมเกิดขึ้นในวิถีจิตทั้ง ๖ ของผู้ถือปฏิสนธิด้วยติเหตุกอุเบกขากามาวจรวิปากจิตเช่นเดียวกัน]

๔๑๑. คหิตาคหเณเนตฺถ ปากจิตฺตานิ โสฬส
ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว เญยฺยํ สพฺพมเสสโต.

“วิปากจิต ๑๖ ดวง [อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘] ย่อมมีโดยไม่รวมเอาวิปากจิตที่ถือเอาแล้วในวิปากจิตเหล่านี้

พึงทราบคำทั้งหมดโดยประการทั้งปวงตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว”

๔๑๒. ติเหตุเกน กมฺเมน ปฏิสนฺธิ ติเหตุกา
ภวตีติ อยํ วาโร วุตฺโต เอตฺตาวตา มยา.”

“วาระนี้ว่าปฏิสนธิที่เป็นติเหตุกะ ย่อมเกิดขึ้นด้วยกรรมที่เป็นติเหตุกะ ข้าพเจ้ากล่าวแล้วด้วยคำเพียงเท่านี้”

กรรมเดียวย่อมก่อให้เกิดปฏิสนธิจิตหนเดียว

๔๑๓. สนฺธิเมกํ ตุ กมฺเมกํ ชเนติ น ตโตปรํ
อเนกานิ วิปากานิ สญฺชเนติ ปวตฺติยํ.

“กรรมเดียวย่อมก่อให้เกิดปฏิสนธิจิตหนเดียว จะก่อให้เกิดปฏิสนธิจิตอื่นจากนั้นไม่ได้ แต่ก่อให้เกิดวิปากจิตจำนวนมากในปวัตติกาลได้”

๔๑๔. เอกสฺมา หิ ยถา พีชา ชายเต เอกมงฺกุรํ
สุพหูนิ ผลานิสฺส โหนฺติ เหตุปวตฺติโต.

“โดยแท้จริงแล้ว หน่ออันเดียวย่อมเกิดจากเมล็ดพืชเมล็ดหนึ่ง แต่ผลของเมล็ดนั้นมีจำนวนมาก ตามเหตุที่เกิดขึ้น ฉันใด [ข้อนี้ก็มีอุปไมยฉันนั้น]”

การเกิดทวิเหตุกปฏิสนธิด้วยทวิเหตุกกรรมอย่างยิ่งยวด

๔๑๕. ทุเหตุเกน กมฺเมน ปฏิสนฺธิ ทุเหตุกา
โหตีติ หิ อยํ วาโร อนุปุพฺเพน อาคโต.

“วาระนี้ว่า ปฏิสนธิที่เป็นทวิเหตุกะ ย่อมเกิดขึ้นด้วยกรรมที่เป็นทวิเหตุกะ มาถึงตามลำดับแล้ว”

๔๑๖. ทุเหตุเกน กมฺเมน โสมนสฺสยุเตนิธ
อสงฺขาริกจิตฺเตน กมฺเม อายูหิเต ปน.

๔๑๗. เตน ตุเลฺยน ปาเกน คหิตา ปฏิสนฺธิ เจ
อิฏฺเฐ อารมฺมเณ จกฺขุ- ทฺวาเร อาปาถมาคเต.

๔๑๘. โสมนสฺสยุเต ญาณ- หีเน กุสลมานเส
สตฺตกฺขตฺตุ ชวิตฺวาน คเต ตสฺมึ ทุเหตุเก.

๔๑๙. ตเทวารมฺมณํ กตฺวา ชายเต ตทนนฺตรํ
ตํสริกฺขกเมกํ ตุ อสงฺขาริกมานสํ.

“ในเรื่องนี้ เมื่อกรรมถูกสั่งสมด้วยโสมนัสอสังขาริกจิตที่เป็นทวิเหตุกกุศล ถ้าบุคคลใดถือเอาปฏิสนธิด้วยวิปากจิต [โสมนัสญาณวิปปยุตตอสังขาริกจิต] อันเสมอกับจิตนั้น [ทวิเหตุกโสมนัสอสังขาริกจิต] เมื่อ[อติ]อิฏฐารมณ์มาปรากฏทางจักขุทวารของบุคคลนั้น ครั้นโสมนัสมหากุศลญาณวิปปยุตตจิตแล่นไป ๗ ครั้งแล้วดับลง [โสมนัสญาณวิปปยุตต]อสังขาริกจิตที่เสมอกับชวนจิตนั้น ย่อมเกิดขึ้นรับเอา[อติ]อิฏฐารมณ์นั้นเป็นอารมณ์ต่อจากชวนจิต”

[กรรมที่ให้ผลปฏิสนธิแก่บุคคลนั้นในที่สุดต่อจากติเหตุกชวนะ ไม่สามารถให้ผลเป็นติเหตุกวิบากได้ ดังนั้น ทวิเหตุกตทารมณ์จึงเกิดขึ้น เพราะไม่เกิดติเหตุกตทารมณ์ และเพราะชวนะเป็นทวิเหตุกะโดยความเป็นเหตุที่เสมอกับกรรม]

๔๒๐. ตํ หิ มูลภวงฺคนฺติ ตทารมฺมณมิจฺจปิ
อุภยมฺปิ จ ตสฺเสว นามนฺติ ปริทีปิตํ.

“โดยความจริงแล้ว จิตดังกล่าว [ทวิเหตุกอสังขาริกจิต] ชื่อว่า มูลภวังค์ และตทารมณ์ ชื่อทั้งสองนี้แสดงว่าเป็นชื่อของทวิเหตุกอสังขาริกจิตนั้น”

๔๒๑. ทุเหตุกสสงฺขาเร ชวิเตปิ จ ตํสมํ
โหตาคนฺตุกสงฺขาตํ ตทารมฺมณมานสํ.

“อนึ่ง เมื่อทวิเหตุกสสังขาริกกุศลแล่นไปแล้ว ตทารัมมณจิต [ทวิเหตุกโสมนัสสสังขาริกวิปากจิต] ที่เรียกว่า อาคันตุกภวังค์ อันเสมอกับจิตนั้น ย่อมเกิดขึ้น”

๔๒๒. ตเถว จ ทุเหตูนํ อิฏฺฐมชฺฌตฺตโคจเร
ทฺวินฺนํ อุเปกฺขายุตฺตานํ ชวนานมนนฺตรํ.

๔๒๓. เทฺว ตาทิสานิ ชายนฺเต ตทารมฺมณมานสา
เตสํ “ปิฏฺฐิภวงฺคนฺ”ติ นามํ “อาคนฺตุกนฺ”ติ จ.

“เช่นเดียวกันนี้ ตทารัมมณจิตทั้งหลาย [ทวิเหตุกอุเบกขาอสังขาริกจิตและสสังขาริกจิต] ที่เสมอกับชวนจิตนั้น ย่อมเกิดขึ้นต่อจากชวนจิตที่เป็นทวิเหตุกะประกอบกับอุเบกขา ๒ ดวง [ทวิเหตุกอุเบกขาอสังขาริกจิตและสสังขาริกจิต] ในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ตทารัมมณจิตเหล่านั้นมีชื่อว่า ปิฏฐิภวังค์ และอาคันตุกภวังค์”

[คัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๓๒๘) กล่าวว่า เมื่อมีสังขาร สัมปยุตตธรรม และสัมปยุตตธรรมพร้อมทั้งสังขารไม่เสมอกับปฏิสนธิจิต จัดเป็นอาคันตุกภวังค์ เมื่อมีเวทนาเสมอกับปฏิสนธิจิต ก็จัดเป็นปิฏฐิภวังค์]

๔๒๔. สนฺตีรณทฺวยญฺเจว ทสฺสนํ สมฺปฏิจฺฉนํ
อิมานิ จ ภวงฺคานิ จกฺขุทฺวาเร ปนฏฺฐ หิ.

“จิต ๘ ดวง คือ [กุศลวิบาก]จักขุวิญญาณจิต ๑ [กุศลวิบาก]สัมปฏิจฉนจิต ๑ [กุศลวิบาก]สันตีรณจิต ๒ ภวังคจิต ๔ [มหาวิบากญาณวิปปยุตตจิตที่เรียกว่า มูลภวังค์ อาคันตุกภวังค์ ปิฏฐิภวังค์] ย่อมมี”

[จิต ๘ ดวง คือ กุศลวิบากจักขุวิญญาณ ๑ กุศลวิบากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒ มหาวิบากญาณวิปปยุตตจิต ๔]

๔๒๕. เอวมฏฺฐฏฺฐ กตฺวาน ทฺวาเรสุปิ จ ปญฺจสุ
จตฺตาลีส วิปากานิ ภวนฺตีติ ปวตฺติยํ.

“โดยประการดังนี้ ในหนึ่งทวารมี[วิปาก]จิต ๘ ดวง ใน ๕ ทวารมีวิปากจิต ๔๐ ดวง ในปวัตติกาล”

๔๒๖. คหิตาคหเณเนตฺถ จกฺขุทฺวาเร ปนฏฺฐ จ
โสตฆฺนาทินา สทฺธึ ทฺวาทเสว ภวนฺติ หิ.

“วิปากจิต ๘ ดวงโดยไม่รวมเอาวิปากจิตที่ถือเอาแล้วในวิปากจิตเหล่านี้ นับเป็น ๑๒ ดวงพร้อมด้วยโสตวิญญาณและฆานวิญญาณเป็นต้น”

๔๒๗. เอกาย เจตนาเยวํ กมฺเม อายูหิเต ปน
ทฺวาทเสว วิปากานิ ภวนฺตีติ ปกาสิตํ.

“พระศาสดาทรงแสดงว่า เมื่อ[กุศล]กรรมถูกสั่งสมด้วย[ทวิเหตุกอุกกัฏฐะ]เจตนาเดียวอย่างนี้ ย่อมให้ผลเป็นวิปากจิต ๑๒ ดวง [อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิบากญาณวิปปยุตตจิต ๔]”

๔๒๘. ทุเหตุกตฺตเยนาปิ เสเสน สทิเสน ตุ
ปาเกนาทินฺนสนฺธิโน อยเมว นโย มโต.

“พึงทราบปฏิสนธิที่เป็นชนิดทวิเหตุ [โสมนัสสญาณวิปปยุตตสสังขาริกวิปากจิต ๑ อุเบกขาญาณวิปปยุตอสังขาริกวิปากจิต ๑ อุเบกขาญาณวิปปยุตตสสังขาริกวิปากจิต ๑] ย่อมเกิดจากกุศลกรรมที่เป็นทวิเหตุกะ [โสมนัสสญาณวิปปยุตตสสังขาริกกุศลจิต ๑ อุเบกขาญาณวิปปยุตอสังขาริกกุศลจิต ๑ อุเบกขาญาณวิปปยุตตสสังขาริกกุศลจิต ๑] นอกจากทวิเหตุจิตที่กล่าวมาแล้ว”

๔๒๙. ทุเหตุเกน กมฺเมน ปฏิสนฺธิ ทุเหตุกา
โหตีติปิ อยํ วาโร วุตฺโต เอตฺตาวตา มยา.

“วาระนี้ว่า ปฏิสนธิที่เป็นชนิดทวิเหตุกะ ย่อมเกิดจาก[กุศล]กรรมที่เป็นทวิเหตุกะ ข้าพเจ้ากล่าวแล้วด้วยคำเพียงเท่านี้”

การเกิดอเหตุกปฏิสนธิด้วยทวิเหตุกกรรมอย่างอ่อน

๔๓๐. ทุเหตุเกน กมฺเมน ปฏิสนฺธิ อเหตุกา
โหตีติ จ อยํ วาโร อนุปุพฺเพน อาคโต.

“วาระนี้ว่า ปฏิสนธิที่เป็นชนิดอเหตุกกุศลวิบาก ย่อมเกิดจาก[กุศล]กรรมที่เป็นทวิเหตุกโอมกะ มาถึงตามลำดับแล้ว”

๔๓๑. ทุเหตุเกสุ จิตฺเตสุ กุสเลสุ จตูสุปิ
เตสุ อญฺญตเรเนว กมฺเม อายูหิเต ปน.

๔๓๒. ตสฺเสว ปากภูตาย อาทินฺนปฏิสนฺธิโน
อุเปกฺขาสหิตาเหตุ มโนวิญฺญาณธาตุยา.

๔๓๓. ปฏิสนฺธิ น วตฺตพฺพา สา กมฺมสทิสาติ หิ
กมฺมํ ทุเหตุกํ โหติ ปฏิสนฺธิ อเหตุกา.

“เมื่อกรรมถูกสั่งสมด้วยจิตดวงใดดวงหนึ่งในทวิเหตุกกุศลจิตทั้ง ๔ ดวง ปฏิสนธินั้นของบุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยอุเบกขาสันตีรณกุศลวิปากจิตอันเป็นผลของทวิเหตุกกุศลชวนะนั้น ไม่พึงกล่าวว่าเหมือนกับกรรม เพราะกรรมมีเหตุ ๒ แต่ปฏิสนธิไม่มีเหตุ”

๔๓๔. ตสฺส วุฏฺฐิมุเปตสฺส อิฏฺฐมชฺฌตฺตโคจเร
อาปาถมาคเต จกฺขุ- ทฺวาเร ปุน จ เทหิโน.

๔๓๕. ทุเหตูนํ จตุนฺนมฺปิ ปุญฺญานํ ยสฺส กสฺสจิ
ชวนสฺสาวสานสฺมึ อเหตุกมิทํ มโน.

๔๓๖. ตทารมฺมณภาเวน ชายเต นตฺถิ สํสโย
ตํ ตุ มูลภวงฺคญฺจ ตทารมฺมณเมว จ.

“เมื่ออิฏฐมัชฌัตตารมณ์มาปรากฏทางจักขุทวารของบุคคลผู้เจริญวัยแล้ว อเหตุกจิตนี้ [อุเบกขาสันตีรณกุศลวิปากจิต] ย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นตทารมณ์ ในที่สุดของชวนจิตดวงใดดวงหนึ่งในทวิเหตุกกุศลจิต ๔ ดวง โดยไม่ต้องสงสัย

อนึ่ง อเหตุกจิตนั้น ชื่อว่า มูลภวังค์ และตทารมณ์”

๔๓๗. วีถิจิตฺเตสุ ชาเตสุ จกฺขุวิญฺญาณกาทิสุ
อุเปกฺขาสหิตเมว โหติ สนฺตีรณมฺปิ จ.

“เมื่อวิถีจิตมีจักขุวิญญาณวิถีเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว [กุศลวิบาก]สันตีรณจิตย่อมเกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเท่านั้น”

๔๓๘. เตสุ เอกำ จเปตฺวาน คหิตาคหเณนิธ
คณนูปคจิตฺตานิ ตีณิเยว ภวนฺติ หิ.

“[วิบาก]จิตที่นับเข้าในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์นี้ มี ๓ ดวงเท่านั้น [กุศลวิบากจักขุวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากสัมปฏิจฉนจิต ๑ อุเบกขาสันตีรณกุศลวิปากจิต ๑] โดยไม่รวมเอาจิตที่ถือเอาแล้ว เว้นจิตดวงหนึ่งในสันตีรณจิตและตทารัมมณจิต”

๔๓๙. อิฏฺเฉ อารมฺมเณ จกฺขุ- ทฺวาเร อาปาถมาคเต
ตทา สนฺตีรณญฺเจว ตทารมฺมณมานสำ.

๔๔๐. โสมนสฺสยุตฺเตว คเหตฺวา เตสุ เอกกำ
ปุริมานิ จ ตีณีติ จตฺตาโรว ภวนฺติ หิ.

“เมื่อ[อติ]อิฏฐารมณ์มาปรากฏทางจักขุทวาร สันตีรณจิตและตทารัมมณจิตย่อมประกอบกับโสมนัสเท่านั้น [วิบาก]จิต ๓ ดวงแรกจึงรวมเป็น ๔ ดวง [กุศลวิบากจักขุวิญญาณ ๑ กุศลวิบากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒] โดยรวมเอาจิตดวงหนึ่งในสันตีรณจิตและตทารัมมณจิตเหล่านั้น”

๔๔๑. เอวำ จตฺตาริ จิตฺตานิ ทฺวาเรสุปิ จ ปญฺจสุ
โหนฺติ วีสติ จิตฺตานิ วิปากานิ ปวตฺติยำ.

“โดยประการดังนี้ ในหนึ่งทวารมี[วิปากจิต] ๔ ดวง ใน ๕ ทวารมีวิปากจิต ๒๐ ดวง ในปวัตติกาล”

[วิปากจิตในจักขุทวารวิถี มี ๔ ดวง และในโสตทวารวิถีก็มีวิถีละ ๔ ดวง จึงรวมเป็นวิปากจิต ๒๐ ดวงเกิดทางปัญจทวารในปวัตติกาล]

๔๔๒. จกฺขุทฺวาเร ตุ จตฺตาริ คหิตาคหเณนิธ
โสตฆานาทินา สทฺธึ โหเตวาเหตุกฏฺฐกำ.

“จิต ๔ ดวงทางจักขุทวาร โดยไม่รวมเอาจิตที่ถือเอาแล้วใน[อติ]อิฏฐารมณ์ นับเป็นอเหตุก[กุศล]วิปากจิต ๘ ดวง พร้อมด้วยโสตวิญญาณและฆานวิญญาณเป็นต้น”

๔๔๓. อเหตุปฏิสนฺธิสฺส น ตทารมฺมณํ ภเว
ทุเหตุกํ ติเหตุ วา ทุเหตุปฏิสนฺธิโน.

“ตทารมณ์ที่เป็นทวิเหตุกะไม่พึงมีแก่บุคคลผู้มีปฏิสนธิที่เป็นชนิดอเหตุกอกุศลวิบาก ตทารมณ์ที่เป็นติเหตุกะ ไม่พึงมีแก่บุคคลผู้มีปฏิสนธิที่เป็นชนิดทวิเหตุกะ”

๔๔๔. ชาตา สุคติยํ เยน ปาเกน ปฏิสนฺธิ ตุ
เตน ตุลฺยมฺปิ หีนํ วา ตทารมฺมณกํ ภเว.

“ปฏิสนธิจิตพึงมีใน[กาม]สุคติภูมิ ด้วยวิบากใด ตทารัมมณจิตที่เหมือนกับวิบากนั้น หรือต่ำกว่า ย่อมมีได้”

๔๔๕. มนุสฺสโลกํ สนฺธาย วุตฺตญฺจาเหตุกฏฺฐกํ
จตูสุปิ อปาเยสุ ปวตฺเต ปน ลพฺภติ.

“ข้าพเจ้ากล่าวถึงอเหตุก[กุศล]วิปากจิต ๘ โดยหมายถึงมนุษย์โลก แต่จิตเหล่านี้ย่อมปรากฏในปวัตติกาลในอบายภูมิได้บ้าง”

๔๔๖. เถโร เนรยิกานํ ตุ ธมฺมํ เทเสติ วสฺสติ
คนฺธํ วายุญฺจ มาเปติ ยทา เตสํ ตทา ปน.

๔๔๗. เถรํ ทิสฺวา จ สุตฺวา จ ธมฺมํ คนฺธญฺจ ฆายตํ
ปิวตญฺจ ชลํ วายุ ผุสตํ มุทุเมว จ.

๔๔๘. จกฺขุวิญฺญาณกาทีนิ ปุญฺญชาเนว ปญฺจปิ
สนฺตีรณทฺวยํ เอกา มโนธาตูติ อฏฺฐกํ.

“ในกาลใด พระ[โมคคัลลาน]เถระแสดงธรรมแก่สัตว์นรก ยังฝนให้ตก เนรมิตกลิ่นหอมและสายลม ในกาลนั้น [อเหตุกกุศลวิปาก]จิต ๘ ดวง คือ วิญญาณจิตทั้ง ๕ มีจักขุ-วิญญาณเป็นต้นที่เกิดจากบุญ สันตีรณจิต ๒ มโนธาตุ ๑ [กุศลวิบากสัมปฏิจฉนจิต] ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์นรกเหล่านั้น เพราะเห็นพระเถระ ฟังธรรม สูดดมกลิ่นหอม ดื่มน้ำ และสัมผัสสายลมอ่อนๆ”

[ท่านแสดงตัวอย่างการเกิดขึ้นของอเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ และอติอิฏฐารมณ์ในนรก ก็เป็นอันแสดงการเกิดขึ้นของสภาพเหล่านี้ในอบายภูมิ ๓ อื่นโดยปริยาย]

๔๔๙. อยํ ตาว กถา อิฏฺฐ- อิฏฺฐมชฺฌตฺตโคจเร
กามาวจรปุญฺญานํ ชวนานํ วเสนิธ.

“คำดังกล่าวย่อมเป็นไปโดยเนื่องด้วยมหากุศลชวนจิต ใน[อติ]อิฏฐารมณ์และอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ก่อน”

๔๕๐. นิยมตฺถํ ตุ ยํ วุตฺตํ ตทารมฺมณเจตโส
กุสลํ ปน สนฺธาย ตํ วุตฺตนฺติ หิ ทีปิตํ.

“การกำหนดตทารัมมณจิตที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วนั้น แสดงไว้[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่าหมายถึงมหากุศลชวนจิต”

การเกิดตทารมณจิตต่อจากอกุศลชวนจิต

๔๕๑. อิธากุสลจิตฺเตสุ โสมนสฺสยุเตสุปิ
อิฏฺเฐ อารมฺมเณ เตสุ ชวิเตสุ จตูสุปิ.

๔๕๒. โสมนสฺสยุตาเหตุ- มโนวิญฺญาณธาตุ หิ
ตทารมฺมณภาเวน ชายเต ตทนนฺตรํ.

“ตามมติที่กล่าวมานี้ เมื่อโสมนัสอกุศลชวนจิต ๔ ดวง แล่นไปแล้วใน[อติ]อิฏฐารมณ์ อเหตุก[กุศลวิบาก]มโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยโสมนัส [โสมนัสสันตีรณจิต] ย่อมเกิดขึ้นต่อจากโสมนัสอกุศลชวนจิตนั้น โดยความเป็นตทารัมมณจิต”

๔๕๓. ฉสฺวากุสลจิตฺเตสุ อุเปกฺขาย ยุเตสุ หิ
โคจเร อิฏฺฐมชฺฌตฺเต ชวิเตสุ อนนฺตรํ.

๔๕๔. อุเปกฺขาสหิตาเหตุ- มโนวิญฺญาณธาตุ หิ
ตทารมฺมณภาเวน ชายเต ปน ปุญฺญชา.

“เมื่ออุเบกขาอกุศลชวนจิต ๖ ดวง แล่นไปแล้วในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ อเหตุกกุศล-

วิบากมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบกับอุเบกขา [อุเบกขาสันตีรณกุศลวิปากจิต] ย่อมเกิดขึ้นต่อจากอุเบกขาอกุศลชวนจิตนั้น โดยความเป็นตทารัมมณจิต”

๔๕๕. อิฏฺฐารมฺมณโยคสฺมึ กงฺขโต อุทฺธตสฺส วา
โสมนสฺสยุตฺตํ โหติ ตทารมฺมณมานสํ.

“ตทารัมมณจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส ย่อมมีแก่ผู้สงสัยหรือฟุ้งซ่าน ในขณะประจวบกับ[อติ]อิฏฐารมณ์ [คือพระพุทธเจ้าเป็นต้น]”

มติของพระมหาธรรมรักขิตเถระ

๔๕๖. โสมนสฺสยุเต จิตฺเต ชวเน ชวิเต ปน
คเวสิตพฺพา ปญฺเจว ตทารมฺมณมานสา.

“เมื่อชวนจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส [มหากุศลโสมนัส ๔ อกุศลโสมนัส ๔ กิริยา-โสมนัส ๕ ในอติอิฏฐารมณ์] แล่นไปแล้ว พึงแสวงหาตทารัมมณจิต ๕ ดวงที่ประกอบกับโสมนัส [มหาวิปากโสมนัส ๔ โสมนัสสันตีรณจิต ๑]”

๔๕๗. อุเปกฺขาสหิเต จิตฺเต ชวเน ชวิเต ปน
ฉเฬว คเวสิตพฺพา ตทารมฺมณมานสา.

“เมื่อชวนจิตที่ประกอบกับอุเบกขา [มหากุศลอุเบกขา ๔ อกุศลอุเบกขา ๖ มหากิริยา-อุเบกขา ๔] แล่นไปแล้ว[ในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์และอนิฏฐารมณ์] พึงแสวงหาตทารัมมณจิต ๖ ดวงที่ประกอบกับอุเบกขา [มหาวิบากอุเบกขา ๔ อุเบกขาสันตีรณจิต ๒]”

อาคันตุกภวังค์

๔๕๘. ติเหตุโสมนสฺเสน อาทินฺนปฏิสนฺธิโน
ฌานโต ปริหีนสฺส ตํ ฌานํ ปจฺจเวกฺขโต.

๔๕๙. โทมนสฺสยุตฺตํ จิตฺตํ โหติ วิปฺปฏิสาริโน
ตสฺส กึ ชายเต พฺรูหิ ตทารมฺมณมานสํ.

“เมื่อโทสชวนะของผู้ปฏิสนธิด้วยมหาวิบากโสมนัส ๔ ผู้เสื่อมจากฌานแล้วเดือดร้อน

ใจพิจารณาฌานนั้นอยู่ ตทารัมมณจิตย่อมเกิดขึ้นในลำดับต่อจากโทสชวนจิตได้ไหม เชิญตอบเถิด”

๔๖๐. ปฏฺจาเน ปฏิสิทฺธา หิ โทมนสฺสอนนฺตรํ [๗]
โสมนสฺสสฺส อุปฺปตฺติ โทมนสฺสสฺส จสฺส วา.

“ความอุบัติแห่งโสมนัสในลำดับต่อจากโทมนัสก็ดี ความอุบัติแห่งโทมนัสในลำดับต่อจากโสมนัสก็ดี ปฏิเสธไว้ในคัมภีร์ปัฏฐาน”

๔๖๑. มหคฺคตํ ปนารพฺภ ชวเน ชวิเตปิ จ
ตตฺเถว ปฏิสิทฺธํ ตุ ตทารมฺมณมานสํ.

“เมื่อ[โทส]ชวนจิตแล่นไปโดยปรารภมหัคคตธรรมตทารัมมณจิตได้ถูกปฏิเสธไว้ในคัมภีร์ปัฏฐานนั้น”

๔๖๒. ตสฺมา ภวงฺคปาโตว ตทารมฺมณเมว วา
น โหติ กึ นุ กาตพฺพํ วท ตฺวํ อาภิธมฺมิก.

“ดังนั้น การตกภวังค์หรือตทารัมมณจิตจึงไม่มีโดยแท้ แล้วจะพึงทำอย่างไรเล่า ท่านผู้ศึกษาพระอภิธรรม เชิญตอบเถิด”

[ท่านแสดงการเกิดโทมนัสชวนะที่ปรารภมหัคคตธรรมไว้ในที่นี้ และเมื่อโทมนัสชวนะแล่นไปในอิฏฐารมณ์มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ตทารมณ์หรือภวังค์ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ปฏิสนธิด้วยโสมนัส เพราะอุเบกขาตทารมณ์ไม่เกิดในอิฏฐารมณ์ และไม่มีโสมนัสตทารมณ์ในลำดับต่อจากโทมนัส]

๔๖๓. อุเปกฺขาสหิตาเหตุ- มโนวิญฺญาณธาตุ ตุ
ปุญฺญาปุญฺญวิปากา หิ ตทารมฺมณิกา สิยา.

“อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบกับอุเบกขา [อุเบกขาสันตีรณจิต ๒ มีชื่อว่าอาคันตุกภวังค์] อันเป็นวิบากของกุศลหรืออกุศล พึงเป็นไปในฐานะแห่งตทารัมมณจิต”

๔๖๔. อาวชฺชนํ กิมสฺสาติ นตฺถิ ตํ ชายเต กถํ
ภวงฺคาวชฺชนานํ กึ มคฺคสฺสานนฺตรสฺส จ.

๔๖๕. ผลสฺสปิ นิโรธา จ วุฏฺฐหนฺตสฺส ภิกฺขุโน
ผลจิตฺตสฺส วา เอวํ นตฺถิ อาวชฺชนํ กิร.

“ถามว่า : อาวัชชนจิตของตทารัมมณจิตนี้ คือจิตดวงไหน
ตอบว่า : อาวัชชนจิตของตทารัมมณจิต ย่อมไม่มี
ถามว่า : ตทารัมมณจิตเกิดขึ้นได้อย่างไร
ตอบว่า : อาวัชชนจิตของภวังคจิตและอาวัชชนจิต อาวัชชนจิตของผลจิตที่เกิดต่อจากมรรคจิต และอาวัชชนจิตของผลจิตแห่งภิกษุผู้ออกจากนิโรธสมาบัติ ย่อมมีได้ หรืออาวัชชนจิตของจิตเหล่านี้ย่อมไม่มี ฉันใด อาวัชชนจิตของตทารัมมณจิตก็ไม่มีฉันนั้น”

๔๖๖. วินา อาวชฺชเนนาปิ โหติ ชายตุ มานสํ
กิมสฺสารมฺมณํ พฺรูหิ ยทิ ชานาสิ ปณฺฑิต.

“จิตย่อมเกิดขึ้นโดยปราศจากอาวัชชนจิต จิตดังกล่าวอาจมีได้
อารมณ์ของตทารัมมณจิต คืออะไร ท่านผู้มีปัญญา หากท่านรู้เชิญบอกเถิด”

[จิตที่เกิดขึ้นโดยปราศจากอาวัชชนจิต คือ ภวังค์ อาวัชชนจิต มรรคจิต ผลจิตที่เกิดต่อจากมรรคจิต อนาคามิผลจิตหรืออรหัตตผลจิตของพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ผู้ออกจากนิโรธสมาบัติ และอุเบกขาตทารัมมณจิต (อุเบกขาภวังคจิต) ที่เกิดต่อจากชวนจิตของบุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยโสมนัส]

๔๖๗. วินา อารมฺมเณเนว น หิ ชายติ มานสํ
รูปาทีสุ ปริตฺเตสุ ยํ กิญฺจารพฺภ ชายเต.

“โดยแท้จริงแล้ว จิตย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากอารมณ์ ตทารัมมณจิต [อาคันตุก-ภวังค์] ย่อมเกิดขึ้นปรารภอารมณ์ [๖] อย่างใดอย่างหนึ่งมีรูปเป็นต้นที่เป็นกามธรรม [ที่เคยมีความชำนาญมาแล้วในภพนี้เป็นอารมณ์]”

นิยามธรรม ๕

๔๖๘. อุตุพีชนิยาโม จ กมฺมธมฺมนิยามตา
จิตฺตสฺส จ นิยาโมติ เญยฺยา ปญฺจ นิยามตา.

“โปรดทราบนิยาม (ความแน่นอน) ๕ ประการ คือ อุตุนิยาม พีชนิยาม กรรม-นิยาม ธรรมนิยาม และจิตตนิยาม”

๔๖๙. ตตฺถ เอกปฺปหาเรน ผลปุปฺผาทิธารณํ
รุกฺขานํ ปน สพฺเพสํ อยํ อุตุนิยามตา.

“การที่ต้นไม้ทั้งหมดผลิดอกออกผลในคราวเดียวกัน[ที่เหมาะสม] ชื่อว่า อุตุนิยาม (ความแน่นอนแห่งฤดูกาล)”

๔๗๐. เตสํ เตสํ ตุ พีชานํ ตํตํตุลฺยผลุพฺภโว
มตฺถเก นาฬิเกรสฺส ฉิทฺทตฺตํ พีชโช อยํ.

“การที่เมล็ดนั้นๆ เกิดผลเหมือนกับเมล็ดนั้นๆ เหมือนรูที่หัวลูกมะพร้าว ชื่อว่า นิยามที่เกิดจากเมล็ด [พีชนิยาม]”

๔๗๑. ติเหตุกํ ติเหตุญฺจ ทุเหตุญฺจ อเหตุกํ
วิปากํ ตุ ยโต เทติ อยํ กมฺมนิยามตา.

“การที่[กุศล]กรรมที่เป็นติเหตุกะให้ผลที่เป็นติเหตุกะ ทวิเหตุกะ และอเหตุกะ ชื่อว่า กรรมนิยาม (ความแน่นอนแห่งกรรม)”

๔๗๒. ชาติยํ โพธิสตฺตสฺส เมทนีกมฺปนาทิกํ
วิเสสตฺตมเนกมฺปิ อยํ ธมฺมนิยามตา.

“ความอัศจรรย์มีแผ่นดินไหวเป็นต้น ในปฏิสนธิกาลของพระโพธิสัตว์ ชื่อว่า ธรรม-นิยาม (ความแน่นอนแห่งบารมีธรรม)”

๔๗๓. โคจเรน ปสาทสฺมึ ฆฏฺฏิเต ปน เตนิธ
อุปฺปตฺตาวชฺชนาทีนํ อยํ จิตฺตนิยามตา.

“เมื่อปสาทรูปถูกอารมณ์กระทบแล้ว ความเกิดขึ้นของอาวัชชนจิตเป็นต้นในวิถีจิต ชื่อว่า จิตตนิยาม (ความแน่นอนแห่งจิต)”

คำลงท้ายปริจเฉท

๔๗๔. อนฺธชฺชนานำ หทยนฺธการำ
วิทฺธำสนำ ทีปมิมำ ชลนฺตำ
สิกฺเขถ ธีโร สตตำ ปยุตฺโต
โมหนฺธการาปคมำ ยทิจฺเฉติ.

“ถ้าบัณฑิตชนผู้พากเพียรใดปรารถนาความสิ้นไปแห่งความมืดคือโมหะ เขาพึงศึกษาคัมภีร์นี้ที่เหมือนดั่งประทีปอันโชติช่วงขจัดความสงสัยดั่งความมืดในหทัยของชนผู้มืดบอดเสมอ”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร วิปากจิตฺตปฺปวตฺตินิทฺเทโส นาม
สตฺตโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่า วิปากจิตตปวัตตินิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

สาธุ ปโกปิตสฺสาปิ มโน นายาติ วิกฺริยํ
น หิ ตาปยิตุ สกฺกา สาครมฺโภ ติณุกฺกยา.

หิโตปเทศ

“จิตของสัตบุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่ถึงความแปรปรวน ดั่งเช่นน้ำในสาคร จะเผาให้แห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่”

ปริจเฉทที่ ๘

ปกิณณกนิเทศ

(คำอธิบายจิตโดยทั่วไป)

คำปฏิญญา

๔๗๕. อิทานิ ปน สพฺเพสํ เอเตสํ มานสํ มยา
ปาฏวตฺถาย ภิกฺขูนํ กถียติ ปกิณฺณกํ.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวจิตทั้งหมดนี้โดยทั่วไป เพื่อความรอบรู้ของภิกษุทั้งหลาย”

การเปรียบวิถีจิตเหมือนแมงมุม

๔๗๖. ปนฺถมกฺกฏโก นาม ทิสาสุ ปน ปญฺจสุ
ตตฺถ สุตฺตํ ปสาเรตฺวา ชาลมชฺเฌ นิปชฺชติ.

“ขึ้นชื่อว่าแมงมุมมักแผ่สายใยไปทางทิศทั้ง ๕ แล้ว หมอบอยู่กลางข่ายใยนั้น”

๔๗๗. ปจฺฉาย ทิสาเยตฺถ สุตฺเต ปน ปสาริเต
ปาณเกน ปฏงฺเคน ฆฏฺฏิเต มกฺขิกาย วา.

๔๗๘. นิปนฺนฏฺฐานโต กิญฺจิ จลิตฺวา อุณฺณนาภิ ตุ
คนฺตฺวา สุตฺตานุสาเรน ยูสํ ปิวติ ตสฺส สา.

“เมื่อสายใยที่แผ่ไปทางทิศแรกถูกหนอน ตั๊กแตน หรือแมลงวันกระทบเข้า แมงมุมจะไหวตัวเล็กน้อยแล้วคลานจากที่หมอบอยู่ไปตามสายใยดื่มเลือดของสัตว์ตัวนั้น”

๔๗๙. ปุนาคนฺตฺวาน ตตฺเถว นิปชฺชติ ยถาสุขํ
เอวเมว กโรเตว ทิสาสุ ทุติยาทิสุ.

“ครั้นแล้วมันได้กลับมาหมอบอยู่อย่างเป็นสุขที่ข่ายใยนั้นนั่นเอง และเมื่อสายใยที่แผ่ไปทางทิศที่สองเป็นต้น ถูกหนอน ตั๊กแตน หรือแมลงวันกระทบเข้า มันก็ทำอย่างนั้นเหมือนกัน”

๔๘๐. ปสาทา ปญฺจ ทฏฺฐพฺพา สุตฺตํ ปญฺจทิสาสฺวิว.
จิตฺตํ ปน จ ทฏฺฐพฺพํ มชฺเฌ มกฺกฏโก วิย.

“ปสาทรูปทั้ง ๕ เหมือนสายใยทางทิศ ๕ ส่วนจิตเหมือนแมงมุมที่อยู่กลางสายใย”

๔๘๑. ปาณกาทีหิ สุตฺตสฺส ตสฺส สงฺฆฏฺฏนา วิย
ปสาทานํ ตุ ทฏฺฐพฺพา ฆฏฺฏนารมฺมเณน หิ.

“การที่อารมณ์กระทบปสาทรูปทั้งหลาย เหมือนกับการที่หนอนเป็นต้นกระทบสายใย”

๔๘๒. จลนํ วิย ตมฺมชฺเฌ นิปนฺนายุณฺณนาภิยา
ปสาทฆฏฺฏนํ ตตฺถ คเหตฺวารมฺมณํ ปน.

๔๘๓. มโนธาตุกฺริยาจิตฺตํ ภวงฺคาวฏฺฏนํ มตํ
ตสฺส สุตฺตานุสาโร วีถิจิตฺตปวตฺตนํ.

“กิริยาจิตคือมโนธาตุ (ปัญจทวาราวัชชนจิต) ย่อมรับเอาอารมณ์ที่มากระทบกับปสาทรูปในวิถีจิตนั้น เหมือนการไหวตัวของแมงมุมที่หมอบอยู่กลางสายใย และเป็นจิตตัด[กระแส]ภวังค์ ความเป็นไปแห่งวิถีจิตเหมือนการวิ่งไปตามสายใยของแมงมุม”

๔๘๔. สีเส ปนสฺส วิชฺฌิตฺวา ยูสปานว เจตโส
อารมฺมเณสุ ทฏฺฐพฺพํ ชวนสฺส ปวตฺตนํ.

“ส่วนความเป็นไปในอารมณ์ของชวนจิต เหมือนการที่แมงมุมเจาะหัวสัตว์แล้วดื่มเลือด”

๔๘๕. ปุนาคนฺตฺวา ยถา สุตฺต- ชาลมชฺเฌ นิปชฺชนํ
วตฺถุเยว จ นิสฺสาย จิตฺตสฺส ปริวตฺตนํ.

“การเวียนไป[เป็นภวังค์]ของจิตโดยอาศัย[หทัย]วัตถุ เหมือนการที่แมงมุมกลับมา

หมอบอยู่กลางข่ายใย”

อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมมาปรากฏในทวารทั้งสอง

๔๘๖. อิทำ ตุ ปน โอปมฺมำ อตฺถำ ทีเปติ กึ ตุ หิ
อารมฺมเณน ปฉมำ ปสาเท ฆฏฺฏิเต ปน.

๔๘๗. ปสาทวตฺถุโต จิตฺตา วตฺถุสนฺนิสฺสิตำ มโน
ตโต หิ ปฉมำเยว ชายตีติ หิ ทีปิตำ.

“ถามว่า : คำอุปมานี้แสดงความหมายอะไร

ตอบว่า : เมื่อปสาทรูปถูกอารมณ์กระทบก่อนแล้ว ภวังคจิตที่อาศัย[หทัย]วัตถุย่อมเกิดขึ้นก่อนจิตที่อาศัยปสาทวัตถุ ข้อความนี้แสดงไว้ด้วยคำอุปมาอย่างนี้”

[คาถานี้หมายความว่า ในขณะที่อารมณ์กระทบกับปสาทรูป ปัญจทวาราวัชชนจิตที่อาศัยหทัยวัตถุย่อมเกิดขึ้นก่อนทวิปัญจวิญญาณจิตที่อาศัยปสาทรูป]

๔๘๘. เอเกการมฺมณำ ทฺวีสุ ทฺวีสุ ทฺวาเรสุ สพฺพโส
อาคจฺฉติ เตนาปาถำ อยมตฺโถปิ ทีปิโต.

“คำอุปมาดังกล่าวยังแสดงข้อความว่า อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมมาปรากฏในทวารทั้งสอง โดยประการทั้งปวง”

๔๘๙. รูปำ จกฺขุปสาทมฺหิ ฆฏฺฏิตฺวา ตงฺขเณ ปน
มโนทฺวาเร ตถาปาถ- มาคจฺฉติ นิสำสโย.

“รูปารมณ์กระทบกับจักขุประสาทแล้ว ย่อมมาปรากฏในมโนทวารทันทีเช่นกัน โดยไม่ต้องสงสัย”

๔๙๐. ขโค ยถา หิ รุกฺขคฺเค นิลียนฺโตว สาขิโน
สาขำ ฆฏฺเฏติ ตสฺสีธ ฉายา ผรติ ภูมิยำ.

๔๙๑. สาขาย ฆฏฺฏนจฺฉายา ผรณานิ จ สพฺพโส
อปุพฺพาจริมํ เอกกฺ- ขณสฺมึเยว ชายเร.

๔๙๒. เอวเมว จ รูปสฺส ปสาทสฺส จ ฆฏฺฏนํ
ภวงฺคจลนสฺสาปิ ปจฺจยตฺเตน อตฺถโต.

๔๙๓. ตเถว จ มโนทฺวาเร อาปาถคมนมฺปิ จ
อปุพฺพาจริมํ เอกกฺ- ขณสฺมึเยว โหติติ.

“อุปมาว่านกบินมาเกาะบนยอดไม้ ย่อมกระทบกิ่งไม้ และเงาของมันก็แผ่ไปบนพื้นดิน การกระทบกิ่งไม้และการแผ่ไปของเงาเกิดขึ้นพร้อมกันไม่ก่อนไม่หลัง ฉันใด การที่รูปารมณ์กระทบปสาทรูป (จักขุประสาท) และการมาปรากฏโดยสภาพทางมโนทวารโดยความเป็นเหตุให้ภวังค์ไหว ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกันไม่ก่อนไม่หลัง ฉันนั้น”

การเกิดขึ้นของอาวัชชนจิตเป็นต้น

๔๙๔. ตโต ภวงฺคํ ฉินฺทิตฺวา จกฺขุทฺวาเร ยถากฺกมํ
อาวชฺชเน สมุปฺปนฺเน ทสฺสเน สมฺปฏิจฺฉเน.

๔๙๕. สนฺตีรเณ สมุปฺปนฺเน ตโต โวฏฺฐพฺพเนปิ จ
กุสลํ ชวนํ จิตฺตํ ตถากุสลเมว วา.

“ต่อจากนั้น เมื่ออาวัชชนจิตเกิดขึ้นตัด[กระแส]ภวังค์ทางจักขุทวารแล้ว ครั้นจักขุวิญญาณจิต สัมปฏิจฉนจิต สันตีรณจิต และโวฏฐัพพนจิตได้เกิดขึ้นแล้ว [กามาวจร]กุศลชวนจิตหรืออกุศลชวนจิตย่อมเกิดขึ้น”

๔๙๖. เอโส เอว นโย โสต- ทฺวาราทีสุปิ วิญฺญุนา
อวิเสเสน วิญฺเญยฺโย สทฺทาทีนํ ตุ ฆฏฺฏเน.

“บัณฑิตพึงทราบนัยนี้เหมือนกันในการที่สัททารมณ์เป็นต้นกระทบโสตทวารเป็นต้นอีกด้วย”

๔๙๗. โทวาริโกปมาทีนิ เอตสฺสตฺถสฺส ทีปเน
อุทฺธริตฺวาน ตาเนตฺถ ทสฺเสตพฺพานิ วิญฺญุนา.

“ในการแสดงข้อความนี้ บัณฑิตพึงนำคำเหล่านั้นมีการเปรียบกับคนเฝ้าประตูเป็นต้นมาแสดงไว้ในเรื่องวิถีจิตนี้”

[คัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๓๓๗-๓๘) กล่าวอุปมาเหมือนคนเฝ้าประตู คือพระราชาพระองค์หนึ่งบรรทมอยู่ในห้องบรรทม มีคนรับใช้คนหนึ่งนั่งนวดพระบาทอยู่ คนเฝ้าประตูหูหนวกยืนอยู่ใกล้ประตู องครักษ์ยืนอยู่ตามลำดับ ในขณะนั้นมีคนบ้านนอกคนหนึ่งมาเคาะประตูเพื่อถวายเครื่องบรรณาการ คนเฝ้าประตูหูหนวกไม่ได้ยินเสียง คนนวดพระบาทให้สัญญาณว่ามีคนมา คนเฝ้าประตูจึงเปิดประตูออกดู องครักษ์คนแรกรับเอาเครื่องบรรณาการแล้วให้องครักษ์คนที่ ๒ เขารับเอาแล้วให้องครักษ์คนที่ ๓ เขารับเอาแล้วมอบแด่พระราชา พระราชาทรงบริโภคเครื่องบรรณาการนั้น พึงทราบการอุปมาดังต่อไปนี้

- ชวนจิต เหมือนพระราชา
- ปัญจทวาราวัชชนจิต เหมือนคนรับใช้
- จักขุวิญญาณ เหมือนคนเฝ้าประตูหูหนวก
- วิถีจิต ๓ อย่างมีสัมปฏิจฉนจิตเป็นต้นรับอารมณ์ เหมือนองครักษ์ ๓ คน
- เวลาที่อารมณ์กระทบปสาทรูป เหมือนการที่คนบ้านนอกถือเครื่องบรรณาการมาแล้วเคาะประตู
- เวลาที่ภวังค์ไหวซึ่งเกิดก่อนกิริยามโนธาตุ (ปัญจทวาราวัชชนจิต) เหมือนกับเวลาที่คนรับใช้ให้สัญญาณ
- เวลาสำเร็จหน้าที่ในการเห็นของจักขุวิญญาณ เหมือนเวลาที่คนเฝ้าประตูหูหนวกเปิดประตูตามสัญญาณ
- เวลาที่วิบากมโนธาตุ (สัมปฏิจฉนจิต) รับอารมณ์ เหมือนเวลาองครักษ์คนที่ ๑ รับเครื่องบรรณาการ
- เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุ (สันตีรณจิต) ไต่สวนอารมณ์ เหมือนเวลาองครักษ์คนที่ ๑ ให้เครื่องบรรณาการแก่องครักษ์คนที่ ๒

- เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุ (โวฏฐัพพนจิต) ตัดสินอารมณ์ เหมือนเวลาองครักษ์คนที่ ๒ ให้เครื่องบรรณาการแก่องครักษ์คนที่ ๓

- เวลาที่โวฏฐัพพนจิตมอบให้แก่ชวนจิต เหมือนเวลาองครักษ์คนที่ ๓ มอบแด่พระราชา

- เวลาที่ชวนจิตเสวยรสของอารมณ์ เหมือนเวลาบริโภคของพระราชา]

เหตุเกิดของจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น

๔๙๘. อสมฺเภเทน จกฺขุสฺส รูปาปาถคเมน จ
อาโลกนิสฺสเยนาปิ สมนกฺการเหตุนา.

๔๙๙. ปจฺจเยหิ ปเนเตหิ สเมเตหิ จตูหิปิ
ชายเต จกฺขุวิญฺญาณํ สมฺปยุตฺเตหิ ตํ สห.

"จักขุวิญญาณจิตนั้นย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตตธรรม ด้วยเหตุที่พร้อมเพรียงกัน ๔ ประการ คือ ความไม่วิบัติแห่งจักขุประสาท การมาปรากฏของรูปารมณ์ การอาศัยแสงสว่าง และความใส่ใจ"

๕๐๐. อสมฺเภเทน โสตสฺส สทฺทาปาถคเมน จ
อากาสนิสฺสเยนาปิ สมนกฺการเหตุนา.

๕๐๑. ปจฺจเยหิ ปเนเตหิ สเมเตหิ จตูหิปิ
ชายเต โสตวิญฺญาณํ สมฺปยุตฺเตหิ ตํ สห.

"โสตวิญญาณจิตนั้นย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตตธรรม ด้วยเหตุที่พร้อมเพรียงกัน ๔ ประการ คือ ความไม่วิบัติแห่งโสตประสาท การมาปรากฏของสัททารมณ์ การอาศัยช่องว่าง และความใส่ใจ"

๕๐๒. อสมฺเภเทน ฆานสฺส คนฺธาปาถคเมน จ
วาโยสนฺนิสฺสเยนาปิ สมนกฺการเหตุนา.

๕๐๓. ปจฺจเยหิ ปเนเตหิ สเมเตหิ จตูหิปิ
ชายเต ฆานวิญฺญาณํ สมฺปยุตฺเตหิ ตํ สห.

“ฆานวิญญาณจิตนั้นย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตตธรรม ด้วยเหตุที่พร้อมเพรียงกัน ๔ ประการ คือ ความไม่วิบัติแห่งฆานประสาท การมาปรากฏของคันธารมณ์ การอาศัยลม และความใส่ใจ”

๕๐๔. อสมฺเภเทน ชิวฺหาย รสาปาถคเมน จ
อาโปสนฺนิสฺสเยนาปิ สมนกฺการเหตุนา.

๕๐๕. ปจฺจเยหิ ปเนเตหิ สเมเตหิ จตูหิปิ
ชายเต ชิวฺหาวิญฺญาณํ สมฺปยุตฺเตหิ ตํ สห.

“ชิวหาวิญญาณจิตนั้นย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตตธรรม ด้วยเหตุที่พร้อมเพรียงกัน ๔ ประการ คือ ความไม่วิบัติแห่งชิวหาประสาท การมาปรากฏของรสารมณ์ การอาศัยน้ำ และความใส่ใจ”

๕๐๖. อสมฺเภเทน กายสฺส โผฏฺฐพฺพาปาถสงฺคมา
ปถวีนิสฺสเยนาปิ สมนกฺการเหตุนา.

๕๐๗. ปจฺจเยหิ ปเนเตหิ สเมเตหิ จตูหิปิ
ชายเต กายวิญฺญาณํ สมฺปยุตฺเตหิ ตํ สห.

“กายวิญญาณจิตนั้นย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตตธรรม ด้วยเหตุที่พร้อมเพรียงกัน ๔ ประการ คือ ความไม่วิบัติแห่งกายประสาท การมาปรากฏของโผฏฐัพพารมณ์ การอาศัยธาตุดิน[อันเป็นที่อาศัยของกายประสาท] และความใส่ใจ”

๕๐๘. อสมฺเภทา มนสฺสาปิ ธมฺมาปาถคเมน จ
วตฺถุสนฺนิสฺสเยนาปิ สมนกฺการเหตุนา.

๕๐๙. ปจฺจเยหิ ปเนเตหิ สเมเตหิ จตูหิปิ
มโนวิญฺญาณเมวํ ตํ สมฺปยุตฺเตหิ ชายเต.

“มโนวิญญาณจิตนั้นย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตตธรรม ด้วยเหตุที่พร้อมเพรียงกัน ๔ ประการ คือ ความไม่วิบัติแห่ง[ภวังค]จิต การมาปรากฏของธรรมารมณ์ การอาศัย[หทัย]วัตถุ [เฉพาะในภูมิที่มีขันธ์ ๕] และความใส่ใจ”

[ภวังคจิตที่มีอุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะเกิดขึ้นแล้วดับไป และภวังคจิตที่อ่อนกำลังไม่อาจเป็นปัจจัยให้เกิดอาวัชชนจิตได้ ชื่อว่า สัมภินนภวังค์ คือ ภวังค์เสีย ส่วนภวังคจิตที่เป็นอนันตรปัจจัยให้เกิดอาวัชชนจิต ชื่อว่า อสัมภินนภวังค์ คือ ภวังค์ไม่เสีย]

๕๑๐. มโน ภวงฺคจิตฺตนฺติ เวทิตพฺพำ วิภาวินา
อาวชฺชนกฺริยาจิตฺตำ สมนกฺกาโรติ สญฺญิตำ.

"บัณฑิตพึงทราบว่า จิตดังกล่าว คือ ภวังคจิต
อาวัชชนกิริยาจิตเรียกว่า ความใส่ใจ"

๕๑๑. วตฺถุสนฺนิสฺสเยนาติ นายำ สพฺพตฺถ คจฺฉติ
ภวำ ตุ ปญฺจโวการำ สนฺธาย กถิโต ปน.

"คำที่กล่าวว่า 'การอาศัย[หทัย]วัตถุ' มิได้ครอบคลุมภพทั้งหมด แต่หมายถึงปัญจโวการภูมิอย่างเดียว"

[คำว่า **ปญฺจโวการ** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ภูมิที่มีขันธ์ ๕ = ปญฺจ โวการา เอตฺถาติ ปญฺจโวกาโร (ตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาส โวการ ศัพท์มีอรรถว่า ขันธ์)

๒. ภูมิที่มีหมู่แห่งขันธ์ ๕ = ปญฺจนฺนำ ขนฺธานำ โวกาโร เอตฺถาติ ปญฺจโวกาโร (ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส โวการ ศัพท์มีอรรถว่า หมู่)

๓. ภูมิที่ระคนด้วยขันธ์ ๕ = ปญฺจหิ ขนฺเธหิ โวกรียตีติ ปญฺจโวกาโร (กิตันตตัปปุริสสมาส ปญฺจ บทหน้า + วิ บทหน้า + อว บทหน้า + กร ธาตุ + ณ ปัจจัย)

นัยแรกกล่าวตามข้อความในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๒๗) สองนัยหลังพบในฎีกาใหม่]

ปฏิสนธิจิต ๑๙ ดวง

๕๑๒. ปฏิสนฺธาทิจิตฺตานิ สพฺพาเนกูนวีสติ
กาเม ทส จ รูเปสุ ปญฺจ จตฺตาริรูปิสุ.

“จิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิเป็นต้นมีทั้งหมด ๑๙ ดวง คือ ในกามภูมิมี ๑๐ ดวง ในรูปภูมิ [๑๕ เว้นอสัญญสัตว์ภูมิ] มี ๕ ดวง ในอรูปภูมิ มี ๔ ดวง”

อารมณ์ ๓ ของปฏิสนธิจิต

๕๑๓. กมฺมํ กมฺมนิมิตฺตญฺจ ตถา คตินิมิตฺตกํ
อิทํ หิ ติวิธํ เตสํ อารมฺมณมุทีริตํ.

“อารมณ์ ๓ อย่างนี้ คือ กรรม กรรมนิมิต และคตินิมิต พระศาสดาตรัสว่าเป็นอารมณ์ของปฏิสนธิจิตเหล่านั้น”

อารมณ์ของกามาวจรปฏิสนธิ

๕๑๔. กามาวจรสนฺธีนํ ปริตฺตารมฺมณํ มตํ
ปจฺจุปฺปนฺนมตีตํ วา โหติ นตฺถิ อนาคตํ.

“อารมณ์ของกามาวจรปฏิสนธิ พึงทราบว่าเป็นกามาวจร กามาวจรอารมณ์นั้นเป็นปัจจุบันบ้าง อดีตบ้าง แต่ไม่เป็นอนาคต”

ตทารัมมณจิต ๑๑ ดวง

๕๑๕. อฏฺเจว จ มหาปากา ตีณิ สนฺตีรณานิ จ
เอกาทสวิธํ จิตฺตํ ตทารมฺมณสญฺญิตํ.

“จิต ๑๑ ดวง คือ มหาวิปากจิต ๘ และสันตีรณจิต ๓ ได้ชื่อว่า ตทารมณ์”

จำแนกตทารมณ์โดยภูมิ

๕๑๖. เอกาทสวิเธ จิตฺเต ตทารมฺมณสญฺญิเต
ทส ปุญฺญวิปากานิ เอกํ โหติ อปุญฺญชํ.

“ในจิต ๑๑ ดวงที่ชื่อว่า ตทารมณ์ กุศลวิปากจิตมี ๑๐ ดวง อกุศลวิปากจิตมี ๑ ดวง”

๕๑๗. มหาปากา น ชายนฺเต รูปารูปภวทฺวเย
กาเม รูเป ภเว เจว โหติ สนฺตีรณตฺตยํ.

“มหาวิปากจิต [๘] ย่อมไม่เกิดในรูปภูมิและอรูปภูมิทั้งสอง สันตีรณจิต ๓ เกิดได้ในกามภูมิและรูปภูมิเท่านั้น”

[มหาวิปากจิตทำหน้าที่ ๔ อย่าง คือ ปฏิสนธิ ภวังค์ จุติ และตทารมณ์ ไม่เกิดในรูปภูมิและอรูปภูมิ เพราะจิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ ในรูปภูมิและอรูปภูมิ ต้องเป็นรูปาวจรวิบากและอรูปาวจรวิบากเท่านั้น และเพราะตทารมณ์ไม่เกิดขึ้นในรูปภูมิและอรูปภูมิ

แม้อนิฏฐารมณ์จะไม่มีในพรหมโลก แต่พรหมอาจอยู่ในพรหมโลกแล้วแลเห็นอนิฏฐารมณ์ที่ปรากฏในมนุษย์โลกได้ อกุศลวิปากจิตจึงเกิดแก่พรหมได้ในบางคราว ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สันตีรณ-จิตทั้ง ๓ ดวงเกิดได้ในรูปภูมิ ซึ่งหมายถึงการทำหน้าที่สันตีรณกิจ ไม่ใช่การทำหน้าที่ตทารัมมณกิจ แม้คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (ปริจเฉทที่ ๔ ข้อ ๕๔) และคัมภีร์สัจจสังเขป (คาถา ๒๔๘) ก็อนุญาตการเกิดขึ้นแห่งอกุศลวิบากในรูปภูมิไว้เช่นเดียวกัน]

การไม่เกิดตทารมณ์ในรูปภูมิและอรูปภูมิ

๕๑๘. ตทารมฺมณจิตฺตานิ ยานิ วุตฺตานิ สตฺถุนา
เตสุ จิตฺตํ ปเนกมฺปิ รูปารูปภวทฺวเย.

๕๑๙. น ตทารมฺมณํ หุตฺวา ปวตฺตติ กทาจิปิ
กสฺมา น โหติ เจ ตตฺถ พีชสฺสาภาวโต ปน.

๕๒๐. ปฏิสนฺธิพีชํ นตฺเถตฺถ กามาวจรสญฺญิตํ
รูปาทิโคจเร ตสฺส ภเวยฺย ชนกํ ตุ ยํ.

“ตทารัมมณจิตแม้ดวงเดียวในจิตที่พระศาสดาตรัสไว้นั้น ย่อมไม่เกิดเป็นตทารมณ์ในรูปภูมิและอรูปภูมิทั้งสองในกาลใดๆ”

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่มีตทารัมมณจิตในภูมิเหล่านั้น

ตอบว่า : เพราะไม่มีเหตุเกิดของตทารมณ์

ความจริงแล้วเหตุเกิดของตทารมณ์ คือ ปฏิสนธิจิตพึงยังตทารมณ์ให้เกิดขึ้นใน

รูปารมณ์เป็นต้น เหตุเกิดของตทารมณ์ดังกล่าวที่ได้ชื่อว่า กามาวจรปฏิสนธิ ย่อมไม่มีในภูมิทั้งสองนี้”

การเกิดจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นในรูปภูมิ

๕๒๑. จกฺขุวิญฺญาณกาทีนำ นตฺถิตาปชฺชตีติ เจ
นินฺทฺริยานำ ปวตฺตานุ- ภาวโต จิตฺตสมฺภโว.

“ถามว่า : หากเป็นตามนี้ ความไม่มีแห่งจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นย่อมปรากฏมิใช่หรือ

ตอบว่า : มิใช่อย่างนั้น เพราะความเป็นไปแห่งวิถีจิตย่อมมีได้ด้วยอานุภาพของการมีอินทรีย์คือจักษุเป็นต้น[ในรูปภูมิ]”

[วิถีจิตมีจักขุวิญญาณวิถีเป็นต้นย่อมมีได้ในรูปภูมิ เพราะมีจักขุนทรีย์อันเป็นที่อาศัยของจักขุวิญญาณในรูปภูมินั้น ดังนี้เป็นต้น]

การไม่เกิดตทารมณ์ต่อจากมหัคคตชวนะและโลกุตตรชวนะ

๕๒๒. เอกนฺเตน ยถา เจตำ ตทารมฺมณมานสำ
นปฺปวตฺตติ สพฺพมฺปิ รูปารูปภวทฺวเย.

๕๒๓. อกามาวจรธมฺเมปิ ตเทตำ นานุพนฺธติ
กสฺมา อชนกตฺตา หิ ชนกสฺสาสมานโต.

“ตทารัมมณจิตทั้งหมดนี้ย่อมไม่เป็นไปในรูปภูมิและอรูปภูมิทั้งสองอย่างแน่นอน ฉันใด จิตดังกล่าวย่อมไม่ติดตามธรรมที่ไม่ใช่กามาวจร [มหัคคตธรรมและโลกุตตรธรรม] ฉันนั้น เพราะธรรมเหล่านั้นไม่ก่อให้เกิดตทารมณ์และไม่เหมือนกับชวนจิตมีกุศลชวนะดวงที่ ๑ เป็นต้นที่ก่อให้เกิดตทารมณ์”

๕๒๔. ชนกำ เตน ตุลฺยำ วา กามาวจรสญฺญิตำ
กุสลากุสลาทึ ตุ ชวนำ อนุพนฺธติ.

“ตทารัมมณจิตนี้ย่อมเกิดต่อจากชวนจิตมีกุศลชวนะและอกุศลชวนะเป็นต้นที่ก่อให้

เกิดตน และติดตามชวนจิตมีกุศลชวนะและอกุศลชวนะดวงที่สองเป็นต้นที่ชื่อว่ากามาวจร อันเป็นดวงเดียวกันกับชวนจิตมีกุศลชวนะและอกุศลชวนะดวงที่ ๑ เป็นต้นนั้น" [คำว่า เป็นต้น หมายถึง อัพยากตจิตที่เป็นกิริยา]

การไม่เกิดตทารัมมณจิตต่อจากกามาวจรชวนะบางดวง

๕๒๕. กามาวจรธมฺมาปิ เย มหคฺคตโคจรา
หุตฺวา วตฺตนฺติ เต จาปิ อิทำ เนวานุพนฺธติ.

"กามาวจรธรรมเหล่าใดมีอารมณ์เป็นมหัคคตะและโลกุตตระ ตทารัมมณจิตนี้ย่อมไม่เกิดต่อจากกามาวจรธรรมเหล่านั้น"

[คำว่า มหคฺคตโคจรา (มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ) ยังหมายถึงโลกุตตระอีกด้วย ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า มหคฺคตาคฺคหเณน เจตฺถ โลกุตฺตรานมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ (อนึ่ง พึงทราบการรวบรวมโลกุตตระอีกด้วย มหคฺคต ศัพท์)]

๕๒๖. ปริตฺตารมฺมณตฺตา จ เอกนฺเตน ปนสฺส หิ
ตถาปริจิตตฺตา จ นานุพนฺธติ สพฺพทา.

"ถามว่า : เพราะเหตุใด
ตอบว่า : เพราะตทารมณ์มีอารมณ์เป็นกามาวจรแน่นอน และเพราะไม่คุ้นเคย[ในอารมณ์ดังกล่าว] ตทารัมมณจิตจึงติดตามไม่ได้"

๕๒๗. กึ เตน ยุตฺติวาเทน วุตฺตำ อฏฺฐกถาสุ ี หิ
ตทารมฺมณจิตฺตานิ เอกาทสปิ สพฺพโส.

๕๒๘. นามโคตฺตำ ปนารพฺภ ชวเน ชวิเตปิ จ
ตทารมฺมณำ น คณฺหนฺติ รูปารูปภเวสุ วา.

"ความชอบด้วยเหตุผลจะมีประโยชน์อะไรเล่า ดังจะเห็นได้ว่าในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า ตทารัมมณจิต ๑๑ ดวงทั้งหมดย่อมไม่รับเอาอารมณ์ของกามาวจรชวนจิตในขณะที่[กามาวจร]ชวนจิตแล่นไปโดยปรารภชื่อและโคตร (บัญญัติ) และในขณะที่[กามาวจร]ชวน-

จิตแล่นไปในรูปภูมิและอรูปภูมิ”

[คัมภีร์สัมโมหวิโนทนี (หน้า ๑๖๗) กล่าวว่า ตทารัมมณจิต ๑๑ ดวงย่อมไม่เกิดต่อจากกามาวจรชวนจิต ไม่รับเอาอารมณ์ของจิตดังกล่าวในเวลาเหล่านี้ คือ

- เวลาที่กามาวจรชวนจิตรับเอาชื่อและโคตร (บัญญัติ) เป็นอารมณ์
- เวลาที่รับเอาพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์
- เวลาที่รับเอาวิปัสสนาที่มีกำลังคือวุฏฐานคามินีเป็นอารมณ์ (เวลาที่โคตรภูจิตรับเอานิพพานเป็นอารมณ์)
- เวลาที่รับเอามหัคคตธรรมเป็นอารมณ์
- เวลาที่รับเอามิจฉัตตนิยตธรรม (ชวนะดวงที่ ๗ ของทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ และโทสมูลจิต ๒ เจตสิก ๒๒) เป็นอารมณ์
- เวลาที่รับเอาสัมมัตตนิยตธรรม (มรรคจิต ๔ เจตสิก ๓๖) เป็นอารมณ์
- เวลาที่รับเอาโลกุตตรธรรม (โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน) เป็นอารมณ์
- เวลาที่รับเอาอภิญญาเป็นอารมณ์
- เวลาที่รับเอาปฏิสัมภิทาญาณเป็นอารมณ์
- เวลาที่อารมณ์ไม่ปรากฏชัด
- เวลาที่เกิดกามาวจรชวนจิตในรูปภูมิและอรูปภูมิ]

๕๒๙. ยทา ปญฺญตฺติมารพฺภ ชวเน ชวิเตปิ วา
ตถา วิปสฺสนายาปิ ลกฺขณารมฺมณาย จ.

“เมื่อใด ครั้น[กามาวจร]ชวนจิตแล่นไปโดยปรารภบัญญัติในกามภูมิ เมื่อนั้น ตทารัมมณจิตย่อมไม่รับเอาอารมณ์ของชวนจิตนั้น
แม้ในวิปัสสนาที่มีอารมณ์เป็นไตรลักษณ์ก็เช่นเดียวกัน”

๕๓๐. ตทารมฺมณา น ลพฺภนฺติ มิจฺฉตฺตนิยเตสุปิ
น โลกุตฺตรธมฺเมปิ อารพฺภ ชวเน คเต.

๕๓๑. ตถา มหคฺคเต ธมฺเม อารพฺภ ชวเน ปน
ปฏิสมฺภิทาญาณานิ อารพฺภ ชวิเตปิ จ.

“เมื่อ[กามาวจร]ชวนจิตแล่นไปโดยปรารภ[อกุศล]ธรรมอันทรามทำให้เกิดในอบาย-ภูมิแน่นอน [มิจฉัตตนิยตธรรม] และปรารภโลกุตตรธรรม มหัคคตธรรม พร้อมทั้งปฏิสัมภิทา-ญาณ ตทารัมมณจิตย่อมไม่รับเอาอารมณ์ของชวนจิตนั้น”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ ดวงที่เป็นมิจฉัตตนิยตธรรม เมื่อแล่นไปโดยความเป็นชวนะรับเอานิยตมิจฉาทิฏฐิเป็นอารมณ์โดยอาการดำริผิด กามาวจรตทารมณ์ย่อมเกิดต่อจากชวนะนั้นไม่ได้ เพราะมิจฉัตตนิยตธรรมเกิดขึ้นโดยดำริผิดในอัตตาว่า อัตตาขาดสูญ เป็นต้น แต่วิปาก-จิตไม่มีสภาพดำริผิดอย่างนั้น คือ เกิดขึ้นเป็นไปตามสภาพเป็นจริงของอารมณ์ที่เป็นอิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์]

การเกิดตทารมณ์ทางมโนทวาร

๕๓๒. มโนทฺวาเรปิ สพฺเพสํ ชวนานมนนฺตรํ
ตทารมฺมณจิตฺตานิ ภวนฺติ อนุปุพฺพโต.

“ตทารัมมณจิตย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ[ที่กล่าวมาแล้ว]ต่อจากชวนจิตทั้งหมดแม้ในมโนทวารได้อีกด้วย”

การเกิดวิถีจิตทางมโนทวาร

๕๓๓. น วิชฺชติ มโนทฺวาเร ฆฏฺฏนารมฺมณสฺส หิ
กถํ ภวงฺคโต โหติ วุฏฺฐานํ ปน เจตโส.

๕๓๔. มโนทฺวาเรปิ อาปาถ- มาคจฺฉนฺเตว โคจรา
ฆฏฺฏนาย วินา ตสฺมา จิตฺตานํ โหติ สมฺภโว.

“ถามว่า : การกระทบอารมณ์ย่อมไม่มีในมโนทวาร การที่วิถีจิตออกจากภวังค์พึงมีได้อย่างไร

ตอบว่า : อารมณ์ทั้งหลายย่อมมาปรากฏในมโนทวารโดยปราศจากการกระทบ ดังนั้น ความเป็นไปแห่งวิถีจิตจึงมีได้”

อกุศลวิบาก ๘๔ อย่าง

๕๓๕. ทฺวาทสาปุญฺญจิตฺตานำ วิปากา สตฺตสตฺตติ
ภวนฺติ จตุราสีติ ปาปปากา ปวตฺติยำ.

"วิบากที่เป็นผลของอกุศลจิต ๑๒ ดวง ย่อมมีอย่างละเจ็ด ดังนั้น จึงมีวิบาก ๘๔ อย่างในปวัตติกาล"

อกุศลปฏิสนธิ ๑๑ อย่าง

๕๓๖. เอกาทสวิธานำ ตุ หิตฺวา อุทฺธจฺจมานสำ
เอกาทสวิธา เจว ภวนฺติ ปฏิสนฺธิโย.

"ปฏิสนธิ ๑๑ อย่างย่อมมีแก่จิต ๑๑ ดวง เว้นอุทธัจจสัมปยุตตจิต"

กิริยาจิตย่อมให้ผลไม่ได้

๕๓๗. กฺริยจิตฺเตสุ สพฺเพสุ ชวนำ น จ โหติ ยำ
ตำ เว กรณมตฺตตฺตา วาตปุปฺผสมำ มตำ.

"ในบรรดากิริยาจิตทั้งหมด จิตใดไม่ใช่ชวนะ จิตนั้น [อาวัชชนจิตทั้ง ๒] พึงทราบว่าเหมือนต้นไม้ที่ไม่ออกผล เพราะเพียงแต่กระทำ [แต่ไม่มีผล]"

[ต้นไม้ที่ผลิดอกอย่างเดียวแต่ไม่ออกผล ภาษาบาลีเรียกเป็นสำนวนว่า วาตปุปฺผ คือ มีดอกเป็นลม]

๕๓๘. ชวนตฺตำ ตุ สมฺปตฺตำ กิจฺจสาธนโต ปน
ฉินฺนมูลสฺส รุกฺขสฺส ปุปฺผำ อผลำ สิยา.

"[จิต ๑๘ ดวงของพระอรหันต์คือ หสิตุปปาทจิต ๑ มหากิริยาจิต ๘ มหัคคตกิริยาจิต ๙] ถึงความเป็นชวนะโดยยังกิจ[มีการให้ทานเป็นต้น]ให้สำเร็จ ย่อมจะปราศจากผลเหมือนดอกไม้ในต้นไม้ที่มีรากขาดแล้วย่อมไม่เติบโตเป็นผล ฉะนั้น"

ความหมายของปัจจัย

๕๓๙. ปฏิจฺจ ปน เอตสฺมา ผลเมตีติ ปจฺจโย
โย ธมฺโม ยสฺส ธมฺมสฺส จิตียุปฺปตฺติยาปิ วา.

๕๔๐. อุปกาโร หิ โส ตสฺส ปจฺจโยติ ปวุจฺจติ
สมฺภโว ปภโว เหตุ การณนฺ ปจฺจโย มโต.

"ผลอาศัยเหตุแล้วย่อมเกิดขึ้นจากเหตุนั้น เหตุจึงได้ชื่อว่า ปัจจัย โดยแท้จริงแล้ว ธรรมที่เป็นเหตุเกื้อกูลแก่ธรรมที่เป็นผลเพื่อความเกิดขึ้นหรือเพื่อความตั้งอยู่ จึงเรียกว่า ปัจจัย พึงทราบ[คำไวพจน์]ว่า สัมภวะ (แดนเกิด) ปภวะ (แดนเกิดก่อน) เหตุ (ที่ตั้งของผล) การณะ (สิ่งทำผลให้เกิดขึ้น)"

ความหมายของเหตุ

๕๔๑. โลภาทิ ปน โย ธมฺโม มูลฏฺเฐนุปการโก
เหตูติ ปน โส ธมฺโม วิญฺญาตพฺโพ วิภาวินา.

"ธรรมเหล่าใดมีโลภะเป็นต้น เป็นอุปการะด้วยความเป็นมูลเหตุ บัณฑิตพึงทราบธรรมนั้นชื่อว่า เหตุ"

เหตุ ๖

๕๔๒. โลโภ โทโส จ โมโห จ ตถาโลภาทโย ตโย
ฉเฬว เหตุโย โหนฺติ ชาติโต นวธา สิยุนฺ.

"เหตุมี ๖ อย่าง คือ โลภเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ และอโลภเหตุเป็นต้นอีก ๓ อย่าง เหตุมี ๙ อย่าง โดยประเภท[ที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยากฤต]"

[กุศลเหตุมี ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ
อกุศลเหตุมี ๓ คือ โลภเหตุ โทสเหตุ และโมหเหตุ
อัพยกตเหตุ มี ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ]

๕๔๓. ธมฺมานํ กุสลาทีนํ กุสลาทิตฺตสาธโก
มูลฏฺโฐติ วทนฺเตวํ เอเก อาจริยา ปน.

“บางคน [พระเรวตเถระ] อ้างว่า สภาพใดย่อมให้สำเร็จความเป็นกุศลเป็นต้นแก่กุศลธรรมเป็นต้น สภาพนั้นชื่อว่า มูลเหตุ”

๕๔๔. เอวํ สนฺเต ตุ เหตูนํ ตํสมุฏฺฐานรูปิสุ
เหตุปจฺจยตา เนว สมฺปชฺชติ กทาจิปิ.

“หากเป็นตามนี้ ความเป็นเหตุปัจจัยของเหตุทั้งหลายในรูปที่เกิดจากเหตุ ย่อมสำเร็จไม่ได้ในกาลใดๆ”

๕๔๕. น หิ เต ปน รูปานํ สาเธนฺติ กุสลาทิตํ
น เตสํ ปน รูปานํ ปจฺจยา น จ โหนฺติ เต.

“ดังจะเห็นได้ว่า เหตุเหล่านั้น[มีอโลภเหตุเป็นต้น]ไม่ให้สำเร็จความเป็นกุศลเป็นต้นแก่รูปทั้งหลาย แต่เหตุดังกล่าวเป็นปัจจัยแก่รูปได้โดยแท้”

๕๔๖. ตสฺมา หิ กุสลาทีนํ กุสลาทิตฺตสาธโก
มูลฏฺโฐติ น คนฺตพฺโพ วิญฺญุนา สมยญฺญุนา.

“ดังนั้น บัณฑิตผู้รอบรู้มติ[ของอาจารย์ผู้แตกฉานพระอภิธรรม]ควรทราบว่า สภาพของกุศลธรรมเป็นต้นที่ให้สำเร็จความเป็นกุศลเป็นต้น ชื่อว่า มูลเหตุ”

๕๔๗. สุปฺปติฏฺฐิตภาวสฺส สาธเนนุปการโก
มูลฏฺโฐติ จ เหตูนํ วิญฺญาตพฺโพ วิภาวินา.

“บัณฑิตพึงทราบว่าสภาพที่เป็นอุปการะโดยให้สำเร็จความดำรงมั่น ชื่อว่า มูลเหตุของเหตุทั้งหลาย”

[คำว่า เหตุ ใน เหตุปจฺจโย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ) แสดงความหมายว่า มูลเหตุ พระเรวตเถระอธิบายว่า มูลเหตุ คือ การทำความเป็นกุศลเป็นต้นแห่งสัมปยุตตธรรมให้เกิดมีโดยความเป็นกุศล อกุศล และอัพยากฤต หมายความว่า เหตุที่ทำให้เป็นกุศลเป็นต้นจัดเป็นมูลเหตุ โดยจิตที่ประกอบด้วย

กุศลเหตุ เป็นกุศลเพราะกุศลเหตุ จิตที่ประกอบด้วยอกุศลเหตุ เป็นอกุศลเพราะอกุศลเหตุ จิตที่ประกอบด้วยอัพยากตเหตุ เป็นอัพยากตเพราะอัพยากตเหตุ

ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ปฏิเสธความเห็นนั้นว่าไม่ถูกต้องโดยกล่าวว่า ความเป็นกุศล อกุศล หรืออัพยากฤต มิใช่ขึ้นอยู่กับเหตุ แต่เกิดจากโยนิโสมนสิการเป็นต้น หมายความว่า กุศลจิตเกิดจากการใส่ใจโดยแยบคาย อกุศลจิตเกิดจากการใส่ใจโดยไม่แยบคาย อัพยากฤตที่เป็นวิบากเกิดจากกุศลกรรมและอกุศลกรรม ส่วนอัพยากฤตที่เป็นกิริยาเกิดขึ้นได้เมื่อดำเนินไปในกระแสจิตของพระอรหันต์ (ยกเว้นอาวัชชนจิตทั้ง ๒ บุคคลอื่นก็ย่อมเกิดได้) หรือเมื่อมีสภาวะไม่ให้ผล ดังนั้น มูลเหตุจึงไม่ควรเป็นเหตุที่ทำให้เป็นกุศลเป็นต้น

นอกจากนั้น เมื่อจิตทำให้เกิดรูป เจตสิกที่ประกอบกับจิตก็ชื่อว่ายังรูปให้เกิดขึ้น จัดว่ารูปเกิดขึ้นจากเหตุ กุศลเหตุมีอโลภะเป็นต้นไม่อาจทำให้รูปที่เกิดจากกุศลเหตุนั้นเป็นกุศล แม้อกุศลเหตุและอัพยากตเหตุก็ไม่อาจทำให้รูปที่เกิดจากเหตุเหล่านั้นเป็นอกุศลและอัพยากฤต ความจริงแล้วรูปเป็นอัพยากฤตตามสภาวะของตน ไม่ใช่เป็นอัพยากฤตเพราะเหตุ โลภเหตุเป็นต้นเป็นเพียงเหตุเกิดของรูปที่เกิดจากเหตุเท่านั้น ดังพระพุทธดำรัสว่า

เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานำ ธมฺมานำ ตำสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานำ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย.[๙]

“เหตุทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เกิดพร้อมกับเหตุ และแก่รูปที่มีเหตุนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยความเป็นเหตุปัจจัย”

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงคัดค้านความเห็นของพระเรวตเถระ มิฉะนั้นแล้ว โลภเหตุเป็นต้นก็ไม่อาจเป็นเหตุเกิดของรูปธรรมโดยความเป็นเหตุปัจจัยได้

ตามความเห็นของคัมภีร์นี้ซึ่งกล่าวตามอรรถกถาปัญจปกรณ์ มูลเหตุ หรือเหตุธรรมมีโลภะเป็นต้น คือ การยังสัมปยุตตธรรมให้ดำรงมั่นในอารมณ์ เหมือนรากไม้ยังต้นไม้ให้เจริญงอกงามมั่นคงบนแผ่นดิน ส่วนอเหตุกจิตที่ไม่มีเหตุ ปราศจากความดำรงมั่นในอารมณ์ เหมือนจอกแหนลอยบนผิวน้ำ[๑๐]]

ความเป็นอุปการะของเหตุ ๖

๕๔๘. กุสลากุสลา เหตู กฺริยาเหตู จ สพฺพโส
ธมฺมานำ สมฺปยุตฺตานำ ตำสมุฏฺฐานรูปินำ.

๕๔๙. เหตุปจฺจยตำ ยาตา ปญฺจโวการภูมิยำ
สมฺปยุตฺตานเมเวเต จตุโวการภูมิยำ.

“เหตุที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยากฤต ย่อมถึงความเป็นเหตุปัจจัยแก่สัมปยุตต-ธรรมและรูปที่เกิดจากเหตุนั้นในปัญจโวการภูมิ (ภูมิที่มีขันธ์ ๕)

เหตุเหล่านี้ย่อมถึงความเป็นเหตุปัจจัยแก่สัมปยุตตธรรมในจตุโวการภูมิ (ภูมิที่มีขันธ์ ๔)”

๕๕๐. กาเม วิปากเหตูปิ กามาวจรภูมิยำ
อตฺตนา สมฺปยุตฺตานำ ปฏิสนฺธิกฺขเณ ปน.

๕๕๑. กฏตฺตารูปชาตานำ ตเถว จ ปวตฺติยำ
จิตฺตชานญฺจ รูปานำ เหตุปจฺจยตำ คตา.

“แม้เหตุที่เป็นวิบากในกามภูมิ ย่อมถึงความเป็นเหตุปัจจัยแก่สัมปยุตตธรรมและกรรมชรูปในปฏิสนธิกาล และเป็นเหตุปัจจัยแก่สัมปยุตตธรรมและจิตตชรูปในปวัตติกาล”

[กรรมชรูปมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กฏัตตารูป คือ รูปที่เกิดขึ้นเพราะได้กระทำกรรมไว้ มิใช่เกิดจากเหตุมีการเนรมิตของพระเจ้าเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า กฏตฺตา สมฺภูตานิ รูปานิ กฏตฺตา-รูปานิ (กฏัตตารูป คือ รูปที่เกิดขึ้นเพราะการทำกรรม)]

๕๕๒. รูเป วิปากเหตู จ รูปาวจรภูมิยำ
ตถา วุตฺตปฺปการานำ โหนฺติ เต เหตุปจฺจยา.

“เหตุที่ในรูปาวจรวิบากในรูปภูมิ เป็นเหตุปัจจัยแก่สัมปยุตตธรรม จิตตชรูป และปฏิสนธิกรรมชรูป ดังที่กล่าวไว้แล้วในรูปภูมิ”

๕๕๓. เหตุโย ปญฺจโวกาเร โลกุตฺตรวิปากชา
จิตฺตชานญฺจ รูปานำ สมฺปยุตฺตานเมว จ.

“เหตุที่เกิดพร้อมกับโลกุตตรวิบาก เป็นเหตุปัจจัยแก่จิตตชรูปและสัมปยุตตธรรมที่เกิดพร้อมกับโลกุตตรวิบากในปัญจโวการภูมิ”

๕๕๔. เต เหตุปจฺจยา โหนฺติ จตุโวการภูมิยํ
ภวนฺติ สมฺปยุตฺตานํ อิตเร จ สภูมิยํ.

“เหตุดังกล่าวเป็นเหตุปัจจัยแก่สัมปยุตตธรรมเท่านั้นในจตุโวการภูมิ
เหตุอื่น [เหตุที่เป็นอรูปาวจรวิบาก] เป็นเหตุปัจจัยแก่สัมปยุตตธรรมในภูมิของตน”

๕๕๕. เหตฺุโถ เหตุโย เจว เหตุปจฺจยสมฺภโว
เอวเมว จ วิญฺเญยฺโย สญฺชาตสุขเหตุนา.

“โดยประการดังนี้ผู้มีปัญญาที่เกิดขึ้นด้วยดีพึงทราบเนื้อความของเหตุ ธรรมที่เป็นเหตุ และธรรมที่เกิดจากเหตุ”

[เนื้อความของเหตุ ท่านกล่าวไว้ในคาถา ๕๔๓-๔๗ ธรรมที่เป็นเหตุ พบในคาถา ๕๒๔ และธรรมที่เกิดจากเหตุ พบในคาถา ๕๔๘-๕๔]

อธิบดี ๔

๕๕๖. ฉนฺโท จิตฺตญฺจ วีริยํ วีมํสา จาติ สตฺถุนา
โลกาธิปตินา วุตฺตา จตุธาธิปตี สิยุํ.

“พระศาสดาผู้ทรงเป็นอธิบดีแห่งโลกตรัสอธิบดี ๔ อย่าง คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา”

๕๕๗. ฉนฺทํ ตุ เชฏฺฐกํ กตฺวา ฉนฺทํ กตฺวา ธุรํ ปน
จิตฺตสฺสุปฺปตฺติกาลสฺมึ ฉนฺทาธิปติ นามโส.

“ฉันทะนั้นชื่อว่า ฉันทาธิบดี ในเวลาที่จิตเกิดขึ้นกระทำฉันทะให้เป็นใหญ่เป็นผู้นำ”

๕๕๘. เอเสว จ นโย เญยฺโย เสเสสุปิ จ ตีสุปิ
อธิปตีติ นิทฺทิฏฺโฐ เชฏฺฐฏฺเฐนุปการโก.

“พึงทราบนัยนี้แม้ในอธิบดีอื่นทั้ง ๓
พระศาสดาทรงแสดงว่าธรรมที่เป็นอุปการะโดยความเป็นผู้นำ ชื่อว่า อธิบดี”

คำลงท้ายปริจเฉท

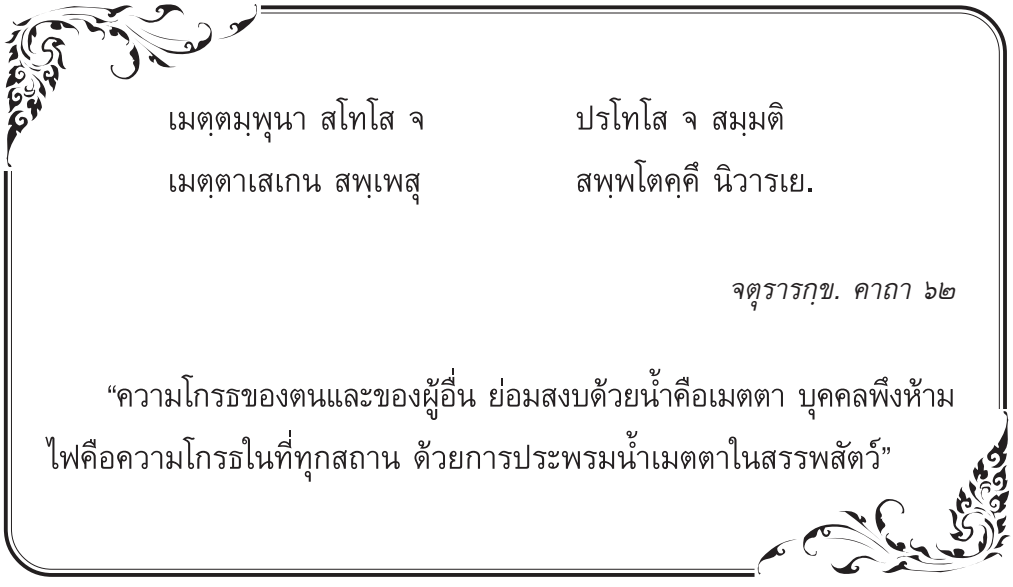
๕๕๙. สุมติมติวิโพธนำ วิจิตฺตำ
กุมติมตินฺธนปาวกำ ปธานำ
อิมมติมธุรำ อเวทิ โย โย
ชินวจนำ สกลำ อเวทิ โส โส.

“บุคคลเหล่าใดเข้าใจคัมภีร์นี้ซึ่งแสดงความเห็นของท่านผู้มีความเห็นดี เป็นดั่งไฟเผาเชื้อคือความเห็นของผู้มีความเห็นผิด อันประเสริฐไพเราะยิ่งนัก บุคคลเหล่านั้นย่อมรอบรู้พระชินพจน์ทั้งสิ้นได้”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร ปกิณฺณกนิทฺเทโส นาม
อฏฺฐโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า ปกิณณกนิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

เมตฺตมฺพุนา สโทโส จ ปรโทโส จ สมฺมติ
เมตฺตาเสเกน สพฺเพสุ สพฺพโตคฺคึ นิวารเย.

จตุรารกฺข. คาถา ๖๒

“ความโกรธของตนและของผู้อื่น ย่อมสงบด้วยน้ำคือเมตตา บุคคลพึงห้ามไฟคือความโกรธในที่ทุกสถาน ด้วยการประพรมน้ำเมตตาในสรรพสัตว์”

ปริจเฉทที่ ๙

ปุญญวิปากปัจจยนิเทศ

(คำอธิบายปัจจัยของผลบุญ)

คำเชื้อเชิญ

๕๖๐. พาตฺตึส ปากจิตฺตานิ โลกิกาเนว ยานิ หิ
เอเตสํ ปากจิตฺตานํ ปฏิสนฺธิปวตฺติสุ.

๕๖๑. ปุญฺญาปุญฺญาทิสงฺขารา ยถา เยสญฺจ ปจฺจยา
ภวาทีสุ ตถา เตปิ วิญฺญาตพฺพา วิภาวินา.

"สังขารทั้งหลายมีปุญญาภิสังขารและอปุญญาภิสังขารเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่วิปาก-จิต ๓๒ ดวงในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาลในภพเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบวิปากจิตเหล่านั้น"

ภพ ๓ เป็นต้น

๕๖๒. ตโย ภวา จตสฺโส จ โยนิโย คติปญฺจกํ
วิญฺญาณฏฺฐิติโย สตฺต สตฺตาวาสา นเวริตา.

"พระผู้มีพระภาคได้ตรัสภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙"

[**ภพ ๓** คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ แม้ภพ ๓ คือ สัญญีภพ อสัญญีภพ และเนวสัญญี-นาสัญญีภพ หรือ เอกโวการภูมิ จตุโวการภูมิ และปัญจโวการภูมิ ก็รวมเข้าในภพเหล่านี้

กำเนิด ๔ คือ อัณฑชะ (เกิดในฟองไข่) ชลาพุชะ (เกิดในมดลูก) สังเสทชะ (เกิดในที่ชื้นแฉะ) และโอปปาติกะ (ผุดเกิดทันที)

คติ ๕ คือ นรก เปรต สัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์ และเทวดา

วิญญาณฐิติ (ภูมิเป็นที่ตั้งของปฏิสนธิวิญญาณ) ๗ คือ

- นานัตตกายา นานัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างต่างกัน และมีปฏิสนธิวิญญาณต่างกัน ได้แก่ มนุษย์ เทวดาชั้นกามาวจร วินิปาติกาสูรบางหมู่ เช่น นางยักษ์ชื่อว่าอุตตรมาตา ปุนัพพสุมาตา ปิยังกรมาตา และเวมานิกเปรตที่ปฏิสนธิด้วยอเหตุกกุศลวิปากจิต โดยฐานะ มี ๗ ภูมิ คือ กามสุคติภูมิ ๗

- นานัตตกายา เอกัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างต่างกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญาณอย่างเดียวกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นปฐมฌาน และสัตว์ผู้ถือกำเนิดในอบายภูมิ โดยฐานะมี ๗ ภูมิ คือ อบายภูมิ ๔ ปฐมฌานภูมิ ๓

- เอกัตตกายา นานัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างเหมือนกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญาณต่างกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นทุติยฌานที่ปฏิสนธิด้วยทุติยฌานวิบากและตติยฌานวิบาก โดยฐานะมี ๓ ภูมิ คือ ทุติยฌานภูมิ ๓

- เอกัตตกายา เอกัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างเหมือนกัน และมีปฏิสนธิวิญญาณอย่างเดียวกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นตติยฌาน พรหมชั้นเวหัปผลา และพรหมชั้นสุทธาวาส โดยฐานะมี ๙ ภูมิ คือ ตติยฌานภูมิ ๓ เวหัปผลาภูมิ ๑ สุทธาวาสภูมิ ๕

- อากาสานัญจายตนูปคา ได้แก่ รูปพรหมชั้นอากาสานัญจายตนะ

- วิญญาณัญจายตนูปคา ได้แก่ รูปพรหมชั้นวิญญาณัญจายตนะ

- อากิญจัญญายตนูปคา ได้แก่ รูปพรหมชั้นอากิญจัญญายตนะ

สัตตาวาส คือ ที่อยู่ที่อาศัยของเหล่าสัตว์ หมายถึง ภพภูมิโดยตรง และยังหมายถึงเหล่าสัตว์ที่อยู่ในภูมินั้นโดยอ้อม มี ๙ อย่างอันได้แก่ วิญญาณฐิติ ๗ เหล่านั้นโดยเพิ่มอสัญญสัตว์พรหม (รูปพรหมที่ไม่มีนาม) และเนวสัญญานาสัญญายตนพรหม อนึ่ง อสัญญสัตว์พรหมไม่รวมเข้าในวิญญาณฐิติ เพราะไม่มีจิต ส่วนเนวสัญญานาสัญญายตนพรหมก็ไม่รวมเข้า เพราะมีสัญญาและจิตที่ละเอียด]

ความเป็นปัจจัยของปุญญาภิสังขาร

๕๖๓. กาเม ปุญฺญาภิสงฺขาร- สญฺญิตา อฏฺจ เจตนา
นวนฺนำ ปากจิตฺตานำ กาเม สุคติยำ ปน.

๕๖๔. นานากฺขณิกกมฺมูป- นิสฺสยปจฺจเยหิ จ
เทฺวธา หิ ปจฺจยา เตสำ ภวนฺติ ปฏิสนฺธิยำ.

“เจตนา ๘ อย่าง[ในมหากุศลจิต]ที่ชื่อว่า ปุญญาภิสังขาร ในกามภูมิ เป็นปัจจัย ๒ อย่าง คือ โดยนานาขณิกกรรมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัยแก่[สุคติปฏิสนธิ]วิปากจิต ๙ ดวง[ที่เป็นอเหตุกะ คือ กุศลวิบากอุเบกขาสันตีรณจิต ๑ และสเหตุกะ คือ มหาวิปากจิต ๘] ในปฏิสนธิกาลในกามสุคติภูมิ”

๕๖๕. อุเปกฺขาสหิตาเหตุ- มโนวิญฺญาณธาตุยา
วินา ปริตฺตปากานำ โหนฺติ เทฺวธา ปวตฺติยำ.

“มหากุศลเจตนา ๘ นั้นเป็นปัจจัย ๒ อย่างในปวัตติกาลแก่กามาวจร[อเหตุก] วิปากจิต [จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ สัมปฏิจฉนจิต โสมนัสสันตีรณกุศลวิปากจิต] เว้นอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบกับอุเบกขา [กุศลวิบากอุเบกขาสันตีรณจิต ๑ ในขณะทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ]”

๕๖๖. ตาเยว เจตนา รูป- ภเว เทฺวธาว ปจฺจยา
ปญฺจนฺนำ ปากจิตฺตานำ ภวนฺติ หิ ปวตฺติยำ.

“มหากุศลเจตนาเหล่านั้นเป็นปัจจัย ๒ อย่างแก่วิปากจิต ๕ ดวง [กุศลวิบากจักขุวิญญาณ กุศลวิบากโสตวิญญาณ สัมปฏิจฉนจิต สันตีรณจิต ๒] ในปวัตติกาลในรูปภูมิ”

๕๖๗. อฏฺจนฺนำ ตุ ปริตฺตานำ กาเม ทุคฺคติยำ ตถา
ปวตฺเต ปจฺจยา โหนฺติ น โหนฺติ ปฏิสนฺธิยำ.

“มหากุศลเจตนาเหล่านั้นเป็นปัจจัยแก่กามาวจรวิปากจิต [อเหตุกกุศลวิปากจิต] ๘ ดวงในปวัตติกาลในกามทุคคติภูมิได้เช่นกัน แต่ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาล”

๕๖๘. โหนฺติ วุตฺตปฺปการาว กาเม สุคติยำ ตถา
โสฬสนฺนำ วิปากานำ ปวตฺเต ปฏิสนฺธิยำ.

“มหากุศลเจตนาเหล่านั้นเป็นปัจจัยในปวัตติกาลแก่วิปากจิต ๑๖ ดวง [อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘] และเป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลแก่วิปากจิต ๙ ดวง [กุศลวิบากอุเบกขาสันตีรณจิต ๑ มหาวิปากจิต ๘] ในกามสุคติภูมิ”

๕๖๙. รูเป ปุญฺญาภิสงฺขารา รูปาวจรภูมิยํ
ปญฺจนฺนํ ปากจิตฺตานํ ปจฺจยา ปฏิสนฺธิยํ.

“ปุญญาภิสังขาร [๕ เว้นอภิญญา] ในรูปภูมิ เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลแก่[รูปาวจร] วิปากจิต ๕ ในรูปภูมิ”

[การเว้นอภิญญาเจตนาในที่นี้ ก็เพราะว่าอภิญญาเจตนาให้ผลปฏิสนธิไม่ได้ เนื่องจากเป็นเพียงอานิสงส์ของจตุตถฌานสมาธิ จึงมีผลเสมอกับสมาธิข้างต้น หรือเนื่องจากมีกำลังน้อยโดยไม่ได้รับอาเสวนปัจจัยจากชวนจิตดวงก่อนที่เป็นมหัคคตภูมิเหมือนกัน เพราะเกิดขึ้นครั้งเดียว หรือเนื่องจากไม่เป็นเหตุของผลที่เป็นวิญญาณจิต[๑๑]]

ความเป็นปัจจัยของอปุญญาภิสังขาร

๕๗๐. โหนฺติมาปุญฺญสงฺขารา กาเม ทุคฺคติยํ ทฺวิธา
วิญฺญาณสฺส ปเนกสฺส ปจฺจยา ปฏิสนฺธิยํ.

“อปุญญาภิสังขารในกามทุคคติภูมิ [อกุศลเจตนา ๑๑ เว้นอุทธัจจสัมปยุตตเจตนา] เป็นปัจจัย ๒ อย่างในปฏิสนธิกาลแก่ปฏิสนธิวิญญาณดวงหนึ่ง [อกุศลวิบากอุเบกขาสันตีรณ-จิต]”

๕๗๑. ฉนฺนํ ปน ปวตฺเตว โหนฺติ โน ปฏิสนฺธิยํ
สตฺตนฺนมฺปิ ภวนฺเตว ปวตฺเต ปฏิสนฺธิยํ.

“เจตนานั้น [อกุศลเจตนา ๑๒] เป็นปัจจัยแก่อกุศลวิปากจิต ๖ [เว้นสันตีรณจิตในขณะทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ] เฉพาะในปวัตติกาล ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาล และเป็นปัจจัยแก่อกุศลวิปากจิตทั้ง ๗ ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล[ตามสมควร]”

๕๗๒. กาเม สุคติยํ เตสํ สตฺตนฺนมฺปิ ตเถว จ
ปวตฺเต ปจฺจยา โหนฺติ น โหนฺติ ปฏิสนฺธิยํ.

“เจตนานั้น [อกุศลเจตนา ๑๒] เป็นปัจจัยแก่อกุศลวิปากจิตทั้ง ๗ ในปวัตติกาล ในกามสุคติภูมิ ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาล”

๕๗๓. วิญฺญาณานำ จตุนฺนมฺปิ เตสำ รูปภเว ตถา
ปวตฺเต ปจฺจยา โหนฺติ น โหนฺติ ปฏิสนฺธิยำ.

“เจตนานั้น [อกุศลเจตนา ๑๒] เป็นปัจจัยแก่จิต ๔ ดวง [อกุศลวิบาก จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ สัมปฏิจฉนจิต และสันตีรณจิต] ในปวัตติกาล ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลในรูปภูมิ”

๕๗๔. โส จ กามภเวนิฏฺฐ- รูปาทิอุปลทฺธิยำ
อนิฏฺฐรูปาทโย ปน พฺรหฺมโลเก น วิชฺชเร.

“อนึ่ง ความเป็นปัจจัยนั้นย่อมมีได้ในการได้รับรูปารมณ์เป็นต้นที่ไม่น่าปรารถนาในกามภูมิ เพราะรูปารมณ์เป็นต้นที่ไม่น่าปรารถนาย่อมไม่ปรากฏในพรหมโลก”

ความเป็นปัจจัยของอาเนญชาภิสังขาร

๕๗๕. ตเถวาเนญฺชสงฺขาโร อรูปาวจรภูมิยำ
จตุนฺนำ ปากจิตฺตานำ ปวตฺเต ปฏิสนฺธิยำ.

“เช่นเดียวกันนี้ อาเนญชาภิสังขารเป็นปัจจัยแก่[อรูปาวจร]วิปากจิต ๔ ดวงในอรูปภูมิ ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล”

๕๗๖. เอวำ ตาว ภเวเสฺวเต ปฏิสนฺธิปวตฺติสุ
ยถา จ ปจฺจยา โหนฺติ ตถา เญยฺยา วิภาวินา.

“สังขารเหล่านั้นเป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาลในภูมิทั้งหลายโดยประการใด ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิบากโดยประการนั้น บัณฑิตพึงทราบวิบากเหล่านั้นอีก”

๕๗๗. เอเสว จ นโย เญยฺโย โยนิอาทีสุ ตตฺริทำ
อาทิโต ปน ปฏฺฐาย มุขมตฺตนิทสฺสนำ.

“โปรดทราบนัยนี้ในกำเนิดเป็นต้น
ข้อที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นการแสดงตัวอย่างตั้งแต่ต้นก่อน”

การให้ผลของปุญญาภิสังขาร

๕๗๘. อวิเสเสน ปุญฺญาภิ- สงฺขาโร ทฺวิภเวสุปิ
ทตฺวาน ปฏิสนฺธึ ตุ สพฺพปากํ ชเนติ โส.

"ปุญญาภิสังขาร [๑๓] โดยรวม[ทั้งที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร] ให้ปฏิสนธิในภพทั้งสอง[กามภูมิและรูปภูมิ]แล้ว ย่อมส่งผลทั้งหมด[ในปวัตติกาล]"

[ปุญญาภิสังขาร คือ เจตนา ๑๓ ในมหากุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕
อปุญญาภิสังขาร คือ เจตนา ๑๒ ในอกุศลจิต ๑๒
อาเนญชาภิสังขาร คือ เจตนา ๔ ในอรูปาวจรกุศลจิต ๔]

๕๗๙. ตถา จตูสุ วิญฺเญยฺโย อณฺฑชาทีสุ โยนิสุ
พหุเทวมนุสฺสานํ คตีสุ ทฺวีสุ เอว จ.

"โปรดทราบเหมือนอย่างนั้นในกำเนิด ๔ มีอัณฑชะเป็นต้น และในคติ ๒ โดยจำแนกเป็นมนุษย์และเทวดา[ชั้นจาตุมหาราชิกา]จำนวนมาก"

๕๘๐. ตถา นานตฺตกายาทิ- วิญฺญาณานํ ฐิตีสุปิ
ตถา วุตฺตปฺปการสฺมึ สตฺตาวาเส จตุพฺพิเธ.

"โปรดทราบเหมือนอย่างนั้นในวิญญาณฐิติ ๔ มีนานัตตกายา นานัตตสัญญี เป็นต้น และโปรดทราบเหมือนอย่างนั้นในสัตตาวาส ๔ ที่กล่าวมาแล้ว"

[วิญญาณฐิติและสัตตาวาส ๔ คือ นานัตตกายา นานัตตสัญญี, นานัตตกายา เอกัตตสัญญี, เอกัตตกายา นานัตตสัญญี และเอกัตตกายา เอกัตตสัญญี]

๕๘๑. เอวํ ปุญฺญาภิสงฺขาโร ภวาทีสุ ยถารหํ
เอกวีสติปากานํ ปจฺจโย โหติ จ ทฺวิธา.

"โดยประการดังนี้ ปุญญาภิสังขารเป็นปัจจัย ๒ อย่าง [นานาขณิกกัมมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย] แก่วิปากจิต ๒๑ ดวง [อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘ รูปาวจร-

วิปากจิต ๕] ตามสมควรในภพเป็นต้น”

[ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า “ตามสมควรในภพเป็นต้น” มีความหมายดังนี้ คือ

๑. กามปุญญาภิสังขาร คือ มหากุศลเจตนา ๘ ดวงเป็นปัจจัยแก่อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง ในทุคติภูมิ โดยความเป็นนานาขณิกกัมมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัยในปวัตติกาล

๒. กามปุญญาภิสังขารนั้นเป็นปัจจัยแก่วิปากจิต ๙ ดวง คือ กุศลวิบากอุเบกขาสันตีรณจิต ๑ มหาวิปากจิต ๘ ในสุคติภูมิที่เป็นโยนิ ๔ มีอัณฑชะเป็นต้น, คติ ๒ คือ เทวคติ และมนุสสคติ, วิญญาณฐิติ ๔ มีนานัตตกายา นานัตตสัญญี เป็นต้น และสัตตาวาส ๔ มีนานัตตกายา นานัตตสัญญี เป็นต้น โดยความเป็นนานาขณิกกัมมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัยในปฏิสนธิกาล

๓. กามปุญญาภิสังขารนั้นเป็นปัจจัยแก่วิปากจิต ๑๖ ดวง คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘ ในปวัตติกาล โดยความเป็นนานาขณิกกัมมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย

๔. รูปปุญญาภิสังขาร คือ รูปาวจรกุศลเจตนา ๕ เป็นปัจจัยแก่รูปาวจรวิปากจิต ๕ ในรูปภพ, โอปปาติกกำเนิด, เทวคติ, วิญญาณฐิติ ๓ อันได้แก่ นานัตตกายา เอกัตตสัญญี, เอกัตตกายา นานัตตสัญญี และเอกัตตกายา เอกัตตสัญญี พร้อมทั้งสัตตาวาส ๔ คือ วิญญาณฐิติ ๓ อย่างข้างต้น และอสัญญสัตว์พรหม ในปฏิสนธิกาล

๕. รูปปุญญาภิสังขารนั้นเป็นปัจจัยแก่วิปากจิต ๑๐ ดวง คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๕ อันได้แก่ กุศลวิบากจักขุวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากโสตวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒ และรูปาวจรวิปากจิต ๕ โดยความเป็นนานาขณิกกัมมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัยในปวัตติกาล]

การให้ผลของอปุญญาภิสังขาร

๕๘๒. กาเม อปุญฺญสงฺขาโร ภเว จตูสุ โยนิสุ
ตีสุ คตีสุ เอกิสฺสา วิญฺญาณฏฺฐิติยาปิ จ.

๕๘๓. สตฺตาวาเส ปเนกสฺมึ โหติ โส ปจฺจโย ทฺวิธา
สตฺตนฺนำ ปากจิตฺตานำ ปวตฺเต ปฏิสนฺธิยำ.

“อปุญญาภิสังขารนั้นเป็นปัจจัย ๒ อย่างแก่[อกุศล]วิปากจิต ๗ ดวงในกามภูมิ

กำเนิด ๔ คติ ๓ [เว้นมนุษย์และเทวดา] วิญญาณฐิติ ๑ [นานัตตกายา เอกัตตสัญญี] สัตตาวาส ๑ [นานัตตกายา เอกัตตสัญญี = อบายภูมิ] ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล”

การให้ผลของอาเนญชาภิสังขาร

๕๘๔. ตเถวาเนญฺชสงฺขาโร เอการูปภเว ปุน
เอกิสฺสา โยนิยา เจว เอกิสฺสา คติยาปิ จ.

๕๘๕. ตีสุ จิตฺตฏฺฐิตีสฺวว สตฺตาวาเส จตุพฺพิเธ
จตุนฺนำ ปากจิตฺตานำ เทฺวธา โส โหติ ปจฺจโย.

“อาเนญชาภิสังขารนั้นเป็นปัจจัย ๒ อย่างแก่[อรูปาวจร]วิปากจิต ๔ ดวงในอรูปภูมิ กำเนิด ๑ [โอปปาติกะ] คติ ๑ [เทวคติ] วิญญาณฐิติ ๓ [มีอากาสานัญจายตนะเป็นต้น] สัตตาวาส ๔ [มีอากาสานัญจายตนะเป็นต้น] ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล”

๕๘๖. ปฏิสนฺธิปวตฺตีนำ วเสเนว ภวาทิสุ
วิชานิตพฺพา สงฺขารา ยถา เยสญฺจ ปจฺจยา.

“สังขารทั้งหลายเป็นปัจจัยด้วยอำนาจของปฏิสนธิกาลและปวัตติกาลในภพเป็นต้น โดยประการใด ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิบากทั้งหลายโดยประการนั้น บัณฑิตพึงทราบวิบากเหล่านั้นอีก”

๕๘๗. น รูปารูปธมฺมานำ สงฺกนฺติ ปน วิชฺชติ
สงฺกนฺติภาเว อสติ ปฏิสนฺธิ กถำ สิยา.

๕๘๘. นตฺถิ จิตฺตสฺส สงฺกนฺติ อตีตภวโต อิธ
ตโต เหตุำ วินา ตสฺส ปาตุภาโว น วิชฺชติ.

“ถามว่า : อนึ่ง การเคลื่อนย้ายของรูปธรรมและนามธรรมย่อมไม่มี เมื่อไม่มีการเคลื่อนย้าย การปฏิสนธิจะมีได้อย่างไร

ตอบว่า : การเคลื่อนย้ายของจิตจากภพเก่ามาสู่ภพนี้ย่อมไม่มี ความปรากฏของจิตโดยปราศจากเหตุจากภพเก่า [กรรมสังขาร] ก็ไม่มีเช่นกัน”

๕๘๙. สุลทฺธปจฺจยํ รูปา- รูปมตฺตํ ตุ ชายติ
อุปฺปชฺชมานเมวํ ตุ ลภิตฺวา ปจฺจยํ ปน.

๕๙๐. ภวนฺตรมุเปตีติ สมญฺญาย ปวุจฺจติ
น จ สตฺโต น จ ชีโว น อตฺตา วาปิ วิชฺชติ.

“รูปธรรมและนามธรรมเท่านั้นที่ได้รับปัจจัยดีแล้วย่อมเกิดขึ้น ชาวโลกเรียกจิตที่ได้รับปัจจัยแล้วเกิดขึ้นอย่างนี้ว่าย่อมเข้าถึงภพอื่น ความจริงสัตว์ ชีวะ หรืออัตตา ย่อมไม่มี”

การเกิดขึ้นของปฏิสนธิจิตและจุติจิต

๕๙๑. ตยิทำ ปากฏำ กตฺวา ปฏิสนฺธิกฺกมำ ปน
ทสฺสยิสฺสามหำ สาธุ นิโพธถ สุทุพฺพุธำ.

“อนึ่งข้าพเจ้าจะแสดงถึงลำดับปฏิสนธิที่เข้าใจยากของสัตว์นั้นให้ปรากฏ เชิญสดับด้วยดีเถิด”

๕๙๒. อตีตสฺมึ ภเว ตสฺส อาสนฺนมรณสฺส หิ
หริตำ ตาลปณฺณำว ปกฺขิตฺตำ อาตเป ปน.

๕๙๓. สุสฺสมาเน สรีรสฺมึ นฏฺเฐ จกฺขุนฺทฺริยาทิเก
หทยวตฺถุมตฺตสฺมึ จิเต กายปฺปสาทิเก.

๕๙๔. วตฺถุสนฺนิสฺสิตำ จิตฺตำ โหติ ตสฺมึ ขเณปิ จ
ปุพฺพานุเสวิตำ กมฺมำ ปุญฺญำ วาปุญฺญเมว วา.

๕๙๕. กมฺมำ กมฺมนิมิตฺตำ วา อาลมฺภิตฺวา ปวตฺตติ
เอวำ ปวตฺตมานำ ตำ วิญฺญาณำ ลทฺธปจฺจยำ.

๕๙๖. อวิชฺชาย ปฏิจฺฉนฺนา- ทีนเว วิสเย ปน
ตณฺหา นเมติ สงฺขารา ขิปนฺติ สหชา ปน.

“เมื่อร่างกายของสัตว์ผู้ใกล้ตายในอดีตภพเหี่ยวแห้งอยู่เหมือนใบตาลเขียววางตาก

แดดไว้ ครั้นจักขุนทรีย์เป็นต้นและกายประสาทอันตั้งอยู่ในร่างกายอันเป็นฐานะแห่งหทัยวัตถุเสื่อมไป [ชวน]จิตที่อาศัยหทัยวัตถุย่อมเกิดขึ้น ลำดับนั้น จิตดังกล่าวย่อมรับเอากรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลซึ่งเคยเสพคุ้นมาก่อนเป็นอารมณ์ หรือรับเอากรรมนิมิตหรือคตินิมิตเป็นอารมณ์แล้วเป็นไป

ตัณหาย่อมทำ[ปฏิสนธิ]จิตนั้นที่ได้รับปัจจัยแล้วดำเนินไปอย่างนี้ให้น้อมไปในอารมณ์ที่อวิชชาปกปิดโทษไว้ สังขารที่เกิดร่วมกันย่อมซัดจิตนั้นไป”

[ฎีกาใหม่กล่าวว่า กรรมและคตินิมิตย่อมปรากฏทางมโนทวารเท่านั้น กรรมนิมิตปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ส่วนคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (ปริจเฉทที่ ๕ ข้อ ๙๐) กล่าวว่า กรรมนิมิตและคตินิมิตย่อมปรากฏทางปัญจทวาร อารมณ์ทั้ง ๓ ชนิดย่อมปรากฏได้ทั้ง ๖ ทวาร]

๕๙๗. น มียมานำ ตณฺหาย ตำ สนฺตติวสา ปน
โอริมา ปน ตีรมฺหา อาลมฺภิตฺวาน รชฺชุกำ.

๕๙๘. มาติกาติกฺกโมเวตำ ปุริมำ ชหติ นิสฺสยำ
อปรำ กมฺมสมฺภูตำ ลมฺภิตฺวา วาปิ นิสฺสยำ.

๕๙๙. ตำ ปนารมฺมณาทีหิ ปจฺจเยหิ ปวตฺตติ
ปุริมำ วจนำ เอตฺถ ปจฺฉิมำ ปฏิสนฺธิ ตุ.

“จิตที่ถูกตัณหาน้อมไปด้วยอำนาจของการสืบต่อ ย่อมละหทัยวัตถุก่อนเหมือนการโหนเชือกจากฝั่งนี้ข้ามร่องน้ำไป

[ปฏิสนธิ]จิตนั้นย่อมยึดหน่วงหทัยวัตถุ [คือ อาศัยหทัยวัตถุเกิด] ที่เกิดจากกรรมอื่นบ้าง[ในปัญจโวการภูมิ] ไม่ยึดหน่วงบ้าง[ในจตุโวการภูมิ] [คือ ไม่อาศัยหทัยวัตถุเกิด] ย่อมดำเนินไปด้วยปัจจัยทั้งหลายมีอารัมมณปัจจัยเป็นต้น

ในจิตเหล่านี้ จิตดวงแรกชื่อว่า จุติจิต จิตดวงหลังชื่อว่า ปฏิสนธิจิต”

[ฎีกาใหม่แสดงอุปมาว่า ภพก่อนเหมือนฝั่งนี้ ขันธ์ในภพก่อนเหมือนต้นไม้ที่อยู่ในฝั่งนี้ อารมณ์มีกรรมเป็นต้นเหมือนเชือก วิญญาณจิตเหมือนบุรุษ การน้อมไปสู่อารมณ์ของตัณหาเหมือนการ

ที่บุรุษโหนเชือก สังขารที่ชัดจิตไปเหมือนความเพียรในการโหนเชือก จุติจิตเหมือนร่องน้ำ ภพหน้าเหมือนฝั่งโน้น]

๖๐๐. ตเทตๆ นาปิ ปุริมา ภวโตปิ อิธาคตๆ
กมฺมาทิญฺจ วินา เหตุๆ ปาตุภูตๆ น เจว ตๆ.

"[ปฏิสนธิ]จิตนั้นไม่ได้มาจากภพก่อนสู่ภพนี้ ทั้งไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากปัจจัยมีกรรมเป็นต้น"

๖๐๑. เอตฺถ เจตสฺส จิตฺตสฺส ปุริมา ภวโต ปน
อิธานาคมเนตีต- ภวเหตูหิ สมฺภเว.
๖๐๒. ปฏิโฆสทีปมุทฺทาที ภวนฺเตตฺถ นิทสฺสนา
ยถา อาคนฺตฺวา อญฺญตฺร โหนฺติ สทฺทาทิเหตุกา.
๖๐๓. เอวเมว จ วิญฺญาณๆ เวทิตพฺพๆ วิภาวินา
สนฺตานพนฺธโต นตฺถิ เอกตา วาปิ นานตา.

"การที่[ปฏิสนธิ]จิตมิได้มาจากภพก่อนสู่ภพนี้ และการเกิด[ปฏิสนธิ]จิตเพราะปัจจัยในภพก่อน มีอุปมาเหมือนเสียงสะท้อน ดวงประทีป และตราประทับ เป็นต้น สิ่งเหล่านั้นมีสาเหตุคือเสียงเป็นต้น ไม่ได้ไปสู่สถานที่อื่น ฉันใด บัณฑิตพึงทราบ[ปฏิสนธิ]จิต ฉันนั้น ความเป็นสิ่งเดียวกันหรือต่างสิ่งกันย่อมไม่มีโดยเนื่องด้วยความสืบต่อ"

[เสียงสะท้อนเกิดจากเสียงที่เปล่งออกใกล้ปากถ้ำ เสียงที่เปล่งออกนั้นดับไปทันทีที่เกิดขึ้น เสียงสะท้อนจึงมิใช่เสียงแรก แต่มีต้นเหตุมาจากเสียงแรก เสียงแรกเป็นมูลเหตุของเสียงสะท้อน ฉันใด อดีตกรรมก็เป็นมูลเหตุของปฏิสนธิจิต ฉันนั้น ดวงประทีปดวงหนึ่งย่อมจะจุดประกายแก่ดวงประทีปอื่นได้ แม้ตราประทับก็ก่อให้เกิดรอยประทับจำนวนมากได้เช่นกัน ในกรณีเดียวกัน ปฏิสนธิ-วิญญาณไม่ใช่จิตที่ตามมาจากภพก่อน และเนื่องด้วยเหตุมีกรรม อวิชชา สังขาร และตัณหา เป็นต้น จากภพก่อน]

โทษในการถือเอาเอกัตตนัย

๖๐๔. สติ สนฺตานพนฺเธ ตุ เอกนฺเตเนกตา สิยา
ขีรโต ทธิสมฺภูตๆ น ภเวยฺย กทาจิปิ.

“ถ้าความเป็นสิ่งเดียวกันแน่นอนพึงมีได้เมื่อมีการเนื่องด้วยความสืบต่อ นมเปรี้ยวที่เกิดจากน้ำนมก็ไม่พึงมีได้”

[เอกัตตนัย คือ นัยที่เข้าใจว่าเป็นสิ่งเดียวกันด้วยความสืบต่อ คือ มรณาสันนชวนจิต จุติ-จิต และปฏิสนธิจิต มีลักษณะเหมือนกัน]

โทษในการถือเอานานัตตนัย

๖๐๕. ตถาปิ ปน เอกนฺต- นานตา สา ภเวยฺย เจ
ขีรสามี นโร เนว ทธิสามี ภเวยฺย โส.

“อีกอย่างหนึ่ง ถ้าความเป็นของต่างกันแน่นอนพึงมีได้เมื่อมีการเนื่องด้วยความสืบต่อ บุคคลผู้เป็นเจ้าของน้ำนมก็ไม่พึงเป็นเจ้าของนมเปรี้ยว”

[นานัตตนัย คือ นัยที่เข้าใจว่าเป็นของต่างกันด้วยความสืบต่อ คือ มรณาสันนชวนจิต จุติ-จิต และปฏิสนธิจิต มีลักษณะต่างกัน]

๖๐๖. ตสฺมา เอตฺถ ปเนกนฺต- เอกตานานตาปิ วา
น เจว อุปคนฺตพฺพา วิญฺญุนา สมยญฺญุนา.

“ดังนั้น บัณฑิตผู้รู้มติ[ของอาจารย์]ไม่พึงทราบความเป็นสิ่งเดียวกันหรือแตกต่างกันแน่นอนในเรื่องนี้”

[การคัดค้านความเป็นสิ่งเดียวกันแน่นอน มีประโยชน์เพื่อห้ามความเห็นผิดว่า สยํ กตํ สุขํ ทุกฺขํ (สุขทุกข์เกิดขึ้นเอง) ส่วนการคัดค้านความเป็นของต่างกันแน่นอน มีประโยชน์เพื่อห้ามความเห็นผิดว่า ปรํ กตํ สุขํ ทุกฺขํ (สุขทุกข์ถูกบุคคลอื่นกระทำให้เกิดขึ้น)]

การทักท้วงและการเฉลย

๖๐๗. นนุ เอวมสงฺกนฺติ- ปาตุภาเว ตสฺส สติ
เย อิมสฺมึ มนุสฺสตฺต- ภาเว ขนฺธาภิสมฺภวา.

๖๐๘. เตสํ อิธ นิรุทฺธตฺตา กมฺมสฺส ผลเหตุโน
ปรตฺถาคมโต เจว อิธ ตสฺส กตสฺส หิ.

๖๐๙. อญฺญสฺส อญฺญโต เจว กมฺมโต ตํ ผลํ สิยา
ตสฺมา น สุนฺทรํ เอตํ วิธานํ สพฺพเมว จ.

เอตฺถาห-

๖๑๐. สนฺตาเน ยํ ผลํ เอตํ นาญฺญสฺส น จ อญฺญโต
พีชานํ อภิสงฺขาโร เอตสฺสตฺถสฺส สาธโก.

“ถามว่า : เมื่อการไม่เคลื่อนย้ายของ[ปฏิสนธิ]จิตปรากฏอยู่อย่างนี้โดยเหตุที่ขันธ์ในอัตภาพของมนุษย์ดับไปแล้ว และกรรมอันเป็นเหตุแห่งผลที่กระทำไว้ในโลกมนุษย์นี้มิได้ติดตามไปสู่โลกหน้า ผลนั้นก็พึงมีแก่บุคคลอีกคนหนึ่งนอกจากคนทำกรรมเพราะกรรมอื่น ดังนั้น นัยที่กล่าวไว้ทั้งหมดนี้จึงไม่สมควร

ตอบว่า : ผลที่ดำเนินไปในกระแสจิต ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลอื่น และไม่เกิดขึ้นเพราะกรรมอื่น การปลูกเมล็ดพืชเป็นสาธกแห่งข้อความนี้”

๖๑๑. เอกสฺมึ ปน สนฺตาเน วตฺตมานํ ผลํ ปน
อญฺญสฺสาติปิ วา เนว อญฺญโต วา น โหติ ตํ.

๖๑๒. พีชานํ อภิสงฺขาโร เอตสฺสตฺถสฺส สาธโก
พีชานํ อภิสงฺขาเร กเต ตุ มธุอาทินา.

๖๑๓. ตสฺส พีชสฺส สนฺตาเน ปจฺมํ ลทฺธปจฺจโย
มธุโร ผลโส ตสฺส โหติ กาลนฺตเร ปน.

๖๑๔. น หิ ตานิ หิ พีชานิ อภิสงฺขรณมฺปิ วา
ปาปุณนฺติ ผลฏฺฐานํ เอวํ เญยฺยมิทมฺปิ จ.

“กล่าวโดยพิสดารว่า ผลที่ดำเนินไปในกระแสจิตหนึ่ง ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลอื่น อนึ่ง ผลนั้นย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะกรรมอื่นการปลูกเมล็ดพืชเป็นสาธกแห่งข้อความนี้ หมายความว่า เมื่อปลูกเมล็ดพืชไว้ด้วยน้ำผึ้งเป็นต้น รสผลไม้ของเมล็ดพืชนั้นที่ได้รับ

ปัจจัยมาก่อนย่อมจะมีรสหวานในกาลภายหลัง โดยแท้จริงแล้ว เมล็ดพืชเหล่านั้นและการปลูกไว้ย่อมไม่จัดว่าเป็นผล ฉันใด โปรดทราบข้อความนี้ ฉันนั้น”

[ในการอุปมานี้ เหล่าสัตว์เหมือนเมล็ดพืช กรรมเหมือนการปลูก ปฏิสนธิจิตเหมือนหน่อเมล็ดพืช รสหวานในเมล็ดพืชที่เกิดในเมล็ดเดิมเหมือนการเกิดผลแก่ผู้ทำกรรม]

๖๑๕. พาลกาเล ปยุตฺเตน วิชฺชาสิปฺโปสธาทินา
ทีเปตพฺโพ อยํ วุทฺธ- กาลสฺมึ ผลทายินา.

“อีกนัยหนึ่ง พึงแสดงข้อความนี้ด้วยศิลปะวิทยาและการดื่มยาเป็นต้นที่เริ่มทำในตอนเป็นเด็กแล้วให้ผลในช่วงเติบโตแล้ว”

๖๑๖. เอวํ สนฺเตปิ ตํ กมฺมํ วิชฺชมานมฺปิ วา ปน
ผลสฺส ปจฺจโย โหติ อถ วา วิชฺชมานกํ.

๖๑๗. วิชฺชมานํ สเจ โหติ ตปฺปวตฺติกฺขเณ ปน
ภวิตพฺพํ วิปาเกน สทฺธิเมว จ เหตุนา.

๖๑๘. อถ วา วิชฺชมานํ ตํ นิรุทฺธํ ปจฺจโย ภเว
ปวตฺติกฺขณโต ปุพฺเพ ปจฺฉา นิจฺจผลํ สิยา.

วุจฺจเต-

๖๑๙. กฏตฺตา ปจฺจโย กมฺมํ ตสฺมา นิจฺจผลํ น จ
ปาฏิโภคาทิกํ กมฺมํ เวทิตพฺพํ นิทสฺสนํ.

“ถามว่า : หากเป็นตามนี้ กรรมนั้นปรากฏอยู่[เหมือนเกลียวไส้และน้ำมัน] หรือไม่ปรากฏ[เหมือนจุติจิตของพระอรหันต์] จึงเป็นปัจจัยแก่ผลได้ ถ้ากรรมที่ปรากฏอยู่เป็นปัจจัยแก่ผล ผลก็ควรจะเกิดพร้อมกับเหตุในขณะทำกรรม หรือถ้ากรรมที่ดับไปแล้วไม่ปรากฏเป็นปัจจัยแก่ผล ผลก็ควรมีได้เสมอก่อนและหลังจากขณะทำกรรม

ตอบว่า : กรรมเป็นปัจจัยได้ เพราะเหล่าสัตว์ได้กระทำไว้แล้ว ดังนั้นจึงไม่มีผลเสมอไป พึงทราบอุปมามีการค้ำประกันเป็นต้น”

[กรรมที่กระทำไว้แล้วจะมีอยู่หรือไม่มีในขณะให้ผล ไม่ใช่เหตุสำคัญ การกระทำกรรมเท่านั้นเป็นเหตุสำคัญของการให้ผล เมื่อมีการกระทำกรรมก็มีผล เหมือนการค้ำประกันจะมีอยู่หรือไม่มีในขณะมอบคืน ไม่ใช่เหตุสำคัญ การกู้ยืมเป็นเหตุสำคัญของการมอบคืน เมื่อมีการกู้ยืมก็มีผลคือการมอบคืน

คำว่า เป็นต้น ในคำว่า การค้ำประกันเป็นต้น หมายถึง การรับเอาของก่อนแล้วให้เงินในภายหลัง หรือการกู้หนี้]

๖๒๐. กฏฺตฺตาเยว ตำ กมฺมำ ผลสฺส ปน ปจฺจโย
น จสฺส วิชฺชมานตฺตำ ตสฺส วาวิชฺชมานตา.

“กรรมเป็นปัจจัยแก่ผล เพราะเหล่าสัตว์ได้กระทำไว้แล้วนั่นเอง ไม่ใช่ภาวะคือความมี หรือไม่มีแห่งกรรมนั้น”

คำลงท้ายปริจเฉท

๖๒๑. อภิธมฺมาวตาโรยำ ปรมตฺถปกาสโน
โสตพฺโพ ปน โสตูนำ ปีติพุทฺธิวิวฑฺฒโน.

“บัณฑิตพึงสดับคัมภีร์อภิธัมมาวตารซึ่งแสดงข้อความปรมัตถ์ อันเพิ่มพูนความปีติยินดีและความรู้แก่นักศึกษาทั้งหลาย”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร ปุญฺญวิปากปจฺจยนิทฺเทโส นาม
นวโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่า ปุญญวิปากปัจจยนิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

ชีวं ปญฺญาย รกฺเขยฺย ธนं กมฺเมน ปาลเย

เอวं หฺยโรโค สุขิโต โปราณกวโจ อิทं.

วิสุทธารามวินิจฉัย หน้า ๓๓๘

“บุคคลพึงพิทักษ์ชีวิตด้วยปัญญา รักษาทรัพย์ด้วยกรรม เมื่อเป็นดังนี้เขาย่อมจะไม่มีโรค มีความสุข นี้เป็นคำสอนเก่าแก่สืบทอดกันมา”

ปริจเฉทที่ ๑๐

รูปวิภาคนิเทศ

(คำอธิบายรูปเป็นหมวดหมู่)

คำปฏิญญา

๖๒๒. วุตฺตมาทิมฺหิ ยํ รูปํ จิตฺตชานมนนฺตรํ
ตสฺส ทานิ กริสฺสามิ สมาเสน วิภาวนํ.

"บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงรูปที่กล่าวไว้ต่อจากเจตสิกในเบื้องต้นโดยสังเขป"

ความหมายของรูป

๖๒๓. ยํ รุปฺปตีติ รูปนฺติ ตถา รูปยตีติ วา
รูปารูปภวาตีโต สุรูโป รูปมพฺรวิ.

"พระผู้มีพระภาคผู้มีรูปกายงาม ทรงล่วงรูปภพและอรูปภพแล้ว ตรัสถึงรูปไว้ดังนี้ ว่า สภาวะแปรปรวน ชื่อว่า รูป

อีกนัยหนึ่ง สภาวะทำให้แปรปรวน ชื่อว่า รูป"

[คำว่า **รูป** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะแปรปรวน = รุปฺปตีติ รูปํ (รูป ธาตุ = แปรปรวน + อ ปัจจัย)
- สภาวะทำให้แปรปรวน = รูปยตีติ รูปํ (รูป ธาตุ = แปรปรวน + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย)

ฎีกาใหม่อธิบายว่า ความหมายแรก คือ ความแปรปรวนของกระแสรูปที่เกิดต่อมาซึ่งต่างกับกระแสรูปที่เกิดก่อน ความหมายหลัง คือ ความเป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของกระแสรูปที่เกิดต่อมาซึ่งต่างกับกระแสรูปที่เกิดก่อน เพราะปัจจัยที่ตรงกันข้ามกันมีความเย็นและความร้อน เป็นต้น]

รูป ๒ ประเภท

๖๒๔. ตำ รูปำ ทุวิธำ โหติ ภูโตปาทายเภทโต
จตุพฺพิธา มหาภูตา อุปาทา จตุวีสติ.

"รูปนั้นมี ๒ ประการโดยจำแนกเป็นมหาภูตรูปและอุปาทายรูป มหาภูตรูปมี ๔ อย่าง อุปาทายรูปมี ๒๔ อย่าง"

มหาภูตรูป ๔

๖๒๕. ปถวีธาตุ อาโป จ เตโช วาโย ตเถว จ
จตฺตาโรเม มหาภูตา มหาภูเตน เทสิตา.

"พระพุทธองค์ผู้ทรงปรากฏยิ่งใหญ่ทรงแสดงมหาภูตรูปไว้ ๔ อย่าง คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ"

๖๒๖. มหนฺตา ปาตุภูตาติ มหาภูตสมาติ วา
วญฺจกตฺตา อภูเตน มหาภูตาติ สญฺญิตา.

"รูปเหล่านั้นสมมุติว่าเป็นมหาภูต เพราะปรากฏเป็นของใหญ่ คล้ายกับมายากร และหลอกลวงด้วยสิ่งที่ไม่มีจริง"

[คำว่า **มหาภูต** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปใหญ่โตปรากฏชัด = มหนฺตา หุตฺวา ภูตา มหาภูตา (สัมภาวนาบุรพบท กรรมธารย-สมาส)
- รูปที่คล้ายกับมายากร = มหาภูตา วิยาติ มหาภูตา (อุปมาตัทธิต)
- รูปมีสิ่งที่ไม่มีจริงมากมาย = มหนฺตานิ อภูตานิ เอเตสูติ มหาภูตา (สัตตมีตัปปุริสสมาส)]

อุปาทายรูป ๒๔

๖๒๗. จกฺขุ โสตญฺจ ฆานญฺจ ชิวฺหา กาโย จ รูปตา
สทฺโท คนฺโธ รโส อิตฺถิ- ปุริสินฺทฺริยชีวิตำ.

๖๒๘. วตฺถุมาหารตา กาย- วจีวิญฺญตฺติโย ทุเว
อากาโส เจว รูปสฺส ลหุตาทิตฺตยมฺปิ จ.

๖๒๙. อุปจโย สนฺตติรูปํ ชรตานิจฺจตาปิ จ
อุปาทาติ ปวุจฺจนฺติ อิมานิ จตุวีสติ.

“อุปาทายรูปมี ๒๔ อย่างเหล่านี้ คือ จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท รูป เสียง กลิ่น รส อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หทัยวัตถุ อาหารรูป กายวิญญัตติ วจีวิญญัตติ อากาสรูป ความเบาของรูปเป็นต้น ๓ อย่าง การเกิดขึ้นของรูป การดำเนินไปของรูป ความชราของรูป และความไม่เที่ยงของรูป”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ในรูปนิเทศของคัมภีร์ธรรมสังคณี (หน้า ๑๘๑) พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอาหารรูปไว้เป็นรูปสุดท้าย แต่ในที่นี้แสดงไว้ต่อจากหทัยวัตถุ เพื่อแสดงกลุ่มนิปผันนรูปไว้ในที่เดียวกัน

ลหุตารูปเป็นต้นเป็นอนิปผันนรูป จึงเพิ่มคุณศัพท์ว่า รูปสฺส (ของรูป) เพื่อแสดงว่ารูปเหล่านี้เป็นอาการเปลี่ยนแปลงของนิปผันนรูป]

ความหมายของอุปาทายรูป

๖๓๐. มหาภูตานิ นิสฺสาย อมุญฺจิตฺวา ปวตฺติโต
อุปาทารูปมิจฺจาห นิรุปาทานมานโส.

“พระผู้มีพระภาคผู้มีพระทัยไร้อุปาทาน ได้ตรัสชื่อว่า อุปาทายรูป เพราะอาศัยมหาภูตรูปเกิดแน่นอน”

ความหมายของธาตุ ๔

๖๓๑. ปถวี ปตฺถฏตฺตา จ วาโย วายนโต ภเว
เตโช เตเชติ รูปานิ อาโป อาเปติ ปาลนา.

“ชื่อว่า **ปฐวี** เพราะสภาพใหญ่โต
ชื่อว่า **อาโป** เพราะสภาพแผ่ไปจนถึงรูปที่ควรรักษา
ชื่อว่า **เตโช** เพราะสภาพทำให้ร้อน

ชื่อว่า **วาโย** เพราะสภาพพัดไป”

ธรรมววัตถาน ๔

๖๓๒. เตสๆ ทานิ ปวกฺขามิ รูปานๆ ลกฺขณาทิกๆ
ลกฺขณาทีสุ ญาเตสุ ธมฺมา อาวิ ภวนฺติ หิ.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวลักษณะเป็นต้นของรูปเหล่านั้น เมื่อบุคคลเข้าใจลักษณะเป็นต้นนั้นแล้ว ธรรมทั้งหลายจึงจะปรากฏชัดเจนดี”

[ธรรมววัตถาน คือ การกำหนดสภาวธรรมโดยลักษณะ รสะ ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐาน]

๖๓๓. สามญฺญๆ วา สภาโว วา ธมฺมานๆ ลกฺขณๆ มตๆ
กิจฺจๆ วา ตสฺส สมฺปตฺติ รโสติ ปริทีปิโต.

๖๓๔. ผลๆ วา ปจฺจุปฏฺฐานๆ อุปฏฺฐานนโยปิ วา
อาสนฺนการณๆ ยๆ ตุ ตๆ ปทฏฺฐานสญฺญิตๆ.

“**ลักษณะ** คือ สภาวธรรม (สภาวลักษณะ) หรือความเสมอกันของธรรม[มีความไม่เที่ยงเป็นต้น] (สามัญญลักษณะ)

รสะ คือ หน้าที่ หรือความบริบูรณ์แห่งหน้าที่

ปัจจุปัฏฐาน คือ ผล[ที่เกิดพร้อมกับเหตุหรือภายหลังจากเหตุ] หรืออาการปรากฏ

ปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้”

[สภาวธรรมคือรูปนามทั้งหมด มีลักษณะประจำตัวตามธรรมชาติ ๒ อย่าง คือ

๑. สภาวลักษณะ ลักษณะพิเศษของรูปนาม คือ ลักษณะเฉพาะตัวของรูปนามแต่ละอย่างที่รูปนามอื่นไม่มี

๒. สามัญญลักษณะ ลักษณะทั่วไปของรูปนาม คือ ความไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขัง) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา)]

ลักษณะเป็นต้นของธาตุ ๔

ตตฺถ กกฺขฬตฺตลกฺขณา ปถวีธาตุ, ปติฏฺฐานรสา, สมฺปฏิจฺฉนปจฺจุปฏฺฐานา. ปคฺฆรณ-

ลกฺขณา อาโปธาตุ, อุปพฺรูหนรสา, สงฺคหปจฺจุปฏฺฐานา. อุณฺหตฺตลกฺขณา เตโชธาตุ, ปริปาจนรสา, มทฺทวานุปฺปทานปจฺจุปฏฺฐานา. วิตฺถมฺภนลกฺขณา วาโยธาตุ, สมุทีรณรสา, อภินีหารปจฺจุปฏฺฐานา. เอเกกาย เจตฺถ เสสภูตตฺตยปทฏฺฐานาติ เวทิตพฺพา.

“ปฐวีธาตุ	มีลักษณะแข็ง
	มีหน้าที่ทรง[สหชาตธรรม]ไว้
	มีการรับไว้เป็นเครื่องปรากฏ
อาโปธาตุ	มีลักษณะไหล
	มีหน้าที่เพิ่มพูน
	มีการรวบรวมเป็นเครื่องปรากฏ
เตโชธาตุ	มีลักษณะร้อน
	มีหน้าที่ทำให้สุกงอม
	มีการทำให้อ่อนนุ่มเป็นเครื่องปรากฏ
วาโยธาตุ	มีลักษณะตึง
	มีหน้าที่เคลื่อนไหว
	มีการผลักดันเป็นเครื่องปรากฏ

อนึ่ง มหาภูตรูปหนึ่งๆ ในมหาภูตรูปเหล่านี้ มีมหาภูตรูป ๓ อื่นเป็นเหตุใกล้”

ความหมายของจักษุ

จกฺขตีติ จกฺขุ. รูปํ วิภาเวตีติ อตฺโถ.

“จักขุ คือ รูปแสดง หมายความว่า แสดงรูปให้ประจักษ์”

ประเภทของจักษุ

๖๓๕. ตตฺถ จกฺขุ ทฺวิธา วุตฺตํ ปญฺญามํสปฺปเภทโต
ตตฺถ ปญฺญามยํ จกฺขุ โหติ ปญฺจวิธํ ปน.

๖๓๖. พุทฺธธมฺมสมนฺเตหิ ญาณทิพฺเพหิ นามโต
ยถานุกฺกมโต เตสํ นานตฺตํ เม นิโพธถ.

“ในจักขุนิเทศนั้น พระพุทธองค์ตรัสจักษุไว้ ๒ ประการ โดยจำแนกเป็นปัญญา-จักษุ และมังสจักษุ

อนึ่ง ในจักษุเหล่านั้น ปัญญาจักษุมี ๕ ชื่อ คือ พุทธจักษุ ธรรมจักษุ สมันตจักษุ ญาณจักษุ และทิพยจักษุ

เชิญท่านทั้งหลายสดับความต่างกันของจักษุเหล่านั้นตามลำดับจากข้าพเจ้า”

ปัญญาจักษุ ๕ ประเภท

๖๓๗. อาสยานุสเย ญาณำ อินฺทฺริยานำ ปโรปเร
พุทฺธจกฺขุนฺติ นิทฺทิฏฺฐำ มุนินา โลกจกฺขุนา.[๑๒]

“พระมุนีผู้เปรียบดั่งจักษุของชาวโลกตรัสว่า **พุทธจักษุ** คือ ญาณรู้เห็นอัธยาศัยและอนุสัย (อาสยานุสยญาณ) พร้อมทั้งญาณรู้อินทรีย์[มีศรัทธาเป็นต้น]ของสัตว์ที่แก่กล้าและยังไม่แก่กล้า (อินทริยปโรปริยัตติญาณ)”

[อาสยานุสยญาณ คือ ญาณรู้เห็นความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายว่า ผู้นี้ควรจะแสดงธรรมบทใดจึงจะให้เหมาะแก่จริตของสัตว์นั้น]

๖๓๘. เหฏฺฐามคฺคตฺตเย ญาณำ ธมฺมจกฺขุนฺติ สญฺญิตำ
เญยฺยำ สมนฺตจกฺขุนฺติ ญาณำ สพฺพญฺญุตา ปน.

“**ธรรมจักษุ** คือ ญาณในมรรค ๓ เบื้องต่ำ
สมันตจักษุ คือ พระสัพพัญญุตญาณ[ที่รู้เห็นเญยยธรรมทั้ง ๕]”

๖๓๙. ยำ “จกฺขุำ อุทปาที”ติ[๑๓] อาคตำ ญาณจกฺขุ ตำ
อภิญฺญาจิตฺตชา ปญฺญา ทิพฺพจกฺขุนฺติ วุจฺจติ.

“**ญาณจักษุ** คือ ญาณที่ตรัสไว้[ในพระบาลี]ว่า จกฺขุำ อุทปาทิ (ดวงตาได้เกิดขึ้นแล้ว)
ทิพยจักษุ คือ ญาณที่เกิดในอภิญญาจิต”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า จักษุ ๓ อันได้แก่ พุทธจักษุสมันตจักษุ และญาณจักษุ โดยองค์ธรรม คือ กามาวจรปัญญาที่เกิดพร้อมกับกามาวจรญาณสัมปยุตตจิต ๔, ธรรมจักษุ คือ ปัญญาที่ประกอบกับ

มรรคจิต ๓ เบื้องต่ำ ส่วนทิพยจักษุ คือ ปัญญาที่ประกอบกับอภิญญาจิต

ในฎีกาใหม่ได้กล่าวถึงมติของอาจารย์บางท่านว่า ญาณจักษุ คือ มรรคญาณ และวิปัสสนาญาณ ส่วนท่านผู้แต่งฎีกาใหม่เห็นว่า ญาณจักษุ คือ วิปัสสนาญาณ และปัจจเวกขณญาณ]

สสัมภารจักษุ

๖๔๐. มංสจกฺขุปิ ทุวิธං สสมฺภารปสาทโต
สสมฺภารญฺจ นาเมตฺถ อกฺขิกูเป ปติฏฺฐิตං.

๖๔๑. อกฺขิกูปฏฺฐินา เหฏฺฐา อุทฺธญฺจ ภมุกฏฺฐินา
อุภโต อกฺขิกูเฏหิ มตฺถลุงฺเคน อนฺตโต.

๖๔๒. พหิทฺธา อกฺขิโลเมหิ ปริจฺฉินฺโน จ โย ปน
นฺหารุสุตฺเตน อาพนฺโธ มංสปิณฺโฑ ปวุจฺจติ.

“แม้มังสจักษุก็มี ๒ ประเภท โดยสสัมภารจักษุ และปสาทจักษุ

สสัมภารจักษุ (ตาเนื้อ) อยู่ในเบ้าตา เป็นก้อนเนื้อที่กำหนดด้วยกระดูกเบ้าตาทางด้านล่าง ด้านบนกำหนดด้วยกระดูกคิ้ว ด้านข้างทั้งสองด้วยหางตา ด้านในสุดด้วยมันสมอง ด้านนอกด้วยขนตา มีเส้นเอ็นผูกกันไว้”

๖๔๓. สกโลปิ จ โลโกยं กมลสฺส ทลं วิย
ปุถุลं วิปุลं นีลं อิติ ชานาติ โลจนं.

“ชาวโลกทั้งปวงรู้จักก้อนเนื้อนั้นว่า ตาใหญ่ ตากว้าง ตาดำ เหมือนกลีบบัวเขียว”

๖๔๔. จกฺขุ นาม น ตं โหติ วตฺถุ ตสฺสาติ วุจฺจติ
อิติ ปน สสมฺภาร- จกฺขุนฺติ ปริทีปิตं.

“ก้อนเนื้อนั้นไม่ใช่จักษุจริง เป็นเพียงที่อาศัยเกิดของจักขุประสาทเท่านั้น ก้อนเนื้อนี้เรียกว่า สสัมภารจักษุ”

๖๔๕. วณฺโณ คนฺโธ รโส โอชา จตสฺโส จาปิ ธาตุโย
ภาวสมฺภวสณฺฐานं ชีวิตานิ ตเถว จ.

๖๔๖. กายจกฺขุปสาทาติ สมฺภารา โหนฺติ จุทฺทส
ตถา วิตฺถารโต เจตํ จตสฺโส จาปิ ธาตุโย.

๖๔๗. วณฺโณ คนฺโธ รโส โอชา สณฺฐานสมฺภโว ตถา
ทเสเต จตุสมุฏฺฐานา จตฺตาลีส ภวนฺติ เต.

๖๔๘. จกฺขุ กายปฺปสาโท จ ภาโว ชีวิตเมว จ
จตฺตาฬีสญฺจ รูปานิ จตฺตาริ ตุ ภวนฺติ หิ.

“รูปที่เป็นส่วนประกอบของสสัมภารจักษุมี ๑๔ คือ สี กลิ่น รส โอชา มหาภูตรูป ๔ ภาวรูป อาโปธาตุที่เป็นน้ำสัมภวะ (น้ำเชื้อ) สีที่รู้โดยความเป็นสัณฐาน ชีวิตรูป กาย-ประสาทและจักขุประสาท

โดยพิสดารมี ๔๐ คือ มหาภูตรูป ๔ สี กลิ่น รส โอชา สีที่รู้โดยความเป็นสัณฐาน อาโปธาตุที่เป็นน้ำสัมภวะ รูป ๑๐ อย่างนี้มีสมุฏฐาน ๔ จึงรวมเป็นรูป ๔๐

รูปเหล่านี้ คือ จักขุประสาท กายประสาท ภาวรูป ชีวิตรูป และรูปทั้ง ๔๐ รวมเป็นรูปทั้งหมด ๔๔”

[ท่านกล่าวถึงรูปที่เป็นส่วนประกอบของสสัมภารจักษุ ๑๔ อย่าง โดยนับอิตถีภาวรูปและปุริสภาวรูปไว้เป็นภาวรูปอย่างเดียว เพราะภาวรูปทั้งสองไม่มีในบุคคลคนเดียว กล่าวคือ อิตถีภาวรูปมีในสตรีเท่านั้น ไม่มีในบุรุษ ปุริสภาวรูปก็มีในบุรุษเท่านั้น ไม่มีในสตรี

ฎีกาใหม่อธิบายว่า สีแสดงไว้แล้วในรูปหรือรูปารมณ์ สัมภวะก็แสดงไว้แล้วในอาโปธาตุของมหาภูตรูป ๔ การกล่าวสีและสัมภวะซ้ำอีก มีประโยชน์เพื่อความต่างกันของสีและสัมภวะซึ่งปรากฏในดวงตาตามระยะกาลนั้นๆ]

๖๔๙. อิเมสํ ปน รูปานํ วเสน ปริปิณฺฑิตํ
อิทํ สมฺภารจกฺขุนฺติ ปณฺฑิเตหิ ปกาสิตํ.

“อนึ่ง จักษุที่รวมกันด้วยอำนาจของรูปที่เป็นส่วนประกอบเหล่านี้ บัณฑิตทั้งหลายแสดงว่าเป็นสสัมภารจักษุ”

จักขุประสาท

๖๕๐. โย ปเนตฺถ สิโต อตฺถิ ปริพนฺโธ ปริตฺตโก
จตุนฺนำ ปน ภูตานำ ปสาโท กมฺมสมฺภโว.

๖๕๑. อิทำ ปสาทจกฺขุนฺติ อกฺขาตำ ปญฺจจกฺขุนา
ตเทตำ ตสฺส มชฺเฌ ตุ สสมฺภารสฺส จกฺขุโน.

๖๕๒. เสเตน มณฺฑเลนสฺส ปริกฺขิตฺตสฺส สพฺพโส
กณฺหมณฺฑลมชฺเฌ วา นิวิฏฺเฐ ทิฏฺฐมณฺฑเล.

๖๕๓. สนฺธารณาทิกิจฺจาหิ ธาตูหิ จ จตูหิปิ
กตูปการำ หุตฺวาน อุตุจิตฺตาทินา ปน.

๖๕๔. อุปตฺถมฺภิยมานำ ตำ อายุนา กตปาลนำ
วณฺณคนฺธรสาทีหิ รูเปหิ ปริวาริตำ.

๖๕๕. จกฺขุวิญฺญาณกาทีนำ วตฺถุทฺวารญฺจ สาธยำ
อูกาสิรสมาเนน ปมาเณเนว ติฏฺฐติ.

“**จักขุประสาท** คือ ความใสแห่งมหาภูตรูปทั้ง ๔ อันเกิดจากกรรม มีขนาดเล็ก ซึ่งอาศัยเนื่องอยู่ในสสัมภารจักษุ อันพระผู้มีพระภาคผู้ทรงจักษุ ๕ ตรัสไว้

จักขุประสาทนั้นดำรงอยู่ในที่เห็นรูปได้กลางแววตาดำอันมีตาขาวแวดล้อมอยู่ตรงกลางตาเนื้อ ได้รับการอุปการะจากธาตุทั้ง ๔ ด้วยหน้าที่มีการทรงไว้เป็นต้น มีอุตุและจิตเป็นต้นอุปถัมภ์อยู่ ชีวิตรูปกระทำการคุ้มครองไว้ ถูกแวดล้อมด้วยรูป คือ สี กลิ่น และรส เป็นต้น ย่อมให้สำเร็จความเป็นที่อาศัยและทวารของจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น ดำรงอยู่โดยมีขนาดเท่าหัวเล็น”

[คำว่า “ถูกแวดล้อมด้วยรูป คือ สี กลิ่น และรส เป็นต้น” แสดงรูปกลาปที่เกิดร่วมกับจักขุประสาท คือ จักขุทสกกลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีจักขุประสาทเป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ ชีวิตรูป ๑ จักขุประสาท ๑ แม้โสตทสกกลาป ฆานทสกกลาป ชิวหาทสกกลาป และกายทสกกลาป ก็เช่นเดียวกัน]

วุตฺตํ เหตํ-

๖๕๖. “เยน จกฺขุปสาเทน รูปานิ มนุ ปสฺสติ
ปริตฺตํ สุขุมํ เอตํ อูกาสิรสมูปมนฺ”ติ.[๑๔]

“สมจริงดังคำกล่าวว่า

‘จักขุประสาทที่ทำให้สัตว์เห็นรูปทั้งหลายได้ มีขนาดเล็กละเอียด เป็นเช่นกับหัวเล็น’”

[ความจริงแล้วจักขุวิญญาณเป็นสภาพเห็นรูป ไม่ใช่จักขุประสาท แต่จักขุวิญญาณเห็นรูปผ่านจักขุประสาท จึงกล่าวว่าจักขุประสาททำให้สัตว์เห็นรูปได้ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น เช่น สพฺโพ คาโม อาคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า “บ้านทั้งหมดมา” ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ “ชาวบ้านทั้งหมดมา” ในภาษาไทยมีการใช้คำในลักษณะนี้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น “ศาลตัดสิน” คำว่า ศาล เป็นสถานที่ จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ผู้ตัดสินที่แท้จริงคือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล

การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงที่ตั้งคือจักขุประสาท แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อาศัยคือจักขุวิญญาณ]

๖๕๗. โสตาทีสุ จ เอเสว นโย เญยฺโย วิภาวินา
วิเสสมตฺตเมเวตฺถ ปวกฺขามิ อิโต ปรํ.

“บัณฑิตพึงทราบนัยเดียวกันนี้ในโสตประสาทเป็นต้น ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวเรื่องที่ต่างกันในโสตประสาทเป็นต้นเหล่านี้”

โสตประสาท

สุณาตีติ โสตํ. ตํ ตนุตมฺพโลมาจิเต องฺคุลิเวธกสณฺฐาเน ปเทเส วุตฺตปฺปการาหิ ธาตูหิ กตูปการํ อุตุจิตฺตาหาเรหิ อุปตฺถมฺภิยมานํ อายุนา ปริปาลิยมานํ โสตวิญฺญาณาทีนํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติ.

“**โสตะ** คือ รูปได้ยิน

โสตประสาทนั้นดำรงอยู่[ภายในช่องหู]ที่ซึ่งมีสัณฐานเหมือนวงแหวนเป็นที่งอกแห่งขนแดงเส้นละเอียด ได้รับอุปการะโดยธาตุทั้งหลายที่กล่าวไว้แล้ว มีอุตุ จิต และอาหารอุปถัมภ์อยู่ มีชีวิตรูปรักษาอยู่ ย่อมให้สำเร็จความเป็นที่ตั้งและทวารของโสตวิญญาณจิตเป็นต้น”

ฆานประสาท

ฆายตีติ ฆานำ. ตำ สสมฺภารฆานพิลสฺส อนฺโต อชปทสณฺฐาเน ปเทเส ยถาวุตฺตปฺปการา หุตฺวา ติฏฺฐติ.

“**ฆานะ** คือ รูปรับกลิ่น

ฆานประสาทนั้นมีประการ[คือการอุปถัมภ์เป็นต้น]ดังที่กล่าวไว้แล้ว ดำรงอยู่ภายในช่องจมูกที่มีสัณฐานดังกีบแพะ”

ชิวหาประสาท

สายตีติ ชิวฺหา. ชีวิตมวฺหายตีติ วา ชิวฺหา. สา สสมฺภารชิวฺหามชฺฌสฺส อุปริ อุปฺปลทลคฺคสณฺฐาเน ปเทเส ยถาวุตฺตปฺปการา หุตฺวา ติฏฺฐติ.

“**ชิวหา** คือ รูปชอบ[รส]

อีกนัยหนึ่ง **ชิวหา** คือ รูปเรียกรสอันเป็นเหตุของชีวิต”

ชิวหาประสาทนั้นมีประการดังที่กล่าวไว้แล้ว ดำรงอยู่ในท่ามกลางลิ้นที่มีสัณฐานเหมือนปลายกลีบบัว”

[คำว่า **ชิวฺหา** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปชอบรส = สายตีติ ชิวฺหา หรือ เลหตีติ ชิวฺหา (ลิห ธาตุ = พอใจ + ว ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย มาจาก ลิหฺวา → ชิหฺวา → ชิวฺหา)

- รูปเรียกรสอันเป็นเหตุของชีวิต = ชีวิตำ อวฺหายตีติ ชิวฺหา (ชีวิต บทหน้า + อา บทหน้า + วฺเห ธาตุ = เรียก + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)]

กายประสาท

กุจฺฉิตานำ มลานำ อาโยติ กาโย. ยาวตา ปน อิมสฺมึ กาเย อุปาทินฺนกำ รูปำ อตฺถิ,

สพฺพตฺถ กายปสาโท กปฺปาสปฏเล เสฺนโห วิย ยถาวุตฺตปฺปกาโร หุตฺวา ติฏฺฐติ.

“**กายะ** คือ รูปอันเป็นที่เกิดของสิ่งที่น่ารังเกียจ [มีผมเป็นต้นและอกุศลธรรม]

กายประสาทมีประการดังที่กล่าวไว้แล้ว ดำรงอยู่ทั่วร่างกายทั้งหมดที่มีอุปาทินนก-รูปเหมือนน้ำมันที่ซึมซาบในปุยฝ้าย”

ลักษณะเป็นต้นของปสาทรูป

เอตฺถ ปเนเตสं ลกฺขณาทีนิ ปวกฺขามิ. ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปสาท-ลกฺขณํ จกฺขุ, รูเปสุ อาวิญฺฉนรสํ, จกฺขุวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, ทฏฺฐุกามตานิทาน-กมฺมชภูตปทฏฺฐานํ.

“อนึ่ง ข้าพเจ้าจะกล่าวลักษณะเป็นต้นของปสาทรูปเหล่านี้ คือ

จักขุประสาท มีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากเห็น
มีหน้าที่แสวงหารูปารมณ์
มีความเป็นที่ตั้งแห่งจักขุวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ
มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากเห็นเป็นเหตุใกล้”

โสตุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปสาทลกฺขณํ โสตํ, สทฺเทสุ อาวิญฺฉนรสํ, โสต-วิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, โสตุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐานํ.

“โสตประสาท มีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากฟัง
มีหน้าที่แสวงหาสัททารมณ์
มีความเป็นที่ตั้งแห่งโสตวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ
มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากฟังเป็นเหตุใกล้”

ฆายิตุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปสาทลกฺขณํ ฆานํ, คนฺเธสุ อาวิญฺฉนรสํ, ฆานวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, ฆายิตุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐานํ.

“ฆานประสาท มีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความ

อยากดมกลิ่น
มีหน้าที่แสวงหาคันธารมณ์
มีความเป็นที่ตั้งแห่งฆานวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ
มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากดมกลิ่นเป็นเหตุใกล้”

สายิตุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปสาทลกฺขณา ชิวฺหา, รเสส อาวิญฺฉนรสา, ชิวฺหา-วิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานา, สายิตุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐานา.

“ชิวหาประสาท มีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความ
อยากลิ้มรส
มีหน้าที่แสวงหารสารมณ์
มีความเป็นที่ตั้งแห่งชิวหาวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ
มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากลิ้มรสเป็นเหตุใกล้”

ผุสิตุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปสาทลกฺขโณ กาโย, โผฏฺฐพฺเพสุ อาวิญฺฉนรโส, กายวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐาโน, ผุสิตุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐาโน.

“กายประสาท มีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความ
อยากสัมผัส
มีหน้าที่แสวงหาโผฏฐัพพารมณ์
มีความเป็นที่ตั้งแห่งกายวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ
มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากสัมผัสเป็นเหตุใกล้”

การคัดค้านมติอื่น

เกจิ ปนาหุ-[๑๕]

๖๕๘. เตชาธิกานำ ภูตานำ ปสาโท ปน จกฺขุติ
อากาสานิลโตยุพฺพิ- อธิกานำ ตุ เสสกา.

“บางคน[ในนิกายมหาสังฆิกะ]อ้างว่า ‘ความใสของมหาภูตรูปที่มีเตโชธาตุมาก ชื่อว่า จักขุ ส่วนความใสของมหาภูตรูปที่มีอากาศ (ช่องว่าง) วาโยธาตุ อาโปธาตุ และปฐวีธาตุ

มาก ชื่อว่า โสตะ ฆานะ ชิวหา และกายะอื่น'"

๖๕๙. เต ปเนวं ตุ วตฺตพฺพา "สุตฺตं อาหรถา"ติ หิ
สุตฺตเมว จ เต อทฺธา น ทกฺขิสฺสนฺติ กิญฺจิปิ.

"ควรถามพวกเขาอย่างนี้ว่า ท่านจงนำพระสูตรมาอ้างอิงเถิด พวกเขาย่อมไม่พบพระสูตรใดๆ เป็นแน่"

๖๖๐. วิเสเส สติ ภูตานำ ปสาโท หิ กถำ ภเว
สมานานำ หิ ภูตานำ ปสาโท ปริทีปิโต.

"โดยแท้จริงแล้ว เมื่อมีความต่างกันแห่งมหาภูตรูป ความใสจะมีได้อย่างไร เพราะโบราณาจารย์กล่าวถึงความใสแห่งมหาภูตรูปที่เสมอกันเท่านั้น"

๖๖๑. ตสฺมา นิสฺสยภูตานำ จตุนฺนำ สพฺพโส ปน
ปหาเยว ปเนเตสำ วิเสสปริกปฺปนำ.

๖๖๒. เญยฺยา กมฺมวิเสเสน ปสาทานำ วิเสสตา
น หิ ภูตวิเสเสน โหติ เตสำ วิเสสตา.

"ดังนั้น จึงควรทราบความต่างกันของปสาทรูปด้วยกรรมเฉพาะ โดยไม่เกี่ยวกับการดำริความต่างกันของมหาภูตรูปทั้งสี่อันเป็นที่อาศัยโดยสิ้นเชิง เพราะความต่างกันของปสาทรูปเหล่านั้นมีไม่ได้ด้วยความต่างกันของมหาภูตรูป"

๖๖๓. เอวเมเตสุ จกฺขุญฺจ โสตำ อปตฺตคาหกำ
เสสำ ตุ ปน ฆานาทิ- ตยำ สมฺปตฺตคาหกำ.

"ในบรรดาปสาทรูปเหล่านี้ จักขุประสาทและโสตประสาทรับเอาอารมณ์ที่ยังมาไม่ถึง [อสัมปัตตโคจรัคคาหกรูป]

ฆานประสาทเป็นต้นสามอย่างอื่น[จนถึงกายประสาท]รับเอาอารมณ์ที่มาถึงแล้ว [สัมปัตตโคจรัคคาหกรูป]"

ความหมายและลักษณะเป็นต้นของโคจรรูป

รูปนฺติ รูปยตีติ รูปำ. วณฺณวิการมาปชฺชมานำ หทยงฺคตภาวำ ปกาเสตีติ อตฺโถ. ตำ ปน

จกฺขุปฏิหนนลกฺขณํ, จกฺขุวิญฺญาณสฺส วิสยภาวรสํ, ตสฺเสว โคจรภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, จตุมหา-ภูตปทฏฺฐานนฺ. ยถา เจตํ, ตถา สพฺพานิปิ อุปาทารูปานีติ.

“คำว่า **รูปำ** มีคำอธิบายว่า **รูปะ** คือ รูปแสดง หมายความว่า รูปที่มีสีสรรต่างกัน แล้วแสดงสภาพที่เกิดขึ้นในใจ [เช่น เมื่อเห็นใบหน้าแล้วก็รู้ว่าพอใจ ดีใจ โกรธ หรือเสียใจ เป็นต้น]

รูปารมณ์ มีสภาพกระทบจักขุประสาท
มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้แก่จักขุวิญญาณ
มีการเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ
มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นเหตุใกล้

อนึ่ง แม้อุปาทายรูปทั้งหมดก็มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นเหตุใกล้เหมือนรูปารมณ์ดังกล่าว”

สทฺโทติ สทฺทยตีติ สทฺโท. โส ปน โสตปฏิหนนลกฺขโณ. โสตวิญฺญาณสฺส วิสยภาว-รโส. ตสฺเสว โคจรภาวปจฺจุปฏฺฐาโน.

“คำว่า **สทฺโท** มีคำอธิบายว่า **สัททะ** (เสียง) คือ รูปที่ถูกเปล่งออก

สัททารมณ์ มีสภาพกระทบโสตประสาท
มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้แก่โสตวิญญาณ
มีการเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ”

คนฺโธติ อตฺตานํ คนฺธยติ สูจยตีติ คนฺโธ. โส ฆานปฏิหนนลกฺขโณ. ฆานวิญฺญาณสฺส วิสยภาวรโส. ตสฺเสว โคจรภาวปจฺจุปฏฺฐาโน.

“คำว่า **คนฺโธ** มีคำอธิบายว่า **คันธะ** (กลิ่น) คือ รูปประกาศตน [เหมือนกลิ่นดอกไม้ ซึ่งแสดงที่ตั้งของดอกไม้]

คันธารมณ์ มีสภาพกระทบฆานประสาท
มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้แก่ฆานวิญญาณ
มีการเป็นอารมณ์ของฆานวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ”

รโสติ รสนฺติ เตนาติ รโส. โส ชิวฺหาปฏิหนนลกฺขโณ. ชิวฺหาวิญฺญาณสฺส วิสยภาว-

รโส. ตสฺเสว โคจรภาวปจฺจุปฏฺฐาโน.

"คำว่า **รโส** มีคำอธิบายว่า **รสะ** (รส) คือ รูปทำให้ยินดี
รสารมณ์ มีสภาพกระทบชิวหาประสาท
มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้แก่ชิวหาวิญญาณ
มีการเป็นอารมณ์ของชิวหาวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ"

อิตถินทรีย์

อิตฺถินฺทฺริยนฺติ-

๖๖๔. กมฺมโช อิตฺถิภาโวยํ ปฏิสนฺธิสมุฏฺฐิโต
ยญฺเจตํ อิตฺถิลิงฺคาทิ น ตุ ตํ อินฺทฺริยํ สิยา.

"คำว่า **อิตถินฺทฺริยํ** (อิตถินทรีย์) มีคำอธิบายว่า อิตถินทรีย์นี้เกิดจากกรรม ปรากฏในปฏิสนธิกาล ส่วนเพศหญิงเป็นต้นไม่ใช่อิตถินทรีย์"

[คำว่า อาทิ (เป็นต้น) หมายถึง อิตฺถินิมิตฺต, อิตฺถิกุตฺต และ อิตฺถากปฺป ทั้งหมดเป็นเครื่องแสดงให้รู้ว่าเป็นเพศหญิง มี ๔ อย่าง คือ

๑. อิตฺถิลิงฺค เพศหญิง หมายถึง รูปร่างสัณฐานแห่งความเป็นหญิง มีแขน ขา หน้า ตา เป็นต้น

๒. อิตฺถินิมิตฺต เครื่องหมายของความเป็นหญิง เช่น การเกล้าผม การไม่มีหนวดเครา เป็นต้น

๓. อิตฺถิกุตฺต นิสัยของความเป็นหญิง เช่น การเล่นซื้อขายด้วยกระด้งเล็ก การเล่นทอผ้า การกระทำต่างๆ เป็นต้น

๔. อิตฺถากปฺป กิริยาอาการของความเป็นหญิง เช่น การเดิน ยืน นั่ง นอน การกิน การพูด เป็นต้น[๑๖]]

๖๖๕. อิตฺถินฺทฺริยํ ปฏิจฺเจว อิตฺถิลิงฺคาทโย ปน
ปวตฺเตเยว ชายนฺเต น ตานิ ปฏิสนฺธิยํ.

“เพศหญิงเป็นต้นอาศัยอิตถินทรีย์แล้วย่อมเกิดขึ้นในปวัตติกาลเท่านั้น ไม่เกิดในปฏิสนธิกาล”

๖๖๖. น จ ตํ จกฺขุวิญฺเญยฺยํ มโนวิญฺเญยฺยเมว ตํ
อิตฺถิลิงฺคาทโย จกฺขุ- วิญฺเญยฺยา โหนฺติ วา น วา.

“อิตถินทรีย์นั้นไม่ใช่รูปที่รู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ แต่รู้ได้ด้วยมโนวิญญาณ [คือนึกเอา] ส่วนเพศหญิงเป็นต้นรู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณบ้าง รู้ไม่ได้ด้วยจักขุวิญญาณบ้าง”

ปุริสินทรีย์

๖๖๗. เอเสว จ นโย เญยฺโย เสเสปิ ปุริสินฺทฺริเย
อิทํ ปจมกปฺปานํ อุภยํ ตุ ปวตฺติยํ.

๖๖๘. สมุฏฺจาตีติ วิญฺเญยฺยํ ปรโต ปฏิสนฺธิยํ
ปวตฺเตปิ สมุฏฺจาย ปวตฺเต ปริวตฺตติ.

“โปรดทราบนัยเดียวกันนี้ในปุริสินทรีย์

อินทรีย์ทั้งสองย่อมเกิดขึ้นในปวัตติกาลแก่คนต้นกัป หรือเกิดขึ้นในปฏิสนธิกาลแก่บุคคลรุ่นหลัง ทั้งเกิดขึ้นในปวัตติกาลแล้วเปลี่ยนแปลงในปวัตติกาลก็ได้[ด้วยการเปลี่ยนเพศ]”

๖๖๙. มหตา ปาปกมฺเมน ปุริสตฺตํ วินสฺสติ
มหตา กุสเลเนว ชายเต ปุริสินฺทฺริยํ.

“ปุริสินทรีย์ย่อมวิบัติไปด้วยกรรมชั่วอันใหญ่หลวง และเกิดอีกได้ด้วยกรรมดีอันใหญ่หลวง”

๖๗๐. ทุพฺพลากุสเลเนว อิตฺถิลิงฺคํ วินสฺสติ
ทุพฺพเลเนว ปุณฺเญน อิตฺถิภาโว หิ ชายเต.

“อิตถินทรีย์ย่อมวิบัติไปด้วยกรรมชั่วที่อ่อนกำลัง และเกิดอีกได้ด้วยกรรมดีที่อ่อนกำลังนั้นแหละ”

๖๗๑. อุภโตพฺยญฺชนสฺสาปิ เอกเมวินฺทฺริยํ สิยา
เอวํ สนฺเต อภาโว จ ทุติยพฺยญฺชนสฺส ตุ.

๖๗๒. น จาภาโว สิยา กสฺมา น ตํ พฺยญฺชนการณํ
ตสฺส กมฺมสหายํ หิ ราคจิตฺตํ ตุ การณํ.

“แม้อุภโตพยัญชนก (คนสองเพศ) ก็มีอินทรีย์เดียวเท่านั้น

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ อวัยวะเพศที่สองของเขาก็มีไม่ได้หรือ

ตอบว่า : มีได้แน่นอน เพราะอินทรีย์มิได้เป็นเหตุเกิดของอวัยวะเพศ แต่ราคจิตที่มีกรรมเกิดร่วมด้วยเป็นเหตุเกิดของอวัยวะเพศที่สอง”

ลักษณะเป็นต้นของอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์

อุภยสฺส ปเนตสฺส ลกฺขณาทีนิ วุจฺจติ. ตตฺถ อิตฺถิภาวลกฺขณํ อิตฺถินฺทฺริยํ, “อิตฺถี”ติ ปกาสนรสํ, อิตฺถิลิงฺคนิมิตฺตกุตฺตากปฺปานํ การณภาวปจฺจุปฏฺฐานนฺ.

“ข้าพเจ้าจะกล่าวสภาพเป็นต้นของอินทรีย์ทั้งสองนั้น

อิตถินทรีย์ มีสภาพเป็นหญิง
มีหน้าที่แสดงปรากฏการณ์ของหญิง
มีเครื่องปรากฏคือความเป็นเหตุให้เกิดรูปร่างสัณฐานแห่งความเป็นหญิง เครื่องหมายของความเป็นหญิง นิสัยของความเป็นหญิง และกิริยาอาการของความเป็นหญิง”

ปุริสภาวลกฺขณํ ปุริสินฺทฺริยํ, “ปุริโส”ติ ปกาสนรสํ, ปุริสลิงฺคนิมิตฺตกุตฺตากปฺปานํ การณภาวปจฺจุปฏฺฐานนฺ.

“ปุริสินทรีย์ มีสภาพเป็นชาย
มีหน้าที่แสดงปรากฏการณ์ของชาย
มีเครื่องปรากฏคือความเป็นเหตุให้เกิดรูปร่างสัณฐานแห่งความเป็นชาย เครื่องหมายของความเป็นชาย นิสัยของความเป็นชาย และกิริยาอาการของความเป็นชาย”

ชีวิตรูป

ชีวิตนฺติ-

๖๗๓. ชีวิตินฺทฺริยนิทฺเทเส วตฺตพฺพํ ยํ สิยา อิธ
อรูปชีวิเต วุตฺต- นเยเนว จ ตํ วเท.

“คำว่า **ชีวิตํ** (ชีวิตรูป) มีคำอธิบายว่า ข้อความใดพึงกล่าวไว้ในชีวิตินทริยนิเทศนี้ บัณฑิตพึงกล่าวข้อความนั้นตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในนามชีวิตินทรีย์”

ลกฺขณาทีนิ ปนสฺส เอวํ เวทิตพฺพานิ. สหชรูปปริปาลนลกฺขณํ ชีวิตินฺทฺริยํ, เตสํ ปวตฺตนรสํ, เตสเมว ฐปนปจฺจุปฏฺฐานํ, ยาปยิตพฺพภูตปทฏฺฐานนฺติ.

“อนึ่ง โปรดทราบสภาพเป็นต้นของชีวิตินทรีย์นั้นอย่างนี้

ชีวิตินทรีย์ มีสภาพรักษาสหชาตรูป
มีหน้าที่ธำรงไว้ซึ่งรูปเหล่านั้น
มีการประกอบให้มั่นอยู่เป็นเครื่องปรากฏ
มีมหาภูตรูปที่เสมอกันเป็นเหตุใกล้”

หทัยวัตถุ

วตฺถูติ หทยวตฺถุ.

๖๗๔. ยํ นิสฺสาย มโนธาตุ- มโนวิญฺญาณธาตุโย
วตฺตนฺติ ปญฺจโวกาเร ตํ “วตฺถู”ติ ปวุจฺจติ.

“คำว่า **วตฺถุ** คือ หทัยวัตถุ

มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุในปัญจโวการภูมิ อาศัยหทัยวัตถุใดแล้วย่อมดำเนินไป หทัยวัตถุนั้นได้ชื่อว่า วัตถุ”

มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนํ นิสฺสยลกฺขณํ หทยวตฺถุ, ตาสญฺเจว ธาตูนํ อาธารณรสํ, อุพฺพาหนปจฺจุปฏฺฐานนฺ.

“หทัยวัตถุ มีสภาพเป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ

มีหน้าที่ทรงไว้ซึ่งธาตุต่างๆ ดังกล่าว
มีการรักษาไว้ซึ่งธาตุต่างๆ ดังกล่าวเป็นเครื่องปรากฏ”

อาหารรูป

อาหารตาติ กพฬีกาโร อาหาโร. โอชฏฺฐมกํ รูปํ อาหรตีติ อาหาโร.

“ชื่อว่า อาหารรูป คือ กพฬีการาหาร (อาหารที่ทำเป็นคำๆ)
อาหาร คือ รูปที่นำรูปกลาปซึ่งมีโอชาเป็นที่ ๘ [มหาภูตรูป ๔ สี กลิ่น รส และโอชา]”

๖๗๕. ยาย โอชาย ยาเปนฺติ ยตฺถ ยตฺถ จ ปาณิโน
อยํ ตุ “กพฬีกาโร อาหาโร”ติ ปวุจฺจติ.

“สัตว์ทั้งหลายในที่ใดๆ ย่อมยังชีพอยู่ได้ด้วยโอชา (สารอาหาร) ใด โอชานี้เรียกว่ากพฬีการาหาร”

๖๗๖. อนฺนปานาทิกํ วตฺถุ อคฺคึ หรติ กมฺมชํ
เกวลํ น จ สกฺโกติ ปาเลตุํ ชีวิตํ ปน.

“วัตถุมีข้าวและน้ำเป็นต้นย่อมรับเอาไฟธาตุ[เผาผลาญอาหาร]ที่เกิดจากกรรมได้อย่างเดียว แต่ไม่อาจรักษาชีวิตินทรีย์ไว้ได้”

๖๗๗. โอชา สกฺโกติ ปาเลตุํ หริตุํ น จ ปาจกํ
หริตุมฺปิ จ ปาเลตุํ อุโภ สกฺโกนฺติ เอกโต.

“โอชาย่อมรักษาชีวิตินทรีย์ไว้ได้ แต่ไม่อาจรับเอาไฟธาตุได้ ทั้งสองอย่างนั้นไม่อาจรับเอาไฟธาตุและรักษาชีวิตินทรีย์ได้พร้อมกัน”

ลกฺขณาทิโต ปนสฺส โอชาลกฺขโณ กพฬีกาโร อาหาโร, รูปาหรณรโส, อุปตฺถมฺภน-ปจฺจุปฏฺฐาโน, กพฬี กตฺวา อชฺโฌหริตพฺพวตฺถุปทฏฺฐาโนติ เวทิตพฺโพ.

“กพฬีการาหารนั้นมีลักษณะเป็นต้น ดังนี้คือ
กพฬีการาหาร มีลักษณะทำให้รูปเจริญ

มีหน้าที่ธำรงไว้ซึ่งรูป
มีการอุดหนุนไว้ซึ่งรูปกายเป็นเครื่องปรากฏ
มีเหตุใกล้คืออาหารที่ควรแก่การบริโภค”

กายวิญญัติ

กายวิญฺญตฺตินิทฺเทเส กาเยน อตฺตโน ภาวํ วิญฺญาเปนฺตานํ กายคฺคหณานุสาเรน คหิตาย เอตาย ภาโว วิญฺญายตีติ วิญฺญตฺติ. สยํ วา กายคฺคหณานุสาเรน วิญฺญายตีติปิ วิญฺญตฺติ. “กาเยน สำวโร สาธุ, สาธุ วาจาย สำวโร”ติ [๑๗] อาคโต โจปนสงฺขาโต กาโยว วิญฺญตฺติ กายวิญฺญตฺติ. กายวิปฺผนฺทเนน อธิปฺปายวิญฺญาปนเหตุตฺตา สยญฺจ ตถา วิญฺเญยฺยตฺตา กาเยน วิญฺญตฺตีติปิ กายวิญฺญตฺติ.

“ในกายวิญญัตตินิเทศ **วิญญัติ** คือ เหตุทำให้รู้ความประสงค์ที่ปรากฏโดยคล้อยตามการสังเกตรู้กายของผู้แสดงความประสงค์ของตนทางกาย

อีกนัยหนึ่ง **วิญญัติ** คือ รูปที่บุคคลรู้ได้โดยคล้อยตามการสังเกตรู้กาย

กายวิญญัติ คือ วิญญัติที่เป็นร่างกายกล่าวคือร่างกายที่เคลื่อนไหวซึ่งปรากฏในพระบาลีว่า ‘การสำรวมทางกาย เป็นการดี การสำรวมทางวาจา เป็นการดี’

อีกนัยหนึ่ง **กายวิญญัติ** คือ วิญญัติที่รู้ได้ทางกาย เพราะเป็นเหตุให้รู้ความประสงค์ด้วยการเคลื่อนไหวทางกาย และเป็นสิ่งที่บุคคลอื่นรู้ได้เหมือนอย่างนั้น”

[คำว่า **กายวิญฺญตฺติ** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- วิญญัติที่เป็นร่างกาย = กาโย เอว วิญฺญตฺติ กายวิญฺญตฺติ (อวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- วิญญัติที่รู้ได้ทางกาย = กาเยน วิญฺญตฺติ กายวิญฺญตฺติ (ตติยาตัปปุริสสมาส)]

๖๗๘. ตตฺถ ยา สหชาตสฺส จิตฺตชานิลธาตุยา
รูปสฺส จลเน เหตุ เอกาการวิกา1รตา.

๖๗๙. กายวิญฺญตฺติ นามายํ กายทฺวารนฺติ สา มตา
ตตฺถ ยา เจตนาสิทฺธา ปุญฺญาปุญฺญวสา ปน.

๖๘๐. กายกมฺมนฺติ นิทฺทิฏฺฐา สตฺถุนา สา หิเตสินา
สมฺปวตฺติ ปเนติสฺสา วจีทฺวาเรปิ ชายเต.

“ในคำว่ากายวิญญัตินั้น อาการเฉพาะของวาโยธาตุที่เกิดจากจิต ซึ่งเป็นเหตุทำให้รูปที่เกิดพร้อมกันเคลื่อนไหว ได้ชื่อว่า กายวิญญัติ และกายทวาร

ส่วนเจตนาที่สำเร็จด้วยกำลังของบุญและบาปในกายทวารนั้น พระศาสดาผู้ทรงบำเพ็ญประโยชน์ตรัสเรียกว่า กายกรรม

อนึ่ง ความเป็นไปของเจตนานี้ย่อมมีได้แม้ทางวจีทวาร”

[ฎีกาใหม่กล่าวสรุปว่า กายวิญญัติ ไม่ใช่รูปกายที่เคลื่อนไหวอยู่ และไม่ใช่วาโยธาตุ แต่เป็นอาการเฉพาะของวาโยธาตุซึ่งปรากฏโดยความเป็นเหตุให้รูปกายเคลื่อนไหวได้ เหมือนความเพียรของบุคคลผู้ยกก้อนหินใหญ่]

๖๘๑. ลภิตฺวา ปนุปตฺถมฺภํ เอกาวชฺชนวีถิยํ
เหฏฺฐาหิ ฉหิ จิตฺเตหิ วาโยธาตุสมุฏฺฐิตํ.

๖๘๒. สตฺตเมน ตุ จิตฺเตน วาโยธาตุสมุฏฺฐิตา
จาเลติ สหชํ รูปํ วิญฺญตฺติสหิตาตฺตนา.

“วาโยธาตุที่เกิดจากชวนจิตดวงที่ ๗ เมื่อได้รับเหตุค้ำจุน[อาเสวนปัจจัย]คือวาโยธาตุที่เกิดจากชวนจิต ๖ ดวงแรก ย่อมเป็นไปพร้อมด้วยวิญญัติ จึงทำให้รูปที่เกิดร่วมกับตนเคลื่อนไหวได้”

วจีวิญญัติ

วจีวิญฺญตฺตินิทฺเทเส ปน-

๖๘๓. ปจฺจโย จิตฺตชาตาย อุปาทินฺนกฆฏฺฏเน
โย อาการวิกาเรโก อยํ ปถวิธาตุยา.

๖๘๔. วจีวิญฺญตฺติ วิญฺเญยฺยา สห สทฺทวสา ปน
วจีทฺวารนฺติ นิทฺทิฏฺฐา สาว สกฺยกุลินฺทุนา.

“ส่วนในนิเทศแห่งวจีวิญญัติ

อาการเฉพาะของปฐวีธาตุที่เกิดจากจิต ซึ่งเป็นเหตุในการกระทบกันของรูปที่เกิดจากกรรม [สายเสียงในกล่องเสียง] ชื่อว่า วจีวิญญัติ

วจีวิญญัติที่เป็นไปร่วมกับเสียงนั้นเอง พระศาสดาผู้ประดุจนิศากรส่องศากยวงศ์ทรงแสดงว่า วจีทวาร”

[เสียงที่เกิดจากจิตไม่สามารถได้ยินได้ เมื่อปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตกระทบกับปฐวีธาตุที่เกิดจากสมุฏฐานที่เหลือ ๓ จึงจะได้ยินเสียง]

๖๘๕. สทฺโท น จิตฺตโช อตฺถิ วินา วิญฺญตฺติมฺปฏฺฐนำ
ธาตุสงฺฆฏฺฏเนเนว สห สทฺโท หิ ชายติ.

“เสียงที่เกิดจากจิตย่อมไม่มีโดยปราศจากการกระทบกันแห่งปฐวีธาตุที่มีวิญญัติเป็นเหตุ เพราะเสียงย่อมเกิดพร้อมกับการกระทบกันแห่งปฐวีธาตุโดยแท้”

๖๘๖. สา วิญฺญาปนโต เจว สยำ วิญฺเญยฺยโตปิ จ
วิญฺญตฺตีติ สิยา ตสฺส สมฺภโว การกทฺวเย.

“วิญญัตินั้นได้ชื่อว่า วิญญัติ เพราะทำให้รู้[ความประสงค์]ด้วยตนเอง และเป็นที่รับรู้[ของผู้อื่น]

ความเป็นไปแห่งศัพท์ว่า วิญฺญตฺติ นั้นพึงมีได้ในสาธนะทั้งสอง [เหตุกัตตุสาธนะและกรรมสาธนะ]”

[คำว่า **วิญฺญตฺติ** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปทำให้รู้ความประสงค์ = วิญฺญาปยตีติ วิญฺญตฺติ (เหตุกัตตุสาธนะ)
- รูปซึ่งเป็นที่รับรู้ของผู้อื่น = วิญฺญายตีติ วิญฺญตฺติ (กรรมสาธนะ)]

๖๘๗. น วิญฺญตฺติทฺวยำ อฏฺฐ รูปานิ วิย จิตฺตชำ
จิตฺตชานำ วิการตฺตา จิตฺตชนฺติ ปวุจฺจติ.

“วิญญัติรูปทั้งสองมิใช่รูปที่เกิดจากจิตเหมือน[อวินิพโภค]รูป ๘ [ที่เกิดร่วมกันในกลาป]

กลาปเดียว] ได้ชื่อว่า รูปที่เกิดจากจิต เพราะเป็นวิการแห่งรูปที่เกิดจากจิต”

ตตฺถ กายวิญฺญตฺติ อธิปฺปายปกาสนรสา. กายวิปฺผนฺทนเหตุภาวปจฺจุปฏฺฐานา. จิตฺต-สมุฏฺฐานวาโยธาตุปทฏฺฐานา. ตถา วจีวิญฺญตฺติอธิปฺปายปกาสนรสา. วจีโฆสสฺส เหตุภาวปจฺจุ-ปฏฺฐานา. จิตฺตสมุฏฺฐานปถวีธาตุปทฏฺฐานา.

“กายวิญญัติ มีหน้าที่แสดงความประสงค์
มีความเป็นเหตุทำให้กายไหวเป็นเครื่องปรากฏ
มีวาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นเหตุใกล้
วจีวิญญัติ มีหน้าที่แสดงความประสงค์
มีความเป็นเหตุทำให้เปล่งเสียงเป็นเครื่องปรากฏ
มีปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นเหตุใกล้”

อากาสธาตุ

๖๘๘. น กสฺสตีติ อากาโส รูปานำ วิวโร ปน
โย รูปานำ ปริจฺเฉโท สฺวากาโสติ ปวุจฺจติ.

“รูปที่ไม่ถูกขีดข่วน ชื่อว่า อากาสะ คือ ช่องว่างของรูปทั้งหลาย
อนึ่ง ขอบเขตของรูปทั้งหลายนั้นเรียกว่า อากาสธาตุ”

โส รูปปริจฺเฉทลกฺขโณ. รูปปริยนฺตปกาสนรโส. รูปมริยาทปจฺจุปฏฺฐาโน อสมฺผุฏฺฐ-ภาวฉิทฺทวิวรภาวปจฺจุปฏฺฐาโน วา. ปริจฺฉินฺนรูปปทฏฺฐาโน.

“อากาสธาตุ มีลักษณะคั่นไว้ซึ่งรูปกลาป
มีหน้าที่แสดงส่วนของรูป
มีการจำแนกรูปเป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความไม่กระทบกันและ
ความเป็นร่องเป็นช่องเป็นเครื่องปรากฏ
มีรูปที่ถูกคั่นไว้เป็นเหตุใกล้”

ลหุตารูปเป็นต้น

รูปสฺส ลหุตาทิตฺตยนิทฺเทเส-

๖๘๙. เหฏฺจา วุตฺตนเยเนว รูปสฺส ลหุตาทิสุ
ติสฺโส รูปวิการาติ วิญฺญาตพฺพา วิภาวินา.

“ในนิเทศแห่งลหุตารูปเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบว่า ความเบาเป็นต้น ๓ ประการในลหุตารูปเป็นต้นนั้น เป็นความแปรปรวนของรูป ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว”

๖๙๐. เอตาสํ ปน ติสฺสนฺนํ กมโต จ ปวตฺติยํ
อโรคี มทฺทิตๆ จมฺมๆ ธนฺตเหมๆ นิทสฺสนๆ.

“คนที่ไม่มีโรค แผ่นหนังที่ซักฟอกแล้ว และทองที่หลอมแล้ว เป็นตัวอย่างในความเป็นไปของรูปทั้งสามนั้นตามลำดับ”

[ความเบาของรูป เหมือนคนที่ไม่มีโรคซึ่งรู้สึกว่าตัวเบาสบาย ความอ่อนของรูป เหมือนหนังที่ซักฟอกจนอ่อนนุ่มสามารถใช้ทำเชือกหรือรองเท้า เป็นต้น ความควรแก่กิริยาของรูป เหมือนทองที่หลอมแล้วใช้ประกอบกิจในการทำกำไลหรือตุ้มหู เป็นต้น]

๖๙๑. กมฺมๆ กาตุๆ น สกฺโกติ ลหุตาทิตฺตยๆ ปน
อาหาราทิตฺตยๆเยว ตๆ กโรติ ตโต ติชๆ.

“อนึ่ง กรรมย่อมไม่อาจทำให้เกิดลหุตารูปเป็นต้นทั้งสามได้ แต่รูป ๓ อย่างมีอาหารเป็นต้นทำให้เกิดได้ ดังนั้น ลหุตารูปเป็นต้นจึงเป็นรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๓ [คือ จิต อุตุ และอาหาร]”

ตตฺถ อทนฺธตาลกฺขณา รูปสฺส ลหุตา, รูปานๆ ครุภาววิโนทนรสา, ลหุปริวตฺติตา-ปจฺจุปฏฺฐานา, ลหุรูปปทฏฺฐานา.

“ลหุตารูป มีลักษณะเบา
มีหน้าที่ทำลายความหนักของรูป
มีการทำให้ว่องไวเป็นเครื่องปรากฏ
มีรูปที่เบาเป็นเหตุใกล้”

อถทฺธตาลกฺขณา รูปสฺส มุทุตา, รูปานๆ ถทฺธภาววิโนทนรสา, สพฺพกิริยาสุ อวิโรธิตา-

ปจฺจุปฏฺฐานา, มุทุรูปปทฏฺฐานา.

“มุทุตารูป มีลักษณะอ่อน
มีหน้าที่ทำลายความกระด้างของรูป
มีการไม่ขัดแย้งในกิริยาทั้งปวงเป็นเครื่องปรากฏ
มีรูปที่อ่อนเป็นเหตุใกล้”

สรีรกิริยานุกูลกมฺมญฺญตาลกฺขณา รูปสฺส กมฺมญฺญตา, อกมฺมญฺญตาวิโนทนรสา, อทุพฺพลภาวปจฺจุปฏฺฐานา, กมฺมญฺญตารูปปทฏฺฐานา. เอตา ปน ติสฺโสปิ น อญฺญมญฺญํ วิชหนฺติ.

“กัมมัญญตารูป มีลักษณะควรแก่กิริยาที่เหมาะแก่อาการทางร่างกาย
มีหน้าที่ทำลายการไม่ควรแก่กิริยา
มีความไม่อ่อนแรงเป็นเครื่องปรากฏ
มีรูปที่ควรแก่กิริยาเป็นเหตุใกล้
ลหุตารูปเป็นต้นทั้งสามนี้ย่อมเกิดพร้อมกันเสมอ”

อุปจยรูปและสันตติรูป

อุปจยสนฺตตินิทฺเทเส-

๖๙๒. รูปานมาจโย โย หิ วุตฺโต อุปจโยติ โส
อนุปฺปพนฺธตา เตสํ สนฺตตีติ ปวุจฺจติ.

“ในนิเทศแห่งอุปจยรูป การเกิดขึ้นแห่งรูป ชื่อว่า อุปจยะ
การดำเนินไปแห่งรูป ชื่อว่า สันตติ”

๖๙๓. อตฺถโต อุภยมฺเปตํ ชาติรูปนฺติ ทีปิตํ
วุตฺตมาการนานตฺตา เวเนยฺยานํ วเสน วา.

“รูปทั้งสองนี้แสดงไว้[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า โดยสภาวะคือชาติรูป (รูปที่เกิดขึ้น) ได้รับการตรัสไว้เป็น ๒ ประการ เพราะมีอาการต่างกัน หรือตรัสไว้โดยคล้อยตามเวไนยชน”

ลกฺขณาทิโต ปน อาจยลกฺขโณ รูปสฺส อุปจโย, ปุพฺพนฺตโต รูปานํ อุมฺมุชฺชาปนรโส, นิยฺยาตนปจฺจุปฏฺฐาโน ปริปุณฺณภาวปจฺจุปฏฺฐาโน วา, อุปจิตรูปปทฏฺฐาโน.

“อนึ่ง โดยลักษณะเป็นต้น

การเกิดขึ้นแห่งรูป มีสภาพแรกเกิด
มีหน้าที่ทำให้บรรดารูปได้เกิดขึ้น
มีการมอบให้เป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความบริบูรณ์ของรูปเป็นเครื่องปรากฏ
มีรูปที่กำลังจะเกิดเป็นเหตุใกล้”

ปวตฺติลกฺขณา รูปสฺส สนฺตติ, อนุปฺปพนฺธนรสา, อนุปจฺเฉทปจฺจุปฏฺฐานา, อนุปฺปพนฺธรูปปทฏฺฐานา.

“การดำเนินไปแห่งรูป มีสภาพเจริญอยู่
มีหน้าที่สืบต่อ
มีการไม่ขาดจากกันเป็นเครื่องปรากฏ
มีรูปที่ยังให้ต่อเนื่องกันปันเหตุใกล้”

ชรารูป

ชรานิทฺเทเส ชีรณํ ชรา.

๖๙๔. ทุวิธายํ ชรา นาม ปากฏาปากฏาติ จ
ปากฏา รูปธมฺเมสุ อรูเปสุ อปากฏา.

“ในนิเทศแห่งชรารูป ธรรมดาว่าความชรามี ๒ ประการ คือชราปรากฏ และชราไม่ปรากฏ ชราปรากฏมีอยู่ในรูปธรรม ส่วนชราไม่ปรากฏมีอยู่ในนามธรรม”

รูปสฺส ปริปากตาลกฺขณา รูปสฺส ชรตา, อุปนยนรสา, สภาวานปคเมปิ นวภาวาปคมปจฺจุปฏฺฐานา วีหิปุราณภาโว วิย, ปริปจฺจมานรูปปทฏฺฐานา.

“ความชราของรูป มีสภาพเป็นการเสื่อมของรูป
มีหน้าที่นำความเสื่อมไป[สู่ความแตกดับ]

มีสภาพที่ไม่เกิดใหม่แม้มีสภาวะอยู่เป็นเครื่องปรากฏเหมือน
ความเก่าของข้าวเปลือก
มีรูปที่เสื่อมเป็นเหตุใกล้”

อนิจจตารูป

ปริเภทลกฺขณา รูปสฺส อนิจฺจตา, สสีทนรสา, ขยวยปจฺจุปฏฺฐานา, ปริภิชฺชมานรูป-ปทฏฺฐานาติ เวทิตพฺพาติ.

เอวํ จตุวีสติ อุปาทารูปานิ เวทิตพฺพานิ.

“ความไม่เที่ยงของรูป มีสภาพเสื่อม
มีหน้าที่จมดิ่ง
มีความเสื่อมสิ้นไปเป็นเครื่องปรากฏ
มีรูปที่แตกดับเป็นเหตุใกล้
โดยประการดังนี้ โปรดทราบอุปาทายรูป ๒๔”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ในคำว่า “ความเสื่อมสิ้น” ความเสื่อม คือ ความพินาศไปตามลำดับ ความสิ้น คือ ความดับของรูปนามพร้อมกันเหมือนเชื้อและน้ำมันหมดสิ้นไปพร้อมกัน]

ปกิณกะ ๗ หมวด

๖๙๕. ภูตรูปานิ จตฺตาริ อุปาทา จตุวีสติ
อฏฺฐวีสติ รูปานิ สพฺพาเนว ภวนฺติ หิ.

“รูปทั้งหมดมี ๒๘ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ โดยแท้”

๖๙๖. อิเมสุ ปน รูเปสุ อสมฺโมหตฺถเมว ตำ
สโมธานำ สมุฏฺฐานำ นิปฺผนฺนำ สงฺขตมฺปิ จ.

๖๙๗. โจทนำ ปริหารญฺจ นยเมกวิธาทิกำ
สงฺเขเปน ปวกฺขามิ ปกิณฺณกมิทำ สุณ.

“อนึ่ง เพื่อความไม่สงสัยในรูปเหล่านี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวหมวดปกิณกะ คือ การประมวลรูป เหตุเกิดของรูป รูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้น รูปที่มีปัจจัยปรุงแต่ง การทักท้วง และการเฉลย พร้อมทั้งเอกวิธนัย (นัยแสดงรูปที่มีอย่างเดียว) เป็นต้นโดยย่อ เชิญฟังเถิด”

การประมวลรูป

ตตฺถ สโมธานนฺติ สพฺพเมว อิทำ รูปำ สพฺพสโมธานโต ปถวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ จกฺขายตนำ ฯเปฯ ชรตา อนิจฺจตาติ อฏฺฐวีสติวิธำ จ โหติ. อิโต อญฺญำ รูปำ นาม นตฺถิ. เกจิ ปน มิทฺธวาทิโน “มิทฺธรูปำ นาม อตฺถี”ติ วทนฺติ. เต “อทฺธา มุนีสิ สมฺพุทฺโธ, นตฺถิ นีวรณา ตวา”ติ [๑๘] จ “ถินมิทฺธนีวรณำ อวิชฺชานีวรณญฺจ นีวรณสมฺปยุตฺตนฺ”ติ [๑๙] สมฺปยุตฺตวจนโต จ มหาปกรณปฏฺฐาเน “นีวรณำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ นีวรโณ ธมฺโม อุปฺปชฺชติ นปุเรชาตปจฺจยา”ติ [๒๐] “อรูเปปิ กามจฺฉนฺทนีวรณำ ปฏิจฺจ ถินมิทฺธอุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจาวิชฺชานีวรณนฺ”ติ [๒๑] เอวมาทีหิ ปาฬีหิ วิรุชฺฌนโต จ อรูปเมว มิทฺธนฺติ ปฏิกฺขิปิตพฺพา.

“ในพากย์นั้น คำว่า **สโมธานำ** (การประมวลรูป) หมายความว่า รูปทั้งหมดนี้มี ๒๘ อย่างโดยรวมรูปทุกอย่างไว้คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ จักขายตนะ ฯลฯ ความชราของรูป ความไม่เที่ยงของรูป ไม่มีรูปอื่นนอกจากนี้

บางคนผู้เป็นมิทธวาที (กล่าวมิทธะว่าเป็นรูป) อ้างว่า “รูปที่เป็นมิทธะมีอยู่” ท่านเหล่านั้นควรถูกคัดค้านว่า มิทธะเป็นนามอย่างเดียว ดังพระพุทธวจนะว่า

‘พระองค์เป็นมุนีผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยแท้ ทรงปราศจากนิวรณ์ธรรม’

และเพราะมีการตรัสถึงสัมปยุตตธรรมของมิทธะว่า

‘ถีนมิทธนิวรณ์และอวิชชานิวรณ์ เป็นสภาพประกอบกับนิวรณ์’

อีกทั้งมีการขัดแย้งกับพระบาลีในคัมภีร์ปัฏฐานว่า

‘ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ และอวิชชานิวรณ์ ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยกามฉันท-นิวรณ์แม้ในอรูปภูมิ’

พระบาลีข้างต้นเป็นคำอธิบายแห่งพระดำรัสว่า

‘นิวรณ์ธรรมย่อมเกิดขึ้นเพราะอัญญมัญญปัจจัย โดยอาศัยนิวรณ์ธรรม’”

๖๙๘. อรูเปปิ ปเนตสฺส มิทฺธสฺสุปฺปตฺติ ปาจโต
นิฏฺฐเมตฺถาวคนฺตพฺพา อรูปนฺติ จ วิญฺญุนา.

“มิทธะนั้นไม่ใช่รูป เพราะพระศาสดาตรัสว่ามิทธะเกิดขึ้นได้แม้ในอรูปภูมิ บัณฑิตพึงตัดสินได้ว่ามิทธะเป็นนาม”

อปเร “พลรูเปน สทฺธึ เอกูนตึส. สมฺภวรูเปน สทฺธึ ตึส. ชาติรูเปน สทฺธึ เอกตึส. โรครูเปน สทฺธึ ทฺวตฺตึส รูปานี”ติ วทนฺติ. เตปิ เตสํ วิสุ์ วิสุ์ อภาวํ ทสฺเสตฺวา ปฏิกฺขิปิตพฺพา. วาโยธาตุยา คหิตาย พลรูปํ คหิตเมว. อญฺญํ พลรูปํ นาม นตฺถิ. อาโปธาตุยา สมฺภวรูปํ. อุปจยสนฺตตีหิ ชาติรูปํ. ชรตาอนิจฺจตาทีหิ โรครูปํ คหิตํ. อญฺญํ โรครูปํ นาม นตฺถีติ. ตสฺมา อฏฺฐวีสติวิธาเนว รูปานีติ.

เอวํ สโมธานโต เวทิตพฺพานีติ.

“บางคนอ้างว่า “รูปมี ๒๙ อย่างเมื่อรวมกับพลรูป (รูปมีกำลัง) มี ๓๐ อย่างเมื่อรวมกับสัมภวรูป (น้ำเชื้อ) มี ๓๑ อย่างเมื่อรวมกับชาติรูป (รูปที่เกิดขึ้น) มี ๓๒ อย่างเมื่อรวมกับโรครูป (รูปเสียดแทง)” ท่านเหล่านั้นควรถูกคัดค้านโดยแสดงว่า รูปดังกล่าวไม่มีโดยเฉพาะ เพราะเมื่อปรากฏวาโยธาตุ พลรูปย่อมปรากฏ ไม่มีพลรูปอย่างอื่น และสัมภวรูปย่อมปรากฏด้วยอาโปธาตุ ชาติรูปย่อมปรากฏด้วยอุปจยรูปและสันตติรูป โรครูปย่อมปรากฏด้วยชรตารูปและอนิจจตารูปเป็นต้น ไม่มีโรครูปอย่างอื่น ดังนั้นจึงมีรูป ๒๘ อย่างเท่านั้น

โดยประการดังนี้ พึงทราบรูปโดยการประมวล”

เหตุเกิดของรูป

สมุฏฺฐานนฺติ จตฺตาริ รูปสมุฏฺฐานานิ อุตุจิตฺตาหารกมฺมานีติ.

“คำว่า **สมุฏฺฐานํ** (เหตุเกิดของรูป) คือ สมุฏฐานของรูป มี ๔ อย่าง ได้แก่ กรรม จิต อุตุ และอาหาร”

๖๙๙. กมฺมํ อุตุ จ จิตฺตญฺจ อาหาโร รูปเหตุโย
เอเตเหว จ รูปานิ ชายนฺติ น ปนญฺญโต.

“กรรม จิต อุตุ และอาหาร เป็นเหตุเกิดของรูป

รูปย่อมเกิดจากเหตุเหล่านี้ มิได้เกิดจากเหตุอื่น”

๗๐๐. ตสฺมา เอกสมุฏฺฐานา เอกาทส ภวนฺติ หิ
อฏฺฐินฺทฺริยานิ วตฺถุญฺจ วิญฺญตฺติทฺวยเมว จ.

“ดังนั้น รูป ๑๑ อย่าง คือ อินทรีย์ ๘ [ปสาทรูป ๕ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ และชีวิตินทรีย์] หทัยวัตถุ และวิญญัตติรูปทั้ง ๒ จึงเป็นรูปที่มีสมุฏฐานเดียว”

๗๐๑. อฏฺฐินฺทฺริยานิ วตฺถุญฺจ เอกนฺเตเนว กมฺมชา
จิตฺตชเมว วิญฺญตฺติ- ทฺวยํ วุตฺตํ มเหสินา.

“พระศาสดาตรัสว่า อินทรีย์ ๘ และหทัยวัตถุ เป็นรูปที่เกิดจากกรรมเท่านั้น
วิญญัตติรูป ๒ เกิดจากจิตอย่างเดียว”

๗๐๒. จิตฺเตน อุตุนา เจว สทฺโท ทฺวีหิ สมุฏฺฐิโต
อุตุอาหารจิตฺเตหิ ลหุตาทิตฺตยํ กตํ.

“เสียงเกิดจากสมุฏฐาน ๒ คือ จิต และอุตุ
ลหุตารูปเป็นต้นทั้ง ๓ เกิดจากจิต อุตุ และอาหาร”

๗๐๓. วณฺโณ คนฺโธ รโส โอชา จตสฺโส จาปิ ธาตุโย
สนฺตตฺยุปจยากาสา เอกาทส จตุพฺภวา.

“รูป ๑๑ อย่าง คือ สี กลิ่น รส โอชา มหาภูตรูป ๔ อุปจยรูป สันตติรูป และอากาสรูป เกิดจากสมุฏฐาน ๔”

๗๐๔. เอกาทเสกโต ชาตา ทฺวิเชโกว ติชา ตโย
จตุเชกาทสกฺขาตา เทฺว น เกนจิ ชายเร.

“รูป ๑๑ อย่างดังกล่าวเกิดจากสมุฏฐานเดียว [ข้อ ๗๐๑]
รูปอย่างเดียวเกิดจากสมุฏฐาน ๒ [ข้อ ๗๐๒]
รูป ๓ อย่างเกิดจากสมุฏฐาน ๓ [ข้อ ๗๐๒]
รูป ๑๑ อย่างเกิดจากสมุฏฐาน ๔ [ข้อ ๗๐๓]

รูป ๒ อย่าง [ชราตา และอนิจจตา] ไม่เกิดจากสมุฏฐานใดๆ”

๗๐๕. กมฺเมน วีสติ รูปา สตฺตรส ตุ เจตสา
อุตุนา ทสปญฺเจว จุทฺทสาหารโต ปน.

“รูป ๒๐ อย่างเกิดจากกรรม [อวินิพโภครูป ๘ อินทริยรูป ๘ (จักขุนทรีย์ถึงกายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์) หทัยวัตถุ อุปจยรูป สันตติรูป และอากาสรูป]

รูป ๑๗ อย่างเกิดจากจิต [อวินิพโภครูป ๘ วิญญัตติรูป ๒ สัททรูป ลหุตารูป เป็นต้น ๓ อุปจยรูป สันตติรูป และอากาสรูป]

รูป ๑๕ อย่างเกิดจากอุตุ [อวินิพโภครูป ๘ สัททรูป ลหุตารูปเป็นต้น ๓ อุปจยรูป สันตติรูป และอากาสรูป]

รูป ๑๔ อย่างเกิดจากอาหาร [อวินิพโภครูป ๘ ลหุตารูปเป็นต้น ๓ อุปจยรูป สันตติรูป และอากาสรูป]”

๗๐๖. ฉสฏฺฐิ สพฺพาเนตานิ สมุฏฺฐานวิภาคโต
อฏฺฐสฏฺฐิ จ โหนฺเตว ชรตานิจฺจตาหิ เต.

“รูปทั้งหมดนั้นมี ๖๖ อย่างโดยการจำแนกตามสมุฏฐาน
รูปดังกล่าวเมื่อรวมกับชรตารูปและอนิจจตารูปก็เป็นรูป ๖๘ อย่าง”

๗๐๗. ชรตานิจฺจตา เจว น เกนจิ สมุฏฺฐิตา
ชาตสฺส ปากเภทตฺตา ชาเยยฺยุ ยทิ ตานิปิ.

๗๐๘. เอวํ สนฺเต ตุ เตสมฺปิ ปากเภทา สิยุ๋ น หิ
ปาโก ปจฺจติ เภโท วา น จ ภิชฺชติ นตฺถิ ตํ.

“ชรตารูปและอนิจจตารูปมิได้เกิดจากสมุฏฐานใดๆ เพราะเป็นเพียงความชราและความไม่เที่ยงของรูปที่เกิดขึ้นแล้ว ถ้าความชราและความไม่เที่ยงอาจเกิดจากสมุฏฐานได้ หากเป็นตามนี้ความชราและความไม่เที่ยงแห่งความชราเป็นต้นก็ควรมีได้ โดยแท้จริงแล้ว ความชราย่อมไม่มีความชรา ความไม่เที่ยงก็ไม่มีความไม่เที่ยง ความชราและความไม่เที่ยงของชรตารูปและอนิจจตารูปจึงไม่มี”

[ถ้ากล่าวว่า ชรตารูปและอนิจจตารูปเกิดจากกรรมเป็นต้น รูปทั้งสองนั้นก็ควรมีความชราและความไม่เที่ยง แต่ชรตารูปไม่มีความชราเพราะชรตารูปอื่น แม้อนิจจตารูปไม่มีความไม่เที่ยงเพราะชรตารูปอื่น รูปดังกล่าวไม่มีความชราและความไม่เที่ยง แต่เป็นเพียงสภาวะของรูปที่ดำเนินไปอย่างนั้น ดังนั้น รูปทั้งสองจึงมิได้เกิดจากสมุฏฐานใดๆ]

๗๐๙. ชาตสฺส ปากเภทตฺตา ทฺวยเมตํ น ชายติ
สิยา กตฺถจิ พุทฺเธตฺถ "รูปสฺสุปจโย"ติ หิ.

๗๑๐. วจเนน ยถา "ชาติ ชายตี"ติ จ ทีปิตํ
ปาโกปิ ปจฺจเตวํ ตุ เภโทปิ ปริภิชฺชตุ.

"ความชราและความไม่เที่ยงทั้งสองนี้ย่อมไม่มี เพราะเป็นเพียงความชราและความไม่เที่ยงแห่งรูปที่เกิดขึ้นแล้ว

ในเรื่องนี้บางคนอาจเข้าใจว่า "พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า 'ชาติรูปย่อมเกิดขึ้น' ด้วยพระดำรัสว่า รูปสฺส อุปจโย (การเกิดขึ้นของรูป) และ สนฺตติ (การดำเนินไปของรูป) ฉันใด แม้ชรตารูปก็อาจแก่ชราได้[ด้วยชรตารูปอื่น] และอนิจจตารูปก็สลายไปได้[ด้วยอนิจจตารูปอื่น] ฉันนั้น"

๗๑๑. น เจว ชายเต ชาติ อิติ เฉยฺยา วิภาวินา
ชายมานสฺส ธมฺมสฺส นิพฺพตฺตีติ ปกาสิตา.

"บัณฑิตพึงทราบว่า ชาติรูปย่อมไม่เกิดขึ้น[เพราะปัจจัยมีกรรมเป็นต้น] แต่เป็นการเกิดขึ้นของธรรมที่กำลังเกิดขึ้นอยู่เท่านั้น"

[พระพุทธดำรัสที่ตรัสว่า ชาติรูปเกิดจากกรรมเป็นต้น เป็นการแสดงโดยปริยาย เพราะชาติรูปเป็นการเกิดขึ้นของรูปมีจักษุเป็นต้นซึ่งเกิดจากกรรม ฯลฯ พระพุทธดำรัสข้างต้นปรากฏในคัมภีร์ธรรมสังคณีว่า

กตมํ ตํ รูปํ อุปาทินฺนํ. จกฺขายตนํ โสตายตนํ ฆานายตนํ ชิวฺหายตนํ กายายตนํ อิตฺถินฺทฺริยํ ปุริสินฺทฺริยํ ชีวิตินฺทฺริยํ, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ อตฺถิ รูปํ กมฺมสฺส กตตฺตา รูปายตนํ คนฺธายตนํ รสายตนํ

โผฏฐพฺพายตนํ อากาสธาตุ อาโปธาตุ รูปสฺส อุปจโย รูปสฺส สนฺตติ กพฬีกาโร อาหาโร. อิทํ ตํ รูปํ อุปาทินฺนํ.[๒๒]

“รูปเป็นอุปาทินนะนั้น เป็นไฉน

จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพฬีการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งหมดนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินนะ”]

๗๑๒. ตตฺถ ยสฺส สิยา ชาติ เยสํ ธมฺมานเมว สา
ตปฺปจฺจยตฺตโวหารํ อภินิพฺพตฺติสมฺมุตึ.

๗๑๓. ลภเตว ตถา เตสํ ปากเภทา ลพฺภนฺติ เต
ตปฺปจฺจยตฺตโวหารํ อภินิพฺพตฺติสมฺมุตึ.

“ในพากย์ข้างต้น ชาติรูปของธรรมทั้งหลายย่อมได้รับชื่อที่มีกรรมเป็นต้นนั้นเป็นปัจจัย [คือชื่อว่ากรรมชรูปเป็นต้น] และได้รับการสมมุติว่าเป็นการเกิดขึ้น [คือ อภินิพพัตติ] ฉันใด ความชราของชรตารูปและความไม่เที่ยงของอนิจจตารูปก็ควรได้รับชื่อที่มีกรรมเป็นต้นนั้นเป็นปัจจัย [คือชื่อว่ากรรมชรูปเป็นต้น] และได้รับการสมมุติว่าเป็นการเกิดขึ้น [คือ อภินิพพัตติ] ฉันนั้น”

๗๑๔. เอวํ อิทํ ทฺวยญฺจาปิ โหติ กมฺมาทิสมฺภวํ
น ปากเภทา โวหารํ ตํ ลภนฺติ กทาจิปิ.

“โดยประการดังนี้ บางคนเข้าใจว่าชรตารูปและอนิจจตารูปทั้งสอง เป็นรูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้น ความจริงความชราและความไม่เที่ยงย่อมไม่ได้รับชื่อดังกล่าว”

๗๑๕. กสฺมา หิ ชนกานํ ตุ ปจฺจยานมภาวโต
อานุภาวขณุปฺปาเท ชาติยา ปน ลพฺภติ.

“รูปทั้งสองไม่ได้รับชื่อว่ากรรมชรูปเป็นต้น เพราะไม่มีความชราและความไม่เที่ยงในขณะที่มีกำลังก่อให้เกิดรูปแห่งปัจจัยทั้งหลายที่ก่อให้เกิดรูป[มีกรรมเป็นต้น] แต่ชื่อนั้นมีได้

แก่ชาติรูป”

๗๑๖. ตปฺปจฺจยตฺตโวหารํ อภินิพฺพตฺติสมฺมุตึ
ตสฺมา ลภติ ชาติ จ ลภตี เนตรทฺวยํ.

“เพราะฉะนั้น ชาติรูปจึงได้รับชื่อที่มีกรรมเป็นต้นนั้นเป็นปัจจัย [คือชื่อว่ากรรมชรูปเป็นต้น] และได้รับการสมมุติว่าเป็นการเกิดขึ้น [คือ อภินิพพัตติ] รูปทั้งสองอย่างอื่นไม่ควรได้รับชื่อดังกล่าว”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ชรตารูปและอนิจจตารูปไม่ได้ชื่อว่า กรรมรูป เป็นต้น เพราะในขณะที่กรรมเป็นต้นสามารถยังรูปให้เกิดขึ้นได้ ชรตารูปและอนิจจรูปย่อมไม่ปรากฏ รูปทั้งสองนี้จึงไม่ได้ชื่อดังกล่าว]

๗๑๗. ชิยฺยตีติ น วตฺตพฺพํ ตํ ทฺวยํ ภิชฺชตีติ วา
อานุภาวขเณ ตสฺส ปจฺจยานมภาวโต.

“รูปทั้งสองอย่างนั้นไม่ควรกล่าวว่า ชรตารูปแก่อยู่ หรืออนิจจตารูปสลายไปอยู่ เพราะในขณะที่ปัจจัยมีกำลังก็ไม่มีรูปทั้งสอง”

๗๑๘. “อนิจฺจํ สงฺขตญฺเจตํ ชรามรณ”มิจฺจปิ
วุตฺตตฺตา ชายติจฺเจตํ อถ มญฺญสิ เจ ตุวํ.

๗๑๙. เอวมฺปิ จ น วตฺตพฺพํ สา หิ ปริยายเทสนา
อนิจฺจานํ ตุ ธมฺมานํ ชรามรณโต ตถา.

๗๒๐. อนิจฺจํ สงฺขตญฺจาติ วุตฺตํ วิญฺญตฺติโย วิย
ยทิ เอวํ ตยเมตํ อชาตตฺตา จ สพฺพถา.

๗๒๑. นตฺถีติ เจ ขปฺปฺผวฺ นิจฺจํ วาสงฺขตํ วิย
โนภยํ ปนิทํ กสฺมา นิสฺสยายตฺตวุตฺติโต.

๗๒๒. ภาเว ปถวิยาทีนํ นิสฺสยานํ ตุ ภาวโต
ตสฺมา หิ จ ขปฺปฺผวฺ น นตฺถิ ปน ตํ ตยํ.

๗๒๓. ยสฺมา ปถวิยาทีนำ อภาเวน จ ลพฺภติ
ตสฺมา น ปน นิจฺจำ วา นิพฺพานำ วิย ตำ ตยำ.

“ถ้าท่านผู้ทักท้วงสำคัญว่า รูปทั้งสองนั้นย่อมเกิดขึ้น[เพราะปัจจัยมีกรรมเป็นต้น] ดังพระพุทธวจนะว่า ‘ความแก่และความตายนี้ไม่เที่ยง มีปัจจัยปรุงแต่ง’ ก็ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น เพราะพระเทศนานั้นเป็นการแสดงโดยปริยาย พระผู้มีพระภาคตรัสว่าชรตารูปและอนิจจตารูปเป็นสภาพไม่เที่ยง มีปัจจัยปรุงแต่ง และเกิดขึ้นโดยอาศัยปัจจัย เพราะเป็นความชราและความไม่เที่ยงของธรรมทั้งหลายที่ไม่เที่ยงและมีปัจจัยปรุงแต่งนั้นเอง เหมือนวิญญัตติ-รูป[ที่ตรัสว่าเป็นจิตตชรูป]

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ ลักขณรูปทั้งสามนั้น [ชาติรูป ชรตารูป และอนิจจตารูป] ย่อมไม่มีจริงโดยสิ้นเชิงเหมือนดอกฟ้า เพราะเป็นสภาพมิได้เกิดขึ้น หรือมีสภาวะเที่ยงเหมือนพระนิพพาน

ตอบว่า : ลักษณะทั้งสองนี้ย่อมมีไม่ได้ เพราะรูปดังกล่าวเป็นไปเนื่องด้วยที่อาศัย [คือรูปที่กำลังเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป] รูปทั้งสามนั้นมิใช่ไม่มีจริงเหมือนดอกฟ้า เพราะมีได้เมื่อมีที่อาศัยคือปฐวีธาตุเป็นต้น และไม่ใช่สภาวะเที่ยงเหมือนพระนิพพาน เพราะไม่ปรากฏเมื่อไม่มีปฐวีธาตุเป็นต้น”

[พระพุทธดำรัสข้างต้นพบในคัมภีร์สังยุตตนิกายว่า
ชรามรณำ ภิกฺขเว อนิจฺจำ สงฺขตำ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนำ[๒๓]
“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความแก่และความตาย ไม่เที่ยง มีปัจจัยปรุงแต่ง เกิดขึ้นโดยอาศัยปัจจัย”

อนึ่ง คำว่า ดอกฟ้า (ขปุปฺผ) เป็นสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง ดังคำว่า หนวดเต่า (กจฺฉปโลม), เขากระต่าย (สสวิสาณ) เป็นต้น

นอกจากนี้ ชาติรูป ชรตารูป และอนิจจตารูป ดำเนินไปเนื่องด้วยรูปที่อาศัยมีปฐวีธาตุเป็นต้น เมื่อมีรูปที่อาศัย รูปทั้งสามนั้นย่อมปรากฏ เมื่อไม่มีรูปที่อาศัย ก็ไม่ปรากฏ จึงไม่ใช่สิ่งที่ไม่มีจริงเหมือนดอกฟ้า หรือสภาวะเที่ยงเหมือนพระนิพพาน]

รูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้นและรูปที่มีปัจจัยปรุงแต่ง

นิปฺผนฺนนฺติ เอตฺถ จตฺตาโร มหาภูตา จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายรูปสทฺทคนฺธรสอิตฺถิ-ปุริสชีวิตินฺทฺริยกพฬีการาหารหทยวตฺถูติ อฏฺฐารส รูปานิ นิปฺผนฺนานิ นาม. เสสานิ ทส อนิปฺผนฺนานิ นาม.

“ในคำว่า **นิปฺผนฺนำ** (รูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้น) นี้ นิปผันนรูปมี ๑๘ อย่าง คือ มหา-ภูตรูป ๔ จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท รูป เสียง กลิ่น รส อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ กพฬีการาหาร และหทัยวัตถุ

รูป ๑๐ อย่างอื่นชื่อว่า อนิปผันนรูป”

๗๒๔. อฏฺฐารส นิปฺผนฺนานิ อนิปฺผนฺนาวเสสกา
ยทิ โหนฺติ อนิปฺผนฺนา ภเวยฺยุ เต อสงฺขตา.

๗๒๕. เตสเมว จ รูปานำ วิการตฺตา อสงฺขตา
กถำ นาม ภเวยฺยุ เต นิปฺผนฺนา เจว สงฺขตา.
เอวำ นิปฺผนฺนสงฺขตา เวทิตพฺพา.

“รูป ๑๘ อย่างชื่อว่า นิปผันนรูป

รูปที่เหลือ [๑๐ อย่าง] ชื่อว่า อนิปผันนรูป

ถามว่า : ถ้ารูปดังกล่าวได้ชื่อว่า อนิปผันนรูป รูปเหล่านั้นก็ควรเป็นอสังขตธรรม มิใช่หรือ

ตอบว่า : รูปดังกล่าวเป็นอสังขตธรรมได้อย่างไร เพราะเป็นความเปลี่ยนแปลงของรูปเหล่านั้น จึงควรเป็นรูปที่เกิดจากกรรมและเป็นสังขตธรรม (มีปัจจัยปรุงแต่ง)

โดยประการดังนี้ พึงทราบรูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้นและรูปที่มีปัจจัยปรุงแต่ง”

[ฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับมูลนิธิภูมิพโลฯ มีรูปว่า เอวำ นิปฺผนฺนสงฺขโต เวทิตพฺโพ โดยคล้อยตามฉบับฉัฏฐสังคายนา แต่คำนี้ควรมีรูปเป็นพหูพจน์ตามข้อความในคาถาว่า นิปฺผนฺนา เจว สงฺขตา ในที่นี้จึงใช้ตามฉบับเทวนาครี โดยแปลง นิ ที่มาจาก โย วิภัตติเป็น อา ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์

(สูตร ๑๐๗) ว่า สพฺพโยนีนมาเอ (แปลง โย และ นิ ทั้งศัพท์ท้ายนามศัพท์ อ การันต์เป็น อา และ เอ ได้บ้าง)]

ความเป็นหญิงเป็นต้นมีอยู่ทั่วร่างกาย

โจทนาปริหารนฺติ เอตฺถ-

๗๒๖. อิตฺถิภาโว ปุมตฺตญฺจ ชีวิตํ สมฺภโวปิ จ
ตถา กายปฺปสาโทติ สพฺพฏฺฐานาติ วณฺณิตา.

“ในการทักท้วงและการเฉลย มีข้อความดังนี้

ความเป็นหญิง ความเป็นชาย ชีวิตรูป สัมภวรูป (น้ำเชื้อ) และกายประสาท รูปเหล่านี้กล่าวว่ามีอยู่ทั่วร่างกายทุกส่วน”

๗๒๗. เอวํ สนฺเต ตุ ธมฺมานํ โหติ สงฺกรโทสตา
จกฺขุกายปสาทานํ เอกตฺตํ อุปปชฺชติ.

๗๒๘. อญฺญํ ปน จ อญฺญสฺมึ น จตฺถิ ปรมตฺถโต
ตสฺมา กายินฺทฺริยํ จกฺขุ- ปสาเทน อสงฺกรํ.

“ถามว่า : หากเป็นตามนี้ โทษคือการระคนกันย่อมมีแก่ธรรมทั้งหลาย จักขุประสาทและกายประสาทก็ระคนเป็นรูปเดียวกันได้หรือ

ตอบว่า: รูปชนิดหนึ่งย่อมไม่มีในรูปอีกชนิดหนึ่งโดยปรมัตถ์ ดังนั้น กายินทรีย์จึงไม่ระคนกับจักขุประสาท”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า รูปแต่ละชนิดไม่ระคนกันโดยปรมัตถ์ เพราะมีมหาภูตรูปที่อาศัยต่างกัน กล่าวคือ จักขุประสาทอาศัยมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีรูปตัณหาเป็นอุปนิสสยปัจจัย ส่วนกาย-ประสาทอาศัยมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีโผฏฐัพพตัณหาเป็นอุปนิสสยปัจจัย กายประสาทไม่อาศัยมหาภูตรูปที่อาศัยของจักขุประสาท แม้จักขุประสาทไม่อาศัยมหาภูตรูปที่อาศัยของกายประสาท ดังนั้น รูปแต่ละชนิดจึงไม่ระคนกันโดยปรมัตถ์]

๗๒๙. อณฺฌมณฺฌาวินิพฺโภค- วเสน ตุ ปวตฺติโต
เตสํ ฐานนฺตรํ วตฺตุ น สกฺกา สมยญฺญุนา.

๗๓๐. ยาวตา ปนุปาทินฺน- สนฺตานํ อตฺถิ ตตฺถ โส
อตฺถิ กายปสาโทติ ตสฺมา เอวมุทีริตํ.

“บัณฑิตผู้รู้ทัศนะไม่อาจชี้ชัดถึงฐานะที่ต่างกันของกายินทรีย์และจักขุประสาท เพราะเป็นไปโดยไม่แยกจากกัน

ดังนั้น จึงกล่าวได้อย่างนี้ว่า กายประสาทมีอยู่ทั่วสถานที่ซึ่งปรากฏกระแสรูปที่มีใจครอง”

[ฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับมูลนิธิภูมิพโลฯ มีรูปว่า อนุปาทินฺนกสนฺตานํ อตฺถิ ตตฺถ ตามนัยนี้แปลว่า “ในกระแสรูปที่ไม่มีใจครอง” แต่คัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๓๖๙) มีข้อความว่า อิมสฺมึ กาเย อุปาทินฺนกรูปํ นาม อตฺถิ (รูปที่มีใจครองมีอยู่ในร่างกายนี้) ในที่นี้จึงใช้ตามฉบับเทวนาครีว่า ปนุปา-ทินฺนสนฺตานนฺ]

๗๓๑. ลกฺขณาทิวเสนาปิ นานตฺตํ สมุปาคตํ
ธชานํ ปญฺจวณฺณานํ ฉายา อุปมตฺ คตา.

“ความต่างกันของธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏโดยจำแนกตามสภาวลักษณะเป็นต้น เงาของธง ๕ สีย่อมถึงความเป็นอุปมาของธรรมเหล่านั้น”

๗๓๒. ตสฺมา หิ ปน ธมฺมานํ อณฺฌมณฺฌ วิมิสฺสตา
น โหเตวาติ วิญฺเญยฺยา วิญฺญุนา สมยญฺญุนา.

“ด้วยเหตุนั้นจึงไม่มีความระคนกันของธรรมทั้งหลาย วิญญูชนผู้รู้ทรรศนะพึงทราบอย่างนี้”

เอวํ นิปฺผนฺนานิปฺผนฺนภาโว โจทนาปริหาโร จ เวทิตพฺโพ.

“พึงทราบความเป็นนิปผันนรูปและอนิปผันนรูป การทักท้วง พร้อมทั้งการเฉลยดังที่กล่าวมานี้”

เอกวิธนัยเป็นต้น

นยเมกวิธาทิกนฺติ-

๗๓๓. โลกิกตฺตา นเหตุตฺตา สงฺขตตฺตา จ สาสวา
สพฺพเมกวิธํ รูปํ ปจฺจยายตฺตวุตฺติโต.

“ในคำว่า **นยเมกวิธาทิกำ** (นัยแสดงรูปที่มีอย่างเดียวเป็นต้น) รูปทั้งหมดนี้มีอย่างเดียว เพราะปรากฏในโลก ไม่มีเหตุ[เกิดร่วมกัน] เป็นสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น มีอาสวะ และเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย”

๗๓๔. อชฺฌตฺติกพหิทฺธา จ อินฺทฺริยานินฺทฺริยาปิ จ
สุขุโมฬาริกา เจว อุปาทินฺนาทิโต ทฺวิธา.

“รูปมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็น

- อัชฌัตตรูป (รูปภายใน) และพหิทธรูป (รูปภายนอก)

- อินทริยรูป (รูปที่เป็นใหญ่ในกิจมีการเห็นเป็นต้น) และอนินทริยรูป (รูปที่ไม่เป็นใหญ่ในกิจมีการเห็นเป็นต้น)

- สุขุมรูป (รูปละเอียด) และโอฬาริกรูป (รูปหยาบ)

- อุปาทินนรูป (รูปที่ถูกกิเลสยึดไว้โดยความเป็นผล) และอนุปาทินนรูป (รูปที่มิได้ถูกกิเลสยึดไว้โดยความเป็นผล)”

๗๓๕. จกฺขฺวายตนาทีนิ ปญฺจ อชฺฌตฺติกานิ ตุ
เตวีสติวิธํ เสสํ พาหิรนฺติ ปวุจฺจติ.

“รูป ๕ อย่างมีจักขายตนะเป็นต้น ชื่อว่า อัชฌัตติกรูป
รูปที่เหลือ ๒๓ ชื่อว่า พาหิรรูป”

๗๓๖. จกฺขุโสตินฺทฺริยาทีนิ อินฺทฺริยานิ ปนฏฺจ ตุ
เสสญฺจ ตุ วีสํ รูปํ อนินฺทฺริยมุทีริตํ.

“รูป ๘ อย่างมีจักขุนทรีย์และโสตินทรีย์เป็นต้น ชื่อว่า อินทริยรูป
รูปที่เหลือ ๒๐ ชื่อว่า อนินทริยรูป”

[อินทริยรูป มี ๘ อย่าง คือ จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท กาย-ประสาท อิตถีภาวรูป ปุริสภาวรูป และชีวิตรูป]

๗๓๗. จกฺขุอายตนาทีนิ นว โผฏฺฐพฺพเมว จ
ตํ พารสวิธํ รูปํ โอฬาริกมุทีริตํ.

รูป ๑๒ อย่าง คือ จักขายตนะเป็นต้น ๙ [ปสาทรูป ๕ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธา-รมณ์ รสารมณ์] และโผฏฐัพพรูป [๓ ได้แก่ ปฐวี เตโช วาโย] ชื่อว่า โอฬาริกรูป”

๗๓๘. เสสานิ ปน รูปานิ สุขุมานิ ตุ โสฬส
กมฺมชํ ตุ อุปาทินฺนํ อนุปาทินฺนมญฺญถา.

“รูปที่เหลือ ๑๖ อย่าง ชื่อว่า สุขุมรูป
รูปที่เกิดจากกรรมชื่อว่า อุปาทินนรูป
รูปที่เกิดจากสมุฏฐานอื่น [จิต อุตุ และอาหาร] ชื่อว่า อนุปาทินนรูป”

เอวญฺจ ทุวิธํ โหติ.
“โดยประการดังนี้ รูปมี ๒ อย่าง”

ปุน สนิทสฺสนสปฺปฏิฆอนิทสฺสนสปฺปฏิฆอนิทสฺสนอปฺปฏิฆเภทโต จ กมฺมชากมฺมช-เนวกมฺมชานากมฺมชเภทโต จ ติวิธํ. ตตฺถ รูปายตนํ สนิทสฺสนสปฺปฏิฆํ. เอกาทสวิธํ เสโส-ฬาริกรูปํ อนิทสฺสนสปฺปฏิฆํ. เสสํ โสฬสวิธํ สุขุมรูปํ อนิทสฺสนอปฺปฏิฆํ. กมฺมโต ชาตํ กมฺมชํ. อฏฺฐินฺทฺริยานิ วตฺถุ จ กมฺมชํ. ตทญฺญปฺปจฺจยา ชาตํ อกมฺมชํ. นกุโตจิ ชาตํ เนวกมฺมชานา-กมฺมชํ ชรตา อนิจฺจตา จ. เอวํ ติวิธํ โหติ.

“รูปมี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็น

- สนิทัสสนสัปปฏิฆรูป (รูปที่เห็นได้และกระทบได้) อนิทัสสนสัปปฏิฆรูป (รูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้) และอนิทัสสนอัปปฏิฆรูป (รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้)

- กรรมชรูป (รูปที่เกิดจากกรรม) อกรรมชรูป (รูปที่มิได้เกิดจากกรรม) และเนวกรรมชานากรรมชรูป (รูปที่มิใช่กรรมชรูปและมิใช่อกรรมชรูป)

สนิทัสสนสัปปฏิฆรูป คือ รูปายตนะ

อนิทัสสนสัปปฏิฆรูป คือ โอฬาริกรูปที่เหลือ ๑๑

อนิทัสสนอัปปฏิฆรูป คือ สุขุมรูป ๑๖

กรรมชรูป คือ รูปที่เกิดจากกรรม หมายถึง อินทริยรูป ๘ และหทัยวัตถุ

อกรรมชรูป คือ รูปที่เกิดจากปัจจัยอื่นนอกจากกรรม

เนวกรรมชนากรรมชรูป คือ รูปที่มิได้เกิดจากปัจจัยใดๆ หมายถึง ชรตา และอนิจจตา

โดยประการดังนี้ รูปมี ๓ อย่าง”

ปุน ทิฏฺฐสุตมุตวิญฺญาตวเสน จ, ทฺวารญฺเจว วตฺถุ จ, ทฺวารเมว หุตฺวา น วตฺถุ จ, วตฺถุเมว หุตฺวา น ทฺวารญฺจ, เนว ทฺวารญฺจ น วตฺถุ จาติ เอวํ เภทโต จ, ทฺวารญฺเจวินฺทฺริยญฺจ, ทฺวารํเยว หุตฺวา เนวินฺทฺริยญฺจ, อินฺทฺริยเมว หุตฺวา น ทฺวารญฺจ, เนว ทฺวารญฺจ เนวินฺทฺริยญฺจาติ เอวํ เภทโต จ, วตฺถุ เจว อินฺทฺริยญฺจ, อินฺทฺริยเมว หุตฺวา น วตฺถุ จ, วตฺถุเมว หุตฺวา เนวินฺทฺริยญฺจ, เนวินฺทฺริยํ น วตฺถุ เจติ เอวํ เภทโต จ จตุพฺพิธํ.

“รูปมี ๔ อย่าง โดยจำแนกเป็น

- ทิฏฐรูป (รูปเห็น) สุตรูป (รูปได้ยิน) มุตรูป (รูปที่กระทบถึง) และวิญญาตรูป (รูปที่รู้ทางมโนวิญญาณ)

- รูปที่เป็นทั้งทวารและวัตถุ รูปที่เป็นทวารแต่ไม่เป็นวัตถุ รูปที่เป็นวัตถุแต่ไม่เป็นทวาร และรูปที่ไม่เป็นทั้งทวารและวัตถุ

- รูปที่เป็นทั้งทวารและอินทรีย์ รูปที่เป็นทวารแต่ไม่เป็นอินทรีย์ รูปที่เป็นอินทรีย์แต่ไม่เป็นทวาร และรูปที่ไม่เป็นทั้งทวารและอินทรีย์

- รูปที่เป็นวัตถุและอินทรีย์ รูปที่เป็นอินทรีย์แต่ไม่เป็นวัตถุ รูปที่เป็นวัตถุแต่ไม่เป็นอินทรีย์ และรูปที่ไม่เป็นทั้งอินทรีย์และวัตถุ”

ตตฺถ ทิฏฺฐํ นาม รูปายตนนฺ. สุตํ นาม สทฺทายตนนฺ. มุตํ นาม คนฺธรสโผฏฺฐพฺพายตนตฺตยนฺ. วิญฺญาตํ นาม อวเสสจกฺขายตนาทิปญฺจกนฺ โสฬสวิธนฺ สุขุมรูปญฺจ. จกฺขายตนาทิ-

ปญฺจกํ ทฺวารญฺเจว วตฺถุ จ. วิญฺญตฺติทฺวยํ ทฺวารเมว โหติ, น วตฺถุ. หทยวตฺถุ วตฺถุเมว โหติ, น ทฺวารํ. เสสํ สพฺพํ รูปํ เนว ทฺวารํ น วตฺถุ จ. ตติยจตุกฺเก อินฺทฺริยเมว หุตฺวา น ทฺวารนฺติ อิตฺถินฺทฺริยปุริสินฺทฺริยชีวิตินฺทฺริยานิ. อิมานิ หิ อินฺทฺริยาเนว โหนฺติ, น ทฺวารานิ. เสสมนนฺตรจตุกฺเก วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ. จตุตฺถจตุกฺเก ตติยปทํ หทยวตฺถุํ สนฺธาย วุตฺตํ. เสสํ วุตฺตนยเมว. เอวํ จตุพฺพิธํ โหตีติ เวทิตพฺพํ.

“ในรูปเหล่านั้น ทิฏฐรูป คือ รูปายตนะ

สุตรูป คือ สัททายตนะ

มุตรูป คือ รูป ๓ อย่างอันได้แก่คันธายตนะ รสายตนะ และโผฏฐัพพายตนะ

วิญญาตรูป คือ รูปที่เหลือ ได้แก่ [ปสาท]รูป ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น และสุขุมรูป ๑๖

รูปที่เป็นทั้งทวารและวัตถุ คือ [ปสาท]รูป ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น

รูปที่เป็นทวารแต่ไม่เป็นวัตถุ คือ วิญญัตติรูป ๒

รูปที่เป็นวัตถุแต่ไม่เป็นทวาร คือ หทัยวัตถุ

รูปที่ไม่เป็นทั้งทวารและวัตถุ คือ รูปที่เหลือทั้งหมด

ในรูปหมวด ๔ กลุ่มที่ ๓ รูปที่เป็นอินทรีย์แต่ไม่เป็นทวาร คือ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ และชีวิตินทรีย์ รูปเหล่านี้เป็นอินทรีย์อย่างเดียว ไม่เป็นทวาร

ข้อความอื่นในรูปหมวด ๔ ถัดไป พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

ในรูปหมวด ๔ กลุ่มที่ ๔ [คือ รูปที่ไม่เป็นทั้งอินทรีย์และวัตถุ] บทที่ ๓ [คือคำว่าวัตถุ] หมายถึง หทัยวัตถุ

ข้อความอื่นมีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

โดยประการดังนี้ พึงทราบรูป ๔ อย่าง”

ปุน เอกชทฺวิชติชจตุชนกุโตจิชาตเภทโต, ทฺวารินฺทฺริยํ วตฺถุ จ, ทฺวารเมว หุตฺวา เนวินฺทฺริยํ น วตฺถุ จ, วตฺถุเมว หุตฺวา เนวินฺทฺริยํ น ทฺวารญฺจ, อินฺทฺริยเมว หุตฺวา น วตฺถุ น ทฺวารญฺจ, เนวินฺทฺริยํ น วตฺถุ น ทฺวารญฺจาติ เอวํ ปเภทโต ปญฺจวิธํ.

“รูปมี ๕ อย่าง โดยจำแนกเป็น

- เอกชรูป (รูปที่เกิดจากปัจจัยอย่างเดียว) ทวิชรูป (รูปที่เกิดจากปัจจัย ๒)

ติชรูป (รูปที่เกิดจากปัจจัย ๓) จตุชรูป (รูปที่เกิดจากปัจจัย ๔) นกุโตจิชาตรูป (รูปที่ไม่ได้เกิดจากปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง)

- รูปที่เป็นทั้งทวาร อินทรีย์ และวัตถุ, รูปที่เป็นทวารอย่างเดียว ไม่เป็นทั้งอินทรีย์และวัตถุ, รูปที่เป็นวัตถุอย่างเดียว ไม่เป็นทั้งอินทรีย์และทวาร, รูปที่ไม่เป็นทั้งอินทรีย์ วัตถุ และทวาร”

ตตฺถ-

๗๓๙. อฏฺฐินฺทฺริยานิ วตฺถุญฺจ วิญฺญตฺติทฺวยเมว จ
เอกาทสวิธํ รูปํ เอกชนฺติ ปวุจฺจติ.

“ในรูปเหล่านั้น รูป ๑๑ อย่าง คือ อินทริยรูป ๘ หทัยวัตถุ ๑ [เกิดจากกรรม] วิญญัตติรูป ๒ [เกิดจากจิต] ชื่อว่า เอกชรูป

๗๔๐. สทฺโท เอโก ทฺวิโช นาม ลหุตาทิตฺตยํ ติชํ
เอกาทสวิธํ เสสํ จตุชนฺติ ปกาสิตํ.

“สัททรูปอย่างเดียว [เกิดจากจิตและอุตุ] ชื่อว่า ทวิชรูป
รูป ๓ อย่างมีลหุตารูปเป็นต้น [เกิดจากจิต อุตุ และอาหาร] ชื่อว่า ติชรูป
รูปที่เหลือ ๑๑ ชื่อว่า จตุชรูป”

๗๔๑. ชรตานิจฺจตา เจว นกุโตจิ ภเว ปน
จกฺขาทิปญฺจกํ ทฺวารํ อินฺทฺริยํ วตฺถุเมว จ.

“ชรตารูปและอนิจจตารูป ชื่อว่า นกุโตจิชาตรูป
[ปสาท]รูป ๕ มีจักขุประสาทเป็นต้น เป็นทั้งทวาร อินทรีย์ และวัตถุ”

๗๔๒. วิญฺญตฺตีนํ ทฺวยํ ทฺวารํ เนวินฺทฺริยํ น วตฺถุ จ
หทยวตฺถุ วตฺถูว น ทฺวารํ เนวินฺทฺริยํ ปน.

อิตฺถิปุริสชีวิตินฺทฺริยานิ อินฺทฺริยเมว น วตฺถุ น ทฺวารญฺจ. เสสํ ปน รูปํ เนวินฺทฺริยํ น วตฺถุ น ทฺวารนฺติ. เอวํ ปญฺจวิธนฺติ เวทิตพฺพํ.

“วิญญัตติรูป ๒ เป็นทวารอย่างเดียว ไม่เป็นทั้งอินทรีย์และวัตถุ

หทัยวัตถุ เป็นวัตถุอย่างเดียว ไม่เป็นทั้งทวารและอินทรีย์

อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ และชีวิตินทรีย์ เป็นอินทรีย์อย่างเดียว ไม่เป็นทั้งวัตถุและทวาร

รูปที่เหลือไม่เป็นทั้งอินทรีย์ วัตถุ และทวาร

โดยประการดังนี้ พึงทราบรูป ๕ อย่าง”

ปุน กมฺมชจิตฺตชอุตุจิตฺตชอุตุจิตฺตาหารชจตุชนกุโตจิชาตเภทโต จกฺขุวิญฺเญยฺย-โสตฆานชิวฺหากายมโนวิญฺเญยฺยวเสน ฉพฺพิธํ.

“รูปมี ๖ อย่าง โดยจำแนกเป็น

- กรรมชรูป (รูปที่เกิดจากกรรม) จิตตชรูป (รูปที่เกิดจากจิต) อุตุจิตตชรูป (รูปที่เกิดจากอุตุและจิต) อุตุจิตตาหารชรูป (รูปที่เกิดจากอุตุ จิต และอาหาร) จตุชรูป (รูปที่เกิดจากปัจจัย ๔ คือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร) นกุโตจิชาตรูป (รูปที่ไม่ได้เกิดจากปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง)

- จักขุวิญเญยยรูป (รูปที่รู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ) โสตวิญเญยยรูป (รูปที่รู้ได้ด้วยโสตวิญญาณ) ฆานวิญเญยยรูป (รูปที่รู้ได้ด้วยฆานวิญญาณ) ชิวหาวิญเญยยรูป (รูปที่รู้ได้ด้วยชิวหาวิญญาณ) กายวิญเญยยรูป (รูปที่รู้ได้ด้วยกายวิญญาณ) มโนวิญเญยยรูป (รูปที่รู้ได้ด้วยมโนวิญญาณ)”

ตตฺถ อฏฺฐินฺทฺริยานิ วตฺถุ จ กมฺมชเมว. วิญฺญตฺติทฺวยํ จิตฺตชเมว. สทฺโท อุตุจิตฺตโช. ลหุตาทิตฺตยํ อุตุจิตฺตาหารชเมว. เสสํ เอกาทสวิธํ จตุชํ นาม. ชรตา อนิจฺจตา นกุโตจิชาตํ นาม. ทุติยฉกฺเก จกฺขุวิญฺเญยฺยํ นาม จกฺขุวิญฺญาเณน วิญฺเญยฺยํ รูปายตนํ ฯเปฯ กายวิญฺเญยฺยํ นาม โผฏฺฐพฺพายตนนฺ. มโนวิญฺเญยฺยํ นาม เสสา ปญฺจ โอฬาริกา จ โสฬส สุขุมรูปานิ จาติ เอกวีสติวิธํ โหติ. เอวํ ฉพฺพิธํ โหติ.

“ในรูปเหล่านั้น กรรมชรูป คือ อินทริยรูป ๘ และหทัยวัตถุ

จิตตชรูป คือ วิญญัตติรูป ๒

อุตุจิตตชรูป คือ สัททรูป

อุตุจิตตาหารชรูป คือ [วิการ]รูป ๓ มีลหุตารูปเป็นต้น

จตุชรูป คือ รูปที่เหลือ ๑๑

นกุโตจิชาตรูป คือ ชรตารูป และอนิจจตารูป

ในรูปหมวด ๖ กลุ่มที่ ๒ จักขุวิญเญยยรูป คือ รูปายตนะที่รู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ ฯลฯ

กายวิญเญยยรูป คือ โผฏฐัพพายตนะ[ที่รู้ได้ด้วยกายวิญญาณ]

มโนวิญเญยยรูป คือ รูปที่เหลือ ๒๑ ได้แก่ โอฬาริกรูป ๕ ที่เหลือ [คือ ปสาทรูป ๕] และสุขุมรูป ๑๖

โดยประการดังนี้ พึงทราบรูป ๖ อย่าง”

ปุน ฉวตฺถุอวตฺถุเภทโต จ. จกฺขุวิญฺเญยฺยํ โสตฆานชิวฺหากายวิญฺเญยฺยํ มโนธาตุ-วิญฺเญยฺยํ มโนวิญฺญาณธาตุวิญฺเญยฺยนฺติ สตฺตวิธํ โหติ.

“รูปมี ๗ อย่าง โดยจำแนกเป็นวัตถุรูป ๖ และอวัตถุรูป ๑ ได้แก่ จักขุวิญเญยยรูป โสตวิญเญยยรูป ฆานวิญเญยยรูป ชิวหาวิญเญยยรูป กายวิญเญยยรูป มโนธาตุวิญเญยย-รูป [หทัยรูป] และมโนวิญญาณธาตุวิญเญยยรูป [รูปที่เหลือ ๓๓]

ตตฺถ จกฺขาทิปญฺจวตฺถูนิ หทยวตฺถุนา สทฺธึ ฉ วตฺถูนิ. เสสํ พาวีสติวิธํ รูปํ อวตฺถุ นาม. ทุติยสตฺตกมุตฺตานเมว. เอวํ สตฺตวิธํ โหติ.

“ในรูปเหล่านั้น วัตถุรูป ๖ คือ วัตถุ ๕ อย่างมีจักขุวัตถุเป็นต้น และหทัยวัตถุ

อวัตถุรูป คือ รูปที่เหลือ ๒๒

รูปหมวด ๗ กลุ่มที่ ๒ เข้าใจได้ง่าย

โดยประการดังนี้ รูปมี ๗ อย่าง”

ปุน สตฺตทฺวาราทฺวารเภทโต อฏฺฐวิธํ. ตตฺถ จกฺขุทฺวาราทีนิ ปญฺจ กายวิญฺญตฺติวจี-วิญฺญตฺติทฺวาเรหิ สทฺธึ สตฺต ทฺวารานิ. เสสมทฺวารนฺติ เอวํ อฏฺฐวิธํ โหติ.

“รูปมี ๘ อย่าง โดยจำแนกเป็นทวารรูป ๗ อทวารรูป ๑

ทวารรูป ๗ คือ [ปสาท]รูป ๕ มีจักขุทวารเป็นต้น และทวารรูปอันได้แก่กายวิญญัติ วจีวิญญัติ

อทวารรูป คือ รูปที่เหลือ
โดยประการดังนี้ รูปมี ๘ อย่าง”

ปุน อฏฺจินฺทฺริยานินฺทฺริยเภทโต ปน นววิธํ.

“รูปมี ๙ อย่าง โดยจำแนกเป็นอินทริยรูป ๘ อนินทริยรูป ๑”

ปุน นวกมฺมชากมฺมชเภทโต ทสวิธํ.

“รูปมี ๑๐ อย่าง โดยจำแนกเป็นกรรมชรูป ๙ อกรรมชรูป ๑”

ปุน อายตนเภทโต เอกาทสวิธํ.

“รูปมี ๑๑ อย่าง โดยจำแนกเป็นอายตนะ”

ภเวสุ รูปกลาปปวตฺติเภทโต พหุวิธนฺติ เวทิตพฺพํ.

“โปรดทราบว่ารูปมีหลายประการ โดยจำแนกตามความเป็นไปของรูปกลาปในภูมิทั้งหลาย”

การเกิดขึ้นของรูป

๗๔๓. อิโต ปรํ ปวกฺขามิ กามรูปภวทฺวเย
อุปฺปตฺตึ ปน รูปานํ ปฏิสนฺธิปวตฺติสุ.

“แต่นี้ไปข้าพเจ้าจะกล่าวถึงการเกิดขึ้นของรูปในกามภูมิและรูปภูมิทั้งสอง ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล”

๗๔๔. ภุมฺมวชฺเชสุ เทเวสุ นิรเย นิชฺฌามตณฺหิเก
โยนิโย ปุริมา ติสฺโส น สนฺตีติ วินิทฺทิเส.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า กำเนิด ๓ อย่างแรก [อัณฑชะ ชลาพุชะ และสังเสทชะ] ย่อมไม่มีในเทวดาทั้งหลายยกเว้นภุมเทวดา ในนรก และในนิชฌามตัณหิกเปรต”

๗๔๕. เสเส คติตฺตเย ภุมฺม- เทเวสุปิ จ โยนิโย
จตสฺโส จ ภวนฺตีติ เวทิตพฺพา วิภาวินา.

“บัณฑิตพึงทราบว่า กำเนิด ๔ มีได้ในคติ ๓ [มนุสสคติ เปตคติ และติรัจฉานคติ] และในภุมเทวดา”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า มนุษย์ในปัจจุบันเป็นชลาพุชะ พระกุนตบุตรสองพี่น้องเป็นอัณฑชะ พราหมณ์โปกขรสาติเป็นสังเสทชะ นางอัมพปาลีและนางจิญจมาณวิกาเป็นโอปปาติกะ บางคัมภีร์กล่าวว่าหญิงทั้งสองเป็นสังเสทชะ]

รูปกลาปในปฏิสนธิกาล

๗๔๖. คพฺภเสยฺยกสตฺตสฺส ปฏิสนฺธิกฺขเณ ปน
ตึส รูปานิ ชายนฺเต สภาวสฺเสว เทหิโน.

“รูป ๓๐ [กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ] ย่อมเกิดในปฏิสนธิกาลแก่สัตว์ผู้เกิดในครรภ์มารดาซึ่งมีภาวรูป”

๗๔๗. อภาวคพฺภเสยฺยานำ อณฺฑชานญฺจ วีสติ
ภวนฺติ ปน รูปานิ กายวตฺถุวเสน ตุ.

“รูป ๒๐ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจของกายทสกะและวัตถุทสกะแก่สัตว์ผู้เกิดในครรภ์มารดาซึ่งไม่มีภาวรูป และแก่สัตว์ผู้เกิดในฟองไข่”

๗๔๘. คหิตาคหเณเนตฺถ เอกาทส ภวนฺติ เต
เอเสว จ นโย เฌยฺโย สพฺเพสุ ทสเกสุปิ.

“รูปดังกล่าวมี ๑๑ โดยไม่รวมเอารูปที่ถือเอาแล้วในสัตว์ผู้เกิดในครรภ์มารดาซึ่งมีภาวรูปและสัตว์ผู้เกิดในฟองไข่เหล่านี้
โปรดทราบนัยเดียวกันในทสกะทั้งหมด”

[รูป ๑๑ อย่าง คือ อวินิพโภครูป ๘ ชีวิตรูป กายประสาท หทัยวัตถุ และภาวรูปอย่างใดอย่างหนึ่งในภาวรูป ๒ ที่เกิดแก่สัตว์ที่เกิดในครรภ์มารดาซึ่งมีภาวรูป ก็เป็นรูป ๑๒ อย่าง]

๗๔๙. ชีวิเตน ยทา สทฺธึ ชาเต สุทฺธกมฏฺฐกำ
ชีวิตนวกำ นาม โหตีติ สมุทีริตำ.

“ในกาลใด อัฏฐกะล้วนๆ ย่อมเกิดขึ้นร่วมกับชีวิตรูป ในกาลนั้นได้ชื่อว่า ชีวิตนวกะ”

๗๕๐. ชีวิตนวกํ กาย- ปสาเทเนกโต สิยา
ตํ กายทสกํ นาม โหตีติ ปริยาปุฏฺ.

“ชีวิตนวกะนั้นที่เกิดพร้อมกันกับกายประสาท ชื่อว่า กายทสกะ”

๗๕๑. เอเสว จ นโย เฌยฺโย สทฺธึ ภาเวน วตฺถุนา
จกฺขาทีหิ จ โยเชตฺวา ทสกา สตฺต วิญฺญุนา.

“ทสกะ ๗ กลุ่มย่อมมีได้โดยการประกอบพร้อมกันกับภาวรูป หทัยวัตถุ และจักขุ-ประสาทเป็นต้น

บัณฑิตพึงทราบนัยนี้โดยประการดังที่กล่าวมา”

๗๕๒. โอปปาติกสตฺตานํ มนุสฺเสสูปปตฺติยํ
กามาวจรเทวานํ นิจฺจํ รูปานิ สตฺตติ.

๗๕๓. จกฺขุ โสตญฺจ ฆานญฺจ ชิวฺหา กาโย จ วตฺถุ จ
ภาโว จาติ หิ สตฺตนฺนํ ทสกานํ วสา ปน.

“รูป ๗๐ โดยประเภทแห่งทสกะ ๗ กลุ่ม คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ วัตถุทสกะ และภาวทสกะ ย่อมมีได้เสมอแก่สัตว์ที่เป็นโอปปาติกะในมนุษย์ภูมิ และแก่กามาวจรเทวดาในปฏิสนธิกาล”

[กามาวจรเทวดามีรูปกลาป ๗ กลุ่มเกิดในปฏิสนธิกาล คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ รวมเป็นรูป ๗๐ อย่าง เพราะเทวดาเหล่านั้นมีอินทรีย์ครบบริบูรณ์ในขณะปฏิสนธิ

มนุษย์ต้นกัปแม้จะเป็นโอปปาติกะก็มีรูปกลาป ๖ กลุ่มในปฏิสนธิกาลโดยเว้นภาวทสกะ เพราะไม่มีภาวทสกะในขณะปฏิสนธิ จึงมีรูปเกิดได้ ๖๐ อย่าง

กามาวจรเทวดาที่เป็นโอปปาติกะและสัตว์ที่เป็นสังเสทชะ มีชีวิตนวกกลาปในปวัตติกาลเท่านั้น เพราะรูปกลาปดังกล่าวเกิดร่วมกับไฟธาตุย่อยอาหารซึ่งอาศัยอาหารภายนอกที่กลืนกินลงไป

สัตว์ที่เป็นสังเสทชะที่มีอินทรีย์ครบบริบูรณ์ในขณะปฏิสนธิ นับเข้าในกามาวจรสัตว์ที่เป็นโอปปาติกะ ท่านจึงไม่กล่าวถึงสัตว์ที่เป็นสังเสทชะไว้อีกในที่นี้]

๗๕๔. พฺรหฺมานำ รูปินำ จกฺขุ- โสตวตฺถุวสา ปน
ทสกานิ จ ตีเณว นวกำ ชีวิตสฺส จ.

๗๕๕. จตุนฺนำ ตุ กลาปานำ วเสน ปน รูปินำ
จตฺตาลีเสว รูปานิ เอกูนานิ ภวนฺติ หิ.

“รูป ๓๙ โดยความเป็นรูปกลาป ๔ กลุ่ม คือ ทสกะ ๓ กลุ่มโดยประเภทแห่งจักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และชีวิตนวกะ ย่อมมีแก่รูปพรหม”

๗๕๖. ชีวิตนวเกเนว อสญฺญปฺปตฺติ ทีปิตา
ชจฺจนฺธพธิราฆาน- รหิเต ตุ นปุ๎สเก.

๗๕๗. วตฺถุโน กายชิวฺหานำ วสา ตีสาวกำสโต
อุกฺกำสสฺสาวกำสสฺส อนฺตเร อนุรูปโต.

๗๕๘. ปริปุณฺณานำ รูปานำ วเสน ปน ปาณินำ
รูปานำ ตุ สมุปฺปตฺติ เวทิตพฺพา วิภาวินา.

“ปฏิสนธิของอสัญญสัตว์พรหม แสดงไว้ด้วยชีวิตนวกะเท่านั้น

รูป ๓๐ ย่อมมีได้เป็นอย่างต่ำโดยประเภทแห่งวัตถุทสกะ กายทสกะ และชิวหาทสกะ ในผู้ที่ตาบอดแต่กำเนิด ผู้ที่หูหนวกแต่กำเนิด และผู้ที่ปราศจากฆานประสาท พร้อมทั้งบัณเฑาะก์

บัณฑิตพึงทราบการเกิดขึ้นของรูปโดยประเภทแห่งสัตว์ผู้มีรูปบริบูรณ์ตามสมควรแก่ความน้อยหรือมาก”

[กามาวจรเทวดาที่เป็นโอปปาติกะและสัตว์ที่เป็นสังเสทชะ ถ้าจักษุวิบัติไปในปฏิสนธิกาลก็มีรูปเกิดได้ ๖๐ อย่าง คือ รูปกลาป ๖ อันได้แก่ โสตทสกกลาป ฆานทสกกลาป ชิวหาทสกกลาป กายทสกกลาป ภาวทสกกลาป และวัตถุทสกกลาป ถ้าจักษุและโสตะวิบัติไปก็มีรูปเกิดได้ ๕๐ อย่าง คือ

ทสกกลาป ๕ กลุ่มยกเว้นจักขุทสกกลาป และโสตทสกกลาป ดังนี้เป็นต้น]

รูปกลาปในปวัตติกาล

๗๕๙. สตฺตวีสติ รูปานิ กามาวจรเทหิโน
อปฺปวตฺตนโต โหนฺติ ทฺวินฺนำ ภาวานเมกโต.

"รูป ๒๗ อย่างย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์ชั้นกามาวจร เพราะภาวรูปทั้งสอง [อิตถีภาว-รูปและปุริสภาวรูป] ไม่เกิดพร้อมกัน"

๗๖๐. ฆานำ ชิวฺหา จ กาโย จ ตถา ภาวทฺวยมฺปิ จ
พฺรหฺมานำ ปน รูปีนำ ปญฺจ รูปา น วิชฺชเร.

"รูป ๕ อย่างคือ ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท และภาวรูป ๒ ย่อมไม่มีแก่รูปพรหม"

[รูป ๕ อย่างดังกล่าวไม่มีแก่รูปพรหม เพราะภาวนาที่คลายความพอใจในกามคุณเป็นเหตุให้ไปเกิดในพรหมโลก รูปพรหมจึงไม่มีฆานประสาทเป็นต้นที่มีประโยชน์เพื่อเสวยกามคุณอย่างเดียว แต่จักขุประสาทและโสตประสาทมีได้เพื่อเห็นพระพุทธเจ้าและฟังธรรม

รูปพรหมเว้นอสัญญสัตว์พรหม มีรูป ๒๓ อย่าง เว้นฆานประสาท ชิวหาประสาท กาย-ประสาท และภาวรูป ๒

อสัญญสัตว์พรหมมีรูป ๑๗ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ สี กลิ่น รส ชีวิตรูป อาหารรูป อากาส-รูป วิการรูป และลักขณรูป ๔]

๗๖๑. จตุสนฺตติ กามสฺมึ รูเป โหนฺติ ติสนฺตติ
ทฺวิสนฺตติ อสญฺเญสุ พหิทฺธา เอกสนฺตติ.

"สันตติรูป ๔ [กรรมชรูป จิตตชรูป อุตุชรูป และอาหารชรูป] ย่อมมีได้ในกามภูมิ
สันตติรูป ๓ [กรรมชรูป จิตตชรูป และอุตุชรูป] มีในรูปภูมิ
สันตติรูป ๒ [กรรมชรูป และอุตุชรูป] มีในอสัญญสัตว์ภูมิ
สันตติรูป ๑ [อุตุชรูป] มีในรูปภายนอก"

๗๖๒. รูปํ นิพฺพตฺตมานํ ตุ สพฺเพสํ ปน ปาณินํ
ปจฺมํ กมฺมโตเยว นิพฺพตฺตติ น สํสโย.

“รูปที่เกิดแก่สัตว์ทั้งหมด[ในกามภูมิและรูปภูมิ] ย่อมมีด้วยกรรมอย่างเดียว โดยไม่ต้องสงสัย”

๗๖๓. คพฺภเสยฺยกสตฺตานํ ปฏิสนฺธิกฺขเณ ปน
ตญฺจ โข สนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาเทเยว ชายเร.

“[รูปกลาปทสกะ ๓ กลุ่มคือ กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ] ย่อมเกิดในปฏิสนธิกาลของสัตว์ที่เกิดในครรภ์มารดา

ทสกะดังกล่าวย่อมเกิดในอุปปาทขณะของปฏิสนธิจิต”

๗๖๔. ยเถว ตสฺส อุปฺปาเท ตีส รูปานิ ชายเร
ตเถว จิติภงฺเคสุ ตีส ตีเสว ชายเร.

“รูป ๓๐ อย่างย่อมเกิดในอุปปาทขณะของปฏิสนธิจิต ฉันใด ย่อมเกิดในฐิติขณะและภังคขณะ แต่ละขณะมีรูป ๓๐ อย่าง ฉันนั้น”

๗๖๕. สพฺพาเนตานิ รูปานิ รูปกฺขนฺโธติ สญฺญิโต
อนิจฺโจ อทฺธุโวนตฺตา ทุกฺขกฺขนฺโธว เกวโล.

“รูปทั้งหมดนี้พึงทราบว่าเป็นรูปขันธ์ (กองรูป) ที่ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน เป็นกองทุกข์ล้วนๆ ไม่ใช่ตัวตน”

๗๖๖. โรคโต คณฺฑโต รูปํ ปรโต จ ปโลกโต
ทิสฺวาน ทุกฺขโต รูปํ รูเป ฉนฺทํ วิราชเย.

“เมื่อรู้เห็นรูปว่าเปรียบเหมือนโรค เป็นฝี เป็นฝ่ายอื่น[จากตน] เป็นสภาวะเสื่อมสลายไป[ด้วยพยาธิ ชรา และมรณะ] เป็นทุกข์ พึงคลายความพอใจในรูปเถิด”

คำลงท้ายปริจเฉท

๗๖๗. คนฺตุ ปนิจฺเฉ ปิฏเกภิธมฺเม
โย ธมฺมเสนาปตินา สมตฺตํ
หิตตฺถินา เตน จ ภิกฺขุนายํ
สกฺกจฺจ สมฺมา ปน สิกฺขิตพฺโพ.

“ภิกษุใดใคร่จะลุความเสมอกับพระธรรมเสนาบดีในพระอภิธรรมปิฎก ภิกษุผู้ใคร่ประโยชน์นั้นพึงศึกษาคัมภีร์อภิธัมมาวตารนี้โดยชอบด้วยความเคารพเถิด”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร รูปวิภาโค นาม
ทสโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๑๐ ชื่อว่า รูปวิภาค ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

สาธุ ปโกปิตสฺสาปิ มโน นายาติ วิกฺริยํ
น หิ ตาปยิตุ สกฺกา สาครมฺโภ ติณุกฺกยา.

หิโตปเทศ

“จิตของสัตบุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่แปรปรวน ดั่งเช่นน้ำในสาครจะเผาให้แห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่”

ปริจเฉทที่ ๑๑

นิพพานนิเทศ

(คำอธิบายนิพพาน)

คำปฏิญญา

๗๖๘. รูปานนฺตรมุทฺทิฏฺจ นิพฺพานํ ยํ ปนาทิโต
ตสฺสิทานิ อนุปฺปตฺโต วิภาวนนยกฺกโม.

“ข้าพเจ้าได้แสดงพระนิพพานไว้ต่อจากรูปในอุเทศคาถาก่อน บัดนี้ ถึงลำดับนัยในการอธิบายพระนิพพานแล้ว”

๗๖๙. ตสฺมาหํ ตสฺส ทสฺเสตุํ ทุกฺกรสฺส ยถาพลํ
ทุพฺโพธสฺส ปวกฺขามิ วิภาวนมิโต ปรํ.

“ดังนั้น แต่นี้ไปข้าพเจ้าจักกล่าวอธิบายพระนิพพาน เพื่อแสดงพระนิพพานซึ่งบรรลุและหยั่งรู้ได้ยาก ตามกำลังสติปัญญา”

ความหมายของพระนิพพาน

ตตฺถ นิพฺพานนฺติ ภวาภวํ วินนโต วานํ วุจฺจติ ตณฺหา. วานโต นิกฺขนฺตตฺตา นิพฺพานนฺติ จ ปวุจฺจติ อมตํ อสงฺขตํ ปรมํ สุขํ. วุตฺตํ เหตํ “โย โส สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหากฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานนฺ”ติ.[๒๔]

“คำว่า นิพพาน ในคาถานั้น หมายความว่า ตัณหาได้ชื่อว่า วานะ (สภาพสืบต่อภพ) เพราะสืบต่อภพน้อยภพใหญ่ ส่วนบรมสุขที่ไม่ตายไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า นิพพาน เพราะหลีกออกจากตัณหา สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

‘สภาพสงบแห่งสังขารทั้งปวง สภาพสละอุปธิทั้งปวง สภาพสิ้นไปแห่งตัณหา สภาพไม่กำหนัดยินดี สภาพดับตัณหา สภาพหลีกออกจากตัณหา’”

[คำว่า อุปธิ แปลตามศัพท์ว่า “ที่ตั้ง” หมายถึง ที่ตั้งแห่งทุกข์ สุข และโสมนัส โดยองค์ธรรม คือกามคุณ ๕ ขันธ์ ๕ กิเลส ๑๐ โลกิยกุศลกรรม และอกุศลกรรม จำแนกออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. กามูปธิ กามคุณ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งสุขและโสมนัส
๒. ขันธูปธิ ขันธ์ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งหมดที่มีขันธ์เป็นเหตุ
๓. กิเลสูปธิ กิเลส ๑๐ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในอบาย
๔. อภิสังขารูปธิ กรรมที่เป็นโลกิยกุศลกรรมและอกุศลกรรม เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในภพ]

๗๗๐. ยสฺส จาธิคมา สพฺพ- กิเลสานำ ขโย ภเว
นิพฺพานมิติ นิทฺทิฏฺฐำ นิพฺพานกุสเลน ตำ.

“ความสิ้นไปแห่งกิเลสทั้งมวลพึงมีได้เพราะบรรลุธรรมใด พระศาสดาผู้ทรงฉลาดในพระนิพพานทรงแสดงธรรมนั้นว่า นิพพาน”

ลักษณะเป็นต้นของพระนิพพาน

เอตำ จ นิพฺพานำ นาม ตยิทำ สนฺติลกฺขณำ, อจฺจุติรสำ อสฺสาสกรณรสำ วา, อนิมิตฺต-ปจฺจุปฏฺฐานำ นิสฺสรณปจฺจุปฏฺฐานำ วาติ เวทิตพฺพำ.

“อนึ่ง พระนิพพาน มีสภาพสงบ[จากทุกข์และกิเลส]
มีหน้าที่ไม่คลาดเคลื่อน หรือมีหน้าที่ทำให้สบายใจ
มีการไม่มีนิมิตเป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความหลุดพ้น[จากสังขตธรรม]เป็นผล”

[พระนิพพานไม่มีเหตุใกล้ เพราะพ้นจากเหตุปัจจัยทั้งปวงที่มาปรุงแต่ง]

พระนิพพานมีอยู่จริง

เอตฺถาห- น ปรมตฺถโต นิพฺพานำ นาม เอโก สภาโว อตฺถิ ติตฺถิยานำ อตฺตา วิย สส-วิสาณำ วิย จ อนุปลพฺภนียโตติ. น, ปญฺญาจกฺขุนา อุปปริกฺขิยมานานำ หิตคเวสีนำ ยถานุรูปาย

ปฏิปตฺติยา อุปลพฺภนียโต. ยํ หิ ปุถุชฺชนา โนปลพฺภนฺติ, ตํ “นตฺถี”ติ น วตฺตพฺพํ.

“ถามว่า : สภาวะอย่างหนึ่งที่ชื่อว่า พระนิพพาน ไม่มีจริงโดยปรมัตถ์เหมือนอัตตาของพวกเดียรถีย์และเขากระต่ายเป็นต้น เพราะไม่ปรากฏอยู่จริง มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะพระนิพพานเป็นสภาวะปรากฏด้วยการปฏิบัติตามสมควรแก่ผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูลที่พิจารณาด้วยปัญญาจักษุ โดยแท้จริงแล้วสภาวะที่ปุถุชนไม่รับรู้ไม่ควรกล่าวว่า ไม่มี”

[คำว่า สสวิสาณ (เขากระต่าย) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ตัทธัมมูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง ดังคำว่า ขปุปฺผ (ดอกฟ้า) กจฺฉปโลม (หนวดเต่า) วาตปุปฺผ (ดอกลม) วญฺฌาปุตฺต (บุตรหญิงหมัน) กกฺกฏโลหิต (เลือดปู) ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ว่า

คงฺคา กุมุทินี สนฺตา สงฺขวณฺณา จ โกกิลา
ชมฺพู ตาลผลํ ทชฺชา อถ นูน ตทา สิยา.

“เมื่อใดแม่น้ำคงคาสงบดารดาษด้วยดอกบัวก็ดี นกดุเหว่าสีขาวเหมือนสังข์ก็ดี ต้นหว้าให้ผลเป็นผลตาลก็ดี เมื่อนั้นเราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา กจฺฉปโลมานํ ปาวาโร ติวิโธ สิยา
เหมนฺติกํ ปาวุรณํ อถ นูน ตทา สิยา.

“เมื่อใด ผ้าห่มสามชนิดจะพึงสำเร็จได้ด้วยขนเต่า ใช้เป็นเครื่องกันหนาวในคราวน้ำค้างตกได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา มกสปาทานํ อฏฺฏาโล สุกโต สิยา
ทฬฺโห จ อวิกมฺปี จ อถ นูน ตทา สิยา.

“เมื่อใด เท้ายุงทั้งหลายจะพึงทำเป็นป้อมมั่นคงดีไม่หวั่นไหว อาจจะทนบุรุษผู้ขึ้นรบได้ตั้งร้อย เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา สสวิสาณานํ นิสฺเสณี สุกตี สิยา
สคฺคสฺสาโรหณตฺถาย อถ นูน ตทา สิยา.

“เมื่อใด เขากระต่ายจะพึงทำเป็นบันไดเพื่อขึ้นไปสวรรค์ได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วม

กันได้แน่”

ยทา นิสฺเสณิมารุยฺห จนฺทำ ขาเทยฺยุ มูสิกา
ราหุญฺจ ปริพาเหยฺยุ อถ นูน ตทา สิยา.

“เมื่อใด หนูทั้งหลายจะพึงไต่บันไดขึ้นไปกัดพระจันทร์ และขับไล่ราหูให้หนีไปได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา สุราฆฏำ ปิตฺวา มกฺขิกา คณจาริณี
องฺคาเร วาสำ กปฺเปยฺยุ อถ นูน ตทา สิยา.

“เมื่อใด แมลงวันทั้งหลายเที่ยวไปเป็นหมู่ๆ ดื่มเหล้าหมดหม้อเมาแล้ว จะพึงเข้าไปอยู่ในโรงถ่านเพลิง เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา พิมฺโพฏฺฐสมฺปนฺโน คทฺรโภ สุมุโข สิยา
กุสโล นจฺจคีตสฺส อถ นูน ตทา สิยา.

“เมื่อใด ลาพึงมีริมฝีปากงามสีเหมือนผลมะพลับ มีหน้างามเหมือนแว่นทอง จะเป็นสัตว์ฉลาดในการฟ้อนรำขับร้องได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา กากา อุลูกา จ มนฺตเยยฺยุ รโหคตา
อญฺญมญฺญำ ปิหเยยฺยุ อถ นูน ตทา สิยา.

“เมื่อใด กากับนกเค้าพึงปรารถนาสมบัติให้แก่กันและกัน ปรึกษาปรองดองกันอยู่ในที่ลับได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา มุฬาลปตฺตานำ ฉตฺตำ ถิรตรำ สิยา
วสฺสสฺส ปฏิฆาตาย อถ นูน ตทา สิยา.

“เมื่อใด รากไม้และใบไม้อย่างละเอียด พึงเป็นร่มมั่นคงป้องกันฝนได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา กุลโก สกุโณ ปพฺพตำ คนฺธมาทนำ
ตุณฺเฑนาทาย คจฺเฉยฺย อถ นูน ตทา สิยา.

“เมื่อใด นกตัวเล็กๆ พึงเอาจงอยปากคาบภูเขาคันธมาทน์บินไปได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา สามุทฺทิกํ นาวํ สยนฺตํ สวฏากรํ
เจโฏ อาทาย คจฺเฉยฺย อถ นูน ตทา สิยา.[๒๕]

“เมื่อใด เด็กๆ พึงจับเรือใหญ่อันประกอบด้วยเครื่องยนต์และใบพัด กำลังแล่นไปในสมุทร ไว้ได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”]

ความสิ้นกิเลสอย่างเดียวไม่ใช่พระนิพพาน

อถายสฺมตา สาริปุตฺตตฺเถเรน ธมฺมเสนาปตินา “กตมํ นุ โข อาวุโส นิพฺพานนฺ”ติ[๒๖] นิพฺพานํ ปุฏฺเฐน “โย โข อาวุโส ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย”ติ[๒๗]ราคาทีนํ ขโยว ทสฺสิโต. ตสฺมา ราคาทีนํ ขยมตฺตเมว นิพฺพานนฺติ เจ. ตํ น. กสฺมา. อรหตฺตสฺสาปิ ราคาทีนํ ขยมตฺตปสงฺคโทสาปตฺติโต. กถํ. นิพฺพานํ ปุจฺฉานนฺตรเมว “กตมํ นุ โข อาวุโส อรหตฺตนฺ”ติ[๒๘] ปุฏฺเฐน “โย โข อาวุโส ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย”ติ[๒๙] ราคาทีนํ ขโยว วุตฺโต. ตสฺมา ตว มเตน อรหตฺตผลสฺสาปิ ราคาทีนํ ขยมตฺตตา ภเวยฺย. น เจตํ ยุตฺตํ อนุตฺตรสฺส โลกุตฺตร-ผลจิตฺตสฺส ราคานํ ขยมตฺตตาปชฺชนโต. ตสฺมา มา เอวํ พฺยญฺชนจฺฉายาย วเทสิ. อุภินฺนํ ปน สุตฺตานํ อตฺโถ อุปปริกฺขิตพฺโพ.

“ถามว่า : หากเป็นตามนี้ พระสารีบุตรเถระผู้เป็นธรรมเสนาบดี เมื่อมีผู้ถามถึงพระนิพพานว่า ‘ผู้มีอายุ พระนิพพานคืออะไร’ ได้แสดงความสิ้นไปของราคะเป็นต้นโดยกล่าวว่า ‘ผู้มีอายุ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ สภาวะนี้เรียกว่า พระนิพพาน’ ดังนั้น พระนิพพานจึงเป็นเพียงความสิ้นไปของราคะเป็นต้นหรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะหากเป็นตามนี้ แม้อรหัตตผลก็เป็นเพียงความสิ้นไปของราคะเป็นต้นเช่นกัน

ถามว่า : ข้อนั้นรู้ได้อย่างไร

ตอบว่า : พระสารีบุตรเมื่อมีผู้อื่นถามว่า ‘ผู้มีอายุ อรหัตตผลคืออะไร’ ได้แสดงความสิ้นไปของราคะเป็นต้นด้วยคำว่า ‘ผู้มีอายุ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ สภาวะนี้เรียกว่า อรหัตตผล’ ดังนั้น แม้อรหัตตผลก็ควรมีความสิ้นไปของราคะเป็นต้นตามความเห็นของท่านผู้ถาม และการที่โลกุตตรผลจิตซึ่งไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่ามีสภาพเป็นเพียงความ

สิ้นไปของราคะเป็นต้นก็ไม่สมควร ด้วยเหตุนั้น ท่านอย่ากล่าวโดยฉายาของรูปศัพท์ จงใคร่ครวญความหมายของพระสูตรทั้งสอง[ที่กล่าวถึงพระนิพพานและอรหัตตผล]"

[ถ้าพระนิพพานเป็นความสิ้นกิเลสอย่างเดียวโดยไม่มีสภาวะอย่างอื่น อรหัตตผลจิตก็ควรได้ชื่อว่า พระนิพพาน เพราะเป็นความสิ้นกิเลสเหมือนกัน ดังนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่าพระนิพพานเป็นความสิ้นกิเลสอย่างเดียว]

พระนิพพานเป็นความสิ้นกิเลสโดยอ้อม

ยสฺส ปน ธมฺมสฺสาธิคเมน ราคาทีนํ ขโย โหติ, โส ธมฺโม ราคาทีนํ ขยสฺส อุปนิสฺสยตฺตา อกฺขโยปิ สมาโน "ราคาทีนํ ขโย นิพฺพานนฺ"ติ ขโยปจาเรน วุตฺโต. "ติปุสํ ชโร คุโฬ เสมฺโห"ติอาทีสุ วิย ผลูปจาเรน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.

"อนึ่ง ความสิ้นไปของราคะเป็นต้นย่อมมีได้ด้วยการบรรลุธรรมใด ธรรมนั้นแม้มีสภาพไม่สิ้นไปก็กล่าวว่า ความสิ้นไปของราคะเป็นต้นชื่อว่า พระนิพพาน ได้โดยชื่อของความสิ้นไป[อันเป็นผล] ดังคำกล่าวโดยชื่อของผลว่า ติปุสํ ชโร (ไข้ทับทิม), คุโฬ เสมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) เพราะเป็นเหตุที่มีกำลังแห่งความสิ้นไปของราคะเป็นต้น

[พระนิพพานเป็นเหตุให้เกิดผลคือความสิ้นไปของราคะเป็นต้น เพราะพระอริยบุคคลผู้หยั่งเห็นพระนิพพานอยู่ย่อมขจัดกิเลสในขณะนั้น การกล่าวว่า "ความสิ้นไปของราคะเป็นต้นชื่อว่าพระนิพพาน" จึงเป็นสำนวนที่กล่าวโดยอ้อม ด้วยการกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล ดังคำว่า ติปุสํ ชโร (ไข้ทับทิม), คุโฬ เสมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึง ไข้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่มน้ำอ้อย การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ผลูปจาระ คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล]

อรหัตตผลเป็นความสิ้นกิเลสโดยอ้อม

อรหตฺตํ ปน ขยนฺเต อุปฺปนฺนตฺตา "ขโย"ติ วุตฺตํ.

"ส่วนอรหัตตผลก็เรียกว่า ความสิ้นกิเลส [โดยอ้อมเหมือนพระนิพพาน] เพราะเกิด

ขึ้นในที่สุดแห่งความสิ้นกิเลส”

[แม้การกล่าวว่าอรหัตตผลเป็นความสิ้นกิเลส ก็จัดเป็นสำนวนทางภาษาเช่นเดียวกัน]

ความสิ้นกิเลสชั่วขณะไม่ใช่พระนิพพาน

ยทิ ราคาทีนำ ขยมตฺตำ นิพฺพานำ ภเวยฺย, สพฺเพ พาลปุถุชฺชนาปิ สมธิคตนิพฺพานา สจฺฉิกตนิโรธา ภเวยฺยุ. กิญฺจ ภิยฺโย- นิพฺพานสฺส พหุตฺตาทิโทสาปตฺติโต จ. เอวญฺหิ สติ ราคา-ทิกฺขยานำ พหุภาวโต นิพฺพานสฺสาปิ พหุภาโว ภเวยฺย. สงฺขตลกฺขณญฺจ นิพฺพานำ ภเวยฺย. สงฺขตลกฺขณตฺตา สงฺขตปริยาปนฺนญฺจ. สงฺขตปริยาปนฺนตฺตา อนิจฺจำ ทุกฺขำ นิพฺพานำ ภเวยฺยาติ.

“ความจริงถ้าความสิ้นไปของราคะเป็นต้น[ชั่วขณะ]เป็นพระนิพพาน หากเป็นตามนี้ แม้ปุถุชนคนเขลาทุกคนก็ได้ชื่อว่ารู้แจ้งบรรลุพระนิพพานได้ [คือ ปุถุชนคนเขลาที่แม้จะเป็นสัตว์เดียรัจฉาน เมื่อเสพกามแล้วราคะย่อมสิ้นไปชั่วขณะ ความสิ้นกิเลสชั่วขณะจึงไม่ใช่พระนิพพาน เพราะพระนิพพานคือความสิ้นกิเลสโดยไม่เกิดอีก]

อนึ่ง [ความเห็นนั้นย่อมไม่สมควร]เพราะพระนิพพานก็อาจมีจำนวนมาก เนื่องจากความสิ้นไปของราคะเป็นต้นมีมากมาย และพระนิพพานก็มีลักษณะของสังขตธรรมได้ ทั้งนับเข้าในสังขตธรรมเพราะมีลักษณะของสังขตธรรม และพระนิพพานก็ควรมีสภาพไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เพราะนับเข้าในสังขตธรรม”

[ถ้าสำคัญว่าความสิ้นกิเลสชั่วขณะเป็นพระนิพพาน ก็ผิดจากความสมควร ๒ ประการ คือ

- พระนิพพานควรมีจำนวนมากตามกิเลสที่สิ้นไปในแต่ละขณะ กล่าวคือ ความสิ้นราคะเป็นพระนิพพานอย่างหนึ่ง ความสิ้นโทสะเป็นพระนิพพานอย่างหนึ่ง ความสิ้นโมหะเป็นพระนิพพานอย่างหนึ่ง เป็นต้น

- ความสิ้นกิเลสชั่วขณะจัดเป็นภังคะในอุปปาทขณะ (ขณะเกิดขึ้น) ฐิติขณะ (ขณะตั้งอยู่) และภังคขณะ (ขณะดับไป) ซึ่งเป็นลักษณะของสังขตธรรม หากเป็นตามนี้พระนิพพานก็นับเข้าในสังขต-ธรรมเหมือนรูปธรรมกับนามธรรมอื่นๆ จึงควรมีสภาพไม่เที่ยงและเป็นทุกข์เช่นเดียวกัน แต่พระนิพพานมีสภาพเที่ยงและเป็นสุขนิรันดร์]

ความสิ้นกิเลสที่ยังไม่เกิดขึ้นไม่ใช่พระนิพพาน

กิญฺจ ภิยฺโย- ยทิ ขโย นิพฺพานํ ภเวยฺย, โคตฺรภุโวทานมคฺคผลจิตฺตานํ กึ นุ อารมฺมณํ วเทสิ. วท ภทฺรมุขาติ. ราคาทีนํ ขยเมว วทามีติ. กึ ปน ราคาทโย โคตฺรภฺวาทีนํ ขเณ ขียนฺติ, อุทาหุ ขียิสฺสนฺติ, อถ ขีณาติ. กึ ปเนตฺถ ขีเณเสฺวว ขยํ วทามีติ. สุฏฺฐุ อุปธาเรตฺวา วท ภทฺรมุขาติ. ยทิ ขีเณเสฺวว ขยํ วเทสิ, น โคตฺรภุจิตฺตาทีนํ นิพฺพานารมฺมณตา สิชฺฌตีติ. กึ การณนฺ. โคตฺรภุกฺขเณ ราคาทโย ขียิสฺสนฺติ. ตถา โวทานกฺขเณ. มคฺคกฺขเณ ปน ขียนฺติ. น ขีณา, ผลกฺขเณ ขีณา. เอวํ สนฺเต ภวโต มเตน ผลเมว ขยารมฺมณนฺ, น อิตเร. อิตเรสํ ปน กิมารมฺมณนฺ วเทสีติ. อทฺธา โส อารมฺมณนฺ อปสฺสนฺโต นิรุตฺตโร ภวิสฺสติ.

“ถามว่า : ถ้าความสิ้นกิเลสเท่านั้นเป็นพระนิพพาน อารมณ์ของจิตคือ โคตรภู โวทาน มรรค และผล คืออะไร ท่านผู้เจริญ โปรดตอบเถิด [โคตรภู คือ ญาณที่เป็นอนันตร-ปัจจัยแก่โสดาปัตติมรรค โวทาน คือ ญาณที่เกิดก่อนอริยมรรคเบื้องสูง ๓]

ตอบว่า : อารมณ์ของจิตดังกล่าว คือ ความสิ้นไปแห่งราคะเป็นต้น

ถามว่า : ราคะเป็นต้นกำลังสิ้นไป จักสิ้นไป หรือสิ้นไปแล้ว ในขณะเกิดโคตรภูเป็นต้น

ตอบว่า : เรากล่าวความสิ้นไปเมื่อกิเลสดับไปแล้ว ท่านผู้เจริญ ท่านใคร่ครวญดีแล้วจงถามเถิด

ถ้าราคะเป็นต้นสิ้นไปในขณะดับกิเลสแล้ว หากเป็นดังนี้ โคตรภูจิตเป็นต้นก็รู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ไม่ได้ เพราะราคะเป็นต้นจักสิ้นไปในขณะเกิดโคตรภูและโวทาน แต่กำลังสิ้นไปในขณะเกิดมรรคจิต มิใช่สิ้นไปแล้ว ทั้งมีสภาพสิ้นไปแล้วในขณะเกิดผลจิต เมื่อเป็นเช่นนั้น ตามมติของท่าน ผลจิต[ที่เกิดในขณะสิ้นกิเลสแล้ว]ก็มีอารมณ์คือความสิ้นไป จิตอื่น [โคตรภูจิต โวทานจิต มรรคจิต] มีอารมณ์คือความสิ้นไปไม่ได้ อารมณ์ของจิตเหล่านั้นคืออะไร ปรวาที (ผู้มีความเห็นแย้งกัน) นั้นไม่พบอารมณ์[ของโคตรภูจิตเป็นต้น] จักตอบไม่ได้เป็นแน่”

พระนิพพานไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง

อปิจ กิเลสกฺขโย นาม สปฺปุริเสหิ กรียติ. ยถานุรูปาย ปฏิปตฺติยา อุปฺปาทียตีติ อตฺโถ. นิพฺพานํ ปน น เกนจิ กรียติ น อุปฺปาทียติ. ตสฺมา นิพฺพานมมตมสงฺขตํ. ตมกตํ ชานาตีติ อริยสาวโก "อกตญฺญู"ติ ปวุจฺจติ. วุตฺตญฺเจตํ-

๗๗๑. "อสฺสทฺโธ อกตญฺญู จ สนฺธิจฺเฉโท จ โย นโร
หตาวกาโส วนฺตาโส ส เว อุตฺตมโปริโส"ติ.[๓๐]

"อนึ่ง ธรรมดาว่าความสิ้นไปแห่งกิเลส สัตบุรุษทั้งหลายย่อมกระทำ คือ ย่อมทำให้เกิดขึ้น ด้วยการปฏิบัติตามสมควร[แก่วิสุทธิทั้ง ๗] แต่พระนิพพานไม่ถูกกระทำ ทำให้เกิดขึ้นไม่ได้ด้วยปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้น พระนิพพานจึงชื่อว่า อมตะ (ไม่ตาย) อสังขตะ (ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) พระอริยสาวกย่อมรู้ว่าพระนิพพานนั้นไม่ถูกปัจจัยกระทำ จึงเรียกว่า อกตัญญู (ผู้รู้พระนิพพานที่ไม่ถูกปัจจัยกระทำ) สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

'ผู้ไม่เชื่อง่ายตามคำของคนอื่น รู้แจ้งพระนิพพานที่ไม่ถูกปัจจัยกระทำ หมดการเวียนว่ายตายเกิด หมดโอกาสที่จะเกิดใหม่ และหมดกิเลสที่ทำให้หวัง บุคคลนั้นเรียกว่า ผู้ประเสริฐ'"

พระนิพพานเป็นสภาพหลุดพ้น

อปิจ "นิสฺสรณนฺ"ติ ภควตา วุตฺตตฺตา จ. "นิสฺสรณนฺ"ติ หิ นิพฺพานสฺเสตํ นามํ. ยถาห "ตโย โขเม ภิกฺขเว ธมฺมา ทุปฺปฏิวิชฺฌา. กตเม ตโย ธมฺมา ทุปฺปฏิวิชฺฌา. ติสฺโส นิสฺสรณ-ธาตุโย. กามานเมตํ นิสฺสรณํ, ยทิทํ เนกฺขมฺมํ. รูปานเมตํ นิสฺสรณํ, ยทิทํ อรูปํ. ยํ โข ปน กิญฺจิ ภูตํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ, นิโรโธ ตสฺส นิสฺสรณนฺ"ติ[๓๑] หิ วุตฺตํ. เอวํ วุตฺตสฺส ตสฺส นิพฺพานสฺส อภาวปตฺติโทสโต ปจฺจมชฺฌานากาสานญฺจายตนานมฺปิ อภาโว ภเวยฺย. ตสฺมา อยุตฺตํ อกฺขยสฺส นิพฺพานสฺส ขยโทสาปชฺชนนฺติ. น ตุ ขโย นิพฺพานํ.

"อีกนัยหนึ่ง [พระนิพพานมีจริงโดยแท้] เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า นิสสรณะ (สภาพหลุดพ้น) ความจริงคำว่า นิสสรณะ นี้เป็นชื่อของพระนิพพาน สมจริงดังพระพุทธ-

วจนะว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๓ อย่างเหล่านี้แทงตลอดได้ยาก ธรรม ๓ อย่างที่แทงตลอดได้ยาก เป็นไฉน คือ สภาพหลุดพ้น ๓ อย่างอันได้แก่ ปฐมฌานที่หลุดพ้นจากกามคุณ อากาสานัญจายตนฌานซึ่งไม่มีรูปที่หลุดพ้นจากรูป และพระนิพพานที่หลุดพ้นจากขันธ์ทั้งปวงซึ่งเกิดขึ้น อันมีปัจจัยปรุงแต่งเกิดโดยอาศัยปัจจัย’”

[ถ้าพระนิพพานไม่มีจริง] แม้ปฐมฌานและอากาสานัญจายตนฌานก็ไม่ควรมีจริง เพราะความผิดพลาดที่กล่าวว่าพระนิพพานที่พระศาสดาตรัสไว้อย่างนั้นไม่มีจริง ดังนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่า พระนิพพานเป็นความสิ้นกิเลสชั่วขณะ ความสิ้นกิเลสชั่วขณะมิใช่พระนิพพานโดยแท้”

“อตฺถิ นิสฺสรณํ โลเก, ปญฺญาย เม สุผุสิตนฺ”ติ [๓๒] จ “อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตนฺ”ติ [๓๓] จ ธมฺมสามินา ตถาคเตน สมฺมาสมฺพุทฺเธน อเนเกสุ สุตฺตนฺเตสุ ปรมตฺถวเสน วุตฺตตฺตา “อตฺถิ นิพฺพานํ นาม เอโก ธมฺโม”ติ นิฏฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพํ.

“โปรดทราบข้อสรุปในที่นี้ว่า สภาวธรรมอย่างหนึ่งที่ชื่อว่า พระนิพพาน มีอยู่จริง ดังพระอาฬวกะกล่าวว่า

‘ธรรมที่พ้นไปจากกิเลสอันเราสัมผัสด้วยปัญญาแล้ว มีอยู่ในโลก’

และดังพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้พระธรรมราชาเสด็จไปงาม ตรัสไว้โดยความเป็นปรมัตถ์ในพระสูตรจำนวนมากว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่มีเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่’”

พระนิพพานมีอยู่โดยสภาวะ

อปิจ ปริตฺตตฺติเก “กตเม ธมฺมา อปฺปมาณา”ติ ปทมุทฺธริตฺวา “จตฺตาโร มคฺคา อปริยาปนฺนา. จตฺตาริ จ สามญฺญผลานิ นิพฺพานญฺจ. อิเม ธมฺมา อปฺปมาณา”ติ [๓๔] วุตฺตตฺตา ราคาทีนํ ขยสฺส อปฺปมาณตฺตํ กถํ ยุชฺชติ. ตสฺมา ปรมตฺถโต อตฺถิเยว นิพฺพานํ นาม เอโก สภาโวติ.

ตำ ปน ปกติวาทีนำ ปกติ วิย ติตฺถิยานำ อตฺตา วิย จ สสวิสาณำ วิย จ นาวิชฺชมานำ.

“อนึ่ง ใน[คัมภีร์ธรรมสังคณี] ปริตตติกะ (กลุ่มธรรม ๓ บท คือ ธรรมที่มีอานุภาพน้อย ธรรมที่เข้าถึงความประเสริฐ และธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีราคะเป็นต้นซึ่งกระทำให้มีประมาณ) พระผู้มีพระภาคทรงแสดงบท[เป็นหัวข้อ]ว่า “ธรรมไม่มีประมาณ คืออะไร” แล้วตรัสเฉลยว่า “มรรคจิต ๔ ที่เป็นโลกุตตระ ผลแห่งความเป็นสมณะ [จิตและเจตสิกที่ประกอบกับผลจิต] ๔ และพระนิพพาน ธรรมเหล่านี้ไม่มีประมาณ” ดังนั้น ความไม่มีประมาณแห่งความสิ้นไปของราคะเป็นต้นจึงไม่สมควร ด้วยเหตุนี้ สภาวธรรมอย่างหนึ่งชื่อว่าพระนิพพานจึงมีอยู่จริงโดยปรมัตถ์ หาใช่ไม่มีจริงเหมือนประกฤติของเหล่าประกฤติวาที เหมือนอัตตาของพวกเดียรถีย์ และเหมือนเขากระต่าย”

[ประกฤติวาที คือ ผู้มีความเห็นในประกฤติที่กล่าวไว้ในลัทธิสางขยะที่ฤาษีกปิละเป็นผู้คิดค้นผู้มีความเห็นดังกล่าวเชื่อว่าสิ่งต่างๆ ในโลกทั้งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตทั้งหมด ไม่ใช่มีขึ้นจากสภาวะที่ไม่มี แต่ปรากฏขึ้นจากสภาวะที่มีอยู่เดิม เปรียบเสมือนทารกที่คลอดจากครรภ์มารดา หรือน้ำมันที่มีอยู่ในงา ตามความเห็นนี้ในภาวะเดิมก่อนที่โลกจะอุบัติ มีสภาวะ ๒ ประการที่ยั่งยืนไม่เปลี่ยนแปร ไม่มีเบื้องต้นและที่สุด ไม่มีรูปร่างสัณฐานที่สามารถพบเห็นได้ นั่นคือ

- ประกฤติ มูลเดิมหรือรากเหง้าของสรรพสิ่ง เป็นสภาวะไม่มีจิตเจตนา เป็นที่รวมของสุข ทุกข์ และโมหะ เมื่อเกิดร่วมกับอัตตาย่อมก่อให้เกิดผลคือความรู้, อหังการ, ตัมมัตตะ ๕ อย่างคือ เสียง ผัสสะ รูป รส กลิ่น, พุทธินทรีย์ ๕ อย่างคือ หู หนัง ตา ลิ้น จมูก, กัมมินทรีย์ ๕ อย่าง คือ ปาก มือ เท้า องคชาต วัจมรรค, อุภยินทรีย์คือ ใจ และภูต ๕ อย่างคือ อากาศ ลม ไฟ ดิน น้ำ

- บุรุษ อัตตาหรืออาตมัน เป็นสภาวะมีจิตเจตนา ไม่เป็นที่รวมของสุขเป็นต้น ไม่ก่อให้เกิดความรู้เป็นต้น มีสภาวะวางเฉยจากสุข ทุกข์ ความปรารถนา และโทสะเป็นต้น

ประกฤติที่ระคนกับบุรุษย่อมเป็นเหตุให้เกิดผลคือความรู้และอหังการเป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้ว จึงเกิดเป็นสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตขึ้นในโลก ต่อมาเมื่อถึงคราวโลกวิบัติ ภูตทั้ง ๕ ที่เป็นสภาพหยาบปรากฏชัดจะกลายเป็นภูตละเอียดแล้วเข้าไปรวมอยู่กับตัมมัตตะ ๕ ที่เป็นเหตุเกิดของตน, อินทรีย์ ๑๑ และตัมมัตตะ ๕ จะไปรวมอยู่กับอหังการ, อหังการจะไปรวมอยู่กับความรู้ และความรู้ก็ไปรวมอยู่กับประกฤติที่เป็นมูลเดิม ส่วนประกฤติไม่ไปรวมอยู่กับอะไรทั้งสิ้น เป็นสภาพตั้งอยู่เสมอโดยไม่เสื่อม

สลาย แม้โลกจะวิบัติไปแล้วก็ยังคงอยู่เป็นนิรันดร์ ลัทธิประกฤตินี้จัดเป็นเอกัจจสัสสตวาทะ (ความเห็นว่าเที่ยงบางส่วน) ในมิจฉาทิฏฐิ ๖๒ ที่ตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร]

บัญญัติไม่ใช่พระนิพพาน

อถ ปญฺญตฺติมตฺตํ นิพฺพานนฺติ เจ, ตมฺปิ อยุตฺตํ. กสฺมา. นิพฺพานารมฺมณานํ จิตฺตเจตสิกานํ นวตฺตพฺพารมฺมณตฺตา. กถํ. ปริตฺตารมฺมณตฺติเก จ ปน “กตเม ธมฺมา อปฺปมาณารมฺมณา”ติ ปทมุทฺธริตฺวา “จตฺตาโร มคฺคา อปริยาปนฺนา. จตฺตาริ จ สามญฺญผลานิ. อิเม ธมฺมา อปฺปมาณารมฺมณา”ติ [๓๕] หิ วุตฺตํ. ยทิ ปเนเตสํ ปญฺญตฺติอารมฺมณํ สิยา, อปฺปมาณารมฺมณตา น ยุชฺเชยฺย. นวตฺตพฺพารมฺมณปกฺขํ ภเชยฺยุ. “นวตฺตพฺพารมฺมณา ปน รูปาวจรตฺติกจตุกฺกชฺฌานา กุสลโต จ วิปากโต จ กิริยโต จ, จตุตฺถสฺส ฌานสฺส วิปาโก, อากาสานญฺจายตนํ อากิญฺจญฺญายตนํ กุสลโต จ วิปากโต จ กิริยโต จ, อิเม ธมฺมา นวตฺตพฺพารมฺมณา”ติ [๓๖] หิ วุตฺตํ.

“ถามว่า : พระนิพพานเป็นเพียงบัญญัติหรือ

ตอบว่า : ข้อนั้นไม่สมควร

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะหากเป็นตามนี้ จิตและเจตสิกที่มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ก็ควรมีอารมณ์เป็นบัญญัติ

ถามว่า : จิตและเจตสิกดังกล่าวควรมีอารมณ์เป็นบัญญัติอย่างไร

ตอบว่า : ในปริตตารัมมณติกะ (กลุ่มธรรม ๓ บท คือ ธรรมที่มีธรรมเล็กน้อยเป็นอารมณ์ ธรรมที่มีธรรมอันมีกำลังเป็นอารมณ์ และธรรมที่มีธรรมอันไม่มีประมาณเป็นอารมณ์) พระผู้มีพระภาคทรงแสดงบท[เป็นหัวข้อ]ว่า “ธรรมที่มีธรรมอันไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ เป็นไฉน” แล้วตรัสเฉลยว่า “มรรคจิต ๔ ที่เป็นโลกุตตระ ผลแห่งความเป็นสมณะ ๔ ธรรมเหล่านี้มีธรรมอันไม่มีประมาณเป็นอารมณ์” ถ้าธรรมเหล่านี้มีอารมณ์เป็นบัญญัติ ความมีอารมณ์ไม่มีประมาณย่อมไม่สมควร แต่ควรมีบัญญัติเป็นอารมณ์ ดังพระพุทธวจนะว่า

‘ธรรมที่มีอารมณ์เป็นบัญญัติ คือ รูปาวจรติกฌาน[ตามจตุกกนัย] รูปาวจรจตุกก-

ฌาน [ตามปัญจกนัย] ที่เป็นกุศล วิบาก และกิริยา วิบากของจตุตถฌาน พร้อมทั้งอากาสานัญจายตนฌานและอากิญจัญญายตนฌานที่เป็นกุศล วิบาก และกิริยา ธรรมเหล่านี้มีอารมณ์เป็นบัญญัติ'"

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ธรรมที่มีอารมณ์เป็นบัญญัติ มี ๑๙ ดวง คือ รูปาวจรปฐมฌานจิต ๓ รูปาวจรทุติยฌานจิต ๓ รูปาวจรตติยฌานจิต ๓ รูปาวจรจตุตถฌานจิต ๓ รูปาวจรปัญจมฌานวิปากจิต ๑ อากาสานัญจายตนจิต ๓ อากิญจัญญายตนจิต ๓ เว้นกุศลอภิญญาจิตและกิริยาอภิญญาจิต ย่อมรับกามาวจรอารมณ์เป็นต้นได้เมื่อทำหน้าที่อภิญญา จึงไม่นับเข้าในข้อนี้]

ตสฺมา น ปญฺญตฺติมตฺตํ นิพฺพานนฺ. ยสฺมา จ ปณฺณตฺติภาโว นิพฺพานสฺส น ยุชฺชติ, ตสฺมา มคฺคผลานํ อารมฺมณปจฺจยภูตํ อุปฺปาทาทีนมภาวโต นิจฺจํ, รูปสภาวาภาวโต อรูปนฺ, ปปญฺจาภาวโต นิปฺปปญฺจํ นิพฺพานํ นาม อตฺถีติ อุปคนฺตพฺพนฺติ.

"ด้วยเหตุดังกล่าว พระนิพพานจึงไม่ควรเป็นเพียงบัญญัติ และโดยเหตุที่พระนิพพานไม่ควรเป็นบัญญัติ จึงทราบได้ว่าพระนิพพานซึ่งเป็นอารัมมณปัจจัยของมรรคและผลมีสภาพเที่ยง เพราะปราศจากความเกิดขึ้นเป็นต้น เป็นนามธรรม เพราะไม่มีสภาพแปรปรวน[ที่ประจักษ์เหมือนรูปธรรม] และไม่เนิ่นช้า เพราะไม่มีปปัญจธรรม [ธรรมทำให้เนิ่นช้า คือ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ]"

๗๗๒. อจฺจนฺตมนนฺตํ สนฺตํ อมตํ อปโลกิตํ
ปณีตํ สรณํ เขมนฺ ตาณนฺ เลณนฺ ปรายณนฺ.

๗๗๓. สิวญฺจ นิปุณนฺ สจฺจนฺ ทุกฺขกฺขยมนาสวนฺ
สุทุทฺทสนฺ ปรนฺ ปารนฺ นิพฺพานมนิทสฺสนนฺ.

๗๗๔. ตณฺหากฺขยนฺ ธุวนฺ ทีปนฺ อพฺยาปชฺฌมนีติกนฺ
อนาลยมรูปญฺจ ปทมจฺจุตมกฺขรนฺ.

๗๗๕. วิราคญฺจ นิโรธญฺจ วิมุตฺติ โมกฺขเมว จ
อิเมหิ ปน นาเมหิ นิพฺพานนฺ ตุ กถียติ.

"พระนิพพานตรัสไว้ด้วยชื่อเหล่านี้ว่า

อัจจันตะ (ที่สุดแห่งสงสาร) อนันตะ (ไม่มีขอบเขตคือความเกิดขึ้นและดับไป)

สันตะ (สงบ) อมตะ (ไม่ตาย)

อปโลกิตะ (ไม่พินาศ) ปณีตะ (ประณีต)

สรณะ (ที่สิ้นสุดแห่งทุกข์) เขมะ (แดนเกษม)

ตาณะ (ที่คุ้มครอง) เลณะ (ที่หลบภัย)

ปรายณะ (ที่อาศัย) สิวะ (พ้นจากความบีบคั้น)

นิปุณะ (ละเอียด) สัจจะ (ความจริง)

ทุกขักขยะ (ที่สิ้นทุกข์) อนาสวะ (ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ)

สุทุททสะ (เห็นได้ยาก) ประ (ยอดเยี่ยม)

ปาระ (ฝั่ง) นิพพาน (หลีกออกจากตัณหา)

อนิทัสสนะ (เห็นด้วยตาเนื้อหรือตาทิพย์ไม่ได้)

ตัณหักขยะ (ที่สิ้นตัณหา) ธุวะ (ยั่งยืน)

ทีปะ (ที่พัก) อัพยาปัชฌะ (ไม่มีสิ่งเบียดเบียน)

อนีติกะ (ไม่มีอันตราย) อนาลยะ (ไม่มีตัณหา)

อรูปะ (ไม่มีความแปรปรวน) ปทะ (มั่นคง)

อัจจุตะ (ไม่คลาดเคลื่อน) อักขระ (ไม่เสื่อมสิ้นไป)

วิราคะ (ปราศจากความกำหนัด) นิโรธะ (ที่ดับตัณหา)

วิมุตติ (ความหลุดพ้นจากสังขตธรรม) โมกขะ (ความพ้นไปจากภพ)”

๗๗๖. เอวญฺจ ปน วิญฺญาย นิพฺพานมฺปิ จ อจฺจุตํ
ตสฺส จาธิคมูปาโย กตฺตพฺโพ วิญฺญุนา สทา.

“เมื่อวิญญูชนเข้าใจพระนิพพานที่มีสภาพไม่คลาดเคลื่อนอย่างนี้แล้ว พึงบำเพ็ญไตรสิกขาเป็นนิตย์เพื่อบรรลุพระนิพพานนั้น”

คำลงท้ายปริจเฉท

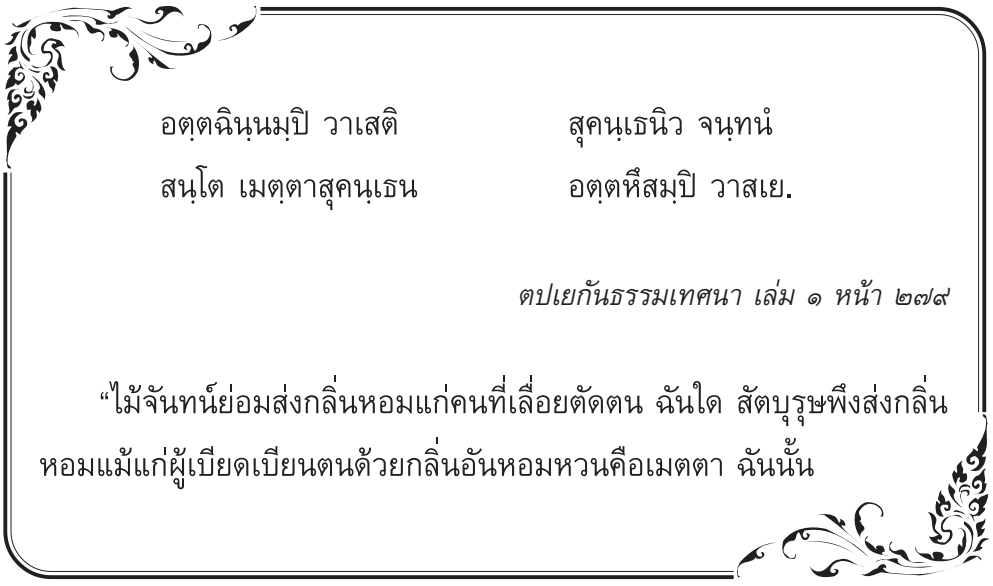
๗๗๗. สทฺธาพุทฺธิกรํ ตถาคตมเต สมฺโมหวิทฺธํสนํ
ปญฺญาสมฺภวสมฺปสาทนกรํ ชานาติ โย เจ อิมํ
อตฺถพฺยญฺชนสาลินํ สุมธุรํ สารญฺญุวิมฺหาปนํ
คมฺภีเร นิปุณาภิธมฺมปิฏเก โส ยาติ นิฏฺจ ปทํ.

“หากผู้ใดเข้าใจคัมภีร์นี้ที่เจริญศรัทธาและปัญญา ซึ่งกำจัดความสงสัยในคำสอนของพระตถาคต อันก่อให้เกิดความเลื่อมใสที่เป็นเหตุเกิดปัญญา อันถึงพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ ไพเราะดี และยังผู้รู้แก่นสารให้พิศวง บุคคลนั้นพึงได้รับวินิจฉัยอันดีเลิศในพระอภิธรรมปิฎกอันละเอียดสุขุม”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร นิพฺพานนิทฺเทโส นาม
เอกาทสโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๑๑ ชื่อว่า นิพพานนิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

อตฺตฉินฺนมฺปิ วาเสติ สุคนฺเธนิว จนฺทนำ
สนฺโต เมตฺตาสุคนฺเธน อตฺตหึสมฺปิ วาสเย.

ตปเยกันธรรมเทศนา เล่ม ๑ หน้า ๒๗๙

“ไม้จันทน์ย่อมส่งกลิ่นหอมแก่คนที่เลื่อยตัดตน ฉันใด สัตบุรุษพึงส่งกลิ่นหอมแม้แก่ผู้เบียดเบียนตนด้วยกลิ่นอันหอมหวนคือเมตตา ฉันนั้น

ปริจเฉทที่ ๑๒

ปัญญัตตินิเทศ

(คำอธิบายบัญญัติ)

ประเภทของบัญญัติ

เอตฺถาห “กึ เอตฺตกเมว เญยฺยํ, อุทาหุ อญฺญมฺปิ อตฺถี”ติ. อตฺถิ ปญฺญตฺติ นามาติ. สา ปเนสา ปญฺญาเปตพฺพโต ปญฺญาปนโต จ “ปญฺญตฺตี”ติ วุจฺจติ. เตเนวาห “ยา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ สงฺขา สมญฺญา ปญฺญตฺติ โวหาโร นามํ นามกมฺมํ นามเธยฺยํ นิรุตฺติ พฺยญฺชนํ อภิลาโป”ติ.[๓๗]

“ถามว่า : ธรรมที่ควรรู้มีเพียงเท่านี้หรือ ธรรมอื่นยังมีอีกไหม

ตอบว่า : ธรรมที่ควรรู้ชื่อว่า บัญญัติ มีอยู่

บัญญัตินั้นเรียกว่า ปญฺญตฺติ เพราะพึงถูกให้รู้ได้[ด้วยสัททบัญญัติ] และทำให้รู้[อรรถบัญญัติและสภาวธรรม] สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

‘สังขา (สิ่งที่ถูกเรียก) สมัญญา (สิ่งที่ถูกหมายรู้) ปัญญัตติ (สิ่งที่ถูกสมมุติ) โวหาร (สิ่งที่ถูกเรียกขาน) นามะ (ชื่อที่น้อมไปสู่ความหมาย) นามกัมมะ (ชื่อที่บุคคลพึงตั้ง) นามเธยยะ (ชื่อที่บุคคลพึงทรงจำ) นิรุตติ (ชื่อที่บุคคลพูดโดยสละเนื้อความอันไม่ชัดเจน) พยัญชนะ (ชื่อที่แสดงเนื้อความ) อภิลาปะ (ชื่อที่กล่าวเนื้อความให้ประจักษ์) แห่งธรรมนั้นๆ [มีอยู่]’”

[ชื่อว่า สังขา สมัญญา ปัญญัตติ และโวหาร เป็นอรรถบัญญัติ คือ สิ่งที่ถูกสื่อความหมาย ส่วนชื่อว่า นามะ นามกัมมะ นามเธยยะ นิรุตติ พยัญชนะ และอภิลาปะ เป็นสัททบัญญัติ คือ คำสื่อความหมาย]

อรรถบัญญัติ

ตตฺถ สงฺขายตีติ สงฺขา. กถียตีติ อตฺโถ. กินฺติ กถียติ. “อหนฺ”ติ “มมนฺ”ติ “ปโร”ติ “ปรสฺสา”ติ “มณฺโจ”ติ “ปีฐนฺ”ติ อเนเกหิ อากาเรหิ กถียตีติ สงฺขา. สมญฺญายตีติ สมญฺญา. ปญฺญาปียตีติ ปญฺญตฺติ. โวหรียตีติ โวหาโร. กินฺติ โวหรียติ. “อหนฺ”ติ “มมนฺ”ติ “ปโร”ติ “ปรสฺสา”ติ “มณฺโจ”ติ “ปีฐนฺ”ติ. เอวํ ตาว ปญฺญเปตพฺพโต ปญฺญตฺตีติ วุตฺตา. “อหนฺ”ติ หิ รูปาทโย ธมฺเม อุปาทาย ปฏิจฺจ การณํ กตฺวา ยถา เต รูปาทโย ธมฺมา อุปฺปาทวยวนฺโต, น เอวํวิธา. เกวลํ โลกสงฺเกเตน สิทฺธา ยา อยํ “อหนฺ”ติ กถียติ เจว ปญฺญาปียติ จ, เอสา ปญฺญตฺตีติ อตฺโถ.

“ในพากย์นั้น **สังขา** คือ สิ่งที่ถูกเรียก หมายถึง สิ่งที่ถูกกล่าว

ถามว่า : ถูกเรียกอย่างไร

ตอบว่า : ถูกเรียกด้วยอาการต่างๆ ว่า เรา ของเรา คนอื่น ของคนอื่น เตียง ตั่ง เป็นต้น ข้อนี้ชื่อว่า สังขา

สมัญญา คือ สิ่งที่ถูกหมายรู้

ปัญญัตติ คือ สิ่งที่ถูกสมมุติ

โวหาร คือ สิ่งที่ถูกเรียกขาน

ถามว่า : ถูกเรียกขานอย่างไร

ตอบว่า : ถูกเรียกขานด้วยอาการต่างๆ ว่า เรา ของเรา คนอื่น ของคนอื่น เตียง ตั่ง เป็นต้น

โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้เป็นลำดับแรกว่า ชื่อว่าบัญญัติ เพราะพึงถูกให้รู้ได้[ด้วยสัททบัญญัติ]

ความโดยพิสดารว่า สิ่งที่ชาวโลกบัญญัติว่าเป็นเรา มีได้โดยอาศัยรูปธรรมเป็นต้น แต่ไม่มีความเกิดดับเหมือนรูปธรรมเป็นต้น เป็นเพียงเกิดจากการหมายรู้ทางโลกเท่านั้น ชาวโลกย่อมกล่าวและสื่อสารให้เข้าใจกันว่าเป็นเรา สิ่งที่ถูกสื่อความหมายนี้ ชื่อว่า บัญญัติ”

นามบัญญัติ

อิทานิ ปญฺญาปนโต ปญฺญตฺตึ ปกาเสตุํ “นามํ นามกมฺมนฺ”ติอาทิมาห. ตตฺถ นามนฺติ

ตๆ ตๆ ธมฺมๆ “เอส อิตฺถนฺนาโม นามา”ติ ปญฺญเปติ. ตสฺมา ตๆ ปญฺญตฺตีติ ปวุจฺจติ. นามกมฺมนฺติอาทีนิ ตสฺสา เอว เววจนานิ. อยๆ ปญฺญาปนโต ปญฺญตฺติ นาม.

“บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสว่า **นามๆ นามกมฺมๆ** เป็นต้น เพื่อแสดงบัญญัติที่ทำให้รู้[อรรถบัญญัติและสภาวธรรม]

นาม คือ ชื่อแสดงให้รู้ธรรมนั้นๆ ว่า ธรรมนี้มีชื่ออย่างนี้ จึงเรียกว่า บัญญัติ

นามกัมมะเป็นต้นเป็นคำไวพจน์ของบัญญัตินั้นนั่นเอง คำสื่อความหมายนี้ ชื่อว่าบัญญัติ เพราะทำให้รู้[อรรถบัญญัติและสภาวธรรม]”

บัญญัติ ๓ ประเภท

สา ปเนสา ตชฺชาปญฺญตฺติ อุปาทาปญฺญตฺติ อุปนิธาปญฺญตฺตีติ ติวิธา โหติ.

“บัญญัติดังกล่าวมี ๓ ประเภท คือ ตัชชาบัญญัติ (บัญญัติคล้อยตามสภาวะ) อุปาทาบัญญัติ (บัญญัติอาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง) และอุปนิธาบัญญัติ (บัญญัติอาศัยเหตุที่ตรงกันข้าม)”

ตัชชาบัญญัติ

ตตฺถ ตชฺชาปญฺญตฺติ นาม จกฺขุโสตรูปสทฺทปถวีเตโชวาโยติอาทินยปฺปวตฺตา. อุปาทาปญฺญตฺติ ปน สมูหาสมูหวเสน ทุวิธา โหติ.

“**ตัชชาบัญญัติ** คือ บัญญัติที่เป็นไปโดยนัยว่า จักขุ โสตะ รูปะ สัททะ ปฐวี เตโช วาโย เป็นต้น [คำว่า จกฺขุ, โสต แสดงอัชฌัตติกายตนะ; คำว่า รูป, สทฺท แสดงพาหิรายตนะ ส่วนคำว่า ปฐวี เตโช วาโย แสดงการจำแนกโผฏฐัพพายตนะ ทั้งยังแสดงประเภทที่มีได้ในธรรมายตนะอีกด้วย]”

อุปาทาบัญญัติ

ตตฺถ สมูหปญฺญตฺติ นาม รูปารูปธมฺเมสุ เอกสฺส วา พหูนๆ วา นามๆ คเหตฺวา สมูหเมโวปาทาย วุจฺจติ. กถๆ. อจฺฉตรจฺฉฆฏปฏาทิปฺปเภทา. อยๆ สมูหปญฺญตฺติ นาม. อสมูห-

ปญฺญตฺติ ปน ทิสากาสกาลนิมิตฺตาภาวนิโรธาทิเภทา.

“**อุปาทาบัญญัติ** จำแนกเป็น ๒ อย่างโดยความเป็นสมูหบัญญัติและอสมูหบัญญัติ

- สมูหบัญญัติ คือ บัญญัติกล่าวถึงความเป็นกลุ่มโดยถือเอาชื่อของธรรมอย่างหนึ่งหรือธรรมหลายอย่างในรูปธรรมและนามธรรม เช่น หมี สุนัขป่า หม้อ ผ้า เป็นต้น บัญญัตินี้ชื่อว่า สมูหบัญญัติ [คำว่า ปฐวี อาศัยความเป็นกลุ่มของสสัมภารปฐวีอย่างเดียว ส่วนคำว่า หม้อ ผ้า เป็นต้นอาศัยความเป็นกลุ่มของบัญญัติที่รวมกันเป็นหม้อและผ้า]

- อสมูหบัญญัติ จำแนกเป็นทิศาบัญญัติ (บัญญัติอาศัยทิศ) อากาสบัญญัติ (บัญญัติอาศัยช่องว่าง) กาลบัญญัติ (บัญญัติอาศัยกาล) นิมิตบัญญัติ (บัญญัติอาศัยเหตุ) อภาวบัญญัติ (บัญญัติอาศัยสิ่งที่ไม่มี) และนิโรธบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความดับ) เป็นต้น”

[ทิศาบัญญัติ เช่น ทิศตะวันออก เป็นต้น
อากาสบัญญัติ เช่น หลุม ถ้ำ เป็นต้น
กาลบัญญัติ เช่น เช้า เย็น เป็นต้น
นิมิตบัญญัติ เช่น กสิณนิมิต เป็นต้น
อภาวบัญญัติ เช่น นัตถิภาวบัญญัติที่เป็นอารมณ์ของอากิญจัญญายตนฌาน เป็นต้น
นิโรธบัญญัติ เช่น นิโรธบัญญัติที่บัญญัติโดยอาศัยเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน เป็นต้น]

อุปาทาบัญญัติ (อีกนัยหนึ่ง)

ยทา ปน สา วิชฺชมานํ ปรมตฺถํ โชตยติ, ตทา “วิชฺชมานปญฺญตฺตี”ติ ปวุจฺจติ. ยทา อวิชฺชมานํ สมูหาสมูหเภทํ นามมตฺตํ โชตยติ, ตทา “อวิชฺชมานปญฺญตฺตี”ติ ปวุจฺจติ. ทุวิธาปิ ปเนสา โสตทฺวารชวนานนฺตรํ คหิตปุพฺพสงฺเกตมโนทฺวารชวนวิญฺญาเณน วิญฺญายติ. ยาย คหิตปุพฺพสงฺเกเตน มโนทฺวารชวนวิญฺญาเณน ปญฺญาปียติ. ยํ สนฺธาย “วิชฺชมานปญฺญตฺติ, อวิชฺชมานปญฺญตฺติ, วิชฺชมาเนนอวิชฺชมานปญฺญตฺติ, อวิชฺชมาเนนวิชฺชมานปญฺญตฺติ, วิชฺช-มาเนนวิชฺชมานปญฺญตฺติ, อวิชฺชมาเนนอวิชฺชมานปญฺญตฺตี”ติ ฉกฺกนโย วุตฺโต. ตตฺถ ปรมตฺถโต วิชฺชมานานํ รูปาทีนํ ปญฺญาปนา วิชฺชมานปญฺญตฺติ. ตถา อวิชฺชมานานมิตฺถิปุริสาทีนํ ปญฺญาปนา อวิชฺชมานปญฺญตฺติ. จเปตฺวา ปน วจนตฺถํ เกนจิ อากาเรน อนุปลพฺภมานานํ

ปญฺจมสจฺจาทีนํ ติตฺถิยปริกปฺปิตานํ วา ปกติปุริสาทีนํ ปญฺญาปนาปิ อวิชฺชมานปญฺญตฺติเยว. “เตวิชฺโช, ฉฬภิญฺโญ”ติ เอวมาทินยปฺปวตฺตา วิชฺชมาเนนอวิชฺชมานปญฺญตฺติ. “อิตฺถิสทฺโท, ปุริสสทฺโท”ติ เอวมาทิกา อวิชฺชมาเนนวิชฺชมานปญฺญตฺติ. “จกฺขุวิญฺญาณํ, โสตวิญฺญาณนฺ”ติ เอวมาทิกา วิชฺชมาเนนวิชฺชมานปญฺญตฺติ. “ขตฺติยกุมาโร, พฺราหฺมณกุมาโร, ภิกฺขุกุมาโร”ติ เอวมาทิกา อวิชฺชมาเนนอวิชฺชมนปญฺญตฺตีติ เอวํ วุตฺตา ฉ ปญฺญตฺติโยปิ เอตฺเถว สงฺคหํ คจฺฉนฺติ. อยํ อุปาทาปญฺญตฺติ นาม.

“เมื่อใดบัญญัตินั้นแสดงข้อความปรมัตถ์ที่มีจริง เมื่อนั้นเรียกว่า วิชชมานบัญญัติ เมื่อใดแสดงเพียงชื่อที่จำแนกเป็นกลุ่มหรือมิใช่กลุ่มซึ่งไม่มีจริง เมื่อนั้นเรียกว่า อวิชชมานบัญญัติ

บัญญัติทั้งสองอย่างนั้น บุคคลย่อมรู้ได้ด้วยชวนจิตทางมโนทวารที่เคยได้หมายรู้มาก่อนซึ่งเกิดต่อจากชวนจิตทางโสตทวาร เป็นเหตุให้รู้[สมมุติและปรมัตถ์]ด้วยชวนจิตทางมโนทวารที่เคยได้หมายรู้มาก่อน ซึ่งพระศาสดาตรัสหมายถึงนัยบัญญัติ ๖ ประเภท คือ วิชชมานบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความที่มีปรากฏ) ๑ อวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ) ๑ วิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติระคนเนื้อความที่ไม่มีปรากฏกับเนื้อความที่มีปรากฏ) ๑ อวิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติระคนเนื้อความที่มีปรากฏกับเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ) ๑ วิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติระคนเนื้อความที่มีปรากฏกับเนื้อความที่มีปรากฏ) ๑ อวิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติระคนเนื้อความที่ไม่มีปรากฏกับเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ) ๑

‘ **วิชชมานบัญญัติ** คือ บัญญัติแสดงเนื้อความที่มีปรากฏโดยปรมัตถ์ เช่น รูป เป็นต้น

อวิชชมานบัญญัติ คือ บัญญัติแสดงเนื้อความที่ไม่มีปรากฏโดยปรมัตถ์ เช่น หญิง ชาย เป็นต้น แม้บัญญัติแสดงเนื้อความที่ไม่มีจริงโดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งไม่เกี่ยวกับรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) อันมีสัจจะที่ ๕ เป็นต้น หรือประกฤติและบุรุษเป็นต้นที่เดียรถีย์ดำริขึ้น ก็ชื่อว่า อวิชชมานบัญญัติ เช่นเดียวกัน

วิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ เช่น เตวิชชะ (บุคคลผู้ได้วิชชาสาม) ฉฬภิญญะ

(บุคคลผู้ได้อภิญญาหก)

อวิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ เช่น อิตถิสัททะ (เสียงของสตรี) ปุริสสัททะ (เสียงของบุรุษ)

วิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ เช่น จักขุวิญญาณ (วิญญาณอาศัยจักขุประสาท) โสตวิญญาณ (วิญญาณอาศัยโสตประสาท)

อวิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ เช่น ขัตติยกุมาร (กุมารผู้เป็นกษัตริย์) พราหมณกุมาร (กุมารผู้เป็นพราหมณ์) ภิกขุกุมาร (กุมารผู้เป็นภิกษุ)

โดยประการดังนี้ แม้บัญญัติทั้ง ๖ อย่างย่อมรวมเข้าในอุปาทาบัญญัตินี้ ทั้งหมดนี้ชื่อว่า อุปาทาบัญญัติ”

[คำว่า เป็นต้น ใน สัจจะที่ ๕ เป็นต้น หมายถึง โพชฌงค์ที่ ๘ (อฏฺฐมโพชฺฌงฺค) ตามทรรศนะของศาสนาพราหมณ์

คำว่า เป็นต้น ใน ประกฤติและบุรุษ เป็นต้น หมายถึง สิ่งที่ไม่มีจริง เช่น ดอกฟ้า (อากาสกุสุม)]

อุปนิธาบัญญัติ

อุปนิธาปณฺณตฺติปิ เอติสฺสา เอว ปเภทา. สา ปน “ทีฆํ อุปนิธาย รสฺโส. รสฺสํ อุปนิธาย ทีโฆ”ติอาทินยปฺปวตฺตา “กปณํ มานุสกํ รชฺชํ ทิพฺพสุขํ อุปนิธายา”ติ เอวมาทิกา จ.

“**อุปนิธาบัญญัติ** ก็มีประเภทเหมือนอุปาทาบัญญัติ บัญญัติดังกล่าวเป็นไปโดยนัยว่า รัสสะ (สั้น) ในเมื่อเทียบกับของยาวกว่า ทีฆะ (ยาว) ในเมื่อเทียบกับของสั้นกว่า และมีบัญญัติว่า ราชสมบัติของมนุษย์ทรามในเมื่อเทียบกับทิพยสมบัติ เป็นต้น”

คำสรุปบัญญัติ

ตสฺมา ปณฺณเปตพฺพโต จ ปณฺณาปนโต จ ปณฺณตฺตีติ เวทิตพฺพา. สมณฺณา สมตฺตา.

“เพราะเหตุนั้น โปรดทราบว่าเป็นบัญญัติ เพราะพึงถูกให้รู้ได้[ด้วยสัททบัญญัติ] และ

ทำให้รู้[อรรถบัญญัติและสภาวธรรม]”

จบ บัญญัติ

คำลงท้ายปริจเฉท

๗๗๘. ปรมตฺถโต จ ปญฺญตฺติ ตติยา โกฏิ น วิชฺชติ
ทฺวีสุ จาเนสุ กุสโล ปรวาเทสุ น กมฺปติ.

“ปรมัตถ์และบัญญัติ มีอยู่ ข้อความที่สามย่อมไม่มี ผู้ฉลาดในข้อความทั้งสองนั้น ย่อมไม่หวั่นไหวในทรรศนะของผู้อื่น”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร ปญฺญตฺตินิทฺเทโส นาม
ทฺวาทสโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๑๒ ชื่อว่า ปัญญัตตินิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

ทุกฺขคฺคินา สุมหตา ปริปีลิเตสุ

โลกตฺตยสฺส วสโต ภวจารเกสุ

สพฺพตฺตนา สุจริตสฺส ปมาทกาโล

โภ โภ น โหติ ปรมํ กุสลํ จินาถ.

เตลกฏาหคาถา. คาถา ๕๑

ท่านผู้เจริญ เมื่อโลกสามถูกขังอยู่ในกรงแห่งภพมีไฟทุกข์กองใหญ่เผารนอยู่ ไม่พึงมีเวลาที่ทุกคนจะลืมบำเพ็ญสุจริต เชิญท่านทั้งหลายบำเพ็ญกุศลให้ยิ่งขึ้นไปเถิด

ปริจเฉทที่ ๑๓

การกปฏิเวธนิเทศ

(คำอธิบายอัตตาและการแทงตลอดอัตตา)

ผู้ทำกรรมและผู้เสวยผลกรรมไม่มีจริงโดยปรมัตถ์

เอตฺถาห- นิทฺทิฏฺฐา กุสลาทโย นาม ธมฺมา. น ปเนเตสํ การโก อตฺตา นิทฺทิฏฺโฐ. ตสฺส หิ การกสฺส เวทกสฺส อตฺตโน อภาเว กุสลากุสลานํ ธมฺมานํ อภาโว สิยา. เตสมภาเว ตทายตฺตวุตฺตีนํ เตสํ วิปากานมภาโว โหติ. ตสฺมา กุสลาทีนํ ธมฺมานํ เทสนา นิรตฺถิกาติ. อตฺร วุจฺจเต- นายํ นิรตฺถิกา. สาตฺถิกาวายํ เทสนา. ยทิ การกสฺสาภาวา กุสลาทีนมภาโว สิยา, ตสฺส ปริกปฺปิตสฺส อตฺตโนปิ อภาโว สิยา. กึ การณนฺติ เจ. ตสฺส อตฺตโน อญฺญสฺส การกสฺสาภาวโต. การกาภาเวปิ กตฺตา อตฺตา อตฺถีติ เจ. ตถา กุสลาทีนมฺปิ อสติปิ กตฺตริ อตฺถิตา อุปคนฺตพฺพา. กุโตยํ ตว ตตฺถานุโรโธ. อิธ วิโรโธติ. อถาปิ ยถา ปน โลเก การกาภาเวปิ ปถวีอาปเตชอุตุอาทโย ปฏิจฺจ องฺกุราทีนํ อภินิพฺพตฺติ ทิสฺสติ, ตถา เอเตสมฺปิ กุสลาทีนํ ธมฺมานํ เหตุปจฺจยสามคฺคิยา อภินิพฺพตฺติ โหตีติ เวทิตพฺพา.

“ถามว่า : พระผู้มีพระภาคทรงแสดงกุศลธรรมเป็นต้นไว้ แต่มิได้ทรงแสดงอัตตาผู้ทำกุศลเป็นต้นนั้น เมื่อไม่มีอัตตาผู้ทำกรรมผู้เสวยผลกรรม กุศลและอกุศลก็ไม่ควรจะมีได้ เมื่อไม่มีกุศลและอกุศล วิบากของกุศลและอกุศลที่เป็นไปเนื่องด้วยกุศลและอกุศลก็ไม่ควรจะมีได้ ดังนั้น การแสดงกุศลธรรมเป็นต้นก็หาประโยชน์มิได้หรือไร

ตอบว่า : การแสดงธรรมนี้มีประโยชน์โดยแท้ เพราะถ้ากุศลเป็นต้นไม่ควรจะมีได้ เนื่องจากไม่มีผู้ทำกรรม อัตตาที่เดียรถีย์ดำริขึ้นก็ไม่ควรจะมีได้ เพราะไม่มีอัตตาอื่นที่ทำอัตตานั้น

ถามว่า : เมื่อไม่มีผู้ทำกรรม อัตตาผู้ทำกรรมจะมีได้ไหม

ตอบว่า : แม้ไม่มีผู้ทำกรรม กุศลกรรมเป็นต้นก็ปรากฏได้[โดยไม่มีอัตตาผู้ทำกรรม] ความชอบด้วยเหตุผลของท่านผู้ถามย่อมไม่มี มีแต่ความผิดในเรื่องนี้ นอกจากนั้น แม้ไม่มีผู้ทำกรรมในโลก หน่อเป็นต้นก็เกิดได้โดยอาศัยธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และฤดูกาล เป็นต้น ฉันใด กุศลธรรมเป็นต้นก็เกิดได้ด้วยความพร้อมเพรียงแห่งเหตุปัจจัย ฉันนั้น"

อถาปิ เจตฺถ ตสฺส ปญฺญาย ปริกปฺปิโต นิจฺโจ ธุโว กุสลาทีนํ กตฺตา อตฺตา ปรมตฺถโต อตฺถีติ เจ. ตมฺปปริกฺขิสฺสาม ตาว. โส ปน ตาว อตฺตา การโก เวทโก กึ สเจตโน วา, อุทาหุ อเจตโน วาติ. กิญฺเจตฺถ- ยทิ อเจตโน สิยา, ปาการตรุปาสาณสทิโส สิยา. ตสฺส การก-เวทกตฺตาภาโว สิยา. ยทิ สเจตโน, โส เจตนาย อญฺโญ วา สิยา, อนญฺโญ วา. อถานญฺโญ, เจตนาย นาเส อตฺตโนปิ นาโส สิยา. กึ การณนฺติ เจ. เจตนาย อนญฺญตฺตา.

"ถามว่า : อัตตาผู้ทำกุศลเป็นต้นที่เที่ยงแท้ยั่งยืนซึ่งเดียรถีย์นั้นดำริด้วยปัญญา [ใคร่ครวญ] มีจริงโดยปรมัตถ์หรือไม่

ตอบว่า : ขอสอบสวนเรื่องนั้นก่อนว่า อัตตาดังกล่าวซึ่งเป็นผู้ทำกรรมผู้เสวยผลกรรม มีเจตนาหรือไม่ ถ้าอัตตาไม่มีเจตนา ก็เหมือนกับกำแพง ต้นไม้ และแท่งหิน จะทำกรรมหรือเสวยผลกรรมไม่ได้ ถ้าอัตตามีเจตนา ก็เป็นสภาพอื่นจากเจตนา หรือคือเจตนา ถ้าอัตตาคือเจตนา เมื่อเจตนาพินาศ อัตตาก็พินาศ เพราะเป็นสภาพเดียวกับเจตนา"

โทษในการเชื่อว่าอัตตาคือเจตนา

อถาปิ ภวโต อธิปฺปายโย เอวํ สิยา, อตฺตโน ปน นาโส น ภวติ นิจฺจตฺตา. เจตนาย-เยว นาโส ภวตีติ. วุจฺจเต- อตฺตโน อนาเส สติ เจตนายปิ นาโส น ภวติ. กึ การณนฺติ เจ. เจตนาย อนญฺญตฺตา. เจตนตฺตานํ อนญฺญตฺเต สติ เจตนายเยว นาโส ภวติ, น อตฺตโนติ อยุตฺตเมตํ. อถ เจตนายเยว วินาเส วิเสสการณํ นตฺถิ, อตฺตาว นสฺสตุ. ติฏฺฐตุ เจตนา. อถ เจตนาย นาเส อตฺตโน นาโส น ภวตีติ เจ. เจตนาย อตฺตา อญฺโญ สิยา. อถ อญฺญสฺส อตฺตสฺส นาเส สติ สยํนาโส น ภวติ, เอวญฺจ สติ "เจตนาย อนญฺโญ อตฺตา"ติ ตว ปฏิญฺญา หีนา. อถาปิ เจตนตฺตานํ อนญฺญตฺเต สติ อตฺตโน อนาโส เจตนายปิ อนาโส ภวตุ. อถ น ภวติ, ปฏิญฺญา หีนา. อถ วุตฺตปฺปการโต วิปรีตํ วา สิยา, อตฺตา นสฺสตุ. เจตนา ติฏฺฐตุ.

อถ ปน เอวํ น ภวตีติ เจ. อนญฺญตฺตปกฺขํ ปริจฺจช. อถ ปน น ปริจฺจชสิ, ปฏิญฺญาหีโน ภวสิ.

“ถามว่า : อัตตาไม่พินาศ เพราะมีสภาพเที่ยง แต่เจตนาพินาศไปได้ [จะถูกต้องไหม]

ตอบว่า : ถ้าอัตตาไม่พินาศ เจตนาก็ไม่พินาศเช่นกัน เพราะอัตตามีสภาพเดียวกับเจตนา เมื่อมีสภาพเดียวกับเจตนาแล้ว เจตนาอย่างเดียวพินาศไปได้ แต่อัตตาไม่พินาศ ข้อนี้ไม่ชอบด้วยเหตุผล ถ้าเหตุเฉพาะที่ทำให้เจตนาพินาศไม่มีอัตตาก็ควรพินาศไป แต่เจตนาไม่พินาศ

ถามว่า : เจตนาพินาศไปได้ แต่อัตตาไม่พินาศไป [จะถูกต้องไหม]

ตอบว่า : หากเป็นตามนี้ อัตตาก็ควรต่างจากเจตนา

ถามว่า : อัตตาอื่นจากอัตตาเดิมพินาศได้ แต่อัตตาเดิมไม่พินาศ [จะถูกต้องไหม]

ตอบว่า : หากเป็นตามนี้ คำรับรองว่าอัตตาคือเจตนา ก็ผิด ถ้าเจตนาคืออัตตา ทั้ง[ถือว่า]อัตตาและเจตนาก็ไม่พินาศไป แต่ไม่เป็นเช่นนั้น คำรับรอง[ที่กล่าวไว้ก่อนว่าอัตตาไม่พินาศ]ก็ผิด

ถามว่า : ถ้ามีความเห็นตรงกันข้ามกับที่กล่าวมาแล้ว [เจตนาพินาศได้ แต่อัตตาไม่พินาศ] อัตตาก็ควรพินาศไป แต่เจตนาไม่พินาศ ถ้าท่านผู้ถามไม่มีความเห็นเช่นนั้น ก็จงสละฝ่ายที่เห็นว่าอัตตาคือเจตนา แต่ถ้ายังไม่ยอมสละ ก็จะผิดจากคำรับรอง[ที่กล่าวว่า เจตนาพินาศได้ แต่อัตตาไม่พินาศ]

ถามว่า : อัตตานี้ไม่ใช่เจตนา แต่เป็นสภาพต่างกัน [จะถูกต้องไหม]

ตอบว่า : ความต่างกันในเรื่องนี้มี ๒ ประการ คือ ความต่างกันที่กระทำขึ้นโดยลักษณะ และความต่างกันที่กระทำขึ้นโดยสถานที่อื่น ท่านผู้ถามระบุความต่างกันที่กระทำขึ้นโดยลักษณะ หรือระบุความต่างกันที่กระทำขึ้นโดยสถานที่อื่น”

โทษในการเชื่อว่าอัตตาต่างจากเจตนาโดยลักษณะ

อถายํ ภวโต อธิปฺปาโย สิยา “นายํ มม อตฺตา เจตนาย อนญฺโญ, อญฺโญเยวา”ติ.

ตตฺร วุจฺจเต- อิธ ปน อญฺญตฺตํ ทุวิธํ โหติ ลกฺขณกตมญฺญตฺตญฺจ เทสนฺตรกตมญฺญตฺตญฺจาติ. ตตฺถ กึ ตฺวํ เจตนตฺตานํ ลกฺขณกตมญฺญตฺตํ วเทสิ, อุทาหุ เทสนฺตรกตมญฺญตฺตนฺติ. อหํ ลกฺขณกตมญฺญตฺตํ วทามีติ. ยถา หิ รูปรสคนฺธาทีนเมกเทเส วตฺตมานานมฺปิ ลกฺขณโต อญฺญตฺตํ โหติ, เอวํ เจตนตฺตานเมกเทเส วตฺตมานานมฺปิ ลกฺขณโต อญฺญตฺตํ โหติ. ตสฺมา ลกฺขณกต-มญฺญตฺตํ วทามีติ. ตตฺร วุจฺจเต- ยถา หิ ชาตเวทสฺส ฑยฺหมาเน อามกสงฺฆาเฏ อามกวณฺณ-วินาเส รสาทีนํ วินาโส ภวติ, ตเถว เจตนาย วินาเส อตฺตโนปิ วินาโส สิยา. กึ การณนฺติ เจ. รูปรสาทีนํ วิย เอกเทสตฺตาติ.

“ถ้าถามโดยระบุความต่างกันที่กระทำขึ้นโดยลักษณะว่า รูป รส และกลิ่นเป็นต้น แม้เป็นไปในที่แห่งเดียวกัน ก็มีสภาพต่างกันโดยลักษณะ ฉันใด เจตนาและอัตตาแม้เป็นไปในที่แห่งเดียวกันก็มีลักษณะต่างกัน ฉันนั้น ก็พึงตอบว่า เมื่อใบไม้ถูกไฟเผาอยู่ ครั้นสีเขียวพินาศไป รสเป็นต้นก็พินาศไปด้วย ในทำนองเดียวกันนี้ เมื่อเจตนาพินาศ อัตตาก็พินาศเช่นกัน เพราะมีที่เกิดเดียวกันเหมือนรูปและรสเป็นต้น”

อเถวํ ภวโต มติ สิยา “เอกเทสตฺเต สตีปิ อตฺตโน ปน นาโส น ภวติ, เจตนายเยว วินาโส ภวตี”ติ. อตฺร วุจฺจเต- อตฺตโน อนาเส เจตนายปิ อนาโสว โหติ. กึ การณนฺติ เจ. รูป-รสาทีนํ วิย อวินิพฺโภคโต. อถ สมาเน เอกเทสตฺเต อวินิพฺโภคภาเวปิ เกน เหตุนา เจตนาย เอว นาโส ภวติ, น ปน อตฺตโน. อถ วิเสสการณํ นตฺถิ, ตว ลทฺธิยา อตฺตาว นสฺสตุ, ติฏฺฐตุ เจตนา. อถ เจตนาย นาเส อตฺตโน นาโส น ภวติ, อุภินฺนํ เอกเทสตา นตฺถิ. เอวญฺจ สติ โก โทโสติ เจ, ยํ ปน ตยา วุตฺตํ, ยถา รูปรสคนฺธาทีนํ เอกเทเส วตฺตมานานมฺปิ ลกฺขณโต อญฺญตฺตํ, ตถา เจตนตฺตานเมกเทเส วตฺตมานานมฺปิ ลกฺขณโต อญฺญตฺตนฺติ. ตมยุตฺตนฺติ ตว ปฏิญฺญา หีนา. อถ รูปรสาทีนํ วิย สมาเนปิ เอกเทสตฺเต ยทิ อตฺตโน อนาเส เจตนายปิ อนาโส น ภวติ, ปฏิญฺญาหีโน อสิ. อถ วุตฺตปฺปการโต วิปรีตํ วา สิยา, ตว อตฺตา นสฺสตุ, เจตนา ติฏฺฐตุ. อเถวํ น ภวตีติ เจ, เอกเทสตาว นตฺถีติ.

“ถามว่า : แม้มีที่เกิดเดียวกัน แต่เจตนาเท่านั้นพินาศไป อัตตาไม่พินาศ [จะถูกต้องไหม]

ตอบว่า : เมื่ออัตตาไม่พินาศ เจตนาก็ไม่พินาศเช่นกัน เพราะเกิดร่วมกันเหมือน

รูปและรสเป็นต้น ถ้ามีการเกิดร่วมกันในที่เกิดเดียวกัน เหตุใดเจตนาอย่างเดียวจึงพินาศไปได้ แต่อัตตาไม่พินาศ ถ้าไม่มีเหตุเฉพาะ ตามความเห็นของท่านผู้ถาม อัตตาก็ควรพินาศไป แต่เจตนาไม่พินาศ

ถามว่า : เมื่อเจตนาพินาศไปได้ แต่อัตตาไม่พินาศ ทั้งสองอย่างมิได้อยู่ในที่แห่งเดียวกัน หากเป็นตามนี้จะมีโทษอะไร

ตอบว่า : คำรับรองของท่านผู้ถามว่า 'รูป รส และกลิ่นเป็นต้น แม้เป็นไปในที่แห่งเดียวกัน ก็มีสภาพต่างกันโดยลักษณะ ฉันใด เจตนาและอัตตาแม้เป็นไปในที่แห่งเดียวกัน ก็มีลักษณะต่างกัน ฉันนั้น' ย่อมไม่สมควร

ถามว่า : แม้รูปและรสเป็นต้นมีในที่แห่งเดียวกัน ถ้าอัตตาไม่พินาศ แต่เจตนาพินาศไป [จะมีโทษอย่างไร]

ตอบว่า : ท่านผู้ถามผิดคำรับรอง[ที่กล่าวไว้ก่อนว่าอัตตาคือเจตนา]

ถามว่า : ถ้ามีความเห็นตรงกันข้ามกับที่กล่าวมาแล้ว [เจตนาพินาศได้ แต่อัตตาไม่พินาศ] อัตตาก็ควรพินาศไป แต่เจตนาไม่พินาศ ถ้าท่านผู้ถามไม่มีความเห็นเช่นนั้น การเกิดในที่แห่งเดียวกันย่อมไม่มี"

โทษในการเชื่อว่าอัตตาต่างจากเจตนาโดยสถานที่

อถ เทสนฺตรกตมญฺญตฺตํ วเทสิ, เจตนตฺตานํ อญฺญตฺเต สติ ฆฏปฏสกฏเคหาทีนํ วิย อญฺญตฺตํ สิยา. เจตนาย วินา อนญฺญตา เต อตฺตา น ฆเฏน วินา ปโฏ วิย อญฺโญ สิยา. อญฺโญ จ หิ ฆโฏ อญฺโญ จ ปโฏติ. น. เอวญฺจ สติ โก โทโสติ เจ. "อเจตโน อตฺตา"ติ ปุพฺเพ วุตฺตโทสโต น ปริมุจฺจตีติ. ตสฺมา ปรมตฺถโต น โกจิ กตฺตา วา เวทโก วา อตฺตา อตฺถีติ ทฏฐพฺพนฺติ.

"ถ้าถามระบุความต่างกันโดยสถานที่อื่นว่า เมื่อเจตนาและอัตตาต่างกัน ก็ควรเป็นสภาพต่างกันเหมือนความต่างกันของหม้อ ผ้า เกวียน และเรือน เป็นต้น อัตตาที่ไม่ใช่เจตนาเป็นสภาพที่นอกเหนือไปจากเจตนา เหมือนหม้อที่ไม่ใช่ผ้า เพราะหม้อและผ้าเป็น

วัตถุต่างชนิดกัน ควรตอบว่า ไม่พึงกล่าวเช่นนั้น เพราะไม่พ้นไปจากโทษที่ได้กล่าวไว้แล้วว่า ‘อัตตาไม่มีเจตนา’

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงไม่มีอัตตาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นผู้ทำกรรมหรือเสวยผลกรรม นอกจากสภาวะปรมัตถ์เท่านั้น”

การแสดงธรรมโดยประกอบใช้สมมุติบัญญัติ

ยทิ เอวํ อถ กสฺมา ภควตา-

๗๗๙. “อสฺมา โลกา ปรํ โลกํ โส จ สนฺธาวตี นโร
โส จ กโรติ เวเทติ สุขทุกฺขํ สยํกตนฺ”ติ จ.[๓๘]

๗๘๐. “สตฺโต สํสารมาปนฺโน ทุกฺขมสฺส มหพฺภยํ
อตฺถิ มาตา อตฺถิ ปิตา อตฺถิ สตฺโตปปาติโก”ติ จ.[๓๙]

๗๘๑. “ภารา หเว ปญฺจกฺขนฺธา ภารหาโร จ ปุคฺคโล
ภาราทานํ ทุกฺขํ โลเก ภารนิกฺเขปนํ สุขนฺ”ติ จ.[๔๐]

๗๘๒. “ยญฺหิ กโรติ ปุริโส กาเยน วาจา อุท เจตสา
ตญฺหิ ตสฺส สกํ โหติ ตญฺจ อาทาย คจฺฉตี”ติ จ.[๔๑]

๗๘๓. “เอกสฺเสเกน กปฺเปน ปุคฺคลสฺสฏฺจิสญฺจโย
สิยา ปพฺพตสโม ราสิ อิติ วุตฺตํ มเหสินา”ติ จ.[๔๒]

๗๘๔. “อสฺสทฺโธ อกตญฺญู จ สนฺธิจฺเฉโท จ โย นโร
หตาวกาโส วนฺตาโส ส เว อุตฺตมโปริโส”ติ จ.[๔๓]

วุตฺตนฺติ.

“หากเป็นตามนี้ เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

‘นรชนนั้นย่อมแล่นไปจากโลกนี้สู่โลกอื่น เขาย่อมกระทำกรรม เสวยสุขและทุกข์ที่ตนได้กระทำไว้

สัตว์เกิดในสงสารแล้ว เขาได้รับทุกข์ภัยอันใหญ่หลวง มีมารดา มีบิดา มีสัตว์ผู้เกิดอยู่

ขันธ์ ๕ เป็นภาระโดยแท้ ส่วนบุคคลเป็นผู้นำภาระไป การรับเอาภาระเป็นทุกข์ในโลก การปลงภาระเป็นสุข

บุรุษทำกรรมใดทางกาย วาจา ใจ กรรมนั้นเป็นสมบัติของเขา เขาย่อมรับเอากรรมนั้นไป

พระพุทธเจ้าผู้แสวงหาคุณอันใหญ่หลวงตรัสว่า กองกระดูกของบุคคลหนึ่งในกัปหนึ่ง เทียบเท่ากองภูเขา

ผู้ไม่เชื่อง่ายตามคำของคนอื่น รู้แจ้งพระนิพพานที่ไม่กระทำโดยปัจจัย หมดการเวียนว่ายตายเกิด หมดโอกาสที่จะเกิดใหม่ และหมดกิเลสที่ทำให้หวัง บุคคลนั้นเรียกว่าผู้ประเสริฐ'"

สจฺจำ เอวำ วุตฺตำ ภควตา. ตญฺจ โข สมฺมุติวเสน. น ปรมตฺถโต. นนุ ภควตา อิทมฺปิ วุตฺตำ-

๗๘๕.	"กึ นุ สตฺโตติ ปจฺเจสิ	มาร ทิฏฺฐิคตำ นุ เต
	สุทฺธสงฺขารปุญฺโชยำ	นยิธ สตฺตุปลพฺภตี"ติ จ.[๔๔]
๗๘๖.	"ยถาปิ องฺคสมฺภารา	โหติ สทฺโท รโถ อิติ
	เอวำ ขนฺเธสุ สนฺเตสุ	โหติ สตฺโตติ สมฺมุตี"ติ จ.[๔๕]

"ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนั้น แต่เป็นการตรัสโดยเนื่องด้วยสมมุติบัญญัติ มิได้ตรัสไว้โดยสภาวธรรม ดังพระพุทธวจนะว่า

'ดูกรมาร ท่านเชื่ออะไรว่าเป็นสัตว์เล่า ความเชื่อของท่านเป็นความเห็นผิด สิ่งนี้เป็นเพียงกองสังขารล้วนๆ ไม่มีสัตว์ในโลกนี้

อุปมาดั่งคำว่า รถ ย่อมมีด้วยหมู่แห่งองค์ประกอบ ฉันใด เมื่อขันธ์มีอยู่ จึงมีสมมุติว่าสัตว์ ฉันนั้น'"

ตสฺมา น วจนมตฺตเมวาวลมฺพิตพฺพํ. น จ ทฬฺหมูฬฺหคาหินา จ ภวิตพฺพํ. ครุกุล-มุปเสวิตฺวา สุตฺตปทานํ อธิปฺปาโย ชานิตพฺโพ. สุตฺตปเทสุ อภิโยโค กาตพฺโพ. เทฺว สจฺจานิ ภควตา วุตฺตานิ “สมฺมุติสจฺจํ ปรมตฺถสจฺจญฺจา”ติ. ตสฺมา เทฺวปิ สมฺมุติปรมตฺถสจฺจานิ อสงฺกรโต ฌาตพฺพานิ. เอวํ อสงฺกรโต ฌตฺวา โกจิ การโก วา เวทโก วา นิจฺโจ ธุโว อตฺตา ปรมตฺถโต นตฺถีติ อุปปริกฺขิตฺวา ปจฺจยสามคฺคิยา ธมฺมานํ ปวตฺตึ สลฺลกฺเขตฺวา ปณฺฑิเตน กุลปุตฺเตน อตฺถกาเมน ทุกฺขสฺสนฺตกิริยาย ปฏิปชฺชิตพฺพนฺติ.

“ด้วยเหตุดังกล่าว จึงไม่ควรยึดถือเพียงถ้อยคำ และอย่ายึดมั่นด้วยความงมงายพึงเข้าหาสกุลครูผู้ชี้แนะแล้วเรียนรู้คำอธิบายของบทในพระบาลี พึงกระทำความขวนขวายให้เข้าใจบทในพระบาลี พระผู้มีพระภาคตรัสสัจจะ ๒ ประเภทไว้ คือ สมมุติสัจจะ และปรมัตถ-สัจจะ จึงควรศึกษาสัจจะทั้งสองประเภทนั้นโดยไม่คลุกัน เมื่อเข้าใจโดยไม่คลุกันอย่างนี้แล้ว พิจารณาว่า อัตตาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นผู้ทำกรรมหรือเสวยผลกรรมและเป็นสภาพเที่ยงแท้ยั่งยืน ไม่มีจริงโดยสภาวะปรมัตถ์ ได้กำหนดรู้ความเป็นไปแห่งธรรมทั้งหลาย ด้วยการประชุมกันของเหตุปัจจัยแล้ว กุลบุตรผู้มีปัญญาปรารถนาประโยชน์พึงปฏิบัติเพื่อกระทำที่สุดแห่งทุกข์เถิด”

คำลงท้ายปริจเฉท

๗๘๗. โย อิมํ คนฺถํ อจฺจนฺตํ จินฺเตติ สตตมฺปิ โส
กเมน ปรมา ปญฺญา ตสฺส คจฺฉติ เวปุลฺลํ.

“ภิกษุใดย่อมดำริคัมภีร์นี้อยู่เสมอปัญญาอันประเสริฐของภิกษุนั้นย่อมไพบูลย์ตามลำดับ”

๗๘๘. อติมติกรมาธินีหรํ
วิมติวินาสกรํ ปิยกฺกรํ
ปจติ สุณติ โย สทา อิมํ
วิกสติ ตสฺส มตีธ ภิกฺขุโน.

“ภิกษุใดย่อมสาธยายหรือฟังคัมภีร์เสมอ ซึ่งก่อให้เกิดปัญญา อันกำจัดความเร่าร้อนแห่งจิต ที่ทำลายความสงสัย อันน่าเจริญใจ ปัญญาของเธอย่อมเบิกบานในพระศาสนา”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร การกปฏิเวธนิทฺเทโส นาม
เตรสโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๑๓ ชื่อว่า การกปฏิเวธนิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

อปฺปำ สุขำ ชลลวำ วิย โภ ติณคฺเค

ทุกฺขำ ตุ สาครชลำ วิย สพฺพโลเก

สำกปฺปนา ตทปิ โหติ สภาวโต หิ

สพฺพำ ติโลก'มปิ เกวลทุกฺข'เมว.

เตลกฏาหคาถา. คาถา. ๕๒

ท่านผู้เจริญ ความสุขมีเพียงเล็กน้อยดั่งหยาดน้ำค้างบนยอดหญ้า แต่ความทุกข์ในโลกทั้งมวลเหมือนน้ำในสาคร ความจริงความสุขนั้นเกิโลกสามทั้งหมดล้วนเป็นทุกข์โดยแท้

ปริจเฉทที่ ๑๔

รูปาวจรสมาธิภาวนานิเทศ

(คำอธิบายการเจริญรูปาวจรสมาธิ)

คำปฏิญญา

๗๘๙. ภาวนานยมหำ หิตานยำ
มานยญฺจ สุคตำ สุขานยำ
พฺยากโรมิ ปรมำ อิโต ปรำ
ตำ สุณาถ มธุรตฺถวณฺณนำ.

"แต่นี้ไปข้าพเจ้าขอบูชาพระสุคตผู้นำสุข จะกล่าวภาวนานัยที่นำประโยชน์เกื้อกูลอย่างยิ่ง เชิญท่านสดับเรื่องที่มีคำอธิบายข้อความอันไพเราะนั้นเถิด"

ศีลเป็นพื้นฐานของการปฏิบัติธรรม

๗๙๐. อุตฺตรำ ตุ มนุสฺสานำ ธมฺมโต ญาณทสฺสนำ
ปตฺตุกาเมน กาตพฺพำ อาทิโต สีลโสธนำ.

"ภิกษุผู้หวังจะบรรลุญาณทัศนะ [มหัคคตธรรมและโลกุตตรธรรม] อันยิ่งกว่าธรรม [กุศลกรรมบถ]ของมนุษย์ พึงชำระศีลให้หมดจดก่อน"

๗๙๑. สงฺกสฺสรสมาจาเร ทุสฺสีเล สีลวชฺชิเต
นตฺถิ ฌานำ กุโต มคฺโค ตสฺมา สีลำ วิโสธเย.

"ฌานย่อมไม่มีในผู้ทุศีลปราศจากศีล ซึ่งมีความประพฤติที่น่าเคลือบแคลง มรรคจะมีได้อย่างไร ดังนั้น จึงควรชำระศีลก่อน"

๗๙๒. สีลํ จาริตฺตวาริตฺต- วเสน ทุวิธํ มตํ
ตํ ปนาจฺฉิทฺทมกฺขณฺฑ- มกมฺมาสมนินฺทิตํ.

๗๙๓. กตฺตพฺพํ อตฺถกาเมน วิเวกสุขมิจฺฉตา
สีลญฺจ นาม ภิกฺขูนํ อลงฺกาโร อนุตฺตโร.

“ศีลมี ๒ ประเภทโดยจำแนกเป็นจาริตตศีล (ศีลที่ควรประพฤติ คือ สิกขาบทที่ทรงห้ามไว้ในคัมภีร์อุภโตวิภังค์) และวาริตตศีล (ศีลที่ควรงดเว้น คือ ศีลที่ทรงอนุญาตไว้ในคัมภีร์ขันธกะ) ภิกษุผู้หวังประโยชน์ปรารถนาสุขในวิเวก พึงประพฤติศีลให้ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่างพร้อย และผู้รู้ตำหนิไม่ได้ ขึ้นชื่อว่าศีลเป็นเครื่องประดับอันยอดเยี่ยมของภิกษุทั้งหลาย”

[วิเวก มี ๓ ประการ คือ

- กายวิเวก ความสงัดแห่งกาย หมายถึง การหลีกเร้นจากหมู่คณะ

- จิตตวิเวก ความสงัดแห่งจิต หมายถึง ความไม่มีแห่งนิวรณ์กิเลสด้วยมหัคคตจิตและโลกุตตรจิต

- อุปธิวิเวก ความสงัดจากอุปธิ คือ กิเลส ๑๐ และขันธ์ ๕ อันเป็นที่ตั้งแห่งสุข โสมนัส และทุกข์ หมายถึง พระนิพพาน]

๗๙๔. รตนํ สรณํ เขมํ ตาณํ เลณํ ปรายณํ
จินฺตามณิ ปณีโต จ สีลํ ยานมนุตฺตรํ.

“ศีลเป็นรัตนะ ที่พึ่ง แดนเกษม ที่พำนัก คุ้มครอง หลบภัย ประดุจแก้วจินดามณี ที่งามตระการ เป็นยานอันยอดเยี่ยม”

๗๙๕. สีตลํ สลิลํ สีลํ กิเลสมลโธวนํ
คุณานํ มูลภูตญฺจ โทสานํ พลฆาติ จ.

“ศีลเป็นน้ำเย็นชำระล้างมลทินกิเลส เป็นมูลเหตุของคุณธรรมทั้งหลาย และกำจัดกำลังของโทษ [กิเลส]”

๗๙๖. ติทิวาโรหณญฺเจตํ โสปานํ ปรมุตฺตมํ
มคฺโค เขโม จ นิพฺพาน- นครสฺส ปเวสเน.

“ศีลเป็นบันไดอันยอดเยี่ยมสูงสุดเพื่อไปสู่สวรรค์ เป็นทางเกษมในการเข้าไปสู่มหานคร คือพระนิพพาน”

๗๙๗. ตสฺมา สุปริสุทฺธํ ตํ สีลํ ทุวิธลกฺขณํ
กตฺตพฺพํ อตฺถกาเมน ปิยสีเลน ภิกฺขุนา.

“ดังนั้น ภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รัก ผู้ปรารถนาประโยชน์ พึงประพฤติศีลทั้งสองประเภทนั้นให้บริสุทธิ์ดี”

ปลิโพธ ๑๐

๗๙๘. กาตพฺโพ ปน สีลสฺมึ ปริสุทฺเธ จิเตนิธ
ปลิโพธสฺสุปจฺเฉโท ปลิโพธา ทสาหุ จ.

๗๙๙. “อาวาโส จ กุลํ ลาโภ คโณ กมฺมญฺจ ปญฺจมํ
อทฺธานํ ญาติ อาพาโธ คนฺโถ อิทฺธีติ เต ทสา”ติ.[๔๖]

“ภิกษุผู้ดำรงอยู่ในศีลอันบริสุทธิ์นี้แล้ว พึงตัดปลิโพธ (ความห่วงใยกังวล)

ปลิโพธมี ๑๐ ประการ ดังสาธกกล่าวว่า

‘ปลิโพธเหล่านั้นมี ๑๐ ประการ คือ ที่อยู่ ตระกูล ปัจจัยสี่ หมู่คณะ การงาน การเดินทาง ญาติ โรค การเรียนคัมภีร์ และฤทธิ์’”

๘๐๐. ปลิโพธสฺสุปจฺเฉทํ กตฺวา ทสวิธสฺสปิ
อุปสงฺกมิตพฺโพ โส กมฺมฏฺฐานสฺส ทายโก.

“เมื่อตัดปลิโพธทั้ง ๑๐ ประการแล้ว พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้สอนกรรมฐานนั้นเถิด”

[กรรมฐาน มี ๒ อย่าง คือ

- สัพพัตถกกรรมฐาน กรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนทั้งหมด มี ๓ อย่าง คือ เมตตาภาวนา มรณานุสสติภาวนา และอสุภภาวนา (ในคัมภีร์อรรถกถาบางฉบับกล่าวถึงพุทธานุสสติภาวนาอีกด้วย)

- ปาริหาริยกรรมฐาน กรรมฐานที่พึงเจริญตามสมควรแก่จริต คือ กรรมฐาน ๔๐[๔๗]]

องค์คุณของผู้สอนกรรมฐาน

๘๐๑. ปิโย ครุ ภาวนีโย วตฺตา จ วจนกฺขโม
คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา โน จฏฺฐาเน นิโยชโก.[๔๘]

๘๐๒. เอวมาทิคุโณเปต- มุปคนฺตฺวา หิเตสินํ
กลฺยาณมิตฺตํ กาเลน กมฺมฏฺฐานสฺส ทายกํ.

๘๐๓. กมฺมฏฺฐานํ คเหตพฺพํ วตฺตํ กตฺวา ปนสฺส ตุ
เตนาปิ จริตํ ญตฺวา ทาตพฺพํ ตสฺส ภิกฺขุโน.

“พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูลตามกาล ผู้สอนกรรมฐาน ผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติเป็นต้นว่า

‘ท่านเป็นที่เคารพรัก หนักแน่น น่ายกย่อง อบรมศิษย์ให้ดี ยอมรับคำตักเตือน [จากสหธรรมิกและศิษย์] กล่าวถ้อยคำอันลึกซึ้ง และไม่แนะนำในทางผิด’

เมื่อกระทำวัตรแล้วพึงเรียนกรรมฐาน ส่วนกัลยาณมิตรนั้นทราบจริตของเธอแล้วพึงสอนกรรมฐานเถิด”

[ถ้อยคำอันลึกซึ้งที่เรียกว่า กถาวัตถุ คือ ถ้อยคำที่ไม่ขัดกับมรรค ผล นิพพานมี ๑๐ ประการ คือ

๑.	อัปปิจฉกถา	พูดเรื่องความมักน้อย
๒.	สันตุฏฐิกถา	พูดเรื่องความพอใจตามมีตามได้ ในสิ่งของของตนที่ได้มา
๓.	ปวิเวกกถา	พูดเรื่องความสงบทางกาย วาจา ใจ
๔.	อสังสัคคกถา	พูดเรื่องที่ไม่เกี่ยวกับกามคุณ
๕.	วีริยารัมภกถา	พูดเรื่องการปรารภความเพียร
๖.	สีลสัมปทากถา	พูดเรื่องความถึงพร้อมด้วยศีล (ปาริสุทธิศีล ๔)
๗.	สมาธิสัมปทากถา	พูดเรื่องความถึงพร้อมด้วยสมาธิ (สมาบัติ ๘)
๘.	ปัญญาสัมปทากถา	พูดเรื่องความถึงพร้อมด้วยปัญญาที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ

๙. วิมุตติสัมปทากถา พูดเรื่องความถึงพร้อมด้วยความหลุดพ้นคืออรหัตตผล

๑๐. วิมุตติญาณทัสสนสัมปทากถา พูดเรื่องความถึงพร้อมด้วยปัจจเวกขณญาณ ๑๙ ที่เกี่ยวกับอรหัตตผลและนิพพาน[๔๙]]

จริต ๖

๘๐๔. จริตๆ ปนิทๆ ราค- โทสโมหวเสน จ
สทฺธาพุทฺธิวิตกฺกานๆ วเสน ฉพฺพิธๆ มตๆ.

"จริตดังกล่าวมี ๖ ประเภท คือ ราคจริต โทสจริต โมหจริต สัทธาจริต พุทธิจริต และวิตกจริต"

จริต ๖๔

๘๐๕. โวมิสฺสกนยา เตสๆ จตุสฏฺฐิ ภวนฺติ เต
เตหิ อตฺโถ น จตฺถีติ น มยา อิธ ทสฺสิตา.

"จริตเหล่านั้นมี ๖๔ ประเภทโดยนัยคละกัน แต่ไม่มีประโยชน์ใน[การกล่าวถึง]จริตเหล่านั้น ข้าพเจ้าจึงไม่แสดงไว้ในที่นี้"

[จริตมี ๖๔ อย่าง คือ

- ราคาทิติกจริต (กลุ่มธรรม ๓ อย่างมีราคะเป็นต้น) ๗ อย่าง อันได้แก่ ราคจริต โทสจริต โมหจริต ราคโทสจริต ราคโมหจริต โทสโมหจริต และราคโทสโมหจริต

- สัทธาทิติกจริต (กลุ่มธรรม ๓ อย่างมีศรัทธาเป็นต้น) ๗ อย่าง อันได้แก่ ศรัทธาจริต พุทธิจริต วิตกจริต ศรัทธาพุทธิจริต ศรัทธาวิตกจริต พุทธิวิตกจริต และศรัทธาพุทธิวิตกจริต

- มิสสกจริต (จริตผสม) ๔๙ อย่าง คือ ในจริตทั้ง ๓ มีราคจริตเป็นต้น มีจำนวน ๗ ในจริตทั้ง ๓ มีศรัทธาจริตเป็นต้น มีจำนวน ๗ ในเอกมูล ๒๑ (ตั้งราคจริตเป็นหลักแล้วระคนด้วยศรัทธาจริตเป็นต้น เช่น ราคศรัทธาจริต ราคพุทธิจริต ราควิตกจริต ราคศรัทธาพุทธิจริต ราคศรัทธาวิตกจริต ราคพุทธิวิตกจริต และราคศรัทธาพุทธิวิตกจริต) ทวิมูล ๒๑ (ตั้งราคจริตและโทสจริตเป็นหลักแล้วระคนด้วยศรัทธาจริตเป็นต้น เช่น ราคโทสศรัทธาจริต ราคโทสพุทธิจริต ราคโทสวิตกจริต ราคโทส-

ศรัทธาพุทธิจริต ราคโทสศรัทธาวิตกจริต ราคโทสพุทธิวิตกจริต และราคโทสศรัทธาพุทธิวิตกจริต) และติมูล ๗ (ตั้งราคจริต โทสจริต และโมหจริตเป็นหลักแล้วระคนด้วยศรัทธาจริตเป็นต้น เช่น ราค-โทสโมหศรัทธาจริต ราคโทสโมหพุทธิจริต ราคโทสโมหวิตกจริต ราคโทสโมหศรัทธาพุทธิจริต ราค-โทสโมหศรัทธาวิตกจริต ราคโทสโมหพุทธิวิตกจริต และราคโทสโมหศรัทธาพุทธิวิตกจริต) มีจำนวน ๔๙ โดยประเภทที่ปะปนกัน

ทิฏฐิ ๑ อย่าง เป็นทิฏฐิจริต เป็นความเห็นของอาจารย์บางท่าน]

กรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริต

๘๐๖. อสุภา จ ทเสเวตฺถ ตถา กายคตาสติ
เอกาทส อิเม ราค- จริตสฺสานุกูลตา.

"ในเรื่องนี้ กรรมฐาน ๑๑ อย่าง คือ อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติ เหมาะสมแก่ผู้มีราคจริต"

๘๐๗. จตสฺโส อปฺปมญฺญาโย สวณฺณกสิณา อิเม
อฏฺเจว จ สทา โทส- จริตสฺสานุกูลตา.

"กรรมฐาน ๘ อย่างเหล่านี้ คือ อัปปมัญญา [๔] และวัณณกสิณ [๔ คือ นีลกสิณ ปีตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาตกสิณ] เหมาะสมแก่ผู้มีโทสจริต"

๘๐๘. ตำ โมหจริตสฺเสตฺถ วิตกฺกจริตสฺส จ
อนุกูลนฺติ นิทฺทิฏฺฐำ อานาปานำ ปเนกกำ.

"อานาปานะเพียงอย่างเดียวในอนุสสติกรรมฐานพระศาสดาตรัสว่าเหมาะสมแก่ผู้มีโมหจริตและวิตกจริต"

๘๐๙. ปุริมานุสฺสติฉกฺกำ สทฺธาจริตเทหิโน
มรณูปสมายุตฺตา สติมาหารนิสฺสิตา.

๘๑๐. สญฺญา ธาตุววตฺถานำ พุทฺธิปฺปกติชนฺตุโน
อิเม ปน จ จตฺตาโร อนุกูลาติ ทีปิตา.

“อนุสสติ ๖ ประเภทแรก [พุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ และเทวตานุสสติ] เหมาะสมแก่บุคคลผู้มีศรัทธาจริต กรรมฐาน ๔ ประเภท คือ การหมั่นระลึกถึงความตาย (มรณานุสสติ) การหมั่นระลึกถึงความสงบ (อุปสมานุสสติ) สัญญาที่อาศัยอาหาร[โดยพิจารณาอาหารว่าน่าเกลียด] (อาหาเรปฏิกูลสัญญา) และธาตุววัตถาน (การกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔) เหมาะสมแก่ผู้มีพุทธิจริต”

๘๑๑. จตฺตาโรปิ จ อารุปฺปา เสสานิ กสิณานิ จ
อนุกูลา อิเม สพฺพ- จริตานนฺติ วณฺณิตา.

“กรรมฐานเหล่านี้ คือ อรูปกรรมฐาน ๔ และกสิณที่เหลือ [ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ อาโลกกสิณ และอากาสกสิณ] เหมาะสมแก่ผู้มีจริตทั้งหมด [คือ ย่อมเหมาะสมกับบุคคลทั่วไป ไม่ว่าจริตใด]”

๘๑๒. อิทำ สพฺพำ ปเนกนฺต- วิปจฺจนีกภาวโต
อติสปฺปายโต วุตฺต- มิติ เญยฺยำ วิภาวินา.

“บัณฑิตพึงทราบว่าคำทั้งหมดนี้กล่าวไว้โดยความเป็นปฏิปักษ์กันโดยตรง และเป็นสภาพเหมาะสมอย่างยิ่ง”

กรรมฐาน ๔๐

๘๑๓. กมฺมฏฺฐานานิ สพฺพานิ จตฺตาลีสาติ นิทฺทิเส
กสิณานิ ทส เจว อสุภานุสฺสตี ทส.
๘๑๔. จตสฺโส อปฺปมญฺญาโย จตฺตาโร จ อรูปิโน
จตุธาตุววตฺถานำ สญฺญา จาหารตา อิติ.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า กรรมฐานมี ๔๐ อย่าง คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อัปปมัญญา ๔ อรูปกรรมฐาน ๔ จตุธาตุววัตถาน ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑”

กรรมฐาน ๑๐ ทำให้เกิดอุปจารสมาธิเท่านั้น

๘๑๕. กมฺมฏฺฐาเนสุ เอเตสุ อุปจารวหา กติ
อานาปานสตึ กาย- คตำ หิตฺวา ปนฏฺฐปิ.

๘๑๖. เสสานุสฺสติโย สญฺญา ววตฺถานนฺติ เต ทส
อุปจารวหา วุตฺตา เสสา เต อปฺปนาวหา.

“ถามว่า : ในกรรมฐานเหล่านี้ กรรมฐานที่ได้ถึงอุปจารสมาธิ มีกี่ประเภท

ตอบว่า : กรรมฐานที่ได้ถึงอุปจารสมาธินั้น มี ๑๐ คือ อนุสสติกรรมฐาน ๘ เว้นอานาปานสติและกายคตาสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา และจตุธาตุววัตถาน

กรรมฐาน [๓๐] ที่เหลือ ย่อมสำเร็จได้ถึงอัปปนาสมาธิ”

[ในบาทที่ ๒ ฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับมูลนิธิภูมิพโลฯ มีรูปตามฉบับฉัฏฐสังคายนาว่า เตรส แต่ควรมีรูปว่า เต ทส จึงจะถูกต้อง ฉบับเทวนาครีมีรูปว่า ววตฺถานนฺติเม ทส มีความหมายเหมือนกัน]

กรรมฐาน ๑๑ ทำให้เกิดรูปฌาน

๘๑๗. อปฺปนายาวเหเสฺวตฺถ กสิณานิ ทสาปิ จ
อานปานสตี เจว จตุกฺกชฺฌานิกา อิเม.

“ในกรรมฐานที่ถึงอัปปนาสมาธินั้น กสิณ ๑๐ และอานาปานสติ ย่อมทำให้เกิดรูปฌาน ๔ [ตามจตุกกนัย หรือรูปฌาน ๕ ตามปัญจกนัย]”

กรรมฐาน ๑๑ ทำให้เกิดปฐมฌาน

๘๑๘. อสุภานิ ทส เจตฺถ ตถา กายคตาสติ
เอกาทส อิเม ธมฺมา ปฐมชฺฌานิกา สิยุ.

“กรรมฐาน ๑๑ เหล่านี้ คือ อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติ ย่อมทำให้ปฐมฌานเกิดขึ้นได้”

กรรมฐานที่ทำให้เกิดรูปฌานเบื้องต่ำ ๓ และฌานที่ ๔

๘๑๙. อาทิพฺรหฺมวิหาราติ ติกชฺฌานวหา ตโย
จตุตฺถาปิ จ อารุปฺปา จตุตฺถชฺฌานิกา มตา.

“กรรมฐาน ๓ คือ พรหมวิหารข้างต้น [เมตตา กรุณา และมุทิตา] ย่อมทำให้เกิดรูปฌานเบื้องต่ำ ๓ [ตามจตุกกนัย]

พรหมวิหารที่ ๔ [อุเบกขาพรหมวิหาร] และอรูปกรรมฐาน ย่อมทำให้เกิดฌานที่ ๔”

[อุเบกขาพรหมวิหารย่อมให้ได้แต่รูปจตุตถฌานตามจตุกกนัย สำหรับอรูปกรรมฐาน ๔ ย่อมทำให้ผู้เจริญได้อรูปฌาน ๔ โดยเฉพาะๆ]

๘๒๐. วเสนารมฺมณงฺคานำ ทุวิโธ สมติกฺกโม
โคจราติกฺกมารูเป รูเป ฌานงฺคติกฺกโม.

“การล่วงพ้นมี ๒ อย่างโดยประเภทแห่งอารมณ์และองค์ฌาน
การล่วงพ้นอารมณ์มีในอรูปกรรมฐาน
การล่วงพ้นองค์ฌานมีในรูปกรรมฐาน”

กรรมฐานที่ควรขยายมี ๑๐

๘๒๑. ทเสว กสิณาเนตฺถ วฑฺเฒตพฺพานิ โหนฺติ หิ
น จ วฑฺฒนิยา เสสา ภวนฺติ อสุภาทโย.

“ในบรรดากรรมฐานเหล่านี้ กสิณ ๑๐ เป็นกรรมฐานที่ควรขยาย
กรรมฐานอื่นมีอสุภะเป็นต้น ไม่ควรขยาย”

กรรมฐาน ๒๒ ทำให้เกิดปฏิภาคนิมิต

๘๒๒. ทเสว กสิณาเนตฺถ อสุภานิ ทสาปิ จ
อานาปานสตี เจว ตถา กายคตาสติ.

๘๒๓. ปฏิภาคนิมิตฺตานิ โหนฺติ อารมฺมณานิ หิ
เสสา เนว ปฏิภาค- นิมิตฺตารมฺมณา สิยุ.

“กรรมฐาน ๒๒ เหล่านี้ คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ ๑ มีอารมณ์เป็นปฏิภาคนิมิต

กรรมฐาน [๑๘] อื่นไม่มีอารมณ์เป็นปฏิภาคนิมิต”

กรรมฐานที่เกิดในภูมิต่างๆ

๘๒๔. อสุภานิ ทสาหาร- สญฺญา กายคตาสติ
เทเวสุ นปฺปวตฺตนฺติ ทฺวาทเสตานิ สพฺพทา.

“กรรมฐาน ๑๒ เหล่านี้ คือ อสุภะ ๑๐ อาหาเรปฏิกูลสัญญา และกายคตาสติ ย่อมเจริญไม่ได้ในเทวโลก [๖ ชั้น]”

๘๒๕. ตานิ ทฺวาทส เจตานิ อานาปานสตีปิ จ
เตรเสว ปเนตานิ พฺรหฺมโลเก น วิชฺชเร.

“กรรมฐาน ๑๓ เหล่านี้ คือ กรรมฐาน ๑๒ เหล่านั้น และอานาปานสติ ย่อมไม่มีในรูปภูมิ”

๘๒๖. ฐเปตฺวา จตฺตารูเป นตฺถิ กิญฺจิ อรูปิสุ
มนุสฺสโลเก สพฺพานิ ปวตฺตนฺติ น สํสโย.

“กรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งนอกจากอรูปกรรมฐาน ๔ ย่อมไม่มีในอรูปภูมิ กรรมฐานทั้งหมดย่อมเจริญในมนุษย์โลกได้ โดยไม่ต้องสงสัย”

กรรมฐานที่พึงกำหนดด้วยการเพ่งดูหรือสาธยาย

๘๒๗. จตุตฺถํ กสิณํ หิตฺวา กสิณา อสุภานิ จ
ทิฏฺเฐเนว คเหตพฺพา อิเม เอกูนวีสติ.

“กรรมฐาน ๑๙ อย่างเหล่านี้ คือ กสิณ [๙] ยกเว้นกสิณที่ ๔ [วาโยกสิณ] และอสุภะ [๑๐] พึงกำหนดด้วยการเพ่งดู”

๘๒๘. สติยมฺปิ จ กายมฺหิ ทิฏฺเฐน ตจปญฺจกํ
เสสเมตฺถ สุเตเนว คเหตพฺพนฺติ ทีปิตํ.”

“ตจปัญจกะ (กลุ่มอวัยวะ ๕ อย่าง คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง) ในกายคตาสติ พึง

กำหนดด้วยการเพ่งดู

กรรมฐานอื่นในกายคตาสตินี้ พึงกำหนดด้วยการท่องด้วยวาจา”

๘๒๙. อานาปานสตี เอตฺถ ผุฏฺเฐน ปริทีปิตา
วาโยกสิณเมเวตฺถ ทิฏฺฐผุฏฺเฐน คยฺหติ.

“อานาปานสติ พึงกำหนดด้วยการกระทบ
วาโยกสิณ พึงกำหนดด้วยการเพ่งดูและกระทบ”

๘๓๐. สุเตเนว คเหตพฺพา เสสา อฏฺฐารสาปิ จ
อุเปกฺขา อปฺปมญฺญา จ อรูปา เจว ปญฺจิเม.

๘๓๑. อาทิโตว คเหตพฺพา น โหนฺตีติ ปกาสิตา
ปญฺจตึสาวเสสานิ คเหตพฺพานิ อาทิโต.

“กรรมฐานอื่น ๑๘ อย่าง พึงกำหนดด้วยการท่องด้วยวาจาเท่านั้น
กรรมฐาน ๕ อย่างเหล่านี้ คือ อุเบกขาพรหมวิหาร และอรูปกรรมฐาน [๔] ไม่พึงกำหนดในเบื้องต้น
กรรมฐานที่เหลือ ๓๕ อย่าง พึงกำหนดแต่ต้น”

[ผู้ที่เริ่มต้นปฏิบัติธรรมต้องเจริญกรรมฐานตั้งแต่ปฐมฌานไปถึงจตุตถฌาน จึงจะเจริญอรูปกรรมฐานต่อไปได้ จะเริ่มเจริญอรูปกรรมฐานทันทีไม่ได้ ส่วนอุเบกขาพรหมวิหารก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน คือ ต้องเจริญเมตตา กรุณา และมุทิตามาก่อน]

กรรมฐานที่ก่อให้เกิดฌานต่างๆ

๘๓๒. กมฺมฏฺฐาเนสุ เหเตสุ อากาสกสิณํ วินา
กสิณา นว โหนฺเต จ อรูปานํ ตุ ปจฺจยา.

“ในกรรมฐานเหล่านี้ กสิณ ๙ ยกเว้นอากาสกสิณ เป็นปัจจัยแก่อรูปฌาน”

๘๓๓. ทสาปิ กสิณา โหนฺติ อภิญฺญานํ ตุ ปจฺจยา
ตโย พฺรหฺมวิหาราปิ จตุกฺกสฺส ภวนฺติ ตุ.

“กสิณทั้ง ๑๐ เป็นปัจจัยแก่อภิญญา
พรหมวิหารทั้ง ๓ ก็เป็นปัจจัยแก่พรหมวิหารที่ ๔”

๘๓๔. เหฏฺฐิมํ เหฏฺฐิมารุปฺปํ อุปรูปริมสฺส หิ
ตถา จตุตฺถมารุปฺปํ นิโรธสฺสาติ ทีปิตํ.

“อรูปกรรมฐานเบื้องต่ำๆ เป็นปัจจัยแก่อรูปกรรมฐานเบื้องสูงๆ
อรูปกรรมฐานที่ ๔ เป็นปัจจัยแก่นิโรธสมาบัติ”

๘๓๕. สพฺพานิ จ ปเนตานิ จตฺตาลีสวิธานิ ตุ
วิปสฺสนาภวสมฺปตฺติ- สุขานํ ปจฺจยา สิยุ.

“อนึ่ง กรรมฐานทั้ง ๔๐ อย่างนี้ เป็นปัจจัยแก่วิปัสสนา สมบัติในภพ และความสุข [ในปัจจุบัน]”

ข้อปฏิบัติของผู้สอนกรรมฐาน

๘๓๖. กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวาน อาจริยสฺส สนฺติเก
วสนฺตสฺส กเถตพฺพํ อาคตสฺสาคตกฺขเณ.

“อาจารย์พึงบอกกรรมฐานแก่ภิกษุผู้เรียนเอากรรมฐานแล้วอยู่ในสำนักของตน ในขณะที่เธอเข้ามาพบทุกครั้ง”

ข้อปฏิบัติของผู้เรียนกรรมฐาน

๘๓๗. อุคฺคเหตฺวา ปนญฺญตฺร คนฺตุกามสฺส ภิกฺขุโน
นาติสงฺเขปวิตฺถารํ กเถตพฺพํ ตุ เตนปิ.

“อาจารย์นั้นพึงบอกกรรมฐานแก่ภิกษุผู้ปรารถนาจะเรียนกรรมฐานแล้วไปอยู่ที่อื่น โดยไม่ย่อหรือพิสดารนัก”

๘๓๘. กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวาน สมฺมฏฺฐานํ มโนภุโน
อฏฺฐารสหิ โทเสหิ นิจฺจํ ปน วิวชฺชิเต.

๘๓๙. อนุรูเป วิหารสฺมึ วิหาตพฺพำ ตุ คามโต
นาติทูเร นจฺจาสนฺเน สิเว ปญฺจงฺคสมฺยุเต.

“เมื่อภิกษุเรียนเอากรรมฐานอันเป็นเครื่องย่ำยีกามราคะแล้ว พึงอยู่ในวิหารที่ร่มเย็นเหมาะสมซึ่งเว้นจากโทษ ๑๘ อย่างเสมอ อันประกอบด้วยองค์ ๕ ไม่ใกล้ไม่ไกลจากหมู่บ้าน”

[โทษของเสนาสนะ ๑๘ ประการ คือ

๑. วัดกว้างขวางใหญ่โตมาก (มหนฺตำ)
๒. วัดที่เพิ่งสร้างขึ้นใหม่ (นวตฺตำ)
๓. วัดที่ชำรุดทรุดโทรมเก่าแก่ (ชิณฺณตฺตำ)
๔. วัดใกล้กับหนทาง (ปนฺถนิสฺสิตตฺตำ)
๕. วัดใกล้กับสระน้ำ บ่อน้ำ (โสณฺฑี)
๖. วัดใกล้กับสวนผักต่างๆ (ปณฺณำ)
๗. วัดใกล้กับสวนดอกไม้ (ปุปฺผำ)
๘. วัดใกล้กับสวนผลไม้ (ผลำ)
๙. วัดเป็นสโมสร (ปตฺถนียตา)
๑๐. วัดใกล้กับเมือง (นครสนฺนิสฺสิตตา)
๑๑. วัดใกล้กับป่าฟืน (ทารุสนฺนิสฺสิตตา)
๑๒. วัดใกล้กับนา (เขตฺตสนฺนิสฺสิตตา)
๑๓. วัดของบุคคลที่ไม่ถูกกันกับตน (วิสภาคานำ ปุคฺคลานำ อตฺถิตา)
๑๔. วัดใกล้กับท่าเรือ (ปฏฺฏนสนฺนิสฺสิตตา)
๑๕. วัดในชนบทซึ่งชนเหล่านั้นไม่เป็นผู้เลื่อมใสในพระศาสนา (ปจฺจนฺตสนฺนิสฺสิตตา)
๑๖. วัดในระหว่างพรมแดนแวดล้อมไปด้วยราชภัย (รชฺชสีมสนฺนิสฺสิตตา)
๑๗. วัดที่ไม่สบาย ซึ่งเนื่องมาจากยักขภัยและโจรภัย (อสปฺปายตา)
๑๘. วัดที่ไม่มีกัลยาณมิตรคือครูอาจารย์ที่ประกอบด้วยองค์คุณ ๗ ประการดังที่กล่าวมาแล้ว (กลฺยาณมิตฺตานำ อลาโภ)[๕๐]

องค์ของเสนาสนะ ๕ ประการ คือ

๑. มีหนทางไปมาสะดวกสบาย คือ ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก จากหมู่บ้าน อาจเดินกลับจากบิณฑบาตได้ภายในวันเดียว

๒. ไม่มีเสียงอึกทึก คือ กลางวันก็ไม่จอแจด้วยผู้คน กลางคืนก็เงียบสงัด

๓. ไม่มีแมลงวัน ยุง และสัตว์เลื้อยคลาน มารบกวนกัดต่อย ไม่ถูกลม แดด

๔. สถานที่ซึ่งบริบูรณ์ปัจจัย ๔ คือ ผ้านุ่ง ผ้าห่ม อาหาร ที่พักอาศัย และยารักษาโรค ซึ่งผู้ปฏิบัติแสวงหาได้โดยง่ายไม่ลำบาก

๕. มีภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยความประพฤติ ปริยัติ และปฏิบัติพำนักอาศัยอยู่[๕๑]

๘๔๐. ขุทฺทโก ปลิโพโธปิ ฉินฺทิตพฺโพ ปนตฺถิ เจ
ทีฆา เกสา นขา โลมา ฉินฺทิตพฺพา วิภาวินา.

“ควรตัดขุททกปลิโพธ เครื่องกังวลเล็กๆ น้อยๆ ผู้มีปัญญาควรตัดผม ตัดเล็บ โกนหนวดที่ยาวเสียใหม่ให้เรียบร้อย”

๘๔๑. จีวรํ รชิตพฺพํ ตํ กิลิฏฺฐํ ตุ สเจ สิยา
สเจ ปตฺเต มลํ โหติ ปจิตพฺโพว สุฏฺฐุ โส.

“ถ้าจีวรมีสีจาง ก็ควรย้อม ถ้ามีสนิมในบาตร ก็ควรระบมบาตรให้ดีก่อน”

[ภิกษุควรจัดการปะชุนจีวรที่ใช้สึกหรือคร่ำไปแล้วนั้นให้มั่นคงเรียบร้อยดีขึ้น ถ้าเนื้อผ้าฉีกขาดไปก็จัดการเย็บเสียใหม่ นอกจากนี้ ถ้ามีสนิมในบาตรก็ควรระบมบาตรก่อนเข้ากรรมฐาน]

การจัดทำดวงกสิณ

๘๔๒. อจฺฉินฺนปลิโพเธน ปจฺฉา เตน จ ภิกฺขุนา
ปวิวิตฺเต ปโนกาเส วสนฺเตน ยถาสุขํ.

๘๔๓. วชฺเชตฺวา มตฺติกํ นีลํ ปีตํ เสตญฺจ โลหิตํ
สณฺหายารุณวณฺณาย มตฺติกาย มโนรมํ.

๘๔๔. กตฺตพฺพํ กสิณชฺฌานํ ปตฺตุกาเมน ธีมตา
เสนาสเน วิวิตฺตสฺมึ พหิทฺธา วาปิ ตาทิเส.

๘๔๕. ปฏิจฺฉนฺเน ปนฏฺฐาเน ปพฺภาเร วา คุหนฺตเร
สำหาริมำ วา กาตพฺพำ ตำ ตตฺรฏฺฐกเมว วา.

“อนึ่ง ภิกษุผู้ตัดปลิโพธแล้ว อยู่ในสถานที่เงียบสงัดตามสบายในภายหลัง[จากฉันภัตตาหารแล้ว] เป็นผู้มีปัญญาปรารถนาบรรลุกสิณฌาน พึงทำดวงกสิณที่น่าพึงใจด้วยดินสีอรุณเนื้อละเอียด เว้นดินที่มีสีเขียว สีเหลือง สีขาว และสีแดง พึงกระทำกสิณที่เคลื่อนที่ได้หรือกสิณถาวรที่ตั้งอยู่ในที่นั้นๆ ในเสนาสนะที่เงียบสงัด หรือในสถานที่ภายนอกเช่นนั้นซึ่งมิดชิด ในเงื้อมเขา หรือภายในถ้ำ”

๘๔๖. สำหาริมำ กโรนฺเตน ทณฺฑเกสุ จตูสฺวปิ
จมฺมำ วา กฏสารำ วา ทุสฺสปตฺตมฺปิ วา ตถา.

๘๔๗. พนฺธิตฺวา ตถา กาตพฺพำ มตฺติกาย ปมาณโต
ภูมิยำ ปตฺถริตฺวา จ โอโลเกตพฺพเมว ตำ.

“ภิกษุผู้จะทำกสิณเคลื่อนที่ พึงผูกแผ่นหนัง เสื่อลำแพน หรือผืนผ้าเข้าที่ไม้ ๔ ท่อน ใช้ดินเหนียวทำดวงกสิณในแผ่นหนังเป็นต้นเหล่านั้น แล้วกางเพ่งดูดวงกสิณที่พื้นดิน”

๘๔๘. ตตฺรฏฺฐำ ภูมิยำ วฏฺฏำ อาโกฏิตฺวาน ขาณุเก
วลฺลีหิ ตำ วินนฺธิตฺวา กาตพฺพำ กณฺณิกำ สมำ.

“เมื่อจะทำกสิณติดตั้ง ควรวางวงกลมไว้ที่พื้นดินแล้วตอกหลัก แล้วใช้เถาวัลย์ตรึงแผ่นหนังเป็นต้นนั้น กระทำให้เสมอเหมือนกลีบบัว”

ขนาดของดวงกสิณ

๘๔๙. วิตฺถารโต ปมาเณน วิทตฺถิจตุรงฺคุลำ
วฏฺฏำ วตฺตติ ตำ กาตุำ วิวฏฺฏำ ปน อิจฺฉตา.

“ภิกษุผู้ปรารถนาพระนิพพาน ควรทำดวงกสิณนั้นให้เป็นวงกลม มีขนาดกว้าง ๑ คืบ ๔ นิ้ว”

๘๕๐. เภรีตลสมำ สาธุ กตฺวา กสิณมณฺฑลำ
สมฺมชฺชิตฺวาน ตำ ฐานำ นฺหตฺวา อาคมฺม ปณฺฑิโต.

“ภิกษุผู้มีปัญญากระทำดวงกสิณให้เรียบเหมือนหน้ากลองดีแล้ว ปัดกวาดสถานที่วางดวงกสิณแล้ว ไปอาบน้ำกลับมา”

๘๕๑. หตฺถปาสปฺปมาณสฺมึ ตมฺหา กสิณมณฺฑลา
ปเทเส ตุ สุปณฺณตฺเต อาสนสฺมึ สุอตฺถเต.

๘๕๒. อุจฺเจ ตตฺถ นิสีทิตฺวา วิทตฺถิจตุรงฺคุเล
อุชุ๎ กายๆ ปณิธาย กตฺวา ปริมุขๆ สตึ.

“เธอนั่งบนอาสนะที่ปูลาดไว้ดีแล้ว สูง ๑ คืบ ๔ นิ้ว ห่างจากดวงกสิณนั้นราวหนึ่งหัตถบาส (สองศอกกับหนึ่งคืบ) แล้วตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะ[อารมณ์กรรมฐาน]”

การปรารภความเพียร

๘๕๓. กาเมสฺวาทีนวๆ ทิสฺวา เนกฺขมฺมๆ ทฏฺฐุ เขมโต
ปรมๆ ปีติปาโมชฺชๆ ชเนตฺวา รตนตฺตเย.

๘๕๔. “ภาคี อสฺสมหๆ อทฺธา อิมาย ปฏิปตฺติยา
ปวิเวกสุขสฺสา”ติ กตฺวา อุสฺสาหมุตฺตมๆ.

“เธอเห็นโทษในกามทั้งหลาย และเห็นกุศลธรรมว่าเป็นทางเกษม ก่อให้เกิดความปีติและปราโมทย์ยิ่งในพระรัตนตรัยได้กระทำความเพียรอันสูงสุดว่า ข้าพเจ้าจงเป็นผู้มีส่วนแห่งสุขที่เกิดจากวิเวกด้วยข้อปฏิบัตินี้”

วิธีเพ่งกสิณ

๘๕๕. อากาเรน สเมเนว อุมฺมีลิตฺวาน โลจนๆ
นิมิตฺตๆ คณฺหตา สาธุ ภาเวตพฺพๆ ปุนปฺปุนๆ.

“เธอพึงลืมตาดูด้วยอาการพอดี [ไม่เบิกตาให้โตหรือหรี่ตาเล็กจนเกินไป] ถือเอานิมิตเจริญไปเรื่อยๆ ด้วยดี”

๘๕๖. น วณฺโณ เปกฺขิตพฺโพ โส ทฏฺฐพฺพๆ น จ ลกฺขณๆ
วณฺณๆ ปน อมุญฺจิตฺวา อุสฺสทสฺส วเสน หิ.

๘๕๗. จิตฺตํ ปณฺณตฺติธมฺมสฺมึ ฯเปเตฺวกคฺคมานโส
“ปถวี ปถวิจฺ”เจวํ วตฺวา ภาเวยฺย ปณฺฑิโต.

“ภิกษุผู้มีปัญญาไม่ควรเพ่งสีอย่างเดียว [เหมือนเพ่งวัณณกสิณ] และไม่ควรเพ่งลักษณะ[แข็งของปฐวีธาตุ] แต่ควรตั้งจิตไว้ในบัญญัติ [วงกสิณสีอรุณ] ด้วยความมีมาก[ของปฐวีธาตุ] พึงบริกรรมในใจเจริญกรรมฐานอย่างนี้ว่า ปฐวี ปฐวี (ดินๆ)”

[บัญญัติว่า ปฐวี (ดิน) มีได้เพราะสสัมภารปฐวีธาตุ (ปฐวีธาตุพร้อมทั้งที่ตั้ง) มีมากกว่าธาตุอื่น นอกจากนั้น ในเวลาเจริญกสิณ ไม่ควรเพ่งดูสีอรุณ หรือเพ่งดูลักษณะแข็งของปฐวีธาตุ แต่ควรตั้งจิตไว้ในบัญญัติคือสสัมภารปฐวีธาตุอันเป็นที่ตั้งแห่งสีอรุณ แล้วบริกรรมในใจหรือบริกรรมออกเสียงว่า ปฐวี ปฐวี]

๘๕๘. ปถวี เมทนี ภูมิ วสุธา จ วสุนฺธรา
เอวํ ปถวินาเมสุ เอกํ วตฺตุมฺปิ วฏฺฏติ.

“การกล่าวชื่ออย่างหนึ่งในชื่อของปฐวีอย่างนี้ว่า ปฐวี เมทนี ภูมิ วสุธา วสุนธรา ย่อมควร”

๘๕๙. อุมฺมีลิตฺวา นิมีลิตฺวา อาวชฺเชยฺย ปุนปฺปุนํ
ยาวุคฺคหนิมิตฺตํ ตุ นุปฺปชฺชติ จ ตาว โส.

“เธอพึงลืมตาบ้าง หลับตาบ้าง นึกถึงอยู่เสมอๆ จนกระทั่งอุคคหนิมิตบังเกิดขึ้น”

อุคคหนิมิต

๘๖๐. เอวํ ภาวยโต ตสฺส ปุน เอกคฺคเจตโส
ยทา ปน นิมีเลตฺวา อาวชฺชนฺตสฺส โยคิโน.

๘๖๑. ยถา อุมฺมีลิเต กาเล ตถาปาถํ ตุ ยาติ เจ
ตทุคฺคหนิมิตฺตํ ต- มุปฺปนฺนนฺติ ปวุจฺจติ.

“ครั้นเธอผู้มีใจตั้งมั่นได้เจริญกรรมฐานอยู่อย่างนี้ เมื่อใด ดวงกสิณมาปรากฏแก่เธอผู้หลับตานึกถึงอยู่เหมือนเห็นในขณะลืมตา เมื่อนั้น กล่าวได้ว่าอุคคหนิมิตเกิดขึ้นแล้ว”

๘๖๒. นิมิตฺเต ปน สญฺชาเต ตโต ปภุติ โยคินา
นิสีทิตพฺพํ โน เจวํ ตสฺมึ ฐาเน วิชานตา.

“เมื่ออุคคหนิมิตเกิดขึ้นแล้ว แต่นั้นนักปฏิบัติผู้มีปัญญาไม่ควรนั่งอยู่ในสถานที่นั้น”

๘๖๓. อตฺตโน วสนฏฺฐานํ ปวิสิตฺวาน ธีมตา
เตน ตตฺถ นิสินฺเนน ภาเวตพฺพํ ยถาสุขํ.

“นักปฏิบัตินั้นผู้มีปัญญา ควรเข้าไปสู่ที่พักของตน นั่งเจริญกรรมฐานตามสบาย ณ ที่นั้น”

๘๖๔. ปปญฺจปริหารตฺถํ ปาทานํ ปน โธวเน
ตสฺเสกตลิกา เทฺว จ อิจฺฉิตพฺพา อุปาหนา.

“นักปฏิบัติควรสวมรองเท้าชั้นเดียวหรือสองชั้น เพื่อหลีกเลี่ยงความเนิ่นช้าในการล้างเท้า”

[ขณะที่นักปฏิบัติเจริญกรรมฐานอยู่ อาจมีสรีรกิจต้องเข้าห้องน้ำ เมื่อเธอกลับมาก็ต้องล้างเท้าก่อนขึ้นกุฎิ เพราะถ้าไม่ล้างเท้าก่อนขึ้นกุฎิก็จะต้องอาบัติในการทำให้เสนาสนะสกปรก หากเธอล้างเท้าก่อนขึ้นกุฎิทุกครั้งจะส่งผลให้การปฏิบัติธรรมเนิ่นช้า ดังนั้น เธอจึงควรสวมรองเท้าชั้นเดียวเดินไปห้องน้ำ แต่ไม่ควรสวมรองเท้าหลายชั้นเพราะจะทำให้เกิดเสียงดังรบกวนการปฏิบัติ เนื่องจากเสียงดังเป็นอุปสรรคในการบรรลุฌาน]

๘๖๕. สมาธิตรุโณ ตสฺส อสปฺปาเยน เกนจิ
สเจ นสฺสติ ตํ ฐานํ คนฺตฺวาวาทาย ตํ ปน.

๘๖๖. ปีเจ สุขนิสินฺเนน ภาเวตพฺพํ ปุนปฺปุนํ
สมนฺนาหริตพฺพญฺจ กเร ตกฺกาหตมฺปิ จ.

“ถ้าสมาธิที่ยังอ่อนของเธอเสื่อมไป เพราะความไม่สะดวกอย่างใดอย่างหนึ่ง เธอควรไปสู่สถานที่เดิมแล้วถือเอานิมิต [ต่อมา]นั่งตามสบายบนตั่ง เจริญกรรมฐานไปเรื่อยๆ กระทำให้พิจารณาดีและดำริด้วยวิตก”

๘๖๗. นิมิตฺตํ ปน ตํ หิตฺวา จิตฺตํ ฐาวติ เจ พหิ
นิวาเรตฺวา นิมิตฺตสฺมึ ฯเปตพฺพํ ตุ มานสํ.

“ถ้าจิตละนิมิตนั้นแล้วซัดส่ายไปสู่อารมณ์ภายนอก เธอพึงห้ามจิตแล้วตั้งไว้ในนิมิตเถิด”

ปฏิภาคนิมิต

๘๖๘. ยตฺถ ยตฺถ นิสีทิตฺวา ตมิจฺฉติ ตโปธโน
ตตฺถ ตตฺถ ทิวารตฺตึ ตสฺสุปฏฺฐาติ เจตโส.

“ผู้มีตบะเป็นทรัพย์นั่งอยู่ในที่ใดๆ แล้ว ย่อมปรารถนาจะนึกถึงอุคคหนิมิต อุคคหนิมิตนั้นย่อมปรากฏแก่จิตของเธอตลอดทิวาราตรีในที่นั้นๆ”

๘๖๙. เอวํ ตสฺส กโรนฺตสฺส อนุปุพฺเพน โยคิโน
วิกฺขมฺภนฺติ จ สพฺพานิ ปญฺจ นีวรณานิปิ.

“เมื่อเธอกระทำอยู่อย่างนี้ แม้นิวรณ์ ๕ ทั้งหมดย่อมสงบไปตามลำดับ”

๘๗๐. สมาธิยติ จิตฺตมฺปิ อุปจารสมาธินา
ปฏิภาคนิมิตฺตมฺปิ อุปฺปชฺชติ จ โยคิโน.

“จิตของเธอย่อมตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ แม้ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏ”

ความต่างกันระหว่างอุคคหนิมิตกับปฏิภาคนิมิต

๘๗๑. โก ปนายํ วิเสโส หิ อิมสฺส ปุริมสฺส วา
ถวิกา นีหตาทาส- มณฺฑลํ วิย มชฺชิตํ.

๘๗๒. เมฆโต วิย นิกฺขนฺตํ สมฺปุณฺณจนฺทมณฺฑลํ
ปฏิภาคนิมิตฺตํ ตํ พลากา วิย โตยเท.

๘๗๓. ตทุคฺคหนิมิตฺตํ ตํ ปทาเลตฺวาว นิคฺคตํ
ตโตธิกตรํ สุทฺธํ หุตฺวาปฏฺฐาติ ตสฺส ตํ.

“ถามว่า : ความต่างกันระหว่างอุคคหนิมิตที่กล่าวไว้ก่อนกับปฏิภาคนิมิตนี้ คืออะไร

ตอบว่า : ปฏิภาคนิมิตเหมือนวงกระจกเกลี้ยงเกลาที่นำออกจากถุงใส่ ดุจพระจันทร์เพ็ญที่ลอยพ้นจากก้อนเมฆ เหมือนนกกระยางใกล้กลีบเมฆ เหมือนกับชำแรกอุคคหนิมิตออกมา มีสภาพผุดผ่องยิ่งกว่าอุคคหนิมิต ย่อมปรากฏแก่นักปฏิบัติ”

ลักษณะของปฏิภาคนิมิต

๘๗๔. ตนุสณฺฐานวนฺตญฺจ วณฺณวนฺตํ น เจว ตํ
อุปฏฺฐาการมตฺตํ ตํ ปญฺญชํ ภาวนามยํ.

“ปฏิภาคนิมิตไม่มีสัณฐานและสีสรร เป็นเพียงอาการปรากฏที่เกิดจากปัญญา สำเร็จด้วยการภาวนา”

[ปฏิภาคนิมิตนั้นเป็นรูปารมณ์แทนอุคคหนิมิตที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิของนักปฏิบัติ และไม่มีสภาวปรมัตถ์รองรับอยู่แต่อย่างใดอีกด้วย เพียงแต่มีสภาพเป็นบัญญัติ]

อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ

๘๗๕. ปฏิภาเค สมุปฺปนฺเน นิมิตฺเต ภาวนามเย
โหนฺติ วิกฺขมฺภิตาเนว ปญฺจ นีวรณานิปิ.

๘๗๖. กิเลสา สนฺนิสินฺนาว ยุตฺตโยคสฺส ภิกฺขุโน
จิตฺตํ สมาหิตํเยว อุปจารสมาธินา.

“เมื่อปฏิภาคนิมิตอันเกิดจากภาวนาได้เกิดขึ้นแล้ว แม้นิวรณ์ ๕ ย่อมถูกข่มไว้ได้ กิเลสทั้งหลายสงบนิ่งไป จิตของภิกษุผู้บำเพ็ญเพียรย่อมตั้งมั่นดีด้วยอุปจารสมาธิ”

๘๗๗. อากาเรหิ ปน ทฺวีหิ สมาธิยติ มานสํ
อุปจารกฺขเณ ตสฺส ปฏิลาเภ สมาธิโน.

“จิตย่อมตั้งมั่นในขณะทั้ง ๒ คือ ขณะบรรลุอุปจารสมาธิ และขณะบรรลุอัปปนา-สมาธิ”

๘๗๘. นีวารณปฺปหาเนน อุปจารกฺขเณ ตถา
องฺคานํ ปาตุภาเวน ปฏิลาภกฺขเณ ปน.

“จิตย่อมตั้งมั่นด้วยการละนิวรณ์ได้ในอุปจารสมาธิและด้วยการปรากฏแห่งองค์-ฌานในขณะบรรลุอัปปนาสมาธิ”

ความต่างกันของสมาธิทั้งสอง

๘๗๙. ทฺวินฺนํ ปน สมาธีนํ กึ นานากรณํ ปน
องฺคานิ ถามชาตานิ อุปจารกฺขเณ น จ.

๘๘๐. อปฺปนาย ปนงฺคานิ ถามชาตานิ ชายเร
ตสฺมา ตํ อปฺปนาจิตฺตํ ทิวสมฺปิ ปวตฺตติ.

“ถามว่า : สมาธิทั้งสองต่างกันอย่างไร

ตอบว่า : องค์ฌานในขณะบรรลุอุปจารสมาธิ ยังไม่มีกำลัง แต่ในอัปปนาสมาธิมีกำลังมาก ดังนั้น อัปปนาจิตจึงดำเนินไปได้ตลอดวัน”

ควรรักษาปฏิภาคนิมิต

๘๘๑. ปลฺลงฺเกน จ เตเนว วฑฺเฒตฺวา ตํ นิมิตฺตกํ
อปฺปนํ อธิคนฺตุ โส สกฺโกติ ยทิ สุนฺทรํ.

“ถ้านักปฏิบัติเจริญปฏิภาคนิมิตแล้วบรรลุอัปปนาสมาธิได้ด้วยการนั่งคู้บัลลังก์[ที่เริ่มบรรลุปฏิภาคนิมิต]นั้น ก็เป็นการดี”

๘๘๒. โน เจ สกฺโกติ โส เตน ตํ นิมิตฺตํ ตุ โยคินา
จกฺกวตฺติยคพฺโภว รตนํ วิย ทุลฺลภํ.

๘๘๓. สตตํ อปฺปมตฺเตน รกฺขิตพฺพํ สตีมตา
นิมิตฺตํ รกฺขโต ลทฺธํ ปริหานิ น วิชฺชติ.

“ถ้าเธอไม่อาจจะบรรลุอัปปนาสมาธิได้ ก็ควรมีสติไม่ประมาทอยู่เสมอ พึงรักษาปฏิ-

ภาคนิมิตนั้นเหมือนครรภ์ของพระเจ้าจักรพรรดิและรัตนะที่หายาก เมื่อเธอรักษานิมิตที่ได้รับแล้ว การเสื่อมจากนิมิตย่อมไม่มี”

๘๘๔. อารกฺขเณ อสนฺตมฺหิ ลทฺธํ ลทฺธํ วินสฺสติ
รกฺขิตพฺพํ หิ ตสฺมา ตํ ตตฺรายํ รกฺขณาวิธิ.

“หากเธอไม่รักษานิมิตไว้ นิมิตที่ได้แล้วย่อมเสื่อมไปเสมอ ดังนั้นจึงควรรักษาไว้ มีวิธีรักษาดังต่อไปนี้”

วิธีรักษาปฏิภาคนิมิต

๘๘๕. อาวาโส โคจโร ภสฺสํ ปุคฺคโล โภชนํ อุตุ
อิริยาปโถติ สตฺเตเต อสปฺปาเย วิวชฺชเย.

“พึงเว้นจากอสัปปายะอันเป็นสิ่งที่ไม่ควรแก่การเจริญสมาธิ ๗ อย่างนี้ คือ ที่อยู่ โคจร (ที่เที่ยวบิณฑบาต) ถ้อยคำ บุคคล อาหาร ฤดูกาล และอิริยาบถ”

๘๘๖. สปฺปาเย สตฺต เสเวยฺย เอวญฺหิ ปฏิปชฺชโต
น จิเรเนว กาเลน โหติ ภิกฺขุสฺส อปฺปนา.

“พึงเสพแต่สัปปายะอันเป็นสิ่งที่สมควรแก่การเจริญสมาธิ ๗ อย่าง เมื่อภิกษุปฏิบัติอยู่อย่างนี้ อัปปนาสมาธิย่อมเกิดได้เร็ว”

อัปปนาโกศล ๑๐ ประการ

๘๘๗. ยสฺสปฺปนา น โหเตว เอวมฺปิ ปฏิปชฺชโต
อปฺปนาย จ โกสลฺลํ สมฺมา สมฺปาทเย พุโธ.

“อัปปนาย่อมไม่เกิดแก่ภิกษุใดผู้ปฏิบัติอยู่อย่างนี้ ภิกษุนั้นพึงทำความเป็นผู้ฉลาดในการยังอัปปนาให้ถึงพร้อม”

[เมื่อภิกษุเว้นจากอสัปปายะ ๗ อย่าง แล้วเสพสัปปายะ ๗ อย่าง ถ้าหากว่าอัปปนายังมิได้เกิดขึ้นแล้วไซร้ พึงบำเพ็ญอัปปนาโกศล ๑๐ ประการให้เกิดขึ้นในกระแสจิตของตนอย่างบริบูรณ์]

๘๘๘. อปฺปนาย หิ โกสลฺล- มิทำ ทสวิธำ อิธ
คนฺถวิตฺถารภีเตน มยา วิสฺสชฺชิตนฺติ จ.

“ความเป็นผู้ฉลาดในอัปปนา ๑๐ ประการนี้ ข้าพเจ้าเกรงว่าคัมภีร์จะพิสดาร จึงไม่กล่าวไว้”

[ความเป็นผู้ฉลาดในอัปปนา (อัปปนาโกศล) ๑๐ ประการ คือ

๑. ทำวัตถุให้สะอาด คือ ชำระวัตถุภายใน เช่น การปลงผม การตัดเล็บ และชำระวัตถุภายนอก เช่น การซักจีวร (วตฺถุวิสทกิริย)

๒. ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน คือ ปรับศรัทธาให้เสมอกับปัญญา และปรับวิริยะให้เสมอกับสมาธิ (อินฺทฺริยสมตฺตปฏิปาทน) สำหรับสตินั้นต้องกระทำให้มากยิ่งกว่าอินทรีย์อื่นในการงานนั้นๆ จึงจะควร

๓. ฉลาดในนิมิต คือ รู้จักรักษานิมิตที่ได้รับด้วยการภาวนาให้ตั้งอยู่นาน และทำให้สมาธิเจริญขึ้น (นิมิตฺตกุสล)

๔. ยกจิตในกาลอันควร คือ ยกจิตที่หดหู่เนื่องจากปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขาให้สดชื่นมีกำลังด้วยการเจริญโพชฌงค์ ๓ อันได้แก่ ธัมมวิจยะ วิริยะ และปีติ (จิตฺตปคฺคห)

๕. ข่มจิตในกาลอันควร คือ ข่มจิตที่ซัดส่ายฟุ้งซ่านเนื่องจากธัมมวิจยะ วิริยะ และปีติด้วยการเจริญโพชฌงค์ ๓ อันได้แก่ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา (จิตฺตนิคฺคห)

๖. ยังจิตใจให้ร่าเริง คือ เชิดชูจิตที่ไม่เบิกบานด้วยการพิจารณาสังเวควัตถุ ๘ อันได้แก่ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ทุกข์ในอบาย ทุกข์ที่มีวัฏฏะเป็นเหตุในอดีต ทุกข์ที่มีวัฏฏะเป็นเหตุในอนาคต ทุกข์ที่มีการแสวงหาอาหารเป็นเหตุในปัจจุบัน หรือเชิดชูจิตด้วยการระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัย (จิตฺต-สมฺปหำส)

๗. วางเฉยในจิต คือ เวลาใดจิตใจไม่มีการท้อถอย ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่เบื่อหน่ายในการเจริญกรรมฐาน เวลานั้นควรประคองจิตไว้ให้เพ่งเฉยอยู่ โดยไม่ต้องยกจิต ข่มจิต และทำจิตให้ร่าเริงแต่อย่างใดๆ ทั้งสิ้น (จิตฺตอชฺฌุเปกฺข)

๘. หลีกเลี่ยงบุคคลผู้ไม่มีสมาธิ (อสมาหิตปุคฺคลปริวชฺชน)

๙. คบหากับบุคคลผู้มีสมาธิ (สมาหิตปุคฺคลเสวน)

๑๐. น้อมจิตไปในสมาธินั้น (ตทธิมุตฺต)[๕๒]]

๘๘๙. เอวญฺหิ สมฺปาทยโต อปฺปนาโกสลฺลํ ปน
ปฏิลทฺเธ นิมิตฺตสฺมึ อปฺปนา สมฺปวตฺตติ.

“โดยแท้จริงแล้ว เมื่อเธอทำความเป็นผู้ฉลาดในอัปปนาให้ถึงพร้อมอยู่เช่นนี้ อัปปนาสมาธิย่อมเป็นไปด้วยดีในปฏิภาคนิมิตที่ได้รับแล้ว”

ไม่ควรละความเพียร

๘๙๐. เอวญฺหิ ปฏิปนฺนสฺส สเจ สา นปฺปวตฺตติ
ตถาปิ น ชเห โยคํ วายเมเถว ปณฺฑิโต.

“ถ้าเธอปฏิบัติแล้วอย่างนี้ อัปปนาสมาธิยังไม่เกิดขึ้น ถึงอย่างนั้น เธอผู้มีปัญญาควรพยายามต่อไป อย่าละความเพียร”

หิตฺวา หิ สมฺมาวายามํ วิเสสํ นาม มาณโว
อธิคจฺเฉ ปริตฺตมฺปิ ฐานเมตํ น วิชฺชติ.

“บุคคลละความเพียรชอบแล้วอาจบรรลุคุณธรรมวิเศษแม้เล็กน้อยได้ ข้อนี้มิใช่ฐานะที่มีได้”

[คาถาข้างต้นพบในอภิธัมมาวตารนิสสัยใหม่ (หน้า ๔๙๐) และฉบับมูลนิธิภูมิพโล (หน้า ๓๗๑) แต่ไม่พบในฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับเทวนาครี คาดว่าเป็นคาถาเดิมของอภิธัมมาวตาร เพราะฎีกาใหม่ได้อ้างถึงคาถานี้ไว้]

ควรปรับวิริยะกับสมาธิ

๘๙๑. จิตฺตปฺปวตฺติอาการํ ตสฺมา สลฺลกฺขยํ พุโธ
สมตํ วีริยสฺเสว โยชเยถ ปุนปฺปุนํ.

“ดังนั้นเธอผู้มีปัญญาควรกำหนดอาการเป็นไปของจิต[ที่หดหู่หรือฟุ้งซ่าน]แล้ว ควรประกอบวิริยะให้สม่ำเสมอ[กับสมาธิ]เป็นนิตย์”

๘๙๒. อีสกมฺปิ ลยํ ยนฺตํ ปคฺคณฺหเถว มานสํ
อจฺจารทฺธํ นิเสเธตฺวา สมเมว ปวตฺตเย.

“พึงยกจิตที่ย่อหย่อนแม้เพียงเล็กน้อย พึงห้ามความเพียรที่ปรารภเกินไป แล้วทำจิตให้เป็นไปพอดี”

๘๙๓. ลีนตุทฺธตภาเวหิ โมจยิตฺวาน มานสํ
ปฏิภาคนิมิตฺตาภิ- มุขํ ตํ ปฏิปาทเย.

“พึงเปลื้องจิตจากความหดหู่และความฟุ้งซ่าน ทำจิตให้ดำเนินไปมุ่งหน้าสู่ปฏิภาคนิมิต”

การบรรลุปฐมฌาน

๘๙๔. เอวํ นิมิตฺตาภิมุขํ ปฏิปาทยโต ปน
อิทาเนวปฺปนา ตสฺส สา สมิชฺฌิสฺสตีติ จ.

๘๙๕. ภวงฺคํ ปน ปจฺฉิชฺช ปถวีกสิณํ ตถา
ตโทวารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวารมฺหิ โยคิโน.

๘๙๖. ชายเตวชฺชนํ จิตฺตํ ตเตฺรวารมฺมเณ ตโต
ชวนานิ จ ชายนฺเต ตสฺส จตฺตาริ ปญฺจ วา.

“เมื่อเธอทำจิตให้ดำเนินไปมุ่งหน้าสู่ปฏิภาคนิมิตอย่างนี้ อาวัชชนจิตย่อมเกิดแก่เธอทางมโนทวารรับอารมณ์เป็นปฏิภาคนิมิตคือปฐวีกสิณนั้น โดยตัดกระแสภวังค์ด้วยอาการว่าอัปปนาสมาธิจักสำเร็จ ณ บัดนี้ ต่อจากนั้น ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวง ย่อมเกิดแก่เธอในอารมณ์นั้นเอง”

[ชวนจิต ๔ ดวง คือ อุปจาระ อนุโลม โคตรภู และอัปปนาชวนะ ย่อมเกิดแก่ติกขบุคคล คือ ผู้รู้เร็ว

ชวนจิต ๕ ดวง คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม โคตรภู และอัปปนาชวนะ ย่อมเกิดแก่มันทบุคคล คือ ผู้รู้ช้า]

๘๙๗. อวสาเน ปเนกํ ตุ รูปาวจริกํ ภเว
ตกฺกาทโย ปนญฺเญหิ ภวนฺติ พลวตฺตรา.

“ในที่สุด[แห่งกามาวจรกุศลชวนะ] ชวนจิตดวงหนึ่งเป็นรูปาวจรชวนะ องค์ฌาน ๕ อันมีวิตกเป็นต้นก็มีกำลังยิ่งกว่ากามาวจรจิตอื่น”

การได้ชื่อว่าบริกรรมเป็นต้น

๘๙๘. อปฺปนาเจตโส ตานิ ปริกมฺโมปจารโต
วุจฺจนฺติ ปริกมฺมานิ อุปจารานิ จาติปิ.

๘๙๙. อปฺปนายานุโลมตฺตา อนุโลมานิ เอว จ
ยํ ตํ สพฺพนฺติมํ เอตฺถ โคตฺรภูติ ปวุจฺจติ.

“กามาวจรชวนะเหล่านั้นได้ชื่อว่า บริกรรม เพราะปรุงแต่งอัปปนา ชื่อว่า อุปจาระ เพราะดำเนินไปใกล้อัปปนา ชื่อว่า อนุโลม เพราะคล้อยตามอัปปนา ชวนจิตดวงสุดท้ายในจิตเหล่านี้ได้ชื่อว่า โคตรภู”

[ชวนจิตดวงที่ ๑ ในกามาวจนชวนะทั้ง ๔ ดวงได้ชื่อว่า บริกรรม อุปจาระ และอนุโลม แม้ชวนจิตดวงที่ ๒ และที่ ๓ ก็ได้ชื่อทั้งสามอย่างนั้น กามาวจรชวนจิตดวงที่ ๓ ที่เกิดแก่ติกขบุคคลหรือกามาวจรชวนจิตดวงที่ ๔ ที่เกิดแก่มันทบุคคล ได้ชื่อว่า โคตรภู]

๙๐๐. คหิตาคหเณเนตฺถ ปริกมฺมปฺปนาทิกํ
ทุติยํ อุปจารํ ตํ ตติยํ อนุโลมกํ.

๙๐๑. จตุตฺถํ โคตฺรภุ ทิฏฺฐํ ปญฺจมํ อปฺปนามโน
ปจฺมํ อุปจารํ วา ทุติยํ อนุโลมกํ.

๙๐๒. ตติยํ โคตฺรภุ ทิฏฺฐํ จตุตฺถํ อปฺปนามโน
จตุตฺถํ ปญฺจมํ วาติ อปฺเปติ น ตโต ปรํ.

“โดยการไม่ถือเอาชื่อซ้ำกันในชวนจิตเหล่านี้ ชวนจิตดวงที่ ๑ ชื่อว่า บริกรรม ดวงที่ ๒ ชื่อว่า อุปจาระ ดวงที่ ๓ ชื่อว่า อนุโลม ดวงที่ ๔ ชื่อว่า โคตรภู ดวงที่ ๕ ชื่อว่า อัปปนา

อีกนัยหนึ่ง ดวงที่ ๑ ชื่อว่า อุปจาระ ดวงที่ ๒ ชื่อว่า อนุโลม ดวงที่ ๓ ชื่อว่า โคตรภู ดวงที่ ๔ ชื่อว่า อัปปนา

ชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ ย่อมถึงอัปปนาได้ ชวนจิตถัดจากนั้นไปไม่ถึงอัปปนา”

[ฌานวิถีของมันทบุคคลมี ๕ ขณะ คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม โคตรภู และฌาน ส่วนฌานวิถีของติกขบุคคลมี ๔ ขณะ คือ อุปจาระ อนุโลม โคตรภู และฌาน ชวนจิตเหล่านี้ คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู เป็นกามาวจรชวนจิตที่เป็นมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ หรือมหากิริยา-ญาณสัมปยุตตจิต ๔]

จิตดวงที่ ๖ และที่ ๗ ไม่เป็นชวนะ

๙๐๓. ฉฏฺเจ วา สตฺตเม วาปิ อปฺปนา เนว ชายติ
อาสนฺนตฺตา ภวงฺคสฺส ชวนํ ปติ ตาวเท.

“อัปปนาย่อมไม่เกิดในชวนจิตดวงที่ ๖ และที่ ๗ ชวนจิตย่อมตกไปในขณะนั้น เพราะใกล้ภวังค์”

๙๐๔. ปุริมาเสวนํ ลทฺธา ฉฏฺฐํ วา สตฺตมมฺปิ วา
อปฺเปตีติ ปเนตฺถาห โคทตฺโต อาภิธมฺมิโก.

“ในเรื่องนี้ พระโคทัตตะผู้ทรงพระอภิธรรมกล่าวว่า ชวนจิตดวงที่ ๖ และที่ ๗ เมื่อได้รับอาเสวนปัจจัยจากจิตดวงก่อนแล้ว ย่อมถึงอัปปนาได้”

[ฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับมูลนิธิภูมิพโลฯ มีรูปในบาทที่ ๑ ว่า ปุริเมหาเสวนํ ลทฺธา ตามฉบับฉัฏฐสังคายนา ในที่นี้ใช้ตามฉบับเทวนาครีซึ่งมี ๘ พยางค์ตามฉันทลักษณ์]

๙๐๕. ธาวนฺโต หิ ยถา โกจิ นโร ฉินฺนตฏามุโข
จาตุกาโม ปริยนฺเต จาตุ๎ สกฺโกติ เนว โส.

๙๐๖. เอวเมว ปนจฺฉฏฺเจ สตฺตเม วาปิ มานโส
น สกฺโกตีติ อปฺเปตุ๎ เวทิตพฺพ๎ วิภาวินา.

“บุรุษคนใดคนหนึ่งผู้วิ่งตรงไปสู่เหว แม้ต้องการจะหยุดก็หยุดที่ขอบเหวไม่ได้ ฉันใด จิตย่อมถึงอัปปนาไม่ได้ในชวนจิตดวงที่ ๖ หรือที่ ๗ ฉันนั้น บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้”

๙๐๗. เอกจิตฺตกฺขณาเยว โหตายํ อปฺปนา ปน
ตโต ภวงฺคปาโตว โหตีติ ปริทีปิตํ.

“ท่านแสดงไว้[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า อัปปนาชวนะนี้มีขณะจิตเดียวเท่านั้น ถัดจากนั้นไปก็ตกภวังค์”

๙๐๘. ตโต ภวงฺคํ ฉินฺทิตฺวา ปจฺจเวกฺขณเหตุกํ
อาวชฺชนํ ตโต ฌาน- ปจฺจเวกฺขณมานสํ.

“ต่อจากนั้น อาวัชชนจิตอันเป็นเหตุแห่งการพิจารณาย่อมตัดกระแสภวังค์แล้วเกิดขึ้น หลังจากนั้นจิตที่พิจารณา[องค์]ฌานย่อมเกิดขึ้น”

[ปัจจเวกขณวิถีที่มีมโนทวาราวัชชนจิต ๑ ครั้ง มหากุศลหรือมหากิริยาชวนะ ๗ ครั้ง ก็เกิดขึ้นหลายๆ รอบทำการพิจารณาองค์ฌานทั้ง ๕ โดยเฉพาะๆ ว่าเป็นวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา เสมือนผู้ที่ตื่นจากหลับ แล้วพิจารณาความฝันของตนว่าได้ฝันเรื่องอะไรบ้าง]

นิวรณ์ ๕

๙๐๙. กามจฺฉนฺโท จ พฺยาปาโท ถินมิทฺธญฺจ อุทฺธโต
กุกฺกุจฺจํ วิจิกิจฺฉา จ ปหีนา ปญฺจิเม ปน.

“นิวรณ์ ๕ เหล่านี้ คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ และวิจิกิจฉา ย่อมถูกละไปได้”

[นิวรณ์ธรรมต่างๆ ย่อมสงบลงเป็นอย่างดี ไม่มีโอกาสจะปรากฏขึ้นมาเป็นปริยุฏฐานได้]

๙๑๐. วิตกฺเกน วิจาเรน ปีติยา จ สุเขน จ
เอกคฺคตาย สํยุตฺตํ ฌานํ ปญฺจงฺคิกํ อิทํ.

“ปฐมฌานนี้มีองค์ ๕ ประกอบด้วยวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา”

สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ

๙๑๑. นานาวิสยลุทฺธสฺส กามจฺฉนฺทวสา ปน
อิโต จิโต ภมนฺตสฺส วเน มกฺกฏโก วิย.

๙๑๒. เอกสฺมึ วิสเยเยว สมาธาเนว เจตโส
“สมาธิ กามจฺฉนฺทสฺส ปฏิปกฺโข”ติ วุจฺจติ.

“ท่านกล่าวไว้[ในคัมภีร์เปฏโกปเทศ]ว่า สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ เพราะเป็นการดำรงจิตที่ลุ่มหลงในอารมณ์ต่างๆ ด้วยอำนาจของกามฉันทะไว้ในอารมณ์เดียว เหมือนลิงที่วิ่งไปข้างโน้นข้างนี้ในป่า”

[ในอรรถกถาพระวินัยกล่าวถึงองค์ฌานว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อนิวรณ์ กล่าวคือ

๑. สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ

๒. ปีติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท

๓. วิตกเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ

๔. สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกกุจจะ

๕. วิจารเป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา

พระอรรถกถาจารย์อ้างสาธกจากคัมภีร์เปฏโกปเทศว่า

ตถา หิ “สมาธิ กามจฺฉนฺทสฺส ปฏิปกฺโข, ปีติ พฺยาปาทสฺส, วิตกฺโก ถินมิทฺธสฺส, สุขํ อุทฺธจฺจ-กุกฺกุจฺจสฺส, วิจาโร วิจิกิจฺฉายา”ติ เปฏเก วุตฺตํ.[๕๓]

“โดยแท้จริงแล้ว ในคัมภีร์เปฏโกปเทศกล่าวว่า ‘สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ ปีติต่อพยาบาท วิตกต่อถีนมิทธะ สุขต่ออุทธัจจกุกกุจจะ และวิจารต่อวิจิกิจฉา’”

อย่างไรก็ตาม ข้อความข้างต้นไม่พบในคัมภีร์เปฏโกปเทศทุกฉบับในปัจจุบัน]

ปีติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท

๙๑๓. ปาโมชฺชภาวโต เจว สีตลตฺตสภาวโต
“พฺยาปาทสฺส ตโต ปีติ ปฏิปกฺขา”ติ ภาสิตา.

“ท่านกล่าวว่า ปีติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท เพราะมีสภาพปราโมทย์และสงบเย็น”

วิตกเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ

๙๑๔. สวิปฺผาริกภาเวน เนกฺขมฺมาทิปวตฺติโต
“วิตกฺโก ถินมิทฺธสฺส ปฏิปกฺโข”ติ วณฺณิโต.

“ท่านกล่าวว่า วิตกเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ เพราะการก่อให้เกิดปฐมฌานเป็นต้นด้วยการขวนขวาย[ในการนำสัมปยุตตธรรมเข้าสู่อารมณ์]”

สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจะและกุกกุจจะ

๙๑๕. อวูปสนฺตภาวสฺส สยญฺเจวาติสนฺตโต
“สุขํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจ- ทฺวยสฺส ปฏิปกฺขกํ”.

“สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจะและกุกกุจจะที่มีสภาพไม่สงบ เพราะมีสภาพสงบยิ่ง”

วิจารเป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา

๙๑๖. มติยา อนุรูปตฺตา “อนุมชฺชนลกฺขโณ
วิจาโร วิจิกิจฺฉาย ปฏิปกฺโข”ติ ทีปิโต.

“ท่านแสดงว่า วิจารที่มีลักษณะเคล้าคลึง[อารมณ์]เป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา เพราะมีสภาพคล้อยตามปัญญา”

การเข้าฌานสมาบัติ

๙๑๗. ปญฺจงฺควิปฺปยุตฺตํ ตํ ฌานํ ปญฺจงฺคสํยุตฺตํ
สิวํ ติวิธกลฺยาณํ ทสลกฺขณสํยุตฺตํ.

๙๑๘. เอวญฺจาธิคตํ โหติ ปจฺมํ เตน โยคินา
สุจิรฏฺฐิติกาเมน ตสฺส ฌานสฺส สพฺพโส.

๙๑๙. ตํ สมาปชฺชิตพฺพํ ตุ วิโสเธตฺวาน ปาปเก
ตํ สมาปชฺชโต ตสฺส สุจิรฏฺฐิติกํ ภเว.

“ปฐมฌานนั้นที่ปราศจากนิวรณ์ ๕ ประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ [มีวิตกเป็นต้น]

มีสภาพสงบเย็น มีความงาม ๓ ประการ ประกอบด้วยลักษณะ ๑๐ เป็นอันนักปฏิบัตินั้นได้บรรลุแล้ว เธอผู้ปรารถนาความตั้งมั่นแห่งฌานนั้นโดยประการทั้งปวง พึงชำระปลิโพธแล้วเข้าฌาน เมื่อเธอเข้าฌานอยู่[เสมอ] ฌานของเธอก็จะตั้งอยู่ได้นาน”

[ความงาม ๓ ประการของปฐมฌาน คือ

๑. ความงามในเบื้องต้น หมายถึง ความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทา

๒. ความงามในท่ามกลาง หมายถึง การเจริญอุเบกขา (ตัตรมัชฌัตตุเปกขา)

๓. ความงามในที่สุด หมายถึง ความร่าเริงใจ

ลักษณะ ๑๐ ประการของปฐมฌาน คือ

๑-๓. ความงามในเบื้องต้น ๓ ประการ คือ ความหมดจดจากนิวรณ์ธรรม การบรรลุอัปนาสมาธิ และความตั้งมั่นด้วยการบรรลุอัปปนาสมาธิ

๔-๖. ความงามในท่ามกลาง ๓ ประการ คือ ความวางเฉยในฌานจิต เพราะไม่ต้องชำระจิตให้หมดจดอีก ความวางเฉยในจิตที่บรรลุอัปปนา เพราะเป็นจิตตั้งมั่นดีแล้ว และความวางเฉยในจิตที่มีอารมณ์เดียว

๗-๑๐. ความงามในที่สุด ๔ ประการ คือ ความสม่ำเสมอกันแห่งสมาธิกับวิริยะและปัญญากับศรัทธา (สมาธิเป็นธรรมหลักในสมถภาวนา ปัญญาเป็นธรรมหลักในวิปัสสนา การที่ธรรมทั้งสองไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันแล้วดำเนินไปโดยสม่ำเสมอ คือ ความสม่ำเสมอกันแห่งสมาธิและปัญญา) ความร่าเริงโดยมีอินทรีย์คือศรัทธาเป็นต้นมีวิมุตติรสเหมือนกัน ความร่าเริงโดยมีวิริยะที่เหมาะสมกับอินทรีย์ และความร่าเริงโดยสภาวะซ่องเสพกำลังแห่งอุปปาทขณะและฐิติขณะของฌาน

แม้ฌานอื่นๆ ก็มีความงาม ๓ ประการและประกอบด้วยลักษณะ ๑๐ เช่นกัน[๕๔]]

วิธีขยายปฏิภาคนิมิต

๙๒๐. จิตฺตภาวนเวปุลฺลํ ปตฺถยนฺเตน ภิกฺขุนา
ปฏิภาคนิมิตฺตํ ตํ วฑฺเฒตพฺพํ ยถากฺกมํ.

“ภิกษุผู้ปรารถนาความไพบูลย์แห่งสมาธิภาวนา พึงขยายปฏิภาคนิมิตนั้นตามลำดับ”

[การขยายปฏิภาคนิมิตนั้นเป็นการขยายปฏิภาคนิมิตที่มีอยู่เดิมนั้นออกไปทีละ ๑ นิ้ว ๒ นิ้ว ๔ นิ้ว ๘ นิ้ว ๑ ศอก ๒ ศอก จนถึงรอบบริเวณสถานที่แล้วก็ค่อยๆ ขยายให้กว้างใหญ่ออกไปจนถึงหมู่บ้าน ตำบล จังหวัด ประเทศ เป็นต้น]

๙๒๑. วฑฺฒนาภูมิโย เทฺวว อุปจารญฺจ อปฺปนา
อุปจารมฺปิ วา ปตฺวา วฑฺเฒตุ ตญฺจ วฏฺฏติ.

๙๒๒. อปฺปนำ ปน ปตฺวา วา ตตฺรายำ วฑฺฒนกฺกโม
กสิตพฺพำ ยถาจานำ ปริจฺฉินฺทติ กสฺสโก.

๙๒๓. โยคินา เอวเมวมฺปิ องฺคุลทฺวงฺคุลาทินา
ปริจฺฉิชฺช ปริจฺฉิชฺช วฑฺเฒตพฺพำ ยถิจฺฉกำ.

“ฐานะแห่งการขยายมี ๒ อย่าง คือ อุปจารภูมิ และอัปปนาภูมิ เมื่อบรรลุอุปจาร-สมาธิหรือบรรลุอัปปนาสมาธิ ก็ควรขยายปฏิภาคนิมิตได้ มีลำดับการขยายดังนี้ คือ ชาวนาย่อมกำหนดสถานที่ซึ่งควรไถ ฉันใด นักปฏิบัติก็ควรกำหนดแล้วขยายตามปรารถนาด้วยขนาดมีหนึ่งนิ้ว สองนิ้ว เป็นต้น ฉันนั้น”

วสีภาวะ ๕ อย่าง

๙๒๔. ปตฺเตปิ ปจเม ฌาเน อากาเรหิปิ ปญฺจหิ
สุจิณฺณวสินา เตน ภวิตพฺพำ ตปสฺสินา.

“เธอผู้มีตบะพึงสั่งสมวสีภาวะ (ความชำนาญ) ไว้ดีด้วยอาการทั้ง ๕ ในปฐมฌานที่บรรลุแล้ว”

๙๒๕. อาวชฺชนำ สมาปตฺติ อธิฏฺฐาเนสุ ตีสุ จ
วุฏฺฐานปจฺจเวกฺขาสุ วสิตา ปญฺจ ภาสิตา.

“พระผู้มีพระภาคตรัสความชำนาญไว้ ๕ อย่าง ในการพิจารณา[องค์ฌานของมโน-ทวาราวัชชนะ] การเข้าฌาน การกำหนดเวลาเข้าฌาน การกำหนดเวลาออกจากฌาน และ

การพิจารณา[องค์ฌานของชวนะ]”

๙๒๖. อาวชฺชิตฺวา อธิฏฺฐิตฺวา สมาปชฺช ปุนปฺปุนํ
วุฏฺฐิตฺวา ปจฺจเวกฺขิตฺวา วสิตา ปญฺจ สาธเย.

“นักปฏิบัติพิจารณาองค์ฌาน เข้าฌาน ตั้งฌานไว้ ออกจากฌาน และทบทวนองค์ฌาน พึงทำความชำนาญทั้ง ๕ ให้สำเร็จ”

โทษในความไม่ชำนาญในฌาน

๙๒๗. ปฐเม อวสิปฺปตฺเต ทุติยํ โย ปนิจฺฉติ
อุภโต ภฏฺโฐ ภเว โยคี ปฐมา ทุติยาปิ จ.

“เมื่อปฐมฌานยังไม่ชำนาญ นักปฏิบัติใดย่อมปรารถนาทุติยฌาน เธอย่อมเสื่อมจากฌานทั้งสอง คือ ปฐมฌาน และทุติยฌาน”

ฌานที่เสื่อมไป

๙๒๘. กามสฺสหคตา สญฺญา มนกฺการา จรนฺติ เจ
ปมาทโยคิโน ฌานํ โหติ ตํ หานภาคิยํ.

“ถ้าสัญญาและมนสิการที่ประกอบด้วยกามคุณย่อมเป็นไป ฌานของนักปฏิบัติผู้ประมาทนั้นย่อมเสื่อมไป”

ฌานที่ตั้งอยู่

๙๒๙. สติ สนฺติฏฺฐเต ตสฺมึ สนฺตา ตทนุธมฺมตา
มนฺทสฺส โยคิโน ฌานํ โหติ ตํ ฐิติภาคิยํ.

“สติที่คล้อยตามปฐมฌานนั้นเป็นสภาพปรากฏตั้งอยู่ในปฐมฌาน ฌานของนักปฏิบัติผู้ไม่พากเพียรมากนักย่อมตั้งอยู่”

ฌานที่เจริญขึ้น

๙๓๐. อตกฺกสหิตา สญฺญา มนกฺการา จรนฺติ เจ
อปฺปมตฺตสฺส ตำ ฌานำ วิเสสภาคิยำ สิยา.

“ถ้าสัญญาและมนสิการที่ไม่ประกอบด้วยวิตก ย่อมเป็นไปแก่นักปฏิบัติผู้ไม่ประมาทอยู่ ฌานนั้นพึงเจริญขึ้น”

ฌานที่เป็นเหตุให้บรรลุธรรม

๙๓๑. นิพฺพิทาสำยุตา สญฺญา มนกฺการา จรนฺติ เจ
นิพฺเพธภาคิยำ ฌานำ โหตีติ ปริทีปิตำ.

“ถ้าสัญญาและมนสิการเป็นไปร่วมกับวิปัสสนาฌานนั้นย่อมเป็นเหตุให้บรรลุธรรม”

[ฌานมี ๔ ประเภท คือ

๑. หานภาคิยฌาน ฌานที่ถึงความเสื่อม
๒. ฐิติภาคิยฌาน ฌานที่ถึงความตั้งอยู่
๓. วิเสสภาคิยฌาน ฌานที่ถึงความเจริญ
๔. นิพเพธภาคิยฌาน ฌานที่เป็นเหตุให้บรรลุธรรมคือมรรค ผล และนิพพาน[๕๕]]

การบรรลุทุติยฌาน

๙๓๒. ตสฺมา ปญฺจสุ เอเตสุ สุจิณฺณวสินา ปน
ปจฺมา ปคุณโต ฌานา วุฏฺจาย วิธินา ตโต.

๙๓๓. ยสฺมา อยำ สมาปตฺติ อาสนฺนากุสลาริกา
ถูลตฺตา ตกฺกจารานำ ตโตยำ องฺคทุพฺพลา.

๙๓๔. อิติ อาทีนวำ ทิสฺวา ปจฺเม ปน โยคินา
ทุติยำ สนฺตโต ฌานำ จินฺตยิตฺวาน ธีมตา.

๙๓๕. นิกนฺตึ ปริยาทาย ฌานสฺมึ ปจฺเม ปุน
ทุติยาธิคมตฺถาย กาตพฺโพ ภาวนกฺกโม.

“ดังนั้น นักปฏิบัติผู้มีปัญญาได้สั่งสมความชำนาญในวสีภาวะทั้ง ๕ แล้ว ออกจากปฐมฌานที่คล่องแคล่วตามวิธี[ที่กล่าวมาแล้ว] เห็นโทษในปฐมฌานว่า สมาบัตินี้อยู่ใกล้ข้าศึกคือนิวรณ์ และมีองค์ทรามกว่าทุติยฌาน เพราะวิตกและวิจารเป็นสภาพหยาบ จึงดำริว่าทุติยฌานเป็นธรรมละเอียด คลายความพอใจในปฐมฌานแล้ว พึงเจริญภาวนาตามลำดับเพื่อการบรรลุทุติยฌานต่อไปอีก”

[วิตกมีลักษณะดำริอารมณ์ หากดำริกามคุณอารมณ์ที่น่าเพลิดเพลินจะเป็นเหตุให้เสื่อมจากฌาน ดังนั้น วิตกจึงมีสภาพหยาบ ส่วนวิจารเป็นสหายของวิตก จึงมีสภาพหยาบเช่นกัน]

๙๓๖. อถสฺส ปจมชฺฌานา วุฏฺฐาย วิธินา ยทา
สตสฺส สมฺปชานสฺส ฌานงฺคํ ปจฺจเวกฺขโต.

๙๓๗. ถูลโต ตกฺกจารา หิ อุปติฏฺฐนฺติ โยคิโน
เสสมงฺคตฺตยํ ตสฺส สนฺตเมโวปติฏฺฐติ.

๙๓๘. ถูลงฺคานํ ปหานาย ตทา ตสฺส จ โยคิโน
สนฺตงฺคปฏิลาภาย นิมิตฺตํ ตุ ตเทว จ.

๙๓๙. “ปถวี ปถวิ”จฺเจวํ กโรโต มนสา ปุน
อิทานิ ทุติยชฺฌาน- มุปฺปชฺชิสฺสติ ตํ อิติ.

๙๔๐. ภวงฺคํ ปน ปจฺฉิชฺช ปถวีกสิณํ ปน
ตเทวารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวารมฺหิ โยคิโน.

๙๔๑. ชายตาวชฺชนํ จิตฺตํ ตสฺมึ อารมฺมเณ ตโต
ชวนานิ หิ ชายนฺเต ตสฺส จตฺตาริ ปญฺจ วา.

“ลำดับนั้น เมื่อนักปฏิบัตินั้นผู้มีสติสัมปชัญญะออกจากปฐมฌานตามวิธี[ที่กล่าวมาแล้ว]พิจารณาองค์ฌานอยู่ วิตกและวิจารย่อมปรากฏว่าเป็นสภาพหยาบ ส่วนองค์ฌาน ๓ ที่เหลือ [ปีติ สุข และเอกัคคตา] ปรากฏว่าละเอียด

เมื่อเธอกระทำปฏิภาคนิมิตไว้ในใจบริกรรมว่า ปฐวี ปฐวี เพื่อละองค์ฌานหยาบ

และบรรลุองค์ฌานละเอียด อาวัชชนจิตทางมโนทวารย่อมเกิดแก่เธอโดยรับเอาปฐวีกสิณนั้นเป็นอารมณ์ ตัดกระแสภวังค์โดยอาการว่า ทุติยฌานจักเกิดขึ้น ณ บัดนี้ ต่อจากนั้น ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมเกิดแก่เธอในอารมณ์นั้น”

[ข้อความข้างต้นกล่าวตามจตุกกนัยโดยหมายถึงติกขบุคคล ตามนัยนี้ปฐมฌานมีองค์ ๕ ทุติยฌานมีองค์ ๓ ตติยฌานมีองค์ ๒ จตุตถฌานมีองค์ ๒ ส่วนในปัญจกนัยที่เกี่ยวกับมันทบุคคล ปฐมฌานมีองค์ ๕ ทุติยฌานมีองค์ ๔ ตติยฌานมีองค์ ๓ จตุตถฌานมีองค์ ๒ ปัญจมฌานมีองค์ ๒]

๙๔๒. อวสาเน ปเนกมฺปิ เตสํ ชวนเจตสํ
รูปาวจริกํ โหติ ทุติยชฺฌานมานสํ.

“ทุติยฌานจิตดวงเดียวในที่สุดของชวนจิตเหล่านั้น เป็นรูปาวจรชวนะ”

๙๔๓. สมฺปสาทนมชฺฌตฺตํ ปีติยา จ สุเขน จ
เอกคฺคตาย สํยุตฺตํ ฌานํ โหติ ติวงฺคิกํ.

“ฌานดังกล่าวประกอบด้วยศรัทธา เกิดภายในตน มีองค์ฌาน ๓ ประกอบด้วยปีติ สุข และเอกัคคตา”

๙๔๔. เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เสสํ สมุปลกฺขเย
เอวํ ทุวงฺคหีนํ ตุ ตีหิ องฺเคหิ สํยุตฺตํ.

๙๔๕. ฌานํ ติวิธกลฺยาณํ ทสลกฺขณสํยุตฺตํ
ทุติยาธิคตํ โหติ ภิกฺขุนา ภาวนามยํ.

“บัณฑิตพึงทราบข้อความอื่นตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ทุติยฌานที่ละองค์ ๒ ประกอบด้วยองค์ฌาน ๓ มีความงาม ๓ ประการ เพียบพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ สำเร็จด้วยการภาวนา ภิกษุได้บรรลุแล้วโดยประการฉะนี้”

[นัยที่กล่าวไว้แล้ว คือ ปีติ สุข และเอกัคคตามีกำลังมากกว่าวิตกและวิจาร, กามาวจรชวนจิตในทุติยฌานวิถีได้ชื่อว่า บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู, ชวนจิตดวงที่ ๕ เป็นอัปปนาชวนะ, อัปปนาฌานไม่เกิดในชวนจิตดวงที่ ๖ และที่ ๗, การตกภวังค์ต่อจากอัปปนาชวนะ การเกิดอาวัชชน-

จิตในฌานปัจจเวกขณวิถี และการเกิดปัจจเวกขณชวนจิต]

การบรรลุตติยฌาน

๙๔๖. ทุติยาธิคเต ฌาเน อากาเรหิ จ ปญฺจหิ
สุจิณฺณวสินา หุตฺวา ทุติเยปิ สตีมตา.

๙๔๗. ตสฺมา ปคุณโต ฌานา วุฏฺฐาย ทุติยา ปุน
อาสนฺนตกฺกจาราริ สมาปตฺติ อยํ อิติ.

๙๔๘. ปีติยา ปิยโต ตสฺส เจตโส อุปฺปิลาปนํ
ปีติยา ปน ถูลตฺตา ตโตยํ องฺคทุพฺพลา.

๙๔๙. ตตฺถ อาทีนวํ ทิสฺวา ตติเย สนฺตโต ปน
นิกนฺตึ ปริยาทาย ฌานสฺมึ ทุติเย ปุน.

๙๕๐. ตติยาธิคมตฺถาย กาตพฺโพ ภาวนกฺกโม
อถสฺส ทุติยชฺฌานา วุฏฺฐาย จ ยทา ปน.

๙๕๑. สตสฺส สมฺปชานสฺส ฌานงฺคํ ปจฺจเวกฺขโต
ถูลโต ปีตุปฏฺฐาติ สุขาทิ สนฺตโต ปน.

๙๕๒. ถูลงฺคานํ ปหานาย ตทา ตสฺส จ โยคิโน
สนฺตงฺคปฏิลาภาย นิมิตฺตํ ตุ ตเทว จ.

๙๕๓. “ปถวี ปถวิ”จฺเจวํ กโรโต มนสา ปุน
อิทานิ ตติยํ ฌาน- มุปฺปชฺชิสฺสติ ตํ อิติ.

๙๕๔. ภาวงฺคมนุปจฺฉิชฺช ปถวีกสิณํ ปน
ตเทวารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวารมฺหิ โยคิโน.

๙๕๕. ชายตาวชฺชนํ จิตฺตํ ตสฺมึ อารมฺมเณ ตโต
ชวนานิ จ ชายนฺเต ตสฺส จตฺตาริ ปญฺจ วา.

“เมื่อเธอบรรลุทุติยฌานแล้วควรสั่งสมความชำนาญด้วยดีโดยอาการทั้ง ๕ (วสี-ภาวะ) แม้ในทุติยฌาน แล้วออกจากทุติยฌานที่คล่องแคล่วนั้น เห็นโทษในฌานว่าทุติยฌานสมาบัตินี้มีวิตกและวิจารเป็นโทษใกล้ มีองค์ทรามกว่าตติยฌาน เพราะปีติมีสภาพหยาบ เนื่องจากทำให้จิตของผู้เกิดปีติกระเพื่อม ทั้งเห็นตติยฌานว่าละเอียดกว่า จึงคลายความพอใจในทุติยฌาน พึงเจริญภาวนาตามลำดับเพื่อการบรรลุตติยฌานต่อไปอีก

ลำดับนั้น เมื่อเธอผู้มีสติสัมปชัญญะออกจากทุติยฌานแล้วพิจารณาองค์ฌานอยู่ ปีติย่อมปรากฏโดยความเป็นองค์หยาบ สุขเป็นต้นย่อมปรากฏว่าละเอียด เธอกระทำปฏิภาค-นิมิตไว้ในใจบริกรรมว่า ปฐวี ปฐวี เพื่อละองค์ฌานหยาบและบรรลุองค์ฌานละเอียด อาวัชชน-จิตทางมโนทวารย่อมเกิดแก่เธอโดยรับเอาปฐวีกสิณนั้นเป็นอารมณ์ ตัดกระแสภวังค์โดยอาการว่า ตติยฌานจักเกิดขึ้น ณ บัดนี้ ต่อจากนั้น ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมเกิดแก่เธอในอารมณ์นั้น”

[ปีติมีลักษณะอิ่มใจด้วยความพอใจในอารมณ์ ทำให้จิตกระเพื่อม อาจไปเพลิดเพลินกามคุณอารมณ์ได้ จึงมีสภาพหยาบ]

๙๕๖. อวสาเน ปเนกำ ตุ เตสำ ชวนเจตสำ
รูปาวจริกำ โหติ ตติยชฺฌานมานสำ.

“ตติยฌานจิตดวงเดียวในที่สุดของชวนจิตเหล่านั้น เป็นรูปาวจรชวนะ”

๙๕๗. สติยา สมฺปชญฺเญน สมฺปนฺนำ ตุ สุเขน จ
เอกคฺคตาย สำยุตฺตำ ทุวงฺคำ ตติยำ มตำ.

“ตติยฌานนั้นถึงพร้อมด้วยสติและสัมปชัญญะ มีองค์ฌาน ๒ ประกอบด้วยสุขและเอกัคคตา”

๙๕๘. เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เสสำ สมุปลกฺขเย
เอวเมกงฺคหีนำ ตุ ทุวีหิ องฺเคหิ สำยุตำ.

๙๕๙. ฌานำ ติวิธกลฺยาณำ ทสลกฺขณสำยุตำ
ตติยาธิคตำ โหติ ภิกฺขุนา ภาวนามยำ.

“บัณฑิตพึงทราบข้อความอื่นตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ตติยฌานที่ละองค์ฌาน ๑ ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ มีความงาม ๓ ประการ เพียบพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ สำเร็จด้วยการภาวนา ภิกษุได้บรรลุแล้วโดยประการฉะนี้”

การบรรลุจตุตถฌาน

๙๖๐. ตติยาธิคเต ฌาเน อากาเรหิ จ ปญฺจหิ
สุจิณฺณวสินา หุตฺวา ตสฺมึ ปน สตีมตา.

๙๖๑. ตสฺมา ปคุณโต ฌานา วุฏฺฐาย ตติยา ปุน
อาสนฺนปีติโทสา หิ สมาปตฺติ อยนฺติ จ.

๙๖๒. ยเทวเจตฺถ อาโภโค สุขมิจฺเจว เจตโส
เอวํ สุขสฺส ถูลตฺตา โหตายํ องฺคทุพฺพลา.

๙๖๓. อิติ อาทีนวํ ทิสฺวา ฌานสฺมึ ตติเย ปุน
จตุตฺถํ สนฺตโต ทิสฺวา เจตสา ปน โยคินา.

๙๖๔. นิกนฺตึ ปริยาทาย ฌานสฺมึ ตติเย ปุน
จตุตฺถาธิคมตฺถาย กาตพฺโพ ภาวนกฺกโม.

๙๖๕. อถสฺส ตติยชฺฌานา วุฏฺฐาย หิ ยทา ปน
สตสฺส สมฺปชานสฺส ฌานงฺคํ ปจฺจเวกฺขโต.

๙๖๖. ถูลโต ตสฺสุปฏฺฐาติ สุขํ ตํ มานสํ ตโต
อุเปกฺขา สนฺตโต ตสฺส จิตฺตสฺเสกคฺคตาปิ จ.

๙๖๗. ถูลงฺคสฺส ปหานาย สนฺตงฺคสฺสูปลทฺธิยา
ตเทว จ นิมิตฺตญฺหิ “ปถวี ปถวี”ติ จ.

๙๖๘ . กโรโต มนสา เอว ปุนปฺปุนญฺจ โยคิโน
จตุตฺถํ ปนิทํ ฌานํ อุปฺปชฺชิสฺสติ ตํ อิติ.

๙๖๙. ภวงฺคํ ปนุปจฺฉิชฺช ปถวีกสิณํ ตถา
ตเทวารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวารมฺหิ โยคิโน.

๙๗๐. ชายตาวชฺชนำ จิตฺตำ ตสฺมึ อารมฺมเณ ตโต
ชวนานิ จ ชายนฺเต ตสฺส จตฺตาริ ปญฺจ วา.

“เมื่อเธอผู้มีสติบรรลุตติยฌานแล้ว ควรสั่งสมความชำนาญด้วยดีโดยอาการทั้ง ๕ ในตติยฌาน แล้วออกจากตติยฌานที่คล่องแคล่วนั้น เห็นโทษในฌานว่าตติยฌานสมาบัตินี้มีองค์ฌานอ่อนกำลังกว่าจตุตถฌาน เพราะสุขมีสภาพหยาบ ด้วยการใส่ใจว่าฌานสมาบัตินี้มีปีติเป็นโทษใกล้ และมีสุขอย่างเดียวในฌานนี้ จึงเห็นจตุตถฌานว่าละเอียดกว่า เธอคลายความพอใจในตติยฌานแล้ว พึงเจริญภาวนาตามลำดับเพื่อการบรรลุจตุตถฌานต่อไปอีก

ลำดับนั้น เมื่อเธอผู้มีสติสัมปชัญญะออกจากตติยฌานแล้วพิจารณาองค์ฌานอยู่ สุขย่อมปรากฏโดยความเป็นองค์หยาบ อุเบกขาและความมีอารมณ์เดียวแห่งจิต (เอกัคคตา) ย่อมปรากฏว่าละเอียด เธอกระทำปฏิภาคนิมิตไว้ในใจบริกรรมว่า ปฐวี ปฐวี เพื่อละองค์ฌานหยาบและบรรลุองค์ฌานละเอียด อาวัชชนจิตทางมโนทวารย่อมเกิดแก่เธอโดยรับเอาปฐวีกสิณนั้นเป็นอารมณ์ ตัดกระแสภวังค์โดยอาการว่า จตุตถฌานจักเกิดขึ้น ณ บัดนี้ ต่อจากนั้น ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมเกิดแก่เธอในอารมณ์นั้น”

[สุข คือ โสมนัสเวทนาที่มีลักษณะเสวยอารมณ์ที่น่าพอใจ จึงมีสภาพกระเพื่อมไม่มั่นคง ทั้งเป็นเหตุใกล้ให้เกิดราคะ จึงมีสภาพหยาบ]

๙๗๑. อวสาเน ปเนกำ ตุ เตสำ ชวนเจตสำ
รูปาวจริกำ โหติ จตุตฺถชฺฌานมานสำ.

“จตุตถฌานจิตดวงเดียวในที่สุดของชวนจิตเหล่านั้น เป็นรูปาวจรชวนะ”

๙๗๒. เอกงฺควิปฺปหีนำ ตุ ทฺวีหิ องฺเคหิ โยคโต
จตุตฺถำ ปนิทำ ฌานำ ทฺวงฺคนฺติ ปวุจฺจติ.

“จตุตถฌานนี้ที่ละองค์ฌาน ๑ ชื่อว่ามีองค์ฌาน ๒ เพราะประกอบด้วยองค์ฌาน ๒”

๙๗๓. เอวำ ติวิธกลฺยาณำ ทสลกฺขณสมฺยุตำ
จตุตฺถาธิคตำ โหติ ภิกฺขุนา ภาวนามยำ.

“จตุตถฌานที่มีความงาม ๓ ประการ เพียบพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ สำเร็จด้วยการภาวนา ภิกษุได้บรรลุแล้วโดยประการฉะนี้”

๙๗๔. ยสฺมา สุขมุเปกฺขาย น โหตาเสวนำ ปน
อุเปกฺขาสหคตาเนว ชวนานิ ชวนฺติ จ.

๙๗๕. อุเปกฺขาสหคตำ ตสฺมา จตุตฺถำ สมุทีริตำ
อยเมตฺถ วิเสโส หิ เสสำ วุตฺตนยำ ปน.

“สุขเวทนาไม่เป็นอาเสวนปัจจัยแก่อุเบกขาเวทนา ชวนจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเท่านั้นย่อมแล่นไป ดังนั้นจึงกล่าวว่าจตุตถฌานประกอบกับอุเบกขา
ทั้งหมดนี้เป็นความพิเศษในเรื่องนี้ ข้อความอื่นมีนัยที่กล่าวมาแล้ว”

[สุขเวทนาไม่เป็นอาเสวนปัจจัยแก่อุเบกขาเวทนา ทั้งจตุตถฌานก็เกิดจากภาวนาที่คลายความพอใจในสุข จตุตถฌานจึงประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น]

ฌานตามจตุกกนัยและปัญจกนัย

๙๗๖. ยำ จตุกฺกนเย ฌานำ ทุติยำ ตำ ทฺวิธา ปน
กตฺวาน ปญฺจกนเย ทุติยำ ตติยำ กตำ.

“ทุติยฌานตามจตุกกนัย เมื่อจำแนกเป็น ๒ ประการ จึงเป็นทุติยฌานและตติยฌานตามปัญจกนัย”

๙๗๗. ตติยำ ตำ จตุตฺถญฺจ จตุตฺถำ ปญฺจมำ อิธ
ปฐมำ ปฐมเมว อยเมตฺถ วิเสสตา.

“ตติยฌานและจตุตถฌาน[ตามจตุกกนัย] เป็นจตุตถฌานและปัญจมฌานตามปัญจกนัย

ปฐมฌานก็ยังเป็นปฐมฌานเช่นกัน
ทั้งหมดนี้เป็นความต่างกันในเรื่องนี้”

๙๗๘. เอวเมตฺตาวตา วุตฺตา นาติสงฺเขปโต มยา
นาติวิตฺถารโต จายํ รูปาวจรภาวนา.

“ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงรูปาวจรภาวนาโดยไม่สังเขปและพิสดารนักอย่างนี้”

คำลงท้ายปริจเฉท

๙๗๙. สุมธุรวรตรวจโน กึ นุ ชนึ เนว รญฺชยติ
อตินิสิตวิสทพุทฺธิปฺ- ปสาทชนเวทนีโยยํ.

“คัมภีร์ที่มีถ้อยคำอันประเสริฐไพเราะยิ่งนัก ซึ่งชนผู้มีปรีชาคมกล้าสะอาดผ่องใสควรรู้เห็นนี้ จะไม่ยังใครให้ยินดีหรือ”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร รูปาวจรสมาธิภาวนานิทฺเทโส นาม
จุทฺทสโม ปริจฺเฉโท.

จบปริจเฉทที่ ๑๔ ชื่อว่า รูปาวจรสมาธิภาวนานิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๑๕

อรูปาวจรสมาธิภาวนานิเทศ

(คำอธิบายอรูปาวจรสมาธิภาวนา)

คำปฏิญญา

๙๘๐. รูปารูปมตีเตน รูปารูปาทิเวทินา
ยานิ จารูปปุญฺญานิ สรูเปนีริตานิ ตุ.

๙๘๑. เตสํ ทานิ ปวกฺขามิ ภาวนานยมุตฺตมํ
โยคาวจรภิกฺขูนํ หิตตฺถาย สมาสโต.

"พระศาสดาผู้ทรงหลุดพ้นจากรูปภพและอรูปภพแล้ว ทรงหยั่งรู้รูปภูมิและอรูปภูมิเป็นต้น ตรัสอรูปาวจรกุศลไว้โดยสภาวะ บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าววิธีเจริญกุศลนั้นโดยย่อ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ภิกษุผู้ปรารภความเพียร"

อากาสานัญจายตนฌาน

๙๘๒. "รูเป โข วิชฺชมานสฺมึ ทณฺฑาทานาทโย สิยุ
อเนกาปิ ปนาพาธา จกฺขุโรคาทโย" อิติ.

๙๘๓. รูเป อาทีนวํ ทิสฺวา รูเป นิพฺพินฺทมานโส
ตสฺสาติกฺกมนตฺถาย อรูปํ ปฏิปชฺชติ.

"เธอเห็นโทษในรูปอย่างนี้ว่า เมื่อมีรูปก็มีโทษ คือ การจับท่อนไม้ เป็นต้น และมีโรคนานัปการ คือ โรคตา เป็นต้น จึงมีใจเบื่อหน่ายในรูป ย่อมเจริญอรูปาวจรภาวนาเพื่อล่วงพ้นรูป"

๙๘๔. ตมฺหา กสิณรูปาปิ โส นิพฺพิชฺช วิสารโท
อปกฺกมิตุกาโม จ สูกราภิหโตว สา.

“เธอผู้มีปัญญาเบื่อหน่ายปรารถนาจะพ้นไปจากวงกสิณนั้น เหมือนดั่งสุนัขที่ถูกหมูป่าขวิดแล้ว”

[สุนัขที่เคยถูกหมูป่าขวิด เมื่อมองเห็นหม้อน้ำแต่ไกลย่อมจะตกใจสำคัญว่าเป็นหมูป่าแล้ววิ่งหนีไป ฉันใด ผู้ที่ปราศจากความพอใจในรูปกายย่อมไม่ยินดีในกสิณคือปฏิภาคนิมิตที่คล้ายกับรูปกาย ฉันนั้น]

๙๘๕. จตุตฺเถ ปน ฌานสฺมึ หุตฺวา จิณฺณวสี วสี
จตุตฺถชฺฌานโต ธีมา วุฏฺฐาย วิธินา ปุน.

“เธอผู้มีปรีชาได้สั่งสมความชำนาญแล้ว มีความชำนาญในจตุตถฌาน ออกจากจตุตถฌานตามวิธี[ที่กล่าวไว้แล้ว]อีก”

๙๘๖. กโรติ ปนิทำ จิตฺตำ รูปมารมฺมณำ ยโต
อาสนฺนโสมนสฺสญฺจ ถูลสนฺตวิโมกฺขโต.

๙๘๗. อิติ อาทีนวำ ทิสฺวา จตุตฺเถ ตตฺถ สพฺพโส
นิกนฺตึ ปริยาทาย ปจมารุปฺปญฺจ สนฺตโต.

“เธอเห็นโทษว่าจตุตถฌานจิตนี้ย่อมรับเอารูปเป็นอารมณ์ และอยู่ใกล้โสมนัส จึงหยาบกว่าอรูปฌานที่ละเอียด แล้วคลายความพอใจในจตุตถฌานโดยสิ้นเชิง”

๙๘๘. จกฺกวาฬปริยนฺตำ ยตฺตกำ วา ปนิจฺฉติ
ตตฺตกำ ปตฺถริตฺวาน ผุฏฺโฐกาสญฺจ เตน ตำ.

๙๘๙. อากาโส อิติ วานนฺโต อากาโส อิติ วา ปุน
มนสา หิ กโรนฺโตว อุคฺฆาเฏติ ปวุจฺจติ.

“เธอแผ่กสิณไปจนจรดขอบจักรวาลหรือตลอดเท่าที่ตนต้องการ มนสิการอยู่ว่า ‘อากาศๆ’ หรือ ‘อากาศไม่มีที่สุด’ ในสถานที่ซึ่งถูกกระทบโดยวงกสิณนั้น ย่อมได้ชื่อว่าเพิก

กสิณ”

๙๙๐. อุคฺฆาเฏนฺโต หิ กสิณํ น สโมสรติ ตํ ปน
น จุทฺธรติ โส โยคี ปูวํ วิย กปาลโต.

๙๙๑. เกวลํ ปน ตํ เนว อาวชฺชติ น เปกฺขติ
นาวชฺชนฺโตนเปกฺขนฺโต อุคฺฆาเฏติ หิ นามโส.

“นักปฏิบัติเมื่อจะเพิกกสิณ มิได้ม้วนหรือยกกสิณเหมือนยกขนมจากกระเบื้อง เพียงแต่ไม่ใคร่ครวญนึกถึงกสิณดังกล่าวเท่านั้น เมื่อไม่ใคร่ครวญนึกถึงก็ชื่อว่า เพิกกสิณ”

๙๙๒. กสิณุคฺฆาฏิมากาสํ นิมิตฺตํ ปน ตัว โส
อากาโส อิติ จิตฺเตน อาวชฺชติ ปุนปฺปุนํ.

“เธอย่อมใคร่ครวญด้วยจิตนึกถึงนิมิตคืออากาศที่ได้จากการเพิกกสิณว่า อากาศ อยู่เสมอๆ”

๙๙๓. อาวชฺชโต หิ ตสฺเสวํ กโรโต ตกฺกาหตมฺปิ จ
ปญฺจ นีวรณา ตสฺส วิกฺขมฺภนฺติ หิ สพฺพโส.

“เมื่อเธอใคร่ครวญนึกถึงอย่างมั่นคงเช่นนี้ นิวรณ์ ๕ ของเธอย่อมสงบไปโดยสิ้นเชิง”

๙๙๔. อาเสวติ จ ภาเวติ ตํ นิมิตฺตํ ปุนปฺปุนํ
กโรโต ปน ตสฺเสว สนฺตจิตฺตสฺส โยคิโน.

๙๙๕. ตตฺรากาเส ปนาปฺเปติ ปจมารุปฺปมานสํ
อิธาปิ ปุริเม ภาเค ตีณิ จตฺตาริ วา ปน.

๙๙๖. ชวนานิ อุเปกฺขาย สมฺปยุตฺตานิ โหนฺติ หิ
จตุตฺถํ ปญฺจมํ วาปิ โหติ อารุปฺปมานสํ.

“เธอย่อมซ่องเสพและเจริญนิมิตนั้นเสมอๆ เมื่อเธอผู้มีจิตสงบกระทำอยู่อย่างนี้ อรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ ย่อมถึงอัปปนาในอากาศนั้น ชวนจิต ๓ หรือ ๔ ดวงที่ประกอบด้วยอุเบกขา ย่อมมีในเบื้องต้นของอรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ ชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เป็นอรูปา-

วจรจิต”

วิญญาณัญจายตนฌาน

๙๙๗. ปุน ภาเวตุกาเมน ทุติยารุปฺปมานสํ
สุจิณฺณวสินา หุตฺวา ปฐมารุปฺปมานเส.

๙๙๘. อาสนฺนรูปาวจรช-ฌานปจฺจตฺถิกนฺติ จ
ทุติยารุปฺปจิตฺตํว น จ สนฺตมิทนฺติ จ.

๙๙๙. เอวมาทีนวํ ทิสฺวา ปฐมารุปฺปมานเส
นิกนฺตึ ปริยาทาย ทุติยํ สนฺตโต ปน.

๑๐๐๐. ตมากาสํ ผริตฺวาน ปวตฺตมานสํ ปน
ตญฺจ วิญฺญาณมิจฺเจวํ กตฺตพฺพํ มนสา พหุ.

“เธอได้สั่งสมความชำนาญไว้ดีแล้วในอรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ ปรารถนาจะเจริญอรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ เห็นโทษในอรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ อย่างนี้ว่า จิตดวงนี้อยู่ใกล้โทษคือรูปาวจรฌาน และไม่ละเอียดเหมือนอรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ จึงคลายความพอใจแล้วกำหนดรู้อากาสานัญจายตนจิตที่แผ่ไปสู่อากาศอยู่เสมอว่า ‘วิญญาณๆ’”

๑๐๐๑. อาวชฺชนญฺจ กตฺตพฺพํ ตถา ตกฺกาหตมฺปิ จ
“อนนฺตนฺ”ติ “อนนฺตนฺ”ติ กาตพฺพํ มนสา นิธ.

“เธอพึงใคร่ครวญนึกถึงอย่างมั่นคง ในฌานนี้ไม่ควรกำหนดว่า ‘อนันตัง อนันตัง’ (ไม่มีที่สุดๆ)”

๑๐๐๒. ตสฺมึ ปน นิมิตฺตสฺมึ วิจาเรนฺตสฺส มานสํ
อุปจาเรน ตํ จิตฺตํ สมาธิยติ โยคิโน.

“เมื่อเธอยังจิตให้ดำเนินไปในนิมิตนั้นอยู่ จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ”

๑๐๐๓. อาเสวติ จ ภาเวติ ตํ นิมิตฺตํ ปุนปฺปุนํ
ตสฺส เจวํ กโรนฺตสฺส สติสมฺปนฺนเจตโส.

๑๐๐๔. อากาสผุสวิญฺญาเณ ทุติยารุปฺปมานสํ
อปฺเปติ อปฺปนา ยสฺมึ นโย วุตฺตนโยว โส.

“เธอย่อมซ่องเสพและเจริญนิมิตนั้นเสมอ เมื่อเธอมีจิตถึงพร้อมด้วยสติกำหนดอยู่อย่างนี้ อรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ ย่อมถึงอัปปนาในวิญญาณที่แผ่ไปสู่อากาศ นัยของอัปปนานี้เหมือนนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นเอง”

๑๐๐๕. อากาโสยมนนฺโตติ เอวมากาสเมว ตํ
ผริตฺวา ปวตฺตวิญฺญาณํ “วิญฺญาณญฺจนฺ”ติ วุจฺจติ.

“วิญญาณที่แผ่ไปสู่อากาศอย่างนี้ว่า ‘อากาศไม่มีที่สุด’ ย่อมได้ชื่อว่า วิญญาณัญจะ”

๑๐๐๖. มนกฺการวเสนาปิ อนนฺตํ ปริทีปิตํ
“วิญฺญาณานนฺต”มิจฺเจว วตฺตพฺพํ ปนิทํ สิยา.

“ความไม่มีที่สุด[ของอากาศ] แสดงไว้ด้วยการกำหนด[ว่าอากาศไม่มีที่สุด] จึงควรเรียกจิตดวงนี้ว่า วิญญาณานันตะ (วิญญาณไม่มีที่สุด)”

[เมื่อควรกล่าวว่า วิญฺญาณานนฺต ให้แปลง น เป็นนิคคหิต และแปลง นฺต เป็น จ เมื่อแปลงนิคคหิตเป็น ญ แล้วก็มีรูปว่า วิญฺญานญฺจ ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวว่า

นสฺส นิคฺคหีตํ ตยานเมโก โจ.[๕๖]

“แปลง น เป็นนิคคหิต และแปลง ตย เป็น จ หนึ่งตัว”]

อากิญจัญญายตนฌาน

๑๐๐๗. อถ ภาเวตุกาเมน ตติยารุปฺปมานสํ
สุจิณฺณวสินา หุตฺวา ทุติยารุปฺปมานเส.

๑๐๐๘. อาสนฺนปจฺจมารุปฺป- จิตฺตปจฺจตฺถิกนฺติ จ
ตติยารุปฺปจิตฺตํว น จ สนฺตมิทนฺติ จ.

๑๐๐๙. เอวมาทีนวํ ทิสฺวา ทุติยารุปฺปมานเส
นิกนฺตึ ปริยาทาย ตติยํ สนฺตโต ปน.

๑๐๑๐. เอวํ มนสิ กตฺวาน กาตพฺโพ มนสา ปุน
ปฐมารุปฺปวิญฺญาณา- ภาโว ตสฺเสว สุญฺญโต.

“ต่อมา เธอได้สั่งสมความชำนาญไว้ดีแล้วในอรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ ปรารถนาจะเจริญอรูปาวจรจิตดวงที่ ๓ ได้เห็นโทษในอรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ ว่า จิตนี้อยู่ใกล้โทษคืออรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ และไม่ละเอียดเหมือนอรูปาวจรจิตดวงที่ ๓ จึงคลายความพอใจแล้วกำหนดรู้อรูปาวจรดวงที่ ๓ ว่าละเอียด แล้วกำหนดความไม่มีแห่งอรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ โดยความเป็นสภาพว่างเปล่าอีก”

๑๐๑๑. ตํ ปนากาสวิญฺญาณํ อกตฺวา มนสา ปุน
“นตฺถิ นตฺถี”ติ วา เตน “สุญฺญํ สุญฺญนฺ”ติ วา ตโต.

๑๐๑๒. อาวชฺชิตพฺพเมวญฺหิ กตฺตพฺพํ มนสาปิ จ
ตกฺกาหตญฺจ กาตพฺพํ ปุนปฺปุนฺว ธีมตา.

“ผู้มีปัญญาไม่พึงกำหนดรู้วิญญาณที่แผ่ไปสู่อากาศ พึงใคร่ครวญใส่ใจนึกถึงอย่างมั่นคงว่า “ไม่มีๆ” หรือ “ว่างเปล่าๆ” อยู่เนืองนิตย์”

๑๐๑๓. ตสฺมึ นิมิตฺเต ตสฺเสวํ วิจาเรนฺตสฺส มานสํ
สติ ติฏฺฐติ ภิยฺโยปิ สมาธิยติ มานสํ.

“เมื่อเธอยังจิตให้ดำเนินไปในนิมิตนั้นอยู่ สติย่อมเจริญมากขึ้น จิตย่อมตั้งมั่น[ด้วยอุปจารสมาธิ]”

๑๐๑๔. อาเสวติ จ ภาเวติ ตํ นิมิตฺตํ ปุนปฺปุนํ
ตสฺส เจวํ กโรนฺตสฺส สติสมฺปนฺนเจตโส.

๑๐๑๕. กสิณุคฺฆาฏิมากาสํ ผริตฺวาน สมนฺตโต
วิญฺญาณสฺส ปวตฺตสฺส นตฺถิภาเว อภาวเก.

๑๐๑๖. ตติยารุปฺปวิญฺญาณํ ตํ ปนาปฺเปติ โยคิโน
อปฺปนาย นโยเปตฺถ โหติ วุตฺตนโยว โส.

“เธอย่อมซ่องเสพและเจริญนิมิตนั้นเสมอ เมื่อเธอมีจิตถึงพร้อมด้วยสติกำหนดอยู่อย่างนี้ อรูปาวจรจิตดวงที่ ๓ ของเธอย่อมถึงอัปปนาในนัตถิภาวบัญญัติคือความไม่มีแห่งวิญญาณที่แผ่ไปสู่อากาศที่ได้จากการเพิกกสิณโดยรอบ นัยของอัปปนานี้เหมือนนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นเอง”

๑๐๑๗. อากาสคตวิญฺญาณํ ทุติยารุปฺปจกฺขุนา
ปสฺสนฺโต วิหริตฺวาน “นตฺถิ นตฺถี”ติอาทินา.

๑๐๑๘. ปริกมฺมมนกฺกาเร ตสฺมึ อนฺตรหิเต ปน
ตสฺสาปคมมตฺตวฺ ปสฺสนฺโต วสตี จ โส.

“เมื่อเธอเห็นวิญญาณอันเป็นไปในอากาศด้วยจักษุคืออรูปาวจรจิตที่ ๒ ครั้นปฐมารุปปวิญญาณที่กำหนดรู้โดยบริกรรมว่า ‘ไม่มีๆ’ อันตรธานไป เธอย่อมเห็นแต่ความว่างเปล่าแห่งปฐมารุปปวิญญาณอยู่”

๑๐๑๙. สนฺนิปาตํ ยถา โกจิ ทิสฺวา สมฺมสฺส กตฺถจิ
คเต สเมฺม ตุ ตํ ฐานํ สุญฺญเมวานุปสฺสติ.

“อุปมาว่าบุรุษคนหนึ่งเห็นพระสงฆ์ที่มาประชุมกันในที่แห่งหนึ่ง เมื่อพระสงฆ์ไปแล้วย่อมเห็นที่นั้นว่างเปล่าไปฉะนั้น”

[บุรุษคนหนึ่งเห็นพระสงฆ์มาประชุมกัน ต่อมาเขามีธุระออกไปภายนอกแล้วกลับมาพบว่าพระสงฆ์ได้ประชุมกันแล้วกลับไป ไม่มีพระสงฆ์อยู่ ขณะนั้นเขาพบเพียงความว่างเปล่า ฉันใด นักปฏิบัติได้รับเอาปฐมารุปปวิญญาณเป็นอารมณ์ด้วยวิญญาณัญจายตนฌานแล้ว เมื่อเจริญภาวนาต่อไปว่า ‘ไม่มีๆ’ ในขณะนั้นปฐมารุปปวิญญาณหายไป เขาย่อมพบแต่ความว่างเปล่าของปฐมารุปปวิญญาณ ฉันนั้น ในขณะนั้นจัดว่าอากิญจัญญายตนฌานเกิดขึ้นรับเอาความไม่มีแห่งปฐมารุปปวิญญาณเป็นอารมณ์]

เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

๑๐๒๐. ปุน ภาเวตุกาเมน จตุตฺถารุปฺปมานสํ
สุจิณฺณวสินา หุตฺวา ตติยารุปฺปมานเส.

๑๐๒๑. อาสนฺนทุติยารุปฺป- จิตฺตปจฺจตฺถิกนฺติ จ
จตุตฺถารุปฺปจิตฺตวฺ น จ สนฺตมิทนฺติ จ.

๑๐๒๒. เอวมาทีนวฺ ทิสฺวา ตติยารุปฺปมานเส
“นิกนฺตึ ปริยาทาย จตุตฺถวฺ สนฺตโต ปน.

๑๐๒๓. เอวฺ มนสิ กตฺวาน ปุน ตตฺเถว ธีมตา
อภาวารมฺมณวฺ กตฺวา สมฺปวตฺตมิทวฺ มโน.

๑๐๒๔. “สนฺตวฺ สนฺตมิทวฺ จิตฺต”- มิจฺเจวฺ ตวฺ ปุนปฺปุนวฺ
โหติ อาวชฺชิตพฺพญฺจ กาตพฺพวฺ มนสาปิ จ.

“เธอได้สั่งสมความชำนาญไว้ดีแล้วในอรูปาวจรจิตดวงที่ ๓ แล้วปรารถนาจะเจริญอรูปาวจรจิตดวงที่ ๔ ได้เห็นโทษในอรูปาวจรจิตดวงที่ ๓ ว่า จิตนี้อยู่ใกล้โทษคืออรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ และไม่ละเอียดเหมือนอรูปาวจรจิตดวงที่ ๔ จึงคลายความพอใจแล้วมนสิการอรูปาวจรจิตดวงที่ ๔ ว่าละเอียด แล้วใคร่ครวญกำหนดรู้อรูปาวจรจิตดวงที่ ๓ ที่ดำเนินไปรับเอาความไม่มีเป็นอารมณ์โดยบริกรรมอยู่เสมอว่า ‘จิตนี้สงบๆ’”

๑๐๒๕. ตสฺมึ นิมิตฺเต ตสฺเสววฺ วิจาเรนฺตสฺส มานสวฺ
สติ ติฏฺฐติ ภิยฺโยปิ สมาธิยติ มานสวฺ.

“เมื่อเธอยังจิตให้ดำเนินไปในนิมิตนั้นอยู่ สติย่อมเจริญมากขึ้น จิตย่อมตั้งมั่น[ด้วยอุปจารสมาธิ]”

๑๐๒๖. อาเสวติ จ ภาเวติ ตวฺ นิมิตฺตวฺ ปุนปฺปุนวฺ
ตสฺส เจวฺ กโรนฺตสฺส สติสมฺปนฺนเจตโส.

๑๐๒๗. ตติยารุปฺปสงฺขาต- ขนฺเธสุ จ จตูสุปิ
จตุตฺถารุปฺปวิญฺญาณวฺ ตวฺ ปนาปฺเปติ โยคิโน.

“เธอย่อมซ่องเสพและเจริญนิมิตนั้นเสมอ เมื่อเธอมีจิตถึงพร้อมด้วยสติกำหนดอยู่อย่างนี้ อรูปาวจรจิตดวงที่ ๔ ของเธอย่อมถึงอัปปนาในขันธ์ทั้ง ๔ คืออรูปาวจรจิตดวงที่ ๓”

๑๐๒๘. อปฺปนาย นโยเปตฺถ เหฏฺฐา วุตฺตนยูปโม
อปิเจตฺถ วิเสโสยํ เวทิตพฺโพ วิภาวินา.

“นัยของอัปปนาในอรูปฌานที่ ๔ นี้ เช่นกับนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว แต่บัณฑิตพึงทราบความแตกต่างดังต่อไปนี้”

๑๐๒๙. “อโห สนฺตา วตายนฺ”ติ สมาปตฺติ ปทิสฺสติ
ยา ปนาภาวมตฺตมฺปิ กตฺวา จสฺสติ โคจรํ.

๑๐๓๐. สนฺตารมฺมณตาเยว “สนฺตายนฺ”ติ วิปสฺสติ
สนฺตโต เจ มนกฺกาโร กถญฺจ สมติกฺกโม.

๑๐๓๑. อนาปชฺชิตุกามตฺตา โหเตว สมติกฺกโม
“สมาปชฺชามหเมต”- มิจฺจาโภโค น วิชฺชติ.

“ถามว่า : สมาบัติที่รับเอาอภาวบัญญัติเป็นอารมณ์แล้วตั้งอยู่ได้ ย่อมปรากฏ[แก่ผู้บรรลุ]ว่า โอหนอ สมาบัตินี้สงบยิ่ง เธอย่อมกำหนดว่าสมาบัตินี้สงบ เพราะมีอารมณ์สงบ ถ้าเธอกำหนดว่าสงบ การล่วงพ้นอรูปฌานที่ ๓ จะมีได้อย่างไร

ตอบว่า : การล่วงพ้นย่อมมีได้ด้วยการไม่ปรารถนาจะเข้าฌานดังกล่าวนั้น เธอปราศจากความใส่ใจว่า เราจะเข้าอรูปฌานที่ ๓ นี้”

๑๐๓๒. สนฺตโต ตํ กโรนฺโต หิ มนสา สุขุมํ ปรํ
อสญฺญํ ปนาทุพฺพลฺยํ ปาปุณาติ มหคฺคตํ.

“โดยแท้จริงแล้ว เมื่อเธอกำหนดรู้อรูปฌานที่ ๓ นั้นว่าเป็นธรรมสงบ ย่อมบรรลุมหัคคตจิตซึ่งมีกำลังปราศจากสัญญา”

[เมื่อพระราชาทอดพระเนตรหัตถกรรมที่วิจิตรงดงาม ทรงชมเชยว่าน่าอัศจรรย์ แต่ไม่ทรงปรารถนาจะสละราชสมบัติแล้วไปทำอาชีพหัตถกรรม เพราะราชสมบัติเลอเลิศกว่า ฉันใด นักปฏิบัติแม้จะชมเชยอรูปฌานที่ ๓ ว่าเป็นธรรมสงบ ก็ไม่ปรารถนาจะเข้าฌานดังกล่าว เพราะอรูปฌานที่ ๔ เป็นฌานเลิศกว่า การกำหนดรู้อรูปฌานที่ ๓ ว่าเป็นธรรมสงบนี้ทำให้ล่วงพ้นอรูปฌานนั้นแล้วบรรลุอรูป-

ฌานที่ ๔ ที่สงบยิ่งกว่านั้น

ฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับมูลนิธิภูมิพโลฯ มีรูปในบาทที่ ๓ ว่า อสญฺญํ ปน ทุพฺพลฺยํ ปาปุณาติ มหคฺคตํ ตามนัยนี้แปลว่า “ย่อมบรรลุมหัคคตจิตซึ่งไม่มีกำลังปราศจากสัญญา” ในที่นี้ใช้ตามนิสสัยของอภิธัมมาวตารที่มีรูปว่า อสญฺญํ ปนาทุพฺพลฺยํ ปาปุณาติ มหคฺคตํ ส่วนฉบับเทวนาครีมีรูปว่า อสญฺญํ อปฺปนาปตฺตํ ปาปุณาติ มหคฺคตํ (ย่อมบรรลุมหัคคตจิตซึ่งถึงอัปปนาปราศจากสัญญา)]

๑๐๓๓. เนวสญฺญี จ นาสญฺญี ยาย สญฺญาย โหติ โส
น เกวลํ ตุ สญฺญาว เอทิสี อถ โข ปน.

๑๐๓๔. เอวเมว ภวนฺเตตฺถ สุขุมา เวทนาทโย
ปตฺตมกฺขนเตเลน มคฺคสฺมึ อุทเกน จ.

๑๐๓๕. สาเวตพฺโพ อยํ อตฺโถ จตุตฺถารุปฺปโพธเน
ปฏฺฐสญฺญาย กิจฺจสฺส เนวกฺกรณโต อยํ.

๑๐๓๖. “เนวสญฺญา”ติ นิทฺทิฏฺฐา จตุตฺถารุปฺปสมฺภวา
“ปฏฺฐสญฺญาย กิจฺจํ สา กาตุ สกฺโกติ เนว จ.

๑๐๓๗. ยถา ทหนกิจฺจํ ตุ เตโชธาตุ สุโขทเก
สา สงฺขาราวเสสตฺตา สุขุมตฺเตน วิชฺชติ
ตสฺมา ปน จ สา สญฺญา “นาสญฺญา”ติ ปวุจฺจติ.

“เธอเป็นผู้ไม่มีสัญญา[หยาบ]และมีสัญญา[ละเอียด]ด้วยสัญญาใด ไม่เพียงสัญญานั้นเป็นสภาพละเอียดอย่างเดียว แต่ธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้นในอรูปฌานที่ ๔ นี้ก็มีสภาพละเอียดเช่นกัน ข้อความในการอธิบายอรูปฌานที่ ๔ นี้ พึงแสดงด้วยน้ำมันทาบาตรและน้ำในทางเดิน”

อรูปฌานนี้ทรงแสดงว่า เนวสัญญา (ไม่มีสัญญาหยาบ) เพราะไม่ทำหน้าที่ของสัญญาที่ชัดเจน ความจริงสัญญาที่เกิดจากจตุตถฌานนั้นย่อมไม่อาจทำหน้าที่ของสัญญาที่ชัดเจนได้ เปรียบดั่งเตโชธาตุในน้ำเย็นสบายย่อมไม่อาจทำหน้าที่เผาไหม้ได้ สัญญาดังกล่าวมีอยู่ด้วยความเป็นสภาพละเอียดอันเหลือจากสังขาร[หยาบ]

[สามเณรใช้น้ำมันทาบาตร เมื่อถึงเวลาฉันภัตตาหารเช้า พระเถระบอกให้นำบาตรมา เธอเรียนว่าในบาตรมีน้ำมัน พระเถระคิดว่ามีน้ำมันมากจึงพูดว่าเอาน้ำมันใส่ขวดไว้ แต่สามเณรกลับเรียนว่าไม่มีน้ำมัน อรูปฌานที่ ๔ ก็มีอุปไมยฉันนั้น แม้ฌานนี้จะมีสัญญาละเอียดก็ไม่พอจะหมายรู้อารมณ์หรือเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาญาณได้ ท่านจึงกล่าวว่าฌานนี้ไม่มีสัญญาหยาบและมีสัญญาละเอียด

อุปมาอีกอย่างหนึ่งคือ อาจารย์และสามเณรออกเดินทางไปนอกวัด สามเณรที่เดินอยู่ข้างหน้าเห็นน้ำที่พอจะทำให้รองเท้าเปียก จึงกล่าวว่ามีน้ำอยู่ข้างหน้า นิมนต์ถอดรองเท้า ฝ่ายอาจารย์คิดว่ามีน้ำมาก จึงพูดว่าถ้ามีน้ำก็เอาผ้าอาบน้ำฝนมาเพื่อจะสรงน้ำ สามเณรจึงพูดว่าไม่มีน้ำ โดยหมายความถึงไม่มีน้ำที่พอจะสรงได้

อนึ่ง หน้าที่ของสัญญาที่ชัดเจน คือ การหมายรู้อารมณ์ และเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาญาณ]

๑๐๓๘. เอตา หิ รูปมากาสं วิญฺญาณं ตทภาวกं
อติกฺกมิตฺวา กมโต จตสฺโส โหนฺติ อาห จ.

๑๐๓๙. “อารมฺมณาติกฺกมโต จตสฺโสปิ ภวนฺติมา
องฺคาติกฺกมเมตาสं น อิจฺฉนฺติ วิภาวิโน.

๑๐๔๐. สุปณีตตรา โหนฺติ ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา อิธ
อุปมา ตตฺถ วิญฺเญยฺยา ปาสาทตลสาฏิกา”ติ.[๕๗]

“โดยแท้จริงแล้ว อรูปสมาบัติเหล่านี้มี ๔ ประการด้วยการล่วงพ้นรูป [วงกสิณ] อากาศ [กสิณุคฆาฏิมากาศ] วิญญาณ [ปฐมารุปปวิญญาณ] และความไม่มีแห่งวิญญาณนั้นตามลำดับ สมจริงดังคำกล่าวว่า

‘อรูปสมาบัติเหล่านี้ย่อมมีด้วยการล่วงพ้นอารมณ์ บัณฑิตย่อมไม่ปรารถนาการล่วงพ้นองค์ฌานของอรูปสมาบัติเหล่านั้น[เหมือนในรูปสมาบัติ]

ในบรรดาอรูปสมาบัติเหล่านี้ สมาบัติอย่างหลังๆ ประณีตกว่าสมาบัติอย่างแรกๆ พึงทราบอุปมาในข้อนั้นว่าเหมือนพื้นและพรมในปราสาท’”

[อรูปสมาบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ แม้มีองค์ฌานเหมือนกันคืออุเบกขาและเอกัคคตา ก็มีสภาพต่างกัน โดยสมาบัติอย่างหลังๆ ประณีตกว่าสมาบัติอย่างแรกๆ ด้วยอำนาจของภาวนาที่มีกำลังมากขึ้น อุปมา

เหมือนพื้นปราสาทชั้นสูง ย่อมจะประดับตกแต่งไว้ดีกว่าพื้นปราสาทชั้นล่าง และเหมือนพรมในปราสาทชั้นสูง ย่อมจะประณีตกว่าพรมในปราสาทชั้นล่าง]

๑๐๔๑. สงฺเขเปน มยารุปฺป- สมาปตฺตินโย อยํ
ทสฺสิโต ทสฺสิโต สุทฺธ- ทสฺสินา ปิยทสฺสินา.

"ข้าพเจ้าได้แสดงนัยแห่งอรูปสมาบัติไว้โดยย่อ ซึ่งพระศาสดาผู้รู้เห็นธรรมอันหมดจด มีพระรูปกายน่าพิศทรงแสดงไว้แล้ว"

คำลงท้ายปริจเฉท

๑๐๔๒. รูปารูปชฺฌานสมาปตฺติวิธานํ
ชานาติมํ สารตรํ โย ปน ภิกฺขุ
รูปารูปชฺฌานสมาปตฺตีสุ ทกฺโข
รูปารูปํ ยาติ ภวํ โส อภิภุยฺย.

"ภิกษุใดย่อมเข้าใจวิธีเข้าสมาบัติในรูปฌานและอรูปฌานที่มีแก่นสารนี้ ภิกษุนั้นเป็นผู้ฉลาดในสมาบัติแห่งรูปฌานและอรูปฌาน ย่อมครอบงำรูปภพและอรูปภพไปได้"

อิติ อภิธมฺมาวตาเร อรูปาวจรสมาธิภาวนานิทฺเทโส นาม
ปนฺนรสโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๑๕ ชื่อว่า อรูปาวจรสมาธิภาวนานิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๑๖

อภิญญานิเทศ

(คำอธิบายอภิญญา)

คำปฏิญญา

๑๐๔๓. อิโต ปรं กริสฺสามิ ปญฺญาสุทฺธิกรं ปรं
ปญฺจนฺนมฺปิ อภิญฺญานं มุขมตฺตนิทสฺสนं.

"แต่นี้ไปข้าพเจ้าจะแสดงนัยตัวอย่างของอภิญญา ๕ ซึ่งทำให้ปัญญาหมดจดอย่างยิ่ง"

คำเชิญชวน

๑๐๔๔. รูปารูปสมาปตฺตี นิพฺพตฺเตตฺวา ปนฏฺฐปิ
โลกิกาปิ อภิญฺญาโย ภาเวตพฺพา วิภาวินา.

"ผู้มีปัญญาพึงเจริญรูปสมาบัติและอรูปสมาบัติทั้ง ๘ แล้ว ทำให้เกิดอภิญญาทางโลก"

๑๐๔๕. จตุตฺถชฺฌานมตฺเตปิ สุจิณฺณวสินา สตา
อนุโยคมภิญฺญาสุ กาตุं วตฺตติ โยคิโน.

"นักปฏิบัติผู้มีสติ เมื่อสั่งสมความชำนาญในจตุตถฌานแล้ว ควรกระทำความเพียรในอภิญญาต่อไป"

อภิญญาเป็นเครื่องประดับ

๑๐๔๖. อภิญฺญา นาม ภิกฺขูนं สาภิญฺญานं อนุตฺตโร
อลงฺกาโร หิ ตาณนฺติ สตฺถนฺติ จ ปวุจฺจติ.

“โดยแท้จริงแล้ว อภิญญาเป็นเครื่องประดับอันยอดเยี่ยมของเหล่าภิกษุผู้ทรงอภิญญา ย่อมเรียกว่าเครื่องคุ้มครองและศาสตราวุธ”

ประโยชน์ของอภิญญา

๑๐๔๗. นิพฺพตฺติตาสฺวภิญฺญาสุ โยคาวจรภิกฺขุนา
สมาธิภาวนา หิสฺส ตทา นิฏฺฐงฺคตา สิยา.

“เมื่อภิกษุผู้เพียรเจริญภาวนาทำอภิญญาให้เกิดแล้ว สมาธิภาวนาของเธอชื่อว่าสำเร็จในกาลนั้น”

อภิญญา ๕

๑๐๔๘. ทิพฺพานิ จกฺขุโสตานิ อิทฺธิจิตฺตวิชานนํ
ปุพฺเพนิวาสญาณนฺติ ปญฺจาภิญฺญา อิมา สิยุ.

“อภิญญามี ๕ อย่างเหล่านี้ คือ ทิพยจักษุ (ตาทิพย์) ทิพโสต (หูทิพย์) อิทธิ (ฤทธิ์) ปรจิตตวิชานนะ (รู้ใจคนอื่น) และปุพเพนิวาสานุสสติ (ระลึกชาติก่อน)”

การฝึกจิตเพื่อบรรลุอภิญญา

๑๐๔๙. กสิณานุโลมตาทีหิ จตุทฺทสนเยหิ จ
ทเมตพฺพมภิญฺญาโย ปตฺตุกาเมน มานสํ.

“ผู้ปรารถนาจะบรรลุอภิญญา พึงฝึกจิตโดยนัยทั้ง ๑๔ ประการมีการเข้าฌานตามลำดับกสิณเป็นต้น”

[นัย ๑๔ ประการ คือ

๑. การเข้าฌานไปตามลำดับกสิณตั้งแต่ปฐวีกสิณจนถึงโอทาตกสิณรวมกสิณ ๘ อย่าง เว้นอากาสกสิณและอาโลกกสิณ (กสิณานุโลม)

๒. การเข้าฌานถอยหลังไปตามลำดับกสิณตั้งแต่โอทาตกสิณจนถึงปฐวีกสิณ (กสิณปฏิโลม)

๓. การเข้าฌานไปตามลำดับและถอยหลังไปตามลำดับตั้งแต่ปฐวีกสิณจนถึงโอทาตกสิณ และ

ตั้งแต่โอทาตกสิณจนถึงปฐวีกสิณ (กสิณานุโลมปฏิโลม)

๔. การเข้าฌานไปตามลำดับจากต้นไปถึงปลาย คือ ตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน (ฌานานุโลม)

๕. การเข้าฌานไปตามลำดับจากปลายไปถึงต้น คือ ตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจนถึงปฐมฌาน (ฌานปฏิโลม)

๖. การเข้าฌานไปตามลำดับและถอยหลังไปตามลำดับตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน และตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจนถึงปฐมฌาน (ฌานานุโลมปฏิโลม)

๗. การข้ามลำดับฌาน คือ การเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้วเข้าตติยฌานในปฐวีกสิณนั้นเอง เมื่อออกจากตติยฌานแล้วเพิกกสิณเข้าอากาสานัญจายตนฌาน ต่อจากนั้นเข้าอากิญจัญญายตนฌาน (ฌานุกฺกนฺติก)

๘. การข้ามลำดับกสิณ คือ การเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้วเข้าฌานนั้นในเตโชกสิณ (กสิณุกฺกนฺติก)

๙. การข้ามลำดับฌานและลำดับกสิณ คือ การเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้วเข้าตติยฌานในเตโชกสิณ (ฌานกสิณุกฺกนฺติก)

๑๐. การเปลี่ยนองค์ฌาน คือ การเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้วเข้ารูปฌานอื่น โดยการล่วงองค์ฌานไปตามลำดับ (องฺคสงฺกนฺติก)

๑๑. การเปลี่ยนอารมณ์ คือ การเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้วเข้าฌานในกสิณอื่นไปตามลำดับ (อารมฺมณสงฺกนฺติก)

๑๒. การเปลี่ยนองค์ฌานและอารมณ์ คือ การเข้าฌานและการเพ่งอารมณ์กรรมฐานไม่ให้ซ้ำกันไปตามลำดับแห่งฌานและลำดับแห่งกสิณ เช่น เข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้วเข้าทุติยฌานในอาโปกสิณ (องฺคารมฺมณสงฺกนฺติก)

๑๓. การกำหนดองค์ฌาน โดยนัยว่าปฐมฌานมีองค์ฌาน ๕ ทุติยฌานมีองค์ฌาน ๓ เป็นต้น ไปตามลำดับแห่งสมาบัติ ๘ (องฺคววตฺถาน)

๑๔. การกำหนดกสิณอารมณ์ โดยนัยว่าอารมณ์นี้คือปฐวีกสิณ อารมณ์นี้คืออาโปกสิณ เป็นต้น (อารมฺมณววตฺถาน)[๕๘]]

อิทธิวิธญาณ

๑๐๕๐. ทนฺเต สมาหิเต สุทฺเธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ
นุปเกฺลเส มุทุภูเต กมฺมนีเย จิตาจเล.

๑๐๕๑. อิติ อฏฺจงฺคสมฺปนฺเน จิตฺเต อิทฺธิวิธาย จ
อภินีหรติ เจ จิตฺตํ สิชฺฌติทฺธิวิกุพฺพนํ.

“เมื่อจิตที่ฝึกแล้วถึงพร้อมด้วยองค์ ๘ คือ ตั้งมั่น[ด้วยจตุตถฌานสมาธิ] บริสุทธิ์[จากนิวรณ์] ผุดผ่อง ไม่มีกิเลส ไม่มีเครื่องเศร้าหมอง อ่อนโยน ควรแก่กิริยา ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว ถ้าเธอน้อมจิตไปเพื่อการแสดงฤทธิ์ การแสดงฤทธิ์ย่อมสำเร็จ”

๑๐๕๒. อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ สมาปชฺช ตโต ปน
วุฏฺจาย หิ สตฺ วาปิ สหสฺสํ วา ยทิจฺฉติ.

๑๐๕๓. “สตฺ โหมิ สตฺ โหมิจฺ”- เจวฺ กตฺวาน มานสํ
อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ สมาปชฺช ตโต ปน.

๑๐๕๔. วุฏฺจาย ปุนธิฏฺจาติ สหาธิฏฺจานเจตสา
สตฺ โหติ หิ โส โยคี สหสฺสาทีสฺวยํ นโย.

“เธอเข้าฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญาแล้วออกจากฌานนั้น ถ้าปรารถนาจะเนรมิตเป็น ๑๐๐ หรือ ๑,๐๐๐ คน ก็ตั้งใจไว้ว่า ‘ขอจงเป็น ๑๐๐ คนๆ’ ครั้นเข้าฌานที่เป็นบาทของอภิญญาแล้วออกจากฌานนั้นอีก เธอก็จะกลายเป็น ๑๐๐ คนได้พร้อมกับจิตที่อธิษฐาน แม้การเนรมิตเป็น ๑,๐๐๐ คนเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน [เป็นอธิษฐานาอิทธิ]”

๑๐๕๕. ปาทกชฺฌานจิตฺตํ ตุ นิมิตฺตารมฺมณํ สิยา
ปริกมฺมมนาเนตฺถ สตารมฺมณิกานิ ตุ.

“ฌานจิตที่เป็นบาทมีอารมณ์เป็น[ปฏิภาค]นิมิต
จิตที่คิดบริกรรมมีอารมณ์เป็นคน ๑๐๐ คน”

๑๐๕๖. ตทาธิฏฺจานจิตฺตมฺปิ สตารมฺมณเมว ตํ
ปุพฺเพ วุตฺตปฺปนาจิตฺตํ วิย โคตฺรภุนนฺตรํ.

“จิตที่อธิษฐานในกาลนั้น มีอารมณ์เป็นคน ๑๐๐ คน อธิษฐานจิตดังกล่าวอยู่ชิดกับโคตรภูเหมือนอัปปนาจิตที่กล่าวไว้แล้ว”

๑๐๕๗. ตเมกํ ชายเต ตตฺถ จตุตฺถชฺฌานิกํ มโน
ปริกมฺมวิเสโสว เสสํ ปุพฺพสมํ อิธ.

อิทฺธิวิธญาณ์.

“อัปปนาจิตที่ประกอบกับจตุตถฌานย่อมเกิดครั้งเดียวต่อจากโคตรภู มีเพียงการบริกรรมเป็นพิเศษในเรื่องนี้ ข้อความที่เหลือเหมือนกับข้างต้น”

จบ อิทธิวิธญาณ

ทิพโสตญาณ

๑๐๕๘. ทิพฺพโสตมิทํ ตตฺถ ภาเวตพฺพํ กถํ สิยา
อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ สมาปชฺช ตโต ปุน.

๑๐๕๙. วุฏฺจาย ปริกมฺเมน กามาวจรเจตสา
สทฺโท อาวชฺชิตพฺโพว มหนฺโต สุขุโมปิ จ.

“ถามว่า : ในอภิญญาเหล่านั้น พึงเจริญทิพโสตอย่างไร

ตอบว่า : พึงเข้าฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญา (ปาทกฌาน) แล้วออกจากฌานนั้นอีกแล้วพึงนึกถึงเสียงที่หยาบและละเอียดด้วยกามาวจรจิตที่เป็นบริกรรม”

๑๐๖๐. ตสฺเสวํ ปน สทฺทสฺส นิมิตฺตํ มนสิ กุพฺพโต
ทิพฺพโสตมิทานิสฺส อุปฺปชฺชิสฺสติ ตํ อิติ.

๑๐๖๑. สทฺเทสฺวญฺญตรํ สทฺทํ กตฺวา อารมฺมณํ ตโต
อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺเธ ตุ มโนทฺวาราวชฺชเน ปุน.

๑๐๖๒. ชวนานิ หิ ชายนฺเต ตสฺส จตฺตาริ ปญฺจ วา
ปุริมาเนตฺถ จิตฺเตสุ ตีณิ จตฺตาริ วา ปน.

๑๐๖๓. ปริกมฺโมปจารานุ- โลมโคตฺรภุนามกา
จตุตฺถํ ปญฺจมํ วาปิ อปฺปนาจิตฺตมีริตํ.

“เมื่อเธอกระทำนิมิตแห่งเสียงนั้นไว้ในใจอยู่ ต่อมามโนทวาราวัชชนจิตเกิดขึ้นแล้วดับไปโดยรับอารมณ์เป็นเสียงอย่างใดอย่างหนึ่งว่า ทิพโสตนั้นจักเกิดขึ้น ณ บัดนี้ ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมเกิดขึ้นแก่เธอ ในชวนจิตเหล่านี้ ชวนจิต ๓ หรือ ๔ ดวงแรกมีชื่อว่า บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู ส่วนชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ กล่าวว่าเป็นอัปปนาจิต”

๑๐๖๔. สหชาตํ ตุ ยํ ญาณํ อปฺปนามานเสน หิ
ตํ ญาณํ ทิพฺพโสตนฺติ วทนฺติ สุตโกวิทา.

“ญาณที่เกิดร่วมกับอัปปนาจิต ท่านผู้เชี่ยวชาญปริยัติกล่าวว่า ทิพโสต”

๑๐๖๕. ถามชาตํ กโรนฺเตน ตํ ญาณํ เตน โยคินา
“เอตฺถนฺตรคตํ สทฺทํ สุณามี”ติ จ เจตสา.
๑๐๖๖. องฺคุลํ ทฺวงฺคุลํ ภิยฺโย วิทตฺถิ รตนํ ตถา
คาโม เทโส ตโต ยาว จกฺกวาฬา ตโต ปรํ.
๑๐๖๗. อิจฺเจวํ ตุ ปริจฺฉิชฺช วฑฺเฒตพฺพํ ยถากฺกมํ
เอโส อธิคตาภิญฺโญ ปาทการมฺมเณน ตุ.
๑๐๖๘. ผุฏฺโฐกาสคเต สทฺเท สพฺเพ ปน สุณาติ โส
สุณนฺโต ปาฏิเยกฺกมฺปิ สลฺลกฺเขตุํ ปโหติ โส.

ทิพฺพโสตญาณํ.

“เมื่อเธอจะทำญาณนั้นให้มีกำลัง ดำริว่าเราจะฟังเสียงในระหว่างนี้ แล้วขยายอารมณ์ของปาทกฌาน[ที่เกี่ยวกับวาโยกสิณหรืออากาสกสิณ]ไปตามลำดับอย่างนี้คือ หนึ่งนิ้ว สองนิ้ว ศอกหนึ่ง หมู่บ้านหนึ่ง ดินแดนหนึ่ง ต่อไปจนถึงจักรวาลหนึ่ง เธอบรรลุอภิญญานี้แล้ว ย่อมได้ยินเสียงที่เป็นไปในสถานที่ซึ่งอารมณ์แห่งปาทกฌานกระทบ เมื่อฟังอยู่ย่อม

กำหนดเสียงแต่ละเสียงได้”

จบ ทิพโสตญาณ

เจโตปริยญาณ

๑๐๖๙. กถๆ ปนุปฺปาเทตพฺพๆ เจโตปริยมานสๆ
ทิพฺพจกฺขุวเสเนว อิทๆ ญาณๆ ปนิชฺฌติ.

“ถามว่า : ภิกษุพึงเจริญเจโตปริยญาณได้อย่างไร
ตอบว่า : ญาณนี้ย่อมสำเร็จโดยเนื่องด้วยทิพยจักษุ[ที่เพ่งอาโลกกสิณ]นั่นเอง”

๑๐๗๐. อาโลกๆ ปน วฑฺเฒตฺวา ตสฺมา ทิพฺเพน จกฺขุนา
หทยๆ ปน นิสฺสาย วตฺตมานๆ ตุ โลหิตๆ.

๑๐๗๑. ทิสฺวา ปรสฺส วิญฺเญยฺยๆ โหติ จิตฺตๆ ตุ ภิกฺขุนา
โสมนสฺสยุเต จิตฺเต โลหิตๆ โลหิตๆ สิยา.

๑๐๗๒. โทมนสฺสยุเต จิตฺเต วตฺตมาเน ตุ กาฬกๆ
อุเปกฺขาสหิเต จิตฺเต ติลเตลูปมๆ สิยา.

“ดังนั้น ภิกษุพึงขยายอาโลกกสิณแล้วตรวจดูสีเลือดที่อาศัยหัวใจ ก็จะรู้จิตของผู้อื่น เมื่อจิตประกอบด้วยโสมนัส เลือดจะมีสีแดง เมื่อประกอบด้วยโทมนัส มีสีดำ เมื่อประกอบด้วยอุเบกขา มีสีเหมือนน้ำมันงา”

[ผู้ใดมีจิตใจหนักไปในทางตัณหาราคะมาก โลหิตที่อยู่ภายในหัวใจนั้นก็มีสีแดงจัด ถ้ามีโทสะมากก็มีสีดำ โมหะมากก็มีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ วิตกมากก็มีสีเหมือนน้ำต้มถั่วแขก ศรัทธามากก็มีสีเหลือง ปัญญามากก็มีสีเหมือนขาวใสสะอาดบริสุทธิ์]

๑๐๗๓. ตสฺมา ปรสฺส สตฺตสฺส ทิสฺวา หทยโลหิตๆ
เจโตปริยญาณๆ ตๆ กาตพฺพๆ ถามตๆ คตๆ.

“ดังนั้น เธอเห็นสีเลือดในหัวใจของคนอื่นแล้ว พึงกระทำเจโตปริยญาณให้มีกำลัง”

๑๐๗๔. เอวํ ถามคเต ตสฺมึ ยถานุกฺกมโต ปน
จิตฺตเมว วิชานาติ วินา โลหิตทสฺสนํ.

“เมื่อเจโตปริยญาณมีกำลังตามลำดับอย่างนี้แล้ว เธอย่อมรู้จิตได้โดยปราศจากการดูสีเลือด”

๑๐๗๕. กามาวจรจิตฺตญฺจ รูปารูเปสุ มานสํ
สพฺพเมว วิชานาติ สราคาทิปฺปเภทกํ.

เจโตปริยญาณํ.

“เธอย่อมรู้จิตที่จำแนกเป็นสราคจิต (จิตที่มีราคะ) เป็นต้นซึ่งเป็นกามาวจรจิต รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิตทั้งหมด”

จบ เจโตปริยญาณ

[ในที่นี้มิได้แสดงถึงโลกุตตรจิตไว้ เพราะท่านกล่าวเรื่องอภิญญาโดยเนื่องด้วยปุถุชน อนึ่ง ปุถุชนและพระเสกขบุคคลผู้ยังไม่บรรลุอรูปฌานจะกำหนดรู้อรูปาวจรจิตของผู้อื่นไม่ได้ ในที่นี้กล่าวถึงกำหนดรู้อรูปาวจรจิตไว้โดยหมายถึงผู้บรรลุสมาบัติ ๘ แล้ว]

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

๑๐๗๖. ปุพฺเพนิวาสญาเณน กตฺตพฺพา ตทนุสฺสติ
ตํ สมฺปาเทตุกาเมน อาทิกมฺมิกภิกฺขุนา
ฌานานิ ปน จตฺตาริ สมาปชฺชานุปุพฺพโต.

๑๐๗๗. อภิญฺญาปาทกชฺฌานา วุฏฺฐาย หิ ตโต ปุน
ภิกฺขุนา วชฺชิตพฺพาว นิสชฺชา สพฺพปจฺฉิมา.

“ภิกษุพึงกระทำการระลึกถึงชาติก่อนด้วยปุพเพนิวาสานุสสติญาณ เมื่อเธอเริ่มเจริญภาวนาปรารถนาจะให้สำเร็จญาณดังกล่าวพึงเข้าฌาน ๔ ตามลำดับ [โดยการเพ่งกสิณ ๓ คือ เตโชกสิณ โอทาตกสิณ หรืออาโลกกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง] แล้วออกจากฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญา แล้วพึงนึกถึงการนั่งครั้งหลังสุดแห่งอิริยาบถทั้งหมด”

๑๐๗๘. ตโต ปภุติ สพฺพมฺปิ ปฏิโลมกฺกมา ปน
สพฺพมาวชฺชิตพฺพํ ตํ ทิวเส รตฺติยํ กตํ.

“ต่อจากนั้น พึงนึกถึงเรื่องทั้งหมดย้อนลำดับไป โดยนึกถึงเรื่องดังกล่าวที่ทำไว้ในเวลากลางวันและกลางคืนทั้งหมด”

๑๐๗๙. ปฏิโลมกฺกเมเนว ทุติเย ตติเยปิ จ
ทิวเส ปกฺขมาเสสุ ตถา สำวจฺฉเรสุปิ.

๑๐๘๐. ยาว อสฺมึ ภเว สนฺธิ ตาว เตน จ ภิกฺขุนา
กตมาวชฺชิตพฺพํ ตำ ปุริมสฺมึ ภเวปิ จ.

๑๐๘๑. จุติกฺขเณปิ นิพฺพตฺตำ นามรูปญฺจ สาธุกำ
เอวมาวชฺชิเต ตสฺมึ นามรูเป ยทา ปน.

๑๐๘๒. ตเทวารมฺมณำ กตฺวา นามรูปำ จุติกฺขเณ
มโนทฺวาเร มนกฺกาโร อุปฺปชฺชติ ตทา ปน.

๑๐๘๓. อาวชฺชเน นิรุทฺธสฺมึ ตเทวารมฺมณำ ปน
กตฺวา ชวนจิตฺตานิ โหนฺติ จตฺตาริ ปญฺจ วา
ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว เสสำ เญยฺยำ วิภาวินา.

“เธอพึงนึกถึงเรื่องที่ทำไว้ในวันที่ ๒ วันที่ ๓ ปักษ์ เดือน ปี จนถึงปฏิสนธิขณะในภพนี้ ทั้งนึกถึงรูปนามที่เกิดขึ้นในจุติขณะของภพที่ผ่านมา โดยย้อนลำดับไป

เมื่อเธอนึกถึงรูปนามนั้นอย่างนี้ มโนทวาราวัชชนจิตย่อมเกิดขึ้นรับอารมณ์คือรูปนามในจุติขณะ ครั้นจิตดังกล่าวดับไปแล้วชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมเกิดขึ้นรับเอารูปนามเป็นอารมณ์ บัณฑิตพึงทราบข้อความอื่นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว”

[ญาณที่รู้ตั้งแต่เวลานั่งครั้งสุดท้ายเรื่อยไปจนถึงขณะปฏิสนธิ ชื่อว่า ปริกัมมสมาธิญาณ (ญาณที่เกิดจากบริกรรมสมาธิ) ไม่จัดเป็นปุพเพนิวาสานุสสติญาณ เพราะยังไม่รับอารมณ์ที่เป็นธรรมซึ่งเคยอยู่ในภพก่อน ต่อเมื่อเกิดอัปปนาจิต คือ อภิญญาจิต ที่รับเอารูปนามของจุติจิตในภพก่อนเป็นอารมณ์

จึงจัดเป็นปุพเพนิวาสานุสสติญาณ]

๑๐๘๔. ปริกมฺมาทินามานิ ปุริมานิ ภวนฺติ ตุ
ปจฺฉิมํ อปฺปนาจิตฺตํ รูปาวจริกํ ภเว.

“ชวนจิตดวงแรกๆ ได้ชื่อว่า บริกรรม เป็นต้น ส่วนจิตดวงสุดท้ายเป็นอัปปนาจิตที่เป็นรูปาวจร”

๑๐๘๕. เตน จิตฺเตน ยํ ญาณํ สํยุตฺตํ เตน ยา ปน
สํยุตฺตา สติ สา ปุพฺเพ- นิวาสานุสฺสตีริตา.
ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณํ.

“สติที่ประกอบกับญาณที่ประกอบด้วยอัปปนาจิตนั้น พระศาสดาตรัสเรียกว่า ปุพเพ-นิวาสานุสสติ”

จบ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

ทิพยจักษุญาณ

๑๐๘๖. รูปํ ปสฺสิตุกาเมน ภิกฺขุนา ทิพฺพจกฺขุนา
กสิณารมฺมณํ ฌานํ อภิญฺญาปาทกํ ปน.

๑๐๘๗. อภินีหารกฺขมํ กตฺวา เตโชกสิณเมว วา
โอทาตกสิณํ วาปิ อาโลกกสิณมฺปิ วา.

๑๐๘๘. อิเมสุ กตปุญฺเญหิ กสิเณสุ จ ตีสุปิ
อาโลกกสิณํ เอตฺถ เสฏฺฐนฺติ ปริทีปิตํ.

“ภิกษุผู้ปรารถนาจะเห็นรูปด้วยทิพยจักษุ พึงกระทำฌานที่มีกสิณเป็นอารมณ์ให้น้อมไปสู่ทิพยจักษุได้ ผู้ได้สั่งสมกุศลไว้ในกสิณทั้ง ๓ อย่างนี้ คือ เตโชกสิณ โอทาตกสิณ และอาโลกกสิณ พึงกระทำกสิณดังกล่าวให้เป็นเหตุเกิด[ของทิพยจักษุญาณ]

พระอรรถกถาจารย์แสดงว่า อาโลกกสิณเป็นกสิณดีเลิศในกสิณเหล่านี้”

[อาโลกกสิณมีสภาพแผ่แสงสว่างไปโดยปกติจึงจัดว่าเป็นกสิณดีเลิศในการทำทิพยจักษุญาณ]

๑๐๘๙. ตสฺมา ตมิตรํ วาปิ อุปฺปาเทตฺวา ยถากฺกมํ
อุปจารภูมิยํเยว ฐตฺวา ตํ ปน ปณฺฑิโต.

๑๐๙๐. วฑฺเฒตฺวาน ฐเปตพฺพํ น อุปฺปาเทยฺย อปฺปนํ
อุปฺปาเทติ สเจ โหติ ปาทกชฺฌานนิสฺสิตํ.

“ดังนั้น ผู้มีปัญญาพึงเจริญอาโลกกสิณหรือกสิณ[สองอย่าง]อื่นตามลำดับแล้วตั้งอยู่ในอุปจารภูมิ แล้วขยายกสิณไปพักไว้ ไม่ควรทำอัปปนาให้เกิด ถ้าทำอัปปนาให้เกิด กสิณก็จะเป็นอารมณ์ของปาทกฌาน”

[อุปจารภูมิ คือ บริกรรมจิตที่ทำให้เกิดแสงสว่างได้ตลอดเวลา]

๑๐๙๑. ฌานสฺส วฑฺฒิตสฺสนฺโต- คตํ รูปํ ตุ โยคินา
ปสฺสิตพฺพํ ภเว รูปํ ปสฺสโต ปน ตสฺส ตํ.

๑๐๙๒. ปริกมฺมสฺส วาโร หิ อติกฺกมติ ตาวเท
อาโลโกปิ ตโต ตสฺส ขิปฺปมนฺตรธายติ.

๑๐๙๓. ตสฺมึ อนฺตรหิเต รูป- คตมฺปิ จ น ทิสฺสติ
เตนาถ ปาทกชฺฌานํ ปวิสิตฺวา ตโต ปุน.

๑๐๙๔. วุฏฺฐาย ปน อาโลโก ผริตพฺโพว ภิกฺขุนา
เอวํ อนุกฺกเมเนว อาโลโก ถามวา สิยา.

“นักปฏิบัติพึงเพ่งดูรูปภายในฌานที่ได้เจริญแล้ว [ไม่ควรเพ่งรูปภายนอกด้วยตาเนื้อ] เมื่อเธอเพ่งดูรูปอยู่ วาระแห่งบริกรรมย่อมล่วงพ้นไปในขณะนั้น ดังนั้น แม้แสงสว่างก็จะหายไปทันที เมื่อแสงสว่างหายไป รูปก็ไม่ปรากฏ

หากเป็นตามนี้ เธอพึงเข้าปาทกฌานแล้วออกจากปาทกฌานแผ่แสงสว่างไป แสงสว่างจึงมีกำลังตามลำดับอย่างนี้”

[บริกรรม หมายถึง อุปจารฌานที่รับเอาอารมณ์คืออาโลกกสิณ เตโชกสิณ หรือโอทาตกสิณ

ความจริงในขณะที่เห็นรูปอุปจารฌานจะเกิดขึ้นไม่ได้ ท่านจึงกล่าวว่า “วาระแห่งบริกรรมย่อมล่วงพ้นไป” และเมื่อบริกรรมมีกำลังน้อยลง แสงสว่างก็จะหายไป]

๑๐๙๕. “อาโลโก เอตฺถ โหตู”ติ ยตฺตกํ ฐานเมว โส
ปริจฺฉินฺทติ ตตฺเถว อาโลโก ปน ติฏฺฐติ.

“เธอย่อม[อธิษฐาน]กำหนดสถานที่เพียงใดว่า แสงสว่างจงมีในที่นี้ แสงสว่างย่อมตั้งอยู่ในสถานที่นั้นได้”

๑๐๙๖. ทิวสมฺปิ นิสีทิตฺวา ปสฺสโต โหติ ทสฺสนํ
ติณุกฺกาย คโต มคฺคํ ปุริเสตฺถ นิทสฺสนํ.

“เมื่อเธอนั่งดูอยู่ตลอดวัน ย่อมเห็นรูปได้ตลอดวัน บุรุษผู้เดินทางด้วยคบไฟเป็นตัวอย่างในเรื่องนี้”

[บุรุษคนหนึ่งถือคบไฟเดินทางในเวลากลางคืน เมื่อคบไฟดับไปเขาไม่อาจเห็นทางเดินได้ จึงต้องจุดคบไฟใหม่แล้วเดินทางโดยมีคบไฟที่สว่างกว่าเดิม เขาเดินไปพลางจุดคบไฟไปพลางเช่นนี้จนกระทั่งสว่างจึงทิ้งคบไฟเดินทาง ฉันใด เมื่อนักปฏิบัติเห็นรูปภายในแสงสว่างแล้ว แสงสว่างย่อมหายไป เพราะบริกรรมมีกำลังน้อยลง ครั้นแสงสว่างหายไปรูปที่เห็นก็พลอยหายไปด้วย เธอจึงควรเข้าปาทก-ฌานซ้ำแล้วซ้ำเล่าแล้วแผ่แสงสว่างไป พอแสงสว่างมีกำลังมากก็อธิษฐานกำหนดว่าแสงสว่างจงมีในที่นี้ เธอจะสามารถเห็นรูปภายในแสงสว่างดังกล่าวได้ตลอดวัน โดยเห็นรูปที่ตาเนื้อมองไม่เห็น เช่น สิ่งที่อยู่ในท้อง สีเลือดภายในหัวใจ ขณะนั้นจัดว่าทิพยจักษุได้บังเกิดขึ้นแล้ว]

๑๐๙๗. อุปฺปาทนกฺกโมปิสฺส ตตฺรายํ ทิพฺพจกฺขุโน
วุตฺตปฺปการรูปํ ตํ กตฺวา อารมฺมณํ ปน.

๑๐๙๘. มโนทฺวาเร มนกฺกาเร ชาเต ยานิ ตเทว จ
รูปํ อารมฺมณํ กตฺวา ชายนฺติ ชวนานิ หิ.

๑๐๙๙. กามาวจรจิตฺตานิ ตานิ จตฺตาริ ปญฺจ วา
เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เสสํ เญยฺยํ วิภาวินา.

“ลำดับแห่งการเกิดทิพยจักษุญาณพึงทราบดังนี้ คือ เมื่อมโนทวาราวัชชนจิตเกิดขึ้นรับอารมณ์คือรูปดังกล่าวนั้นแล้ว ชวนจิตย่อมเกิดขึ้นรับเอารูปเป็นอารมณ์ ชวนจิตเหล่านั้นที่มี ๔ หรือ ๕ ดวง เป็นกามาวจรจิต บัณฑิตพึงทราบข้อความอื่นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว”

๑๑๐๐. อตฺถสาธกจิตฺตํ ตं จตุตฺถชฺฌานิกं มตं
ตंจิตฺตสัยุตं ญาณं ทิพฺพจกฺขุนฺติ วุจฺจติ.

“จิตที่ให้สำเร็จประโยชน์ [คือการเห็นรูป] เป็นจิตประกอบด้วยจตุตถฌาน ญาณที่ประกอบกับจิตนั้นได้ชื่อว่า ทิพยจักษุ”

๑๑๐๑. อนาคตังสญาณสฺส ยถากมฺมุปคสฺส จ
ปริกมฺมํ วิสุ นตฺถิ อิชฺฌนฺติ ทิพฺพจกฺขุนา.

“อนาคตังสญาณและยถากัมมุปคญาณ ไม่มีบริกรรมโดยเฉพาะ ญาณทั้งสองย่อมสำเร็จด้วยทิพยจักษุ”

[อนาคตังสญาณ คือ ญาณที่รู้เรื่องในอนาคต ยถากัมมุปคญาณ คือ ญาณที่รู้เห็นสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม เมื่อนักปฏิบัติเพ่งดูเหล่าสัตว์ด้วยทิพยจักษุแล้วย่อมสามารถรู้เห็นกรรมที่ได้กระทำไว้พร้อมทั้งรู้เห็นเรื่องในอนาคตของพวกเขาได้ ดังนั้น เมื่อบรรลุทิพยจักษุญาณก็จัดว่าบรรลุอนาคตังสญาณและยถากัมมุปคญาณ ญาณทั้งสองอย่างนี้เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งของทิพยจักษุญาณ]

๑๑๐๒. จุตูปปาตญาณมฺปิ ทิพฺพจกฺขุนฺติ วา ปน
อตฺถโต เอกเมเวทํ พฺยญฺชเน ปน นานตา.

ทิพฺพจกฺขุญาณํ.

“ญาณทั้งสองนี้คือจุตูปปาตญาณและทิพยจักษุญาณ เหมือนกันโดยองค์ธรรม ต่างกันเพียงรูปคำเท่านั้น”

จบ ทิพยจักษุญาณ

[จุตูปปาตญาณ คือ ญาณที่รู้เห็นจุติและปฏิสนธิของเหล่าสัตว์ นั่นก็คือทิพยจักษุญาณที่เห็น

รูปารมณ์ซึ่งอยู่ใกล้จุติและปฏิสนธิ ญาณทั้งสองจึงเป็นญาณเดียวกัน แต่เรียกชื่อต่างกัน ความจริงญาณที่รู้เห็นรูปารมณ์ที่อยู่ใกล้จุติและปฏิสนธิ จัดเป็นทิพยจักษุญาณและจุตูปปาตญาณ ส่วนญาณที่รู้เห็นรูปารมณ์ที่อยู่ไกลหรือถูกปิดบังไว้เป็นต้น จัดเป็นทิพยจักษุญาณอย่างเดียว]

คำลงท้ายปริจเฉท

๑๑๐๓. โยธ สุณาติ กโรติ จ จิตฺเต
คนฺถมิมํ ปรมํ ปน ภิกฺขุ
โส อภิธมฺมมหณฺณวปารํ
ยาติ อเนน ตเรน ตริตฺวา.

"ภิกษุใดสดับและทรงจำคัมภีร์อันยอดเยี่ยมนี้ในพระศาสนา เธอย่อมข้ามไปสู่ฝั่งมหรรณพคือพระอภิธรรมด้วยสำเภานี้ได้"

อิติ อภิธมฺมาวตาเร อภิญฺญานิทฺเทโส นาม
โสฬสโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๑๖ ชื่อว่า อภิญญานิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๑๗

อภิญญารัมมณนิเทศ

(คำอธิบายอารมณ์ของอภิญญา)

คำปฏิญญา

๑๑๐๔. อนาคตำสญาณญฺจ ยถากมฺมุปคมฺปิ จ
ปญฺจ อิทฺธิวิธาทีนิ สตฺตาภิญฺญา อิมา ปน.

"อภิญญา ๕ มีอิทธิวิธญาณเป็นต้น พร้อมทั้งอนาคตังสญาณและยถากัมมุปคญาณ รวมเป็นอภิญญา ๗ อย่างเหล่านี้ [ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว]"

๑๑๐๕. เอตาสำ ปน สตฺตนฺนำ อภิญฺญานมิโต ปรำ
ปวกฺขามิ สมาเสน อารมฺมณวินิจฺฉยำ.

"แต่นี้ไปข้าพเจ้าจักกล่าววินิจฉัยอารมณ์ของอภิญญา ๗ อย่างเหล่านั้นโดยสังเขป"

๑๑๐๖. อารมฺมณตฺติกา วุตฺตา เย จตฺตาโร มเหสินา
สตฺตนฺนมเตฺถ ญาณานำ สมฺปวตฺตึ สุณาถ เม.

"พระศาสดาตรัสอารัมมณติกะไว้ ๔ กลุ่ม เชิญสดับความเป็นไปแห่งญาณทั้ง ๗ ในอารัมมณติกะเถิด"

[อารัมมณติกะ ๔ กลุ่ม คือ

- ปริตตารัมมณติกะ กลุ่มธรรม ๓ บทที่ขึ้นต้นด้วยปริตตารัมมณธรรม คือ ปริตตา-รัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นกามาวจร) มหัคคตารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ) และอัปปมาณารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ)

- มัคคารัมมณติกะ กลุ่มธรรม ๓ บทที่ขึ้นต้นด้วยมัคคารัมมณธรรม คือ มัคคา-

รัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นมรรค) มัคคเหตุกธรรม (ธรรมมีเหตุคือมรรค) และมัคคาธิปติธรรม (ธรรมมีอารัมมณาธิปติปัจจัยคือมรรค)

- อตีตารัมมณติกะ กลุ่มธรรม ๓ บทที่ขึ้นต้นด้วยอตีตารัมมณธรรม คือ อตีตารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต) อนาคตารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นอนาคต) และปัจจุปปันนารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน)

- อัชฌัตตารัมมณติกะ กลุ่มธรรม ๓ บทที่ขึ้นต้นด้วยอัชฌัตตารัมมณธรรม คือ อัชฌัตตารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นธรรมภายใน) พหิทธารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นธรรมภายนอก) และอัชฌัตตพหิทธารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นธรรมภายในและธรรมภายนอก)]

อารมณ์ ๗ ของอิทธิวิธญาณ

๑๑๐๗. ตตฺถ อิทฺธิวิธญาณํ ปริตฺตาทีสุ สตฺตสุ
อารมฺมณวิภาเคสุ ปวตฺตติ กถํ ปน.

๑๑๐๘. กาเยนาทิสฺสมาเนน คนฺตุกาโม ยทา ภเว
จิตฺตสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา กายํ จิตฺตวเสน ตํ.

๑๑๐๙. มหคฺคเต จ จิตฺตสฺมึ สมาโรเปติ โส ตทา
กายารมฺมณโต ญาณํ ปริตฺตารมฺมณํ สิยา.

“ถามว่า : อิทธิวิธญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๗ อย่างมีกามาวจรเป็นต้นได้อย่างไร

ตอบว่า : เมื่อใด นักปฏิบัติปรารถนาจะทำกายให้อาศัยจิตแล้วไปด้วยกายที่ใครๆ เห็นไม่ได้ เธอย่อมทำกายให้ผันแปรไปด้วยอำนาจแห่ง[มหัคคต]จิต คือยกขึ้นไว้ในมหัคคตจิต เมื่อนั้น [อิทธิวิธ]ญาณพึงมีอารมณ์เป็นกามาวจร เพราะมีสีกายเป็นอารมณ์”

[อารมณ์ ๗ อย่าง คือ อารมณ์ที่เป็นกามาวจร มหัคคตะ อดีต อนาคต ปัจจุบัน ธรรมภายใน และธรรมภายนอก]

๑๑๑๐. ทิสฺสมาเนน กาเยน คนฺตุกาโม ยทา ภเว
กายสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา จิตฺตํ กายวเสน ตํ.

๑๑๑๑. ปาทกชฺฌานจิตฺตๆ ตๆ กาเย โรเปติ โส ตทา
ฌานารมฺมณโต ญาณๆ ตๆ มหคฺคตโคจรๆ.

“เมื่อใด นักปฏิบัติปรารถนาจะทำจิตให้อาศัยกายแล้วไปด้วยกายที่ใครๆ เห็นได้ เธอย่อมทำจิตให้ผันแปรด้วยอำนาจแห่งกาย คือยกฌานจิตที่เป็นบาทนั้นไว้ในกาย เมื่อนั้น [อิทธิวิธ]ญาณพึงมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ เพราะมีฌานเป็นอารมณ์”

๑๑๑๒. อนาคตมตีตญฺจ กโรติ วิสยๆ ยทา
อตีตารมฺมณๆ โหติ ตทานาคตโคจรๆ.

“เมื่อใด ญาณย่อมกระทำอดีตธรรมหรืออนาคตธรรมให้เป็นอารมณ์ เมื่อนั้น ก็เป็นญาณที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์ หรือมีอนาคตธรรมเป็นอารมณ์”

๑๑๑๓. กาเยน ทิสฺสมาเนน คมเน ปน ภิกฺขุโน
ปจฺจุปฺปนฺโน ภเว ตสฺส โคจโรติ วินิทฺทิเส.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า เมื่อภิกษุไปด้วยกายที่ใครๆ เห็นได้ ญาณของเธอมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน”

๑๑๑๔. กายๆ จิตฺตวเสนาปิ จิตฺตๆ กายวเสน วา
ปริณามนกาลสฺมึ อชฺฌตฺตารมฺมณๆ สิยา.

“อิทธิวิธญาณพึงมีธรรมภายในเป็นอารมณ์ ในเวลาทำกายให้ผันแปรด้วยอำนาจแห่งจิต หรือทำจิตให้ผันแปรด้วยอำนาจแห่งกาย”

๑๑๑๕. พหิทฺธารมฺมณๆ โหติ พหิทฺธารูปทสฺสเน
เอวมิทฺธิวิธๆ ญาณๆ สมฺปวตฺตติ สตฺตสุ.

“ส่วนในเวลาแสดงรูปภายนอก [เช่น ช้าง ม้า เป็นต้น] จัดเป็นญาณที่มีธรรมภายนอกเป็นอารมณ์ อิทธิวิธญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๗ อย่างนี้”

อารมณ์ ๔ ของทิพโสตญาณ

๑๑๑๖. ปจฺจุปฺปนฺเน ปริตฺเต จ พหิทฺธชฺฌตฺติเกสุปิ
จตูเสฺวเตสุ ธมฺเมสุ ทิพฺพโสตๆ ปวตฺตติ.

“ทิพโสตญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔ อย่างนี้ คือ ปัจจุบัน กามาวจร ธรรมภายนอก และธรรมภายใน”

๑๑๑๗. ปจฺจุปฺปนฺโน ปริตฺโต จ สทฺโท อารมฺมณํ ยโต
ปริตฺตารมฺมณํ ปจฺจุปฺ- ปนฺนารมฺมณตฺ คตฺ.

“เมื่อใด เสียงที่เป็นปัจจุบันและกามาวจรเป็นอารมณ์[ของทิพโสต] เมื่อนั้น ทิพโสตเป็นญาณที่มีปัจจุบันและกามาวจรเป็นอารมณ์”

๑๑๑๘. อตฺตโน กุจฺฉิสทฺทสฺส สวเนปิ ปรสฺส จ
อชฺฌตฺตารมฺมณญฺเจว พหิทฺธารมฺมณมฺปิ จ.

“ทิพโสตญาณมีธรรมภายในเป็นอารมณ์ ในขณะได้ยินเสียงในท้องของตน และมีธรรมภายนอกเป็นอารมณ์ ในขณะฟังเสียงของผู้อื่น”

อารมณ์ ๘ ของเจโตปริยญาณ

๑๑๑๙. เจโตปริยญาณมฺปิ ปริตฺตาทีสุ อฏฺสุ
อารมฺมณวิภาเคสุ ปวตฺตติ กถํ ปน.

“แม้เจโตปริยญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ อย่างมีกามาวจรเป็นต้น ข้อนั้นอย่างไร”

๑๑๒๐. ปริตฺตารมฺมณํ โหติ ปริตฺตานํ ปชานเน
ชานเน มชฺฌิมานํ ตุ ตํ มหคฺคตโคจรํ.

“เจโตปริยญาณมีอารมณ์เป็นกามาวจร ในขณะรู้กามาวจรจิต และมีอารมณ์เป็นมหัคคตะในขณะรู้จิตปานกลาง [รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิต]”

๑๑๒๑. ชานเน ปน มคฺคสฺส ผลสฺสาปิ ปชานเน
ตทา ปนสฺส ญาณสฺส อปฺปมาโณว โคจโร.

“ในเวลารู้มรรคจิตและผลจิต เมื่อนั้น อารมณ์ของญาณดังกล่าวเป็นโลกุตตระ”

๑๑๒๒. ตำ มคฺคารมฺมณำ โหติ มคฺคจิตฺตสฺส ชานเน
ปริยาเยเนเวตสฺส มคฺคารมฺมณตา มตา.

“เจโตปริยญาณมีมรรคเป็นอารมณ์เมื่อรู้มรรคจิต ความมีมรรคเป็นอารมณ์ของญาณนั้น พึงทราบโดยปริยาย”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ในคัมภีร์มหาอรรถกถากล่าวว่า เจโตปริยญาณรู้จิตเป็นอารมณ์ ไม่รู้นามขันธ์อื่นที่เป็นเจตสิก ดังนั้น การกล่าวว่าเจโตปริยญาณรับเอามรรคที่จัดเป็นเจตสิกเป็นอารมณ์ จึงเป็นการกล่าวโดยปริยาย อย่างไรก็ตาม ท่านผู้แต่งอรรถกถาประมวลความอ้างพระบาลี[๕๙]ว่า กุสลา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส เจโตปริยญาณสฺส ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส อนาคตำสญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย (ขันธ์ทั้งหลายที่เป็นกุศล เป็นปัจจัยแก่อิทธิวิธญาณ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ยถากัมมูปคญาณ อนาคตังสญาณ โดยความเป็นอารัมมณปัจจัย) เจโตปริยญาณจึงรับเอานามขันธ์ ๓ เป็นอารมณ์ได้ ดังนั้น ญาณนี้จึงรับเอามรรคเป็นอารมณ์ได้โดยตรง]

๑๑๒๓. อตีเต สตฺตทิวสพฺ- ภนฺตเร จ ยทา ปน
อนาคเต ตถา สตฺต- ทิวสพฺภนฺตเรปิ จ.

๑๑๒๔. ปเรสำ ปน จิตฺตสฺส ชานเน สมุทีริตำ
อตีตารมฺมณญฺเจว ตทานาคตโคจรำ.

“เมื่อใดญาณนั้นรู้จิตของผู้อื่นภายใน ๗ วันที่ล่วงไปแล้วและยังไม่มาถึง เมื่อนั้น ย่อมมีอารมณ์เป็นอดีตและอนาคต”

๑๑๒๕. กถญฺจ ปน ตำ ปจฺจุปฺ- ปนฺนโคจรตำ คตำ
ปจฺจุปฺปนฺนำ ติธา วุตฺตำ ขณสนฺตติอทฺธโต.

“ถามว่า : เจโตปริยญาณมีอารมณ์เป็นปัจจุบันได้อย่างไร

ตอบว่า : ปัจจุบันมี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นขณะปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยขณะ) สันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยการสืบต่อ) และอัทธาปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยระยะกาล)”

๑๑๒๖. ตตฺถ ติกฺขณสมฺปตฺตำ ปจฺจุปฺปนฺนขณาทิกำ
เอกเทฺวสนฺตติวาร- ปริยาปนฺนมิทำ ปน.

๑๑๒๗. สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนนฺติ อาหุ สนฺตติโกวิทา
เอกพฺภวปริจฺฉินฺนํ ปจฺจุปฺปนฺนนฺติ ปจฺฉิมํ.

“ขณะปัจจุบัน คือ ปัจจุบันที่ถึงขณะทั้ง ๓ [อุปปาทขณะ = ขณะเกิดขึ้น ฐิติขณะ = ขณะตั้งอยู่ และภังคขณะ = ขณะดับไป]

สันตติปัจจุบัน คือ ปัจจุบันที่นับเข้าในวาระต่อเนื่องเพียงหนึ่งหรือสองวาระ

อัทธาปัจจุบัน คือ ปัจจุบันที่กำหนด[ด้วยปฏิสนธิและจุติ]ในภพหนึ่ง”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า สันตติ แปลว่า “การสืบต่อ” หมายถึง การเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องของธรรมชนิดเดียวกัน จำแนกออกเป็น ๒ อย่าง คือ รูปสันตติ (การสืบต่อของรูป) และนามสันตติ (การสืบต่อของนาม) ตามมติของมัชฌิมภาณกะกล่าวว่า “การสืบต่อของรูปนามที่ไม่ปรากฏชัดแก่คนที่ออกจากที่มืดไปสู่ที่สว่างหรือออกจากที่สว่างไปสู่ที่มืด หรือการสืบต่อของรูปนามในขณะเห็นช่างย้อมผ้าจากที่ไกลแต่ยังไม่ได้ยินเสียง จัดเป็นหนึ่งหรือสองวาระที่เป็นสันตติปัจจุบัน” ส่วนมติของสังยุตตภาณกะกล่าวว่า “การสืบต่อของรูปในเมื่อเหยียบน้ำแล้วมีน้ำกระเพื่อมอยู่ เมื่อกลับมาจากทางไกลเข้าไปห้องแล้วยังไม่หายเหนื่อย เมื่อเดินมาจากแดดเข้าห้องแล้วความมืดยังปรากฏอยู่ หรือเมื่อเจริญกรรมฐานในห้องแล้วเปิดหน้าต่างในเวลากลางวันส่งผลให้กระพริบตาหลายขณะ การสืบต่อของรูปในเวลาเหล่านี้จัดเป็นหนึ่งหรือสองวาระ ส่วนการสืบต่อของนามคือกามาวจรชวนวิถีจิต หรือ ๓ ขณะจัดเป็นหนึ่งหรือสองวาระที่เป็นสันตติปัจจุบัน”]

๑๑๒๘. ขณาทิกตฺตยํ ปจฺจุปฺ- ปนฺนํ ตมาหุ เกจิธ
เจโตปริยญาณสฺส โหติ อารมฺมณํ อิติ.

๑๑๒๙. ยถา จ ปุปฺผมุฏฺจิมฺหิ อุกฺขิตฺเต คคเน ปน
อวสฺสํ เอกเมกสฺส วณฺฏุ วณฺเฏน วิชฺฌติ.

๑๑๓๐. เอวํ มหาชนสฺสาปิ จิตฺเต อาวชฺชิเต ปน
เอกสฺส จิตฺตเมเกน อวสฺสํ ปน วิชฺฌติ.

“ในเรื่องนี้ บางคนอ้างว่า ขณะปัจจุบันอันเป็นสภาพรวมของอุปปาทขณะเป็นต้นเป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ อุปมาว่าเมื่อโยนดอกไม้กำมือหนึ่งขึ้นไป ขั้วของดอกไม้

ดอกหนึ่งย่อมกระทบขั้วของดอกไม้อีกดอกหนึ่ง ฉันใด เมื่อเธอใคร่ครวญจิตของมหาชนแล้ว ย่อมรู้จิตของคนอื่นด้วยจิต[ของตน]ได้ทีเดียว ฉันนั้น”

๑๑๓๑. เยนาวชฺชติ จิตฺเตน เยน ชานาติ เจตสา
เตสํ ทฺวินฺนํ สหฏฺฐานา- ภาวโต ตํ น ยุชฺชติ.

“มตินั้นไม่สมควร เพราะจิตทั้งสองประเภทคือ[อาวัชชน]จิตที่ใช้ใคร่ครวญและ[ชวน]จิตที่รู้มิได้อยู่ในอารมณ์เดียวกัน”

๑๑๓๒. ชวนาวชฺชนานํ ตุ นานารมฺมณปตฺติโต
อนิฏฺเจ ปน หิ จาเน อยุตฺตนฺติ ปกาสิตํ.

“ท่านกล่าวไว้[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า มตินั้นไม่สมควร เพราะชวนจิตและอาวัชชน-จิตย่อมจะมีอารมณ์ต่างกันในฐานะอื่น[จากมรรควิถีและผลวิถี]”

[บางคนอ้างว่า เมื่อใคร่ครวญจิตของคนอื่นแล้วย่อมสามารถรู้จิตดวงหนึ่งของคนอื่นได้ด้วยจิตดวงหนึ่งของตน เหมือนเมื่อโยนดอกไม้ขึ้นไป ขั้วของดอกไม้ดอกหนึ่งย่อมจะกระทบขั้วของดอกไม้อีกดอกหนึ่ง แต่พระอรรถกถาจารย์ได้ปฏิเสธมตินั้นไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า อาวัชชนจิตและชวนจิตเป็นจิตที่มีอารมณ์เหมือนกันในวิถีอื่นนอกจากมรรควิถีและผลวิถี แต่ตามมติข้างต้นอาวัชชนจิตที่พิจารณาย่อมรับอารมณ์อย่างหนึ่ง ส่วนชวนจิตที่ทำหน้าที่รู้ย่อมรับอารมณ์อีกอย่างหนึ่ง จิตทั้งสองประเภทมีอารมณ์ไม่เหมือนกัน เจโตปริยญาณจึงไม่ควรรับอารมณ์ที่เป็นขณะปัจจุบัน]

๑๑๓๓. ตสฺมา สนฺตติอทฺธาน- ปจฺจุปฺปนฺนานเมว ตุ
วเสน ปจฺจุปฺปนฺนํ ตํ โหติ อารมฺมณํ อิทํ.

“ดังนั้น เจโตปริยญาณจึงมีอารมณ์เป็นปัจจุบันโดยเนื่องด้วยสันตติปัจจุบันและอัทธา-ปัจจุบัน”

๑๑๓๔. ปจฺจุปฺปนฺนมฺปิ อทฺธาขฺยํ อิทํ ชวนวารโต
ทีเปตพฺพนฺติ นิทฺทิฏฺฐํ ตตฺรายํ ทีปนานโย.

“[ในอรรถกถาสังยุตต์]กล่าวว่า อัทธาปัจจุบันควรแสดงโดยวาระแห่งชวนจิต มีนัย

ในการแสดงดังต่อไปนี้”

๑๑๓๕. ยทา ปรสฺส จิตฺตญฺหิ ฌาตุมาวชฺชติทฺธิมา
อาวชฺชนมโน ตสฺส ปจฺจุปฺปนฺนขณวฺหยํ.

๑๑๓๖. อารมฺมณํ ตทา กตฺวา เตน สทฺธึ นิรุชฺฌติ
ชวนานิ หิ ชายนฺเต ตสฺส จตฺตาริ ปญฺจ วา.

“กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อใด ท่านผู้มีฤทธิ์นึกจะรู้จิตของผู้อื่น เมื่อนั้น อาวัชชนจิตของเธอย่อมรับเอาอารมณ์ที่เป็นขณะปัจจุบันแล้วดับไปพร้อมกับจิตนั้น เธอเกิดชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวง”

๑๑๓๗. เอเตสํ ปจฺฉิมํ จิตฺตํ อิทฺธิจิตฺตมุทีริตํ
กามาวจรจิตฺตานิ เสสานีติ วินิทฺทิเส.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า ชวนจิตดวงสุดท้ายในจิตเหล่านี้เรียกว่า อิทธิจิต ชวนจิตที่เหลือเป็นกามาวจรจิต”

๑๑๓๘. เอเตสํ ปน สพฺเพสํ นิรุทฺธํ ตุ ตเทว จ
จิตฺตํ อารมฺมณํ โหติ ตสฺมา สพฺพานิ ตานิปิ.

๑๑๓๙. เอการมฺมณตํ ยนฺติ น นานารมฺมณานิ หิ
อทฺธาวสา ภเว ปจฺจุปฺ- ปนฺนารมฺมณโต ปน.

“จิต[ของผู้อื่น]ที่ดับไปแล้วนั้นเป็นอารมณ์ของชวนจิตทุกดวง ดังนั้น จิตดังกล่าวจึงมีอารมณ์เดียวกัน ความมีอารมณ์ต่างกันย่อมไม่มีโดยเนื่องด้วยระยะกาล”

๑๑๔๐. เอการมฺมณภาเวปิ อิทฺธิมานสเมว จ
ปรสฺส จิตฺตํ ชานาติ เนตรานิ ยถา ปน.

๑๑๔๑. จกฺขุทฺวาเร ตุ วิญฺญาณํ รูปํ ปสฺสติ เนตรํ
เอวเมว จ ตํ อิทฺธิ- จิตฺตเมว จ ชานาติ.

“แม้ชวนจิตเหล่านั้นมีอารมณ์เดียวกันโดยความเป็นอารมณ์ปัจจุบัน อิทธิจิตอย่างเดียวย่อมรู้จิตของผู้อื่นได้ จิตอื่นไม่รู้ อุปมาว่าจักขุวิญญาณจิตเท่านั้นย่อมเห็นรูป จิตอื่นไม่เห็น ฉันใด อิทธิจิตอย่างเดียวย่อมรู้จิตของผู้อื่นได้ ฉันนั้น”

๑๑๔๒. ปรจิตฺตารมฺมณตฺตา พหิทฺธารมฺมณํ สิยา
เจโตปริยญาณมฺปิ อฏฺฐเสฺวว ปวตฺตติ.

“เจโตปริยญาณมีอารมณ์เป็นธรรมภายนอก เพราะมีจิตของผู้อื่นเป็นอารมณ์ โดยประการดังนี้ แม้เจโตปริยญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ อย่าง”

อารมณ์ ๘ ของปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

๑๑๔๓. ปุพฺเพนิวาสญาณมฺปิ ปริตฺตาทีสุ อฏฺฐสุ
อารมฺมณวิภาเคสุ ปวตฺตติ กถํ ปน.

“แม้ปุพเพนิวาสานุสสติญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ อย่างมีกามาวจรเป็นต้น ข้อนั้นอย่างไร”

๑๑๔๔. กามาวจรขนฺธานํ สมนุสฺสรเณ ปน
ปริตฺตารมฺมณเมว โหตีติ ปริทีปเย.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า ญาณดังกล่าวมีอารมณ์เป็นกามาวจร ในขณะระลึกถึงขันธ์ที่เป็นกามาวจร”

๑๑๔๕. รูปาวจริการุปฺป- ขนฺธานุสฺสรเณ ปน
ภวตีติ หิ ญาตพฺพํ ตํ มหคฺคตโคจรํ.

“ญาณนั้นมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในขณะระลึกถึงขันธ์ที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร”

๑๑๔๖. อตีเต อตฺตนา มคฺคํ ภาวิตํ ตุ ผลมฺปิ วา
สมนุสฺสรโต เอวปฺ- ปมาณารมฺมณํ สิยา.

“เมื่อตามระลึกถึงมรรคหรือผลที่ตนได้อบรมไว้ในอดีต ญาณดังกล่าวมีอารมณ์

เป็นโลกุตตระ”

๑๑๔๗. อสมนุสฺสรโต มคฺคํ มคฺคารมฺมณเมว ตํ
อตีตารมฺมณํเยว โหติ เอกนฺตโต อิทํ.

“เมื่อตามระลึกถึงมรรค[ที่ตนหรือผู้อื่นอบรมไว้ในอดีต] ญาณนั้นมีมรรคเป็นอารมณ์ จึงมีอารมณ์เป็นอดีตอย่างเดียวโดยแท้”

๑๑๔๘. เจโตปริยญาณมฺปิ ยถากมฺมุปคมฺปิ จ
อตีตารมฺมณา โหนฺติ กิญฺจาปิ อถ โข ปน.

๑๑๔๙. เจโตปริยญาณสฺส สตฺตทฺทิวสพฺภนฺตรํ
อตีตํ จิตฺตเมวสฺส อารมฺมณมุทีริตํ.

๑๑๕๐. อตีเต เจตนามตฺตํ ยถากมฺมุปคสฺสปิ
ปุพฺเพนิวาสญาณสฺส นตฺถิ กิญฺจิ อโคจรํ.

“แม้เจโตปริยญาณและยถากัมมุปคญาณจะมีอารมณ์เป็นอดีต แต่เจโตปริยญาณได้รับเอาอารมณ์คือจิตที่เป็นอดีตภายใน ๗ วัน ส่วนยถากัมมุปคญาณรับเอาอารมณ์คือเจตนาในอดีตเท่านั้น ปุพเพนิวาสานุสสติญาณไม่มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็นอารมณ์ไม่ได้”

๑๑๕๑. อชฺฌตฺตารมฺมณํ อตฺต- ขนฺธานุสฺสรเณ สิยา
พหิทฺธารมฺมณํ อญฺญ- ขนฺธานุสฺสรเณ ภเว.

“ญาณดังกล่าวมีอารมณ์เป็นธรรมภายในเวลาระลึกถึงขันธ์ของตน มีอารมณ์เป็นธรรมภายนอกเมื่อระลึกถึงขันธ์ของผู้อื่น”

๑๑๕๒. สรเณ นามโคตฺตสฺส ตํ นวตฺตพฺพโคจรํ
ปุพฺเพนิวาสญาณมฺปิ อฏฺฐเสฺวว ปวตฺตติ.

“ญาณนั้นมีอารมณ์เป็นบัญญัติ ในเวลาระลึกถึงชื่อและโคตร
โดยประการดังนี้ แม้ปุพเพนิวาสานุสสติญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ อย่าง”

อารมณ์ ๔ ของทิพยจักษุญาณ

๑๑๕๓. ปจฺจุปฺปนฺเน ปริตฺเต จ พหิทฺธชฺฌตฺติเกสุปิ
จตูเสฺวเตสุ ธมฺเมสุ ทิพฺพจกฺขุ ปวตฺตติ.

"ทิพยจักษุญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔ อย่างนี้ คือ ปัจจุบัน กามาวจร ธรรมภายใน และธรรมภายนอก"

๑๑๕๔. ทิพฺพโสตสมํ ทิพฺพ- จกฺขุ อารมฺมณกฺกเม
รูปํ สทฺโทติ ทฺวินฺนํ ตุ อยเมว วิเสสตา.

"ทิพยจักษุญาณก็คล้ายกับทิพโสตญาณในเรื่องอารมณ์ ญาณทั้งสองต่างกันโดยรูปและเสียงเท่านั้น"

อารมณ์ ๘ ของอนาคตังสญาณ

๑๑๕๕. อนาคตํสญาณมฺปิ ปริตฺตาทีสุ อฏฺสุ
อารมฺมณวิภาเคสุ ปวตฺตติ กถํ ปน.

"แม้อนาคตังสญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ อย่างมีกามาวจรเป็นต้น ข้อนั้นอย่างไร"

๑๑๕๖. นิพฺพตฺติสฺสติ ยํ กามา- วจเรติ ปชานโต
ปริตฺตารมฺมณํ โหติ รูปารูเปสฺวนาคเต.

๑๑๕๗. นิพฺพตฺติสฺสติ ยญฺจาปิ สิยา มหคฺคตโคจรํ
ภาเวสฺสติ อยํ มคฺคํ ผลํ สจฺฉิกริสฺสติ.

๑๑๕๘. เอวํ ปชานเน อปฺป- มาณารมฺมณตํ ภเว
มคฺคํ ภาเวสฺสติจฺเจว ชานเน มคฺคโคจรํ.

"เมื่อนักปฏิบัติรู้ว่าบุคคลนี้จักไปเกิดในกามาวจรภูมิ ญาณนั้นมีอารมณ์เป็นกามาวจร เมื่อรู้ว่าจักไปเกิดในรูปาวจรภูมิหรืออรูปาวจรภูมิในอนาคต มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ เมื่อรู้ว่าบุคคลนี้จักอบรมมรรคหรือหยั่งรู้ผล มีอารมณ์เป็นโลกุตตระ เมื่อรู้ว่าเขาจักอบรมมรรค

มีอารมณ์เป็นมรรค”

๑๑๕๙. เอกนฺเตน อิทำ ญาณำ โหตานาคตโคจรำ
เจโตปริยำ ตุ กิญฺจาปิ โหตานาคตโคจรำ.

๑๑๖๐. อถ โข ปน ตำ สตฺต- ทิวสพฺภนฺตรำ ปน
จิตฺตเมว จ ชานาติ น หิ ตำ อญฺญโคจรำ.

“อนาคตังสญาณนี้มีอารมณ์เป็นอนาคตแน่นอน แม้เจโตปริยญาณมีอารมณ์เป็นอนาคตก็รู้จิตได้ภายใน ๗ วันเท่านั้น โดยแท้จริงแล้ว ญาณนั้นไม่มีอารมณ์อื่น[จากจิตที่เกิดภายใน ๗ วัน]ได้”

๑๑๖๑. อนาคตำสญาณสฺส อนาคตำสโคจรำ
“อหำ เทโว ภวิสฺสามิจฺ”- เจวมชฺฌตฺตโคจรำ.

“อารมณ์ของตนที่เป็นอนาคต เป็นอารมณ์ของอนาคตังสญาณ ญาณนั้นมีอารมณ์เป็นธรรมภายในเมื่อรู้ว่า เราจักไปเกิดเป็นเทวดา”

๑๑๖๒. “ติสฺโส ผุสฺโส อมุตฺรายำ นิพฺพตฺติสฺสตินาคเต”
อิจฺเจวำ ชานเน ตสฺส พหิทฺธารมฺมณำ สิยา.

“ญาณนั้นมีอารมณ์เป็นธรรมภายนอกเมื่อรู้ว่า คนผู้นี้ คือ นายติสสะหรือนายผุสสะ จักไปเกิดในภพโน้นในอนาคต”

๑๑๖๓. ชานเน นามโคตฺตสฺส ยสฺส กสฺสจินาคเต
ปุพฺเพนิวาสญาณำว ตำ นวตฺตพฺพโคจรำ.

“ญาณนั้นมีอารมณ์เป็นบัญญัติเหมือนปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ในเวลารู้ชื่อและโคตรของบุคคลใดบุคคลหนึ่งในอนาคต”

[ฎีกาใหม่กล่าวว่า ปุพเพนิวาสานุสสติญาณและอนาคตังสญาณมีสภาพคล้ายกับสัพพัญญุต-ญาณ โดยญาณแรกรับอารมณ์ คือ ขันธ์ที่เป็นอดีตและธรรมที่เนื่องด้วยขันธ์ ๕ ทั้งหมด ส่วนญาณหลังรับอารมณ์คือขันธ์ที่เป็นอนาคตและธรรมที่เนื่องด้วยขันธ์ ๕ นั้นทั้งหมด อย่างไรก็ตาม ญาณทั้งสอง

หมายถึงญาณของพระพุทธเจ้าเท่านั้นที่อาจรู้ขันธ์ที่เป็นอดีตและอนาคตได้ทั้งหมดคล้ายกับพระสัพพัญญุตญาณ มิใช่หมายถึงญาณของคนทั่วไปที่เห็นขันธ์ในอดีตและอนาคตเพียงบางส่วน[๖๐]]

อารมณ์ ๕ ของยถากัมมุปคญาณ

๑๑๖๔. ยถากมฺมุปคญาณํ ปริตฺตาทีสุ ปญฺจสุ
อารมฺมณวิภาเคสุ ปวตฺตติ กถํ ปน.

"แม้ยถากัมมุปคญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๕ อย่างมีกามาวจรเป็นต้น ข้อนั้นอย่างไร"

๑๑๖๕. ชานเน กามกมฺมสฺส ปริตฺตารมฺมณํ สิยา
ตถา มหคฺคตกมฺมสฺส ตํ มหคฺคตโคจรํ.

"ญาณนั้นมีอารมณ์เป็นกามาวจรในขณะรู้กามาวจรกรรม มีอารมณ์เป็นมหัคคตะในขณะรู้มหัคคตกรรม"

๑๑๖๖. อตีตเมว ชานาติ ตสฺมา จาตีตโคจรํ
อชฺฌตฺตารมฺมณํ โหติ อตฺตโน กมฺมชานเน.

"ญาณนั้นย่อมรู้อดีตอารมณ์ได้ จึงมีอารมณ์เป็นอดีต และมีอารมณ์เป็นธรรมภายในเมื่อรู้กรรมของตน"

๑๑๖๗. พหิทฺธารมฺมณํ โหติ ปรกมฺมปชานเน
เอวํ ปวตฺติ ญาตพฺพา ยถากมฺมุปคสฺสปิ.

"ญาณนั้นมีอารมณ์เป็นธรรมภายนอกในขณะรู้กรรมของผู้อื่น
โปรดทราบความเป็นไปของยถากัมมุปคญาณอย่างนี้"

๑๑๖๘. สตฺตนฺนมฺปิ อภิญฺญานํ วุตฺโต อารมฺมณกฺกโม
เอตฺถ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ วิภาวินา.

"ข้าพเจ้าได้แสดงลำดับอารมณ์ของอภิญญาทั้ง ๗ ไว้ บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้"

คำลงท้ายปริจเฉท

๑๑๖๙. วิวิธตฺถวณฺณปเทหิ สมฺปนฺนำ
มธุรตฺถมตินีหรำ คนฺถำ
โสตุชนสฺส หทยปีติกรำ
สุเณยฺย โกจิ มนุโช สเจตโน.

"ผู้ใดจักไม่ตั้งใจฟังปกรณ์นี้ที่ถึงพร้อมด้วยกลุ่มอรรถและกลุ่มศัพท์นานัปการ ซึ่งนำเนื้อความอันไพเราะมาให้ และก่อให้เกิดความปีติโสมนัสแก่ผู้ฟังหรือ"

[กลุ่มอรรถ มี ๖ ประการ คือ

- สังกาสนา อรรถแสดงโดยสังเขป เช่น อุปาทิยมาโน โข ภิกฺขุ พทฺโธ มารสฺส. อนุปาทิยมาโน มุตฺโต ปาปิมโต[๖๑] (ดูกรภิกษุ ผู้ยึดมั่นย่อมถูกมารครอบงำ ส่วนผู้ไม่ยึดมั่นย่อมพ้นจากมารได้)

- ปกาสนา อรรถแสดงไว้ก่อน, อรรถที่เป็นหัวข้อ เช่น สพฺพำ ภิกฺขเว อาทิตฺตำ[๖๒] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งปวงถูกเผาอยู่)

- วิวรณา อรรถอธิบาย เช่น รูปำ โข ภิกฺขุ อุปาทิยมาโน พทฺโธ มารสฺส อนุปาทิยมาโน มุตฺโต ปาปิมโต. เวทนำ...สญฺญำ...สงฺขาเร...วิญฺญาณำ อุปาทิยมาโน พทฺโธ มารสฺส อนุปาทิยมาโน มุตฺโต ปาปิมโต[๖๓] (ดูกรภิกษุ ผู้ยึดมั่นรูปย่อมถูกมารครอบงำ ส่วนผู้ไม่ยึดมั่นย่อมพ้นจากมารได้ ผู้ยึดมั่นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณย่อมถูกมารครอบงำ ส่วนผู้ไม่ยึดมั่นย่อมพ้นจากมารได้), กิญฺจ ภิกฺขเว สพฺพำ อาทิตฺตำ. จกฺขุ ภิกฺขเว อาทิตฺตำ. รูปา อาทิตฺตา[๖๔] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งปวงถูกเผาอยู่คืออะไร จักขุถูกเผาอยู่ รูปถูกเผาอยู่)

- วิภชนา อรรถจำแนก เช่น กตมญฺจ ภิกฺขเว รูปำ. จตฺตาโร จ มหาภูตา จตุนฺนญฺจ มหาภูตานำ อุปาทายรูปำ. อิทำ วุจฺจติ ภิกฺขเว รูปำ[๖๕] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปมีอะไรบ้าง คือมหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูปนั้น ทั้งหมดนี้เรียกว่า รูป), เกน อาทิตฺตำ. ราคคฺคินา โทสคฺคินา โมหคฺคินา ชาติยา ชราย มรเณน โสเกหิ ปริเทวหิ ทุกฺเขหิ โทสนสฺเสหิ อุปายาเสหิ อาทิตฺตำ[๖๖] (ธรรมทั้งปวงถูกอะไรเผาอยู่ ถูกไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ ไฟคือโมหะ ความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความโทมนัส และความคับแค้นใจเผาอยู่)

- อุตตานีกัมมะ อรรถขยายให้ชัดเจนด้วยการอธิบายเพิ่มโดยละเอียดหรือแสดงอุปมาเช่น กตมำ ตำ รูปำ อุปาทา. จกฺขายตนำ โสตายตนำ..กพฬีกาโร อาหาโร[๖๗] (อุปาทายรูปนั้นคืออะไร คือ จักขายตนะ โสตายตนะ...กพฬีการาหาร)

- ปัญญัตติ อรรถแสดงโดยประการต่างๆ เพื่อยังผู้สดับให้ร่าเริงยินดีด้วยพระธรรมเทศนา หมายถึง สูตรหนึ่งๆ ในพระสูตรแต่ละสูตร หรือเนื้อหาตอนหนึ่งๆ ในพระวินัยและพระอภิธรรม

กลุ่มศัพท์ มี ๖ ประการ คือ

- อักษร พยางค์หนึ่งๆ เช่น ทุ, ส, น, โส ในคาถาเป็นต้นว่า ทุชฺชีวิตมชีวมฺห[๖๘] (พวกเราไม่ให้ของที่มีอยู่ จึงเป็นอยู่ลำบาก เมื่อไทยธรรมมีอยู่ พวกเรามิได้ทำที่พึ่งแก่ตน)

- บท ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย เช่น บทว่า สีเล ในคาถาว่า สีเล ปติฏฺจาย นโร สปญฺโญ[๖๙] (ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญาหยั่งเห็น ตั้งอยู่ในศีลแล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่นั้น พึงถางชัฏนี้ได้) เป็นต้น

- พยัญชนะ พากย์ เช่น จตฺตาโรเม ภิกฺขเว สติปฏฺจานา ภาวิตา พหุลีกตา เอกนฺต-นิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธาย อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สำวตฺตนฺติ[๗๐] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย สติปัฏฐานสี่นี้เมื่อเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนัด ดับกิเลส สงบระงับ รู้ยิ่ง รู้แจ้ง และพ้นไปจากตัณหา)

- อาการ การจำแนกพากย์ เช่น กตเม จตฺตาโร. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุ-ปสฺสี วิหรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสำ[๗๑] (สติปัฏฐานสี่คืออะไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูป มีความเพียรเผากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็น มีสติ ข่มอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่)

- นิรุตติ รูปวิเคราะห์ เช่น สงฺขตำ อภิสงฺขโรนฺตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา สงฺขาราติ วุจฺจนฺติ[๗๒] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะปรุงแต่งผลจึงเรียกว่า สังขาร)

- นิเทศ การแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ เช่น สุขยตีติ สุขา. ทุกฺขยตีติ ทุกฺขา. น ทุกฺขา จ น สุขา จาติ อทุกฺขมสุขา[๗๓] (เวทนาอันเป็นสุข ชื่อว่า สุขเวทนา เวทนาอันเป็นทุกข์ ชื่อว่า ทุกขเวทนา เวทนาที่มิใช่สุขและทุกข์ ชื่อว่า อทุกขมสุขเวทนา), นิพฺพานำ มคฺเคติ, นิพฺพานตฺถิเกหิ วา มคฺคียติ, กิเลเส มาเรนฺโต คจฺฉตีติ วา มคฺโค[๗๔] (มรรค คือ สภาวะแสวงหาพระนิพพาน หรือสภาวะที่ผู้ปรารถนาพระนิพพานแสวงหา หรือสภาวะกำจัดกิเลสไป)

ข้อความทั้งหมดนี้นำมาจากเนตติปกรณ์ (หน้า ๑๒), เนตติอรรถกถา (หน้า ๓๕), สารัตถ-ทีปนี (เล่ม ๑ หน้า ๔๐๘-๑๒) และสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา หน้า ๔๘๐-๘๙)]

อิติ อภิธมฺมาวตาเร อภิญฺญารมฺมณนิทฺเทโส นาม
สตฺตรสโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๑๗ ชื่อว่า อภิญญารัมมณนิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๑๘

ทิฏฐิวิสุทธินิเทศ

(คำอธิบายทิฏฐิวิสุทธิ)

คำปฏิญญา

๑๑๗๐. สมาธึ ปน สาภิญฺญำ ภาเวตฺวา ตทนนฺตรำ
ภาเวตพฺพา ยโต ปญฺญา ภิกฺขุนา เตน ธีมตา.

๑๑๗๑. ตโตหำ ทานิ วกฺขามิ ปญฺญาภาวนมุตฺตมำ
สมาเสเนว ภิกฺขูนำ ปรำ ปีติสุขาวหำ.

“ภิกษุผู้มีปัญญาเมื่อเจริญสมาธิและอภิญญาแล้วพึงเจริญปัญญาต่อจากนั้น ดังนั้น ข้าพเจ้าจักกล่าวการเจริญปัญญาอันสูงสุดซึ่งนำความปีติโสมนัสมาแก่ภิกษุทั้งหลายอย่างยิ่ง โดยย่อ ณ บัดนี้”

อุเทศของปัญญา

๑๑๗๒. กา ปญฺญา ปน โก จตฺโถ กิมสฺสา ลกฺขณาทิกำ
กติธา สา กถำ เตน ภาเวตพฺพาติ วุจฺจเต.

“ปัญญาคืออะไร มีความหมายอย่างไร ลักษณะเป็นต้นของปัญญาคืออะไร ปัญญามีกี่ประเภท ภิกษุพึงเจริญปัญญาอย่างไร ขอเฉลยดังต่อไปนี้”

องค์ธรรมและความหมายของปัญญา

๑๑๗๓. ปญฺญา วิปสฺสนาปญฺญา ปุญฺญจิตฺตสมายุตา
ปชานาตีติ ปญฺญา สา ชานนา วา ปการโต.

“ปัญญา คือ วิปัสสนาปัญญาที่ประกอบร่วมกับกุศลจิต

สภาวะรู้โดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปัญญา
อีกนัยหนึ่ง ความรู้โดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปัญญา”

[คำว่า **ปญฺญา** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะรู้โดยประการต่างๆ = ปกาเรน ชานาตีติ ปญฺญา (ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความรู้โดยประการต่างๆ = ปกาเรน ชานนา ปญฺญา (ลง อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

ความต่างกันของสัญญา วิญญาณ และปัญญา

๑๑๗๔. สญฺญาวิญฺญาณปญฺญานำ โก วิเสโส กิมนฺตรำ
สญฺญาวิญฺญาณปญฺญานำ ชานนตฺเต สเมปิ จ.

๑๑๗๕. ยา สญฺชานนมตฺตำว สญฺญา นีลาทิโต ปน
ลกฺขณปฺปฏิเวธำ ตุ กาตุำ สกฺโกติ เนว สา.

๑๑๗๖. วิญฺญาณำ ปน ชานาติ นีลปีตาทิโคจรำ
สกฺโกติปิ อนิจฺจาทิ- ลกฺขณำ ปฏิวิชฺฌิตุำ.

๑๑๗๗. อุสฺสกฺกิตฺวา น สกฺโกติ มคฺคำ ปาเปตุเมว ตำ
ปญฺญา วุตฺตนยำ กาตุำ สกฺโกติ ติวิธมฺปิ ตำ.

“ถามว่า : สัญญา วิญญาณ และปัญญา ต่างกันอย่างไร

ตอบว่า : แม้สัญญา วิญญาณ และปัญญาจะรู้[อารมณ์]เหมือนกัน แต่สัญญาเป็นเพียงการหมายรู้ว่าเป็นสีเขียวเป็นต้น ไม่อาจแทงตลอดไตรลักษณ์ได้ วิญญาณย่อมรู้อารมณ์มีสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้น ทั้งแทงตลอดไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้นได้ แต่ไม่อาจขวนขวายเพื่อให้บรรลุมรรคได้ ส่วนปัญญาทำหน้าที่ทั้งสามอย่างนั้นได้”

ลักษณะเป็นต้นของปัญญา

๑๑๗๘. อิเมสำ ปน ติณฺณมฺปิ วิเสโส สมุทีริโต
สพฺเพสำ ปน ธมฺมานำ สภาวปฏิเวธนำ.

๑๑๗๙. ลกฺขณำ ปน ปญฺญาย ลกฺขณญฺญูหิ ทีปิตำ
สมฺโมหนนฺธการสฺส วิทฺธำสนรสา มตา.

๑๑๘๐. อสมฺโมหปจฺจุปฏฺฐานา สมาธาสนฺนการณา
เอวเมตฺถ จ วิญฺเญยฺยา ปญฺญาย ลกฺขณาทิกา.

“ข้าพเจ้าได้แสดงความต่างกันของธรรมทั้งสามเหล่านี้แล้ว โปรดทราบลักษณะเป็นต้นของปัญญาในเรื่องนี้ว่า

ปัญญา มีสภาพแทงตลอดสภาวะที่มีจริงของธรรมทั้งปวง
มีหน้าที่กำจัดความมืดคือโมหะ
มีความไม่หลงเป็นเครื่องปรากฏ
มีสมาธิเป็นเหตุใกล้”

ประเภทของปัญญา

กติธาติ เอตฺถ-

๑๑๘๑. ลกฺขเณเนกธา วุตฺตา โลกิกาโลกิกา ทฺวิธา
โลกิเยเนตฺถ มคฺเคน ยุตฺตา สา โลกิกา สิยา.

๑๑๘๒. โลกุตฺตเรน มคฺเคน ยุตฺตา โลกุตฺตรา มตา
ติวิธาปิ สิยา ปญฺญา จินฺตาสุตมยาทิโต.

“ถามว่า : ปัญญามีกี่ประเภท

ตอบว่า : ปัญญามี ๑ อย่างโดยลักษณะ

มี ๒ อย่าง คือ โลกิยปัญญา และโลกุตตรปัญญา

โลกิยปัญญา คือ ปัญญาที่ประกอบกับโลกิยมรรค

โลกุตตรปัญญา คือ ปัญญาที่ประกอบกับโลกุตตรมรรค

อีกนัยหนึ่ง ปัญญามี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นสุตมยปัญญา จินตามยปัญญาและภาวนามยปัญญา”

๑๑๘๓. ตตฺถตฺตโน จินฺตาย นิปฺผนฺนตฺตาติ ตสฺส สา
โหติ จินฺตามยา ปญฺญา ภูริปญฺเญน เทสิตา.

“พระศาสดาทรงแสดงว่า ปัญญาของบุคคลนั้นชื่อว่า จินตามยะ (ปัญญาเกิดจาก

ความดำริ) เพราะเกิดจากความดำริของตน”

๑๑๘๔. ปรโต ปน สุตฺวาน ลทฺธา ปญฺญา อยํ อิธ
สุเตเนว จ นิปฺผนฺนา ปญฺญา สุตมยา มตา.

“ส่วนปัญญาที่ได้รับโดยฟังจากผู้อื่น เกิดจากการฟังนั่นเอง จึงได้ชื่อว่า สุตมยะ (ปัญญาเกิดจากการฟัง)”

๑๑๘๕. ยถา วาปิ ตถา เจตฺถ ภาวนาย วเสน ตุ
นิปฺผนฺนา อปฺปนาปตฺตา ปญฺญา สา ภาวนามยา.

“ปัญญาที่บรรลุอัปปนา เกิดจากอำนาจของภาวนาโดยสดับหรือไม่สดับก็ตาม ชื่อว่า ภาวนามยะ (ปัญญาเกิดจากการอบรมจิต)”

[คำว่า “บรรลุอัปปนา” หมายถึง ปัญญาอย่างสูงสุดที่เกิดขึ้นในขณะบรรลุมรรค แต่วิปัสสนาปัญญาที่ยังไม่บรรลุอัปปนาก็จัดเป็นภาวนามยปัญญาเช่นกัน ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อปฺปนาปตฺตาติ อิทำ สิขาปตฺตำ ภาวนามยำ ทสฺเสตุำ วุตฺตำ. น ปน อปฺปนาปตฺตาว ภาวนามยาติ.

“คำว่า อปฺปนาปตฺตา (บรรลุอัปปนา) นี้ กล่าวไว้เพื่อแสดงภาวนามยปัญญาที่ถึงความยิ่งยวด หาใช่แสดงว่าปัญญาที่บรรลุอัปปนาอย่างเดียวจึงเป็นภาวนามยปัญญา”

การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาประการหนึ่งที่เรียกว่า อุกกัฏฐนัย คือ การกล่าวถึงสิ่งสูงสุด เช่นคำว่า อภิรูปสฺส กญฺญา ทาตพฺพา (พึงให้สาวน้อยแก่หนุ่มรูปงาม) ในข้อนี้เป็นที่รู้ได้ว่าหญิงสาวที่ให้แก่ชายหนุ่มก็เป็นหญิงรูปงามเพราะมีคำกล่าวว่า หนุ่มรูปงาม]

๑๑๘๖. ปฏิสมฺภิทาจตุกฺกสฺส วเสน จตุธา สิยา
อตฺถธมฺมนิรุตฺตีสุ ญาณำ ญาเณสุ ตีสุปิ.

“ปัญญามี ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยปฏิสัมภิทา ๔ คือ ความรู้ในอรรถ ในธรรม ในนิรุตติ และในญาณทั้งสาม”

[ปฏิสัมภิทาญาณ คือ ปัญญาอันแตกฉานในผลเป็นต้น มี ๔ อย่าง คือ

- อรรถปฏิสัมภิทา ปัญญาอันแตกฉานในผล คือ ผลทั้งหมดที่เกิดจากเหตุ วิบาก กิริยา นิพพาน และอรรถแห่งพระบาลี

- ธรรมปฏิสัมภิทา ปัญญาอันแตกฉานในเหตุ คือ เหตุทั้งหมดที่ก่อให้เกิดผล กุศล อกุศล อริยมรรค และพระบาลี

- นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาอันแตกฉานในนิรุตติ คือ ภาษาบาลี

- ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาอันแตกฉานในญาณทั้งสามข้างต้น]

๑๑๘๗. ยं กิญฺจิ ปจฺจยุปฺปนฺนํ วิปากา จ กฺริยา ตถา
นิพฺพานํ ภาสิตตฺโถ จ ปณฺเจเต อตฺถสญฺญิตา.

"ธรรม ๕ อย่างนี้ คือ ผลที่เกิดจากเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง วิบาก กิริยา นิพพาน และอรรถแห่งพระบาลี ชื่อว่า อรรถ (ผล)"

[ผลทั้ง ๕ อย่างนี้จำแนกโดยย่อเป็นผล ๓ อย่าง คือ

- ผลที่บุคคลทำให้เกิดขึ้น (นิพฺพตฺเตตพฺพผล) คือ ผลทั้งหมดที่เกิดจากเหตุ วิบาก และกิริยา

- ผลที่พึงบรรลุ (ปตฺตพฺพผล) คือ พระนิพพาน เพราะเป็นผลที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจก-พุทธเจ้า และพระอริยบุคคลพึงบรรลุ

- ผลที่พึงแนะนำ (ญาเปตพฺพผล) คือ อรรถแห่งพระบาลี เพราะเป็นข้อความที่พระพุทธเจ้าพึงแนะนำให้ผู้อื่นรู้ตาม]

๑๑๘๘. ผลนิพฺพตฺตโก เหตุ อริยมคฺโค จ ภาสิตํ
กุสลากุสลญฺเจติ ปณฺเจเต ธมฺมสญฺญิตา.

"ธรรม ๕ อย่างนี้ คือ เหตุที่ก่อให้เกิดผล กุศล อกุศล อริยมรรค และพระบาลี ชื่อว่า ธรรม (เหตุ)"

[เหตุทั้ง ๕ อย่างนี้จำแนกโดยย่อเป็นเหตุ ๓ อย่าง คือ

- เหตุทำให้เกิดผล (นิพฺพตฺตกเหตุ) คือ เหตุทั้งหมดที่ก่อให้เกิดผล กุศล และอกุศล

- เหตุให้บรรลุ (สมฺปาปกเหตุ) คือ อริยมรรค เพราะทำให้บรรลุพระนิพพาน
- เหตุให้รู้ (ญาปกเหตุ) คือ พระบาลี เพราะทำให้รู้ความหมาย]

๑๑๘๙. ตสฺมึ อตฺเถ จ ธมฺเม จ ยา สภาวนิรุตฺติ ตุ
นิรุตฺตีติ จ นิทฺทิฏฺจา นิรุตฺติกุสเลน สา.

"ภาษาที่ไม่เปลี่ยนแปลงตามปกติมีอยู่ในผลและเหตุเหล่านั้น พระศาสดาผู้ทรงฉลาดในนิรุตติทรงแสดงว่าชื่อนิรุตติ"

[คำว่า **นิรุตฺติ** มาจากศัพท์ว่า นิ + อุตฺติ แปลตามศัพท์ว่า "ภาษาที่นำออกกล่าว" หมายถึงมูลภาษาที่ชาวมคธใช้สื่อสารพูดจาในสมัยพุทธกาล ในคัมภีร์อรรถกถา[๗๕] กล่าวว่าเป็นภาษาของคน ๔ จำพวก คือ พระพุทธเจ้า พรหม คนต้นกัป และคนที่ไม่เคยได้ยินภาษาใดๆ ภาษาดังกล่าวไม่เปลี่ยนแปลงตามกาลเวลาเหมือนภาษาทั่วไป แม้โลกวิบัติไปก็ตั้งอยู่ในพรหมโลก ต่อมาจึงเป็นภาษาของคนต้นกัปที่มาจากพรหมโลก ดังข้อความในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค อัคคัญญสูตร[๗๖]

ความจริงภาษามคธเป็นภาษาที่ละเอียดลึกซึ้ง แม้คนทั่วไปที่ศึกษาภาษานี้มาเป็นเวลานานก็ยากจะเชี่ยวชาญได้ มิต้องกล่าวถึงคนที่ไม่เคยศึกษามาก่อน ดังนั้น ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาที่กล่าวว่าคนที่ไม่เคยได้ยินภาษาใดๆ ก็รู้มูลภาษาได้ คงหมายถึงการเปล่งภาษามคธตามธรรมชาติเพียงเล็กน้อยและไม่ถูกต้องนัก อย่างไรก็ตาม นักวิชาการตะวันตกกล่าวว่า บุคคลเช่นนั้นไม่อาจพูดภาษาใดๆ ได้เลย และอ้างว่าคนหูหนวกพูดไม่ได้ เพราะไม่ได้ยินเสียงพูด

นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณเป็นปัญญาอันแตกฉานในภาษามคธ เช่น เมื่อได้ยินว่า ผสฺโส เวทนา ย่อมรู้ว่าถูกต้อง หากได้ยินว่า ผสฺสา เวทโน ย่อมรู้ว่าผิด ญาณประเภทนี้รับเอาสัททารมณ์ที่เป็นปัจจุบันเป็นอารมณ์ [๗๗]]

๑๑๙๐. ญาณํ อารมฺมณํ กตฺวา ติวิธํ ปจฺจเวกฺขโต
เตสุ ญาเณสุ ยํ ญาณํ ปฏิภานนฺติ ตํ มตํ.

"เมื่อบุคคลพิจารณารับเอาอารมณ์ที่เป็นญาณทั้งสาม ญาณที่เป็นไปในญาณเหล่านั้นชื่อว่า ปฏิภาณ"

[ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณเป็นปัญญาอันแตกฉานในญาณ คือ อรรถ ธรรม และนิรุตติ โดยเข้าใจอารมณ์ หน้าที่ ลักษณะ รสะ ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานเป็นต้นอย่างนี้ว่า ญาณประเภทนี้รับอารมณ์อย่างนี้แล้วเกิดขึ้นทำหน้าที่เช่นนี้ ญาณประเภทนี้มีลักษณะ รสะ ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานเช่นนี้[๗๘]]

เหตุในการบรรลุปฏิสัมภิทาญาณ

๑๑๙๑. ปริยตฺติปริปุจฺฉาหิ สวนาธิคเมหิ จ
ปุพฺพโยเคน คจฺฉนฺติ ปเภทํ ปฏิสมฺภิทา.

“ปฏิสัมภิทาญาณย่อมถึงความแตกฉานด้วยปริยัติ (การเรียนพระพุทธพจน์) ปริปุจฉา (การไต่ถาม) สวนะ (การฟัง) อธิคมะ (การบรรลุมรรค) และปุพพโยคะ (การเจริญวิปัสสนาจนใกล้ถึงอนุโลมและโคตรภูในพระศาสนาของพระพุทธเจ้าองค์ก่อน)”

วิธีเจริญปัญญา

กถํ ภาเวตพฺพาติ เอตฺถ-

๑๑๙๒. ขนฺธาทีสุ หิ ธมฺเมสุ ภูมิภูเตสุ โยคินา
อุคฺคหาทิวเสเนตฺถ กตฺวา ปริจยํ ปน.

๑๑๙๓. สีลํ จิตฺตวิสุทฺธิญฺจ สมฺปาเทตฺวา ตโต ปรํ
ทิฏฺฐิสุทฺธาทโย ปญฺจ สมฺปาเทนฺเตน สุทฺธิยา.

๑๑๙๔. ตาย ปญฺญาย ยุตฺเตน ภีเตน ชนนาทิโต
ภาเวตพฺพา ภวาภาวํ ปตฺถยนฺเตน ภิกฺขุนา.

“ถามว่า : พึงเจริญปัญญาอย่างไร

ตอบว่า : ในเรื่องนี้ ภิกษุผู้พากเพียรปฏิบัติพึงกระทำการสั่งสม[ความเข้าใจ]ด้วยการศึกษาเป็นต้นในธรรมมีขันธ์เป็นต้นแล้ว ยังศีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิให้ถึงพร้อม ต่อจากนั้นเธอผู้กอปรด้วยปัญญากลัวการเกิดเป็นต้นและปรารถนาไม่เกิดอีกพึงเจริญปัญญา โดยทำวิสุทธิทั้ง ๕ ให้สำเร็จ”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ขันธ์เป็นต้นเรียกว่า ภูมิ คือ อารมณ์ของวิปัสสนา ศีลวิสุทธิและจิตต-วิสุทธิเรียกว่า มูล คือ พื้นฐานของวิปัสสนา ส่วนวิสุทธิทั้ง ๕ เรียกว่า สรีระ คือ ตัววิปัสสนา]

ขันธ์ ๕

๑๑๙๕. รูปญฺจ เวทนา สญฺญา สงฺขารา เจว สพฺพโส
วิญฺญาณญฺเจติ ปญฺเจเต ขนฺธา สมฺพุทฺธเทสิตา.

“พระสัมพุทธเจ้าทรงแสดงขันธ์ ๕ เหล่านี้ไว้โดยประการทั้งปวง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ”

๑๑๙๖. ตตฺถ ยํ กิญฺจิ รูปํ ตํ อตีตานาคตาทิกํ
อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา สุขุมโอฬาริกมฺปิ วา.

๑๑๙๗. หีนํ วาปิ ปณีตํ วา ยํ ทูเร ยญฺจ สนฺติเก
สพฺพํ ตเมกโต กตฺวา รูปกฺขนฺโธติ วุจฺจติ.

“รูปขันธ์ คือ รูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีตหรืออนาคตเป็นต้น เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด ทรามหรือประณีต ไกลหรือใกล้”

๑๑๙๘. อิตเรสุปิ ยํ กิญฺจิ ตํ เวทยิตลกฺขณํ
สพฺพํ ตเมกโต กตฺวา เวทนากฺขนฺธตา กตา.

“เวทนาขันธ์ คือ สภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีลักษณะเสวยอารมณ์”

๑๑๙๙. จิตฺตชํ ปน ยํ กิญฺจิ ตํ สญฺชานนลกฺขณํ
สพฺพํ ตเมกโต กตฺวา สญฺญากฺขนฺโธติ วุจฺจติ.

“สัญญาขันธ์ คือ สภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดในจิต มีลักษณะหมายรู้”

๑๒๐๐. ยํ กิญฺจิ จิตฺตสมฺภูตํ อภิสงฺขารลกฺขณํ
สพฺพํ ตเมกโต กตฺวา สงฺขารกฺขนฺธตา กตา.

“สังขารขันธ์ คือ สภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดในจิต มีลักษณะปรุงแต่ง”

๑๒๐๑. ตตฺถ จิตฺตํ ตุ ยํ กิญฺจิ ตํ วิชานนลกฺขณํ
สพฺพํ ตเมกโต กตฺวา วิญฺญาณกฺขนฺธตา กตา.

“วิญญาณขันธ์ คือ จิตดวงใดดวงหนึ่งที่มีลักษณะรู้อารมณ์ ”

การกำหนดรูปนาม

๑๒๐๒. จตฺตาโร จ มหาภูตา อุปาทา จตุวีสติ
อฏฺฐวีสติธา เจตํ รูปํ รูปนฺติ คณฺหติ.

“นักปฏิบัติย่อมกำหนดรูป ๒๘ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔ ว่าเป็นรูป”

๑๒๐๓. เอกาสีติยา จิตฺเตน สหุตฺตา เวทนาทโย
เวทนาสญฺญาสงฺขาร- วิญฺญาณกฺขนฺธสญฺญิตา.

“สภาวธรรมมีเวทนาเป็นต้นที่ประกอบกับ[โลกิย]จิต ๘๑ ดวง ชื่อว่า เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์”

๑๒๐๔. จตฺตาโรรูปิโน ขนฺเธ นามนฺติ ปริคณฺหติ
รูปกฺขนฺโธ ภเว รูปํ นามกฺขนฺธา อรูปิโน.

“นักปฏิบัติย่อมกำหนดอรูปขันธ์ ๔ ว่าเป็นนาม รูปขันธ์เป็นรูปธรรม นามขันธ์เป็นนามธรรม”

ลักษณะของรูปนาม

๑๒๐๕. รุปฺปนลกฺขณํ รูปํ นามํ นมนลกฺขณํ
อิติ สงฺเขปโต นาม- รูปํ โส ปริคณฺหติ.

“เธอย่อมกำหนดแยกรูปกับนามโดยสังเขปว่า รูปมีลักษณะแปรปรวน นามมีลักษณะน้อมไป[สู่อารมณ์]”

๑๒๐๖. ผาเลนฺโต วิย ตาลสฺส กนฺทํ ตุ ยมกํ ทฺวิธา
ววตฺถเปติ นามญฺจ รูปญฺจาติ ทฺวิธา ปน.

“เธอย่อมกำหนดแยกออกเป็นสองส่วนว่าเป็นรูปและนาม เหมือนดั่งผ่าเหง้าตาลคู่ออกเป็นสองส่วนฉะนั้น”

ไม่มีสิ่งอื่นนอกจากรูปนาม

๑๒๐๗. นามโต รูปโต อญฺโญ สตฺโต วา ปุคฺคโลปิ วา
อตฺตา วา โกจิ นตฺถีติ นิฏฺฐํ คจฺฉติ สพฺพทา.

“เธอเชื่อมั่นว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็นสัตว์ บุคคล หรืออัตตา ที่นอกจากรูปและนามหามีไม่”

๑๒๐๘. เอวํ ววตฺถเปตฺวา โส นามรูปํ สภาวโต
สตฺตสมฺโมหฆาตตฺถํ พหุสุตฺตวเสนิธ.

๑๒๐๙. นามรูปมตฺตญฺเญว นตฺถิ โกจิธ ปุคฺคโล
เอวเมตฺถ ปณฺฑิโต โปโส ววตฺถเปติ ตํ ปน.

“ครั้นเธอกำหนดแยกรูปและนามโดยสภาวะอย่างนี้แล้ว เธอผู้มีปัญญาในพระศาสนานี้ย่อมกำหนดแยกรูปและนามว่า มีเพียงรูปนามเท่านั้นในเรื่องนี้ ไม่มีบุคคลใดบุคคลหนึ่งในรูปนามนี้ โดยคล้อยตามพระสูตรเป็นอันมากเพื่อละความหลงในบุคคล”

วุตฺตํ เหตํ-

๑๒๑๐. “ยถาปิ องฺคสมฺภารา โหติ สทฺโท รโถ อิติ
เอวํ ขนฺเธสุ สนฺเตสุ โหติ สตฺโตติ สมฺมุตี”ติ[๗๙]

“สมจริงดังคำกล่าวว่า

‘อุปมาดั่งคำว่า รถ ย่อมมีด้วยองค์ประกอบรวม ฉันใด เมื่อขันธ์มีอยู่ จึงมีสมมุติว่าสัตว์ ฉันนั้น’”

๑๒๑๑. ยถาปิ ทารุยนฺตมฺปิ นิชฺชีวญฺจ นิรีหกํ
ทารุรชฺชุสมาโยเค ตํ คจฺฉติปิ ติฏฺฐติ.

๑๒๑๒. ตเถทํ นามรูปมฺปิ นิชฺชีวญฺจ นิรีหกํ
อญฺญมญฺญสมาโยเค ตํ คจฺฉติปิ ติฏฺฐติ.

“หุ่นยนต์ไม้ที่ปราศจากชีวิตไม่มีความขวนขวาย เมื่อไม้กับเชือกประกอบร่วมกัน หุ่นยนต์จึงเดินหรือยืนได้ ฉันใด แม้รูปนามนี้ก็ปราศจากชีวิตไม่มีความขวนขวาย เมื่อประกอบร่วมกันจึงเดินหรือยืนได้ ฉันนั้น”

เตนาหุ โปราณา-

๑๒๑๓. “นามญฺจ รูปญฺจ อิธตฺถิ สจฺจโต
น เหตฺถ สตฺโต มนุโช จ วิชฺชติ
สุญฺญํ อิทํ ยนฺตมิวาภิสงฺขตํ
ทุกฺขสฺส ปุญฺโช ติณกฏฺฐสาทิโส”ติ.[๘๐]

“ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

‘รูปนามมีอยู่จริงในเรื่องนี้ สัตว์หรือบุคคลไม่มีในรูปนามเหล่านี้ รูปนามที่มีปัจจัยปรุงแต่งนี้เป็นของว่างเปล่าเหมือนหุ่นยนต์ เป็นเพียงกองทุกข์ เปรียบดั่งหญ้าและไม้ฉะนั้น’”

๑๒๑๔. อญฺญมญฺญูปนิสฺสาย ทณฺฑเกสุ จิเตสุ หิ
เอกสฺมึ ปตมาเน ตุ ตเถว ปตตีตโร.

“อุปมาว่าเมื่อท่อนไม้ค้ำกันอยู่ ถ้าท่อนหนึ่งล้มไป ท่อนไม้อื่นย่อมล้มไปเช่นกัน”

เตนาหุ โปราณา-

๑๒๑๕. “ยมกํ นามรูปญฺจ อุโภ อญฺโญญฺญนิสฺสิตา
เอกสฺมึ ภิชฺชมานสฺมึ อุโภ ภิชฺชนฺติ ปจฺจยา”ติ.[๘๑]

“ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

‘รูปนามเป็นสภาพคู่กัน ทั้งสองอย่างอาศัยกัน และเป็นปัจจัยแก่กันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งพินาศก็พินาศไปทั้งคู่’”

๑๒๑๖. อุภินฺนํ นามรูปานํ นามํ นิตฺเตชเมตฺถ ตํ
สเกเนว หิ เตเชน น สกฺโกติ ปวตฺติตุํ.

๑๒๑๗. น พฺยาหรติ โน เสติ น ติฏฺฐติ น คจฺฉติ
น เภเทติ น โจเรติ น ภุญฺชติ น ขาทติ.

“ในรูปนามทั้งสอง นามไม่มีอำนาจ จึงไม่อาจดำเนินไปตามอำนาจของตนได้ คือ นามพูดไม่ได้ นอนไม่ได้ ยืนไม่ได้ เดินไม่ได้ ทำลายไม่ได้ ปล้นไม่ได้ กินไม่ได้ เคี้ยวไม่ได้”

๑๒๑๘. ตถา รูปมฺปิ นิตฺเตชं วินา นามญฺจ สพฺพถา
สเกเนว หิ เตเชน น สกฺโกติ ปวตฺติตุํ.

๑๒๑๙. ภุญฺชามีติ ปิวามีติ ขาทามีติ ตเถว จ
โรทามีติ หสามีติ รูปสฺเสตํ น วิชฺชติ.

“แม้รูปก็ไม่มีอำนาจเหมือนกัน เพราะรูปดำเนินไปตามอำนาจของตนไม่ได้โดยปราศจากนาม คือ รูปไม่มีการกิน ดื่ม เคี้ยว ร้องไห้ และหัวเราะ”

๑๒๒๐. นามํ นิสฺสาย รูปํ ตุ รูปํ นิสฺสาย นามกํ
ปวตฺตติ สทา สพฺพํ ปญฺจโวการภูมิยํ.

“รูปอาศัยนามจึงเป็นไปได้ นามก็อาศัยรูปจึงเป็นไปได้ รูปนามทั้งหมดย่อมเป็นไปในปัญจโวการภูมิเสมอ”

๑๒๒๑. อิมสฺส ปน อตฺถสฺส อาวิภาวตฺถเมว จ
ชจฺจนฺธปีฐสปฺปีนํ วตฺตพฺพา อุปมา อิธ.

“ในที่นี้ควรกล่าวอุปมาเปรียบคนตาบอดกับคนเปลี้ย เพื่ออธิบายข้อความนั้น”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า คนตาบอดกับคนเปลี้ยต้องร่วมกันเดินทางจึงจะได้ โดยคนเปลี้ยขึ้นขี่คนตาบอด รูปเหมือนคนตาบอด นามเหมือนคนเปลี้ย ทั้งสองอย่างต้องอาศัยกันและกันจึงจะทำอิริยาบถต่างๆ มีการไป การกิน เป็นต้นได้]

๑๒๒๒. ยถา หิ นาวํ นิสฺสาย มนุสฺสา ยนฺติ อณฺณเว
เอวํ รูปมฺปิ นิสฺสาย นามกาโย ปวตฺตติ.

๑๒๒๓. ยถา มนุสฺเส นิสฺสาย นาวา คจฺฉติ อณฺณเว
เอวํ นามมฺปิ นิสฺสาย รูปกาโย ปวตฺตติ.[๙๒]

“อุปมาว่าคนอาศัยเรือไปในมหรรณพ ฉันใด หมู่นามย่อมอาศัยรูปเป็นไปได้ ฉันนั้น เรืออาศัยคนไปมหรรณพ ฉันใด หมู่รูปย่อมอาศัยนามเป็นไปได้ ฉันนั้น”

การเกิดขึ้นของทิฏฐิวิสุทธิ

๑๒๒๔. สตฺตสญฺญํ วิโนเทตฺวา นามรูปสฺส สพฺพถา
ยาถาวทสฺสนํ เอตํ “ทิฏฺฐิสุทฺธี”ติ วุจฺจติ.

“การเห็นรูปนามตามความเป็นจริงโดยบรรเทาความสำคัญว่าเป็นสัตว์ บุคคล เรียกว่า ทิฏฐิวิสุทธิ”

๑๒๒๕. ปริมุจฺจิตุกาโม จ ทุกฺขโต ชาติอาทิโต
อนฺตทฺวยํ วิวชฺเชตฺวา ภาวเย ปน ปณฺฑิโต.

“ผู้มีปัญญาปรารถนาพ้นทุกข์มีชาติเป็นต้น พึงเว้นธรรมทรามสองประการ [สัสสต-ทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ] แล้วเจริญทิฏฐิวิสุทธินี้เถิด”

คำลงท้ายปริจเฉท

๑๒๒๖. ทิฏฺฐิวิสุทฺธิมิมํ ปริสุทฺธํ
สุฏฺฐุตรํ ตุ กโรติ นโร โย
ทิฏฺฐิคตานิ มลานิ อเสสํ
นาสมุเปนฺติ หิ ตสฺส นรสฺส.

“นรชนใดชำระทิฏฐิวิสุทธินี้ให้บริสุทธิ์ได้ดียิ่ง มลทินคือทิฏฐิของเธอย่อมวิบัติไปโดยสิ้นเชิง”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร ทิฏฺฐิวิสุทฺธินิทฺเทโส นาม
อฏฺฐารสโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๑๘ ชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธินิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

ทุกฺขํ อนิจฺจมสุภํ วต อตฺตภาวํ

มา สกิเลสย น วิชฺชติ ชาตุ นิจฺโจ

อมฺโภ น วิชฺชติ หิ อปฺปมปีห สารํ

สารํ สมาจรถ ธมฺมมลํ ปมาทํ.

เตลกฏาหคาถา. คาถา ๕๕

ท่านผู้เจริญ ท่านอย่าทำสรีระที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่งามให้เศร้าหมองด้วยกามวิตกเป็นต้นเลย สิ่งคงที่ถาวรย่อมไม่มีแก่นสารแม้เล็กน้อยในสรีระนี้หามีไม่ เชิญท่านทั้งหลายประพฤติธรรมอันมีแก่นสาร ความประมาทย่อมไม่เหมาะสมเลย

ปริจเฉทที่ ๑๙

กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ

(คำอธิบายกังขาวิตรณวิสุทธิ)

กังขาวิตรณวิสุทธิ

๑๒๒๗. เอตสฺส นาม รูปสฺส ชานิตฺวา เหตุปจฺจเย
กงฺขา ตีสุ ปนทฺธาสุ วิตริตฺวา จิตฺ ปน.

๑๒๒๘. กงฺขาวิตรณ์ นาม ญาณ์ ตฺ สมุทีริตฺ
ตฺ สมฺปาเทตุกาเมน อตฺถกาเมน ภิกฺขุนา.

๑๒๒๙. นามรูปสฺส โก เหตุ โก นุ วา ปจฺจโย ภเว
อาวชฺชิตฺวา ตมิจฺเจวฺ รูปกายสฺส ตาวเท.

๑๒๓๐. เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ มฺสฺ นหารุ จ
อฏฺฐิมิญฺชญฺจ วกฺกญฺจ หทยฺ ยกนมฺปิ จ.

๑๒๓๑. อิจฺเจวมาทิพาตฺตึส- โกฏฺฐาสปจฺจยสฺส หิ
ปริคฺคณฺหติ กายสฺส มนสา เหตุปจฺจเย.

“ญาณที่ข้ามความสงสัยในกาลทั้ง ๓ เพราะกำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูปนามนั้นได้ พระพุทธองค์ตรัสว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ

ภิกษุผู้รักตนปรารถนาจะยังญาณนั้นให้ถึงพร้อม ย่อมใคร่ครวญเหตุปัจจัยของรูปนามว่า อะไรเป็นเหตุปัจจัยของรูปนาม ครั้นแล้วได้กำหนดรู้เหตุปัจจัยของกายอันได้แก่รูป-กาย ที่มีอาการ ๓๒ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ ดังนี้เป็นต้น”

๑๒๓๒. อวิชฺชา ตณฺหุปาทานำ กมฺมำ เหตุ จตุพฺพิโธ
เอตสฺส รูปกายสฺส อาหาโร ปจฺจโย มโต.

“เหตุของรูปกายคือธรรม ๔ อย่างอันได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม ส่วนปัจจัยของรูปกายคืออาหาร”

๑๒๓๓. ชนโก เหตุ อกฺขาโต ปจฺจโย อนุปาลโก
เหตฺวงฺกุรสฺส พีชำ ตุ ปจฺจยา ปถวาทโย.

“เหตุ คือ ธรรมที่ทำให้เกิด[รูปนาม] ปัจจัย คือ ธรรมอุปถัมภ์[รูปนามที่เกิดขึ้นแล้ว] เหมือนเมล็ดเป็นเหตุเกิดของหน่อ ส่วนดินเป็นต้นเป็นปัจจัยอุปถัมภ์”

๑๒๓๔. อิติเม ปญฺจ ธมฺมา หิ เหตุปจฺจยตำ คตา
อวิชฺชาทโย ตโย ตตฺถ มาตาว อุปนิสฺสยา.

๑๒๓๕. ชนกำ ปน กมฺมำ ตุ ปุตฺตสฺส หิ ปิตา วิย
ธาตี วิย กุมารสฺส อาหาโร ธารโก ภเว.

“โดยประการดังนี้ ธรรมทั้ง ๕ ดังกล่าว [อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม และอาหาร] เป็นเหตุปัจจัย

อวิชชาเป็นต้น ๓ อย่างเป็นที่อาศัยเหมือนมารดาเป็นที่อาศัยของบุตร กรรมทำให้เกิดเหมือนบิดาให้เกิดบุตร ส่วนอาหารทรงไว้เหมือนพี่เลี้ยงดูแลเด็ก”

การกำหนดเหตุปัจจัยของนาม

๑๒๓๖. อิจฺเจวำ รูปกายสฺส โส ปจฺจยปริคฺคหำ
กตฺวา ปุนปิ “จกฺขุญฺจ รูปมาโลกเมว จ.

๑๒๓๗. ปฏิจฺจ จกฺขุวิญฺญาณำ โหติ” อิจฺเจวมาทินา
นเยน นามกายสฺส ปจฺจยำ ปริคณฺหติ.

“นักปฏิบัตินั้นกำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูปกายดังนี้แล้ว ย่อมกำหนดรู้เหตุปัจจัยของนามกายโดยนัยว่า จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นอาศัยจักขุประสาท รูปารมณ์ และแสงสว่าง

เป็นต้น”

๑๒๓๘. โส เอวๆ นามรูปสฺส วุตฺตึ ทิสฺวาน ปจฺจยา
ยถา เอตรหิทๆ ตุ อตีเตปิ ตเถวิทๆ.

๑๒๓๙. ปจฺจยา จ ปวตฺติตฺถ ตเถวานาคเตปิ จ
ปวตฺติสฺสติ อทฺธาสุ ตีเสฺววๆ อนุปสฺสติ.

“ครั้นเธอเห็นความเป็นไปของรูปนามเพราะเหตุปัจจัยในปัจจุบันเช่นนี้แล้ว ย่อมพิจารณาเห็นในกาลทั้ง ๓ อย่างนี้ว่า รูปนามในปัจจุบัน อดีต และอนาคต ย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย”

๑๒๔๐. ตสฺเสวๆ ปสฺสโต ยา สา ปุพฺพนฺเต ปญฺจธาคตา
อปรนฺเต สิยา กงฺขา ปญฺจธา สมุทีริตา.

๑๒๔๑. ปจฺจุปฺปนฺเนปิ อทฺธาเน ฉพฺพิธา ปริกิตฺติตา
สพฺพา จานวเสสาว โยคิโน สา ปหิยฺยติ.

“เมื่อเธอเห็นอยู่อย่างนี้ย่อมละความสงสัยทั้งหมดในส่วนเบื้องต้น ๕ อย่าง ส่วนเบื้องปลาย ๕ อย่าง และความสงสัยในปัจจุบันกาล ๖ อย่าง”

[ความสงสัย ๑๖ อย่าง คือ

๑. เราเกิดมาก่อนในอดีตกาลหรือ
๒. เราไม่เคยเกิดมาก่อนในอดีตกาลหรือ
๓. เราได้เป็นอะไรในอดีตกาลหรือ
๔. เราได้เป็นอย่างไรในอดีตกาลหรือ
๕. เราได้เป็นอะไรแล้วเป็นอะไรอีกในอดีตกาลหรือ
๖. เราจักเกิดในอนาคตกาลหรือ
๗. เราจักไม่เกิดในอนาคตกาลหรือ
๘. เราจักเป็นอะไรในอนาคตกาลหรือ
๙. เราจักเป็นอย่างไรในอนาคตกาลหรือ

๑๐. เราจักเป็นอะไรแล้วเป็นอะไรอีกในอนาคตกาลหรือ

๑๑. เรามีอยู่หรือ

๑๒. เราไม่มีอยู่หรือ

๑๓. เราเป็นอะไรอยู่หรือ

๑๔. เราเป็นอย่างไรอยู่หรือ

๑๕. สัตว์ผู้นี้มาแต่ไหนหรือ

๑๖. สัตว์นั้นจักไปสู่ภพไหนหรือ]

การกำหนดเหตุปัจจัยของรูปนามด้วยกรรมและวิบาก

๑๒๔๒. เอโก กมฺมวิปากานำ วเสนาปิ จ ปณฺฑิโต
เอตสฺส นามรูปสฺส ปจฺจยำ ปริคณฺหติ.

"ผู้มีปัญญาบางท่านย่อมกำหนดรู้ปัจจัยของรูปนามนี้โดยเนื่องด้วยกรรมและวิบาก"

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า กรรม คือ กรรมวัฏ (วนเวียนกรรม) วิบาก คือ วิปากวัฏ (วนเวียนวิบาก) แม้กิเลสวัฏ (วนเวียนกิเลส) ก็นับเข้าในกรรมวัฏ เพราะกิเลสเกิดร่วมกับกรรม]

๑๒๔๓. กมฺมำ จตุพฺพิธำ ทิฏฺจ- ธมฺมเวทนิยำ ตถา
อุปปชฺชาปราปริยา- โหสิกมฺมวสา ปน.

"กรรมมี ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นทิฏฐธรรมเวทนียกรรม อุปปัชชเวทนียกรรม อปราปริยเวทนียกรรม และอโหสิกรรม"

ตตฺถ เอกชวนวีถิยำ สตฺตสุ จิตฺเตสุ กุสลา วา อกุสลา วา ปจมชวนเจตนา ทิฏฺจธมฺมเวทนียกมฺมำ นาม. ตำ อิมสฺมึเยว อตฺตภาเว วิปากำ เทติ. ตถา อสกฺโกนฺตำ ปน "อโหสิกมฺมำ นาโหสิ กมฺมวิปาโก, น ภวิสฺสติ กมฺมวิปาโก, นตฺถิ กมฺมวิปาโก"ติ [๘๓] อิมสฺส ติกสฺส วเสน อโหสิกมฺมำ นาม โหติ. อตฺถสาธิกา ปน สตฺตมชวนเจตนา อุปปชฺชเวทนียกมฺมำ นาม. ตมนนฺตเร อตฺตภาเว วิปากำ เทติ. ตถา อสกฺโกนฺตำ วุตฺตนเยน อโหสิกมฺมำ นาม โหติ. อุภินฺนมนฺตเร ปญฺจชวนเจตนา อปราปริยเวทนียกมฺมำ นาม. ตมนาคเต ยทา โอกาสำ ลภติ, ตทา วิปากำ เทติ.

สติ สंสารปฺปวตฺติยา อโหสิกมฺมं นาม น โหติ.

“**ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม** (กรรมให้ผลในภพนี้) คือ เจตนาในชวนจิตดวงแรกของชวนจิต ๗ ขณะในชวนวิถีหนึ่ง ซึ่งเป็นกุศลหรืออกุศล กรรมนี้ย่อมให้ผลในอัตภาพนี้เท่านั้น เมื่อให้ผลไม่ได้ก็เป็นอโหสิกรรมโดยคล้อยตามติกะ (กลุ่มธรรม ๓ บท) นี้ คือ กรรมมีแล้ว กรรมจักมี กรรมมีอยู่ แต่ผลของกรรมนั้นไม่มี

อุปปัชชเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพที่สองถัดจากภพนี้) คือ เจตนาในชวนจิตดวงที่ ๗ อันก่อให้เกิดผล[คือการให้ทานหรือการฆ่าสัตว์เป็นต้น] กรรมนี้ย่อมให้ผลในอัตภาพถัดไป เมื่อให้ผลไม่ได้ก็เป็นอโหสิกรรมตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

อปราปริยเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพที่สามเป็นต้นไป) คือ เจตนาในชวนจิต ๕ ดวงระหว่างชวนเจตนาทั้งสอง กรรมนี้ย่อมให้ผลในอนาคตเมื่อได้รับโอกาส หากมีความเป็นไปของสงสารอยู่ก็ไม่เป็นอโหสิกรรม”

๑๒๔๔. อปรं จตุพฺพิธं กมฺมं ครุกं พหุลมฺปิ จ
อาสนฺนญฺจ กฏตฺตา จ กมฺมนฺติ สมุทีริตं.

“อีกนัยหนึ่ง กรรมมี ๔ อย่าง คือ ครุกกรรม (กรรมหนัก) อาจิณณกรรม (กรรมที่ทำเสมอ) อาสันนกรรม (กรรมที่ทำหรือระลึกได้ในขณะใกล้เสียชีวิต) และกฏัตตากรรม (กรรมสามัญทั่วไปที่นอกจากกรรม ๓ อย่างแรก)”

[คัมภีร์นี้ใช้ พหุล ศัพท์แทน อาจิณฺณ เพื่อรักษาคณะฉันท์ จึงหมายถึงอาจิณณกรรม การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่ง เรียกว่า ปเหฬี คือ คำปริศนา ประเภทสมาน-สัททาคือ การอำพรางชื่อจริงด้วยคำอื่นที่มีอรรถเหมือนกัน มีตัวอย่างว่า

ตं เม พุทฺโธ วิยากาสิ ชลชุตฺตรนามโก
ภิกฺขุสंเฆ นิสีทิตฺวา อิมา คาถา อภาสถ.[๙๔]

“พระพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ ทรงพยากรณ์ข้อนั้นแก่เรา พระองค์ประทับนั่งท่ามกลางหมู่ภิกษุแล้วตรัสคาถาเหล่านี้”

ชื่อจริงที่ต้องการกล่าวถึงในที่นี้คือ ปทุมุตฺตร (ปทุม + อุตฺตร) แต่ใช้ ชลชุตฺตร (ชลช +

อุตฺตร) แทน โดย ชลช เป็นคำไวพจน์ของ ปทุม

ตสฺส สิสฺโส มหาปญฺโ ปุปฺผนาโม พหุสฺสุโต
สาสนํ อนุรกฺขนฺโต ชมฺพุทีเป ปติฏฺจิโต.[๙๕]

“ศิษย์ของพระติสสะนั้นมีปัญญามาก ชื่อว่าพระสุมนะ เป็นพหูสูตร ตามสืบทรงพระศาสนา พำนักอยู่ในชมพูทวีป”

คำว่า ปุปฺผ (ดอกไม้) ใช้แทน สุมน (ดอกมะลิ) จึงเป็นสมานสัททปเหฬี ดังคำอธิบายในสารัตถทีปนีว่า

ปุปฺผนาโมติ สุมนตฺเถโร.[๙๖]

“คำว่า ปุปฺผนาโม (ผู้มีชื่อของดอกไม้) หมายถึง พระสุมนเถระ”]

๑๒๔๕. อญฺญํ จตุพฺพิธํ กมฺมํ ชนกํ อุปถมฺภกํ
ตถูปปีฬกํ กมฺม- มุปจฺฉาตกเมว จ.

“อีกนัยหนึ่ง กรรมมี ๔ อย่าง คือ ชนกกรรม (กรรมให้ผลใหม่) อุปถัมภกกรรม (กรรมอุปถัมภ์) อุปปีฬกกรรม (กรรมบีบคั้น) และอุปจฉาตกกรรม (กรรมตัดรอน)”

ตตฺถ ชนกํ นาม กุสลํ วา อกุสลํ วา กมฺมํ ปฏิสนฺธิยมฺปิ ปวตฺเตปิ รูปารูปวิปากกฺขนฺเธ ชเนติ. อุปตฺถมฺภกํ ปน วิปากํ ชเนตุ๋ น สกฺโกติ. อญฺเญน กมฺเมน ทินฺนาย ปฏิสนฺธิยา ชนิเต วิปาเก อุปฺปชฺชนกสุขทุกฺขํ อุปตฺถมฺเภติ. อทฺธานํ ปวตฺเตติ. อุปปีฬกํ ปน อญฺเญน กมฺเมน ทินฺนาย ปฏิสนฺธิยา ชนิเต วิปาเก อุปฺปชฺชนกสุขทุกฺขํ ปีเฬติ พาธติ. อทฺธานํ ปวตฺติตุ๋ น เทติ. อุปจฺฉาตกํ ปน สยํ กุสลมฺปิ อกุสลมฺปิ สมานํ อญฺญํ ทุพฺพลกมฺมํ ฆาเตตฺวา ตสฺส วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา อตฺตโน วิปากสฺส โอกาสํ กโรติ. เอวํ ปน กมฺเมน โอกาเส กเต ตวิปากมุปฺปนฺนํ นาม โหติ. อิติ อิมํ ทฺวาทสวิธํ กมฺมํ กมฺมวฏฺเฏ ปกฺขิปิตฺวา เอวเมโก กมฺมวิปากวเสน นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กโรติ.

“**ชนกกรรม** (กรรมให้ผลใหม่) คือ กรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลซึ่งก่อให้เกิดวิบากขันธ์ที่เป็นรูปนามในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล

อุปถัมภกกรรม (กรรมอุปถัมภ์) คือ กรรมที่ก่อให้เกิดผลไม่ได้ แต่ทำหน้าที่อุปถัมภ์

สุขทุกข์ที่เกิดขึ้นแล้วให้อยู่นานเมื่อกรรมอื่นให้ปฏิสนธิและก่อให้เกิดผลแล้ว

อุปปีฬกกรรม (กรรมบีบคั้น) คือ กรรมบีบคั้นสุขทุกข์ที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้อยู่นานในเมื่อกรรมอื่นให้ปฏิสนธิและก่อให้เกิดผลแล้ว

อุปฆาตกกรรม (กรรมตัดรอน) คือ กรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลซึ่งตัดรอนกรรมอื่นที่อ่อนกำลังแล้วกำจัดผลของกรรมนั้นให้โอกาสแก่ผลของตน เมื่อกรรมให้โอกาสอย่างนี้ ผลของอุปฆาตกกรรมย่อมเกิดขึ้น

โดยประการดังนี้ ผู้มีปัญญาบางท่านย่อมกำหนดรู้ปัจจัยของรูปนามโดยคล้อยตามกรรมและวิบาก โดยนับกรรม ๑๒ อย่างเข้าในกรรมวัฏอย่างนี้”

อิติ เอวํ กมฺมวิปากวฏฺฏวเสน นามรูปสฺส ปวตฺตึ ทิสฺวา “ยถา อิทํ เอตรหิ, เอวมตีเตปิ อทฺธาเน กมฺมวิปากวเสน ปจฺจยโต ปวตฺติตฺถ, อนาคเตปิ ปวตฺติสฺสตี”ติ อิติ กมฺมญฺเจว วิปาโก จาติ กมฺมวิปากวเสน โลโก ปวตฺตตีติ ตํ สมนุปสฺสติ. ตสฺเสวํ สมนุปสฺสโต สพฺพาโสฬสวิธา กงฺขา ปหิยฺยติ.

“เธอเห็นความเป็นไปของรูปนามโดยคล้อยตามกรรมวัฏและวิปากวัฏเช่นนี้แล้วย่อมเข้าใจว่ารูปนามในปัจจุบันย่อมเป็นไปเพราะปัจจัยโดยเนื่องด้วยกรรมและวิบาก ฉันใด รูปนามในอดีตและอนาคตย่อมเป็นไปเพราะปัจจัยโดยเนื่องด้วยกรรมและวิบาก ฉันนั้น

โดยประการดังนี้ เธอพิจารณาเห็นรูปนามว่า สัตว์โลกย่อมเป็นไปโดยคล้อยตามกรรมและวิบาก เมื่อเธอรู้เห็นอย่างนี้แล้วย่อมละความสงสัย ๑๖ อย่างทั้งหมดได้”

๑๒๔๖. เหตุผลสฺส สมฺพนฺธ- วเสเนว ปวตฺตติ
เกวลํ นามรูปนฺติ สมฺมา สมนุปสฺสติ.

“เธอย่อมพิจารณาเห็นโดยชอบว่า รูปนามล้วนๆ ย่อมเป็นไปโดยมีเหตุและผลเกี่ยวเนื่องกัน”

๑๒๔๗. เอวํ การณโต อุทฺธํ การณํ น จ ปสฺสติ
ปากปวตฺติโต อุทฺธํ น ปากปฏิเวทกํ.

“เธอไม่เห็นผู้ทำนอกเหนือไปจากการกระทำ ทั้งไม่เห็นผู้เสวยผลนอกเหนือไปจาก

ความเป็นไปแห่งผลเช่นนี้”

เตนาหุ โปราณา-

๑๒๔๘. “กมฺมสฺส การโก นตฺถิ วิปากสฺส จ เวทโก
สุทฺธธมฺมา ปวตฺตนฺติ เอเวตํ สมฺมทสฺสนํ.

๑๒๔๙. เอวํ กมฺเม วิปาเก จ วตฺตมาเน สเหตุเก
พีชรุกฺขาทิกานว ปุพฺพา โกฏิ น นายติ.

๑๒๕๐. อนาคเตปิ สสาเร อปฺปวตฺติ น ทิสฺสติ
เอตมตฺถมนญฺญาย ติตฺถิยา อสยวสี.

๑๒๕๑. สตฺตสญฺญํ คเหตฺวาน สสฺสตุจฺเฉททสฺสิโน
ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐี คณฺหนฺติ อญฺญมญฺญวิโรธิโน.

๑๒๕๒. ทิฏฺฐิพนฺธนพทฺธา เต ตณฺหาโสเตน วุยฺหเร
ตณฺหาโสเตน วุยฺหนฺตา น เต ทุกฺขา ปมุจฺจเร.

๑๒๕๓. เอวเมตํ อภิญฺญาย ภิกฺขุ พุทฺธสฺส สาวโก
คมฺภีรํ นิปุณํ สุญฺญํ ปจฺจยํ ปฏิวิชฺฌติ.

๑๒๕๔. กมฺมํ นตฺถิ วิปากมฺหิ ปาโก กมฺเม น วิชฺชติ
อญฺญมญฺญํ อุโภ สุญฺญา น จ กมฺมํ วินา ผลํ.

๑๒๕๕. ยถา น สูริเย อคฺคิ น มณิมฺหิ น โคมเย
น เตสํ พหิ โส อตฺถิ สมฺภาเรหิ จ ชายติ.

๑๒๕๖. ตถา น อนฺโต กมฺมสฺส วิปาโก อุปลพฺภติ
พหิทฺธาปิ น กมฺมสฺส น กมฺมํ ตตฺถ วิชฺชติ.

๑๒๕๗. ผเลน สุญฺญํ ตํ กมฺมํ ผลํ กมฺเม น วิชฺชติ
กมฺมญฺจ โข อุปาทาย ตโต นิพฺพตฺตเต ผลํ.

๑๒๕๘. น เหตฺถ เทโว พฺรหฺมา วา สํสารสฺสตฺถิ การโก
สุทฺธธมฺมา ปวตฺตนฺติ เหตุสมฺภารปจฺจยา”ติ.[๙๗]

ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

“ความเห็นอย่างนี้ว่า ‘ผู้ทำกรรมไม่มี ผู้เสวยผลกรรมไม่มี สภาวธรรมล้วนๆ ย่อมเป็นไป’ ชื่อว่า ความเห็นชอบ

เมื่อกรรมและวิบากพร้อมทั้งเหตุปัจจัยดำเนินไปอยู่อย่างนี้ ส่วนเบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏเหมือนส่วนเบื้องต้นของเมล็ดพืชกับต้นไม้เป็นต้น [เมล็ดพืชเกิดจากต้นไม้ ต้นไม้ก็เกิดจากเมล็ดพืช ไข่เกิดจากแม่ไก่ แม่ไก่ก็เกิดจากไข่ สิ่งเหล่านี้เป็นเหตุผลของกันและกัน ฉันใด กรรมและวิบากก็เช่นเดียวกัน กรรมเกิดจากวิบาก วิบากก็เกิดจากกรรม ทั้งสองอย่างเป็นเหตุผลของกันและกัน ส่วนเบื้องต้นของกรรมและวิบากจึงไม่ปรากฏ]

เมื่อสังสารวัฏปรากฏในอนาคตกาล กรรมและวิบากย่อมไม่หมดสิ้นไป เหล่าเดียรถีย์ผู้ไม่อยู่ในอำนาจของตน เมื่อไม่รู้ข้อความนี้แล้วเข้าใจว่ายั่งยืนหรือขาดสูญ มีความเห็นขัดแย้งกัน ย่อมยึดเอาสัตตสัญญาเชื่อมั่นมิจฉาทิฏฐิ ๖๒ [ตลอดกาลที่เหล่าสัตว์ยังเวียนตายเวียนเกิดในสังสารวัฏคือการดำเนินไปไม่ขาดตอนของขันธ์ อายตนะ และธาตุ วิบากย่อมเกิดจากกรรม ทั้งกรรมย่อมเกิดจากวิบาก ผู้ที่ยังละสังโยชน์ไม่ได้ย่อมจะเกิดกรรมและวิบากที่เป็นเหตุและผลของกันและกันไปเรื่อยๆ ชาติแล้วชาติเล่า ดังนั้น กรรมและวิบากจึงไม่หมดสิ้นไปเมื่อสังสารวัฏยังปรากฏอยู่ (ฎีกาใหม่)]

พวกเขาถูกผูกโดยเครื่องผูกคือทิฏฐิ ย่อมถูกกระแสตัณหาพัดพาไป เมื่อถูกกระแสตัณหาพัดพาไปย่อมไม่พ้นจากทุกข์

ภิกษุผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้าย่อมแทงตลอดปัจจัยอันละเอียดลึกซึ้งปราศจากอัตตาตัวตน

กรรมไม่มีในวิบาก วิบากก็ไม่มีในกรรม ทั้งสองอย่างว่างจากกันและกัน วิบากย่อมมีโดยปราศจากกรรมไม่ได้

อุปมาว่าไฟไม่มีอยู่ในดวงอาทิตย์ แก้ว[สุริยกานต์] และมูลโค ทั้งไม่มีอยู่ในภายนอกวัตถุเหล่านั้น แต่เกิดจากเหตุดังกล่าว ฉันใด วิบากก็ไม่มีอยู่ภายในกรรม ทั้งไม่มี

อยู่ภายนอกกรรม กรรมก็ไม่มีในวิบาก ฉันนั้น [แม้กรรมและวิบากจะเป็นคนละอย่างกัน วิบากก็เกิดโดยอาศัยกรรมได้ เหมือนไฟที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัยร่วมกัน คือ แสงแดด แก้วสุริยกานต์ (แก้วรวมแสง) และเชื้อไฟ]

กรรมปราศจากผล[อยู่ภายใน] ผลไม่มีอยู่ในกรรม แต่เมื่อผลอาศัยกรรมแล้วจึงเกิดจากกรรมได้

โดยแท้จริงแล้ว เทพหรือพรหมผู้สร้างสังสารวัฏย่อมไม่มีในสภาวธรรมนี้ สภาวธรรมล้วนๆ ที่มีกลุ่มเหตุเป็นปัจจัยย่อมดำเนินไป”

การเกิดขึ้นของกังขาวิตรณวิสุทธิ

๑๒๕๙. เอวํ นานปฺปกาเรหิ นามรูปสฺส ปจฺจยํ
ปริคฺคเหตฺวา อทฺธาสุ ตริตฺวา กงฺขมุฏฺจิตํ.

๑๒๖๐. กงฺขาวิตรณํ นาม ญาณํ ตํ สมุทีริตํ
ธมฺมฏฺจิติ ยถาภูตํ ตํ สมฺมาทสฺสนนฺติปิ.

“ญาณที่กำหนดรู้ปัจจัยของรูปนามด้วยประการต่างๆ อย่างนี้ ข้ามความสงสัยในกาลทั้ง ๓ นั้น พระศาสดาตรัสเรียกว่า กังขาวิตรณญาณ บ้าง ธัมมัฏฐิติญาณ บ้าง ยถาภูตญาณ บ้าง สัมมาทัสสนญาณ บ้าง”

[กังขาวิตรณญาณ คือ ญาณข้ามความสงสัย
ธัมมัฏฐิติญาณ คือ ญาณที่ดำเนินไปในเหตุซึ่งเป็นที่ตั้งของผล
ยถาภูตญาณ คือ ญาณที่รู้เห็นตามความเป็นจริง
สัมมาทัสสนญาณ คือ ญาณรู้เห็นโดยชอบ]

คำลงท้ายปริจเฉท

๑๒๖๑. อิมินา ปน ญาเณน สมฺยุตฺโต พุทฺธสาสเน
โหติ ลทฺธปติฏฺโฐว โสตาปนฺโน หิ จูฬโก.

“ผู้กอปรด้วยกังขาวิตรณญาณนี้เป็นเช่นกับได้รับที่ตั้งในพระพุทธศาสนา ได้ชื่อว่า

พระจูฬโสดาบัน”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า พระจูฬโสดาบัน คือ พระโสดาบันระดับล่าง หมายความว่า บุคคลนั้นแม้ยังไม่ได้บรรลุอริยมรรคอันที่ตั้งในพระศาสนา ก็เหมือนได้บรรลุอริยมรรคแล้ว เพราะดำรงอยู่ในปฏิปทาอันเป็นเหตุบรรลุอริยมรรค จึงได้ชื่อว่า พระจูฬโสดาบัน เพราะจะไปสู่สุคติภูมิแน่นอนเหมือนพระโสดาบัน เนื่องจากถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ และปัญญาที่เป็นโลกิยะ]

๑๒๖๒. ตสฺมา สปญฺโญ ปน อตฺถกาโม
โย นามรูปสฺส เหตุปจฺจยานิ
ปริคฺคหำ สาธุ กโรติ ธีโร
ขิปฺปำ ส นิพฺพานปุรำ อุเปติ.

“ดังนั้น ธีรชนผู้มีปัญญาปรารถนาประโยชน์จึงควรกำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูปนาม เธอย่อมบรรลุอมตนครโดยพลัน”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร กงฺขาวิตรณวิสุทฺธินิทฺเทโส นาม
เอกูนวีสติโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๑๙ ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

เทเห สภาวรหิเต ปริกปฺปสิทฺเธ

อตฺตา น วิชฺชติ หิ วิชฺชุ'มิวนฺตลิกฺเข

ภาเวถ ภาวนรตา วิคตปฺปมาทา

สพฺพาสวปฺปหณนาย อนตฺตสญฺญํ.

เตลกฏาหคาถา. คาถา ๖๓

อัตตานั้นหามีไม่ในร่างกายที่ไร้สภาวะตัวตน ซึ่งปรากฏด้วยจินตนาการเหมือนดั่งสายฟ้าแลบบนท้องฟ้า ท่านทั้งหลายพึงยินดีในภาวนา ปราศจากความประมาท เจริญอนัตตสัญญา (ความสำคัญว่าไม่มีอัตตา) เพื่อกำจัดอาสวะทั้งปวงเถิด

ปริจเฉทที่ ๒๐

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

(คำอธิบายมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ)

การกำหนดรู้ความเกิดดับโดยสังเขป

๑๒๖๓. กลาปสมฺมสเนเนว โยโค กรณิโย สิยา
มคฺคามคฺเค ตุ ญาณํ ต- มธิคนฺตุ ปนิจฺฉตา.

“ผู้ปรารถนาบรรลุญาณที่รู้เห็นทางและสิ่งที่มิใช่ทางนั้น พึงเจริญความเพียรด้วยการพิจารณาโดยความเป็นกลุ่ม”

๑๒๖๔. ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส นิพฺพตฺติ อุทโย มโต
วโย วิปริณามโมติ ตสฺเสว สมุทีริตา.

๑๒๖๕. อนุปสฺสนาปิ ญาณนฺติ วรญาเณน เทสิตํ
โส ปเนวํ ปชานาติ โยคาวจรมาณโว.

๑๒๖๖. อิมสฺส นามรูปสฺส ปุพฺเพ อุปฺปตฺติโต ปน
นิจโย ราสิ วา นตฺถิ ตถา อุปฺปชฺชโตปิ จ.

๑๒๖๗. ราสิโต นิจยา วาปิ นตฺถิ อาคมนนฺติ จ
ตถา นิรุชฺฌมานสฺส น ทิสาคมนนฺติ จ.

๑๒๖๘. นิรุทฺธสฺสาปิ เอกสฺมึ ฐาเน นตฺถิ จโยติ จ
เอตฺถ วีณูปมา วุตฺตา เอตสฺสตฺถสฺส ทีปเน.

“ความเกิดขึ้นแห่งธรรมที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่า อุทยะ ความแปรปรวน ชื่อว่า วยะ

การหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป ชื่อว่า ญาณ พระพุทธเจ้าผู้ทรงปรีชาอันเลิศได้ทรงแสดงไว้

นักปฏิบัตินั้นย่อมรู้แจ้งอย่างนี้ว่า กองหรือหมู่ของรูปนามย่อมไม่มีก่อนจะเกิดขึ้น รูปนามที่เกิดอยู่มิได้มาจากกองหรือหมู่ รูปนามที่ดับไปอยู่มิได้ไปสู่ทิศทั้งหลาย แม้รูปนามที่ดับไปแล้วก็มิได้รวมเป็นกองในที่แห่งหนึ่ง การอุปมาด้วยเสียงพิณ กล่าวไว้เพื่อแสดงข้อความนั้นในเรื่องนี้”

[เสียงพิณอาศัยพิณ ไม้ดีด และการดีด ย่อมเกิดขึ้นแล้วดับไป ฉันใด รูปนามที่ไม่เคยเกิดก็เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัย ฉันนั้น[๙๙]]

การกำหนดรู้ความเกิดดับโดยพิสดาร

๑๒๖๙. อุทพฺพยมนกฺการ- เมวํ สงฺเขปโต ปน
กตฺวา ตสฺเสว ญาณสฺส วิภงฺคสฺส วเสน ตุ.

๑๒๗๐. “อวิชฺชาสมุทยา รูป- สมุทโย”ติ หิ อาทินา[๙๙]
นเยเนเกกขนฺธสฺส อุทยพฺพยทสฺสเน.

๑๒๗๑. ทส ทสาติ กตฺวาน วุตฺตา ปญฺญาสลกฺขณา
เตสํ ปน วเสนาปิ ธมฺเม สมนุปสฺสติ.

๑๒๗๒. เอวํ รูปุทโย โหติ เอวมสฺส วโย อิติ
อุเทติ เอวํ รูปมฺปิ เอวํ รูปํ ตุ เวติ จ.

“เธอกำหนดรู้ความเกิดดับโดยสังเขปดังนี้แล้ว ย่อมหยั่งเห็นธรรมทั้งหลายว่า ‘ความเกิดขึ้นของรูปย่อมมีอย่างนี้ [รูปเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชชา ตัณหา กรรม และอาหาร] ความดับไปของรูปย่อมมีอย่างนี้ [รูปดับไปเพราะความดับของอวิชชา ตัณหา กรรม และอาหาร] รูป[ที่เกิดจากกรรม จิต อุตุ และอาหาร]ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ รูป[ที่เกิดจากกรรม จิต อุตุ และอาหาร]ย่อมดับไปอย่างนี้’ โดยจำแนกเป็นลักษณะ ๕๐ อย่างซึ่งแยกเป็นขันธ์ละ ๑๐ อย่างด้วยการกำหนดรู้ความเกิดดับของขันธ์หนึ่งๆ ว่า ความเกิดขึ้นของรูป ย่อมมีเพราะ

ความเกิดขึ้นของอวิชชา เป็นต้น ซึ่งพระศาสดาตรัสไว้ในคำอธิบายของอุทยัพพยญาณ”

[ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของรูปนามมี ๕๐ อย่าง ดังนี้

(ก) ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของรูปมี ๑๐ อย่าง คือ

- รูปในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชชาในภพก่อน (อวิชฺชาสมุทยา รูปสมุทโย)

- รูปในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของตัณหาในภพก่อน (ตณฺหาสมุทยา รูปสมุทโย)

- รูปในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมในภพก่อน (กมฺมสมุทยา รูปสมุทโย)

- รูปในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอาหารคือคำข้าว (อาหารสมุทยา รูปสมุทโย)

- สังขตลักษณะคือการเกิดขึ้นของรูป (นิพฺพตฺติลกฺขณ)

- รูปในอนาคตดับไปเพราะการดับของอวิชชา (อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธ)

- รูปในอนาคตดับไปเพราะการดับของตัณหา (ตณฺหานิโรธา รูปนิโรโธ)

- รูปในอนาคตดับไปเพราะการดับของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรม (กมฺมนิโรธา รูปนิโรโธ)

- รูปที่ยังไม่เกิดได้ดับไปโดยไม่เกิดขึ้นเพราะการดับกล่าวคือความไม่มีอาหารคือคำข้าว (อาหารนิโรธา รูปนิโรโธ)

- สังขตลักษณะคือความแปรปรวนพินาศไปของรูป (วิปริณามลกฺขณ)

(ข) ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของเวทนามี ๑๐ อย่าง คือ

- เวทนาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชชาในภพก่อน (อวิชฺชาสมุทยา เวทนา-สมุทโย)

- เวทนาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของตัณหาในภพก่อน (ตณฺหาสมุทยา เวทนา-สมุทโย)

- เวทนาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมในภพก่อน (กมฺมสมุทยา เวทนาสมุทโย)

- เวทนาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอาหารคือคำข้าว (อาหารสมุทยา เวทนา-สมุทโย)

- สังขตลักษณะคือการเกิดขึ้นของเวทนา (นิพฺพตฺติลกฺขณ)

- เวทนาในอนาคตดับไปเพราะการดับของอวิชชา (อวิชฺชานิโรธา เวทนานิโรโธ)

- เวทนาในอนาคตดับไปเพราะการดับของตัณหา (ตณฺหานิโรธา เวทนานิโรโธ)

- เวทนาในอนาคตดับไปเพราะการดับของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรม (กมฺม-นิโรธา เวทนานิโรโธ)

- เวทนาที่ยังไม่เกิดได้ดับไปโดยไม่เกิดขึ้นเพราะการดับกล่าวคือความไม่มีอาหารคือคำข้าว (อาหารนิโรธา เวทนานิโรโธ)

- สังขตลักษณะคือความแปรปรวนพินาศไปของเวทนา (วิปริณามลกฺขณ)

(ค) ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของสัญญามี ๑๐ อย่าง คือ

- สัญญาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชชาในภพก่อน (อวิชฺชาสมุทยา สญฺญา-สมุทโย)

- สัญญาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของตัณหาในภพก่อน (ตณฺหาสมุทยา สญฺญา-สมุทโย)

- สัญญาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมในภพก่อน (กมฺมสมุทยา สญฺญาสมุทโย)

- สัญญาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอาหารคือคำข้าว (อาหารสมุทยา สญฺญา-สมุทโย)

- สังขตลักษณะคือการเกิดขึ้นของสัญญา (นิพฺพตฺติลกฺขณ)

- สัญญาในอนาคตดับไปเพราะการดับของอวิชชา (อวิชฺชานิโรธา สญฺญานิโรโธ)

- สัญญาในอนาคตดับไปเพราะการดับของตัณหา (ตณฺหานิโรธา สญฺญานิโรโธ)

- สัญญาในอนาคตดับไปเพราะการดับของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรม (กมฺม-นิโรธา สญฺญานิโรโธ)

- สัญญาที่ยังไม่เกิดได้ดับไปโดยไม่เกิดขึ้นเพราะการดับกล่าวคือความไม่มีอาหารคือคำข้าว (อาหารนิโรธา สญฺญานิโรโธ)

- สังขตลักษณะคือความแปรปรวนพินาศไปของสัญญา (วิปริณามลกฺขณ)

(ฆ) ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของสังขารมี ๑๐ อย่าง คือ

- สังขารในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชชาในภพก่อน (อวิชฺชาสมุทยา สงฺขาร-สมุทโย)

- สังขารในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของตัณหาในภพก่อน (ตณฺหาสมุทยา สงฺขาร-สมุทโย)

- สังขารในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมในภพก่อน (กมฺมสมุทยา สงฺขารสมุทโย)

- สังขารในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอาหารคือคำข้าว (อาหารสมุทยา สงฺขาร-สมุทโย)

- สังขตลักษณะคือการเกิดขึ้นของสังขาร (นิพฺพตฺติลกฺขณํ)

- สังขารในอนาคตดับไปเพราะการดับของอวิชชา (อวิชฺชานิโรธา สงฺขารนิโรโธ)

- สังขารในอนาคตดับไปเพราะการดับของตัณหา (ตณฺหานิโรธา สงฺขารนิโรโธ)

- สังขารในอนาคตดับไปเพราะการดับของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรม (กมฺม-นิโรธา สงฺขารนิโรโธ)

- สังขารที่ยังไม่เกิดได้ดับไปโดยไม่เกิดขึ้นเพราะการดับกล่าวคือความไม่มีอาหารคือคำข้าว (อาหารนิโรธา สงฺขารนิโรโธ)

- สังขตลักษณะคือความแปรปรวนพินาศไปของสังขาร (วิปริณามลกฺขณํ)

(ง) ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของวิญญาณมี ๑๐ อย่าง คือ

- วิญญาณในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชชาในภพก่อน (อวิชฺชาสมุทยา วิญฺญาณ-สมุทโย)

- วิญญาณในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของตัณหาในภพก่อน (ตณฺหาสมุทยา วิญฺญาณ-สมุทโย)

- วิญญาณในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมในภพก่อน (กมฺมสมุทยา วิญฺญาณสมุทโย)

- วิญญาณในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอาหารคือคำข้าว (อาหารสมุทยา วิญฺญาณ-สมุทโย)

- สังขตลักษณะคือการเกิดขึ้นของวิญญาณ (นิพฺพตฺติลกฺขณํ)

- วิญญาณในอนาคตดับไปเพราะการดับของอวิชชา (อวิชฺชานิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ)

- วิญญาณในอนาคตดับไปเพราะการดับของตัณหา (ตณฺหานิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ)

- วิญญาณในอนาคตดับไปเพราะการดับของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรม (กมฺม-นิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ)

- วิญญาณที่ยังไม่เกิดได้ดับไปโดยไม่เกิดขึ้นเพราะการดับกล่าวคือความไม่มีอาหารคือคำข้าว (อาหารนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ)

- สังขตลักษณะคือความแปรปรวนพินาศไปของวิญญาณ (วิปริณามลกฺขณํ)

ในคาถา ๑๒๗๐ บาทที่ ๒ คำว่า สมุทโยติ หิ อาทินา ถ้ามีรูปสมาสว่า สมุทโยเตฺยวมาทินา (สมุทโย + อิติ + เอวํ + อาทินา) น่าจะตรงตามหลักภาษาที่ใช้โดยทั่วไป เพราะ อาทิ ศัพท์ที่ประกอบใช้ในกรณีอย่างนี้นิยมเชื่อมสมาสกับบทหน้า ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

๑๒๗๓. เอวํ ปจฺจยโตเปตฺถ ขณโต อุทยพฺพยํ
ปสฺสโต สพฺพธมฺมา จ ปากฏา โหนฺติ ตสฺส เต.

“เมื่อเธอเห็นความเกิดขึ้นและดับไปโดยปัจจัยและขณะในขันธ์เหล่านี้ ธรรมทั้งหมดย่อมปรากฏชัดแก่เธอ”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า คำว่า “ธรรมทั้งหมด” หมายถึง สัจจะ ๔ ปฏิจจสมุปบาท นัย ๔ อย่าง มีเอกัตตนัยเป็นต้น และไตรลักษณ์]

๑๒๗๔. อุทเก ทณฺฑราชีว อารคฺเคริว สาสโป
วิชฺชุปฺปาทาว ธมฺมา เต ปริตฺตฏฺฐายิโน สิยุ.

“ธรรม[คือรูปนาม]เหล่านั้นตั้งอยู่ได้เพียงชั่วขณะ เป็นเช่นกับรอยไม้ที่ขีดบนผิวน้ำ เมล็ดพันธุ์ผักกาดบนปลายเหล็กแหลม และสายฟ้าแลบ”

๑๒๗๕. กทลีสุปินาลาต- จกฺกมายุปมา อิเม
อสารา ปน นิสฺสารา หุตฺวา ขายนฺติ โยคิโน.

“ธรรมเหล่านี้ย่อมประจักษ์แก่นักปฏิบัติว่าไร้แก่นสาร เหมือนดั่งต้นกล้วย ความฝัน

วงไฟ และมายา”

๑๒๗๖. เอวเมตฺตาวตา เตน อุทยพฺพยทสฺสนํ
ลกฺขณานิ จ ปญฺญาส ปฏิวิชฺฌ จิตฺ ปน.

๑๒๗๗. ญาณํ อธิคตฺ โหติ ตรุณ ปจมฺ ปน
ยสฺส จาธิคมา โยคี โหตารทฺธวิปสฺสโก.

“โดยประการดังนี้ เธอชื่อว่าบรรลุญาณแรกที่หยั่งเห็นความเกิดดับโดยแทงตลอดลักษณะ ๕๐ อย่าง ซึ่งยังไม่แก่กล้านัก อันทำให้นักปฏิบัติผู้บรรลุได้ชื่อว่า ผู้ปรารภวิปัสสนา”

[คำว่า ผู้ปรารภวิปัสสนา (อารทฺธวิปสฺสก) คือ ผู้บรรลุวิปัสสนาญาณขั้นที่ ๔ เป็นต้นไป แม้โพชฌงค์ก็เริ่มเกิดตั้งแต่วิปัสสนาญาณขั้นนี้ และมีกำลังแก่กล้าตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๕ เป็นต้นไปที่เป็นวิปัสสนาญาณระดับสูง ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายว่า

เอตฺถ หิ สมฺพุชฺฌติ อารทฺธวิปสฺสกโต ปฏฺจาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิ.[๙๐]

“พระโยคาวจรย่อมหยั่งรู้ตั้งแต่เริ่มปรารภวิปัสสนา จึงชื่อว่า สัมโพธิ”

คัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายอธิบายข้อความข้างต้นว่า

อุทยวยญาณุปฺปตฺติโต ปฏฺจาย สมฺโพธิปฏิปทายํ จิโต นาม โหตีติ อาห อารทฺธวิปสฺสกโต ปฏฺจาย โยคาวจโรติ สมฺโพธีติ.[๙๑]

“พระโยคาวจรชื่อว่าตั้งอยู่ในปฏิปทาหยั่งรู้ตั้งแต่การอุบัติแห่งปัญญาที่รู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไป ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อารทฺธวิปสฺสกโต ปฏฺจาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิ (พระโยคาวจรย่อมหยั่งรู้ตั้งแต่เริ่มปรารภวิปัสสนา จึงชื่อว่า สัมโพธิ)”]

วิปัสสนูปกิเลส ๑๐

๑๒๗๘. วิปสฺสนาย เหตาย กรุณายาถ โยคิโน
วิปสฺสกสฺส ชายนฺเต อุปเกฺลสา ทเสวิเม.

“ลำดับนั้น อุปกิเลส ๑๐ อย่างเหล่านี้ย่อมเกิดแก่นักปฏิบัติผู้เจริญวิปัสสนาด้วยวิปัสสนาอย่างอ่อนนี้”

๑๒๗๙. โอภาโส ปีติ ปสฺสทฺธิ ญาณํ สทฺธา สตี สุขํ
อุเปกฺขา วีริยํ นิกนฺตีติ อุปเกฺลสา ทเสวิเม.

“อุปกิเลสดังกล่าว คือ แสงสว่าง ปีติ ปัสสัทธิ (ความสงบ) ญาณ ศรัทธา สติ สุข อุเบกขา ความเพียร และนิกันติ (ความชอบใจ)”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ศรัทธา คือ ความผ่องใสยิ่งนักของจิตและเจตสิกโดยปราศจากกิเลสเครื่องเศร้าหมอง โดยองค์ธรรมได้แก่ศรัทธาเจตสิก มิใช่หมายถึงความเชื่อในพระรัตนตรัย กรรม และผลกรรม]

ผู้ไม่เกิดวิปัสสนูปกิเลส

๑๒๘๐. สมฺปตฺตปฏิเวธสฺส โสตาปนฺนาทิโนปิจ
ตถา วิปฺปฏิปนฺนสฺส อุปเกฺลสา น ชายเร.

“อุปกิเลสย่อมไม่เกิดแก่พระโสดาบันเป็นต้นผู้บรรลุปฏิเวธแล้ว ทั้งไม่เกิดแก่ผู้ปฏิบัติผิด”

ผู้เกิดวิปัสสนูปกิเลส

๑๒๘๑. สมฺมาว ปฏิปนฺนสฺส ยุตฺตโยคสฺส ภิกฺขุโน
สทา วิปสฺสกสฺเสว อุปฺปชฺชนฺติ กิรสฺสุ เต.

“อุปกิเลสดังกล่าวย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้ปฏิบัติชอบเพียรเจริญวิปัสสนาอยู่เสมอเท่านั้น”

แสงสว่าง

๑๒๘๒. วิปสฺสนาย โอภาโส โอภาโสติ ปวุจฺจติ
ตสฺมึ ปน สมุปฺปนฺเน โยคาวจรภิกฺขุ โส.

๑๒๘๓. มคฺคปฺปตฺโต ผลปฺปตฺโต อหมสฺมีติ คณฺหติ
อมคฺคํเยว มคฺโคติ ตสฺเสวํ ปน คณฺหโต.

๑๒๘๔. เอวํ วิปสฺสนาวีถิ โอกฺกนฺตา นาม โหติ สา
โอภาสเมว โส ภิกฺขุ อสฺสาเทนฺโต นิสีทติ.

“แสงสว่างแห่งวิปัสสนา ได้ชื่อว่า แสงสว่าง เมื่อแสงสว่างนั้นเกิดขึ้นแล้ว ภิกษุผู้เพียรปฏิบัติธรรมย่อมสำคัญว่า เราบรรลุมรรคผลแล้ว เมื่อเธอสำคัญสิ่งที่มิใช่มรรคว่าเป็นมรรค วิปัสสนาวิถีย่อมได้ชื่อว่าผิดพลาด ภิกษุนั้นย่อมเพลิดเพลินแสงสว่างอยู่”

ปีติ

๑๒๘๕. ปีติ วิปฺปสฺสนาปีติ ตสฺส ตสฺมึ ขเณ ปน
ตทา ปญฺจวิธา ปีติ ชายนฺเต ขุทฺทิกาทิกา.

“ปีติที่ประกอบกับวิปัสสนาจิต ๕ ประการ อันมีขุททกาปีติเป็นต้น ย่อมเกิดแก่เธอในขณะนั้น”

[ปีติ มี ๕ ประการ คือ

๑. ขุททกาปีติ ปีติเล็กน้อย เกิดขึ้นครั้งเดียวแล้วดับไป ทำให้ขนลุก

๒. ขณิกาปีติ ปีติชั่วขณะ เกิดขึ้นหลายครั้งตั้งแต่สองครั้งขึ้นไป แต่เกิดไม่นาน ทำให้เห็นสายฟ้าแลบ

๓. โอกกันติกาปีติ ปีติซึมซับ ทำให้รู้สึกว่าอยู่ในกระแสคลื่นหรือมีกระแสไฟฟ้าแล่นอยู่ในร่างกาย

๔. อุพเพงคาปีติ ปีติโลดโผน ทำให้ร่างกายส่วนใดส่วนหนึ่งหรือทั้งหมดลอยไปได้หรือรู้สึกว่าตัวลอยพุ่งขึ้นไปในอากาศ

๕. ผรณาปีติ ปีติซาบซ่าน มีความเย็นแล่นซาบซ่านอยู่ในร่างกายส่วนใดส่วนหนึ่งหรือทั้งหมด]

ปัสสัทธิ

๑๒๘๖. วิปสฺสนาย ปสฺสทฺธิ ปสฺสทฺธีติ ปวุจฺจติ
โยคิโน กายจิตฺตานิ ปสฺสทฺธาเนว โหนฺติ หิ.

๑๒๘๗. ลหูนิ จ มุทูเนว กมฺมญฺญาเนว โหนฺติ หิ
ปสฺสทฺธาทีหิ โส ภิกฺขุ อนุคฺคหิตมานโส.

๑๒๘๘. อมานุสึ รตึ นาม อนุโภติ อนุตฺตรํ
ยํ สนฺธาย จ คาถาโย ภาสิตา หิ มเหสินา.
๑๒๘๙. “สุญฺญาคารํ ปวิฏฺฐสฺส สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขุโน
อมานุสี รติ โหติ สมฺมา ธมฺมํ วิปสฺสโต.[๙๒]
๑๒๙๐. ยโต ยโต สมฺมสติ ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ
ลภตี ปีติปาโมชฺชํ อมตํ ตํ วิชานตนฺ”ติ.[๙๓]

“ปัสสัทธิที่ประกอบกับวิปัสสนาจิต ได้ชื่อว่า ปัสสัทธิ โดยแท้จริงแล้ว กายและจิตของนักปฏิบัติย่อมสงบระงับทีเดียว ทั้งมีสภาพเบา อ่อน และควรแก่กิริยา ภิกษุที่มีใจเชิดชูด้วยปัสสัทธิเป็นต้นนั้นย่อมได้รับความยินดีที่ยอดเยี่ยมอันมิใช่ของมนุษย์ ซึ่งพระศาสดาตรัสไว้เป็นคาถาว่า

‘ภิกษุไปสู่ที่สงัด มีใจสงบ หยั่งเห็นพระธรรมโดยชอบ ย่อมบังเกิดความยินดีที่มิใช่ของมนุษย์ทั่วไป เมื่อเธอหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและดับไปแห่งขันธ์แล้ว ย่อมได้ความปีติปราโมทย์ซึ่งเป็นสิ่งอมตะสำหรับท่านผู้รู้ทั้งหลาย’”

อุปกิเลส ๗ มีญาณเป็นต้น

๑๒๙๑. ญาณาทโย อุปเกฺลสา เญยฺยา วุตฺตนเยนิธ
เอเต ทส อุปเกฺลสา วชฺชนียาว โยคินา.

“โปรดทราบอุปกิเลสอื่นมีญาณเป็นต้น ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว [คือ ญาณเป็นต้นที่ประกอบกับวิปัสสนาจิต] นักปฏิบัติพึงหลีกเลี่ยงอุปกิเลสทั้ง ๑๐ อย่างนี้”

คำอธิบายของอุปกิเลส

๑๒๙๒. เอตฺโถภาสาทโย ธมฺมา อุปเกฺลสสฺส วตฺถุโต
อุปเกฺลสาติ นิทฺทิฏฺฐา อุปเกฺลสนิกนฺติ ตุ.

“ในบรรดาอุปกิเลสเหล่านี้ ธรรมคือแสงสว่างเป็นต้นกล่าวว่าเป็นอุปกิเลส เพราะเป็นที่ตั้งของอุปกิเลส ส่วนนิกันติเป็นอุปกิเลส[โดยตรง]”

[วิปัสสนูปกิเลส ๙ อย่างมีแสงสว่างเป็นต้นเป็นอารมณ์ที่ตั้งของอุปกิเลสคือเครื่องเศร้าหมอง ๓ ประการอันได้แก่ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ จึงชื่อว่า อุปกิเลส โดยอ้อม ส่วนนิกันติเป็นตัณหาที่ทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง จึงชื่อว่า อุปกิเลส โดยตรง และชื่อว่า อุปกิเลสวัตถุ (ที่ตั้งของอุปกิเลส) เพราะเป็นอารมณ์ที่ตั้งของตัณหาเป็นต้น ๓ ประการ]

การเสื่อมไปของภาวนา

๑๒๙๓. ตำ ตมาวชฺชมานสฺส ภาวนา ปริหายติ
อปฺปตฺเต ปตฺตสญฺญี จ โหติ อปฺปสฺสุโต นโร.

"เมื่อนักปฏิบัติยินดีแสงสว่างเป็นต้นนั้นๆ ภาวนาย่อมเสื่อมไป คนที่มีการสดับน้อยย่อมสำคัญว่าได้บรรลุธรรมแล้วในธรรมที่ยังมิได้บรรลุ"

[ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับไทยของมูลนิธิภูมิพโลฯ มีรูปว่า อสตฺเต สตฺตสญฺญี (ย่อมสำคัญในรูปนามที่ไม่ใช่สัตว์ว่าเป็นสัตว์) แต่รูปนี้ไม่สอดคล้องกับฎีกาเก่าที่มีรูปว่า อปฺปตฺเต ปตฺตสญฺญี (ย่อมสำคัญว่าได้บรรลุธรรมแล้วในธรรมที่ยังมิได้บรรลุ) ในที่นี้จึงใช้ตามฎีกาเก่าซึ่งตรงกับฉบับเทวนาครี]

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

๑๒๙๔. สพฺโพภาสาทโย ธมฺเม น มคฺโคติ วิจารยำ
มคฺโค วิปสฺสนาญาณำ อิจฺเจวำ ปน ปณฺฑิโต.

๑๒๙๕. ววตฺถเปติ มคฺคญฺจ อมคฺคญฺเจว เจตสา
ตสฺส เจวำ อยำ มคฺโค นายำ มคฺโคติ โยคิโน.

๑๒๙๖. มคฺคามคฺคญฺจ วิญฺญาย จิตฺตาณมิทำ ปน
มคฺคามคฺเคสุ ญาณนฺติ ภูริญาเณน เทสิตำ.

"นักปฏิบัติผู้มีปัญญา เมื่อพิจารณาว่าธรรมทั้งหมดมีแสงสว่างเป็นต้นมิใช่ทาง วิปัสสนาญาณเป็นทาง ย่อมกำหนดทางและสิ่งที่มิใช่ทางด้วยใจ ญาณของเธอที่รู้ทางและสิ่งที่มิใช่ทางว่า นี้คือทาง นี้มิใช่ทาง ชื่อว่า มัคคามัคคญาณ พระศาสดาผู้มีพระญาณดุจปฐพี

ทรงแสดงไว้”

คำลงท้ายปริจเฉท

๑๒๙๗. มคฺคามคฺคญาณทสฺสเนสุ โกวิทา
สาราสารเวทิโน สมาหิตาหิตา
มคฺคามคฺคญาณทสฺสนนฺติ ตำ อิทำ
พุทฺธา พุทฺธสาวกา วทนฺติ วาทิโน.

“พระพุทธเจ้าและพุทธสาวกผู้มีวาทะประเสริฐฉลาดในมัคคามัคคญาณทัศนะ รู้เห็นสาระและสิ่งที่มิใช่สาระ มีใจตั้งมั่นด้วยสมาธิ ย่อมเรียกญาณนั้นว่า มัคคามัคคญาณทัศนะ”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทโส นาม
วีสติโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๒๐ ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๒๑

ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

(คำอธิบายปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ)

ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ

๑๒๙๘. อฏฺฐญาณวเสเนว สิขาปตฺตา วิปสฺสนา
นวมํ ปฏิปทาญาณ- ทสฺสนนฺติ ปวุจฺจติ.

"วิปัสสนาอันถึงที่สุดด้วยอำนาจของญาณ ๘ [ตั้งแต่อุทยัพพยญาณถึงสังขารุเปกขาญาณ] และญาณที่ ๙ [สัจจานุโลมญาณ] เรียกว่า ปฏิปทาญาณทัศนะ"

๑๒๙๙. อฏฺฐ ญาณานิ นาเมตฺถ เวทิตพฺพานิ วิญฺญุนา
อุปเกฺลสวินิมุตฺตํ ญาณํ สุวิสทํ ปน.

๑๓๐๐. อุทยพฺพเย จ ภงฺเค จ ภเย อาทีนเว ตถา
นิพฺพิทาปสฺสนาญาณํ ญาณํ มุจฺจิตุกมฺยตา.

๑๓๐๑. ปฏิสงฺขา จ สงฺขาเร อุเปกฺขาญาณมฏฺฐมํ
อิมานิ อฏฺฐ ญาณานิ นวมํ สจฺจานุโลมกํ.

๑๓๐๒. สจฺจานุโลมญาณนฺติ อนุโลมํ ปวุจฺจติ
ตํ สมฺปาเทตุกาเมน โยคาวจรภิกฺขุนา.

๑๓๐๓. อุทยพฺพยญาณํ ตํ อาทึ กตฺวา ปนฏฺฐสุ
เอเตสุ ปน ญาเณสุ โยโค กรณิโย ปน.

"ผู้มีปัญญาโปรดทราบญาณ ๘ ในเรื่องนี้ คือ ญาณ ๘ เหล่านี้อันได้แก่ อุทยัพ-

พยญาณที่รู้เห็นความเกิดดับอันหมดจดพ้นจากอุปกิเลสแล้ว ภังคญาณที่รู้เห็นความดับ ภยญาณที่รู้เห็นว่าน่ากลัว อาทีนวญาณที่รู้เห็นว่ามีโทษ นิพพิทาญาณที่รู้เห็นว่าน่าเบื่อหน่าย มุจจิตุกัมยตาญาณที่เป็นความต้องการจะพ้นไป ปฏิสังขาญาณที่พิจารณาซ้ำอีก และสังขารุเปกขาญาณที่วางเฉยในสังขาร พร้อมทั้งญาณที่ ๙ คืออนุโลมญาณอันชื่อว่าสัจจานุโลมญาณ (ญาณคล้อยตามสัจจะ)

ภิกษุผู้ปรารภความเพียรปรารถนาจะยังสัจจานุโลมญาณให้สำเร็จ พึงเจริญความเพียรในญาณทั้ง ๘ เหล่านี้ตั้งแต่อุทยัพพยญาณเป็นต้นไป”

วิธีปฏิบัติตามลำดับ

๑๓๐๔. ยถานุกฺกมโต ตสฺส เตสุ ญาเณสุ อฏฺฐสุ
อนิจฺจาทิวเสเนว โยคํ กตฺวา จิตสฺส หิ.

๑๓๐๕. อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ สงฺขาเร อนุปสฺสโต
อฏฺฐนฺนํ ปน ญาณานํ วเสน ปน โยคิโน

๑๓๐๖. วิปสฺสนา สิขาปตฺตา โหติ วุฏฺฐานคามินี
สจฺจานุโลมญาณนฺติ อยเมว ปวุจฺจติ.

“เมื่อนักปฏิบัติบำเพ็ญเพียรในญาณทั้ง ๘ นั้นตามลำดับโดยเนื่องด้วยอนิจจลักษณะเป็นต้นแล้ว รู้เห็นสังขารทั้งหลายว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา วุฏฐานคามินีวิปัสสนาอันแก่กล้าย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจของญาณทั้ง ๘ วุฏฐานคามินีวิปัสสนานี้ได้ชื่อว่า สัจจานุโลมญาณ”

[วุฏฐานคามินี คือ วิปัสสนาเป็นเครื่องบรรลุมรรค หมายถึง สังขารุเปกขาญาณเบื้องปลายและอนุโลมญาณที่เกิดก่อนมรรคจิต]

การเกิดมรรคจิต

๑๓๐๗. สงฺขารุเปกฺขาญาณํ ตํ อาเสวนฺตสฺส โยคิโน
อิทานิ ตสฺส มคฺโค จ สมุปฺปชฺชิสฺสตีติ หิ.

๑๓๐๘. สงฺขารุเปกฺขา สงฺขาเร อนิจฺจา ทุกฺขาติ วา ตถา
สมฺมสิตฺวา ภวงฺคํ ตุ ปุน โวตรเตว สา.

“เมื่อนักปฏิบัติเจริญสังขารุเปกขาญาณอยู่ ญาณนั้นหยั่งเห็นสังขารทั้งหลายว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ หรือเป็นอนัตตาโดยอาการว่า มรรคจักเกิดในบัดนี้ แล้วลงสู่ภวังค์อีก”

๑๓๐๙. ภวงฺคานนฺตรํ สงฺขารุ- เปกฺขากตนเยน ตุ
อนิจฺจาทิวเสเนว สงฺขาเร ปน โคจรํ.

๑๓๑๐. กุรุมานํ มโนทฺวาเร ชายตาวชฺชนํ ตโต
ภวงฺคาวฏฺฏนํ กตฺวา ชาตสฺสานนฺตรํ ปน.

๑๓๑๑. สงฺขาเร โคจรํ กตฺวา ปจมฺ ชวนมานสํ
อุปฺปชฺชตีติ ตํ จิตฺตํ ปริกมฺมนฺติ วุจฺจติ.

“ถัดจากภวังค์ไป มโนทวาราวัชชนจิตย่อมเกิดขึ้นรับอารมณ์เป็นสังขารโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงเป็นต้น ตามนัยที่กล่าวแล้วในสังขารุเปกขาญาณ แต่นั้นถัดจากมโนทวาราวัชชนจิตที่เกิดขึ้นตัดกระแสภวังค์ ชวนจิตดวงแรกย่อมเกิดขึ้นรับสังขารเป็นอารมณ์ จิตดังกล่าวชื่อว่า บริกรรม (จิตปรุงแต่งมรรคอัปปนา, จิตทำให้เกิดมรรคอัปปนา)”

๑๓๑๒. ตทนนฺตรเมวณฺฌ สงฺขารารมฺมณํ ปุน
ทุติยํ ชวนํ โหติ อุปจารนฺติ ตํ มตํ.

“ชวนจิตดวงที่ ๒ ที่มีสังขารเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นต่อจากนั้น ชวนจิตดังกล่าวชื่อว่า อุปจาระ (จิตอยู่ใกล้มรรคอัปปนา)”

๑๓๑๓. ตทนนฺตรํ ตํ โหติ ตถา สงฺขารโคจรํ
ตติยํ ชวนจิตฺตํ อนุโลมนฺติ สญฺญิตํ.

๑๓๑๔. ปุริมานํ ปนฏฺฐนฺนํ ญาณานํ อนุโลมโต
โพธิปกฺขิยธมฺมานํ อุทฺธญฺจ อนุโลมโต.

“ชวนจิตดวงที่ ๓ ที่มีสังขารนั้นเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นถัดจากนั้น ชวนจิตดังกล่าว

ชื่อว่า อนุโลม (จิตคล้อยตามเพื่อการบรรลุมรรคอัปปนา) เพราะคล้อยตามญาณทั้ง ๘ ข้างต้นและคล้อยตามโพธิปักขิยธรรมในญาณขั้นสูง”

[ชวนจิตที่เป็นบริกรรม อุปจาระ และอนุโลมในมรรควิถี เป็นอนุโลมญาณ ชวนจิตเหล่านั้นคือกามาวจรชวนจิตที่ประกอบกับปัญญาในขณะที่ใกล้จะบรรลุมรรค เนื่องจากจิตเหล่านั้นมีกำลังมาก จึงได้ชื่อเฉพาะว่า บริกรรม อุปจาระ และอนุโลม]

๑๓๑๕. เตเนว ตํ หิ สจฺจานุ- โลมญาณํ ปวุจฺจติ
อิทํ หิ ปน สจฺจานุ- โลมญาณํ มเหสินา.

๑๓๑๖. “วุฏฺฐานคามินียา หิ ปริโยสานนฺ”ติ ภาสิตํ
เญยฺยํ สพฺพปกาเรน ปริโยสานนฺติ โคตฺรภุ.

“ดังนั้น อนุโลมญาณจึงได้ชื่อว่า สัจจานุโลมญาณ (ญาณคล้อยตามสัจจะ) อนึ่ง พระศาสดาตรัสสัจจานุโลมญาณนี้ว่าเป็นที่สุดของวุฏฐานคามินีวิปัสสนา โปรดทราบโคตรภูญาณว่าเป็นญาณสุดท้าย[ของภาวะปุถุชน]โดยประการทั้งปวง”

[อนุโลมญาณ คือ ญาณที่ปรากฏในมหากุศลจิตที่ประกอบกับปัญญา ๔ ดวงซึ่งได้ชื่อว่า บริกรรม อุปจาระ และอนุโลม แปลตามศัพท์ว่า “ญาณคล้อยตาม” กล่าวคือ คล้อยตามวิปัสสนาญาณขั้นต่ำ ๘ อย่างมีอุทยัพพยญาณเป็นต้น และคล้อยตามโพธิปักขิยธรรมที่จะบรรลุในมรรคต่อไป อนุโลมญาณนี้รับเอาสังขารที่มีในภูมิ ๓ เป็นอารมณ์ ในบางแห่งเรียกว่า สัจจานุโลมญาณ บ้าง]

คำลงท้ายปริจเฉท

๑๓๑๗. อิติเนเกหิ นาเมหิ กิตฺติตา ยา มเหสินา
วุฏฺฐานคามินี สนฺตา ปริสุทฺธา วิปสฺสนา.

๑๓๑๘. วุฏฺฐาตุกาโม สํสาร- ทุกฺขปงฺกา มหพฺภยา
กเรยฺย สตตํ ตตฺถ โยคํ ปณฺฑิตชาติโก.

“พระศาสดาตรัสวุฏฐานคามินีวิปัสสนาอันเป็นธรรมสงบหมดจดไว้หลายชื่ออย่างนี้

ผู้มีปัญญาปรารถนาจะหลุดพ้นจากเปลือกตมคือทุกข์ในสงสารอันน่าสะพรึงกลัว พึงบำเพ็ญเพียรในวิปัสสนาดังกล่าวเป็นนิตย์เถิด”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทโส นาม
เอกวีสติโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๒๑ ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

กายสฺส โภ วิรจิตสฺส ยถานุกูลํ

ฉายา วิภาติ รุจิรามลทปฺปเณ ตุ

กตฺวา ตเถว ปรมํ กุสลํ ปรตฺถ

สมฺภูสิตา อิว ภวนฺติ ผเลน เตน.

เตลกฏาหคาถา. คาถา ๗๕

ท่านผู้เจริญ เงาของร่างกายที่ประดับตกแต่งแล้ว ย่อมงามในกระจกเงาอันใสไร้ฝ้า ฉันใด บุคคลเมื่อบำเพ็ญปรมัตถประโยชน์แล้ว ย่อมได้รับการประดับตกแต่งในโลกหน้าด้วยผลบุญนั้น ฉันนั้น

ปริจเฉทที่ ๒๒

ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

(คำอธิบายญาณทัสสนวิสุทธิ)

โคตรภูญาณเป็นอัพโพหาริกญาณ

๑๓๑๙. อิโต ปรं ตุ ภิกฺขุสฺส โหติ โคตฺรภุมานสं
อาวชฺชนิยจานตฺตา มคฺคจิตฺตสฺส ตं ปน.

๑๓๒๐. น จปฺปฏิปทาญาณ- ทสฺสนं วา ตเถว จ
ญาณทสฺสนสุทฺธิ วา ภชเต น กุทาจนं.

"โคตรภูจิตย่อมเกิดแก่ภิกษุต่อจากอนุโลมญาณ จิตดังกล่าวไม่นับว่าเป็นปฏิปทา-ญาณทัสสนวิสุทธิหรือญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะตั้งอยู่ในฐานะเป็นอาวัชชนะของมรรคจิต"

๑๓๒๑. อุภินฺนมนฺตรา เอตं อพฺโพหาริกเมว ตं
วิปสฺสนาย โสตสฺมึ ปติตตฺตา วิปสฺสนา.

"จิตนั้นเป็นอัพโพหาริกญาณ (ญาณที่ไม่เรียกว่าเป็นวิสุทธิ) ระหว่างญาณทั้งสอง [อนุโลมญาณและมรรคญาณ] ได้ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะตกไปในกระแสของวิปัสสนา"

[โคตรภูญาณอยู่ระหว่างปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิและญาณทัสสนวิสุทธิ โดยเหตุที่ญาณนี้มิได้พิจารณาหยั่งเห็นสังขารโดยความเป็นไตรลักษณ์ จึงไม่ชื่อว่าปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และแม้จะรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ก็ละกิเลสไม่ได้ จึงไม่ชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธิ ดังนั้นจึงเรียกว่า อัพโพหาริกญาณ คือ ญาณที่ไม่เรียกว่าเป็นวิสุทธิ แต่เนื่องจากตกไปในกระแสวิปัสสนาอันเป็นที่สุดของวุฏฐานคามินี-วิปัสสนา จึงได้ชื่อว่า วิปัสสนา]

๑๓๒๒. โปถุชฺชนิกโคตฺตํ วา อภิภุยฺย ปวตฺติโต
โคตฺตํ วุจฺจติ นิพฺพานํ ตโต ภวติ โคตฺรภู.

“ชื่อว่า โคตรภู เพราะเป็นไปครอบงำโคตรของปุถุชน หรือเพราะเกิดจากพระนิพพานที่ชื่อว่า โคตร [อันเป็นอารัมมณปัจจัย]”

[คำว่า **โคตฺรภู** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตครอบงำโคตรของปุถุชน = โคตฺตํ อภิภุยฺย ปวตฺตตีติ โคตฺรภู (ภู ธาตุลงในอรรถว่าครอบงำ, คำว่า โคตฺต หมายถึง โคตรของปุถุชน)

- จิตเกิดจากพระนิพพาน = โคตฺตโต ภวตีติ โคตฺรภู (ภู ธาตุลงในอรรถว่า เกิด, คำว่าโคตฺต แปลว่า พระนิพพาน)]

มรรคญาณที่ ๑

๑๓๒๓. ญาณํ จตูสุ มคฺเคสุ ญาณทสฺสนสุทฺธิกํ
ตตฺถ ตํ ปฐมํ มคฺคํ สมฺปาเทตุํ ปนิจฺฉตา.

๑๓๒๔. อญฺญํ กิญฺจิปิ กาตพฺพํ ภิกฺขุนา เตน นตฺถิ ตํ
ยญฺหิ เตน จ กาตพฺพํ สิยา ตํ กตเมว ตุ.

“ญาณในมรรคทั้ง ๔ ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ ภิกษุผู้ปรารถนาจะให้สำเร็จปฐมมรรคในญาณทั้ง ๔ นั้น ไม่มีกิจอื่นที่ควรบำเพ็ญ เพราะได้กระทำกิจที่ควรบำเพ็ญไว้แล้ว”

๑๓๒๕. อนุโลมาวสานญฺหิ สูรํ ติกฺขํ วิปสฺสนํ
อุปฺปาเทนฺเตน ตํ สพฺพํ กตเมว จ โยคินา.

“ดังจะเห็นได้ว่านักปฏิบัติได้ทำกิจทั้งหมดแล้วโดยแท้ ด้วยการเจริญวิปัสสนาที่องอาจมีกำลังซึ่งมีอนุโลมญาณเป็นที่สุด”

๑๓๒๖. ตสฺสานุโลมญาณสฺส อนฺเต ตุ อนิมิตฺตกํ
วิสงฺขารํ นิโรธญฺจ นิพฺพานํ อมตํ ปทํ.

๑๓๒๗. โคจรํ กุรุมานํ ตํ นิพฺพานารมฺมเณ ปน
ปจฺจวาวชฺชนญฺเจว ปจฺจาโภคตาปิ จ.

๑๓๒๘. มคฺคสฺสานนฺตราทีหิ ปจฺจเยหิ ปนจฺฉหิ
ตสฺส ปจฺจยภาวญฺจ สาธยนฺตํ ตโต ปน.

๑๓๒๙. วิปสฺสนาย มุทฺธญฺหิ สิขาปตฺตาย ตาย ตํ
อุปฺปชฺชติ อนาวตฺตํ- รมฺมณํ ตสฺส โคตฺรภุ.

“โคตรภูญาณย่อมเกิดขึ้นในที่สุดแห่งอนุโลมญาณ รับอารมณ์คือพระนิพพานอันเป็นสภาพดับสังขาร ไม่มีนิมิต ไม่มีสังขาร เป็นเช่นกับอาวัชชนจิตเบื้องแรกและการใส่ใจครั้งแรกในอารมณ์คือพระนิพพาน ทั้งให้สำเร็จความเป็นปัจจัยแก่มรรคด้วยปัจจัย ๖ อย่าง มีอนันตรปัจจัยเป็นต้น เป็นยอดของวิปัสสนาอันแก่กล้าแล้ว โดยกระทำอารมณ์[คือสังขาร]ให้ไม่เวียนกลับมาอีกแก่นักปฏิบัตินั้น”

[ปัจจัย ๖ อย่าง คือ อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย อาเสวนปัจจัย นัตถิ-ปัจจัย และวิคตปัจจัย]

๑๓๓๐. เอเกนาวชฺชเนเนว เอกิสฺสาเยว วีถิยา
นานารมฺมณตา จานุ- โลมโคตฺรภุเจตสํ.

“อนุโลมจิตและโคตรภูจิตในวิถีจิตเดียวกันโดยมีอาวัชชนจิตดวงเดียวกัน อาจมีอารมณ์ต่างกันได้”

[อนุโลมจิตรู้อารมณ์ที่มีในภูมิทั้ง ๓ ส่วนโคตรภูจิตรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ จิตทั้งสองแม้มีอารมณ์ต่างกันก็เกิดในวิถีจิตเดียวกันได้]

๑๓๓๑. จตฺวา อาวชฺชนฏฺฐาเน ตมนาวชฺชนมฺปิ จ
มคฺคสฺส ปน ตํ สญฺญํ ทตฺวา วิย นิรุชฺฌติ.

“โคตรภูจิตนั้นแม้จะมิได้เป็นอาวัชชนจิตก็ตั้งอยู่ในฐานะเป็นอาวัชชนจิต เหมือน

ให้สัญญาณแก่มรรคแล้วดับไป”

๑๓๓๒. มคฺโคปิ เตน ตํ ทินฺนํ อมุญฺจิตฺวาว สญฺญิตํ
ตํ ญาณมนุพนฺธนฺโต ชายเต ตทนนฺตรํ.

“แม้มรรคก็ไม่ละสัญญาณที่โคตรภูให้ไว้ ย่อมเกิดติดตามโคตรภูญาณต่อจากนั้น”

๑๓๓๓. กทาจิปิ อนิพฺพิทฺธ- ปุพฺพํ มคฺโค ปเนส หิ
โลภํ โทสญฺจ โมหญฺจ วิทฺธํสนฺโตว ชายติ.

“มรรคนี้ย่อมเกิดขึ้นกำจัดความโลภ โกรธ หลง ที่ไม่เคยกำจัดได้มาก่อนในกาลใดๆ”

๑๓๓๔. น เกวลมยํ มคฺโค โทสนาสนเมว จ
กโรติ อถ โขปาย- ทฺวารานิปิ ปิเธติ จ.

“มรรคดังกล่าวมิได้เพียงกำจัดโทษเท่านั้น แต่ยังปิดประตูอบายอีกด้วย”

๑๓๓๕. อนามตคฺคสํสาร- วฏฺฏทุกฺขมโหทธึ
อปารมติโฆรญฺจ โสเสติ จ อเสสโต.

“มรรคยังทะเลทุกข์คือสงสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น ไม่เห็นฝั่ง และน่าสะพรึงกลัว ให้เหือดแห้งไปโดยสิ้นเชิง”

๑๓๓๖. มิจฺฉามคฺคํ ปนฏฺฐงฺคํ ชายมาโน จ อุชฺฌติ
สพฺพเวรภยาเนตฺถ นิจฺจํ วูปสเมติ จ.

“เมื่อมรรคเกิดอยู่ย่อมยังอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้เกิดขึ้น กำจัดมิจฉามรรค ทั้งระงับเวรภัยทั้งหมดในสงสารได้ตลอดกาลเป็นนิตย์”

[ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับภูมิพโลฯ มีรูปในบาทที่ ๒ ว่า ชายมาโน จ อุชฺฌติ ฉบับเทวนาครีมีรูปว่า ชายมาโนว อุชฺฌติ ส่วนนิสสัยพม่ามีรูปว่า ฌายมาโน อุปฺปชฺชติ ตามนัยนี้แปลว่า มรรคย่อมเกิดขึ้นกำจัดมิจฉามรรคมีองค์ ๘]

๑๓๓๗. พุทฺธสฺโสรสปุตฺตตฺตํ อุปเนติ นยํ ปน
อานิสํเส อเนเกปิ ปวตฺตยติ โยคิโน.

“มรรคย่อมนำบุคคลไปสู่ความเป็นพุทธชิโนรส ก่อให้เกิดผลานิสงส์มหาศาลแก่นักปฏิบัติ”

๑๓๓๘. ทายเกนานิสํสานํ อเนเกสมเนน จ
อาทิมคฺเคน สํยุตฺตํ ญาณนฺติ ญาณทสฺสนํ.

ปฐมมคฺคญาณํ.

“ญาณที่ประกอบกับมรรคแรกซึ่งให้อานิสงส์มากเป็นเอนกนี้ ชื่อว่า ญาณทัศนะ”

จบ มรรคญาณที่ ๑

การเกิดผลจิต

๑๓๓๙. ตสฺเสวานนฺตรํ ตสฺส วิปากา เทฺวปิ ตีณิ วา
ผลจิตฺตานิ ชายนฺเต น ชายนฺเต ตโต ปรํ.

“ต่อจากมรรคญาณแรกนั้น ผลจิตอันเป็นวิบากของปฐมมรรค ๒ หรือ ๓ ดวง ย่อมเกิดขึ้น และไม่เกิดมากกว่านั้น”

๑๓๔๐. เกจิ เอกญฺจ เทฺว ตีณิ จตฺตารีติ วทนฺติ ตุ
น ปเนตํ คเหตพฺพํ อชานิตฺวา วทนฺติ เต.

“บางคนอ้างว่า ผลจิตเกิดได้ ๑ ดวง ๒ ดวง ๓ ดวง และ ๔ ดวง ความเห็นนั้นไม่พึงเชื่อถือ เพราะท่านเหล่านั้นพูดด้วยความไม่รู้”

๑๓๔๑. เอกสฺสาเสวนํ นตฺถิ ตสฺมา เทฺว อนุโลมกา
เตหิ อาเสวนํ ลทฺธา ตติยํ โหติ โคตฺรภุ.

๑๓๔๒. จตุตฺถํ มคฺคจิตฺตํ ตุ ตสฺมา ตีณิ ผลานิ หิ
อนุโลมา ตโย โหนฺติ จตุตฺถํ โหติ โคตฺรภุ.

๑๓๔๓. ปญฺจมํ มคฺคจิตฺตญฺจ ผลานิ เทฺว ตโต ปน
สตฺตจิตฺตปรมาว เอกาวชฺชนวีถิ หิ.

“อาเสวนปัจจัยย่อมไม่มีแก่จิตดวงหนึ่ง ดังนั้นจึงเกิดอนุโลมจิต ๒ ดวง [อุปจาระ อนุโลม] จิตดวงที่ ๓ เป็นโคตรภู เพราะได้รับอาเสวนปัจจัยจากอนุโลมจิตเหล่านั้น จิตดวงที่ ๔ เป็นมรรคจิต จึงมีผลจิต ๓ ดวง[สำหรับติกขบุคคล] [แต่สำหรับมันทบุคคล]มีอนุโลมจิต ๓ ดวง [บริกรรม อุปจาระ อนุโลม] จิตดวงที่ ๔ เป็นโคตรภู และจิตดวงที่ ๕ เป็นมรรคจิต จึงมีผลจิต ๒ ดวง เพราะวิถีจิตที่มีอาวัชชนะเดียวกันย่อมมีชวนจิต ๗ ดวงเป็นอย่างมาก”

พระโสดาบัน

๑๓๔๔. เอตฺตาวตา ปเนโส หิ โสตาปนฺโนติ วุจฺจติ
ผลสฺส ปริโยสาเน ภวงฺโคตฺตรณํ สิยา.

“นักปฏิบัตินั้นชื่อว่า พระโสดาบัน ด้วยการเกิดผลจิตต่อจากมรรคจิต การหยั่งลงสู่ภวังค์พึงมีได้ในที่สุดแห่งผลจิต”

[พระโสดาบันจะเกิดในกามภูมิได้ ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก แล้วจะปรินิพพานไม่เกิดอีก แต่ถ้าไปเกิดในพรหมโลกก็ไม่มีกำหนดการเกิดขึ้น เพราะในพรหมโลกมีแต่ฌานสุข ไม่มีกามสุขเหมือนในกามภูมิ]

ปัจจเวกขณญาณ

๑๓๔๕. ตโต ภวงฺคํ ฉินฺทิตฺวา มคฺคเปกฺขนเหตุกํ
อุปฺปชฺชติ มโนทฺวาเร อาวชฺชนมโน ปน.

“ต่อจากนั้น มโนทวาราวัชชนจิตอันมีเหตุคือการพิจารณามรรค ย่อมเกิดขึ้นตัดกระแสภวังค์”

๑๓๔๖. ตสฺมึ นิรุทฺเธ มคฺคสฺส ปจฺจเวกฺขณสญฺญิตา
ชวนานิ หิ ชายนฺเต สตฺเตว ปฏิปาฏิยา.

“เมื่อจิตดังกล่าวดับไปแล้ว ชวนจิต ๗ ดวงที่หมายรู้กันว่าเป็นการพิจารณามรรค ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ”

๑๓๔๗. เอเสว จ นโย เญยฺโย ผลาทีนมฺปิ เปกฺขเน
ปจฺจเวกฺขณญาณานิ ภวนฺเตกูนวีสติ.

“โปรดทราบนัยนี้ในการพิจารณาผลเป็นต้น จึงมีปัจจเวกขณญาณ ๑๙ อย่าง”

[คำว่า เป็นต้น หมายถึง การพิจารณากิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และพระนิพพาน]

๑๓๔๘. มคฺโค ผลํ ปหีนา จ กิเลสา อวสิฏฺฐกา
นิพฺพานญฺเจติ ปญฺเจเต ปจฺจเวกฺขณภูมิโย.

“ธรรมที่เป็นภูมิแห่งการพิจารณา มี ๕ อย่างเหล่านี้ คือ มรรค ผล กิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และพระนิพพาน”

มรรคญาณที่ ๒

๑๓๔๙. เอวํ โส ปจฺจเวกฺขิตฺวา โสตาปนฺโนปปตฺติยา
โยคมารภเต ธีโร ทุติยาย จ ภูมิยา.

๑๓๕๐. ขนฺธปญฺจกสงฺขาตํ ตํ สงฺขารคตํ ปุน
อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ญาเณน ปริมชฺชติ.

“พระโสดาบันผู้มีปัญญานั้นพิจารณาดังนี้แล้ว ย่อมปรารภความเพียรเพื่อบรรลุภูมิที่ ๒ เธอกำหนดรู้กองสังขารที่เรียกว่า ขันธ์ ๕ อีกครั้งหนึ่ง ด้วยญาณที่รู้เห็นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา [ตรุณอุทยัพพยญาณ]”

๑๓๕๑. ตโต วิปสฺสนาวีถิ- โมคาหติ จ ตาวเท
ตสฺเสวํ ปฏิปนฺนสฺส เหฏฺฐา วุตฺตนเยน ตุ.

๑๓๕๒. ตโต สงฺขารุเปกฺขาย อวสาเน ตเถว จ
เอกาวชฺชนวารสฺมึ โคตฺรภุสฺส อนนฺตรํ.

๑๓๕๓. พฺยาปาทกามราคานำ ตนุภาวำ ตุ สาธยำ
สกทาคามิมคฺโคยำ ชายเต ทุติโย ปน.

ทุติยมคฺคญาณำ.

“เมื่อนั้น เธอหยั่งลงสู่วิปัสสนาวิถีในขณะนั้น เมื่อเธอปฏิบัติตามนัยที่กล่าวไว้อย่างนี้ ในกาลถัดจากโวทานที่เปรียบดั่งโคตรภูในวาระที่มีอาวัชชนะ[คือมโนทวาราวัชชนจิต]เดียวกันในที่สุดแห่งสังขารุเปกขาญาณ สกทาคามิมรรคอันเป็นมรรคที่ ๒ นี้ ซึ่งยังพยาบาทและกามราคะให้เบาบาง ย่อมเกิดขึ้น”

จบ มรรคญาณที่ ๒

พระสกทาคามี

๑๓๕๔. อิมสฺสาปิ จ ญาณสฺส เหฏฺจา วุตฺตนเยนิธ
ผลจิตฺตานิ เฉยฺยานิ วิญฺญุนา เทฺวปิ ตีณิ วา.

“ในเรื่องนี้บัณฑิตพึงทราบผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวงของญาณนี้ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว”

๑๓๕๕. เอตฺตาวตา ปเนโส หิ สกทาคามิ นามยำ
สกิเทว อิมำ โลกำ อาคนฺตฺวานฺตกโร ภเว.

“นักปฏิบัตินั้นชื่อว่า พระสกทาคามี ด้วยการเกิดผลจิตต่อจากมรรคจิต เป็นผู้มาสู่โลกนี้ครั้งเดียวแล้วจะกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้”

มรรคญาณที่ ๓

๑๓๕๖. เหฏฺจา วุตฺตนเยเนว ปญฺจธา ปจฺจเวกฺขณำ
เอวำ โส ปจฺจเวกฺขิตฺวา สกทาคามิ ปตฺติยา.
๑๓๕๗. โยคมารภเต ธีโร ตติยาย จ ภูมิยา
พฺยาปาทกามราคานำ ปหานาย จ ปณฺฑิโต.
๑๓๕๘. ขนฺธปญฺจกสงฺขาตำ ตำ สงฺขารคตำ ปน
อนิจฺจำ ทุกฺขมนตฺตาติ ญาเณน ปริมชฺชติ.

“ปัจจเวกขณญาณมี ๕ อย่างตามนัยที่กล่าวแล้ว พระสกทาคามีผู้มีปัญญานั้น พิจารณาดังนี้แล้ว ย่อมปรารภความเพียรเพื่อบรรลุภูมิที่ ๓ และเพื่อละกามราคะพร้อมทั้งพยาบาท เธอกำหนดรู้กองสังขารที่เรียกว่า ขันธ์ ๕ อีกครั้งหนึ่ง ด้วยญาณที่รู้เห็นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา”

๑๓๕๙. ตโต วิปสฺสนาวีถิ- โมคาหติ จ ตาวเท
ตสฺเสวํ ปฏิปนฺนสฺส เหฏฺฐา วุตฺตนเยน ตุ.

๑๓๖๐. ตโต สงฺขารุเปกฺขาย อวสาเน ตเถว จ
เอกาวชฺชนวีถิมฺหิ โคตฺรภุสฺส อนนฺตรํ.

๑๓๖๑. พฺยาปาทกามราคานํ มูลฆาตํ ตุ สาธยํ
ตสฺสานาคามิมคฺโคยํ ชายเต ตติโย ปน.

ตติยมคฺคญาณนฺ.

“เมื่อนั้น เธอหยั่งลงสู่วิปัสสนาวิถีในขณะนั้น เมื่อเธอปฏิบัติตามนัยที่กล่าวไว้อย่างนี้ ในกาลถัดจากโวทานที่เปรียบดั่งโคตรภูในวาระที่มีอาวัชชนะเดียวกันในที่สุดแห่งสังขารุเปกขาญาณ อนาคามิมรรคอันเป็นมรรคที่ ๓ นี้ ซึ่งถอนรากเหง้าของกามราคะและพยาบาท ย่อมเกิดขึ้นแก่เธอ”

จบ มรรคญาณที่ ๓

พระอนาคามี

๑๓๖๒. อิมสฺสาปิ จ ญาณสฺส เหฏฺฐา วุตฺตนเยนิธ
ปวตฺติ ผลจิตฺตานํ เวทิตพฺพา วิภาวินา.

“ในเรื่องนี้บัณฑิตพึงทราบความเป็นไปแห่งผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวงของญาณนี้ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว”

๑๓๖๓. เอตฺตาวตา ปเนโสปิ โหตินาคามิ นามยํ
ตตฺเถว ปรินิพฺพายี อนาวตฺติสภาวโต.

“นักปฏิบัตินั้นชื่อว่า พระอนาคามี ด้วยการเกิดผลจิตต่อจากมรรคจิต เป็นผู้ปริ-นิพพานในสุทธาวาสภูมิ [สำหรับฌานลาภีบุคคล หรือในเวหัปผลาภูมิสำหรับสุกขวิปัสสก-บุคคล] เพราะไม่มีสภาพเวียนมา[สู่กามภูมิ]”

มรรคญาณที่ ๔

๑๓๖๔. เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว ปญฺจธา ปจฺจเวกฺขณํ
เอวํ โส ปจฺจเวกฺขิตฺวา อนาคามิริยสาวโก.

๑๓๖๕. โยคมารภเต ธีโร จตุตฺถาย จ ภูมิยา
ปตฺติยา รูปราคาทิ- ปหานาย จ ปณฺฑิโต.

๑๓๖๖. ตเถว สงฺขารคตํ อนิจฺจาทิวเสน โส
ปริวตฺตติ ญาเณน ตเถว ปริมชฺชติ.

“ปัจจเวกขณญาณมี ๕ อย่างตามนัยที่กล่าวแล้ว พระอริยสาวกผู้เป็นพระอนาคามี ผู้มีปัญญาพิจารณาดังนี้แล้ว ย่อมปรารภความเพียรเพื่อบรรลุภูมิที่ ๔ และเพื่อละรูปราคะ และอรูปราคะ เธอทบทวนกำหนดรู้กองสังขารด้วยญาณที่รู้เห็นว่า ไม่เที่ยง เป็นต้น”

๑๓๖๗. ตโต วิปสฺสนาวีถิ- โมคาหติ จ ตาวเท
ตสฺเสวํ ปฏิปนฺนสฺส เหฏฺฐา วุตฺตนเยน ตุ.

๑๓๖๘. ตโต สงฺขารุเปกฺขาย อวสาเน ตเถว จ
เอกาวชฺชนวารสฺมึ โคตฺรภุสฺส อนนฺตรํ.

๑๓๖๙. ตสฺสารหตฺตมคฺโคยํ ชายเต ตุ ตโต ปรํ
รูปราคาทิโทสานํ วิทฺธสฺสาย กโร ปน.

จตุตฺถมคฺคญาณํ.

“เมื่อนั้น เธอหยั่งลงสู่วิปัสสนาวิถีในขณะนั้น เมื่อเธอปฏิบัติตามนัยที่กล่าวไว้อย่างนี้ ในกาลถัดจากโวทานที่เปรียบดั่งโคตรภูในวาระที่มีอาวัชชนะเดียวกันในที่สุดแห่งสังขารุ-

เปกขาญาณ อรหัตตมรรคอันละโทษมีรูปราคะเป็นต้นนี้ย่อมเกิดขึ้นแก่เธอ”

จบ มรรคญาณที่ ๔

พระอรหันต์

๑๓๗๐. อิมสฺสาปิ จ ญาณสฺส เหฏฺฐา วุตฺตนเยนิธ
ปวตฺติ ผลจิตฺตานํ เวทิตพฺพา วิภาวินา.

“ในเรื่องนี้บัณฑิตพึงทราบความเป็นไปแห่งผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวงของญาณนี้ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว”

๑๓๗๑. เอตฺตาวตา ปเนโส หิ อรหา นาม อฏฺฐโม
อริโย ปุคฺคโล โหติ มหาขีณาสโว อยํ.

๑๓๗๒. อนุปฺปตฺตสทตฺโถ จ ขีณสโยชโน มุนิ
สเทวกสฺส โลกสฺส ทกฺขิเณยฺโย อนุตฺตโร.

“นักปฏิบัตินั้นเป็นพระอริยบุคคลที่ ๘ ชื่อว่า พระอรหันต์ ด้วยการเกิดผลจิตต่อจากมรรคจิต เป็นผู้สิ้นอาสวะอันยิ่งใหญ่ เป็นผู้บรรลุประโยชน์ตน เป็นพระมุนีหมดสิ้นสังโยชน์ เป็นผู้ยอดเยี่ยมควรรับทักษิณาของโลกพร้อมทั้งเทวดา”

๑๓๗๓. เอตฺตาวตา จตสฺโสปิ ญาณทสฺสนสุทฺธิโย
หิตตฺถาย จ ภิกฺขูนํ สงฺเขเปเนว ทสฺสิตา.

“ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงญาณทัสสนวิสุทธิทั้ง ๔ โดยสังเขปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ภิกษุทั้งหลาย”

คำลงท้ายปริจเฉท

๑๓๗๔. สทฺเธน สมฺมา ปน ภาวนียา
อริยาย ปญฺญาย จ ภาวนาย
วิสุทฺธิกาเมน ตโปธเนน
ภวกฺขยํ ปตฺถยตา พุเธน.

“ผู้มีศรัทธาปรารถนาความหมดจด มีตบะเป็นทรัพย์ ต้องการความสิ้นภพ มีปัญญา พึงเจริญวิสุทธิทั้งหลายด้วยปัญญาภาวนาอันประเสริฐ”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร ญาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทโส นาม
พาวีสติโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๒๒ ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๒๓

กิเลสปหานกถา

(เรื่องการละกิเลส)

คำปฏิญญา

๑๓๗๕. เอเตสุ เยน เย ธมฺมา ปหาตพฺพา ภวนฺติ หิ
เตสำ ทานิ กริสฺสามิ ปกาสนมิโต ปรำ.

"แต่นี้ไปข้าพเจ้าจะแสดงกิเลสธรรมที่พึงละได้ด้วยมรรคญาณ ในบรรดามรรคญาณทั้ง ๔ เหล่านี้"

กิเลสธรรมที่พึงละได้ด้วยมรรคญาณ

อิเมสุ ปน จตูสุ มคฺคญาเณสุ เย ธมฺมา เยน ญาเณน ปหาตพฺพา, เตสำ ปหานเมวำ เวทิตพฺพำ. เอตานิ หิ ยถาโยคำ สำโยชนกิเลสมิจฺฉตฺตโลกธมฺมมจฺฉริยวิปลฺลาสคนฺถาคติอาสว-โอฆโยคนีวรณปรามาสอุปาทานานุสยมลอกุสลกมฺมปถอกุสลจิตฺตุปฺปาทสงฺขาตานำ ปหาน-กรานิ.

"โปรดทราบการละกิเลสธรรมที่พึงละได้ด้วยมรรคญาณ ในบรรดามรรคญาณทั้ง ๔ เหล่านี้ว่า มรรคญาณดังกล่าวละกิเลสธรรมที่เรียกว่า สังโยชน์ กิเลส มิจฉัตตะ โลกธรรม มัจฉริยะ วิปัลลาส คันถะ อคติ อาสวะ โอฆะ โยคะ นิวรณ์ ปรามาส อุปาทาน อนุสัย มลทิน อกุศลกรรมบถ และอกุศลจิตตุปบาท ตามสมควร"

ตตฺถ สำโยชนานีติ ทส สำโยชนานิ. เสยฺยถิทำ. รูปราคารูปราคมานอุทฺธจฺจาวิชฺชาติ อิเม ปญฺจ อุทฺธมฺภาคิยสำโยชนานิ นาม. สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา สีลพฺพตปรามาโส กามราโค

ปฏิโฆติ อิเม ปญฺจ อโธภาคิยสโยชนานิ นาม.

“**สังโยชน์** คือ สังโยชน์ ๑๐ กล่าวคือ สังโยชน์ ๕ เหล่านี้ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ชื่อว่า อุทธัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องสูง)

สังโยชน์ ๕ เหล่านี้ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ และปฏิฆะ ชื่อว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต่ำ)”

[คำว่า **อุทฺธมฺภาคิย** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สังโยชน์ที่มีในภูมิเบื้องสูง กล่าวคือ ทำให้เกิดในภูมิชั้นสูงคือรูปภูมิและอรูปภูมิ = อุทฺธมฺภาเคสุ ภวา อุทฺธมฺภาคิยา (อุทฺธมฺภาค + อิย ปัจจัยในภวตัทธิต)

- สังโยชน์ที่คล้อยตามภูมิเบื้องสูง = อุทฺธมฺภาคานํ หิตา อุทฺธมฺภาคิยา (อุทฺธมฺภาค + อิย ปัจจัยในหิตตัทธิต)

- สังโยชน์ที่พึงละด้วยอรหัตตมรรคเบื้องสูง = อุทฺธมฺภาเคน ปหาตพฺพา อุทฺธมฺภาคิยา (อุทฺธมฺภาค + อิย ปัจจัยในปหาตัพพตัทธิต)

คำว่า **อโธภาคิย** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สังโยชน์ที่มีในภูมิเบื้องต่ำ กล่าวคือ ทำให้เกิดในภูมิชั้นต่ำคือกามภูมิ = อโธภาเคสุ ภวา อโธภาคิยา (อโธภาค + อิย ปัจจัยในภวตัทธิต)

- สังโยชน์ที่คล้อยตามภูมิเบื้องต่ำ = อโธภาคานํ หิตา อโธภาคิยา (อโธภาค + อิย ปัจจัยในหิตตัทธิต)

- สังโยชน์ที่พึงละด้วยมรรคเบื้องต่ำ ๓ = อโธภาเคน ปหาตพฺพา อโธภาคิยา (อโธภาค + อิย ปัจจัยในปหาตัพพตัทธิต)

อโธภาคิยสังโยชน์มีอีกชื่อหนึ่งว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ คือ สังโยชน์ที่มีในภูมิคือฝั่งนี้ เพราะทำให้เกิดในกามภูมิอันเหมือนฝั่งนี้ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า โอรมฺภาเค ภวา โอรมฺภาคิยา (โอรมฺภาค + อิย ปัจจัยในภวตัทธิต]

กิเลสาติ ทส กิเลสา. เสยฺยถิทํ. โลโภ โทโส โมโห มาโน ทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา ถินํ อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปนฺติ.

“**กิเลส** คือ กิเลส ๑๐ อันได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะ”

มิจฺฉตฺตาติ ทส มิจฺฉตฺตา. เสยฺยถิทํ. มิจฺฉาทิฏฺฐิ มิจฺฉาสงฺกปฺโป มิจฺฉาวาจา มิจฺฉา-กมฺมนฺโต มิจฺฉาอาชีโว มิจฺฉาวายาโม มิจฺฉาสติ มิจฺฉาสมาธิ มิจฺฉาญาณํ มิจฺฉาวิมุตฺตีติ.

“**มิจฉัตตะ** คือ มิจฉัตตะ ๑๐ อันได้แก่ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาญาณ และมิจฉา-วิมุตติ”

[คำว่า **มิจฺฉตฺต** ตัดบทเป็น มิจฺฉา + อตฺต แปลว่า “สภาวะผิด” ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อภินิเวสาทิวเสน มิจฺฉา วิปรีตํ ปวตฺตนโต มิจฺฉาสภาวาติ มิจฺฉตฺตา.

“มิจฉัตตะ คือ สภาวะผิด เพราะเป็นไปผิดด้วยอำนาจของการยึดถือเป็นต้น”

มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ และมิจฉาสมาธิ คือ วิตก วิริยะ และเอกัคคตาเจตสิกที่เป็นไปผิด

มิจฉาวาจาเป็นต้น ๓ อย่าง คือ เจตนาในการกล่าวเป็นต้นที่เป็นไปผิด

มิจฉาสติ คือ อกุศลจิตตุปปาท

มิจฉาญาณ คือ โมหะที่เป็นไปผิด]

โลกธมฺมาติ อฏฺฐ โลกธมฺมา ลาโภ อลาโภ ยโส อยโส นินฺทา ปสํสา สุขํ ทุกฺขนฺติ. อิธ ปน การณูปจาเรน ลาภาทิวตฺถุกสฺส อนุนยสฺส, อลาภาทิวตฺถุกสฺส ปฏิฆสฺส เจตํ โลกธมฺม-คหเณน คหณํ กตนฺติ เวทิตพฺพํ.

“**โลกธรรม** คือ โลกธรรม ๘ อันได้แก่ ได้ลาภ เสื่อมลาภ ได้ยศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์

ในที่นี้ประสงค์ความพอใจที่มีการได้ลาภเป็นเหตุและความไม่พอใจที่มีการเสื่อมลาภเป็นเหตุ ด้วยคำว่า โลกธรรม โดยการณูปจาระ (สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล)”

[การได้ลาภเป็นต้นเป็นเหตุให้เกิดความพอใจคือโลภะ ส่วนการเสื่อมลาภเป็นต้นเป็นเหตุ

ให้เกิดความไม่พอใจคือโทสะ คำว่า โลกธรรม จึงเป็นสำนวนที่กล่าวถึงเหตุคือการได้ลาภหรือเสื่อมลาภเป็นต้น แต่เจตนาหมายถึงผลคือโลภะหรือโทสะ]

มจฺฉริยานีติ ปญฺจ มจฺฉริยานิ อาวาสมจฺฉริยํ กุลมจฺฉริยํ ลาภมจฺฉริยํ ธมฺมมจฺฉริยํ วณฺณมจฺฉริยนฺติ. อิมานิ อาวาสาทีสุ อญฺเญสํ สาธารณภาวํ อสหนากาเรน ปวตฺตานิ มจฺฉริยานิ.

“**มัจฉริยะ** คือ มัจฉริยะ ๕ อันได้แก่ อาวาสมัจฉริยะ (ตระหนี่ที่อยู่) กุลมัจฉริยะ (ตระหนี่ตระกูล) ลาภมัจฉริยะ (ตระหนี่ลาภ) ธัมมมัจฉริยะ (ตระหนี่ธรรมคืออาคมอันหมายถึงปริยัติธรรมและอธิคมคืออรหัตตผล) และวัณณมัจฉริยะ (ตระหนี่ผิวพรรณและคุณความดี) มัจฉริยะเหล่านี้เป็นไปด้วยอาการทนไม่ได้เมื่อที่อยู่เป็นต้นเกี่ยวเนื่องกับบุคคลอื่น”

วิปลฺลาสาติ อนิจฺจทุกฺขอนตฺตอสุเภสุเยว วตฺถูสุ “นิจฺจํ สุขํ อตฺตา สุภนฺ”ติ เอวํ ปวตฺตา สญฺญาวิปลฺลาโส จิตฺตวิปลฺลาโส ทิฏฺฐิวิปลฺลาโสติ อิเม ตโย วิปลฺลาสา.

“**วิปัลลาส** คือ วิปัลลาส ๓ อันได้แก่ สัญญาวิปัลลาส จิตตวิปัลลาส และทิฏฐิวิปัลลาส ที่เข้าใจสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง สิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข สิ่งที่ไม่ใช่อัตตาว่าเป็นอัตตา และสิ่งที่ไม่งามว่างาม”

คนฺถาติ จตฺตาโร คนฺถา อภิชฺฌากายคนฺโถ พฺยาปาโท สีลพฺพตปรามาโส อิทมฺสจฺจาภินิเวโส กายคนฺโถติ.

“**คันถะ** คือ คันถะ ๔ อันได้แก่ อภิชฌากายคันถะ พยาบาท สีลัพพตปรามาส และอิทังสัจจาภินิเวส”

อคตีติ ฉนฺทโทสโมหภยานิ. อาสวาติ จตฺตาโร อาสวา กามราคภวราคมิจฺฉาทิฏฺฐิอวิชฺชาสโวติ. โอฆโยคานีติปิ เตสเมวาธิวจนํ. นีวรณานีติ กามจฺฉนฺทาทโย. ปรามาโสติ มิจฺฉาทิฏฺฐิยา อธิวจนํ.

“**อคติ** คือ ฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ และภยาคติ

อาสวะ คือ อาสวะ ๔ อันได้แก่ กามราคะ ภวราคะ มิจฉาทิฏฐิ และอวิชชาสวะ

โอฆะและโยคะ เป็นคำไวพจน์ของอาสวะเหล่านั้น [กาโมฆะ ภโวฆะ ทิฏฐโฆฆะ และอวิชโชฆะ, กามโยคะ ภวโยคะ ทิฏฐิโยคะ และอวิชชาโยคะ]

นิวรณ์ คือ กามฉันทะ เป็นต้น [กามฉันทนิวรณ์ พยาปาทนิวรณ์ ถีนมิทธนิวรณ์ อุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ และวิจิกิจฉานิวรณ์]

ปรามาส เป็นคำไวพจน์ของมิจฉาทิฏฐิ"

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า อคติ (ความลำเอียง) คือ การทำสิ่งที่ไม่ควรทำ หรือไม่ทำสิ่งที่ควรทำด้วยอำนาจของฉันทะเป็นต้น ฉันทะเป็นต้นนั้นจึงเป็นเหตุเกิดของอคติทั้งหลาย ท่านเรียกว่าฉันทาคติเป็นต้นโดยการณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุอันได้แก่ฉันทะเป็นต้น แต่มุ่งให้หมายถึงผลคือการทำสิ่งที่ไม่ควรทำ หรือไม่ทำสิ่งที่ควรทำ]

อุปาทานาติ จตฺตาริ อุปาทานานิ กามุปาทานาทีนีติ. อนุสยาติ สตฺต อนุสยา กามราคานุสโย ปฏิฆมานทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาภวราคาวิชฺชานุสโยติ. มลาติ ตโย มลา โลโภ โทโส โมโหติ.

"**อุปาทาน** คือ อุปาทาน ๔ อันได้แก่ กามุปาทาน เป็นต้น [กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตุปาทาน และอัตตวาทุปาทาน]

อนุสัย คือ อนุสัย ๗ อันได้แก่ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย ภวราคานุสัย และอวิชชานุสัย

มลทิน คือ มลทิน ๓ อันได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ"

อกุสลกมฺมปถาติ ทส อกุสลกมฺมปถา. เสยฺยถิทํ. ปาณาติปาโต อทินฺนาทานํ กาเมสุมิจฺฉาจาโร มุสาวาโท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา สมฺผปฺปลาโป อภิชฺฌา พฺยาปาโท มิจฺฉาทิฏฺฐีติ ทส.

"**อกุศลกรรมบถ** คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ อันได้แก่ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา สัมผัปปลาปะ อภิชฌา พยาบาท และมิจฉาทิฏฐิ"

อกุสลจิตฺตุปฺปาทาติ โลภมูลานิ อฏฺฐ, โทสมูลานิ เทฺว, โมหมูลานิ เทฺวติ อิเม ทฺวา-

ทสาติ.

“**อกุศลจิตตุปบาท** คือ อกุศลจิต ๑๒ ดวงอันได้แก่ โลภมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒”

การกำจัดกิเลสของมรรคญาณ

เอเตสํ สโยชนาทีนํ เอตานิ ยถาสมฺภวํ ปหานกรานิ. กถํ. สโยชเนสุ ตาว สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสีลพฺพตปรามาสา อปายคมนียา กามราคปฏิฆาติ เอเต ปฐมมคฺคญาณวชฺฌา. เสสา กามราคปฏิฆา โอฬาริกา ทุติยมคฺคญาณวชฺฌา. สุขุมา ตติยมคฺคญาณวชฺฌา. รูปราคาทโย ปญฺจปิ จตุตฺถมคฺคญาณวชฺฌา เอว.

“มรรคญาณเหล่านี้กำจัดสังโยชน์เป็นต้นได้ตามสมควร

ถามว่า : กำจัดอย่างไร

ตอบว่า : ลำดับแรก ใน**สังโยชน์** สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส และกามราคะพร้อมทั้งปฏิฆะที่ทำให้ไปสู่อบาย พึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก

กามราคะและปฏิฆะอื่นที่หยาบ พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๒

กามราคะและปฏิฆะละเอียด พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

รูปราคะเป็นต้นทั้ง ๕ [รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา] พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔”

กิเลเสสุ ทิฏฐิวิจิกิจฺฉา ปฐมมคฺคญาณวชฺฌา. โทโส ตติยมคฺคญาณวชฺโฌ. โลภโมหมานถินอุทฺธจฺจอหิริกาโนตฺตปฺปานิ จตุตฺถมคฺคญาณวชฺฌานิ.

“ใน**กิเลส** ทิฏฐิและวิจิกิจฉา พึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก

โทสะพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

โลภะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะ พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔”

มิจฺฉตฺเตสุ มิจฺฉาทิฏฐิ มุสาวาโท มิจฺฉากมฺมนฺโต มิจฺฉาอาชีโวติ อิเม ปฐมมคฺคญาณวชฺฌา. มิจฺฉาสงฺกปฺโป ปิสุณวาจา ผรุสวาจาติ อิเม ตติยมคฺคญาณวชฺฌา. เจตนาเยว

เจตฺถ มิจฺฉาวาจาติ เวทิตพฺพา. สมฺผปฺปลาปมิจฺฉาวายามสติสมาธิวิมุตฺติญาณานิ จตุตฺถมคฺค-ญาณวชฺฌานิ.

“ใน**มิจฉัตตะ** มิจฉาทิฏฐิ มุสาวาท มิจฉากัมมันตะ และมิจฉาอาชีวะ พึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก

มิจฉาสังกัปปะ ปิสุณวาจา ผรุสวาจา พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

อนึ่ง เจตนานั้นเองเป็นมิจฉาวาจาในเรื่องนี้

สัมผัปปลาปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาวิมุตติ และมิจฉาญาณ พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔”

โลกธมฺเมสุ ปฏิโฆ ตติยมคฺคญาณวชฺโฌ. อนุนโย จตุตฺถมคฺคญาณวชฺโฌ. ยเสปสำสาย จ อนุนโย จตุตฺถมคฺคญาณวชฺโฌติ เอเก.

“ใน**โลกธรรม** ความไม่พอใจพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

ความพอใจพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า “ความพอใจในยศและสรรเสริญพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔”

มจฺฉริยานิ ปฺจมมคฺคญาณวชฺฌานิ เอว.

“**มัจฉริยะ**พึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก”

วิปลฺลาเสสุ ปน อนิจฺเจ นิจฺจำ อนตฺตนิ อตฺตาติ จ สญฺญาจิตฺตทิฏฺฐิวิปลฺลาสา, ทุกฺเข สุขำ อสุเภ สุภนฺติ ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส จาติ อิเม ปฺจมมคฺคญาณวชฺฌา. อสุเภ สุภนฺติ สญฺญาจิตฺต-วิปลฺลาสา ตติยมคฺคญาณวชฺฌา. ทุกฺเข สุขนฺติ จตุตฺถมคฺคญาณวชฺฌา.

“ใน**วิปัลลาส** วิปัลลาสเหล่านี้ คือ สัญญาวิปัลลาส จิตตวิปัลลาส และทิฏฐิวิปัลลาสที่สำคัญผิดในสภาพไม่เที่ยงว่าเที่ยง สภาพไม่ใช่อัตตาว่าเป็นอัตตา พร้อมทั้งทิฏฐิวิปัลลาสที่สำคัญผิดว่าทุกข์เป็นสุข สภาพไม่งามว่างาม พึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก

สัญญาวิปัลลาส และจิตตวิปัลลาสที่สำคัญผิดในสภาพไม่งามว่างาม พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

สัญญาวิปัลลาส และจิตตวิปัลลาสที่สำคัญผิดว่าทุกข์เป็นสุข พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔”

คนฺเถสุ สีลพฺพตปรามาสอิทำสจฺจาภินิเวสกายคนฺถา ปฐมมคฺคญาณวชฺฌา. พฺยาปาทกายคนฺโถ ตติยมคฺคญาณวชฺโฌ. อภิชฺฌากายคนฺโถ จตุตฺถมคฺคญาณวชฺโฌว.

“ใน**คันถะ** กายคันถะคือสีลัพพตปรามาสและอิทังสัจจาภินิเวส พึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก

พยาบาทกายคันถะพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

อภิชฌากายคันถะพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔”

อคติโย ปฐมมคฺคญาณวชฺฌา.

“**อคติ**พึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก”

อาสเวสุ ทิฏฐาสโว ปฐมญาณวชฺโฌ. กามาสโว ตติยญาณวชฺโฌ. อิตเร เทฺว จตุตฺถญาณวชฺฌา. โอฆโยเคสุปิ เอเสว นโย.

“ใน**อาสวะ** ทิฏฐาสวะพึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก

กามาสวะพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

อาสวะอื่นทั้งสองอย่างพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔

แม้**โอฆะ**และ**โยคะ**ก็มีนัยเดียวกัน”

นีวรเณสุ วิจิกิจฉานีวรณำ ปฐมญาณวชฺฌำ. กามจฺฉนฺโท พฺยาปาโท กุกฺกุจฺจนฺติ ตีณิ ตติยญาณวชฺฌานิ. ถินมิทฺธอุทฺธจฺจานิ จตุตฺถญาณวชฺฌานิ.

“ใน**นิวรณ์** วิจิกิจฉานิวรณ์พึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก

กามฉันทะ พยาบาท และกุกกุจจะ พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

ถีนมิทธะและอุทธัจจะ พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔”

ปรามาโส ปฐมญาณวชฺโฌ.

“**ปรามาส**พึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก”

อุปาทาเนสุ สพฺเพสมฺปิ โลกิยธมฺมานํ วตฺถุกามวเสน “กามา”ติ อาคตตฺตา รูปารูเปสุ ราโคปิ กามุปาทาเน ปตติ. ตสฺมา ตญฺจ กามุปาทานํ จตุตฺถชฺฌานวชฺฌํ. เสสานิ ปฐมชฺฌานวชฺฌานิ.

“ใน**อุปาทาน** แม้ราคะในรูปฌานและอรูปฌานย่อมนับเข้าในกามุปาทาน เพราะโลกิยธรรมทั้งหมดตรัสเรียกว่า กาม โดยเนื่องด้วยวัตถุกาม ดังนั้น กามุปาทานจึงละได้ด้วยมรรคญาณที่ ๔ อุปาทานอื่นพึงละด้วยมรรคญาณแรก”

อนุสเยสุ ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉานุสยา ปฐมชฺฌานวชฺฌา กามราคปฏิฆานุสยา ตติยชฺฌานวชฺฌา. มานภวราคาวิชฺชานุสยา จตุตฺถชฺฌานวชฺฌา.

“ใน**อนุสัย** ทิฏฐานุสัยและวิจิกิจฉานุสัยพึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก
กามราคะและปฏิฆานุสัยพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓
มานะ ภวราคะ และอวิชชานุสัย พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔”

มเลสุ โทสมลํ ตติยชฺฌานวชฺฌํ. อิตรานิ จตุตฺถชฺฌานวชฺฌาเนว.

“ใน**มลทิน** มลทินคือโทสะ พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓
มลทินอื่น [โลภะและโมหะ] พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔”

อกุสลกมฺมปเถสุ ปาณาติปาโต อทินฺนาทานํ มิจฺฉาจาโร มุสาวาโท มิจฺฉาทิฏฺฐีติ อิเม ปฐมชฺฌานวชฺฌา. ปิสุณวาจา ผรุสวาจา พฺยาปาโทติ ตติยชฺฌานวชฺฌา. สมฺผปฺปลาโป อภิชฺฌา จตุตฺถชฺฌานวชฺฌาว.

“ใน**อกุศลกรรมบถ** ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท และมิจฉาทิฏฐิ พึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก

ปิสุณวาจา ผรุสวาจา และพยาบาท พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓
“สัมผัปปลาปะและอภิชฌา พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔”

อกุสลจิตฺตุปฺปาเทสุ จตฺตาโร ทิฏฺฐิคตจิตฺตุปฺปาทา, วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺโต จาติ ปญฺจ ปฐมชฺฌานวชฺฌา. เทฺว ปฏิฆสมฺปยุตฺตา ตติยชฺฌานวชฺฌา. เสสา จตุตฺถชฺฌานวชฺฌาติ.

“ใน**อกุศลจิตตุปบาท** จิตตุปบาททั้ง ๕ ที่ประกอบกับทิฏฐิ ๔ และที่ประกอบกับวิจิกิจฉา ๑ พึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก

จิตตุปบาทที่ประกอบกับปฏิฆะ ๒ พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

จิตตุปบาทที่เหลือพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔ ดังนี้แล”

ยญฺจ เยน วชฺฌํ, ตํ เตน ปหาตพฺพํ นาม. เตน วุตฺตํ “เอเตสํ สโยชนาทีนํ ธมฺมานํ เอตานิ ยถาโยคํ ปหานกรานี”ติ.

“กิเลสที่พึงกำจัดด้วยมรรคญาณ ชื่อว่าถูกละด้วยมรรคญาณนั้น ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า “มรรคญาณเหล่านี้กำจัดสังโยชน์เป็นต้นได้ตามสมควร”

๑๓๗๖. เอเตสุ ญาเณสุ จ เยน เยน
โย โย หิ ธมฺโม สมุเปติ ฆาตํ
โส โส อเสเสน จ เตน เตน
สนฺทสฺสิโต สาธุ มยา ปเนวํ.

กิเลสปหานกฺกมกถายํ.

“กิเลสธรรมใดๆ ย่อมถึงความพินาศด้วยมรรคญาณใดๆ ในญาณเหล่านี้ ข้าพเจ้าได้แสดงกิเลสนั้นๆ พร้อมด้วยมรรคญาณนั้นๆ ไว้เป็นอย่างดีโดยประการทั้งปวง

ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องการละกิเลส”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า กิเลสที่ยังไม่เกิดย่อมจะเกิดได้เสมอตามโอกาสอันเหมาะสมเมื่อยังไม่ถูกมรรคกำจัด การที่มรรคละกิเลส ก็คือการห้ามกิเลสที่อาจเกิด ไม่ให้เกิดขึ้นนั่นเอง อีกนัยหนึ่ง คือการทำให้กิเลสที่อาจเกิด ไม่ได้โอกาสที่จะเกิดขึ้น ดังนั้น มรรคจึงมิได้ละกิเลสอดีตที่ดับไปแล้ว ทั้งไม่ได้ละกิเลสปัจจุบันที่กำลังเกิดอยู่ แต่ละกิเลสอนาคตที่อาจเกิดเมื่อได้รับโอกาส ส่วนคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๙๕] กล่าวว่า มรรคละกิเลสอดีตและกิเลสอนาคตไม่ได้ เพราะไม่มีกิเลสที่จะพึงละ ทั้งละกิเลสปัจจุบันไม่ได้ เพราะขณะที่เกิดกิเลสก็เกิดมรรคจิตไม่ได้ เนื่องจากจิตทั้งสองประเภทเกิดพร้อมกันไม่ได้ ความจริงมรรคละกิเลสที่อาจเกิดในเมื่อได้รับโอกาสที่เรียกว่า ภูมิลัทธุปปันนะ (ปัจจุบันที่ได้อารมณ์คือขันธ์ ๕)]

มรรคกิจ ๔

๑๓๗๗. ปริญฺญาทีนิ กิจฺจานิ ยานิ วุตฺตานิ สตฺถุนา
สจฺจาภิสมเย ตานิ ปวกฺขามิ อิโต ปรํ.

“แต่นี้ไปข้าพเจ้าจักกล่าวกิจคือปริญญา (การกำหนดรู้) เป็นต้นในขณะตรัสรู้สัจจะอันพระศาสดาทรงแสดงไว้”

มรรคกิจเกิดในขณะเดียวกัน

๑๓๗๘. เอเกกสฺส ปเนเตสุ ญาณสฺเสกกฺขเณ สิยา
ปริญฺญา จ ปหานญฺจ สจฺฉิกิริยา จ ภาวนา.

๑๓๗๙. ปริญฺญาทีนิ เอตานิ กิจฺจาเนกกฺขเณ ปน
ยถาสภาวโต ตานิ ชานิตพฺพานิ วิญฺญุนา.

“มรรคญาณแต่ละญาณในญาณเหล่านี้พึงมีกิจคือ ปริญญา (การกำหนดรู้) ปหานะ (การละ) สัจฉิกิริยา (การทำให้แจ้ง) และภาวนา (การอบรม) ในขณะเดียวกัน ผู้มีปัญญาพึงทราบปริญญากิจเป็นต้นนั้นในขณะเดียวกันตามสมควรแก่สภาวะ”

๑๓๘๐. ปทีโป หิ ยถา โลเก อปุพฺพาจริมํ อิธ
จตฺตาริ ปน กิจฺจานิ กโรเตกกฺขเณ ปน.

๑๓๘๑. อาโลกญฺจ วิทํเสติ นาเสติ ติมิรมฺปิ จ
ปริยาทิยติ เตลญฺจ วฏฺฏึ ฌาเปติ เอกโต.

๑๓๘๒. เอวํ ตํ มคฺคญาณมฺปิ อปุพฺพาจริมํ ปน
จตฺตาริปิ จ กิจฺจานิ กโรเตกกฺขเณ ปน.

“อุปมาว่าประทีปในโลกย่อมทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง คือ ให้แสงสว่าง กำจัดความมืด ทำน้ำมันให้สิ้นไป และเผาไส้ พร้อมกันไป ฉันใด แม้มรรคญาณก็กระทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง ฉันนั้น”

๑๓๘๓. ปริญฺญาภิสมเยเนว ทุกฺขํ อภิสเมติ โส
ปหานาภิสมเยเนว ตถา สมุทยมฺปิ จ.

๑๓๘๔. ภาวนาวิธินาเยว มคฺคํ อภิสเมติ ตํ
อารมฺมณกฺริยาเยว นิโรธํ สจฺฉิกโรติ โส.

“มรรคนั้นย่อมหยั่งรู้ทุกข์ด้วยการรู้คือการกำหนด หยั่งรู้สมุทัยด้วยการรู้ที่เป็นการละ หยั่งรู้มรรคด้วยการอบรม และหยั่งรู้นิโรธด้วยการรับเอาเป็นอารมณ์”

วุตฺตมฺปิ เจตํ “มคฺคสมงฺคิสฺส ญาณํ ทุกฺเขเปตฺ ญาณํ, ทุกฺขสมุทเยเปตฺ ญาณํ, ทุกฺขนิโรเธเปตฺ ญาณํ, ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทายเปตฺ ญาณนฺ”ติ.[๙๕] ตตฺถ ยถา ปทีโป วฏฺฏึ ฌาเปติ, เอวํ มคฺคญาณํ ทุกฺขํ ปริชานาติ. ยถา อนฺธการํ นาเสติ, เอวํ สมุทยํ ปชหติ. ยถา อาโลกํ วิทหเสติ, เอวํ สหชาตาทิปจฺจยตาย สมฺมาสงฺกปฺปาทิมคฺคํ ภาเวติ. ยถา เตลํ ปริยาทิยติ, เอวํ กิเลสปริยาทาเนน นิโรธํ สจฺฉิกโรตีติ เวทิตพฺพํ.

“สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

‘ญาณของผู้เพียบพร้อมด้วยมรรค เป็นความรู้ในทุกข์ ความรู้ในเหตุเกิดทุกข์ ความรู้ในความดับทุกข์ และความรู้ในปฏิปทาแห่งความดับทุกข์’

ในการอุปมานั้น มรรคญาณย่อมกำหนดรู้ทุกข์เหมือนประทีปเผาไส้ ละสมุทัยเหมือนกำจัดความมืด เจริญมรรคคือสัมมาสังกัปปะเป็นต้นโดยความเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้นเหมือนให้แสงสว่าง และทำให้แจ้งนิโรธสัจด้วยการยังกิเลสให้หมดไปเหมือนการเผาน้ำมันให้สิ้นไป”

[มรรคญาณหยั่งรู้นิโรธสัจโดยรับเอาเป็นอารมณ์โดยตรง และหยั่งรู้สัจจะทั้ง ๔ ด้วยความไม่หลงในสัจจะเหล่านั้น]

๑๓๘๕. อุคฺคจฺฉนฺโต ยถาทิจฺโจ อปุพฺพาจริมํ ปน
จตฺตาริ ปน กิจฺจานิ กโรเตกกฺขเณ อิธ.

๑๓๘๖. โอภาเสติ จ รูปานิ นาเสติ ติมิรมฺปิ จ
อาโลกญฺจ วิทหเสติ สีตญฺจ ปฏิหญฺญติ.

“ดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นในโลกนี้ย่อมกระทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง คือ ส่องสว่างให้เห็นรูป กำจัดความมืด ให้แสงสว่าง และระงับความเย็น ฉันใด [มรรคญาณก็ฉันนั้น]”

๑๓๘๗. ยถา จ มหตี นาวา อปุพฺพาจริมํ ปน
จตฺตาริ ปน กิจฺจานิ กโรเตกกฺขเณ ปน.
๑๓๘๘. ชหตี โอริมํ ตีรํ โสตํ ฉินฺทติ สา ปน
ตถา วหติ ภณฺฑญฺจ ตีรมปฺเปติ ปาริมํ.

“เรือสำเภาย่อมทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง คือ ละฝั่งนี้ไป ฝ่ากระแสน้ำ ขนของ และทำให้ถึงฝั่งโน้น ฉันใด [มรรคญาณก็ฉันนั้น]”

๑๓๘๙. นาวาโยริมตีรสฺส ยถา ปชหนํ ปน
ตเถว มคฺคญาณสฺส ทุกฺขสฺส ปริชานนํ.
๑๓๙๐. ยถา ฉินฺทติ ตํ โสตํ ตณฺหํ ชหติ ตํ ตถา
ยถา วหติ ตํ ภณฺฑํ สหชาตาทินา ปน.
๑๓๙๑. ตเถว ปจฺจยตฺเตน มคฺคํ ภาเวติ นาม โส
ยถา ปารํ ปน เอวํ นิโรธารมฺมณํ ภเว.

“การกำหนดรู้ทุกข์ของมรรคญาณ เปรียบดั่งเรือละฝั่งนี้ไป มรรคญาณย่อมละตัณหาดุจเรือตัดกระแสน้ำ ย่อมเจริญมรรคโดยความเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น เหมือนเรือขนของไป และมีนิโรธเป็นอารมณ์เหมือนการให้ถึงฝั่ง”

๑๓๙๒. โลกุตฺตเรน นิทฺทิฏฺจา ยา โลกุตฺตรภาวนา
สา สงฺเขปนเยเนวํ มยา สาธุ ปกาสิตา.

“ข้าพเจ้าได้แสดงโลกุตตรภาวนาโดยนัยสังเขปอย่างนี้ ซึ่งพระศาสดาผู้ข้ามพ้นโลกทรงแสดงไว้”

๑๓๙๓. โก หิ นาม นโร โลเก โลกุตฺตรสุขาวหํ
ภาวนํ ปน ปณฺฑาย น จ ภาเวยฺย ปณฺฑิโต.

“ชนผู้มีปัญญาคนใดในโลกจะไม่พึงเจริญปัญญาภาวนาที่นำโลกุตตรสุขมาให้หรือหนอ”

คำลงท้ายปริจเฉท

๑๓๙๔. อิมํ วิทิตฺวา หิตภาวนํ วนํ
อุเปติ โย เว สุขสํหิตํ หิตํ
วิธูย จิตฺตสฺส อนุตฺตมํ ตมํ
อุเปติ จาวิคฺคหกมฺปทํ ปทํ.

“ภิกษุใดเข้าใจปัญญาภาวนานี้ที่เจริญประโยชน์ แล้วเข้าไปสู่ป่าที่เหมาะสมอยู่สบาย ภิกษุนั้นย่อมกำจัดความมืดมนแห่งจิตที่มีกำลังได้แล้ว บรรลุแดนเกษมอันปราศจากการวิวาทและความหวั่นไหว”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร ญาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทโส นาม
เตวีสติโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๒๓ ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๒๔

ปัจจยนิเทศ

(คำอธิบายปัจจัย)

คำปฏิญญา

๑๓๙๕. เยสๆ ปจฺจยธมฺมานๆ วสา สปฺปจฺจยา อิเม
ธมฺมา เต ปจฺจเย จาหๆ ทสฺสยิสฺสามิโต ปรๆ.

“ธรรมเหล่านี้ชื่อว่ามีปัจจัย โดยเนื่องด้วยธรรมที่เป็นปัจจัยเหล่าใด ข้าพเจ้าจักแสดงธรรมที่เป็นปัจจัยเหล่านั้น ณ บัดนี้”

ปัจจัย ๒๔ อย่าง

กตเม ปจฺจยาติ. วุจฺจเต- เหตารมฺมณาธิปติอนนฺตรสมนนฺตรสหชาตอญฺญมญฺญ-นิสฺสยูปนิสฺสยปุเรชาตปจฺฉาชาตาเสวนกมฺมวิปากาหารินฺทฺริยฌานมคฺคสมฺปยุตฺตวิปฺปยุตฺต-อตฺถินตฺถิวิคตาวิคตวเสน จตุวีสติวิธา โหนฺติ.

“ถามว่า : ปัจจัยคืออะไร

ตอบว่า : ปัจจัยมี ๒๔ อย่าง คือ เหตุปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ) อารัมมณปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอารมณ์) อธิปติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอธิบดี) อนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไป) สมนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไปด้วยดี) สหชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดร่วมกัน) อัญญมัญญปัจจัย (ปัจจัยของกันและกัน) นิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัย) อุป-นิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง) ปุเรชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดขึ้นก่อน) ปัจฉาชาต-ปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดภายหลัง) อาเสวนปัจจัย (ปัจจัยที่ซ่องเสพอยู่เนืองๆ) กรรมปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นกรรม) วิปากปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นวิบาก) อาหารปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอาหาร) อินทริย-

ปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอินทรีย์) ฌานปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นฌาน) มรรคปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นมรรค) สัมปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่มาประกอบ) วิปปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่มิได้มาประกอบ) อัตถิปัจจัย (ปัจจัยที่มีอยู่) นัตถิปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่มี) วิคตปัจจัย (ปัจจัยที่ปราศจาก) อวิคตปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่ปราศจาก)"

ตตฺถ เหตุปจฺจโยติ โลโภ โทโส โมโห อโลโภ อโทโส อโมโหติ อิเม ฉ ธมฺมา เหตุ-ปจฺจยา. อารมฺมณปจฺจโยติ สพฺพโลกิยโลกุตฺตรํ ยํ ยํ ธมฺมํ อารพฺภ เย เย ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา, เต เต ธมฺมา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย.

"**เหตุปัจจัย** คือ ธรรม ๖ อย่างอันได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ และ อโมหะ

อารัมมณปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกเหล่าใดย่อมเกิดขึ้นปรารภธรรมใดๆ ที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระทั้งหมด ธรรมเหล่านั้น[ที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ]เป็นปัจจัยแก่ธรรม[จิตและเจตสิก]นั้นๆ โดยความเป็นอารัมมณปัจจัย"

อธิปติปจฺจโยติ เอตฺถ สหชาตาธิปติอารมฺมณาธิปติวเสน ทุวิโธ. ตตฺถ สหชาตาธิ-ปติ ฉนฺทจิตฺตวีริยวีมํสาวเสน จตุพฺพิโธ. อารมฺมณาธิปติ ปน โทมนสฺสวิจิกิจฺฉุทฺธจฺจกิริยาพฺยา-กตากุสลวิปาเก จ อนิฏฺฐสมฺมตญฺจ รูปํ ฐเปตฺวา อวเสสํ. อนนฺตรปจฺจโยติ อนนฺตรนิรุทฺธา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา. ตถา สมนนฺตรปจฺจโยปิ.

"**อธิปติปัจจัย** มี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นสหชาตาธิปติและอารัมมณาธิปติ

(ก) สหชาตาธิปติ มี ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา

(ข) อารัมมณาธิปติ หมายถึง ธรรมที่เหลือจากโทมนัส วิจิกิจฉา อุทธัจจะ กิริยา-พยากฤต อกุศลวิบาก และรูปที่สมมุติว่าไม่น่าชอบใจ

อนันตรปัจจัย คือ ธรรมอันได้แก่จิตและเจตสิกที่ดับไปโดยไม่มีธรรมอื่นมาคั่น

สมนันตรปัจจัยก็เช่นเดียวกัน"

[ฎีกาใหม่กล่าวว่า อารัมมณาธิปติตามมติของคัมภีร์อภิธัมมาวตาร คือ นิปผันนรูป ๑๘ ที่น่าชอบใจ, จิต ๕๘ ดวง เว้นโทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒ อกุศลวิปากจิต ๗ กิริยาจิต ๒๐, เจตสิก ๔๗

ดวง เว้นโทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ วิจิกิจฉา และนิพพาน ส่วนปัฏฐานอรรถกถา[๖๖]กล่าวว่า คือ นิปผันนรูป ๑๘ ที่น่าชอบใจ, จิต ๘๔ ดวง เว้นโทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒ ทุกขสหคตกายวิญญาณจิต ๑, เจตสิก ๔๗ ดวง เว้นโทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ วิจิกิจฉา (ที่เป็นเตกาลิกะ) และนิพพานที่เป็นกาลวิมุตติ]

สหชาตปจฺจโยติ จิตฺตเจตสิกา, มหาภูตา เจว หทยวตฺถุ จ. ตถา อญฺญมญฺญปจฺจโยปิ. นิสฺสยปจฺจโยติ วตฺถุรูปานิ เจว มหาภูตา, จิตฺตเจตสิกา จ. อุปนิสฺสยปจฺจโยติ อารมฺมณานนฺตรปกตูปนิสฺสยวเสน ติวิโธ. ตตฺถ อารมฺมณูปนิสฺสโย อารมฺมณาธิปติเยว. อนนฺตรูปนิสฺสโย ปน อนนฺตรปจฺจโยว. ปกตูปนิสฺสโย ปน กายิกสุขทุกฺขอุตุโภชนเสนาสนปุคฺคลา สทฺธาสีลสุตจาคปญฺญาราคโทสโมหาทโย จ.

“**สหชาตปัจจัย** คือ จิต เจตสิก มหาภูตรูป และหทัยวัตถุ

อัญญมัญญปัจจัยก็เช่นเดียวกัน

นิสสยปัจจัย คือ วัตถุรูป มหาภูตรูป พร้อมทั้งจิตและเจตสิก

อุปนิสสยปัจจัย มี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นอารัมมณูปนิสสยปัจจัย อนันตรูปนิสสยปัจจัย และปกตูปนิสสยปัจจัย

(ก) อารัมมณูปนิสสยปัจจัย คือ อารัมมณาธิปติปัจจัย

(ข) อนันตรูปนิสสยปัจจัย คือ อนันตรปัจจัย

(ค) ปกตูปนิสสยปัจจัย คือ สุขและทุกข์ทางกาย อุตุ โภชนะ เสนาสนะ บุคคล พร้อมทั้งศรัทธา ศีล การสดับ การบริจาค ปัญญา ราคะ โทสะ และโมหะเป็นต้น”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า อารัมมณูปนิสสยปัจจัย และอารัมมณาธิปติปัจจัย ต่างกันที่อารัมมณูปนิสสยปัจจัยเป็นอุปการะโดยความเป็นเหตุที่มีกำลัง ส่วนอารัมมณาธิปติปัจจัยเป็นอุปการะโดยความเป็นอธิบดี

อนันตรปัจจัย และอนันตรูปนิสสยปัจจัย ต่างกันที่อนันตรปัจจัยเป็นอุปการะแก่จิตตุปบาทที่เกิดต่อจากตน ส่วนอนันตรูปนิสสยปัจจัยเป็นอุปการะแก่จิตตุปบาทดังกล่าวโดยความเป็นสภาพมีกำลัง

ปกตูปนิสสยปัจจัยเป็นเครื่องอุปถัมภ์ปัจจยุปบันโดยเป็นสภาพมีกำลังล้วนๆ ไม่ระคนกับ

อารัมมณปัจจัยและอนันตรปัจจัย]

ปุเรชาตปจฺจโยติ วตฺถารมฺมณวเสน ทุวิโธ. ตตฺถ วตฺถุปุเรชาโต นาม วตฺถุรูปานิ. อารมฺมณปุเรชาโต นาม ปจฺจุปฺปนฺนรูปาทีเนว. ปจฺฉาชาตปจฺจโยติ จิตฺตเจตสิกา จ. อาเสวนปจฺจโยติ ฐเปตฺวา อาวชฺชนทฺวยํ โลกิยกุสลากุสลกิริยาพฺยากตา ธมฺมาว.

“**ปุเรชาตปัจจัย** มี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นวัตถุปุเรชาตปัจจัยและอารัมมณปุเรชาตปัจจัย

(ก)วัตถุปุเรชาตปัจจัย คือ วัตถุรูป

(ข)อารัมมณปุเรชาตปัจจัย คือ อารมณ์มีรูปเป็นต้นที่เป็นปัจจุบันเท่านั้น

ปัจฉาชาตปัจจัย คือ จิตและเจตสิก

อาเสวนปัจจัย คือ ธรรมที่เป็น[โลกิย]กุศล อกุศล และกิริยาพยากฤต เว้นอาวัชชนจิตทั้ง ๒ [คือ โลกิยชวนะ ๔๗]”

กมฺมปจฺจโยติ สหชาตนานกฺขณิกวเสน ทุวิโธ. ตตฺถ สหชาตา โลกิยโลกุตฺตรา เอว. นานกฺขณิกา ปน สาสวกุสลากุสลเจตนา. อนาสวกุสลเจตนา อนนฺตรเมว อตฺตโน วิปากสฺส ปจฺจโย โหติ. วิปากปจฺจโยติ วิปากจิตฺตเจตสิกา. อาหารปจฺจโยติ กพฬีการาหารผสฺสเจตนาวิญฺญาณวเสน จตุพฺพิโธ.

“**กรรมปัจจัย** มี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นสหชาตกรรมปัจจัยและนานาขณิกกรรมปัจจัย

(ก) สหชาตกรรมปัจจัย คือ เจตนาที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ

(ข) นานาขณิกกรรมปัจจัย คือ กุศลเจตนาและอกุศลเจตนาอันเป็นอารมณ์ของอาสวะ[ที่ก่อให้เกิดปฏิสนธิ] ส่วนกุศลเจตนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ [โลกุตตรกุศลเจตนา] เป็นปัจจัยแก่วิบากของตนในลำดับถัดไป

วิปากปัจจัย คือ จิตและเจตสิกที่เป็นวิบาก

อาหารปัจจัย มี ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นกพฬีการาหาร ผัสสาหาร เจตนาหาร และวิญญาณาหาร”

อินฺทฺริยปจฺจโยติ รูปสตฺตกมนชีวิตสุขทุกฺขโสมนสฺสโทมนสฺสอุเปกฺขาสทฺธาวีริยสติ-สมาธิปญฺญาอนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยอญฺญินฺทฺริยอญฺญาตาวินฺทฺริยานีติ วีสตินฺทฺริยานิ. เตสุ อิตฺถินฺทฺริยปุริสินฺทฺริยานิ วชฺเชตฺวา วีสตินฺทฺริยานิ โหนฺติ. ฌานปจฺจโยติ วิตกฺกวิจารปีติสุข-จิตฺเตกคฺคตาวเสน ปญฺจวิโธ. มคฺคปจฺจโยติ ทิฏฺฐิสงฺกปฺปวายามสติสมาธิวาจากมฺมนฺตาชีว-มิจฺฉาทิฏฺฐิวเสน นววิโธ.

“**อินทริยปัจจัย** มี ๒๒ อย่าง คือ [อินทรีย์]รูป ๗ อย่าง [ปสาทินทรีย์ ๕ อันได้แก่ จักขุนทรีย์เป็นต้น อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์] จิต ชีวิต สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส อุเบกขา ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ ส่วนอินทรีย์ ๒๐ เว้นอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ เป็นอินทริยปัจจัย

ฌานปัจจัย คือ ฌาน ๕ อย่างโดยจำแนกเป็นวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตาแห่งจิต

มรรคปัจจัย คือ มรรค ๙ อย่างโดยจำแนกเป็นทิฏฐิ สังกัปปะ วายามะ สติ สมาธิ วาจา กัมมันตะ อาชีวะ และมิจฉาทิฏฐิ”

สมฺปยุตฺตปจฺจโยติ จิตฺตเจตสิกาว. วิปฺปยุตฺตปจฺจโยติ วตฺถุปุเรชาตานิ เจว ปจฺฉา-ชาตา จิตฺตเจตสิกา จ. อตฺถิปจฺจโยติ ชีวิตินฺทฺริยกพฬีการอาหารอารมฺมณปุเรชาตานิ เจว นิสฺสยปจฺจเย วุตฺตธมฺมาปิ จ. นตฺถิปจฺจโยติ อนนฺตรปจฺจโยว. ตถา วิคตปจฺจโย จ. อวิคต-ปจฺจโยติ อตฺถิปจฺจโยว. เอวมิเม จตุวีสติ ปจฺจยา นาม.

“**สัมปยุตตปัจจัย** คือ จิตและเจตสิกนั้นเอง

วิปปยุตตปัจจัย คือ วัตถุรูปที่เกิดก่อน พร้อมทั้งจิตและเจตสิกที่เกิดในภายหลัง

อัตถิปัจจัย คือ ชีวิตินทรีย์ กพฬีการาหาร อารมณ์ที่เกิดก่อน และธรรมที่ได้กล่าวไว้ในนิสสยปัจจัย

นัตถิปัจจัย คือ อนันตรปัจจัยนั้นเอง

วิคตปัจจัย ก็เช่นเดียวกัน

อวิคตปัจจัย เหมือนอัตถิปัจจัย

โดยประการดังนี้ จึงมีปัจจัย ๒๔ อย่าง”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ธรรมที่ได้กล่าวไว้ในนิสสยปัจจัย คือ สหชาตัตถิ และปุเรชาตัตถิ พระพุทธองค์ตรัสปัจฉาชาตัตถิไว้โดยความเป็นปัจจัยในปัญหาวาระ จิตและเจตสิกที่เกิดในภายหลังจึงควรนับเข้าในอัตถิปัจจัย ดังนั้น อัตถิปัจจัยจึงมี ๕ อย่าง คือ สหชาตัตถิ ปุเรชาตัตถิ ปัจฉาชาตัตถิ รูปอาหารัตถิ และรูปชีวิตินทริยัตถิ ถ้าจำแนกปุเรชาตัตถิเป็น ๒ อย่าง คือ อารัมมณปุเรชาตัตถิ และวัตถุปุเรชาตัตถิ ก็รวมเป็นอัตถิปัจจัย ๖ อย่าง

โดยเหตุที่อัตถิปัจจัยเป็นธรรมที่เป็นอุปการะด้วยการค้ำจุนในขณะปรากฏด้วยสภาวะปัจจุบัน ส่วนพระนิพพานเป็นธรรมที่ปรากฏเสมอ ไม่ใช่ธรรมที่ปรากฏหรือไม่ปรากฏในบางคราว ดังนั้นจึงไม่ควรเป็นอัตถิปัจจัย]

การเป็นปัจจัยของรูปและนาม

เอตฺถ ปน กติหากาเรหิ รูปํ รูปสฺส ปจฺจโย โหตีติ. ยถารหํ สหชาตอญฺญมญฺญ-นิสฺสยาหารินฺทฺริยอตฺถิอวิคตวเสน สตฺตธา ปจฺจโย โหติ.

“ถามว่า : รูปเป็นปัจจัยแก่รูปอย่างไร

ตอบว่า : รูปเป็นปัจจัยแก่รูป ๗ อย่างด้วยอำนาจของสหชาตปัจจัย อัญญมัญญ-ปัจจัย นิสสยปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย”

รูปํ อรูปสฺส ยถารหํ อารมฺมณาธิปติสหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยูปนิสฺสยปุเรชาตินฺทฺริย-วิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน เอกาทสหิ อากาเรหิ ปจฺจโย โหติ.

“รูปเป็นปัจจัยแก่นาม ๑๑ อย่างด้วยอำนาจของอารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย สห-ชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย อินทริยปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย”

รูปํ รูปารูปสฺสาติ นตฺถิ.

“รูปที่เป็นปัจจัยแก่รูปและนาม หามีไม่”

๑๓๙๖. สตฺตธา รูปํ รูปสฺส ภวเตกาทเสหิ ตํ
ปจฺจโย นามธมฺมสฺส มิสฺสกสฺส น กิญฺจิ ตุ.

“รูปเป็นปัจจัยแก่รูป ๗ อย่าง เป็นปัจจัยแก่นาม ๑๑ อย่าง แต่ไม่เป็นปัจจัยแก่รูปนามที่เกิดร่วมกันแต่อย่างใด”

อรูปํ อรูปสฺส ยถารหํ เหตารมฺมณาธิปติอนนฺตรสมนนฺตรสหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยูปนิสฺสยาเสวนกมฺมวิปากาหารินฺทฺริยฌานมคฺคสมฺปยุตฺตอตฺถินตฺถิวิคตาวิคตวเสน เอกวีสติธา ปจฺจโย โหติ.

“นามเป็นปัจจัยแก่นาม ๒๑ อย่างตามสมควร ด้วยอำนาจของเหตุปัจจัย อารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย อาเสวนปัจจัย กรรมปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย ฌานปัจจัย มรรคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย อวิคตปัจจัย”

อรูปํ รูปสฺส ยถารหํ เหตาธิปติสหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยปจฺฉาชาตกมฺมวิปากาหารินฺทฺริยฌานมคฺควิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน ปนฺนรสธา ปจฺจโย โหติ.

“นามเป็นปัจจัยแก่รูป ๑๕ อย่างตามสมควร ด้วยอำนาจของเหตุปัจจัย อธิปติปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย ปัจฉาชาตปัจจัย กรรมปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย ฌานปัจจัย มรรคปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย”

อรูปํ รูปารูปสฺส ยถารหํ เหตาธิปติสหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยกมฺมวิปากาหารินฺทฺริยฌานมคฺคอตฺถิอวิคตวเสน เตรสธา ปจฺจโย โหติ.

“นามเป็นปัจจัยแก่รูปและนาม ๑๓ อย่างตามสมควร ด้วยอำนาจของเหตุปัจจัย อธิปติปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย กรรมปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย ฌานปัจจัย มรรคปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย”

๑๓๙๗. เอกวีสติธา นามํ ปจฺจโย ภวตฺตโน
ติปญฺจหิ ตํ รูปสฺส อุภินฺนํ เตรสธา ปน.

“นามเป็นปัจจัยแก่นาม ๒๑ อย่าง เป็นปัจจัยแก่รูป ๑๕ อย่าง และเป็นปัจจัยแก่รูปและนาม ๑๓ อย่าง”

รูปารูปํ อรูปสฺส ยถารหํ สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยินฺทฺริยอตฺถิอวิคตวเสน ฉธา ปจฺจโย โหติ.

“รูปและนามเป็นปัจจัยแก่นาม ๖ อย่างตามสมควร ด้วยอำนาจของสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อินทริยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย”

รูปารูปํ รูปสฺส ยถารหํ สหชาตนิสฺสยอตฺถิอวิคตวเสน จตุธา ปจฺจโย โหติ.

“รูปและนามเป็นปัจจัยแก่รูป ๔ อย่างตามสมควร ด้วยอำนาจของสหชาตปัจจัย นิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย”

รูปารูปํ รูปสฺสาติ นตฺถิ.

“รูปและนามที่เป็นปัจจัยแก่รูป หามีไม่”

๑๓๙๘. อุโภปิ รูปธมฺมสฺส จตุธา โหนฺติ ปจฺจยา
ฉพฺพิธา นามธมฺมสฺส มิสฺสกสฺส น กิญฺจิ ตุ.

“รูปและนามทั้งสองเป็นปัจจัยแก่รูปธรรม ๔ อย่าง เป็นปัจจัยแก่นามธรรม ๖ อย่าง แต่ไม่เป็นปัจจัยแก่รูปนามที่เกิดร่วมกันแต่อย่างใด”

จำแนกปัจจัย ๒๔ เป็นรูปและนาม

เอเตสุ ปน ปจฺจเยสุ กติ รูปา, กติ อรูปา, กติ มิสฺสกาติ. ปุเรชาตปจฺจโย เอโก รูปธมฺโมว. เหตุอนนฺตรสมนนฺตรปจฺฉาชาตาเสวนกมฺมวิปากฌานมคฺคสมฺปยุตฺตนตฺถิวิคตานํ วเสน ทฺวาทส ปจฺจยา อรูปธมฺมาว. เสสา ปน เอกาทส ปจฺจยา รูปารูปมิสฺสกาติ เวทิตพฺพา.

“ถามว่า : ในบรรดาปัจจัยเหล่านี้ ปัจจัยไหนเป็นรูป ปัจจัยไหนเป็นนาม ปัจจัยไหนเป็นรูปนามเกิดร่วมกัน

ตอบว่า : ปุเรชาตปัจจัยเป็นรูปอย่างเดียว

ปัจจัย ๑๒ อย่างด้วยอำนาจของเหตุปัจจัย อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย ปัจฉาชาตปัจจัย อาเสวนปัจจัย กรรมปัจจัย วิปากปัจจัย ฌานปัจจัย มรรคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย

นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย เป็นนามอย่างเดียว

ปัจจัย ๑๑ อย่างอื่นเป็นปัจจัยผสมรูปนาม”

จำแนกปัจจัย ๒๔ โดยกาล

ปุน กาลวเสน เหตุสหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยปุเรชาตปจฺฉาชาตวิปากาหารินฺทฺริย-ฌานมคฺคสมฺปยุตฺตวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตานำ วเสน ปนฺนรส ปจฺจยา ปจฺจุปฺปนฺนาว โหนฺติ. อนนฺตรสมนนฺตราเสวนนตฺถิวิคตปจฺจยา อตีตาว. กมฺมปจฺจโย อตีโต วา โหติ ปจฺจุปฺปนฺโน วา. อารมฺมณาธิปติอุปนิสฺสยปจฺจยา ปน ติกาลิกา โหนฺติ กาลวินิมุตฺตา จ.

“เมื่อจำแนกโดยกาล ปัจจัย ๑๕ อย่างด้วยอำนาจของเหตุปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย ปัจฉาชาตปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย ฌานปัจจัย มรรคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย เป็นปัจจุบันอย่างเดียว

ปัจจัยทั้งหลาย คือ อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย อาเสวนปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย เป็นอดีตอย่างเดียว กรรมปัจจัยเป็นอดีตหรือปัจจุบัน

อารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย มีในกาลทั้ง ๓ และพ้นจากกาล”

๑๓๙๙. ปจฺจุปฺปนฺนาว โหนฺเตตฺถ ปจฺจยา ทส ปญฺจ จ
อตีตา เอว ปญฺเจโก เทฺวกาลิโกว ทสฺสิโต
ตโย ติกาลิกา เจว วินิมุตฺตาปิ กาลโต.

“ในบรรดาปัจจัยเหล่านี้ ปัจจัย ๑๕ อย่างเป็นปัจจุบัน

ปัจจัย ๕ อย่างเป็นอดีต

ปัจจัยเดียวมีในกาล ๒

ปัจจัย ๓ อย่างมีในกาล ๓ และพ้นจากกาล”

สพฺเพ ปนิเม จตุวีสติ ปจฺจยา ยถารหำ อารมฺมณูปนิสฺสยกมฺมอตฺถิปจฺจยานำ วเสน จตูสุ ปจฺจเยสุ สงฺคหำ คจฺฉนฺตีติ เวทติพฺพา.

“โปรดทราบว่าปัจจัย ๒๔ อย่างทั้งหมดนี้ย่อมรวมเข้าในปัจจัย ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นอารัมมณปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย กรรมปัจจัย และอัตถิปัจจัย ตามสมควร”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร ปจฺจยนิทฺเทโส นาม
จตุวีสติโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๒๔ ชื่อว่า ปัจจยนิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้

นิคมนกถา

(คำลงท้าย)

๑๔๐๐. อภิธมฺมาวตาโรยํ วโร ปรมคมฺภีโร
อิจฺฉตา นิปุณํ พุทฺธึ ภิกฺขุนา ปน โสตพฺโพ.

“คัมภีร์อภิธัมมาวตารอันดีเลิศมีเนื้อความลึกซึ้งอย่างยิ่งนี้ ภิกษุผู้ปรารถนาความรู้อันละเอียดพึงสดับโดยแท้”

๑๔๐๑. สุมติมติวิจารโพธโน
วิมติวิโมหวินาสโน อยํ
กุมติมติมหาตโมนาโส
ปฏุมติภาสกโร มโต มยา.

“ข้าพเจ้าได้กล่าวคัมภีร์นี้อันแสดงความเป็นไปแห่งปรีชาของพระศาสดาผู้ทรงพระปรีชาดี ที่กำจัดความหลงของผู้มีความเห็นผิด ทั้งกำจัดความมืดมนคือความเห็นผิดของผู้มีความเห็นชั่ว”

๑๔๐๒. ยโต สุมตินา มโต นามโต
อายาจิตสมฺมานโต มานโต
ตโต หิ รจิโต สทา โตสทา
มยา หิตวิภาวนา ภาวนา.

“ภิกษุผู้มีนามว่า สุมติ ได้วิงวอนนอบน้อมด้วยความเคารพ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงประพันธ์คัมภีร์นี้ที่ธีรชนเคารพเป็นนิตย์ อันสัตบุรุษสรรเสริญ และให้ความยินดีปรีดาเสมอ เพราะแสดงข้อความอันเป็นประโยชน์เกื้อกูล”

๑๔๐๓. อตฺถโต คนฺถโต จาปิ ยุตฺติโต จาปิ เอตฺถ จ
อยุตฺตํ วา วิรุทฺธํ วา ยทิ ทิสฺสติ กิญฺจิปิ.

๑๔๐๔. ปุพฺพาปรํ วิโลเกตฺวา วิจาเรตฺวา ปุนปฺปุนํ
ธีมตา สงฺคเหตพฺพํ คเหตพฺพํ น โทสโต.

“ถ้าความไม่สมควรหรือความขัดแย้งอย่างใดอย่างหนึ่งปรากฏในคัมภีร์นี้โดยศัพท์ โดยอรรถ หรือโดยความเหมาะสม ธีรชนผู้ทรงปัญญาพึงตรวจดูข้างหน้าและข้างหลัง ใคร่ครวญอย่างถี่ถ้วนแล้วถือเอาเถิด อย่าถือเอาว่าเป็นความบกพร่อง”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ความไม่สมควร คือ ความไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา ส่วนความขัดแย้ง คือ ความไม่สอดคล้องกับพระบาลี]

๑๔๐๕. ติวิธา พฺยปฺปถานญฺหิ คติโย ทุพฺพิธาปิ เจ.
ตสฺมา อุปปริกฺขิตฺวา เวทิตพฺพํ วิภาวินา.

“ผู้มีปัญญาพึงใคร่ครวญถือเอา เพราะครรลองแห่งถ้อยคำมี ๓ ประการและรู้ได้ยาก”

[ครรลองแห่งถ้อยคำ มี ๓ ประการ คือ
๑. คำที่ถึงพร้อมด้วยศัพท์ แต่ไม่ถึงพร้อมด้วยอรรถ (สทฺทสมฺปนฺน นอตฺถสมฺปนฺน)
๒. คำที่ถึงพร้อมด้วยอรรถ แต่ไม่ถึงพร้อมด้วยศัพท์ (อตฺถสมฺปนฺน นสทฺทสมฺปนฺน)
๓. คำที่ถึงพร้อมด้วยศัพท์และอรรถทั้งสองอย่าง (อุภยสมฺปนฺน)]

๑๔๐๖. นิกายนฺตรลทฺธีหิ อสมฺมิสฺโส อนากุโล
มหาวิหารวาสีนํ วาจนามคฺคนิสฺสิโต.

๑๔๐๗. มธุรกฺขรสํยุตฺโต อตฺโถ ยสฺมา ปกาสิโต
ตสฺมา หิตตฺถกาเมน กาตพฺโพ เอตฺถ อาทโร.

“ข้าพเจ้าได้แสดงเนื้อความที่ไม่ระคนคละกันกับความเห็นในนิกายอื่น อันอาศัย

แนวทางคำสอนของคณะมหาวิหารวาสี ซึ่งกอปรด้วยอักขระอันไพเราะ ดังนั้น ภิกษุผู้ปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลจึงควรกระทำความเอื้อเฟื้อในคัมภีร์นี้”

๑๔๐๘. สทฺธมฺมฏฺฐิติกาเมน กโรนฺเตน จ ยํ มยา
ปุญฺญมธิคตํ เตน สุขํ ปปฺโปนฺตุ ปาณิโน.

“ข้าพเจ้าผู้ประพันธ์ที่ปรารถนาความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม ได้รับบุญใด[ด้วยการประพันธ์] สัตว์ทั้งหลายจงประสบสุขด้วยบุญนั้น”

๑๔๐๙. อนฺตรายํ วินา จายํ ยถาสิทฺธิมุปาคโต
ตถา กลฺยาณสงฺกปฺปา สิทฺธึ คจฺฉนฺตุ ปาณินฺ.

“คัมภีร์นี้บรรลุความสำเร็จโดยปราศจากอันตราย ฉันใด ความดำริอันดีงามของเหล่าสัตว์จงบรรลุความสำเร็จ ฉันนั้น”

๑๔๑๐. นรนาริคณากิณฺเณ อสงฺกิณฺณกุลากุเล
ผีเต สพฺพงฺคสมฺปนฺเน สุปสนฺนสิโตทเก.

๑๔๑๑. นานารตนสมฺปุณฺเณ วิวิธาปณสงฺกเฏ
กาเวรปฏฺฏเน รมฺเม นานาราโมปโสภิเต.

๑๔๑๒. เกลาสสิขราการ- ปาสาทปฏิมณฺฑิเต
การิเต กณฺหทาเสน ทสฺสนีเย มโนรเม.

๑๔๑๓. วิหาเร วิวิธาการ- จารุปาการโคปุเร
ตตฺถ ปาจีนปาสาเท มยา นิวสตา สทา.

๑๔๑๔. อสลฺเลขมสาขเลฺย สีลาทิคุณโสภินา
อยํ สุมตินา สาธุ ยาจิเตน กโต สตา.

“ข้าพเจ้าผู้พำนักอยู่เสมอในปราสาททิศตะวันออกของวัดที่มีกำแพงและซุ้มประตูงามด้วยลักษณะต่างๆ ประดับด้วยปราสาท[งามสง่า]ดุจยอดเขาไกรลาศ เป็นวัดน่าทัศนารื่นรมย์

ซึ่งอุบาสกชื่อกัณหทาสให้สร้างไว้ ณ เมืองท่ากาเวริที่น่ารื่นรมย์งามด้วยสวนนานาชนิด คลาคล่ำด้วยกลุ่มบุรุษสตรี เพียบพร้อมด้วยสกุลอันหมดจดไม่เจือกัน มีความเจริญรุ่งเรือง กอปรด้วยองค์ประกอบของเมือง[มีกำแพงและคูเมืองเป็นต้น]ทั้งหมด มีน้ำใสเย็นสะอาดดี บริบูรณ์ด้วยรัตนะนานัปการ เนืองแน่นด้วยตลาดหลากหลาย ได้ประพันธ์คัมภีร์นี้โดยมีพระสุมติผู้เจริญสติในการขัดเกลากิเลสและความอ่อนโยน ผู้งามด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้นได้วิงวอนดีแล้ว”

[ในอังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต (อง. สตฺตก. ๒๓.๖๗.๘๗-๘๘) กล่าวถึงองค์ประกอบของเมือง ๗ อย่าง คือ

๑. มีเสาระเนียดมั่นคง
๒. มีคูขุดลึกและกว้าง
๓. มีทางเดินตามคูได้รอบ
๔. มีการสะสมอาวุธไว้มาก
๕. ตั้งกองทัพไว้มาก
๖. มีทหารยามฉลาดสามารถดี
๗. มีกำแพงสูงและกว้าง]

๑๔๑๕. เทวา กาเลน วสฺสนฺตุ วสฺสํ วสฺสวลาหกา
ปาลยนฺตุ มหีปาลา ธมฺมโต สกลํ มหึ.

“ขอให้เทพวลาหกจงบันดาลฝนตามกาล ขอให้ผู้ปกครองประเทศจงคุ้มครองประชาราษฎร์เถิด”

๑๔๑๖. ยาว ติฏฺจติ โลกสฺมึ หิมวา ปพฺพตุตฺตโม
ตาว ติฏฺจตุ สทฺธมฺโม ธมฺมราชสฺส สตฺถุโนติ.

“ขอพระสัทธรรมของพระศาสดาผู้ทรงเป็นธรรมราชา จงดำรงมั่นตราบเท่าที่ภูเขาหิมพานต์อันสูงสุดดำรงอยู่ในโลกเถิด”

อุรคปุรนิวสเนน อาจริเยน ภทนฺตพุทฺธทตฺเตน สีลาจารสมฺปนฺเนน กโต
อภิธมฺมาวตาโร นามายํ.

จบ คัมภีร์อภิธัมมาวตารนี้
อันประพันธ์โดยอาจารย์พระพุทธทัตตะ ผู้พำนักอยู่ในเมืองอุรคปุระ
ผู้เพียบพร้อมด้วยศีลาจารวัตร

อภิธมฺมาวตาโร นิฏฺฐิโต.
จบ คัมภีร์อภิธัมมาวตาร

[ในคำว่า ภทนฺตพุทฺธทตฺเตน (พระพุทธทัตตะ) ภทนฺต ศัพท์มีอรรถเหมือน ภวนฺต แปลว่า “ท่านผู้เจริญ, พระ” สำเร็จรูปมาจาก ภช ธาตุ (เสวายํ = เสพ) + อนฺต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๗๖) ว่า ภชติ กลฺยาณธมฺมนฺติ ภทนฺโต (ภทันตะ คือ ผู้ซ่องเสพความดี) ตามนัยนี้มีศัพท์เดิมว่า ภทนฺต แม้สันสกฤตก็มีรูปว่า ภทนฺต หมายถึง นักบวช, คนดี, ผู้ควรบูชา แต่มีรากศัพท์ต่างจากบาลี กล่าวคือ มาจาก ภทิ ธาตุ (กลฺยาเณ = ดี, งาม) + ณชฺ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ในพจนานุกรมสันสกฤตชื่อศัพทกัลปทรุมะ (เล่ม ๓ หน้า ๔๗๘) ว่า ภทนฺเต อิติ ภทนฺโต (ภทันตะ คือ คนดี, นักบวช)

ในวรรณกรรมบาลีบางแห่งมีรูปว่า ภทฺทนฺต (ท่านผู้เจริญ) นำหน้าชื่อแทน ภทนฺต คำนี้มีรากศัพท์มาจากคำว่า ภทฺทํ เต (ความเจริญจงมีแก่ท่าน) → ภทฺทนฺเต → ภทฺทนฺต ดังคัมภีร์นิรุตติ-ทีปนีกล่าวว่า

ตถา ภทฺทนฺเต ภทฺทนฺตาติ เทฺว “ตุยฺหํ ภทฺทํ โหตุ, ตุมฺหากํ ภทฺทํ โหตู”ติ อตฺเถ สิทฺธา อามนฺตนนิปาตาว.[๙๗]

“ศัพท์ทั้งสอง คือ ภทฺทนฺเต ภทฺทนฺตา เป็นนิบาตร้องเรียกเช่นเดียวกัน ซึ่งปรากฏในความหมายว่า ตุยฺหํ ภทฺทํ โหตุ (ความเจริญจงมีแก่ท่าน), ตุมฺหากํ ภทฺทํ โหตุ (ความเจริญจงมีแก่ท่านทั้งหลาย)”

คัมภีร์ไวยากรณ์บางคัมภีร์กล่าวว่า ภทนฺต เป็นศัพท์เดิม ต่อมาแปลงรูปเป็น ภทฺทนฺต บางคัมภีร์ก็กล่าวว่า ภทฺทนฺต เป็นศัพท์เดิม แล้วแปลงรูปเป็น ภทนฺต กล่าวคือ ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๑๑๑) กล่าวถึงการแปลง ภทนฺต เป็น ภทฺทนฺต และ ภนฺเต เมื่อมี ค (สิ อาลปนะ) และ โย วิภัตติอยู่ท้าย ได้รูปว่า ภทฺทนฺต (ท่านผู้เจริญ), ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ), ภนฺเต (ท่านผู้เจริญทั้งหลาย) และโมคคัลลาน-ไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔๖) กล่าวว่า ภทฺทนฺต มาจาก ภทนฺต ซ้อน ท เป็น ทฺท จึงได้รูปเป็น ภทฺทนฺต มตินี้กล่าวตามรูปสันสกฤตว่า ภทนฺต

ส่วนสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๔๘๗) กล่าวว่า ให้แปลง ภทฺทนฺต เป็น ภทนฺเต เมื่อมี ค อยู่ท้าย เช่น ภทนฺเต (ท่านผู้เจริญ) มตินี้ถือว่า ภทฺทนฺต เป็นศัพท์เดิม แปลว่า “ผู้มีความเจริญอยู่ใกล้ตัว” ประกอบรูปศัพท์มาจาก ภทฺท + อนฺต มีรูปวิเคราะห์เป็นสมาสว่า ภทฺทํ อนฺเต เอตสฺสาติ ภทฺทนฺโต (ภัททันตะ คือ ผู้มีความเจริญอยู่ใกล้ตัว) แม้อรรถกถาของเถรคาถาก็กล่าวถึงรูปเดิมว่า ภทฺทนฺต แต่ให้ ลบ ทฺ จึงมีรูปว่า ภทนฺต ดังข้อความว่า

ภทนฺเตติ ภทฺทํ อนฺเต เอตสฺสาติ ภทฺทนฺโตติ เอกสฺส เอกสฺส ทการสฺส โลปํ กตฺวา วุจฺจติ.[๙๘]

“ในคำว่า ภทนฺเต (ท่านผู้เจริญ) คำว่า ภทฺทนฺต ซึ่งเป็นไปในความหมายว่า ผู้มีความเจริญอยู่ใกล้ตัว กล่าวไว้โดยกระทำการลบ ทฺ อักษรตัวหนึ่ง”]

นิคมนำ

๑. เขฬางฺคนคเร รมฺเม
*ท่ามะโอ*ติ สมญฺญิเต
อาราเม นิวสนฺตสฺส
มหาเถรสฺส ธีมโต.

๒. สสตฺติ'มนุคมฺมคฺค-
มหาปณฺฑิตลญฺฉิโน
ปาเยสิ โย สสิสฺสานำ
ญาณขีร'มนคฺฆิยำ.

๓. คนฺธสาราภิวำเสน
ธมฺมนฺเตวาสิภิกฺขุนา
หิตจิตฺเตนิทำ สตฺถำ
กตำ ยาติ สมตฺตตำ.

๔. สีลาทิธมฺมสุวิสุทฺธคุโณฆธารี
โปราณิกา สกปรตฺถหิตาภิรามา
เถราสภา ปวรสาสน'มานยึสุ
ยาวชฺชกาล'มนุรกฺขิย ทิตฺติการา.

๕. เอวมฺปิ สฺยามวิชิเต ชินสาสนสฺส
วุทฺธึ วิรูฬฺหิ'มภิลาสมโน ยตตฺโต
สิสฺสทฺวิชาน'มิห นิสฺสยรุกฺขตุลฺโย
อาเจรเกสริ มุนินฺทวจาภิกนฺโต.

๖. คนฺธาทิสารยตินา อุปการกญฺญุ-
สิสฺเสน ตสฺส มติขีรสุปายินา เว
สนฺตาวโพธกวิมานสหาสนาย
พฺยาขฺยา กตา มุทิททา สวโจปณีตา.

คนฺธสาราภิวำโส

คำลงท้าย

๑-๓. พระมหาเถระผู้ทรงปัญญา พำนักอยู่ ณ วัดท่ามะโอ นครลำปางที่น่ารื่นรมย์ ดำรงสมณศักดิ์ว่า อัครมหาบัณฑิต โดยอาศัยความสามารถของท่าน ยังศิษย์ให้ดื่มน้ำนมคือปรีชาอันทรงค่า พระคันธสาราภิวงศ์ศิษย์ของท่านแต่งคัมภีร์แปลนี้ด้วยจิตเกื้อกูล บรรลุความสำเร็จ

๔. พระเถระผู้ประเสริฐในปางก่อนผู้ทรงคุณธรรมอันบริสุทธิ์ดีมีศีลธรรมเป็นต้น ผู้รื่นรมย์ในประโยชน์เกื้อกูลของตนและผู้อื่น ได้สืบทอดบวรพระพุทธศาสนากระทำการรักษาเผยแพร่ตราบจนถึงปัจจุบัน ฉันใด

๕. แม้อาจารย์ผู้ประเสริฐที่สำรวมตนแล้วก็มีใจหวังความเจริญรุ่งเรืองแห่งศาสนาของพระชินเจ้าในสยามประเทศ ฉันนั้น ท่านเปรียบดั่งต้นไม้ที่อาศัยของมวลสกุณาคือศิษย์ในพระศาสนานี้ เป็นผู้เพลิดเพลินยิ่งในพระดำรัสของพระจอมมุนี

๕. พระคันธสาราภิวงศ์ ศิษย์ของท่าน ผู้ดื่มน้ำนมคือปัญญาด้วยดี รู้อุปการคุณของท่านแล้ว แต่งคัมภีร์แปลอันประเทืองปัญญาไพเราะโดยภาษาของตน เพื่อความรู้ของสัตบุรุษและเพื่อยังจิตของกวีให้ชื่นชม

พระคันธสาราภิวงศ์

เชิงอรรถคำนำ

[๑]สีหฬฏฺฐกถา สุทฺธา มหินฺเทน มตีมตา
สงฺคีติตฺตยมารูฬฺหํ สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตํ.
สาริปุตฺตาทีคีตํ จ กถามคฺคํ สเมกฺขิย
กตา สีหฬภาสาย สีหเฬสุ ปวตฺตติ.
(มหาวํส. ๓๗.๓๓๘-๓๙)

"พระมหินทเถระผู้ทรงปัญญาได้ประพันธ์อรรถกถาสิงหลอันบริสุทธิ์ด้วยภาษาสิงหล โดยรวบรวมพระดำรัสที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงและพระสารีบุตรเป็นต้นกล่าวไว้ อรรถกถาสิงหลซึ่งได้รับสังคายนา ๓ ครั้งปรากฏอยู่ในลังกาทวีป"

[๒]ตตฺถาหํ ปาฏวตฺถาย ภิกฺขูนํ ปิฏกุตฺตเม
อภิธมฺมาวตารนฺตุ มธุรํ มติวฑฺฒนํ.
ตาฬ โมหกวาฏสฺส วิฆาฏนมนุตฺตรํ
ภิกฺขูนํ ปวิสนฺตานํ อภิธมฺมมหาปุรํ.
สุทฺทตฺตรํ ตรนฺตานํ อภิธมฺมมโหทธึ
สุทฺทตฺตรํ ตรนฺตานํ ตรวฺ มกรากรํ.
อาภิธมฺมิกภิกฺขูนํ หตฺถสารมนุตฺตรํ
ปวกฺขามิ สมาเสน ตํ สุณาถ สมาหิตา.
(อภิธมฺมาวตาร. คาถา ๔-๗)

[๓]อภิ. อ. ๘๖

[๔]อภิธมฺมาวตาร. คาถา ๑๐

[๕]อภิ. อ. ๔๗๓

[๖]อภิ. ธ. ๓๕.๕๖๘.๑๖๑

[๗]อภิ. อ. ๑.๔๗๓

[๘]วิสุทฺธิ. ๒.๙๗

[๙]อภิธมฺมาวตาร. คาถา. ๖๒

[๑๐]นีติ. สุตฺต. หน้า ๕๑๘

[๑๑]ชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี พบในฉบับสิงหล ฉบับพม่าพบชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี บ้าง อภิธัมมัตถวิภาวนี บ้าง ส่วนฉบับฉัฏฐสังคีติใช้ชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี ตามฉบับสิงหล ในที่นี้ขอชี้แจงว่าชื่อทั้งสองดังกล่าวไม่ผิดหลักภาษา กล่าวคือ คำว่า อภิธมฺมตฺถวิภาวินี ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิธมฺม ศัพท์ + อตฺถ ศัพท์ + วิ อุปสรรค + ภู ธาตุ + เณ ปัจจัย + ณี ปัจจัย + อินี อิตถีปัจจัย รูปปุงลิงค์ของคำว่า วิภาวินี คือ วิภาวี จึงลง อินี ปัจจัยท้ายบทกิตก์ที่มี ณี ปัจจัยอยู่ท้ายด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๔๐) ว่า ปติภิกฺขุราชี-การนฺเตหิ อินี (ลง อินี ปัจจัยท้าย ปติ, ภิกฺขุ, ราช และศัพท์อันเป็น อี การันต์และศัพท์อื่นๆ อันเป็นไปในอิตถีลิงค์) ดังคำว่า ปิยปสฺสี (ชายผู้ชมเชยคนรัก), ปิยปสฺสินี (นางผู้ชมเชยคนรัก)

ส่วนคำว่า อภิธมฺมตฺถวิภาวนี ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิธมฺม ศัพท์ + อตฺถ ศัพท์ + วิ อุปสรรค + ภู ธาตุ + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย โดยทั่วไปบทที่ลง ยุ ปัจจัยแล้วใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ เมื่อจะเปลี่ยนเป็นอิตถีลิงค์อาจลง อา หรือ อี อิตถีปัจจัย ดังคำว่า ทีปนา, ทีปนี ไม่นิยมลง อินี ปัจจัยท้ายบทดังกล่าว

แม้บททั้งสองจะไม่ผิดหลักภาษา แต่รูปว่า อภิธมฺมตฺถวิภาวินี น่าจะเป็นต้นฉบับเดิม เพราะพบในฉบับสิงหลซึ่งเป็นภาษาของผู้แต่ง นอกจากนี้ เมื่อเทียบเคียงกับคำว่า อภิธมฺมตฺถ-วิกาสินี ที่ไม่ประกอบรูปศัพท์เป็น อภิธมฺมตฺถวิกาสนี รูปว่า อภิธมฺมตฺถวิภาวินี จึงสมควรกว่า

[๑๒]อภิธัมมาวตาร. คาถา. ๑

[๑๓]อภิธัมมาวตาร. คาถา. ๒-๗

[๑๔]อภิธัมมาวตาร. คาถา. ๑๙๒

[๑๕]อภิธัมมาวตาร. คาถา. ๗๖๐

[๑๖]อภิธมฺมาวตาร. คาถา ๗๖๗

[๑๗]อภิธมฺมาวตาร. คาถา ๑๒๖๙-๗๒

[๑๘]อภิธมฺมาวตาร. นิคมนกถา

เชิงอรรถประวัติผู้แต่ง

[๑]อุรคปุรนิวสเนน อาจริเยน ภทนฺตพุทฺธทตฺเตน สีลาจารสมฺปนฺเนน กโต อภิธมฺมาวตาโร นามา'ยํ. (อภิธมฺมาวตาร. นิคมนกถา)

"จบคัมภีร์อภิธัมมาวตารนี้อันประพันธ์โดยอาจารย์พระพุทธทัตตะ ผู้พำนักอยู่ในเมืองอุรคปุระ ผู้เพียบพร้อมด้วยศีลาจารวัตร"

[๒]มหาวิหารวาสีนํ วาจนามคฺคนิสฺสิตํ
วํสาลงฺการภูเตน ภูตานุคฺคหการินา
เถเรน พุทฺธทตฺเตน รจิตํ ยํ มโนรมํ.
(อภิธมฺมตฺถวิกาสินี. คาถา ฆ, ง)

"พระพุทธทัตตเถระผู้เป็นเครื่องประดับวงศ์ ผู้กระทำการอนุเคราะห์มวลชน ได้ประพันธ์คัมภีร์อันน่าชื่นชมโดยอาศัยแนวคำสอนของพระเถระผู้อยู่ในนิกายมหาวิหาร"

[๓]โย พุทฺธโฆสาจริยาสเภน
วิญฺญุปฺปสตฺเถนปิ สุปฺปสตฺโถ
โส พุทฺธทตฺตาจริยาภิธาโน
มหากวิ เถริยวํสทีโป.
(วินยสารตฺถสนฺทีปนี. คาถา ฌ)

"พระพุทธโฆสาจารย์ผู้อันวิญญูชนยกย่องได้สรรเสริญพระเถระรูปใดไว้ พระเถระรูปนั้นมีนามว่า พระพุทธทัตตาจารย์ เป็นกวีผู้ยิ่งใหญ่ เป็นดุจประทีปส่องวงศ์แห่งเถรวาท"

[๔]พุทฺธทตฺตสฺส ปน สหายวาณิชาปิ พุทฺธทตฺโต อตฺถีติ วทึสุ. ตํ สุตฺวา พุทฺธทตฺโต พหิ นิกฺขมิตฺวา เถรํ ปสฺสิตฺวา อติวิย ตุฏฺโฐ ปุจฺฉิ ตฺวํ อาวุโส กินฺนาโมสีติ. โส อาห พุทฺธ-

โฆโสติ. กหं คโตสีติ. ลงฺกาทีปๆ อหं คโตมฺหิ ภนฺเตติ. กิมตฺถาย คโตสีติ. พุทฺธสาสนं สีหฬภาสาย จปิตं ตं ปริวตฺเตตฺวา มาคธภาสาย จเปตุๆ คโตมฺหีติ. ฯเปฯ อหं อปฺปายุโก น จิรं ชีวามิ. ตสฺมา น สกฺโกมิ สาสนं กาตุๆ. ตฺวเยว สาธุ กโรหีติ อาห. (พุทฺธโฆสุปฺปตฺติ. หน้า ๑๓-๑๔)

“แม้พ่อค้าที่รู้จักพระพุทธทัตตเถระก็กล่าวว่า ‘พระพุทธทัตตะพักอยู่’ พระพุทธทัตตเถระได้ยินคำนั้นแล้วออกมาภายนอก เห็นพระพุทธโฆสาจารย์ก็ยินดียิ่ง แล้วถามว่า ‘ท่านผู้มีอายุ ท่านมีนามใด’ พระพุทธโฆสาจารย์ตอบว่า ‘กระผมชื่อว่า พระพุทธโฆสะ’ พระพุทธทัตตเถระถามว่า ‘ท่านจะไปที่ใด’ พระพุทธโฆสาจารย์ตอบว่า ‘กระผมจะไปลังกาทวีป’ พระพุทธทัตตเถระถามว่า ‘ท่านไปเพื่อประโยชน์อะไร’ พระพุทธโฆสาจารย์ตอบว่า ‘กระผมไปเพื่อปริวรรตพระพุทธศาสนาที่ตั้งไว้ด้วยภาษาสิงหลมาเป็นภาษามคธ’...พระพุทธทัตตเถระกล่าวว่า ‘กระผมมีอายุเหลือน้อย มีชีวิตอยู่อีกไม่นาน จึงไม่อาจเผยแพร่พระศาสนาได้ ท่านจงกระทำให้ดีเถิด’”

[๕]อชฺเฌสนं คเหตฺวาน (ได้รับการเชิญชวน) ในคาถาว่า

วิภชฺชวาทิเสฏฺฐานं เถริยานं ยสสฺสินं
มหาวิหารวาสีนं วํสชสฺส วิภาวิโน.
ภทนฺตสงฺฆปาลสฺส สุจิสลฺเลขวุตฺติโน
วินยาจารยุตฺตสฺส ยุตฺตสฺส ปฏิปตฺติยๆ.
ขนฺติโสรจฺจเมตฺตาทิ- คุณภูสิตเจตโส
อชฺเฌสนं คเหตฺวาน กโรนฺเตน อิมं มยา.
สทฺธมฺมฏฺฐิติกาเมน โย ปตฺโต ปุญฺญสญฺจโย
ตสฺส เตเชน สพฺเพปิ สุขเมธนฺตุ ปาณิโน.
(วิสุทฺธิ. ๒.๔๐๒)

“กระแสบุญใดที่ข้าพเจ้าผู้หวังความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรมได้รจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ได้รับแล้ว โดยรับการเชิญชวนจากท่านพระสังฆปาละผู้ทรงปัญญาเกิดในวงศ์แห่งภิกษุคณะมหาวิหาร ซึ่งเป็นฝ่ายเถรวาท

มีชื่อเสียง มีวาทะจำแนกธรรมอันดีเลิศ [ท่าน]มีความประพฤติสะอาด ขัดเกลากิเลส กอปรด้วยวินัยและมรรยาท พากเพียรในการปฏิบัติ มีใจประดับด้วยคุณธรรมคือความอดทน ความสงบเสงี่ยม และเมตตาเป็นต้น ขอสัตว์ทั้งปวงจงถึงความสุขด้วยเดชแห่งกระแสบุญนั้น”

[๖]สกฺกจฺจ สาทรํ ยาจิโต (ได้รับวิงวอนโดยเคารพด้วยดี) ในคาถาว่า

ขนฺติสารจฺจโสสีลฺย- พุทฺธิสทฺธาทยาทโย
ปติฏฺจิตา คุณา ยสฺมึ รตนานีว สาคเร.
วินยาจารยุตฺเตน เตน สกฺกจฺจ สาทรํ
ยาจิโต สงฺฆปาเลน เถเรน ถิรเจตสา.

(อุตฺตรวินิจฺฉย. คาถา. ๙๖๖)

“คุณธรรมทั้งหลายมีความอดทน ความรื่นรมย์ในการงานดี ความมีศีลหมดจด ความรู้ ศรัทธา และกรุณา เป็นต้น ดำรงมั่นแล้วในเถระใด ดุจรัตนะในสาคร พระเถระนั้นนามว่า พระสังฆปาละ ผู้กอปรด้วยวินัยและมรรยาท ผู้มีใจตั้งมั่น ได้วิงวอนโดยเคารพด้วยดี”

[๗]อหญฺจ ชินาลงฺการทนฺตธาตุโพธิวํสคนฺเถเยว พนฺธามิ.

(พุทฺธโฆสุปฺปตฺติ. หน้า ๑๓)

“อนึ่ง ข้าพเจ้าได้ประพันธ์คัมภีร์ชินาลังการ ทันตธาตุวงศ์ และโพธิวงศ์”

[๘]วีสฏฺจภาณวารมณฺฑิตคนฺถปิณฺโฑ
มณฺเฑตุ สาสนกรณฺฑคโต ยตี โส
โย พุทฺธรกฺขิตมหาจริยาสเภน
สมฺปิณฺฑิโต วิวิธกิตฺติสิรินฺธเรน.

(ชินาลงฺการ. คาถา ๒๗๘)

“คัมภีร์ที่มีหมวดของบทอันไพเราะประดับด้วยภาณวาร ๒๘ (๑ ภาณวารมีคาถา ๒๕๐ บท นับเป็นพยางค์ได้ ๘,๐๐๐ พยางค์) อันอาจารย์พุทธทัตตะผู้ประเสริฐทรงสิริเกียรตินานาประการได้ประมวลไว้จงดำเนิน

ไปในผอบแห่งพระศาสนา ประดับเหล่าภิกษุเถิด”

อนึ่ง ในคำลงท้ายของคัมภีร์โพธิวงศ์มิได้กล่าวถึงผู้แต่งโพธิวงศ์ แต่ในคัมภีร์โพธิวงศ์ ฉบับพม่า ซึ่งปริวรรตจากอักษรสิงหล มีคำนำภาษาบาลีของผู้ชำระ คือ พระชนินทะ วัดต่องปอก จังหวัดมองลำไย กล่าวตามคำนำฉบับสิงหลว่า ท่านผู้แต่งคัมภีร์ คือ พระอุปติสสเถระ แต่งตามคำอาราธนาของพระทาฐานาคเถระ

“ในคำลงท้ายของอรรถกถาพุทธวงศ์ มีข้อความที่พระเถระรุ่นหลังกล่าวเพิ่มเติมว่า

ครูหิ คีตนาเมน พุทฺธทตฺโตติ วิสฺสุโต
เถโร กตฺวา อฏฺฐกถำ มธุรตฺถวิลาสินึ.
โปตฺถกำ จปยิตฺเวมำ ปรมฺปเร หิตาวหำ
อจิรฏฺฐิตภาเวน อโห มจฺจุวสำ คโต.
(พุทฺธวำ. อ. ๕๓๕)

“พระเถระผู้ปรากฏโดยชื่อที่ครูตั้งว่า พระพุทธทัตตะ ได้รจนาคัมภีร์อรรถกถามธุรัตถวิลาสินี จารึกคัมภีร์ที่อำนวยประโยชน์เกื้อกูลต่อๆ มานี้แล้ว ได้ลุถึงอำนาจของมัจจุมารโดยการดำรงอยู่ไม่นานหนอ”

ในคัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติ (หน้า ๑๔) กล่าวว่า พระพุทธทัตตเถระเดินทางกลับอินเดียแล้วมีชีวิตอยู่ไม่กี่วันก็มรณภาพ ข้อความนี้ขัดแย้งกับเรื่องที่ท่านแต่งอรรถกถาสังเขปหลายฉบับโดยอาศัยอรรถกถาประมวลความของพระพุทธโฆสาจารย์

แม้ข้อความในคัมภีร์เดียวกัน (หน้า ๑๘) ที่กล่าวว่า พระพุทธโฆสาจารย์แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคเพื่ออธิบายคาถาว่า สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ เป็นต้น โดยมิได้ศึกษาเพิ่มเติมจากคัมภีร์ใดๆ ก็ไม่สมควร เพราะพบข้อความที่กล่าวถึงคัมภีร์อรรถกถาต่างๆ คือ อรรถกถาพระวินัย, อรรถกถาของมัชฌิมนิกาย, อรรถกถาของสังยุตตนิกาย และอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย พร้อมด้วยมติของภิกษุผู้ทรงจำนิกายต่างๆ คือ มติของทีฆภาณกะ, มติของมัชฌิมภาณกะ, มติของสังยุตตภาณกะ และมติของอังคุตตรภาณกะ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น จึงทราบได้ว่าท่านผู้แต่งต้องศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์อรรถกถาที่อยู่ในรูปของภาษาสิงหลแล้วแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค

นอกจากนี้ ยังมีข้อความในคัมภีร์ (หน้า ๑๘-๒๐) กล่าวอีกว่า พระพุทธโฆสาจารย์ใช้เวลาแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคเพียงคืนเดียวถึงสามฉบับ และมีเนื้อหาเหมือนกันทั้งหมด ข้อความนี้ไม่เป็นที่ยอมรับของบัณฑิตทั้งหลาย เพราะท่านแต่งคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยชื่อว่าสมันตปาสาทิกา ซึ่งมีจำนวน ๑,๖๖๐ หน้า (ตามฉบับมหาจุฬาฯ) โดยใช้เวลา ๑ ปีตามคำลงท้ายของคัมภีร์นั้น ในขณะที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคมีจำนวน ๘๑๖ หน้า (ตามฉบับมหาจุฬาฯ) จึงสันนิษฐานว่าท่านคงใช้เวลาแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคราว ๕-๖ เดือนเป็นอย่างน้อย

[๑๐]อหำ เตน สมเยน ชฏิโล อุคฺคตาปโน
อนฺตลิกฺขมฺหิ จรโณ ปญฺจาภิญฺญาสุ ปารคู.
(พุทฺธวำ. อ. ๑๘๔, อภิ. อ. ๑.๖๐)

"ในสมัยนั้น เราเป็นชฎิลมีตบะกล้า เที่ยวไปในนภากาศ เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งอภิญญา ๕"

[๑๑]นรนาริคณากิณฺเณ อสงฺกิณฺณกุลากุเล
ผีเต สพฺพงฺคสมฺปนฺเน สุปสนฺนสิโตทเก.
นานารตนสมฺปุณฺเณ วิวิธาปณสงฺกเฏ
กาเวรปฏฺฏเน รมฺเม นานาราโมปโสภิเต.
เกลาสสิขราการ- ปาสาทปฏิมณฺฑิเต
การิเต กณฺหทาเสน ทสฺสนีเย มโนรเม.
วิหาเร วิวิธาการ- จารุปาการโคปุเร
ตตฺถ ปาจีนปาสาเท มยา นิวสตา สทา.
อสลฺเลขมสาขเลฺย สีลาทิคุณโสภินา
อยำ สุมตินา สาธุ ยาจิเตน กโต สตา.
(อภิธมฺมาวตาร. คาถา ๑๔๑๐-๔)

[๑๒]อจฺจุตจฺจุตวิกฺกนฺเต กลมฺพกุลนนฺทเน
มหึสมนุสาสนฺเต อารทฺโธ จ สมาปิโต.
(วินยวินิจฺฉย. คาถา ๓๑๗๙)

“เมื่อพระเจ้าอัจจุตวิกรมผู้มั่นคง ผู้เป็นที่ชื่นชมของสกุลกลัมพะ ทรงปกครองประชาราษฎร์อยู่ คัมภีร์นี้ได้แต่งสำเร็จแล้ว”

เชิงอรรถอภิธัมมาวตาร

[๑]อภิ. วิ. ๓๕.๗๑๔-๑๖.๓๕๖

[๒]นีติ. สุตฺต. ๘๖๔

[๓]อภิ. ธ. ๓๔.๕๗.๓๑

[๔]อภิ. วิ. ๓๕.๗๑๔-๑๖.๓๕๖

[๕]องฺ. นวก. ๒๓.๖๘.๓๗๙

[๖]ม. มู. ๑๒.๒๕๕.๔๐๕, อภิ. อ. ๑.๑๑๘

[๗]อภิ. ป. ๔๐.๔๕-๖.๒๙๒

[๘]อภิ. อ. ๒.๑๖๗

[๙]อภิ. ป. ๔๐.๑.๑

[๑๐]อภิ. อ. ๓.๓๙๕-๙๖

[๑๑]ฎีกาใหม่, อภิ. อ. ๒.๑๕๕, มูลฏี. ๒.๑๐๕

[๑๒]ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๑๑.๑๒๔,๑๑๓.๑๒๖, อภิ. อ. ๑.๓๖๕

[๑๓]วิ. มหา. ๔.๑๕.๑๔, สํ. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๘, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๓๐.๓๕๙

[๑๔]อภิ. อ. ๑.๓๖๖

[๑๕]อภิ. อ. ๑.๓๗๐

[๑๖]อภิ. อ. ๑.๓๗๙

[๑๗]สํ. ส. ๑๕.๑๑๖.๘๘, ขุ. ธ. ๒๕.๓๖๑.๘๐

[๑๘]ขุ. สุ. ๒๕.๕๔๗.๔๔๑

[๑๙]อภิ. ธ. ๔๐.๑๑๗๖.๒๗๓

[๒๐]อภิ. ป. ๔๒.๘.๒๘๖

[๒๑]อภิ. ป. ๔๒.๘.๒๘๖

[๒๒]อภิ. ธ. ๓๔.๖๕๒.๑๙๘

[๒๓]สํ. นิ. ๑๖.๒๐.๒๖

[๒๔]ที. มหา. ๑๐.๖๔.๓๑-๒, ๖๗.๓๓, ม. มู. ๑๒.๒๘๑.๒๔๒, ม. ม. ๑๓.๓๓๗.๓๑๙, สํ. ส. ๑๕.๑๗๒.๑๖๔

[๒๕]ขุ. ชา. ๒๗.๗๗-๘๗.๑๙๓-๙๔

[๒๖]สํ. สฬา. ๑๘.๓๑๔, ๓๓๐.๒๓๑, ๒๓๙

[๒๗]สํ. สฬา. ๑๘.๓๑๔, ๓๓๐.๒๓๑, ๒๓๙

[๒๘]สํ. สฬา. ๑๘.๓๑๔, ๓๓๐.๒๓๑, ๒๓๙

[๒๙]สํ. สฬา. ๑๘.๓๑๔, ๓๓๐.๒๓๑, ๒๓๙

[๓๐]ขุ. ธ. ๒๕.๙๗.๓๔

[๓๑]ที. ปา. ๑๑.๓๕๓.๒๔๔

[๓๒]สํ. ส. ๑๕.๑๖๒.๑๕๔

[๓๓]ขุ. อุ. ๒๕.๗๓.๒๑๓

[๓๔]อภิ. ธ. ๓๔.๑๔๑๙.๓๑๓

[๓๕]อภิ. ธ. ๓๔.๑๔๒๒.๓๑๔

[๓๖]อภิ. ธ. ๓๔.๑๔๒๒.๓๑๔

[๓๗]อภิ. ธ. ๓๔.๑๓๑๓-๕,๒๙๗

[๓๘]สํ. ส. ๑๕.๕๕.๔๒

[๓๙]สํ. ส. ๑๕.๕๕.๔๒

[๔๐]สํ. ข. ๑๗.๒๒.๒๒

[๔๑]สํ. ส. ๑๕.๑๑๕.๘๗

[๔๒]สํ. นิ. ๑๖.๑๓๓.๑๗๘

[๔๓]ขุ. ธ. ๒๕.๙๗.๓๔

[๔๔]สํ. ส. ๑๕.๑๗๑.๑๖๓

[๔๕]สํ. ส. ๑๕.๑๗๑.๑๖๓

[๔๖]วิ. อ. ๑.๔๕๔, วิสุทฺธิ. ๑.๙๖

[๔๗]วิสุทฺธิ. ๑. ๑๐๔

[๔๘]องฺ. สตฺตก. ๒๓.๓๗.๒๙, วิสุทฺธิ. ๑.๑๐๕

[๔๙]ม. มู. ๑๒.๒๕๒.๒๑๕

[๕๐]วิสุทฺธิ. ๑. ๑๒๘

[๕๑]องฺ. ทสก. ๒๔.๑๑.๑๓, วิสุทฺธิ. ๑.๑๓๒-๓๓

[๕๒]วิสุทฺธิ. ๑.๑๓๙-๔๐

[๕๓]วิ. อ. ๑.๑๓๙

[๕๔]วิสุทฺธิ. ๑.๑๕๙

[๕๕]วิสุทฺธิ. ๑. ๙๔

[๕๖]นีติ. สุตฺต. สูตร ๑๐๕

[๕๗]อภิ. อ. ๑.๒๖๖

[๕๘]วิสุทฺธิ. ๒.๒

[๕๙]อภิ. ป. ๔๐.๔๐๔.๑๒๔

[๖๐]ที. อ. ๒.๒-๓

[๖๑]สํ. ข. ๑๗.๖๓.๖๑

[๖๒]สํ. สฬา. ๑๘.๒๘.๑๗

[๖๓]สํ. ข. ๑๗.๖๓.๖๑

[๖๔]สํ. สฬา. ๑๘.๒๘.๑๗

[๖๕]สํ. ข. ๑๗. ๕๖.๔๘

[๖๖]สํ. สฬา. ๑๘.๒๘.๑๗

[๖๗]อภิ. ธ. ๓๔.๕๙๕.๑๘๑

[๖๘]เปฏ. ๒๖.๘๐๔.๒๕๕

[๖๙]สํ. ส. ๑๕.๒๓, ๑๖.๑๙๒, ๑๙๘

[๗๐]สํ. มหา. ๑๙.๓๙๘.๑๕๖

[๗๑]ที. มหา. ๑๐.๓๗๓.๒๔๘, ม. มู. ๑๒.๑๐๗.๗๗

[๗๒]สํ. ข. ๑๗.๗๙.๗๑

[๗๓]อภิ. อ. ๑.๘๙

[๗๔]สงฺคห. ฏี. ๑๘๕

[๗๕]ปฏิสํ. อ. ๑.๖-๗, วิสุทฺธิ. ๒.๔๑๕

[๗๖]ที. ปา. ๑๑.๑๑๑.๖๘

[๗๗]ปฏิสํ. อ. ๑.๖, วิสุทฺธิ. ๒.๘๐

[๗๘]ฎีกาใหม่, อภิ. อ. ๒.๔๑๒, ๔๑๕, วิสุทฺธิ. อ. ๒. ๘๐, วิสุทฺธิ. ฏี. ๒.๘๑-๘๓

[๗๙]สํ. ส. ๑๕.๑๗๑.๑๖๓

[๘๐]วิสุทฺธิ. ๒.๒๕๙

[๘๑]วิสุทฺธิ. ๒.๒๕๙

[๘๒]วิสุทฺธิ. ๒.๒๖๒

[๘๓]ขุ. ปฏิ. ๓๑.๒๓๔.๒๙๓

[๘๔]ขุ. อป. ๓๓.๑๘๓.๒๗๙

[๘๕]วิ. ป. ๘.๘.๘

[๘๖]สารตฺถ. ๑.๑๘๖

[๘๗]วิสุทฺธิ. ๒.๒๖๙

[๘๘]วิสุทฺธิ. ๒.๓๐๑

[๘๙]ขุ. ปฏิ. ๓๑.๕๐.๕๖

[๙๐]ที. อ. ๒.๔๐๑, ม. อ. ๑.๓๐๖

[๙๑]ที. ฏี. ๒.๔๐๖, ม. ฏี. ๑.๔๗๕

[๙๒]ขุ. ธ. ๒๕.๓๗๓.๘๒

[๙๓]ขุ. ธ. ๒๕.๓๗๔.๘๒

[๙๔]วิสุทฺธิ. ๒.๓๗๑

[๙๕]ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๐๙.๑๒๒, อภิ. วิ. ๓๕.๗๙๔.๔๐๐

[๙๖]อภิ. อ. ๓. ๓.๔๑๕

[๙๗]นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๑๓๐

[๙๘]เถร. อ. ๒.๑๘๘

ดัชนีค้นคำ

กรรมฐาน ๓๑๗
กรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริต ๓๑๖
กรรมปัจจัย ๔๖๘
กรุณา ๖๔
กังขาวิตรณวิสุทธิ ๔๐๙
กามาวจร ๙-๑๐
กามาวจรกิริยาจิต ๓๖
กามาวจรกุศลจิต ๗
กามาวจรวิปากจิต ๒๑
กายกัมมัญญตา ๖๐
กายทุจจริตวิรติ ๖๕
กายประสาท ๒๓๓
กายปัสสัทธิ ๕๙
กายปาคุญญตา ๖๑
กายมุทุตา ๖๐
กายวิญญัตติ ๒๔๓
กายุชุกตา ๖๑
การเกิดขึ้นของรูป ๒๖๙
การเกิดอาวัชชนจิตเป็นต้น ๑๘๘
การกำหนดรูปนาม ๔๐๓
กำเนิด ๔ ๒๐๗
กิริยาจิต ๓๖
กิเลสกาม ๘
กุศล ๕
ขันธ์ ๕ ๔๐๒
ขณะปัจจุบัน ๓๘๔
คติ ๕ ๑๑๕, ๒๐๗
คันถะ ๔๕๔
คันธารมณ์ ๑๔๒
ความเป็นอุปการะของเหตุ ๖ ๒๐๒
ความหมายของปัจจัย ๒๐๐
ความหมายของเหตุ ๒๐๐
โคจรรูป ๒๓๖
โคตรภูญาณ ๔๓๙
ฆานประสาท ๒๓๓
จริต ๖ ๓๑๕
จริต ๖๔ ๓๑๕
จักขุวิญญาณ ๒๗
จักษุ ๒๒๗
จำแนกปัจจัย ๒๔ เป็นรูปและนาม ๔๗๒
จำแนกปัจจัย ๒๔ โดยกาล ๔๗๓
จิต ๓-๔
จิตตกัมมัญญตา ๖๐
จิตตปาคุญญตา ๖๑

จิตตปัสสัทธิ ๕๙
จิตตมุทุตา ๖๐
จิตตุชุกตา ๖๑
จิตเตกัคคตา ๕๔
เจตนา ๕๒
เจตสิก ๔๕
เจตสิก ๕๒ ดวง ๘๙
เจโตปริยญาณ ๓๗๑
ฉันทะ ๖๒
ชนกกรรม ๔๑๔
ชวนปฏิปาทกมนสิการ ๖๔
ชรารูป ๒๔๙
ชิวหาประสาท ๒๓๓
ชีวิต ๕๖
ชีวิตรูป ๒๔๑
ฌานปัจจัย ๔๖๙
ตทารัมมณจิต ๑๑ ดวง ๑๙๓
ตัชชาบัญญัติ ๒๙๕
ตัตรมัชฌัตตตา ๖๒
ทิพยจักษุญาณ ๓๗๔
ทิพโสตญาณ ๓๖๙
โทสมูลจิต ๑๙
ธาตุ ๔ ๒๒๕
นัตถิปัจจัย ๔๖๙
นามบัญญัติ ๒๙๔
นิพพาน ๒๗๗
นิวรณ์ ๔๕๕
นิวรณ์ ๕ ๓๓๘
นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ๔๐๐
นิสสยปัจจัย ๔๖๗
เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ๓๕๙
บัญญัติ ๒๙๓
บุคคล ๑๑ จำพวก ๑๑๗
บุคคล ๒๐ ตามปฏิสนธิ ๑๑๖
บุญกิริยาวัตถุ ๑๐
บุรุษ ๒๘๗
ปฏิภาคนิมิต ๓๒๙
ปสาทรูป ๒๓๔
ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ๔๓๓
ปฏิสนธิจิต ๑๙ ดวง ๑๙๒
ปฏิสัมภิทาญาณ ๓๙๘
ประกฤติ ๒๘๗
ปรามาส ๔๕๕
ปริตตารมณ์ ๑๔๕
ปลิโพธ ๑๐ ๓๑๓
ปัจจเวกขณญาณ ๔๔๔
ปัจจุบันอารมณ์ ๑๔๖
ปัจฉาชาตปัจจัย ๔๖๘
ปัญญา ๕๕, ๓๙๕-๙๗
ปัญญาจักขุ ๕ ประเภท ๒๒๘
ปณฺจโวการ ๑๙๒
ปีติ ๕๓
ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๓๗๒
ปุริสินทรีย์ ๒๓๙

ปุเรชาตปัจจัย ๔๖๘
ผัสสะ ๕๑
พระสกทาคามี ๔๔๖
พระโสดาบัน ๔๔๔
พระอนาคามี ๔๔๗
พระอรหันต์ ๔๔๙
ภพ ๓ ๑๑๕, ๒๐๗
ภูมิ ๓๐ ๑๑๖
มนสิการ ๖๓
มหาภูตรูป ๔ ๒๒๔
มลทิน ๔๕๕
มรรคญาณที่ ๑ ๔๔๐
มรรคญาณที่ ๒ ๔๔๕
มรรคญาณที่ ๓ ๔๔๖
มรรคญาณที่ ๔ ๔๔๘
มรรคปัจจัย ๔๖๙
มัจฉริยะ ๔๕๔
มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ๔๓๑
มิจฉัตตะ ๔๕๓
มุทิตา ๖๕
โมหมูลจิต ๒๐
โยคะ ๔๕๕
รสารมณ์ ๑๔๒
รูป ๒๒๓
รูป ๒ ประเภท ๒๒๔
รูปกลาปในปฏิสนธิกาล ๒๗๐
รูปกลาปในปวัตติกาล ๒๗๓
รูปาวจรกิริยาจิต ๔๐
รูปาวจรกุศลจิต ๑๓
รูปาวจรวิปากจิต ๓๐
รูปารมณ์ ๑๔๑
ลหุตารูปเปนต้น ๒๔๖
ลักษณะของรูปนาม ๔๐๓
โลกธรรม ๔๕๓
โลกุตตรจิต ๑๖
โลกุตตรวิปากจิต ๓๒
โลภมูลจิต ๑๘
วจีวิญญัติ ๒๔๔
วสีภาวะ ๕ อย่าง ๓๔๒
วัตถุกาม ๘
วิคตปัจจัย ๔๖๙
วิจาร ๕๓
วิชชมานบัญญัติ ๒๙๗
วิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ ๒๙๗
วิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ ๒๙๘
วิญญาณัญจายตนฌาน ๓๕๖
วิญญาณัฏฐิติ ๒๐๘
วิตก ๕๒
วิถีปฏิปาทกมนสิการ ๖๔
วิปปยุตตปัจจัย ๔๖๙
วิปากจิต ๒๑
วิปากปัจจัย ๔๖๘

วิปัลลาส ๔๕๔
วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ๔๒๗
วิริยะ ๕๕
ศรัทธา ๕๔
สติ ๕๕
สมนันตรปัจจัย ๔๖๖
สหชาตปัจจัย ๔๖๗
สสัมภารจักษุ ๒๒๙
สัญญา ๕๒
สัตตาวาส ๒๐๘
สัททารมณ์ ๑๔๒
สันตติปัจจุบัน ๓๘๔
สันตติรูป ๒๔๘
สัมปยุตตปัจจัย ๔๖๙
สัมปโยคนัย ๔๙๑
โสตประสาท ๒๓๒
โสมนัสสเวทนา ๕๑
หทัยวัตถุ ๒๔๑
หิริ ๕๘
เหตุ ๖ อย่าง ๒๐๐
เหตุปัจจัย ๔๖๖
อกุศลกรรมบถ ๔๕๕
อกุศลวิปากจิต ๓๔
อคติ ๔๕๔
อธิบดี ๔ อย่าง ๒๐๔
อธิปติปัจจัย ๔๖๖
อธิโมกข์ ๖๒
อนันตรปัจจัย ๔๖๖
อนิจจตารูป ๒๕๐
อนุสัย ๔๕๕
อโทสะ ๕๗
อรูปวจรกิริยาจิต ๔๐
อรูปาวจรกุศลจิต ๑๔
อรูปาวจรวิปากจิต ๓๐
อโลภะ ๕๗
อวิชชมานบัญญัติ ๒๙๗
อวิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ ๒๙๘
อวิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ ๒๙๘
อวินิพโภคเจตสิก ๘ ๙๐
องค์คุณของผู้สอนกรรมฐาน ๓๑๔
อัตถิปัจจัย ๔๖๙
อัทธาปัจจุบัน ๓๘๔
อัญญมัญญปัจจัย ๔๖๗
อัปปนาโกศล ๑๐ ประการ ๓๓๒
อัปปนาสมาธิ ๓๓๐
อัพยากตจิต ๒๑
อรรถบัญญัติ ๒๙๔
อากาสธาตุ ๒๔๖
อากาสานัญจายตนฌาน ๓๕๓
อากิญจัญญายตนฌาน ๓๕๗
อารมณ์ ๕ ๑๔๕
อารมณ์ ๖ ๑๔๑

อารมณ์ของกามาวจรปฏิสนธิ ๑๙๓
อารมณ์ ๘ ของเจโตปริยญาณ ๓๘๒
อารมณ์ ๔ ของทิพยจักษุญาณ ๓๘๙
อารมณ์ ๔ ของทิพโสตญาณ ๓๘๑
อารมณ์ ๓ ของปฏิสนธิจิต ๑๙๓
อารมณ์ ๘ ของปุพเพนิวาสานุสสติ-
ญาณ ๓๘๗
อารมณ์ ๕ ของยถากัมมุปคญาณ ๓๙๑
อารมณ์ ๘ ของอนาคตังสญาณ ๓๘๙
อารมณ์ ๗ ของอิทธิวิธญาณ ๓๘๐
อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมมาปรากฏในทวาร
ทั้งสอง ๑๘๗
อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ ๖๓
อารัมมณปัจจัย ๔๖๖
อาหารปัจจัย ๔๖๘
อาหารรูป ๒๔๒
อาเสวนปัจจัย ๔๖๘
อิตถินทรีย์ ๒๓๘
อิทธิวิธญาณ ๓๖๘
อินทริยปัจจัย ๔๖๙
อุคคหนิมิต ๓๒๗
อุทธัมภาคิยสังโยชน์ ๔๕๒
อุปจยรูป ๒๔๘
อุปจารสมาธิ ๓๓๐
อุปฆาตกกรรม ๔๑๕
อุปถัมภกกรรม ๔๑๔
อุปนิธาบัญญัติ ๒๙๘
อุปนิสสยปัจจัย ๔๖๗
อุปปีฬกกรรม ๔๑๕
อุปาทาน ๔๕๕
อุปาทาบัญญัติ ๒๙๕-๙๖
อุปาทายรูป ๒๔ ๒๒๔
โอฆะ ๔๕๕
โอตตัปปะ ๕๘
โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๔๕๒

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. **กัจจายนพยากรณะ.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

ไชยวัฒน์ กบิลกาญจน์. **อภิธัมมาวตาร.** กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๓๖.

ญาณธชะ, พระ. **นิรุตติทีปนี.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

_____. **ปรมัตถทีปนี.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๐.

ตารานาถะ. **ศัพทัสโตมมหานิธิ.** พาราณสี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๑๑.

ประชุม เรืองวารี. **พระอภิธัมมาวตาร.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๓.

พุทธัปปิยะ, พระ. **ปทรูปสิทธิ.** กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

มหาสิริเชยยตู, พระยา. ปิฎกัตต่อตะไม [ประวัติพระไตรปิฎก]. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวตี, ๒๕๐๒.

มังคละ, พระ. **พุทธโฆสุปปัตติปาฐนิสยะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมิตเซวปิฎกัต, ๒๔๕๑.

มุนินทาภิวงศ์, พระ. **อภิธัมมาวตารอัฏฐกถานิสสัยใหม่.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๕.

โมคคัลลาน, พระ. **โมคคัลลานพยากรณะ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

สุมังคละ, พระ. **อภิธัมมัตถวิกาสินี.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๑.

อภิธัมมาวตารปุราณฎีกา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๑.

อัคควังสะ, พระ. **สัททนีติปกรณ์**, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อุปติสสะ, พระ. **โพธิวงศ์.** มองลำไย: โรงพิมพ์เมียนม่าร์ไต, ๒๔๙๙.

รายนามผู้บริจาค

จัดพิมพ์คัมภีร์ อภิธัมมาวตาร ฉบับแปลและอธิบาย

รายนามผู้บริจาค ๗๐,๐๐๐ บาท

๑. คุณสุรัตน์ - คุณช่อพิภพ โอสถานุเคราะห์

รายนามผู้บริจาค ๒๐,๐๐๐ บาท

๑. วัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม โดยพระราชญาณวิสิฐ

๒. คุณมัทนา เหลืองนาคทองดี

๓. คุณสรินนา - คุณสุภกิจ อรรถกิจโกศล

รายนามผู้บริจาค ๑๒,๐๐๐ บาท

๑. อาจารย์มยุรี เจริญ

รายนามผู้บริจาค ๑๐,๐๐๐ บาท

๑. น.พ.ทัศนวัต สมบุญธรรม

๒. คุณสุนันทา สมบุญธรรม

๓. คุณศุลีมาศ สุทธิสัมพัธน์

๔. คุณเนาวนุช - คุณธารทอง ไตรนรพงศ์

๕. คุณวดี - คุณสิน เกตุสวัสดิ์

๖. คุณชุติมา - คุณเชิดศักดิ์ เสนีวงศ์ ณ อยุธยา

รายนามผู้บริจาค ๘,๕๐๐ บาท

๑. คุณสุรชัย มานะนาวี และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๕,๒๐๐ บาท

๑. คุณอังคาร - คุณสมศรี พิชิตมหามณฑล

รายนามผู้บริจาค ๕,๐๐๐ บาท

๑. คุณกิ่งกาญจน์ อารักษ์พุทธนันท์

๒. อาจารย์กิติยา สีมันตร และลูกศิษย์

๓. คุณขี่เซี้ยง แซ่ฉั่ว และครอบครัว
๔. คุณประชิด เพชรไทย
๕. พ.ต.ประเทือง อินทร์อ่ำ
๖. คุณประไพพิศ - คุณกวี โตวิจิตร
๗. คุณสถิต - คุณละเอียด ทองทรง

รายนามผู้บริจาค ๓,๖๔๐ บาท

๑. คุณยุพิน จิระไชยเชื่อนขันธ์

รายนามผู้บริจาค ๓,๖๐๐ บาท

๑. คุณขจรศักดิ์ - คุณสุวิมล วงศ์ศักดิ์ทวีคูณ

รายนามผู้บริจาค ๓,๕๐๐ บาท

๑. น.พ.ศิริ ดำรงศักดิ์

รายนามผู้บริจาค ๓,๔๐๐ บาท

๑. มูลนิธิพุทธาภิวัทน์

รายนามผู้บริจาค ๓,๐๐๐ บาท

๑. คุณจิตรวภา โชติกประคัลภ์
๒. คุณธนเดช - คุณบุญส่ง อ่อนสุวรรณ และบุตรธิดา

รายนามผู้บริจาค ๒,๖๐๐ บาท

๑. คุณวิโรจน์ รุ่งทรัพย์ทวีคูณ และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๒,๒๐๐ บาท

๑. คุณสุนทร อรรถกิจโกศล และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๒,๐๐๐ บาท

๑. คุณดวงพร - คุณวรพจน์ จาตกานนท์
๒. คุณปานทิพย์ ควรทรงธรรม
๓. คุณบุญยัง เงาระยับ และครอบครัว
๔. คุณวีรชัย - คุณมณีรัตน์ ชูประภาวรรณ
๕. คุณศรีอารี วีระประดิษฐ์ศิลป์
๖. คุณอรรถกร ทองทรง
๗. คุณอัจฉริยา เกตุทัต
๘. คุณนภาพร อัจฉฤทธิ์

รายนามผู้บริจาค ๑,๘๐๐ บาท

๑. คุณสุดา เจริญกุล

รายนามผู้บริจาค ๑,๗๐๐ บาท

๑. คุณณัฐธภา กสิกิจวรกุล

รายนามผู้บริจาค ๑,๖๕๐ บาท

๑. คุณณัฐยศ - คุณกัญญชนก ชัยเจริญสวัสดิ์ และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๑,๒๐๐ บาท

๑. คุณซิ้วเถียง แซ่เบ้ และครอบครัวสุขพัฒนาภิรมย์

รายนามผู้บริจาค ๑,๑๑๑ บาท

๑. คุณดรุณี โตสมภาค - คุณสมชาย เจริญสินค้า - ด.ญ.ชมาลักษณ์ โตสมภาค

รายนามผู้บริจาค ๑,๑๐๐ บาท

๑. คุณนิภาพร บูรณจารุกร และครอบครัว

๒. ผู้ประสงค์ไม่ออกนาม

รายนามผู้บริจาค ๑,๐๐๐ บาท

๑. คุณกัลยาณี สุริภูมิ และครอบครัว

๒. คุณดาวัลย์ แผ่อารยะ

๓. คุณนวินรัตน์ - คุณมาริษา ควรทรงธรรม และครอบครัว

๔. คุณปัทมา ตังศิริ และครอบครัว

๕. คุณปิยะ รุ่งทรัพย์ทวีคูณ

๖. คุณเพ็ญแข อรรถกิจโกศล

๗. ร้านอาหารสีเทา บางเสร่ ชลบุรี

๘. คุณลือรัตน์ - คุณนัยนา โคมสวัสดิชัย และครอบครัว

๙. คุณลัดดา นิลรัตนชัยกุล

๑๐. คุณวรรณษา ปรารมภ์

๑๑. คุณวิโรจน์ - คุณฤดีทิพย์ ควรทรงธรรม และครอบครัว

๑๒. คุณวิรัญสิริ ทุ่มมณี และคณะ

๑๓. คุณวีระวิทย์ จาตกานนท์

๑๔. คุณศิริพร ตั้งจีรวงษ์

๑๕. คุณสมบูรณ์ - คุณอร วัฒนวีรชัย

๑๖. คุณสอางค์ ควรทรงธรรม

๑๗. คุณอรสา ทองไข่มุก

๑๘. คุณสืบไชย- คุณวรลักษณ์ และ ด.ญ.แพรวพรรณ กังวาลชีรธาดา

๑๙. คุณสุนิสา ควรทรงธรรม

๒๐. คุณหยง ปรารมภ์

๒๐. คุณอารียา ชัยเนตร

๒๒. พล.ต.ต.อุทัย กุณฑลบุตร

๒๓. คุณมนูญ อาจารย์นงนารถ เดชณรงค์

๒๔. พระมหาอภิโชค สุโชโต

๒๕. คุณสุเมธ จานประดับ, คุณยุพา จานประดับ, คุณสาต์นิธิ จานประดับ

รายนามผู้บริจาค ๙๐๐ บาท

๑. คุณณัฐวสา ชัยเจริญสวัสดิ์

รายนามผู้บริจาค ๘๐๐ บาท

๑. คุณนัฐธภา กสิกิจวรกุล และครอบครัว

๒. คุณสุพจน์ กสิกิจวรกุล

รายนามผู้บริจาค ๗๐๐ บาท

๑. คุณประไพ เทิดปฐพีพงศ์

รายนามผู้บริจาค ๖๔๐ บาท

๑. คุณอังสนา ฉัตรบุญเกษม

รายนามผู้บริจาค ๕๐๐ บาท

๑. คุณจตุรวิทย์ - คุณสมหมาย - ด.ญ.จิตตรีมนต์ ทองทรง

๒. คุณจันทรา อำพันพงศ์ และครอบครัว

๓. คุณศิริวรรณ กฤษณะสมิต

๔. คุณจิตตรา หรั่งโพธิ์ และครอบครัว

๕. คุณจิตรา แก้วสุจริต และครอบครัว

๖. คุณจุฑามาศ กระจ่างศิลป์

๗. คุณเซียมเจ็ง แซ่โง้ว

๘. คุณดวงภาค นิมมากุลวิรัตน์ และครอบครัว

๙. คุณดุสิต - คุณบุญสม ภุมรินทร์

๑๐. คุณทิพวรรณ ศรีนวล และครอบครัว

๑๑. คุณธัญญลักษณ์ กองแก้ว และครอบครัว

๑๒. คุณพรทิพา ควรทรงธรรม

๑๓. คุณพงษ์ศักดิ์ - คุณปิยวรรณ ปิยาภิชาติ

๑๔. คุณเพ็ชร ช่างไม้

๑๕. คุณภัทรพร บุณยมานนท์

๑๖. คุณผะอบ โฉมยา

๑๗. คุณยุวดี มงคลพร

๑๘. คุณรัชฎา - คุณพีระศักดิ์ พาณิชยไตรภพ

๑๙. คุณรัตนา เจริญศักดิ์วรกุล และครอบครัว

๒๐. คุณวันท์ศิกา - ด.ญ.อัฏฐพร ชัยศักดิ์ศิริ
๒๑. คุณสมจิต ประกอบกิจ
๒๒. คุณสุกานดา เวชสุวรรณมณี และ คุณจงจินต์ นำเจริญลาภ
๒๓. คุณสุนันท์ ดุลยพิสิฐพงศ์
๒๔. คุณสุนีย์รัตน์ ผดุงเกียรติสกุล และครอบครัว
๒๕. คุณสุภาวดี อิงศรีสว่าง
๒๖. คุณอนุณี อธิกมบวรเดช
๒๗. คุณอรวรรณ ศรีทอง และครอบครัว
๒๘. คุณนฤมล ม่วงกล่ำ
๒๙. คุณวรรณประภา กุณฑลบุตร
๓๐. คุณวิศนี พนโสภณกุล
๓๑. คุณจรัสวรรณ กาญจโนภาศ
๓๒. คุณจงกลนี วิทย์สหมุนี

รายนามผู้บริจาค ๔๐๐ บาท

๑. คุณบังอร อาภาแจ่มใส
๒. น.พ.สวัสดิ์ หิตะนันท์

รายนามผู้บริจาค ๓๐๐ บาท

๑. คุณเพิ่มศักดิ์ อาภาแจ่มใส
๒. คุณสัญญา จันทรศร และครอบครัว
๓. คุณสุธิดา โลจนะศุภฤกษ์

รายนามผู้บริจาค ๒๕๐ บาท

๑. คุณสุมล - คุณวีรดา ทองประชาญ, น.ธ.สุวีรา - คุณรวีวรรณ ทองประชาญ

รายนามผู้บริจาค ๒๔๐ บาท

๑. คุณชัชวาล อรรถกิจโกศล
๒. คุณฐิติพร อรรถกิจโกศล

รายนามผู้บริจาค ๒๐๐ บาท

๑. คุณกองทรัพย์ แสนลิ้นฟ้า
๒. คุณจินดา เผื่อนพิพัฒน์
๓. คุณณัฐชนันท์พร ฤกษ์วิสาข์
๔. คุณประวิทย์ เกตุไพบูลย์
๕. คุณเมทิกา แก้วพิจิตร
๖. คุณเมี่ยวเค็ง แซ่เฮ้ง
๗. คุณวาสนา จิระไชยเชื่อนขันธ์
๘. คุณวิชัย จิระไชยเชื่อนขันธ์
๙. คุณวิระพล เพ็ชรกิจ
๑๐. คุณสินีนารถ จิระไชยเชื่อนขันธ์

รายนามผู้บริจาค ๑๐๐ บาท

๑. คุณเฉลิมพล อาภาแจ่มใส
๒. คุณชัชชนก วงศ์ช่างไม้

๓. คุณถิราวุฒิ ทองทรง
๔. คุณนิตยา นวสินจรัสกุล
๕. คุณปกรณ์ จิระไชยเขื่อนขันธ์
๖. คุณปทิตตา แก้วพิจิตร
๗. คุณพิมพา เลาหสิทธิกุล
๘. คุณขวัญใจ พูลอนันต์
๙. คุณวิไลลักษณ์ มั่งมี
๑๐. คุณประสาน ชื่นชศิลป์
๑๑. คุณสมปอง เส็งสำเภา
๑๒. คุณพจนา วาณิชเสนี
๑๓. คุณสิริวรรณ งามล้วน
๑๔. คุณจิตรา ศรีทัสนีย์
๒๐. คุณวิไลลักษณ์ มั่งมี
๒๑. คุณประสาน ชื่นชศิลป์
๒๒. คุณสมปอง เส็งสำเภา
๒๓. คุณพจนา วาณิชเสนี
๒๔. คุณสิริวรรณ งามล้วน
๒๕. คุณจิตรา ศรีทัสนีย์

รายนามผู้บริจาค ๖๐ บาท

๑. คุณภคิน แก้วพิจิตร

รวมยอดบริจาคทั้งสิ้น ๓๔๙,๕๕๑ บาท

ค่าพิมพ์ ๒,๒๐๐ เล่ม ๓๔๙,๕๕๑ บาท